АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Б И Б Л И О Т Е К А
Посебна издања

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Весна Башић, архивски саветник

Рецензенти
Проф. др Дејан Микавица
Проф. др Слободан Бјелица
Др Предраг Вајагић, научни сарадник

Корице
Споменик краљу Александру I Карађорђевићу, статуа коњаника, подигнут 1940. у Сомбору, дело је Антуна Аугустинчића. Хортијеви војници су га уклонили 1941. године.

© Copyright: Архив Војводине, 2020.

Саша Марковић

ОД ПРИСАЈЕДИЊЕЊА ДО ПРЕКРАЈАЊА ВОЈВОДИНА У КРАЉЕВИНИ СХС / ЈУГОСЛАВИЈИ 1918–1941.

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2020.

Садржај

Уводне напомене 9

Печат епохе и „српски фактор” 13

Војводина и присаједињење и уједињење 1914–1918. 18

Недоглед аустроугарског пароксизма 18

Предратна искушења политичког израза српског идентитета 21

„Ратни вихор” 28

Присаједињење 41

Организација Велике народне скупштине 72

Рад Народне управе и демисија 89

Војводина и парламентаризам
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929. 112

Стварање државе 112

Прилике у Војводини 117

Страначки живот Радикалне странке 124

Уставна полемика и размимоилажења 130

Погледи на аграрну реформу и положај мањина 139

Приступ Демократске странке 144

Однос према мањинама и превирања 148

Амбиције Хрватске сељачке странке и реаговања 155

Војводина у страначком програму 159

Изборна комбинаторика, расцепи и властољубиве склоности 163

Виђења постигнутог 177

Војводина и интегрално југословенство
краља Александра I Карађорђевића 1929–1935. 181
Националне и државноправне основе шестојануарског режима 181
Утицаји економске кризе на политичке прилике
у земљи и у Војводини 186
Развој странке интегралног југословенства 189
Интегрално југословенство у Војводини 197
Страначка превирања у Војводини 203
Обнова странчарења 206
Опозиционе активности у Војводини 213
Размах страначких активности 215
Новосадска резолуција 225
Реакције страначких руководстава 241

Војводина и повратак парламентаризма 1935–1939. 247
Атентат на краља и криза интегралног југословенства 247
Обновљени вишестраначки избори 250
Нова владајућа странка – Југословенска радикална заједница 260
Војвођанска странка или покрет 269
Реакција на политичке и уставне идеје из Војводине 284
Општински избори 1936. године 301
Политичка упоришта Војвођанског покрета 309
Доминација Југословенске радикалне заједнице 321
Блок Народног споразума као опозициони одговор 327
Одјек у Војводини 336
Комунисти у покушају прихватања парламентаризма 340
Пораз унитаризма 343

Војводина и Споразум Цветковић-Мачек 1939–1941. 357
Стратешки заокрет и одмеравање попустљивости 357
Српска и хрватска концепција 361
Карактер Споразума 365
Одјек међу политичким странкама 368
Реаговања у Војводини 378
Гледишта правних стручњака и Српског културног клуба 384
Тешкоће у спровођењу Споразума 392

Политичке странке мањинских народа у Војводини 394
Буњевачко-шокачка странка 394
Словачка народна странка 408
Мађарска странка 416
Немачка странка 428
Румунска странка 437

Прекрајање као епилог 439
Од присаједињења до прекрајања – закључна разматрања 441
A visszacsatolástól az átalakításig – záró megállapítások 450
Von Einverleibung bis zur Umgestaltung – abschließende Betrachtungen . . . 459
Od pričlenenia po rozdelenie – záverečné úvahy 468

Фотографије и документа 479

Извори и литература 495

Краљ Александар I Карађорђевић

Уводне напомене

Поштовани читаоче, пред тобом је монографија која представља резултат вишегодишњег истраживања историје војвођанског простора или Војводине између два светска рата, односно од 1918, па до 1941. године. Термин Војводина који се у овом периоду у континуитету употребљавао, културолошки и идентитетски био је ослоњен на идеју Српског Војводства из 1848. и територијално-политичке аутономије коју је она донела. Она није била државно, административно или уставно препозната у међуратном периоду, јер је српски национални циљ био остварен уједињењем, али се задржала у политичком речнику због очигледне потребе да се о њој говори. Употреба термина, најчешће није доводила у питање српски национални карактер Војводине негујући грађански полемички приступ, али је било и другачијих виђења који су имали супротне намере од поменутих, разматрајући и идеју националистичког прекрајања те територије. Ни у једном ни у другом случају, југословенски државни оквир није тада био доведен у питање. Контроверзе које су се са инсистирањем на политичко и етатистичко одређење појма појавиле, биле су дело каснијег идеолошког реаговања у социјалистичкој Југославији, федеративно уређеној, и њеног оповргавања у постјугословенском периоду.

Ова књига заснована је на проучавању политичке историје у којој доминирају страначке активности и политичке идеје као и интелектуална подршка приликом њиховог осмишљавања. Иако је ово превасходно био мирнодопски период, његов почетак и крај били су одређени крајем и почетком рата и, зато је атмосфера била обележена како набојем наде у коначну мирнодопску будућност, тако и усхићењем да ће учињене националне неправде бити исправљене упркос противљењу оних који су их учинили.

Међуратни период, на овим просторима везан је за формирање и развој југословенске монархије за коју је неколико генерација младих било изложено великом жртвовању. Срби Војводине су дали велики допринос у развоју Монархије и, при томе су се носили са бројним изазовима које је са собом доносило вишенационално окружење једнако упућених у сопствену

традицију на истом тлу. Без довољно разумевања и са прекомерним изразом сопствене националне доминације, овај простор је тонуо у острашћену атмосферу између Сциле и Харибде и из ње није могао да пронађе излаз без искрене воље да се сусрет националне различитости, врло поносне и веома осетљиве, одвија кроз процес упознавања и постепеног разумевања неминовних различитости које умеју да подстичу прожимања и поделу традиције и искуства. Тај својеврстан културолошки феномен обогатио је и, током овог периода, политички и национални наратив свих народа на тај начин трансформишући и уврежена схватања и подстичући домете до непредвидљивих нијанси хоризонта који су могли да се, попут еха врате, али одзвањајући сасвим другачије и иритирајући промене које враћају неизвесност. Тај „зачарани круг" цивилизацијског простора изнедрио је бројне мисаоне и политичке модуле који су доприносили развоју вредности, али су често знали и да буду погрешно протумачени, а можда и игнорисани услед неразумевања или неповерења.

Досадашња историографска истраживања политичке историје Војводине, између два светска рата нису задовољавајућа, иако их представљају врло вредна и умесна ауторска дела. Међу најзначајније савременике, не тако бројне, који су се бавили овим периодом, према нашем мишљењу, то су Слободан Бјелица и Предраг Вајагић, који су оставили незамењив траг у проучавању политичке историје Војводине у датом времену. Затим, с поштовањем истичемо колеге Дејана Микавицу, Горана Васина и Ненада Нинковића, чија су волуминозна истраживања националне историје, везана и за почетак ове епохе која је уједно и горња хронолошка граница њиховог истраживачког опуса. Значајан допринос разумевању процеса присаједињења, дала су истраживања и колеге Милана Мицића о добровољцима у „Великом рату". Ту су и врло вредна дела о политичком животу националних заједница на простору Војводине попут немачке, коју нам је приближио колега Михаел Антоловић. Уз њих, са велики уважавањем напомињемо и бројна дела истраживача и архивских делатника који су нам приближили грађу и омогућили успешнија тумачења која искључиво од нас самих зависе. Као претходницу савременим истраживањима истичемо опус Ранка Кончара чији је допринос незаобилазан у покушају да се расветли изузетно комплексна ситуација националне идеје и њеног развоја у југословенским државним и уставним оквирима на простору Војводине. Респект који је искрен према некадашњим професорима међутим, не треба да буде ограничење у отклањању уочених недостатака, а који су, према нашем мишљењу везани за идеолошке утицаје у времену када су настала, а при томе смо у потпуности свесни и могућих недостатака сопствених становишта као израза епохе којој припадамо.

Ова монографија је покушај синтезе политичке историје војвођанског простора између два светска рата у југословенској монархији, а под насловом *Од присаједињења до прекрајања – Војводина у краљевини СХС / Југославији 1918–1941*. Монографија се ослања на традиционалан методолошки приступ који се заснива на сучељавању обимне историјске грађе, али и објављене литературе, са покушајем одговорног тумачења која, на моменте теже да измакну строгом обуздавању, али и да остану заробљена у поштовању ауторитета.

Дело је подељено у седам поглавља за која сматрамо да могу да буду условне историјске целине. Најпре смо читаоцу понудили својеврстан пролог под насловом Печат епохе и „српски фактор". Намера нам је била да покушамо да приближимо специфичност прве половине XX века кроз секвенце сложене историографске дијалектике која се њом бави и у томе препознамо гледиште о улози српског народа. Прво поглавље носи наслов Војводина и присаједињење и уједињење 1914–1918. Односи се на време Првог светског рата и његовог завршетка када је остварено присаједињење Краљевини Србији и уједињењем, формирана нова држава. Други период, под насловом Војводина и парламентаризам Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929, односи се на представљање изузетно динамичног политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Треће поглавље, под насловом Војводина и интегрално југословенство краља Александра Карађорђевића 1929–1935, представља политички живот у доба „интегралног југословенства" и личног монарховог утицаја на страначка превирања. Војводина и повратак парламентаризма 1935–1939. је наслов четвртог поглавља и у њему је анализирано учешће политичких актера из Војводине у процесу оживљавања парламентарне борбе и избора. У поглављу под насловом Војводина и Споразум Цветковић-Мачек 1939–1941, трагамо за политичким идентитетом ових простора у време неискреног споразумевања српске и хрватске политичке елите оствареног у освит новог светског сукоба. У поглављу Политичке странке мањинских народа у Војводини представили смо њихов страначки живот на тадашњој територији Војводине у мери у којој смо са тим упознати на основу сопствених истраживања и радова других колега. Поглавље Прекрајање као епилог сводi разматрану епоху на последње историјске догађаје који су је обележили, односно на Априлски рат и распарчавање Краљевине Југославије. У Закључним разматрањима понудили смо резултате истраживања и сопствене утиске о међуратном политичком животу Војводине у оквиру југословенске монархије.

Већина поглавља је подељена на тематске поднаслове у зависности од историјских догађаја који су их обележили. Научни апарат је обиман, будући да су спроведена истраживања архивске грађу, дневних листова, мо-

нографских и серијских публикација. Поједина поглавља захтевају додатну пажњу приликом читања услед представљања докумената за које смо сматрали да могу да буду посебно важни, зарад читаочевог личног виђења и провере ауторовог тумачења. Књига обухвата опсежна истраживања грађе Архива Србије, Архива Југославије, Архива Војводине, Историјског архива Града Новог Сада, Историјског архива Сомбора, Историјског архива Кикинде, Историјског архива Суботице, потом грађу Рукописног одељења Матице српске и одређених личних заоставштина.

Захвалност упућујем Архиву Војводине и ЈП Службени гласник који су омогућили објављивање ове монографије, рецензентима као и свим пријатељима који су били уз мене. Дело је посвећено породици.

Печат епохе и „српски фактор”

Прва половина XX века, упркос супротним очекивањима, била је високо ризичан и непредвидљив спој „дугог деветнаестог” и кратког „двадесетог” века. Ова епоха била је стециште бројних амбивалентних ситуација. У XX век се ушло са замахом полета човечанства о наступајућем периоду хуманости и разумевања, а јавност, све образованија и наклоњена емпатији, снажно је притискала на своје политичке елите да траже пут разумевања у сваком сусрету различитих интереса. Упоредо с тим, али мимо погледа и надања јавности, развијао се милитаризам недовољно остварених сила истовремено утичући на истоветну појаву код традиционалних сила, колонијално остварених и недовољно толерантних. Уместо света без конфликта коју је јавност прижељкивала, национално остварене државе, у бојазни да их посесивност неостварених не угрози, неговала је патриотизам који је испунио младост са врлином храбрости инспирисаном „херојима”[1] романтизоване прошлости. Поштовање, уз одговорност према пожртвованим прецима, маглила је сувише смеле искораке у модернизацију, а слободне идеје хуманости више су подсећале на наивну незрелост човека, него на остварљиву визију. Геополитичка неуравнотеженост, мотивисана државним и националним интересима, подстицала је бројне кризе које су превладане исфорсираним уступцима оних који су прижељкивали повољан тренутак за реваншизам. Национални успех понеких, истовремено је био набој за његово спутавање код других.

У таквим околностима, Први светски рат је био неминовни расплет супротстављених интереса[2] сукобљених страна, међу којима је милитаризам[3] Другог немачког рајха[4] био најодговорнији за њихов крвави пир услед „на-

[1] Т. Карлајл, *О херојима – о культу хероја и херојском у историји*, Српска књижевна задруга, Београд 1903.

[2] E. Hobsbawm, *The Age of Empire 1875–1914*, Vintage Boks, New York 1987, 56.

[3] „Милитаризам је [...] најснажнији од свих инстинкта”, који, према Карлу Либкнехту најексплозивније представља културни, национални и класни инстинкт самоодржања. K. Liebknecht, *Militarism*, New York 1917, 2.

[4] „Крајем јула и почетком августа 1914, отпочео је доиста велики немачки рат за прерас-

силног наступања немачког империјализма".[5] Премда, треба истаћи да историографија[6] обилује ставовима који, као узус тумачења узимају националне интересе и њихово оправдање, а то доприноси диференцијацији погледа којима аргументи не мањкају колико и склоност манипулације. „У трагедију светског рата спада и чињеница да свака зарађена страна може да нађе сасвим убедљиво оправдање".[7] Потреба да се сопствени предратни[8] и ратни потези оправдају у односу на супротстављену страну јавила се већ при крају рата, а букнула након њега. Тој „кампањи невиности",[9] ревизионизму[10] и антиревизионизму[11] највише су допринели аршини који су дефинисали чланове Мировног уговора потписаног у Версају. Наглашени мотиви реваншизма, као и склоност за релативизацију острашћености уз инсистирање на проналажењу нових глобалних друштвених механизама за очување светског мира, али без истрајности да се он до краја разради, довели су до јединственог окончања „Великог рата". Његов правни оквир је био много слабије упориште светског мира у будућности од антиратног расположења јавног мњења, које је, изнова било рањиво на националну емоцију. Зато је ова емоција, задобијала своје присталице нарочито ефикасно у доба економске кризе, комунистичке опасности и геополитичке неизвесности. При том је изнова осуђивала старе спољне непријатеље уз додатак унутрашњих

поделу територија, рат за моћ, освајање и трајно стицање огромних привредних добара, рат у коме је Балканско полуострво имало своје посебно место, а на њему истакнуту улогу Србија"; А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Нолит, Београд 1981, 433.

[5] Ф. Фишер, *Савез елита, о континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945*, Нолит, Београд 1979, 97; F. Fischer, From Kaiserreich to Third Reich: elements of continuity in German history, 1871–1945, Allen & Unwin, London–Boston 1986.

[6] „Императори и империје су били стари, али је империјализам био сасвим нов." E. Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875–1914*, Vintage books, New York 1987, 60.

[7] G. Gooch, Before the War: Studies in Diplomacy, vol. 2: The Coming of the Storm, London 1938: Цитирано према: А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата, спорења и сагласности*, Клио, Београд 2013, 7.

[8] Видети и: С. Живанов, *Европа пред Први светски рат, корени, узроци и поводи Великог рата*, Завод за уџбенике, Београд 2014.

[9] А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата*…, 43.

[10] „Одмеравајући поредак кривице разних земаља, са сигурношћу можемо рећи да непосредну одговорност за светски рат сносе једино Србија, Француска и Русија и кривица је једнако распоређена. После њих – а много испод Француске и Русије – налази се Аустрија."; H. E. Barnes, *The Genesisof the War: An introduction to the Problem of War Guilt*, Alfred a Knopf, New York–London 1927, 661, 662.

[11] „Француски историчар Ренувен објавио је једну анализу у којој је тврдио да је од 215 упитаних америчких историчара, свега њих осам било чврсто уверено у искључиву кривицу Централних сила, а 99 је веровало да је претежна одговорност на Централним силама. Према његовом мишљењу, то се могло приписати усредсређеном немачком напору да утиче на америчко јавно мњење."; М. Бјелајац, *1914–2014, Зашто ревизија, старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Медија центар „Одбрана", Београд 2014, 146.

непријатеља као пресудних виновника издаје и неуспеха. И једни и други су допринели збијању националних редова спремних на учешће у одсудним догађајима који су тако помпезно, арогантно и запаљиво најављивани у реторици страначког и лидерског реваншизма. Мирнодопско време све више је личило на немир оних који су били под утиском омаловажавања и оних који су били незадовољни обимом санкционисања, уз снажан изолационализам и незаинтересованост оних који су могли да спрече развој овог новог таласа заоштравања међудржавних односа.[12] Поново је успостављен континуитет неповерења који прераста у мржњу, а свега неколико година раније био је прекинут са надом искорењивања у међуљудским и међудржавним односима. Мирнодопска Европа је нестајала у пожару разбукталих страсти и повратка „вештине дволичности"[13] у дипломатским односима, попут оне с почетка XX века која је, посвећена визији belle époque, игнорисала развој трке у наоружању и престижа моћи. Нова генерација младих била је придобијена за илузију о сопственој величини и надахнута борбеним духом. Нерешени проблеми потискивани нецелисходним политичким и дипломатским потезима, испливали су на површину и принудили свет да се суочи са промашајима за које се веровало да су превладани. „Нејасна, прожимајућа мржња"[14] постала је водиља поступака националних интереса и државних доктрина. Агресивна политика[15] је прихваћена као једино решење за остварење, али и за спутавање прекомерних циљева, а рат,[16] као њен најделотворнији инструмент је обележио прву половину XX века необузданим девастирањем и страдањем. Без обзира на то да ли је „склизнуло у рат" због опште атмосфере необузданости, или му одговорност превасходно лежи у прекомерној амбицији недовољно оствареног народа чији је осећај моћи био

---

[12] Сједињење Америчке Државе, након Мировне конференције, услед снажног притиска јавног мњења прихватају политику изолационизма која се јавила као последица закључка да су млади Американци гинули за интересе других и за геополитичке концепте које, што више истражују и разумеју, све више не прихватају. Та констатација се подједнако односила и за Балкан који је, у том контексту, својим егоистичним и мегаломанским идејама постао нестабилно подручје ("Wild East of Europe") које изнова може да изазове светски сукоб. „Балкан је стални политички олујни центар који лежи као претећи олујни облак изнад хоризонта Југоисточне Европе."; Lothrop Stoddard, Racial Realities in Europe, Charles scribner's sons, New York 1924, 200.

[13] А. Митровић, Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе, 1919–1939, Завод за уџбенике, Београд 2012, 30.

[14] Х. Арент, *Извори тоталитаризма*, Феминистичка издавачка кућа, Београд 1999, 375.

[15] F. Fischer, *Germany's aims in the First World War*, Norton Company, New York 1967.

[16] F. Fischer, *War of Illusions. German Policies from 1911 to 1914*, Norton Company, New York 1975.

изузетно емотивно запаљив, то „време нетрпељивих",[17] знало је да у жижи својих интересовања препозна и Србе, често и као значајног актера али, пре свега, у улози плена и жртве, уз упадљиво ограђивање народа од оних који су у тим ситуацијама желели да се приклоне џелату.

Ово историографско тумачење, у модерним временима доживело је вишеструке критике, са намером да се српска национална идеје представи као прекомерни национализам недовољно обуздане клике завереника у војсци која је, ослоњена на митологизовану представу о величини сопствене нације у прошлости, утицала на формирање острашћености у српској политичкој доктрини чиме су државни интереси Краљевине Србије постали претња за мир у Европи. Исте оне, која нарастајући милитаризам држи под контролом, али је немоћна пред агресивним захтевима „неугодне" Србије. Тај, непримерено циничан контекст тумачења, фокусиран на ирационалне „менталне мапе"[18] може да, а да при томе не напише ни једну реч, направи конструкт о одговорности Срба и за бројне кризе почетком XX века, од Руско-јапанског рата, преко Мароканских криза, до анексије Босне и Херцеговине и др. Одговорност српског национализма проистекла је из неговања народног предања, јер у овом контексту циничног и упитно искреног односа,[19] као да су Срби једини од европских народа неговали митове са искључивом намером њихове политичке инструментализације и територијалне претензије,[20] простора на којем, иначе у геополитичкој стварности оног времена постоје одмерене и демократске националне и наднационалне државе. Тако формирана национална свест Срба уз „изразито грубу политичку културу",[21] реметилачки је фактор до данашњих дана, али и инспиратор глобалног тероризма. Ова сугестивна тумачења о „парадоксалној сторији о моћи прошлости над садашњошћу",[22] из сигурности реномираних институција у којима су настала, стварају неприхватљиву представу о недостојности Српства било којег облика. Једини успешан одговор јесте развој историографије утемељен на историјским изворима и неуморне полемике аргументима без ароганције и ниподаштавања неприхватљивих историјских визија услед убеђења у веродостојност сопствених ставова. Овакав приступ супротставља се идеји да

---

[17] А. Митровић, *Време нетрпељивих*…, 31.

[18] К. Кларк, *Месечари. Како је Европа кренула у рат 1914*, Хеликс, Смедерево 2014, 18.

[19] „Било би смешно означити малену Србију, омању регионалну силу, као главног кривца за ту ратну стихију."; К. Кларк (ауторов предговор српском издању) *Месечари*…, XVII.

[20] „Имагинарна Србија, пројектована на митску прошлост, величанствено је оживљавала кроз традицију народних песама."; К. Кларк, *Месечари*…, 20.

[21] *Исто*, 5.

[22] *Исто*, XVII.

се „прошлост у време политичких криза враћа као осветничка сила".[23]

Срби из Јужне Угарске су умногоме делили дискриминисану судбину,[24] без обзира на специфичан израз њихове националне идеје у полицентричном колориту Српства.[25] Њихова интелигенција, у околностима мађарске политике националистичке супрематије и процеса асимилације становништва усредсредила је свој рад у правцу културне афирмације[26] националне идеје која је у свакодневици могла да поприми и облик националног подвижништва, али и националне малодушности и спремности на кохабитацију која је прерастала у лојалност. Тај прекомерни искорак у заблуду, критикован је као изговор у којем интелигенција „кукавичлук крсти политиком ума...".[27] Ове оштре речи упућене у тренутку очигледног разочарања нису међутим, утицале на одустајање од пристојности у изразу своје националне идеје, штавише она је постала својеврстан наратив у којем „Војводина никада није имала вулгарнога у осећањима и мислима",[28] већ је била „задахнута просвећеним родољубљем".[29]

---

[23] Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат у Србији, 1914–2009*, Институт за савремену историју, Београд 2014, 279.

[24] „Од свих наших области највише је телесно изнуривана Војводина, јер су Војвођани, као аустријски граничари, вековима сатирали своје најбоље народне снаге у безбројним аустријским ратовима, који су исисавали срж нашем народу из костију. И духовно је Војводина највише заморена, јер је она предуго бринула духовне бриге целе наше нације. Она је снабдевала ученим Србима све наше области, где је више образовање било дуго времена немогуће."; Н. Радојчић, *Војвођани о Војводини, поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења*, Удружење Војвођана, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин", Зрењанин 2012, фототипско издање из 1928, 14.

[25] Видети: М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Српска књижевна задруга, Београд 2014; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Просвета, Београд 1989.

[26] „И наше национално питање (не кажемо то први пут) као што се у своје време зачело на културном пољу, тако ће се коначно и решити."; Р. Врховац, *Војвођани о Војводини*…, 8.

[27] В. Петровић, *Војводино стара, зар ти немаш стида*?; С. Марковић, Ж. Вучковић, „Компрадорска искушења елите и њихов утицај на идентитет Срба у Војводини – историјски осврт", *Култура полиса*, посебно издање, 2018, 201–210, 207.

[28] И. Секулић, *Војвођани о Војводини*…, 40.

[29] Н. Радојчић, *Војвођани о Војводини*…, 15.

Војводина и присаједињење и уједињење 1914–1918.

Недоглед аустроугарског пароксизма

У сенци сукоба великих сила, подједнако острашћен био је и однос Аустро-Угарске монархије према Краљевини Србији. Његова предисторија одисала је атмосфером напетости и антагонизма. Доласком Петра Карађорђевића на престо Краљевине Србије 1903, аустрофилска политика државе, која је већ била у одређеној кризи, у потпуности је била напуштена. Србија је покренула процес аутономног политичког развоја и трагања за новим ослонцима у међународној политици и економији. С обзиром на то да је Немачка била водећа држава савеза Централних сила, њене интересне амбиције биле су преовлађујуће. Аустро-Угарској монархији било је омогућено прилагођавање тим интересима, али никако њихово пренебрегавање или надилажење. Немачки drang nach osten – продор на Исток био је амбициозни ратни циљ Рајха који је инкорпорирао намеру Двојне монархије продора до Солуна.

На том путу и једној и другој држави налазила се Краљевина Србија. С обзиром на то да се Србија граничила са Аустро-Угарском и да је у саставу ове државе живело и словенско становништво, њене империјалне намере биле су много конкретније и набијене снажном дозом активизма. „Општу дезинтеграцију политичког живота можда ништа боље не илуструје од ове нејасне, прожимајуће мржње према свему и према свакоме [...] Сада су сви били против свих, а највише против свог најближег суседа – Словаци против Чеха, Хрвати против Срба, Украјинци против Пољака [...]".[30] Иако су значајни корпус становништва Дунавске монархије чинили Словени, Срба је било свега 2,5%. Ипак, њихова територијална компактност и груписаност у Војводини, тада Јужној Угарској, потом политичка активност ослоњена на снажан израз црквено-школске аутономије и на делатност културних ин-

[30] Х. Арент, *Извори тоталитаризма*, Феминистичка издавачка кућа, Београд 1999, 375.

ституција попут Матице српске била је, у тумачењу аустријске и мађарске политичке елите, неприхватљива појава са крајњом намером иредентизма. Један од изговора за острашћени однос према српским политичким тежњама и националним интересима налазио се у чињеници да је Војводина била „неразмрсиво клупко у коме је било скоро исто толико Мађара колико Срба и Немаца".[31] Овај изговор могао је да буде прихватљив једино у околностима бујања српских претензија које су за последицу могле да имају нарушавање равноправности народа у држави развијених демократских институција и људских права и слобода. С обзиром на то да је становиште о деликатној демографској ситуацији било упориште владајућег режима у Угарској, ради спровођења доктрине јединственог мађарског политичког народа, уочи рата је постојала једна амбивалентна атмосфера у којој су званичници истицали развој слободног друштва, а немађарско становништво живело у перманентном процесу ограничавања националних права и слобода укључујући и право на образовање на матерњем језику. Срби су том „саркастичном"[32] процесу затирања права били посебно подвргнути и он је добијао на интензитету како је растао међународни углед Краљевине Србије и њен намагнетисани утицај самосталног државног развоја.

Из тог разлога је Аустро-Угарска монархија спроводила видљиву антисрпску политику која се манифестовала и према својим суграђанима српске националности и према независној Краљевини Србији. Што се тиче Срба у Монархији, они су били изложени процесу асимилације кроз мађаризацију просветне делатности, националну унификацију државног апарата[33] и притиском на политичку елиту Срба да одаберу комформизам и лојалност као своју политички израз.

Непријатељски однос Монархије према Краљевини Србији кулминирао је једностраном анексијом Босне и Херцеговине 1908. године. Овај чин довео је аустријско-српске односе у трајну и дубоку кризу која је чекала свој погодан тренутак да ескалира. Њен експанзивни иницијатор није била Србија, већ „завојевачка политика"[34] Аустро-Угарске, у намери да се обрачуна са независним слободарским националним тежњама Срба које је пијемонтски стимулисала Краљевина Србија. Посебан допринос овом антагонистичком

---

[31] А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Клио, Београд 2001, 305.

[32] R.W. Seaton-Watson, German, Slav, and Magyar, a Study in the Originis of the Great War, Williams and Norgate, London 1916, 11.

[33] „Заиста, мађарски систем власти..., искључује, непромишљено и трајно мале нације из било каквог учешћа у власти."; F. Naumann, *Central Europe*, Orchard House, Westminster, WESTMINSTER, London 1916, 98.

[34] Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1908, 14.

расположењу дала је тешка, али успешна војно-политичка акција Краљевине Србије у балканским ратовима (Први и Други балкански рат) и јачање њеног угледа и значаја у европским оквирима. Срби Дунавске монархије су „одушевљено поздравили"[35] успехе војске Краљевине Србије и њихов утицај на развој патриотизма, поготово у вези са ослобођењем Косова и Метохије,[36] било је немогуће обуздати посебно репресивном политиком коју је режим спроводио. Њен ограничени успех могао је да буде видљив једино у утихнутом испољавању патриотизма Срба према Краљевини Србији, али никако у затирању услед страха од одмазде. Одлучност у спровођењу такве политике националног ниподаштавања „других" озбиљно је нарушавао медијски креирану слику наднационалне монархије која поштује своје поданике и извор је стратешке стабилности[37] Централне Европе. Аустрија је, на тај начин „постала Рајх пропуштених прилика",[38] а лицемерје званичне државне политике као својеврсна „тајна"[39] која покушава да вешто сакрије своју искључивост. То није остало непознато ни истраживачима уочи рата, „јер чињенице иза имена могу да се рачунају много".[40] Треба ипак напоменути, да је било и оних који су желели да представе Монархију у светлу вишевековног традиционалног очувања монархистичке владавине које треба да „исправи лажне утиске који постоје".[41]

Ултимативно антисрпство Аустро-Угарске монархије било је увијено наводним инсистирањем и залагањем да се формира самостална албанска држава и тиме подржи њихова национална тежња. Потпуно смишљено, Краљевини Србији, на њеном путу ка националном ослобођењу и самосталном државном уређењу испречили су се албански национални интереси, који су, стимулисани из Беча, имали мегаломански израз у облику „Велике Албаније" – којој се и Србија налазила на путу реализације. Иако није била одлучујући креатор националистичких уобразиља на Балкану,

---

[35] Д. Микавица, *Српска Војводина. Од аутономије до присаједињења 1683–1918*, Прометеј – РТВ, Нови Сад 2018, 403.

[36] Видети: Л. Ракић, „Одјек Првог балканског рата у Војводини", *Зборник Матице српске за историју*, број 42, Нови Сад 1990, 39–56; С. Марковић, „Портрет српског војника у ратним дописима за Србе из Војводине 1912", Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, бр. 1, 2013, 389–410.

[37] A. Sked, "Austria-Hungary and the First World War", Histoire@Politique. Politique, culture, société, n° 22, janvier–avril 2014 [en ligne, www.histoire-politique.fr], 1–33, 2.

[38] М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Завод за уџбенике, Београд 2008, 337.

[39] H. W. Steed, *The Hapsburg Monarchy*, Charles Scribner's son, New York 1913, 68.

[40] *Исто.*

[41] R. P. Mahaffy, *Francis Joseph I*, *His Life and Times*, *an Essay in Politics*, Duckworth and Co, London 1908, VI.

Аустро-Угарска монархија је подршком одабраним државним пројектима претераних територијалних аспирација дефинисала темељ своје балканске политике – „завади па владај". Кулминација антисрпства уследила је након атентата на престолонаследника Франца Фердинанда, на Видовдан 1914. и огледала се у оркестрираној хистерији мржње према народу који је одавно требало да буде део велике Дунавске империје. „Као што су за време балканске кризе Срби по варошима и селима хапшени и осуђивани услед денунцијација разних мрачних типова, тако то бива и сада после грозног атентата у Сарајеву. Престонички листови час-по па јаве како је овде или онде ухапшен по који Србин због уздизања сарајевског атентата."[42]

Предратна искушења политичког израза српског идентитета

Српска национална идеја, почетком XX века била је врло комплексна. Узрок томе налазио се у историјским околностима у којима се одвијао процес стварања самосталне српске државе и живот преосталог, али значајног дела српског корпуса који је још увек живео у Отоманској или Аустријској империји. Полицентрични израз, живе српске националне идеје[43] онемогућио је једноставну националну стратегију, али је с друге стране стимулисао дисперзију националне визије и њене државотворне улоге. Демократичност овог процеса ипак је била ограниченог домашаја услед традиционалног неповерења са којим се српска ритуалност сударала са модерним идејама.[44] Комплексна европска идејна струјања, почев од просветитељства, преко романтизма, либерализма и позитивизма до реализма, често су своју рефлексију у Србији имала кроз еманципацију њихове појавности, а много ређе кроз еманципацију њихове садржине. Политичка визура и овако разводњеног процеса прикупљања знања сводила се на упражњавање популизма који је био тренд међу представницима политичке елите склоне националистичком ракурсу.[45] „Инсистирање на вредностима руралне културе које је по-

[42] „Вести из места и народа", *Браник*, бр. 137, 13 (26) јул 1914.

[43] Видети: М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату…*

[44] „Још је Бенјамин Калај, проучавајући историју Срба, дошао до закључка да су Срби народ склон партикуларизму и регионализму, и да су управо то елементи који се могу изванредно искористити за Аустро-Угарску политику према Србима"; С. Терзић, *О српском политичком и културном регионализму*, Зборник радова – Српски духовни простор; http://www.rastko.rs/istorija/sterzic_regionalizam.html.

[45] „Балканско је полуострво и сада позорница букварске љуте националне борбе међу

годовало реторици политичког популизма, сужавало је основе савременог културног самосазнања и садржавало клице, заметке антиинтелектуализма".[46] У таквим околностима карактеристике српског културног обрасца пречесто су биле под утицајем идентитета „заветне нације"[47] који је неговао историјско памћење о прошлости која је само делимично имала упориште у стварним догађајима. Овако усвојено гледиште о сопственој нацији почивало је на „миротворству" које је недовољно познате историјске околности претварало у сугестивну фабулу питког разумевања. Подршка овом наративу била су залагања за откривање народног духа код Срба кроз процес прикупљања народних предања, умотворина и неговања језика који је то омогућио. Снажно упориште у том процесу, у времену бројних историјских искушења приликом очувања идентитета била је „потреба историзовања вере код Срба",[48] односно указивања на канонску прошлост, као што је делатност Светог апостола Тита, која је важна за миленијумски континуитет српског православног идентитета. То није била специфичност само српског народа, већ препознато искуство у очувању сопственог континуитета многих европских народа. Његова слабост могла је да буде једино пренаглашена улога коју неком евоцираном догађају даје његов савремени тумач у оквиру својих афинитета и склоности приликом тумачења националног и државног интереса. Отуд је постојала могућност да се волуминозан подухват Вука Стефановића Караџића и његових присталица сведе на сумњичави редукционизам који промовише српско народњаштво као јединствени опонент европским утицајима.[49] Такав развој догађаја у процесу стварања српског идентитета ипак није био доследан. Ослонац недоследности налазио се у препознатом народном стваралаштву који је победио ксенофобију и који је, кроз процес образовања омогућио узајамни утицај српске јединствености и европских вредности. Пробијао се концепт одговорног културног обрасца код Срба који ће постати одлучујући ослонац у остварењу националне доктрине коју је стварала политичка елита. Његова највећа препрека био је квази или полуинтелектуалац који је убеђен у своје квалитете заправо пону-

---

народима сродним и несродним."; С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1906, 377.

[46] М. Јовановић, *Језик и друштвена историја. Друштвено историјски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд 2002, 194.

[47] Видети: М. Ковић, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, Клио, Београд 2015.

[48] Б. Тодић, „Историзовање вере у Срба ради одбране црквене Аутокефалије", *Црквене студије*, бр. 16/2, Ниш 2019, 15–28, 22.

[49] „И књижевност и све форме образовања сведени су на регионализам и провинцијализам...."; К. Николић, *Српска књижевност и политика, главни токови*, Завод за уџбенике, Београд 2012, 414.

дио недовољно промишљен концепт, а његово уточиште често је била политичка каријера и странка. „Политичка амбиција једног полуинтелектуалца управо и није политичка. Она се састоји у томе да се човек кроз политику обогати, и да на високим положајима прогосподује. Он не зна ни за какве више и општије циљеве".[50] Искушење које се у вези с тим појавило било је везано за страначку претенциозност. Ипак, у Србији, су политички лидери, осим одређених појединаца,[51] а упркос својим унутрашњополитичким разилажењима били јединствени у стајалишту да су аспирације Монархије директно уперене против постојања самосталне српске државе. Ово јединство није онемогућило критичке тонове који су били упућени званичној државној политици која је, услед војних успеха, била изложена примамљивом егзалтирању националних идеја. „Све се у нашој земљи преувеличавало. Свему се давао значај кроз увеличавајуће наочаре. Наш национални проблем, наши војни успеси, наша морална и интелектуална развијеност, наши напоре и веровања у нашу велику улогу у Европском рату, начинило је од њих свуда Дон Кихоте, а у спољној политици нескромне мегаломане. Резултат је свега тога била индиферентност код савезника, и непријатељство чак и код неутралних држава у нашој околини".[52] Прецизна политичка самокритика националистичких самообмана Срба указивала је на постојање различитих мишљења у погледу доктрине српске националне политике и доприносила је одсудном демократском развоју ове идеје. Отуд је и Краљевина Србија, након Сарајевског атентата умела да покаже државну одговорност, прибраност и дипломатску вештину упркос снажном медијском и дипломатском притиску којем је била изложена.

Почетак XX века, за Србе у Јужној Угарској, обележен је даљом политичком дисперзијом биполарног антагонистичког страначког живота. „Страначки опортунизам и фракционаштво условили су маргинализацију политичког деловања, за шта је био одговоран и народ, али и актуелна власт".[53] Вишенационална демографска структура становништва Угарске, кохерентно је условљава демократизацију друштва ради њеног опстанка.

---

[50] С. Јовановић, *Културни образац*, Стубови културе, Београд 2009, 52.

[51] „Србија би се могла, сасвим, и поред анексије Босне и Херцеговине, измирити са Аустро-Уграском и живети у пријатељским односима са својом моћном сусетком, што би, сумње нема, било у обостраном интересу тих земаља као и у интересу Европе којој непрестано прети један општи рат због тога несрећног источног питања."; Ж. Перић, „Српско-аустријска федерација", *Српски конзервативци 1878–1914*, приредио Б. Мијатовић, Catena mundi, Београд 2017, 236.

[52] К. Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, приредио и поговор написао С. Турлаков, РТС, Београд 2012, 15.

[53] С. Марковић, *Сомбор 1918. Остварена нада и неускраћена права*, Удружење грађана „Норма", Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2018, 70.

Становништво Угарске било је готово подељено по односу броја мађарског и немађарског живља. У другој половини XIX и почетком XX века постојала је тенденција пораста броја Мађара, а смањења броја становника других народа. За један од разлога ове тенденције савременици немађари су сматрали асимилацију.[54] Вишенационална структура Аустро-Угарске монархије била је специфичан простор на којем се хегемони национализам Аустријанаца и Мађара најчешће испољавао кроз искључиви политички и страначки израз и тиме довео унутрашњополитичку ситуацију у земљи до националних удаљавања и антагонизама. Таква ситуација је кроз законску регулативу легализована и њен ослонац био је режим и њен репресивни апарат. Истовремено, Монархија се трудила да стварно стање прикрије, и Европи прикаже своју одлучност на путу ка демократизацији друштва, једном својеврсном медијском популаризацијом и космополитизмом познатим под називом „аустријска идеја".[55] Овде помињемо и слабашан, али присутан, критички однос према мађаризацији појединих мађарских политичара. Међу њима је свакако најзначајнији био Оскар Јаси. Он је мађарску политику називао „националном мегаломанијом" која би требала да се „надомести реалним, скромним али самосвесним расуђивањем о својим снагама и предностима".[56] Свој став Јаси је још поткрепио и неприхватањем становишта да се Мађари плаше и „српским бауком". Ипак, Угарска, као уосталом и цела Монархија се, пред Први светски рат, заглибила у муљ сопственог национализма који је од бројне популације немађарских народа у Угарској створио или политичке послушнике, или политичке отпаднике. Уважавајући ове опскурне специфичности и Срби су трагали за својим политичким изразом. Он је

---

[54] „Државни пописи становништва (редовно спровођени од 1869. сваке десете године) тек су од 1880. бележили националну припадност. На основу упоређења пописа из 1851. (који је такође бележио националну припадност), може се закључити да је број Мађара у Мађарској (без Хрватске) у односу на укупно становништво од 11.609.000 био око 40%, док је њихов проценат по попису из 1880. износио 46,7% (од свеукупног становништва од 13.749.603), док је њихов проценат 1900. по попису износио 51,4% (од 16.838.255), а 1910. по последњем попису пред Први светски рат удео Мађара у целокупном становништву Мађарске, износио је 54,5% (18.264.533) [...] У посматраном раздобљу (1880–1910) број Мађара је порастао за око 34%, док је припадника народности у просеку порастао за 17%...". Број Срба, у односу на целокупно становништво износио је 3,1%."; Т. Пал, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903–1914* , докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад 2010, 79, 80.

[55] „О. И. Величко, *Национальний вопрос в австрийской общественно-политической мысли* (*1914–1920*), Народы Габсбурсгской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва 2012, 63.

[56] О. Јаси, *Будућност монархије, пропаст двојне монархије и сједињене подунавске земље*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад 1996, 101, 102.

био условљен поменутом општом ситуацијом у Монархији, али и значајним бројем специфичних чинилаца. Демографско присуство Срба у Угарској и страначко наслеђе исходишно везано за стваралаштво Светозара Милетића, а потом расплинуто у биполарни страначки антагонизам радикала и либерала били су конституитивни елементи политичке експресије.[57] Тада се покушај политичког израза обогаћује и јачањем грађанске интелигенције, институционалним ширењем школства и образовања, упознавањем са савременим европским идејама и трагањем за препознатим, али и новим одредницама националног идентитета. Ови нови садржаји указивали су на две битне ствари. Најпре, да је политичка активност процес који еволуира у складу са контекстом времена у којем настаје и да је тенденција страначког живота усмерена ка све ширем обједињењу народа око националне експресије.[58] Проблем мађаризације становништва постао је основни изазов политичкој елити немађара. „Мађарски државници, на челу са Апоњијем, веровали су да ће се на основу овога школског закона све националне мањине Угарске у времену од 40 година потпуно помађарити".[59] Ова асимилација била је спровођена с циљем стварања јединственог политичког народа као својеврсне симбиозе разних етногрупа Угарске, у јединствену мађарску политичку націју. Окосница ове државне политике били су ригидни школски закони, какав је био тзв. Апоњијев закон из 1907. године.[60] „Тај Апоњијев предлог учинио је најгори утисак на све немађарске народе у Угарској".[61] Такав империјализам државне политике Угарске прикривао се иза идеје интегративног космополитизма коју је наводно нудила наднационална Монархија.

Под утицајем друштвених идеја о нацији и националном идентитету које су стизале из Европе, један број Срба Угарске, из урбаних средина покушао је да осмисли нове садржаје своје националне борбе. Пресудна улога интелектуалаца у националном одређењу била је парадигма која је постојала и у многим другим земљама почев од Француске буржоаске револуције. „Активну улогу у формирању нација одувек су играли политичари и на-

---

[57] Видети: Н. Лемајић, Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, Прометеј – РТВ, Нови Сад 2016.

[58] „У науци нису разрађени елементи преко којих један елитни тип национализма прелази у масовни тип", М. Екмечић, *Стварање Југославије, 1790–1918*, књ. 2, Просвета, Београд 1989, 476.

[59] Д. Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад 1935, 58.

[60] Видети: Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Законски чланак XXVII, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007.

[61] М. Полит-Десанчић, *Беседе*, III део, прва књига, чланак „Говор о апропријацији и Говор о Апоњијевом школском закону", Нови Сад 1910, 131, 142.

ционални интелектуалци који су стварали патос националне идеологије".[62] Идеја нације, у том периоду, била је прихваћена у дискурсу тумачења француске и немачке школе национализма. „Нација је душа, духовни принцип... нација претпоставља прошлост, али се оваплоћује у садашњости опипљивом чињеницом – пристанком који јасно испољава жељу да се настави заједнички живот".[63] Везивно ткиво такве нације јесу преци и поднете жртве за њено конституисање. „Заједничка слава у прошлости, заједничка воља у садашњости... то су битни услови да буде једна нација [...] Нација је дакле велика солидарност коју сачињава осећај жртава које су принесене и за које још постоји готовост да се принесу".[64]

Придавање значаја улози народа није била нова појава, али је истицање потребе за образовањем народа, доскорашњи романтичарски популистички покрет који се позивао на народ, а заправо се наметао народу, у овој новој концепцији доживео је коперникански заокрет. „Тај национализам треба да је и по суштини и по облику чиста, висока култура. Култура у најбољем смислу речи. Морал, хуманизам, етика, честитост. Ваљаност и честитост и првокласност не само српска, него човечанска".[65] Из ових порука произилазио је неутешни идеализам који је морао да се суочи са бројним слабостима које су, према мишљењу других интелектуалаца, такође спремних на еманципацију и модернизацију српског идентитета, биле озбиљан проблем о којима је требало безусловно упутити и млађе нараштаје. „Нико да каже народу у лице шта је петвековно робовање створило од њега. […] Ту је крвна освета, пакост, хајдучија [...]. У моралу, привреди и култури, у свему смо заостали, а народу лажемо да је први на овом свету".[66] Таква врста самокритичности није имала циљ да обеспокоји српску националну будућност, већ да је усмери према развоју који је одражавао утицај сложене и слојевите стварности, а енергију за истрајавање црпео у емотивној инспирацији народне и националне одважности у прошлости, истовремено јој не дозвољавајући да прерасте у занесењаштво родољубивих, али лакомислених. „[...] Косовска легенда[67] није историјска истина. Али она ипак остаје наша, као

---

[62] Љ. Тадић, *Наука о политици*, Рад, Београд 1988, 203.

[63] Е. Ренан, *Шта је народ*?, 1883, 58.

[64] Е. Ренан, *Шта је нација*?, Београд 1907, 33, 34.

[65] И. Секулић, „Културни национализам", *Нови Србин*, јануар–јуни 1913, Сомбор.

[66] Речи Илариона Руварца упућене Милану Петровићу које је он сачувао у својим успоменама. Милан Петровић, *Усиомене*, прир. Б. Шимуновић Бешлин, Градска библиотека, Матица српска, Нови Сад 2016, 190.

[67] „Филозофија Косова то је филозофија феникс-птице, филозофија Голготе, подигнута од опште вредности до народне специфичне. Даље, филозофија високо културна, етика ведра, несебична, пунолетна; исто толико национална колико човечанска; етно-

што је и била, с том разликом, што сад знамо да то није историјска истина, али она нам је сад оно што заиста и јесте: најдивнија творевина нашег националног духа".[68]

С друге стране какофонија српског странчарења и политикантства,[69] као оквир у којем су се неке нове идеје и садржаји могли оваплотити, чврсто се држећи својих позиција, тешко је прихватала нове образовне домете због угрожених сопствених привилегија и интересних достигнућа. Иако су се сви позивали на демократизацију и модернизацију политичког артикулисања, најочигледније је да ни једног ни другог није било. Политичка дистинкција и опортунизам условили су значајне тешкоће страначког политичког израза код Срба Монархије уочи „Великог рата". Ситуација у вези са националним идентитетом Срба у Аустро-Угарској била је врло лабилна, недоречена, на моменте безидејна и безизгледна. Све више, политичка елита Срба, постајала је компрадорски сатрап власти. Процеп између националне солидарности са сународницима у Краљевини Србији[70] и ригидног притиска на лојалност према држави у којој живе, а који је злоупотребљавао осећај одговорности грађанина српске националности и који је овековечен и у уметничком стваралаштву,[71] утицао је на осећај безизгледности који је прерастао у националну летаргију која се осећала и током наступајућих ратних година. Срби су имали диференцирану слику о вредностима, а национална идеја захтевала је хомогенизацију. Сви ови проблеми представљали су динамични развој националне идеје једног народа који је био спреман

лошка, али са свим потребним условима, са етикетом да залази у свечовечанску, да једном новом, свежом бојом обогати палету светске душе. Јер, народно наше искуство показује од колике је вредности мучеништво и бол у моделисању нашег националног живота, а то је такве ноте да може бити врлина и у дизању линије свеживота, врлина у стилизовању светске, екуменске душе, снага у економији духовања свега културнога света"; М. Ђурић, *Видовданска етика*, Издање српског академског друштва Његош у Загребу, 1914, 25.

[68] Милан Петровић, *Успомене*, 186.

[69] Такав карактер политичког рада Јован Цвијић је окарактерисао као „политичку циганију", чија је основа „непрекидна свађа", а „у целом њиховом раду преовлађују лични мотиви, кашто простачка таштина, мотре један на другог и често су у стању изнети један о другоме и најневероватније инфамије. Даље има много пакости, злобе, мржње"; Ј. Цвијић, *О националном раду*, Београд 1907, 13.

[70] „Успеси Србије изазивали су живахан одазив Срба из Мађарске и саосећање са њима"; Игорь Крючков, „Сербия и Сербы Венгрии в донесениях Генерального консульства России в Будапеште в начале XX века (1901–1909 гг.)", *Токови историје*, бр. 3, 2017, 11–33, 31.

[71] „Чудне су наше српске судбине. Ко може довести у склад наше животе са народним задатком, кад смо растурени на седам страна. Што добро урадимо, од тога је добро цару који нас храни. А што рђаво урадимо, од тога срамота народу чија смо деца. А како да будем добар и на једну и на другу страну"; И. Секулић, *Шумановићи. Записи о моме народу*, Београд 1985, 271.

да, без обзира на поднебље и околности у којима живи, развија своју националну свест и представи своје виђење. Уочи рата, све чешће је то виђење попримало југословенске обрисе.

Постојећи проблеми међутим, нису наносили штете развоју српске државе и њене војске, штавише, уједињени у идеји ослобођења, сва ова виђења имала су заједничко становиште о императиву јачања српске војне моћи. Уочи рата, она је била добро припремљена и обједињена у војсци Краљевине Србије, модерно наоружане војне формације са добро обученим официрским кадром и компактном визијом о значају националне борбе. „У сваком случају Србија је 1914. године била много дубље мобилисана од борбености било које друге велике силе".[72]

„Ратни вихор"

Јулска криза, која се односила на период између Видовданског атентата[73] у Сарајеву и објаве рата Краљевини Србији може се окарактерисати најпре као неочекиван проблем, а потом и као непревазиђен инцидент упркос спремности за најшире уступке. У Аустро-Угарској монархији дошло је до растерећења политичке неизвесности уз констатацију да је „Аустрија спашена од велике катастрофе и да је тежак проблем решен једним ударцем."[74] Био је то проблем решења иритантног српског питања, али и неслагања са намерама Франца Фердинанда. Овај потоњи проблем појавио се услед федералистичких намера престолонаследника као и његове реформистичке визије Монархије у правцу правно-политичког уважавања словенског елемента државе, односно тријализма. Истичемо да ове идеје Франца Фердинанда нису биле поуздан политички програм, већ су више подсећале на „тактички потез"[75] који је требало да обезбеди подршку Словена Монархије, али са неизвесном политичком реализацијом након његове царске тронизације.

[72] J. Gumz: "The Habsburg Empire, Serbia, and 1914: The Significance of a Sideshow", 127–145; *1914*: *Austria-Hungary*, *the Origins*, *and the First Year of World War I*, contemporary austrian Studies | volume 23, Published in the United States by University of New Orleans Press, Published and distributed in Europe by Innsbruck University Press, Louisiana, USA 2014, 128.

[73] Манфред Раухенштајнер, један од познатијих историчара овог историјског раздобља, у свом волумиозном делу о Аустријској царевини у Првом светском рату, пише да је „Видовдан дан када је Српско-албанска армија поражена од Отоманске у бици на Косову пољу 1389..."; M. Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, *1914–1918*, Böhlau, Verlag, Wien, Köln, Weimar 2014, 85.

[74] M. Rauchensteiner, *The First World War and the End…*, 88.

[75] В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд 1966, 221.

Конзервативни кругови двора, окупљени око времешног цара Фрање Јосифа и Конрада фон Хецендорфа, начелника генералштаба царске војске, већ тада су се определили да овај догађај, без икаквих претходних истражних сазнања означе као чин „велико српски" и „панславистички" који је био уперен, „не против појединца, већ против државе."[76] Ове широко обзнањене оптужбе биле су сврсисходне у циљу свођења новонастале ситуације на закључак да је једино решење у рату против Краљевине Србије, оптужујући је да је организовала атентат и да је тиме објавила рат Монархији.[77] Ово тумачење постало је прихватљиво бечким и будимпештанским центрима војно-политичке моћи, али и Рајхсрату и зато што је у потпуности потиснуло дубоке унутрашње политичке проблеме Монархије у вези са уставним уређењем и нерешеним националним питањем уз стигматизацију једног узрока као одлучујућег фактора држане трагедије.

Уз громогласну „кампању за обрачун са Србијом"[78] дошло је до стимулисане манифестације србофобије.[79] И премда се, у почетку, то вешто прикривано порукама мирољубивог решења и разумевања[80], уследили су погроми Срба широм државе, нарочито на простору где живе Јужни Словени. Монархија је мало шта урадила да би га спречила правдајући се флоскулом да не може да контролише патриотске емоције својих поданика. Заправо се радило о нечињењу државног апарата као стимулансу за напад на Србе. Врло очито је то било видљиво у Сарајеву. „У Сарајеву нема ни једног јединог српског дућана који није потпуно уништен и опљачкан. Демонстранти су упадали и у приватне станове Срба, па им уништавали постељу, столове и други намештај."[81] Демолирање није промакло ни немачком извештачу Франкфуртских новина који је описао разрушени град као дело осветољубиве „руље" чији „изгреди нису „престали услед уведених изнимних мера,

---

[76] „Немачка и атентат", *Обзор*, 2. јул 1914, бр. 180, насловна страна.

[77] Тих дана је Хецендорф записао да „Убиство у Сарајеву није дело индивидуалног фанатика, већ резултат добро организованог напада; то је била објава рата Србије Аустро-Угарској. И одговор може да буде једино рат."; M. Rauchensteiner, *The First World War and the End…*, 89.

[78] *Исто*, 92.

[79] „Ми Срби...се згражавамо када помислимо на погром Срба у Сарајеву и Босни и Херцеговини и одлучно протестујемо против демонстрација франковаца у Загребу." „После атентата и погрома", *Браник*, бр. 122, 22. јун (5. јул) 1914.

[80] „Одлични политичари изјавили су данас да се против Србије неће подузети никакав енергични корак, већ ће само замолити српску владу да поведе истрагу. Србија ће на то пристати и тиме ће се цијела афера мирно ријешити."; „Истрага о атентату", *Обзор*, 11. јул 1914, бр. 189, 3.

[81] „После атентата у Сарајеву", *Застава*, 17 (30. јун) 1914, бр. 131, вечерње издање, насловна страна.

него... престали су један сат пре увођења изнимних мера!"[82] Искусан новинар, уз подсећање на погром руље против Срба у Загребу, 1902. године је поставио питање „Је ли то само случај?"[83] и одмах је понудио свој одговор: „Може бити. Само је мало тешко поверовати у то."[84]

Не мање шовинистичка хајка на Србе је прибележена у вези са изливима антисрпства код јавности у Хрватској. „Франковци у Загребу употребили су ову прилику да се освете Србима и оним Хрватима који нису били србождери."[85] Та атмосфера је била присутна у заступничком телу – Сабору[86] као и у аустријским часописима који су подржавали милитантну клику војске. Ту се речи нису бирале. „Ви пси сте знали да би вас Фрања Фердинанд научио респектовати Аустрију."[87] Из појединих сећања сазнајемо да је „франкофуртимашка банда дала аларм за покољ Срба, те палеж и пљачку српске имовине."[88] Стјепан Радић, неприкосновени лидер Хрвата у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, тада је био под снажним утиском неповерења и осуде Срба, а његов ефекат остао је до краја у његовој политичкој делатности. „Нећемо више бити хрватски јањци да нас кољу српски вуци."[89] Осим тога, он је „уз благослов аустроугарске дипломатије",[90] чим је отпочео сукоб отишао у Бугарску са намером да пропагира њен савез са Централним силама. Као да је у том тренутку Радић трајно потиснуо све оно поштовање које је имао према српском народу и његовом страдању кроз историју у борби за ослобођење, а о којем је неколико година раније писао. „У својој несрећи, бијаше за Србију срећом то, што је у задњи час била напела сву своју снагу, те је под османлијама пала као рањена јунакиња... У њезином паду, наиме бијаше толико јунаштва и толико трагике да је из косовске крви никла такова величанствена народна епопеја, те пет столећа ропства и расцјепканости

---

82 „Утисци из Босне после атентата", *Застава*, 2 (15. јул) 1914, бр. 144, 3.

83 *Исто*.

84 *Исто.*

85 „После атентата у Сарајеву", *Застава*, 17 (30. јун) 1914, бр. 131, вечерње издање, насловна страна.

86 „Настаје кратка тишина и напетост. Наједанпут почну франковци викати: Доље београдски плаћеници. Доље Срби. Доље убојице. Ми не дамо да овдје говори Србин. Ово је хрватски сабор!"; *Браник*, Седница жалости хрватског сабора, бр. 120, 20. јун (3. јул) 1914.

87 „Провокација српског народа", *Браник*, преузето из *Danzer's armee-zeitung*, бр. 123, 24. јун (7. јул) 1914.

88 И. Рибар, *Из моје политичке сурадње* (*1901–1963*), Загреб 1965, 96.

89 В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији* (*1848–1914*), Завод за уџбенике, Београд 2010, 562.

90 Д. Гавриловић, *У вртлогу национализма*, Стилос, Нови Сад 2007, 118.

не могаше српскога народа отети тежњи за слободом и јединством: Србија је на Косову пољу клонула, али остадоше ту Срби, да почетком 19. столећа живом вером и сељачком мишицом обнове српску државу и поставе темељ српским надама."[91] То је уједно била и прилика да се из уравнотеженог књишког приступа[92], критикујући острашћеност других, покрене амбиција сопствене националистичке прекомерности. Оваква атмосфера пароксизма помутила је популарност Краљевине Србије након Балканских ратова[93] и условила је исправну констатацију да је „Монархија још увек била у срцима многих Хрвата."[94]

Овај антагонизам и режимско поистовећивање кривице атентатора са кривицом народа условили су „крсташки рат"[95] против српског народа који је отпочео и пре напада на Краљевину Србију, а био је уперен против грађана Монархије српске националности и православне вероисповести. Недавни покушаји споразумевања који су „изражавали наду да се приближава час кад ће се српски и хрватски идеали поклапати"[96] постали су ехо далеке прошлости са сумњом да их је уопште и било. Прогон је попримио такве размере да је одавао утисак државног тероризма. „Крсташки рат против српске културе и православља започео је 1914. најпре у Босни и Херцеговини и мањим делом у Далмацији. Затим се проширио на друге области. Само до 30. јула 1914. године лишено је слободе око 5.000 Срба у Монархији. На простору целе Монархије ухапшено је већ у току лета 1914. године више од 10.000 'сумњивих' Срба, а у логоре је депортовано више од 30.000". [97] Овај погром Срба, од стране државног репресивног апарата није наилазио на очекивану осуду значајног дела европске јавности. То је проистицало из једне негативне слике о Балканским народима, која је нарочито развијана током Балканских ратова и још увек имала снажног одјека. „У том периоду Срби су представљени као варвари, као ,пијани гости' у балканској крчми којима су неопходни европски жандарми да их чувају […]"[98]

---

[91] С. Радић, *Савремена Европа или карактеристике европских држава и народа*, Матица хрватска, Загреб 1905, 50.

[92] „Светска повјест уопће, а европска напосе необориво доказује, да су космополитизам и национализам као два пола људског развоја и напретка и да се савремени живот и да се савремени живот не да замислити без обају ових начела. Не можемо изабрати било једно било друго ово начело, а да не угушимо у себи неколико несавладивих осећаја срдца, или да не поречемо неколико најјаснијих истина разума."; С. Радић, *Савремена Европа…*, 145.

[93] „Уједињење је наш идеал"; А. Ујевић, „Народно јединство", *Пијемонт*, 26. 02. 1912, 57.

[94] В. Крестић, *Историја Срба…*, 565.

[95] *Исто.*

[96] M. Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878–1914", *Historijski zbornik* 1966–1967, Povjesno društvo Hrvatske, Štamparski zavod „Ognjen Prica", Zagreb 1968, 65.

[97] Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби…*, 226.

[98] К. Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Службени гласник, Београд 2017, 22, 23.

Ипак, треба истаћи да је, упркос еуфоричности која је жудела за масовношћу и била експонирана речником осветољубивости, хистерија антисрпства била подложна и промишљеној критици. „Франковци бесне на нас што заједно са њима нећемо да све Србе прогласимо за убојице."[99] То је забележено и у руској штампи са надом да ће разум превладати над хистеријом. „Велики део хрватских политичких радника се одредио против насиља над Србима."[100] Отпочињањем ратних дејстава крајем јула 1914. године са намером да се „Србија...казни као фактор нестабилности"[101] и иначе национално неуравнотежена и искључива политика Аустро-Угарске монархије попримила је размере легислативне дискриминације ненемачког и немађарског становништва. У Угарској је ступио на снагу Закон о ванредним мерама, који је као последицу имао замирање свих националних активности како у вези са страначким радом, тако и на културном и уметничком пољу.[102] Постојећи медији, и они најсавременији,[103] стављени су у службу остварења ратних циљева и националне пропаганде и били су под строгим надзором цензуре и самоцензуре која је често учинила редакцију цензора излишном.

Ниједна мера која је донета, без обзира на то коликог је утицаја имала на поспешивање израза лојалности Срба према држави, није могла да поврати трајно нарушено поверење. Прогонима и затварањима, односно „хисторију опште мржње",[104] уносили су неспокој и страх међу Србе. „Све је почивало на лажи. Вребало се на сваког Србина, на сваку његову кретњу, на сваки његов корак и на сваку његову реч. А да надлежни буду о свему што боље обавештени да свачије тежње па и мисли сазнају, постављени беху плаћеници, који су имали за дужност, да на сваког мотре. И те скутоноше у

---

[99] „Франковци и Срби", *Хрватски покрет*, преузето из: „После атентата и погрома", *Браник*, , бр. 122, 22. јун (5. јул) 1914.

[100] „Демонстрація противъ Сербовъ". Московскія Вѣдомости. 19 іюна (2. іюла) 1914.

[101] Райнхард Нахтигаль, „Австро-Венгерская монархия во время Первой мировой войны", *Первая мировая война*, *Версальская система и современность*: сб. статей / отв. ред. И. Н. Новикова, А. Ю. Павлов, А. А. Малыгина, Выпуск 2, Санкт-Петербург 2014, 132–155, 135.

[102] „Тако је замро скоро сваки политички живот..."; А. Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Нови Сад 1979, 124.

[103] „Интересантан је детаљ да су Бечкеречани 5. септембра 1914. године били први пут у прилици да догађаје Првог светског рата виде и на филму. У 'модерном' биоскопу се тога дана давао први документарни филм са ратишта, а након тога и једна шестоделна продукција под насловом 'Избио је рат'. Бечкеречка публика је у великом броју присуствовала овој пројекцији."; Ф. Немет, М. Мицић, *Банат новембра 1918. Великобечкеречки лист Торонтал – догађаји, виђења, ставови*, Банатски културни центар Ново Милошево, Градска библиотека, Панчево, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца „Видовдан", Сириг 2019, 29.

[104] *Записници Српског народног одбора у Великом Бечкереку 1918*, приредили З. Вељановић, В. Војводић Мицова, Зрењанин, Нови Сад 2019, 13.

бојазни својој, скренуше у понор и постали су у тој подлој акцији опаснији и бездушнији и од самих тирана."[105]

Српска православна црква, посебно осведочена као чувар идентитета[106] код Срба пречана, је институција која је искључиво посматрана на овај начин. На лојалности свештенства се стално инсистирало, али је и она, у амбивалентној шизофренији државе, све чешће доживљавана као декларативна фарса осведочених представника српског идентитета који се потајно надају српском уједињењу. „После напада Аустро-Угарске на Србију Црква је била под посебним притиском да учини све да примири своје вернике и да код српских војника у аустроугарској војсци појача осећање припадности династији и Монархији."[107] На тај начин су Срби стигматизовани у држави која се декларисала за чувара вишенационалне специфичности. То је био још један од доказа неуспеха дискриминаторског приступа и асимилаторских аспирација друштва које није имало адекватан одговор за решење српског питања, а рат је, тој тенденцији био снажан подстицај да се војним путем дође до крајњег решења уз потпуно игнорисање демократичности.

И Срби из Монархије су били мобилисани, али је њихов третман, током читавог рата остао под снажним утиском неповерења и подозрења са нескривеном сумњом у патриотизам и лојалност. „Аустроугарски војник српске националности је био изложен додатном надгледању официра. У његову приврженост се унапред сумњало, али се тежило да се његово војничко умеће искористи за интересе Монархије – попут векова уназад док су Срби били војни граничари и професионални војници".[108] Број Срба војника није био занемарљив и приближно је одговарао заступљености народа у популацији Монархије. „Како је Двојна монархија 1914. мобилисала 3.350.000 особа, Срби су могли дати око 127.000 војника. На фронтове је упућено 2.080.000, што би у српском случају могло да значи 79.000. Како је извесно да је део Срба задржан у позадини или пребачен у радне одреде, као у случају свих босанско-херцеговачких пукова из којих је издвојено око 12.000 Срба, број оних који су упућени на ратиште се мора смањити на око 66.000, мада је и од њих део, посебно у нападу на Србију, задржан у позадини".[109] Јавним изопштавањем Срба из јединица које су кренуле у борбене акције, нарочито на Краљевину Србију имало је ефекта на развој неповерења код сабораца других националности и на развој идеје о Србима као

[105] Ђ. Антић, *У канџама смрти – доживљај из године 1915–16*, Сомбор 1939, 2.

[106] Р. Грујић, *Духовни живот Срба у Војводини*, Музеј Српске православне цркве, Београд 2012.

[107] Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби…*, 190.

[108] С. Марковић, *Сомбор 1918. Остварена нада…*, 145.

[109] Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби…*, 102.

народу недостојном цивилизацијских благодети Монархије и то нарочито међу блиским словенским народима. Такво расположење, као део званичне војне обуке и офанзивне припреме условило је бујање шовинизма што се нарочито видело у јединицама које су се бориле у Краљевини Србији током 1914. године. „Најпре су на Сувобору поражени Сарајевски, Загребачки и Дубровачки корпус."[110] Ратни назив 42. дивизије Загребачког корпуса био је „Вражја", због њене острашћености током борби и односа према цивилима нарочито у Мачви. „...Хрватски војници су углавном погибали на бојишницама које су биле мање (Сочанско и Српско бојиште) или више (Источно бојиште) удаљене од домовине..."[111]

Оваква ситуација на бојишту могла је делом да се оправда строгом војном дисциплином која није имала милости према одбијању да се изврши наређење или дезертира, али је одражавала и незанемарљиву снагу, потцењивану нарочито у идеалистичким круговима југословенски оријентисане српске интелигенције, национализма присутног пре свега код политичке елите хрватског народа, која је српску националну идеју и самосталну државу доживљавала као препреку сопственог националног и самосталног државног развоја. Тиме је чин храбрости у борби против Краљевине Србије постао израз патриотизма који је урушавао ионако лабилне српско-хрватске политичке и националне везе. Упитно је било у којој је мери појединачни ентузијазам заједништва могао да потисне реалност мржње стварану у ратним условима. О веродостојности ове сумње илустративно сведочи и сећање Васе Ешкићевића који је у Србији, кроз разговор покушавао да придобије групу аустријских заробљеника хрватске националности за идеју о заједничкој борби. Њих тридесетак је влада Краљевине Србије, из заробљеништва узела да буду њени жандарми и обезбеђују радове на реконструкцији железничке пруге у околини Пирота. Ешкићевић им је данима говорио о храброј борби Србијанаца за ослобођење свих Јужних Словена из аустријског државног казамата и потреби да им се у томе помогне јер је то заједнички циљ и требало би да буде и заједничко дело. „Тако сам им говорио пуних 10–15 дана и све то пропраћао догађајима из Хрватске и наше српске историје у Аустроугарској....све то није помогло, јер „што се црним задоји ђаволом, обешта се њему до вијека...а они једне ноћи стругнуше према бугарској граници."[112]

---

[110] *Исто*, 114.

[111] M. Krešić, „Hrvatski vojnici u Prvom svjetskom ratu: proglašenje nestalih umrlima", *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, vol. 49, br. 2, 2017, 297–3014, 299.

[112] *Васа Ешкићевић. Из мої ратної дневника* (*1914–1919*), прир. С. Бјелица, Музеј Војводине, Прометеј, Нови Сад 2018, 86, 87.

Интелигенција, која је била неопходна Србима ради очувања идентитета, умела је да буде врло домишљата, нарочито у ратним околностима како би сачувала социјални статус, али и сопствен живот. Њена снисходљивост подривала је родољубље српске националне идеје, али је то није обесхрабрило да иде путем конформизма – угашене амбиције и пацификована.[113] Томе је доприносило и „поуздано цивилно правосуђе у монархији"[114] које је утицало на јачање самодисциплине у обуздавању националне експресије. Често је лојалност претила да прерасте у отуђење од сопствене нације. „И Петровић је до бруталности искрен. У познатој песми Војводино стара зар ти немаш стида? као буздованом лупа по саможивој буржоаској интелигенцији, коју је инстинкт самоодржања снизио до животиње[115] која нема не само националне свести, него ни човечјег достојанства. У песми Мудријаш руга се одређеном типу српском, којег је туђина засенила, а српско му ништа није добро."[116]

Ипак, значајнији део српске грађанска интелигенција и представници српске политичке елите, као и многи истакнути јавни и културни радници су, у све заоштренијој атмосфери националне дискриминације, без обзира на то да ли су били спремни на конформизам или одлучни у националној доследности, били интернирани у посебне сабирне центре или логоре са неизвесним и крајње узнемирујућим намерама. „На почетку Првог светског рата и ја сам, са већим бројем српских јавних радника Војводине био ухапшен и депортиран у арадске казамате као политички сумњив."[117] Национална хибернација Срба у Монархији био је циљ режима са стратешким опредељењем да Срби или из ње никада не изађу, или да се пробуде у

---

[113] Неприхватање рата и нада у мир по сваку цену довели су до пољуљаног борбеног морала и распростирања пацифизма и у Аустро-Угарској монархији. Он, према мишљењу неких аутора није подједнако одговарао и амбицији стварања нове југословенске државе. Јер „показује како је одбијање хабзбуршког рата од стране хиљада регрута било усмерено у пацифички и антимилитаристички програм који је поткопао принципе ослобођења и уништавања, а тиме и начела на којима је почивала југословенска култура победе"; J. P. Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War*: *Veterans and the Limits of State Building*, *1903–1945*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, 115.

[114] Р. Кончар, *Опозиционе партије и аутономија Војводине*, Агенција „Мир", Нови Сад 1995, 15.

[115] Видети: С. Марковић, Ж. Вучковић, „Компрадорска искушења елите и њихов утицај на Срба у Војводини – историјски осврт", Војводина као потенцијално геополитичко жариште у Републици Србији, посебно издање, *Култура полиса*, 2018, 201–210.

[116] Т. Остојић, „Народна мисао, идеја ослобођења", *Летопис Матице српске*, књ. 300, за године 1914–1921, 34–60, 57.

[117] Н. Милутиновић, *Аутобиографија*, Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту РОМС), М 18453.

новој пожељној националној инкарнацији. С обзиром на то да се остваривала у атмосфери присиле „дубоко неискрена и присилно наметнута лојалност војвођанских Срба”[118] била је танка и напета струна српско-мађарских односа која је, у тумачењу власти једино могла да се релаксира присилном изолацијом многих, не искључујући и сав народ. Заостале белешке савременика илустровале су ову намеру, не остављајући у својим освртима никаквог простора за могући заокрет репресије према разумевању. Са таквом ситуацијом су се суочили и Тихомир Остојић[119] и Васа Стајић.[120] „Тихомир Остојић је 21. септембра 1914. године конфиниран у Бају, затим у Стони Београд, а млађи чиновници су мобилисани.”[121] Изгнанство из свакодневног живота, и удаљавање многих од њих није могла да спречи ни „крајње обазриво, политички промишљено и веома прагматично”[122] иступање у јавности. Ту судбину је доживео и Јаша Томић, упркос осуде атентата да је дело „болесних мозгова”[123] и јавне подршке ратним напорима Монархије. Његовим изјавама лојалности се није веровало и то је персонификација судбине неповерења и отпадништва са којом су се „пречански Срби” суочили током рата, без обзира на то у којој мери су испољавали своју лојалност. Јаша Томић је почетком рата ухапшен и спроведен у Инђију, „где је изгладњиван четири дана”,[124] потом и оптужен за велеиздају пред преким војним судом. Иако није осуђен за најтежи злочин према држави, он је, све до краја рата третиран као државни непријатељ и био спровођен од логора до логора да би се из Мезетера вратио у Нови Сад тек почетком јануара 1918. године. Сличну судбину логораша по казаматима доживео је и Васа Стајић, истина у једном мање озлоглашеном третману, јер је могао да „свој рад настави на робији у Араду и Сегедину или у Илави...”[125]

Таква атмосфера утамничења српске друштвене елите утицала је да завлада атмосфера страха и неизвесног ишчекивања вести о исходу војних операција на фронтовима. У складу са тим Мађари и немађари, пре свих Срби, доживљавали су позитивна или негативна национална осећања. То је у својим сећањима врло сликовито приметио и записао Јован Јоца Лало-

---

[118] Д. Микавица, *Српска Војводина*..., 423.

[119] С. Марковић, *Тихомир Остојић и Јован Јоца* ..., Прометеј, РТВ, Нови Сад 2017.

[120] С. Марковић, *Васа Стајић*, Прометеј, РТВ, Нови Сад 2016.

[121] Ж. Милисавац, *Матица српска*, Нови Сад 1965, 131.

[122] Д. Микавица, *Српска Војводина. Од аутономије до присаједињења 1683–1918*, Прометеј, РТВ, Нови Сад 2018, 413.

[123] *Исто*, 420.

[124] *Исто*, 421.

[125] А. Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963, 287.

шевић[126] истакнути јавни радник из Сомбора. „Што је српска војска боље напредовала у Босни, што је она снажније одбијала нападаје на Црни Врх и линију Дрине, тиме су Мађари постајали мекши и приступачнији. А чим је српска војска код Романије сузбијена, чим су Руси изгнани из Карпата приликом првог упада њиховог и опет се појављује охолост њихова, те ево данас када се очекује пад Ваљева и опет нас плаше неким покољем. Необорива је истина дакле, да је наша срећа и наш напредак тесно спојен са срећом и напретком наше браће Срба у Србији. Што је њима боље и нама је лакше, што они боље напредују и наше стање се побољшава, а што је њима горе и теже и нама је горе и теже".[127]

Еуфоричност победе или сакривена потиштеност, истовремено инспирисане идентичним догађајем на фронту, била су осећања која су сведочила о континуитету једне дискриминационе политике. Притисак на Србе био је изразит „да није коже, душа да излети."[128] У таквим тренуцима представници српске политичке елите са простора Војводине манифестовали су свој људски неспокој и у облику страха и изнуђеног прилагођавања, при том нагонски опредељени за очување физичке егзистенције. „Тих дана сам осетио шта је то смртни страх и шта то значи гледати смрти у очи. Остављени и напуштени од свију, опкољени и нападнути од нахушкане светине у ово ратно време и у ову узбуђеност и без помоћи власти, могли смо доиста и главом платити".[129] Према мишљењу неких, они који су том притиску подлегли били су изненађујуће уочљиви упркос свом идентитету и јавно се ограђујући од њега. Тако Васа Стајић, очигледно индиспониран затеченом ситуацијом у односу на очекивану наду, из прогонства пише: „Први дани рата су били, вероватно, одвратна позорница кукавичлука и подлости код Срба у Угарској."[130] Такви ставови су подстицали идеје о историјској незрелости Срба и неспособности да се национално обједине, упркос прокламованим жељама. „Сваки народ има једну судбину коју носи у самом себи; наша је у том да смо поцепани – поцепани и раздељени, не само због тога што нам други не даду да се сјединимо, него и због свог карактера."[131]

---

[126] С. Марковић, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2011.

[127] Историјски архив Сомбор (даље: ИАС), Ф. 56, О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића, инв. бр. 549.

[128] И. Секулић, *Марица. Записи о моме народу*, Београд 1985, 300.

[129] Т. Милитар, *Бележница*, РОМС, М 14606.

[130] В. Стајић, *Учешће српског друштва у мојој судбини*, РОМС, М 8.756. „Ми смо кукавице којима је српство само на језику, а када би требало делом, па и главом и крвљу посведочити то – онда се одричемо и имена свог."; ИАС, Ф. 56, О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића, инв. број 549.

[131] M. Kašanin, „Najmlađi. I „Milutin Bojić", II – „Kokot", „Grič" i „Vijavica", *Obzor*, Zagreb 13. XII 1917, LVIII, br. 339, 2–3.

Код других појединаца и њихових породица није постојала дилема и патриотизам је надјачао лојалност, али је лична трагедија била велика. „Велику личну трагедију у то време доживео је карловачки адвокат Коста Николић. Николић је имао три сина: Сина му Ђоку убију Мађари код Обрежа. Ђока је био 33 године стар. Живео је на имању породичном у селу Попинцима. Други му се син звао Богдан. Он је био правник. Било му је 23 године. Овога су убили 1914. у Петроварадину. Трећу му је био син Васа. Он је имао 15 година. Осуђен је на 15 година робије зато што је у Попинцима српској војсци дао хлеба и кафе... После годину и по дана робије пусте Васу кући, али он, тешко болестан умре 1917. године."[132] Нарочито су Срби из Срема, после неуспелог продора српске војске и пораза на пољани Легет, између Сремске Митровице и Јарка, били изложени ратним мерама репресије и није се правила разлика између непријатељског односа према њима и таквог односа према становницима Краљевине Србије. „Ратна пропаганда је код мађарских трупа у Срему стварала осећај мржње против свега српског, па они често ни су разликовали српска села у Аустро-Угарској од српских села у Србији, понашајући се безобзирно и непријатељски и против једних и против других."[133] О обиму разарања и жртава у Срему, нама посебно упечатљиво сведоче речи колеге Васина, приликом представљања књиге о животу пречанских Срба у Првом светском рату да су у евоцирању својих успомена из рата, Сремци зарад поштовања нових југословенских околности, често ублажавали реалност својих трагичних успомена. И Срби из Баната, као пограничне територије која има неприхватљиве ресентименте из времена националне борбе против Турака, били су изложени бројним страдањима и интернирању. Сви они су одвођени у бројне логоре у Араду, Сегедину, Темишвару, Јегри, Дебрециу, Сомбатхељу, Кечкемету, Таги, Коморану, Илову и многим другим местима.[134] Како је ситуација на ратишту постајала све неизвеснија по успех Монархије, тако је и стање у логорима постајало све теже и неподношљивије. Један од најзлогласнијих био је логор у Великом Међеру

---

[132] Т. Искруљев, *Расйеће срйскої народа у Срему 1914. и Маџари*, Нови Сад 1936, 170.

[133] Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби…*, 288.

[134] „У то доба се с ове стране Дрине, Саве и Дунава отворише тамнице, да у њима труну најбољи и најчеститији синови српског народа. Џелати, који су до тада били скривени, напустише своја склоништа и спроводише јавно своју језовиту мисију. Ово распеће Србиново потпомагали су и Понтиуси и Јуде нашег народа, али, нису могли спречити и осујетити васкрс Србије. Прогонима и затварањима уносили су страву у редове српског народа. Све је почивало на лажи. Вребало се на сваког Србина, на сваку његову кретњу, на сваки његов корак и на сваку његову реч. А да надлежни буду о свему што боље обавештени да свачије тежње па и мисли сазнају, постављени беху плаћеници, који су имали за дужност, да на сваког мотре. И те скутоноше у бојазни својој, скренуше у понор и постали су у тој подлој акцији опаснији и бездушнији и од самих тирана. Али све је Србин поднашао, све издржао и победио је"; Ђ. Антић, *У канџама смрти – доживљај из године 1915–16*, Сомбор 1939, 2.

– Нађмеђеру у којем је било највише ратних заробљеника из Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе. За њих нису постојале никакве одредбе Хашке конвенције о заробљеницима, већ се поступало по нахођену које је водила мржња лишена обзира, људскости и морала.[135] Истраживачке процене иду преко 65.000 српских жртава у логорима широм Монархије.[136] Погром Срба[137] у Првом светском рату,[138] на који се надовезало стратиште Другог светског рата, без икакве патетичне побуде и склоности према „погибељоманији"[139] сведочи о једном феномену да је „Српски народ логорашки народ..."[140] Из тог разлога он искрено жали за сваком невином жртвом.

Управо из свега до сада наведеног, већина Срба је заробљавање доживела као спас, премда се предаја одвијала под изузетно „драматичним околностима"[141] ризичним и за живот. Међу њима су били бројни они који су прихватили пружену прилику и одлучили да дају свој допринос словенској ствари, али пре свега националној борби Краљевине Србије за ослобођење и уједињење. „У јесен 1914. године биле су велике офанзиве на руском фронту и велика померања фронта, и то три пута, а овакве су прилике врло згодне да се лако може предавати, што смо ми искоришћавали, те је Русија за два месеца била преплављена заробљеницима. Међу њима било је много наших људи, који су радосни били, што им је ово успело, али су још ра-

---

[135] И. Ђуковић, *Нађмеђер аустроугарски логор за Србе*, Београд 2002.

[136] М. Вемић, „Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914–1918", *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 147 (2), 2014, 201–234, 226.

[137] „О страдању Срба у Војводини и Сомбору у периоду 1914–1918. али и о њиховом држању доста сазнајемо из бројних полицијских и других извештаја који су сада на архивским полицама... Из ових докумената такође сазнајемо да је и тада, међу Србима и Буњевцима било оних који су своје интересе гледали кроз опстанак двојне монархије. Ипак, такви су били убедљиво у мањини, а расположење огромне већине Војвођана и Сомбораца, не само Срба, најбоље се препознаје кроз појаву добровољаца, од којих су многи ратовали у српској војсци и у Балканским ратовима, прешли Албанију и учествовали у пробоју Солунског фронта. Из Сомбора их је било 190 за које знамо поименично."; *Споменица ослобођења Сомбора 1918–1998*, прир. Раде Шумоња, Историјски архив Сомбор и Српска читаоница „Лаза Костић", Сомбор 1998, 12.

[138] П. Опачић, „Политика геноцида Аустроугарске против Срба у Првом светском рату", *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2, 47–78.

[139] Термин који је употребио Десимир Тошић, а односи се на склоност преувеличавања жртава са претензијом да колико год број буде био висок, још увек је незадовољавајући за прохтеве национализма. Видети: Д. Тошић, *Српски национални проблеми*, Ослобођење, Париз 1952,

[140] Ж. Видовић, интервју: Логораши су последња српска национална елита, *Печат*, 15. март 2013.

[141] М. Мицић, *Незапамћена битка, српски добровољци у Русији, 1914–1918*, Банатски културни центар, Ново Милошево 2016, 37.

досније прихватили идеју одласка у добровољце."[142] Царска Русија је, након првобитних недоумица у вези са сумњом да као наднационална Царевина помаже национално-револуционарне покрете, подржала формирање добровољачких јединица зарад помоћи војсци Краљевине Србије, нарочито након њене окупације 1915. године. Од добровољаца је била формирана Прва српска добровољачка дивизија,[143] која је већ у првим окршајима на Добруџи одагнала све сумње и скепсу у њене борбене способности.[144] Њен долазак на Солунски фронт, након вишемесечне авантуре, али и осипања, преко руског далеког истока и Тихог океана представљао је снажан подстицај моралу српске војске и реалан војно-политички чинилац који је „као последња и једина попуна српске војске"[145] допринос одлучној истрајности Владе Краљевине Србије за остварење својих ратних циљева.[146] Знатан број добровољаца стигао је и из САД. Међу њима је било највише Срба, па и велики број рођака као што су браћа Вајагић.[147] Међу добровољцима било је и Американца хрватске националности који су прихватили југословенско уједињење. Треба истаћи да је њихов број био много мањи од оних који су били наклоњенији Аустро-Угарској монархији. „Тек је мањи број њих у рату судјеловао на страни Антанте, и то као драговољци из прекоморских земаља, ратни заробљеници (такође као драговољци) те бјегунци из аустроугарске војске."[148] О томе је у својим извештајима писао и Љубомир Михајловић, српски посланик у Вашингтону,[149] а на то подсећао и Јаша Томић анализирајући питање добровољаца.[150] Утисци оних који су учествовали у саставу војске Краљевине Србије били су позитивни са истицањем разуме-

---

[142] М. Вујковић, „Добровољачки покрет", *Споменица ослобођења Војводине 1918*, Нови Сад 1928, 18.

[143] Види: М. Мицић, *Српски добровољци 1914–1918. Животи, сећања*, Банатски културни центар, Зрењанин 2017; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, РТС, Београд 2016.

[144] Види: В. Максимовић, *Споменица Прве српске добровољачке дивизије*, Просвета, Београд 1926; Д. Денда, „Прва српска добровољачка дивизија у борбама у Добруџи 1916.", *Историјске свеске*, бр. 31, Андрићев институт, Андрићград јул 2016, 1–9.

[145] М. Мицић, *Незапамћена битка…*, 177.

[146] Види: М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.

[147] П. Вајагић, *Добровољци војске Краљевине Србије – деветорица браће Вајагић*, Нови Сад 2018.

[148] M. Krešić, „Hrvatski vojnici u Prvom svjetskom ratu: proglašenje nestalih umrlima", *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, vol. 49, br. 2, 2017, 297–3014, 298.

[149] Д. Јанковић, Б. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе*, Институт друштвених наука, Одељење за историјске науке, Београд 1964, 128.

[150] „Она крв што се пролеваше са србијанском крвљу, беше скоро искључиво српска крв, поглавито крв Срба из Баната, Бачке, Срема и Лике. А у звучном Зринско-Франкопанском пуку који је основан у Америци било је само четири Хрвата."; Ј. Томић, „Добровољна помоћ", *Застава*, бр. 78, 18. април 1919.

вања и да су „добро гледани од свих претпостављених, а и од других нигде нису наишли тко их је мрзио...”[151] Немерљив допринос добровољаца афирмацији српских ратних циљева, националних и државних интереса,[152] током трагања за адекватним вредновањем у југословенској држави, довео је до политичких трзавица које су изазвале нарочиту пажњу водећих странака на простору Војводине.

Присаједињење

Током рата Краљевина Србија је у војним операцијама и отпору показала одлучност и пожртвовање које је превазилазило било које рационално очекивање невољно признато и од стране непријатеља.[153] Та одлучност, неразумљива за објашњење проистицала је из патриотизма пониклог из одбрамбеног рата на који се надовезала истрајност у намери трајног ослобођења од милитаристичких претензија Монархије. При том Србија је сматрала да има и моралну и политичку обавезу да сународнике али и друге јужнословенске народе ослободи положаја потлачености. „Србија је до почетка рата 1914. стално у положају одбране од империјалних циљева моћне суседне монархије. Али када је већ била принуђена да у рат ступи у циљу заштите своје егзистенције, тада је сама популарност рата за Србију разбуктала у народу идеју: или пропасти или овом приликом ујединити цео свој народ који се налази под аустроугарским јармом.”[154]

---

[151] И. Христић, „Дневник Ивана Човића – прилог истраживању добровољачког покрета међу Хрватима у САД у вријеме Првог свјетског рата”, *Часопис за савремену повијест*, бр. 1, 2010, 157–177, 168, 169. Иван Човић је био родом из околине Макарске.

[152] „Добровољци српске и црногорске војске, махом Срби – држављани Аустроугарске, чином свог добровољства у војскама српских држава не само да су дали значајан допринос победи српске војске у Првом светском рату, него су својим актом легитимисали жељу српског народа из крајева из којег су потицали да се ујединe у једну државну целину са Краљевином Србијом и на тај начин утицали на стварање југословенске државе 1918. године.”; М. Мицић, *Српски добровољци из Баната, Бачке и Барање* (*1914–1918*), Банатски културни центар, Ново Милошево, Дом културе Србобран, Србобран 2020, 6.

[153] Тако је и немачка штампа из Баната, крајем 1914. признала своје потцењивачке медијске склоности према војсци Краљевине Србије. „Извештаји из различитих извора о деморализацији и невољности за борбу српске војске били су нечувене измишљотине. Аустроугарске снаге ратују против добро организоване армије, наоружане храброшћу очајника.”; Ф. Крчмар, „Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе”, Зборник радова. *Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*, Архив Војводине, Нови Сад 2014, 58–72, 66.

[154] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, Београд 1924, 2.

Идеја уједињења, државно-политички и институционално је била покренута[155] Нишком декларацијом у децембру 1914, прилично смело и то без икакве подршке великих сила. „Народно представништво ће у времену које долази ставити све своје силе у службу велике ствари српске државе и српско-хрватског и словеначког племена... Влада Краљевине Србије истиче као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца."[156] Подршка овој политичкој доктрини, која се у савременом тренутку тумачи и као одступање од основне српске интеграционе идеје заједништва,[157] са становишта истраживачке валидности убрзо је пристигла у делу „Србија и јужнословенског питање" угледног професора Александра Белића. Оно је издато почетком 1915. године. Филолог по струци, у свом осврту на прошлост Срба и Хрвата, професор Белић је истицао, упркос бројних проблема,[158] заједништво ова два народа на основу истог језика којим су говорили. Сматрао је да су историјске прилике и културно окружење и верска подвојеност могле да утичу на развој посебности и код једних и других али да „о подвојености српскохрватског народа по културним утицајима на два дела, хрватски засебни, и српски, опет засебни, не може се говорити."[159] Пажљивим истицањем интегративних ставова кроз борбу српског народа за национално ослобођење и развоја илирског покрета код Хрвата и Словенаца, Белић је успешно прона-

---

[155] Драгослав Јанковић је представио запис Николе Пашића од 25. августа у којем је било записано да „овога пута треба да се реши цело југословенско питање уједињењем свих Словена јужних."; Д. Јанковић, „О Нишкој декларацији 1914", Научни скуп у поводу 50 година распада Аустро-Угарске и стварања југословенске државе, Загреб 1969, 133.

[156] Д. Јанковић, „Нишка декларација. Настанак програма југословенског уједињења у Србији 1914", *Историја XX века*, Зборник радова, X, 1969, 103.

[157] „Српска идеја југословенства заснована на Вуковом филолошком програму о „Србима три закона" и језичком разликовању Срба и Хрвата, одржала се до 7. децембра 1914. године (Нишка декларација Српске владе), а онда је штросмајеровско-јагићевска идеја о 'једном троименом народу', овладала српском друштвеном и политичком елитом."; М. Суботић, „Југословенство и југословенска држава: идеје и учинци једног геополитичког експеримента", *Национални интерес*, бр. 3, 2018, 75–107, 80.

[158] „Српскохрватска старија прошлост пружа мало момената у којима би се огледале заједничке државне и политичке тежње целог српскохрватског народа...Ако у којој српскохрватској земљи има и Хрвата, у њој, по Старчевићу, сме бити само Хрвата...Ова ултра-радикална и ултра-национална идеја – брзо се ширила у народу, разочараном због политичких и националних недаћа..."; А. Белић, *Србија и јужнословенско питање*, Београд 1991, 59, 101, 102.

[159] А. Белић, *Србија и јужнословенско питање*, 82.

лазио подршку свом југословенском идеализму који је постао политички програм Краљевине Србије. Међутим, иако је „снажан културно-просветни и књижевни, затим и национално-политички покрет аустроугарских југословенских поданика од краја XIX и почетком XX века нарочито, већ истицао јавно историјску анахроност аустроугарске управе у јужнословенским земљама",[160] то није морало за последицу да има афирмацију идеје уједињења са Краљевином Србијом и Краљевином Црном Гором. Поред ње, или и против ње нашле су начин упоредо да егзистирају и бројне друге идеје од којих је врло реална била одлучност политичких представника Хрвата и Словенаца у Монархији да, заједно са Чесима и Словацима, изврше притисак на реформу државе, како административну тако и уставну у правцу федерализације и уважавања државно-правног субјективитета Словенима. То није одударало од „ослободилачког југословенског карактера"[161] борбе за политичким идентитетом, али је могло да се оствари и у оквиру модернизоване Монархије, мимо интереса Србије који су тумачени као претенциозност. За Белића, као представника бројне српске интелигенције то је био неприхватљив сценарио јер „стварање уједињене Србије, са Србима, Хрватима и Словенцима, не може се схватити ни у ком случају као знак српске хегемоније или српске грандоманије. Јер хегемоније не може бити према своме народу и народу који жели заједничко ослобођење и уједињење."[162]

Развој идеје уједињења током рата био је врло неизвестан и пресудно је зависио од ситуације на фронту. Краљевина Србија је, без обзира на бројне критике савезника, а понекад и нескривене притиске, истрајавала на овој идеји. Јасно постављени ратни циљ усредсредио је сву војну снагу на развој повољне ситуације. Међутим, политичко деловање, осим придобијања савезника морало је да уложи велику енергију и на придобијању јужнословенских народа Монархије. Ратна дејства су показала узнемирујуће одсуство словенске солидарности и високоморални патриотизам према Монархији. То је, временом постао много озбиљнији проблем у остваривању националне интеграције у југословенство од савезничког одбијања да је прихвати, али је Влада Краљевине Србије остала верна формулисаном циљу одбијајући да препреке за то доживи у реалном облику и обиму. Сарадња са југословенском политичком емиграцијом, иако је амбициозно представљана, није могла да надомести озбиљан недостатак учешћа у тим активностима релевантних политичких представника из Монархије. С друге стране, они не само да нису били погођени својим изостанком у овом пројекту, већ им се чинио

[160] Поговор В. Стојанчевић, А. Белић, *Србија и јужнословенско питање*, 134.

[161] *Исто*, 135.

[162] А. Белић, *Србија и јужнословенско питање*, 126.

и прилично неприхватљивим. Посветили су се преданом раду на остваривању својих националних интереса у постојећој држави и тиме су своје интересе присно везали за њен успех на бојишту. Последица тога је да су сви, осим представника српске политичке елите, са симпатијама слушали када је Беч извештавао о успеху на фронту. На тај начин су они везали решења свог националног питања, правног статуса и државно-територијалног идентитета за сценарио краја рата у којем је Краљевина Србија поражена. Никола Пашић, иако је прихватао политичку визију југословенског уједињења, „постајао је све обазривији",[163] јер је, несумњиво као човек „једне-једине идеје и изузетно високе концентрације",[164] усмерене према очувању и развоју националних интереса Срба и династије, уочио бројне слабости од којих је најтежа била неусклађеност оптимизма заједништва са ситуацијом на ратишту. Овај јаз, иако правовремено уочен, није посустајао или постао мање видљив понудом историјске интерпретације о „ослободилачком карактеру ратних циљева тј. ослобођењем Срба, Хрвата и Словенаца од Аустро-Угарске и њихово уједињење са Србијом."[165] Ослободилачки рат који су Срби водили није имао иста интерпретативна својства код других народа, без обзира на њихову језичку и расну блискост и мало је вероватно да је „у основи погодовао и интересима највећег дела грађанске класе и тежњама народа свих југословенских земаља,"[166] бар не до тренутка када је распад Монархије постао неминован, а то се десило тек у последњим данима „Великог рата",[167] али и тада уз видан отпор значајних личности ондашње европске политичке сцене. Инсистирање у историографији да је „најизразитија опасност по југословенски програм... долазила споља"[168] успоставило је својеврстан превид и других, ако не битнијих, бар подједнако значајних историјских околности које су сведочиле о „трновитом" путу развоја југословенске идеје.

---

[163] Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1, БИГЗ, Београд 1985, 151.

[164] Л. Перовић, „Млади Никола Пашић", *Развитак*, Зајечар, бр. 3–4, 1993, 54. Цитирано према: А. Шемјакин, „Никола Пашић: човек и политичар (поводом 75-годишњице смрти)", *Архив*, часопис Архива Југославије, Београд, бр. 2, 2001, 80–95, 83.

[165] В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд 1982, 339; Види: М. Екмечић, *Ратни циљеви…*; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Институт за савремену историју, Београд 1973.

[166] *Исто.*

[167] Неспремност да правовремено аустроугарски монарх Карло покрене процес реформи, условила је сугестивно виђење и у време меланхоличног подсећања на српску и/или југословенску спутаност хрватске националне идеје. „Да је овај манифест изашао неколико месеци прије, можда би Карлу пошло за руком да спаси своју монархију. Али 16. листопада 1918. бијаше прекасан рок за такову операцију. Повријеђени Славени замрзише Аустро-Угарску, тражећи њену смрт."; Р. Хорват, *Хрватска на мучилишту*, Културно-хисторијско друштво „Хрватски родољуб", Загреб 1942, 17.

[168] Ђ. Станковић, *Никола Пашић и…*, 177.

Одредбе Нишке декларације биле су потврђене у изгнанству, усвајањем Крфске декларације 1917.[169] „Држава Срба, Хрвата и Словенаца познатих и под именом Јужних Словена или Југословена, бит ће слободна независна краљевина с јединственом територијом и јединственим држављанством. Она ће бити демократска, уставна и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевић."[170] У њеном је доношењу учествовао и део хрватске политичке елите. Декларацију су донели представници владе Краљевине Србије и представници Југословенског одбора – „веома сложено тело"[171] које је основано у Лондону да би што више политичара са јужнословенских простора Монархије објединило у свом раду.[172] Ипак, од намере се пуно даље није отишло. Најзначајнији представници Одбора били су Анте Трумбић и Франо Супило, далматински политички представници. Књижевник Вељко Петровић је постао представник Војводине у Југословенском одбору.[173] Он је, уз Михајла Пупина, Станоја Станојевића и Славка Шећерова био оснивач Војвођанског клуба који је основан јануара 1918. године у Паризу са циљем уједињења Војводине са Краљевином Србијом.

Преговарачка позиција Југословенског одбора била је тврда упркос околностима у којима је остварена могућност да се чује њихов став, а код неких је остављала и утисак „перфидне спекулације."[174] „Крфска декларација имала је карактер компромисног акта, који, управо због тога, није могао у потпуности задовољити ни једну ни другу страну. Отуда противречно држање обеју страна-потписница према Декларацији. Обе стране биле су задовољне својом историјском одлуком о стварању прве заједничке слободне, националне и независне државе, а у исто време и незадовољне због уступака које су том приликом једна другој учиниле. С мењањем околности и односа, спољнополитичких и унутрашњополитичких, током друге половине 1917. и у 1918, расли су и јачали елементи незадовољства Декларацијом на једној и на другој страни. Ти елементи јављали су се такорећи одмах после потписивања Декларације, а нарасли су у 1918. до те мере да су обе стране у ствари биле напустиле Декларацију, иако се ње јавно никад нису одрекле, и у исто су се време узајамно оптуживале због тог напуштања."[175]

---

[169] Д. Јанковић, Б. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе...*

[170] http://velikirat.nb.rs/items/show/7248.

[171] А. Митровић, „Надрастање пораза и подела", *Историја српског народа*, књ. VI-2, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 107–257, 234.

[172] Види: М. Паулова, *Југословенски одбор*, Загреб 1925.

[173] „На моје наваљивање и по мом предлогу изабран је ускоро после тога за члана Југословенског одбора први и једини Војвођанин: г. Вељко Петровић."; С. Станојевић, „Војводина на конференцији мира", *Летопис Матице српске*, књ. 300, за године 1914–1921, 76–90, 81.

[174] Д. Поповић, *Сећања*, прир. П. Вајагић, Друштво наставника историје Бачка Паланка, Прометеј, Нови Сад, Удружење „Браћа Вајагић", 2019, 46.

[175] Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Савремена

Њихов политички утицај на развој хрватске националне идеје и њихово упориште у народу, без обзира на очекивања и охрабрења,[176] били су недовољни за повољан успех југословенске идеје у Хрвата, односно, уз све уважавање и политичког и историографског ентузијазма, тешко да је одрживо становиште да је то био „израз интереса целине"[177] коју су заступали „ауторизовани представници."[178] Штавише, само месец дана пре Крфске декларације у Аустро-Угарској монархији је, од стране представника тзв. Југословенског клуба, односно од стране 33[179] посланика Словенаца, Хрвата и Срба у Царевинском већу у Бечу била усвојена тзв. Мајска декларација која је захтевала да се Јужни Словени Монархије уједине у једно „државно тело" под „жезлом Хабзбуршко-Лоренске династије".[180] Иако је ова декларација донета без подршке Беча, она је истрајавала на амбицији административно-организационе реформе постојеће државе. То је био фокус политичког деловања југословенских политичара у Монархији,[181] са изостанком политичких представника Срба из Војводине од којих је, као што смо видели огромна већина била интернирана. Тај правац политичке артикулације није морао да буде компатибилан са намерама југословенског уједињења аустријских простора са Краљевином Србијом. Могао је да буде и сасвим супротан, односно да буде решење које је супротстављено ратном циљу српске државе и пијемонтској концепцији коју је она заступала. У крајње исцрпној, холистичкој и истраживачкој историографији, негованој у југословенском духу две поменуте декларације, иако одржане у различитим контекстима, са аутентичним текстом и политичким противницима као актерима тумачене су да се „на невидљив начин надопуњују"[182] Ово је правдано својственим

администрација, Београд 1967, 411–412.

[176] „Јавност у Хрватској за Југословенски одбор", у: *Хрвашски свијеш*, неовисни дневник хрватских радника у Америци, 27. свибањ, Њујорк 1916.

[177] Ђ. Станковић, *Никола Пашић и…*, 183.

[178] Види: „Декларација", *Уједињење*, лист за политику, просвјету и привреду, издаје Црногорски одбор за народно уједињење, предсједник Андрија Радовић, бр. 9, 2/15 август 1917.

[179] Професор Екмечић помиње 37 представника: 23 Словенца, 12 Хрвата и два Србина са правом слања представке у парламент. М. Екмечић, *Сшварање Југославије*, књ. 2, Просвета, Београд 1989, 786.

[180] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1984. Збирка докумената*, Рад, Београд 1985, 64.

[181] „После рата су неки од твораца ове југословенске декларације тврдили да су од почетка имали на уму независну југословенску државу и да је ово заклињање на очувању хабзбуршке целине долазило из стратешких разлога"; М. Екмечић, *Сшварање Југославије*, 787. Не можемо да се отмемо утиску, да би њихова изјава, да је Монархија опстала, вероватно била супротна.

[182] М. Екмечић, *Сшварање Југославије*, 793.

идеализмом који се ослања на демократски дух, верску и културну толеранцију. Такав идеализам, на овим просторима остао је прижељкивана нада најчешће оспорена у стварности. Док с друге стране, и савремени национални наратив, обе конференције иако различите, може да доведе у јединствени негативни контекст изневерених интереса. Ради се о тумачењу, при чему је избор вишеструк, а одлука опредељујућа.

Иако су чланови Југословенског одбора били свесни да свој кредибилитет могу да очувају једино уз тесну везу са Краљевином Србијом, то их није спречавало да буду сумњичави, штавише тиме су желели да испоље своју самосталност, јер је било и оних који у то нису били убеђени. Тако је у Женеви Трумбић, упркос очекиваном о Декларацији говорио „као о једној октројици, која је противна општој жељи нашег народа."[183] Противљење се могло приметити и кроз поједине захтеве, као што је питање добровољаца, који су били неприхватљиви за Србију. „Пред сазив конференције на Крфу питање добровољаца је било до крајности заоштрено и оно је показивало Пашићу да Хрвати и Словенци, управо они који су се оружјем борили за југославенску државу, траже равноправне међунационалне односе, најчешће на бази федерације."[184] Тај неспоразум и различити погледи на уједињење био је присутан у дијалогу са онима који су нешто очекивали од тог процеса и са тешкоћом је превладан услед проблематичних веза које „нису биле довољно чврсте и довољно многостране"[185] да би биле у потпуности изгледне. Како су се све више људи из емиграције, али и заробљеници, као добровољци укључивали у састав војске Краљевине Србије и како се развијала потреба политичке артикулације њихових патриотских мотива, тако је и Југословенски одбор, полажући монопол на овај задатак, постајао све независнији и гласнији у сучељавању са гледиштима српске владе.[186] Такав полемички приступ подржао је и Франо Супило који је, због неслагања са „великосрпским схватањем"[187] раније иступио из Одбора, али прожет на-

---

[183] М. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Библиотека града Београда, Београд 1991, 109.

[184] Д. Шепић, *Драгослав Јанковић. Југославенско питање и Крфска декларација 1917*, Београд 1967, приказ у *Часопису за савремену повијест*, бр. 1–2, сијечањ 1970, 181–192, 184.

[185] Д. Јанковић, *Југословенско питање и…*, 131.

[186] „Програми српске владе и Југословенског одбора и поред заједничке Декларације све су се више удаљавали."; Љ. Димић, *Срби у Југославији. Историја српске државности*, књига три, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Беседа, Издавачка установа Епархије бачке, Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, Нови Сад 2001, 22.

[187] „Франо Супило у емиграцији", чланак: „Иступ из Југославенског одбора и његови узроци", *Сисачки нови лист*, 28, травањ 1925, 2.

дом заједништва, како је истицао, био је спреман за наставак сарадње. С обзиром на његову страначку прошлост то заједништво било је једино могуће уважавањем хрватске националне идеје.[188]

Развоју интегративних југословенских идеја допринела је и подршка угледних интелектуалаца попут Роберт Ситон Вотсона и Хенри Викем Стида. Тако је Ситон Вотсон писао да су „сјајна достигнућа"[189] српског сељака у Балканским ратовима изазвала снажан југословенски „ентузијазам"[190] у Аустро-Угарској монархији. То је несумњиво утицало на јачање заједништва, а Ситон Вотсон смело доноси закључак да смо „сведоци рађања новог народа, успона нове националне свести тријумфа идеје о националном јединству трију Јужнословенских сестара – Хрвата, Срба и Словенаца."[191] У истом духу, Ситон-Вотсон, у другом делу, објављеном наредне 1916. године је дао осврт на развој идеје југословенског заједништва од Илирског покрета, бана Јелачића, бискупа Штросмајера, надовезујући „Славну револуцију" и развој српске државности, уз поруке Томаша Масарика, преко величања улоге Југословенског одбора и „неких од најпознатијих хрватских политичара"[192] Франа Супила и Анте Трумбића долази до „чињенице да програм југословенског јединства представља идеал огромне већине Срба, Хрвата и Словенаца."[193] Уколико томе придодамо и дело еминентних историчара, попут Арнолда Тојнбија који историографски разматрају историју Балканских народа и афирмативно пишу о српској борби за национално ослобођење која је изазвала „изразити раст осећања симпатије према Србији у Европи",[194] тада можемо са пуним правом да констатујемо постојање једног врло

---

[188] „Франо Супило, који је своју политичку каријеру почео као праваш, напомињао је да Старчевић јесте писао да су Срби накот зрео за секиру"; Д. Микавица, *Српска политика у Хрватској и Славонији 1538–1918*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2015, 204. У даљем тексту је Супило покушао да укаже да је ова изјава извучена ван контекста критике политичке сарадње Срба са мађарским властима. Не видимо у ком правцу је то релаксирало тежину изреченог. Не сматрамо да ова изјава и њој сличне треба да буду мотив непресушне мржње, међутим, поражавајуће делују за било који приступ поверења, а од њега не треба одустајати. „У свим тим земљама (односи се на Хрватску, Далмацију, Славонију, Србију, Босну, Херцеговину, Црну Гору, Војводину и Словенију), само је један политички народ и један језик – хрватски"; M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1973, 15–53.

[189] R. Seaton-Watson, D. Wilson, A. Zimmern, *The War and democracy*, Maccmilan and Co, London 1915, 102.

[190] *Исто*.

[191] *Исто*, 159.

[192] R. Seaton-Watson, *German. Slav and Magyar*, Williams and Norgate, London 1916, 118.

[193] *Исто*.

[194] N. Forbes, Ar. Toynbee, D. Mintrany, D. Hogarth, *The Balkans*, *A history of Bulgaria*, *Serbia*, *Greece*, *Rumania*, *Turkey*, Calerdon Press, Oxford 1915, 147.

утицајног научног и интелектуалног лобија који су, у савезничким земљама, афирмисали југословенску интеграцију на Балкану, а Краљевину Србију препознали као носиоца тог процеса историјске модернизације. Било је међу тим активностима и дивергентних предлога на које је Краљевина Србија имала озбиљне резерве. То се односи и на идеју Ситон Вотсона, „по коме се југословенском народу с оне стране Дрине, Саве и Дунава најпре имало признати право на потпуну независност, па тек потом и право да се сједини с нама у Србији и Црној Гори, ако хоће."[195]

Ипак, до политичке одлуке у том правцу још увек је било времена и простора за неспокој, одмеравање, разочарање, наду, охрабрење, успоне али и падове. Тако у вези са Војводином, по сећању Станоја Станојевића и код просрпских и пројugословенских интелектуалаца стање је било „врло рђаво."[196] Ситон Вотсон је у разговору са њим прихватао аргумент да Србија треба да добије део Баната, али што се тиче Бачке „остао је при своме да Србија не треба да добије Бачку."[197] То је било противно националним циљевима, али није било неочекивано. Отуд је, исте године када је објављено Белићево дело, одштампана и брошура Јована Радоњића, београдског универзитетског професора пореклом из Бачке, Срби у Угарској[198] са намером да се представи једна историјска прича, мешавина историографије и националних тежњи о српском карактеру Војводине. Упркос томе, неспокој и подозривост код актера уједињења била је и даље присутна. Она се није смиривала ни све повољнијом војно-политичком ситуацијом која се, уз огромне напоре, развијала у правцу превладавања пијемонтске улоге Краљевине Србије, јер то што су се опције драстично сужавале, није умањивало склоност према бројним политичким маневрима. Од њих се није одустајало иако су често имали илузорне склоности. Из тог разлога немогуће је отети се утиску да је сарадња са Краљевином Србијом потискивана до тренутка када је постала неизбежна, али само зато што „ниједна наша земља није способна да буде овако крвави Пијемонт наше епопеје као она."[199]

Са оним представницима хрватске политике елите са којима контакт није ни постојао, идеја уједињења је била потенцијално могућа, али никако у том тренутку усвојена визија њихове националне и политичке будућности. Политички представници Хрвата који су живели у Монархији нису

---

[195] М. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време…*, 170.

[196] С. Станојевић, „Војводина на конференцији мира", *Летопис Матице српске*, књ. 300, за године 1914–1921, 76–90, 80.

[197] *Исто.*

[198] Ј. Радоњић, *Срби у Угарској*, Државна штампарија, Ниш 1915.

[199] Д. Шепић, *Супило дипломат*, Загреб 1961, 228.

мењали своје патриотско и лојално становиште заузето почетком ратних дејстава. Били су обавештени, али не и претерано заинтересовани за поменуте разговоре о југословенском заједништву, поготову ако се има у виду чињеница да се тај процес разговора одвијао мимо њих. Штавише били су индолентни, јер је у држави постојала атмосфера подршке реформама новог цара Карла који је истицао национално и политичко уважавање словенског елемента. У томе је имао снажну подршку цркве. „Католичка је црква била која је потезала питање преуређења Монархије на новим федеративним начелима."[200] То је представљало значајну подршку хрватској политичкој елити која је своје упориште у народу интензивно градила путем сарадње са клером. Углед Католичке цркве у хрватском и словеначком народу био је велики. Црква међутим, није била јединствена у погледу подршке, она није ускратила разумевање за идеју Велике Хрватске, али је имала разумевање за југословенску федералну јединицу у Монархији. Било је и оних који су југословенство доживели кроз афирмације Велике Хрватске. Ипак, у било ком правцу да се одвијало политичко решење, чинило се као правовремени уступак који је могао да придобије не само верске, већ и политичке, а и шире народне симпатије. Уколико томе придодамо и становиште Џорџа Херона, емисара председника САД Вудро Вилсона у Швајцарској о томе да „аустријске државе могу постати основа федеративне Европе",[201] надања Дунавске монархије о њеном месту у будућности, никако нису пресахла.

Ову врсту дипломатске сериозности, без обзира на прилично незавидну ситуацију на бојишту Монархије, поспешили су и догађаји у Русији, односно Бољшевичка револуција и склапање сепаратног мира у Брест-Литовску 3. марта 1918. године. Могуће преливање револуционарног таласа утицало је на више разумевања за интересе Монархије која је била прва на удару нових комунистичких идеја о социјалној правди и праву народа на слободу. Ове идеје могле су да звуче врло примамљиво, тако да је и Беч, због њиховог разорног учинка, био заинтересован да их обузда. Увиђајући да је за то прилично слаб, ослушкивао је пажљиво поруке са Запада, а уз савезничку лојалност према Другом Рајху, тражио је, у маниру дипломатске традиције кнеза Метерниха, вештог манипулатора, своју политичку стабилност и егзистенцијални идентитет. Овој тенденцији прилично је пријала порука из говора британског премијера Лојда Џорџа. Говор је Лојд Џорџ одржао 5. јануара 1918. године износећи „благонаклон став"[202] према Монархији уз савет да се Јужним Словенима дозволи аутономија.

---

[200] М. Екмечић, *Стварање Југославије*..., 782.

[201] *Исто*, 774.

[202] Љ. Димић, *Срби у Југославији*…, 21.

Најзначајнија политичка порука тог времена, уприличена у чувеном Програму од 14. тачака дошла је од стране моћног државника – председника САД, Вудро Вилсона. Десета тачка се односила на народе Аустро-Угарске монархије којима се пружала прилика да имају „аутономни развитак."[203] Имајући у виду да је Монархија током целог рата спроводила изразиту антисрпску кампању, као и спремност Беча на одређену попустљивост и реформе, а препознајући опстанак државе у новим међународним околностима претње бољшевизма, идеја о аутономном статусу у тумачењу југословенских политичара Монархије, у тренутку појаве Програма није била претња интегритету царства Хабзбурга. Једанаеста тачка се односила на Србију, Румунију и Црну Гору и повратак њихових окупираних територија са сагласношћу да Србија добије излаз на море. Треба истаћи да је то био својеврстан перпетум мобиле америчке политике која је још до скора на европска питања гледала „са олимпијских висина,"[204] а на балканске државе као на „оперетске".[205]

Ратни циљ Краљевине Србије о југословенском уједињењу, почетком 1918. године пре је тумачен као недостојна уобразиља државе него афирмативна визија њених војних заслуга у рату против Централних сила. Никола Пашић се и у овим несигурним политичким временима, попут вештог стратега огласио 31. марта 1918. са Меморандумом којим је упознао савезнике са спољнополитичким програмом Краљевине Србије. У њему је постојала и нада за југословенско уједињење, али је као „искључива ствар Србије", независна од осталог територијалног интереса наведена северна Албанија, уједињење са Црном Гором и Војводином. Међутим, и за ове искључиве територијалне захтеве Србија је морала да поново постане видљив војни фактор. Отуд је требало променити status quo на Солунском фронту у правцу одобрења офанзивног наступа у којем ће војска Краљевине Србије имати одлучујућу улогу, која ће опет утицати на респект и уважавање њених политичких циљева.

Велики допринос позитивном развоју овог интегративног процеса несумњиво су дали српски интелектуалци[206] од којих је значајан број био ју-

---

[203] https://www.britannica.com/event/Fourteen-Points; На званичној интернет страници Министарства спољних послова, у преводу на српски језик стоји: „...треба пружити најслободнију прилику за самосталан развој."(...should be accorded the freest opportunity of autonomous development). Академик Димић пише о „могућности за аутономни развитак."; Љ. Димић, *Срби у Југославији*…, 21.

[204] G. H. Davis, *The diplomatic relations between the United states and Austro-Hungary* 1913–1917, цитирано према М. Екмечић, *Стварање Југославије*…, 774.

[205] G. F. Kenan, *American Diplomacy* 1900–1950, Chicago 1951, 16.

[206] Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Српска књижевна задруга–Народна књига, Београд 1986.

гословенски опредељен,[207] а подршку су им дали и броји политичари, нарочито представници Самосталне радикалне странке који су се залагали за југословенско уједињење и као излаз Србије из провинцијализма препуштеног неизвесној борби и демографском урушавању услед сукоба са великим силама на чијем су путу ширења стајали. Тако је Јован Цвијић[208] био присталица југословенске федерације која ће формирати југословенску цивилизацију која надилази етничке поделе и територијална својатања инспирисана аргументима историјског максимализма. Био је „нетрпељив"[209] према политичким потезима Николе Пашића, сумњао је у сврсисходност централизма с обзиром на културолошку шароликост народа. Од политичара, његову идеју су подржали и Љуба Стојановић кроз залагање за „федеративну републику" који се противио и монархији, али и Божидар Марковић[210] са идејом о државотворности сва три народа. Ове критике, уз полемичке тонове и других виђенијих политичара попут Косте Стојановића[211] и интелектуалаца попут Слободана Јовановића[212] биле су израз једне потребе за широком демократском расправом од које српско друштво није одустајало ни у ратним околностима, при том изнова вршећи притисак на владу да рат не може да буде покриће за несазивање парламента и узурпацију извршне власти. Ауторитативне склоности Николе Пашића[213] и његов диспаратан политички

---

[207] Види: Б. Прпа, *Српски интелектуалци и Југославија*, *1918–1929*, Клио, Београд 2018.

[208] Љ. Трговчевић, „Јован Цвијић у Првом светском рату", *Историјски часопис*, књ. XXII, Београд 1975, 176–185.

[209] М. Радојевић, „Јован Цвијић и Југословенска демократска лига (1918–1919)", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 95, 2017, 47–70, 51.

[210] Види: М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића* (*1874–1946*), Филозофски факултет, Београд 2007.

[211] С. Марковић, „Коста Стојановић или преиспитивање политике као модел очувања националних интереса Краљевине Србије у Великом рату; *Национално без одијума*, *поглед без претензија*, књ. 2, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор, 2018, 153–169; „Разумљиво је да се није могла постићи хармонија у раду између нас и владе, јер је она од почетка до краја била у души противу састанка Скупштине и кад је на њу формално пристала, није имала јасан појам о програму њеног рада ."; К. Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, приредио и поговор написао С. Турлаков, РТС, Београд 2012, 157.

[212] „Уобличавања програма унутрашњег уређења будуће државе текло је од средине јесени, уз помоћ политичара и угледних професора Универзитета, међу којима је Андреј Митровић навео Јована Цвијића, Слободана Јовановића, Александра Белића, Јована Радонића, Косту Стојановића, Љубомира Јовановића, Богдана Поповића . . .."; М. Радојевић, *Научник и политика*…, 132.

[213] „Начин рада српске владе и Народне скупштине подједнако је условљен ратним приликама и тежњама Николе Пашића да избегне демократску форму доношења одлука. Пашић је настојао ...да концентрише сву власт у својим рукама и да има контролу над радом ових

наратив утицали су на одређени политички неспокој у вези са одлучношћу Владе Краљевине Србије. „Бојазан, донекле оправдан и у Хрвата, Срба из Војводине и Босне, и Словенаца, била је поткрепљена српски партизанством, које се оличавало у тенденцијама на Крфу, да се влада хомогеним кабинетом и владом без већине."[214]

Иако су, као што смо видели постојали озбиљни и тешко премостиви проблеми у политичком и државном остварењу идеје југословенског заједништва, влада Краљевине Србије и престолонаследник Александар Карађорђевић нису одустајали од ње и своје напоре су усмерили једино у том правцу. Формирање југословенске државе био је легитиман, и иако не и незамењив, ипак одабрани политички циљ Србије, државе која је својим доприносом у ратним напорима постала незаобилазан актер у догађајима који су мапирали послератну геополитичку стварност Европе.

Марта 1918. године Аустро-Угарска монархија се определила да трајно веже остварење својих интереса за савез са Немачким рајхом који је у том тренутку, врло амбициозно и оптимистички покренуо велику офанзиву на западном фронту. Ова војна акција била је обележена великим очекивањима и с обзиром на то да су Немци своје јединице на овом фронту ојачали трупама које су се повукле са Истока, након склапања сепаратног мира са Русијом. Очигледна и импозантна стратешка промена није промакла политичком врху Монархије који је у својим калкулантским превирањима још увек гајио наду да ће хиљадугодишња империја опстати приклањањем моћнијем. Немачка је била ближа геостратешки погледима Монархије од САД које су узнемиравајуће превише слободе нудиле малим нацијама. Најизразитија сумњичавост била је усмерена у академска гледишта америчког председника. Његов идеализам намеравао је да створи „свет у којем независне нације уједињене у хармоничном поретку."[215] Владајућа аустроугараска политичка елита доживљавала је, на основу сопственог искуства националне супремације ове ставове тешко прихватљивим, али су, у маниру дипломатске извештености, још трагичнијим сматрали став да их игноришу, надајући се да ће их након сопственог војног успеха, трајно онемогућити. Комешања политичког курса Монархије указивала су на једну несигурност у избор поступака уз истовремену очајничку потребу истицања сопствене величине, јер је копнела у сусрету са замахом националних покрета које је или спутавала или покушавала да каналише у циљу свог опстанка. Криза је била све дубља

државних органа"; Ђ. Станковић, *Историјски стереотипи и научно знање*, Плато, Београд 2004, 37.

[214] К. Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, 178–179.

[215] V. Horčička, "The Relationship between Austria-Hungary and the United States in 1918", *Prague papers on the history of International Relations*, 1/2015, 57–92, 61.

како је сигурност у изабране стратешке правце попримала еуфоричну црту солилоквија. У таквим тренуцима све је била видљивија посесивност државничке политике Монархије, а њена спремност на сарадњу са словенским политичким представницима све је више личила на вештачки подгревану наду, одавно обесмишљену.

Неуспех немачке пролећне офанзиве 1918. године и све очигледнија савезничка војно-материјална премоћ на свим фронтовима су биле стратешке међународне околности које су условиле да се јужнословенске тврдокорности трансформишу у полемике које су спремне да чују и другачије становиште. У таквим околностима, када је уједињење попримало обрисе реалне политичке визије, изазов очувања српских интереса био је још сложенији, а војни фактор све пресуднији. С друге стране, почетком јесени била је све очигледнија потреба и политичког уобличавања Јужних Словена. Почетком октобра, у Загребу је формирано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба са намером да буде самостални представник и независни субјект са амбицијом признатих државних прерогатива. Ова амбиција, иако је очајнички прижељкивала, тешко да је могла да се истргне из стварности у којој се једино распознаје припадност ових простора непријатељској држави и ратно стање као облик односа са Краљевином Србијом и Антантом. Ипак, то није спутавало наду Народног вијећа у правцу остварења права на самоопредељење и изградњи самосталног међународног идентитета. Таква политичка самоувереност без упоришта у доприносу савезничкој борби наишла је на одбојност код Николе Пашића који је сматрао да Народно вијеће не може да буде равноправни субјект са Краљевином Србијом у процесу уједињења. То је, упоредо са намером да се неразумевања што пре превладају, омогућило одржавање неповерења на прилично високом нивоу. Процес јужнословенског уједињења није могао да прерасте инфантилност и нарцисоидност традиционалних националних погледа и ставова и одвијао се у атмосфери амбивалентности.

Пашићева одлучност да одбрани атак на српске националне интересе и одбаци идеју уједињења „равноправних" државних субјеката, краљу Александру изгледала је прилично иритантно са намером да онемогући његову владарску југословенску амбицију. Отуд Пашић, као предани Србин, али оданији монархиста прави „перпетум мобиле" и на конференцији која је одржана у Женеви од 6. до 9. новембра 1918. године прихвата концепт уједињења са Вијећем из Загреба као „легитимним представником Срба, Хрвата и Словенаца" на равноправној основи која прижељкује федералну државну организацију. На овој конференцији, на којој је превладао „дух завере, добро промишљене и унапред организоване,"[216] кулминирала је непомирљивост ставова око начина уједињења и унутрашњег уређења, која је

[216] М. Ђорђевић, *Србија и Југословени*…, 195.

тихо тињала и безразложно избегавана. Насупрот унитарној идеји југословенског државног уређења, на конференцији је прихваћена, у државноправном погледу, сложена заједница дуалистичког облика. Иако је ова заједница требало да функционише до доношења новог устава од стране Уставотворне скупштине изабране на слободним изборима, са њеном идејом није се сложио престолонаследник Александар Карађорђевић. Конференција је испољила сву комплексност проблема националног и уставног одређења будуће заједнице и на њеном заседању уочени проблеми и понуда решења пратиће југословенску Краљевину све до њеног унутрашњег и спољног разарања 1941. године.

Ова Пашићева сагласност, у међуратној политичкој историји југословенске монархије постаће полазиште у борби за федерализацију државе за све њене присталице, пре свега код политичких представника хрватског народа. Они су јој се много радије враћали игноришући и потискујући, на тај начин 1. децембар 1918. године који је тумачен као изнуђени маневар великосрпског унитарног концепта. Прегршт експеримента који су више остављали утисак недоречених и неодлучних потеза, а много мање скретали пажњу својим уверењем у исправност потеза додатно су оптеретили односе између народа што је и довело до становишта да нас, „на крају, чини се, уби прејаки експеримент."[217] Политички представници Словенаца, тих дана су били много спремнији да своју националну борбу трансформишу у идеју о југословенском заједништву које је имало тенденцију националне симбиозе и критике националне, односно етничке посебности у таквим околностима. „Ако замишљам југословенску државу, не могу да замислим да буде у њој формирана посебна словеначка, посебна хрватска и посебна српска група. Исто тако не могу да замислим да би ова држава обухватила уједињену Словенију, само за себе и одвојена од уједињене Хрватске и уједињене Србије. Са драгим Богом! Али нека буде. Предаја формирања и уређења југословенске државе тројици кројача, од којих ће сваки покушати да изреже своју тканину [...] Такву поделу требало би спречити чим настане. То би требало бити засновано на чињеници да у њој живи само један народ тј. југословенски народ...Тиме је заговаран југословенски интегралистички национални концепт."[218]

Иако су околности првих дана новембра биле изузетно повољне за Краљевину Србију, тврдокорност преговарача из Загреба уз амбицију престолонаследника утицала је на Пашићево посустајање у одбрани српских

[217] И. Штикс, И. Ђорђевић, Б. Ђорђевић, „Зашто заједно, зашто одвојено? Епистоларна расправа о Југославији и овима послије ње", *Траговi*: часопис за хрватске и српске теме, Српско народно вијеће, Архив Срба у Хрватској, год. 2, бр. 2, Загреб 2019, 182–201, 185.

[218] Z. Bergant, „Ivan Tavčar in narodno vprašanje: od slovenstva k jugoslovanstvu", *Prispevki za novejšo zgodovino*, Inštitut za novejšo zgodovino, Številka 3, Ljubljana 2002, 5–21, 16.

националних интереса. Тај прелазак из чврсте одбране у прекомерну попустљивост био је такође неприхватљив за Александра Карађорђевића који је посумњао у Пашићеву лојалност, а сопствену владарску унитарну југословенску амбицију претпоставио доста неспокојној у неуравнотеженој стварности која јој је, у том смислу одлучно опонирала.

На политичку визију југословенске будућности су, у одсудном тренутку, пристали сви чиниоци уједињења, остављајући своје недоумице и критике за време након државно-правне стабилизације. „Народном већу за основ његовога рада служи Крфски споразум и да у томе учествују све политичке странке, осим социјалиста... Све три вероисповести одане су раду Народнога већа."[219] Прилично самоуверено је државни врх Србије сматрао да, за своје намере, има најширу народну подршку. Његово упориште била је предратна јужнословенска мисао која се досезала деценијама уназад. Овај идеализам био је подстицан и дискриминисаним социјалним животом у Отоманској империји и Аустријском царству. Та дискриминација је спутавала националну идеју, политичку равноправност, образовно достојанство и најшири културни идентитет. Што је спутаност била чвршћа, то је усхићење које је пратило идеализам постајало све неумеренije и нетрпељивије. Сумња је нерадо прихватана и доживљавана је као злурада скепса и непријатељски чин. Упркос томе, било је и оних који од сумње нису одустајали. Скепса према уједињењу и превазилажењу бројних проблема тог процеса била је, још дуго година након тога, тумачена као националистичка реторика Срба и повремено јој је пошло за руком да се појави у књижевним делима. Усхићење и идеализам у победнички исход рата и државна идеологија која је на њима почивала готово да и нису имали разумевања за изречено. „Е, Милутине, да се ми нисмо за ово определили и волико жртвовали, никад не би дошло до уједињења Јужних Словена... Ја слегнем раменима, не разумем српска посла и српску рачуницу. Нисам сигуран да због тога треба и ова деца да страдају […] Ми овај рат не смемо да изгубимо, то теби, Милутине, не може бити јасно, то су нека виша знања [...] Шта ти значи да добијеш рат, а да сатреш народ?"[220]

Руководећи се историјским памћењем слободне средњевековне српске државе и њеног грандиозног узлета у време цара Душана, представници српске политичке елите су државни и национални интерес формулисале на тај начин да, уз уважавање међународне геополитичке констелације и реалних могућности, обнове своју државу. Није то био неуобичајени при-

---

[219] Извештај о састанку представника Народног већа Срба, Хрвата и Словенаца са командантом Друге армије. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, књ. 31, Министарство војске и морнарице, Београд 1939, 54.

[220] Д. Поповић, *Књига о Милутину*, Српска књижевна задруга, Београд 1985, 11.

ступ државној идеји оног времена и у европским оквирима, без обзира на то што су бројни европски интелектуалци плашили сународнике могућим ширењем антицивилизацијског балканског синдрома националног неразумевања и супарништва.[221] Бугари су се, примера ради, надали ренесанси Самуиловог царства. Проблем је наступао када је национални интерес, чија се територијалност историјски тумачила, покушао да у том контексту објасни стварност. У том процесу било каква врста колизије визије и стварности решавала се у правцу остварења визије. Морално оправдање за овај приступ налазило се у негованом култу жртве која је била заветна водиља будућим генерацијама у оправдању намере да се држава обнови и пуној светлости и величини. Историјски процеси који су се у међувремену одвијали тумачени су једино у складу са овом националном визијом и њеним територијалним обухватом. „Формирана стандардна верзија национализма која је почивала на националној идеологији и програму била је суштински територијална."[222] Ово становиште са претензијом „суштинског" неспорно је уочило одлучујући значај територије за развој како националног интереса, тако и државе. Ипак, његов иронични призвук утемељен је на идеолошкој матрици која је, у контексту комунистичког интернационализам, потпуно несхватљиво, оспоравала било какву потребу територијалног организовања државе тумачећи га као чин који доприноси друштвеној противуречности и неукротивом хаосу империјалистичке претенциозности који су окидач вртлога ратног сукоба. Овај концепт међутим, са друге стране, свесно пренебрегава опасност од тенденције хаоса амбиције наднационалног и супертериторијалног концепта који је био нетрпељив према традиционалној потреби за државом и патриотизмом и био је спреман да јој се супротстави. У потпуности је заобиђено позитивно становиште о националној заједници као социјалној потреби људи који говоре сличним језиком и живе у блиском културолошком и природном окружењу. Из тога је произилазило да нације нису никако прихватљиве и то и упркос томе што су „артефакти људских убеђења, лојалности и солидарности".[223] У тој ери друштвених антагонизама било које успешно историјско искуство са упориштем у трезвеном и одмереном, било је оцењено као неприхватљиво и упорно се трагало за његовом једностраном идеолошком заменом. То се примерено уочава у егзалтацији

---

[221] Види: М. Тодорова, *Имаїинарни Балкан*, Библиотека XX века, Београд 2009; све националистичке пошасти које су биле видљиве у сукобима балканских народа биле су рефлексија европских друштвених идеја које су неговале супарништво и уздале се у милитаристичку надмоћност. Ова констатација не подразумева било какво оправдање запаћеног пароксизма балканских народа. Сасвим супротно.

[222] E. Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875–1914*, Vintage Books, New York 1989, 147.

[223] Е. Гелнер, *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад 1997, 19.

унисоног концепта о либерализму као принципу који је „трајно васкрсао”[224] и постао незамењив, али који је, због своје уобразиље поражен уз прилично тешке последице.

Идеолошке епохе, упркос прокламованом и уочљивом негују нулту толеранција на критику и самокритику, а идеје су најчешће добијале облик самодовољне доктрине која је, при том зауставила њихов даљи развој, чврсто чувајући прихваћени учаурени тренутак. Тако је прошлост у идеологизованом националном интересу,[225] била негова слушкиња. То је учињено кроз пажљиво одабране тематске целине, а сазнања која су постојала о њој била су подвргнута контроли емотивних очекивања и на њој постављеном патриотизму. „У службу велике мисли ослобођења ступила је и историја. Ондашња омладина је певала. Певала историју, певала политику, певала економију, и да је могла да пева хемију, она би је певала.”[226] Јављао се редукционизам који је стварао сопствену представу блиставих националних тренутака и избегавао реалност која јој се и противила. Отпор склизнућу у опсену налазио се у уважавању прошлости, а не у слуганству њеној уподобљеној представи. „Историја је, дакле, коректна поука и извор надахнућа, али не и ледени дах гробова који зауставља савремену акцију и савремена кретања.”[227] Прошлост се не може трајно пређуткивати јер то на крају увек даје контрапродукт. Али не треба ни преувеличавати прошлост, нити прошлост стављати испред садашњости и будућности. То је велика умешност једне политике, једне културе да нађе равнотежу и одмереност[228] у формирању критичке друштвене свести која ће се ослањати на прошлост, а бити у функцији будућности. Ипак, упркос уважавању идеалистичког прототипа српског идентитета, јединствени наратив бројних историјских ситуација био је искључивост у погледу исправности сопственог становишта и виђења без спремности да се он преиспита. Критика и полемика су биле ретко прихватљиве, јер су доживљаване као непријатељски чин, а општи државни и национални интерес је био ствар страначког и/или лидерског егоизма који је представљен као катихизис спасења. Уочљиво је да су изо-

---

[224] Ф. Фукујама, *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Романов, Подгорица, Бањалука 2002, 68.

[225] „...Национализам који понекад узима претходно постојеће културе и претвара их у нације, понекад их измишља, а често их избрише: то је стварност, добра или лоша, а у општем случају неизбежна...”; Е. Гелнер, *Нације и национализам*, 74.

[226] Ј. Томић, *Бој на Косову – Сеоба Срба – Црна Гора, критика Руварчеве школе*, Нови Сад 1907, 37.

[227] С. Јовановић, *Културни образац*, Стубови културе, Београд 35.

[228] Види: С. Марковић, *Национално без одијума. Поглед без претензија*, књ. 3, Педагошки факултет у Сомбору, Архив Војводине, Сомбор 2020.

стајала усаглашавања и помирљива решења супротстављена крајности. Треба имати на уму да су понекад могле да се чују поруке о неодрживости оваког приступа јер је његова искључива моћ била везана за онемогућавање потребе за континуитетом српског идентитета.

Када је реч о другим југословенским народима, и они су доживљавали сличну ситуацију обесправљености. Међутим, сличност није значила и идентичност положаја и посезања за његовим побољшањем. Управо је та сличност, под могућим притиском изједначавања, постала основа трагања за различитошћу која је удаљавала два блиска народа, а уочене аутохтоне елементе истицала до нарцисоидности. У тим елементима су се проналазиле садржине националног идентитета, који је стимулисан злоупотребом прошлости и прекомерним истицањем сопствене улоге у њој. Политизација оваквих ставова развијала је страначко окупљање око идеја које су до фрустрирајућих размера ниподаштавале словенску блискост на Балкану.

Вишевековно искуство мађарско-хрватских односа утицало је на стварање посебне ситуације која се огледала у некој мери толеранције настале на усвојеним правним нормама. Круна таквих односа била је Хрватско-угарска нагодба из 1868, настала убрзо после Аустро-Угарске. Ова врста националног компромиса колико год да је имала политичких противника међу Хрватима, још више је имала присталица ове идеје.[229] Њен карактер био је антијугословенски, јер су добре односе са Хрватима, Мађари условљавали напуштањем наратива о словенској узајамности и југословенском заједништву. Институционална подршка ових односа, без обзира на супротне ставове појединаца, па и угледних личности у хијерархији била је и Црква. Она је кроз своје надбискупске и бискупске дијецезе вековима уназад чи-

[229] „Нарочито незадовољство изазвале су финансијске обавезе које је наметнула Будимпешта. У пролеће 1903. незадовољство је прерасло у побуну, нарочито у селима у околини Загреба"; В. Дедијер, *Сарајево 1914*, 125; угледни аутор овде указује на све проблеме који су оптерећивали односе Хрвата и Мађара у намери да оправда идеју неодрживог опстанка Дунавске монархије. Модерна истраживања указују на унутрашње супротности које су оптерећивале ову државну творевину и које су условиле њен нестанак. Ипак, барем у нечем је и Монархија имала неког успеха, а то је јачање националног неповерења, и то нарочито између Срба и Хрвата. Да би делотворност ове намере умањио, Дедијер и не помиње антисрпске демонстрације које су одржане у Загребу 1902. године. Задовољење актуелних идеолошких потреба југословенског јединства нарушило је интегритет историјске науке. Пренебрегнута је очигледно присутна „хрватска нетрпељивост" према Србима; види: Д. Микавица, *Српска политика у Хрватској и…*, 263; излазак из идеолошких оквира које су диктирале потребе о јединству, а који се догодио распадом Југославије, суочио је струку са потребом обнове српске националне идеје која је услед потискивања у претходном периоду негодовала на било какву помисао одмерености у испољавању. У том контексту било је сумњиво и политичко искуство Светозара Прибићевића и његова намера да створи „национални интегрализам" Срба и Хрвата; види: Д. Гавриловић, *У вртлогу национализма*: *Стјепан Радић и Срби* (*1871–1918*): *Светозар Прибићевић и Хрвати* (*1918–1936*), Стилос, Нови Сад 2007.

нила много да релативизује често истицану расну подвојеност Хуна и Словена и, на тај начин, релаксиране односе представи као чин хришћанског помирења и заједништва. Приближавање идеји прихватања споразума са Мађарима и јачању политичког идентитета у оквиру Монархије утицали су на антијугословенски отклон представника значајнијег дела хрватске политичке елите. Њихова национална идеја јачала је управо на продубљивању хрватске посебности у поређењу са српском националном идејом. При том је ова потоња доживљавана као претенциозна уобразиља српско-хрватског јединства, чији је крајњи циљ била српска асимилација Хрвата. „Хрватске су масе 'гласале ногама' марширајући одушевљено против Србије. Радић је 1914. рекао да су Срби 'безобзирни непријатељ' узвишене династије Аугуста, наше Монархије, посебно хрватског начина живота."[230] Југословенство са наводним јединством и заједништвом је, у овом контексту, било само декор српске националистичке аспирације. Реторика хрватских политичара који су овако тумачили југословенску идеју често је била испуњена мржњом без преседана и објашњења. С обзиром на ове околности и ратне драме која се одвијала на простору Краљевине Србије тешко је сматрати одрживом констатацију да је „однос између Хрвата и хрватских Срба (претпостављамо да се односи на Србе са простора Хрватске – примедба С. М.) у највећем делу прве половине XX века био обележен сарадњом, а не сукобом, упркос трагичном и врло важном изузетку током периода Независне Државе Хрватске."[231] Осим тога у српски патриотизам у Аустро-Угарској монархији нико није био спреман да поверује, а хрватски патриотизам, осим по односу на фронту био је уочљив и кроз уплате ратног зајма чији је рок „због великог интереса"[232] био продужен и, при том је омогућено да и најсиромашнији могу да уплате уколико желе. Масовни одазив приликом уплате зајма делимично је могао да се оправда присилом и страхом услед ратних околности, али је, по свему судећи, тај чин тумачен као морална одговорност према отаџбини која је суочена са тешким тренуцима.

Истовремено, како је југословенски идеализам попримао оквире државног програма Краљевине Србије, а она, пркосећи огромном броју жртава, истрајавала, испоставило се победнички на њему, тако је све више

---

[230] *A. J. P. Taylor*, The Habsburg Monarchy 1809–1918: *A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, Oxford 1976, 238.

[231] Д. Ђокић, „Век Југославије: Како и зашто су Срби, Хрвати и Словенци створили заједничку државу", *Траїови*: часопис за хрватске и српске теме, Српско народно вијеће, Архив Срба у Хрватској, год. 2, бр. 1, Загреб 2019, 25–51, 26.

[232] M. Vukičević, „Patriotizam iskorišten za financiranje rata: ratni zajmovi Austro-Ugarske monarhije s posebnim osvrtom na Bansku Hrvatsku", *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, vol. 49, br. 3, 2017, 487–509, 492.

било видљиво присуство присталица овог пројекта. То су били политичари од заната прилагодљиви доминантни дневнополитичким стремљењима. „Амбициозним, који су били већина међу ондашњим политичарима, није било страно ни прихватање југословенства ни његово напуштање. Тај често и амбивалентан процес нису доживљавали као урушавање сопствене идеје. Пре су свој поступак правдали прихватањем актуелне „политичке воље" и умели су да се у потпуности прилагоде повинујући се ауторитарности из користољубља уместо ауторитету проистеклом из уверења. Био је то пут „југословенске утопије" о којој се данас пише,[233] са (не)допустивим закашњењем правовремене критике и самокритике. Можда и из тог разлога савремено „раскринкавање" југословенског пројекта више говори о слабостима постојећих идеолошких потреба нашег друштва, него о научно утемељеном историографском тумачењу."[234]

Југословенска контроверза српске државне политике и доктринираног националног развоја, врло вероватно, заокупљаће пажњу како стручне тако и заинтересоване јавности још дуго.[235] Оно што, по нашем мишљењу остаје отворено питање, а још увек улази у делокруг тематске садржине ове приче, јесте правовременост аналитичке пуноће истраживања. Њено заостајање за сазнајним потребама није хвале вредно заменити критиком утилитаристички заинтересоване садашњице која жуди да напада проневернике Српства и то баш у оним нашим прецима који су стварали југословенску државу и при томе искрено веровали да то што су чинили јесте управо српско историјско постигнуће. Тим пре је то требало имати на уму у ситуацији када су и савезници, укључујући и царску Русију вршили константи притисак на Краљевину Србију да се одрекне неких својих територија у корист Бугарске ради њеног учешћа у рату на страни Антанте. „Српска национална интеграција била је спречавана са обе стране, па је излаз тражен у југословенском уједињењу."[236]

Најтеже у тој држави било је усагласити очекивања од ње. „Сви су хтели равноправну Југославију, али за мој народ мало равноправнију негу за друге."[237] Док је за српску политичку елиту троплемено југословенство зна-

---

[233] Види: Група аутора, *Историја једне утопије, 100 година од стварања Југославије*, књ. 1–2, Catena Mundi, Београд 2017.

[234] С. Марковић, „Југословенски идеализам српског патриотизма – демократе у Војводини 1918", *Култура*, бр. 159, 2018, 51–68, 58.

[235] „Срби су бауљали у мраку, када су Хрвати и Словенци одавно знали шта желе да остваре"; Д. Ћосић, *У туђем веку*, Службени гласник, Београд 2011, 320.

[236] К. Николић, „Срби и стварање Југославије", *Историја 20. века*, бр. 2, 2008, 11–22, 17.

[237] С. Јовановић, *Културни образац...*, 122.

чило демобилизацију[238] и остварену националну есхатологију, за представнике већине хрватске политичке елите оно је било још један неизбежан, али подношљивији искорак од сложене националне заједнице према сопственој националној држави. Њене су границе, током Другог светског рата остале доследне једино шовинистичкој уобразиљи обесмишљене и обезвређене хуманости.

Пробој Солунског фронта започео је 14. септембра 1918. г. најразорнијом артиљеријском припремом до тада. Сутрадан, након припреме, уследио је силовит напад савезничке војске и пробој фронта. Напредовање је превазилазило сва очекивања. Свега две недеље након пробоја Бугарска је била принуђена да потпише примирје. Команда војске Краљевине Србије је прилично успешно одржавала под организационом контролом маршруту покрета својих трупа. Уз уважавање ситуације на бојишту, ослобађање државе било је истовремено и катарзично и пуно стрепњи да не дође до неких непредвидивих ситуација у којима би се појавиле непотребне и прекомерне жртве. Суочавање са немачком и аустријском армијом у повлачењу захтевало је изузетну координацију и правовременост информација свих нивоа команди. Конкретна наређења и висок степен успешног остварења сведочили су о трупама Краљевине Србије које су, уз садејство савезника, представљале одлучујући фактор наступајуће победе.[239] „Са избијањем српских армија и делова француске солунске војске на обале Дунава, Саве и Дрине извршена је потпуна реокупација територија Краљевине Србије."[240] До почетка новембра 1918. била је ослобођена Краљевина Србија, очекивао се продор савезничких снага на простор Аустро-Угарске монархије. Носилац предстојећих војних активности, због стратешке заинтересованост и услед остварења националних интереса и формулисаних ратних циљева, била је Краљевина Србија.

Војно напредовање савезника и њихово избијање на границе Монархије условили су анархо-активности широм царства и појаву тзв. „зеленог кадра",[241] односно паравојних јединица које су чиниле дезертери са фронта којима је свега било доста. „У Мађарској царује у пуном јеку револуција и анархија. Војници вичући: Живео мир! Живела Мађарска република! Живео Вилсон! Разбијају и пљачкају дућане у Белој Цркви, Вршцу и Темишвару и разлазе се кућама: нападају официре и жандарме [...] па чак их и убијају [...]

---

238 Види: Ђ. Станковић, *Никола Пашић и…*.

239 Види: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, ур. Славенко Терзић, Историјски институт, Београд 1989.

240 *Велики рат Србије…*, 1.

241 Види: Б. Храбак, *Дезертерство, зелени кадар и превратна анархија у југословенским земљама 1914–1918*, Нови Сад 1990.

У Мађарској влада анархија; војници пљачкају и одлазе кућама."[242] У таквим околностима анархије и безвлашћа Краљевина Србија је одлучно обавестила савезничку команду о својим намерама уласка и на простор Војводине.

„Његово Краљевско Височанство Престолонаследник и Врховна команда нарочито инсистирају на овоме:

1. При постављању услова за примирје Аустроугарској треба захтевати потпуну евакуацију Југословенске територије...
2. Питање о Југословенским земљама расправиће се између Српске владе и Југословена са једне стране и наших Савезника са друге стране.
3. Ми нарочито молимо ђенерала Д' Епереа, да захтева да српске трупе поседну цео Банат и Бачку до линије Марош–Баја–Суботица–Финфкирхен (Печуј) јер се је Србија увек и највише интересовала за судбину Баната, чије је становништво чисто српско, православно. А наше право на Бачку признато је од наших савезника 1915."[243]

У складу са овим намерама и уз разумевање савезничке команде, Врховна команда српске војске је већ 5. новембра издала наредбу да „пошто се догађаји развијају веома добро и успешно", треба заузети и следеће територије: „У Банату узети линију Бела Црква–Вршац–Темишвар и десетак километара источно од ње; на северу достићи Марош. У Бачкој узети линију Суботица–Баја. На западу и северозападу развијати акцију у целом Срему, Славонији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Далмацији".[244] Бачку је до ових линија требала да поседне Дунавска дивизија Прве српске армије.[245]

Како би добила што снажнију подршку за прелазак српских трупа, Влада Краљевине Србије је информисала савезнике о просрпском и југословенском расположењу у Монархији. „У Срему и Хрватској вију се српске тробојке, а ори 'Живео Краљ Петар'. Мештани разоружавају Немце и Мађаре и пуштају их кућама... Сви Хрвати хоће јединство Југословена."[246] Извештаји Владе Краљевине Србије говорили су о еуфоричном ослободилачком расположењу ради остварења државних војно-политичких циљева. Несумњиво да је постојало позитивно расположење, нарочито међу Србима у Монархији, али и код осталих народности и из разлога што су се људи плашили за своје животе, животе чланова својих породица и за своју имовину. „Жеља

---

[242] *Велики рат Србије…*, 6, 19.

[243] *Исто*, 19.

[244] *Исто*, 32.

[245] *Исто*, 90.

[246] *Исто*, 19, 21.

је Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба са територије бивше аустроугарске монархије, да српска војска дође на територије Хрватске и Славоније... где се пљачке све више шире и шире."[247] Вапај за помоћ услед животне опасности и угроженог поседа био је позив очајника који траже сигурност организоване државе, а не израз жеље за националним уједињењем која је, у оваквим околностима, у потпуности била потиснута. Нормализацијом прилика за коју је најзаслужнија била Краљевина Србија, постепено се развијала и национално-политичка амбиција и Хрвата и Словенаца. Несумњиво је на њихову југословенску опредељеност могло да утиче и позитивно искуство са војском Краљевине Србије[248] која је завела ред и успоставила сигурност, али су то могли и да игноришу, сматрајући акцију српске војске подразумевајућом у интересу завођења мира и окончања ратних страхота.

Да југословенство није могло да се генерализује, видело се и из сведочанства о различитом виђењу будућности. Одговорни појединци, попут професора Алексе Ивића,[249] поделили су своје утиске: „Загреб је данас хрватскији него икад, Срби су данас грађани другог реда, горе него икад." Један од најпознатијих ученика Учитељске школе у Сомбору, Јован Дучић, угледни српски књижевник и дипломат, са резервом је писао о југословенству Хрвата и искреној намери живота у заједничкој држави: „Југославизам, кад се очисти од реторичких елемената, био је за хрватску памет само један политички израз, а не и један национални појам. У овом су се Хрвати битно разликовали од српског схватања југославизма. Никад Хрвати нису

---

[247] *Исто*, 60, 61.

[248] „Диван пример јучер нам је показа један наш брат Србин из Србије, заробљеник јуначке српске војске. Био је окићен српском кокардом на поносној шајкачи својој. Кад су биле извешене по граду заставе и када је видео да се вију само српске и хрватске заставе, упитао је једног поред себе: А где је словеначки барјак? Један му је у својој необавештености рекао: „А шта ће нам он, у Карловцима нема Словенаца. На то је брат Србијанац узвикнуо: Кад нема словеначке онда ми не треба ни српске. И узео је српску кокарду са шајкаче, скинуо и метнуо у џеп."; *Гласник Народноī већа*, бр. 2, Сремски Карловци, 23. октобар 1918.

[249] „Др Алекса Ивић, редован професор универзитета на Правном факултету у Суботици.... Главни његови научни радови у посебним издањима: Историја Срба у Војводини, Миграције Срба у Хрватску, Миграције Срба у Славонију, Стари српски грбови и печати, Између Првог и Другог српског устанка, Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем, Архивска грађа о српским књижевним и културним радницима, Архивска грађа о српским и хрватским књижевним и културним радницима, Документи о устанку Срба под Карађорђем Петровићем, Фрагменти из историје босанског устанка, Из историје Срба Жумборчана, Родословне таблице српских династија и властеле. Написао је и објавио више стотина чланака и бележака из области наше националне историје у разним листовима. На политичком пољу се истицао ка присталица Народне радикалне странке; за народног посланика на Хрватском сабору у Загребу био је изабран 1910, а у годинама 1911–1913. био је члан пештанског сабора као делегат хрватског сабора."; М. Трива, *Биоīрафије*, *др Алекса Ивић*, РОМС, М 14656.

замишљали могућност да свој хрватски видик замраче југословенском магловитошћу, ни да размене свој стари хрватски грош за какву неизвесну југословенску пару... у хрватским очима нико није био добар Југословен ако није пре тога био лош Хрват."[250] Његов страначки колега, а политички опонент у вођству радикала у Срему, Жарко Миладиновић је био пројугословенски оријентисан игноришући и Пашићеву сумњу. „Господо, нас називају јужним Славенима, и јесмо то. Али ја тврдим, да смо ми и више него то, а то је, да смо један народ, народ од три имена, али један народ са једним осећањем, са једном вољом."[251]

И међу Хрватима је било, и оних који су југословенство доживљавали као искрену еманципацију хрватске националне идеје. Тако је познати професор Ватрослав Јагић писао: „Хисторијска је истина, уз коју пристају сви учени нашег и другиех народа, да су Хрвати и Срби од виека два најближа и најсроднија племена једног те истог народа али да је разликост набожног и државног живота течајем виекова раскидала удове истог тела и брата брату отуђила."[252]

Аустро-Угарска монархија, иако је то покушавала да прикрије, била је немоћна да било шта учини на фронту. Преостало јој је да се нада, на тренутке, како смо констатовали, не баш безизгледном дипломатском милосрђу.[253] Упркос томе, хиљадугодишња империја је доживљавала свој државни суноврат – уместо очекиваног „великог финала" доживела је „тиху смрт",[254] јер је њена војно-политичка визија решења нагомиланих проблема инвазијом Србије и дискриминацијом националних права других народа на унутрашњополитичком плану била поражена. На развалинама Монархије многи, до тада обесправљени народи, полагали су право на стварање сопствене државе националног карактера. Најнеобичнији преседан, али нимало наиван и не без подршке била је амбиција Мађара да створе нову

---

[250] Ј. Дучић, Југословенска идеологија, истина о „југославизму", https://www.rastko.rs/istorija/jducic-jugoslovenstvo_c.html .

[251] Говор Жарка Миладиновића на шестом редовном састанку Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца; Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца држан 23. марта 1919, 70.

[252] V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, Jugoslovenska akademija znanosti i umetnosti, Zagreb 1867, 3; своју кореспонденцију са Тихомиром Остојићем, која је сачувана у Рукописном одељењу Матице српске, Јагић је писао ћириличким писмом.

[253] „Уништење Хабзбуршке монархије није био део програма савезника. Енглеска је била једино усмерена на рат са Немачком и на Аустро-Угарску је мислила са симпатијама… Француска политика гледала је у Аустро-Угарској користан тег у будућем балансу према Немачкој."; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809–1918*, 236, 237.

[254] M. Rauchersteiner, *The First World War and the End…*, 985.

државу представљајући Монархију као ауторитарну државу која је негирала национална и демократска права свих. У тој својој реторици изоставили су одговорност своје политичке елите у том пројекту и нагомилано неповерење немађара. Са тим су морали да рачунају и да се суоче са последицама сопствене државне, националне и политичке охолости.

Војнички слом и преговори о потписивању примирја са Аустро-Угарском монархијом и Другим рајхом створили су политички вакуум. Настало је својеврсно међустање које је наговештавало крај царства и тиме стварало алтернативу за афирмацију дотад потиснутих националних права и Срба у монархији. Којим правцем ће се даље развијати геополитички положај и Јужне Угарске, односно Војводине, увелико је било одређено војним присуством Краљевине Србије на јужнословенским просторима Аустро-Угарске. Она је уливала сигурност и куражила будуће потезе Срба, али и Буњеваца, Словака, Чеха и Русина из Војводине.

Нихилизам, бојажљивост и опрезност, као и репресија и ратни закони потпуно су зауставили политички живот међу Србима у Монархији. О тадашњим приликама у Војводини уверљиво је писао Тихомиру Остојићу[255] – угледном јавном и културном делатнику међу Србима у Војводини и књижевник Милан Кашанин који се чудио „да се не мичу они славни политичари око бивше *Заставе* и *Браника* [...] Где су сада?"[256] У јесен 1918. године политичка збивања у Војводини[257] су добила обележје покрета за национално ослобођење и отцепљење Словена од Угарске. С обзиром на бројност и национални потенцијал интелигенције, Срби су предводили ову борбу. Протагонисти организованијег и радикалнијег иступа Војвођана, иако су били различитог политичког идентитета, изражавали су јединство о нужности раскида државно-правних веза са Угарском, али и различитост ставова о начину отцепљења – да ли да се оствари са интеграцијом јужнословенског покрета у преосталом делу монархије или директним припајањем Србији.[258]

---

[255] О Тихомиру Остојићу у *Аутобиографским листићима*, Т. Милитар, између осталог, пише: „Тихомир Остојић предавао ми је српски и немачки у петом, шестом и седмом разреду, а у петом нам је био и старешина. Био је врло строг и ревностан наставник, свестрано образован и културан...У професорској колегији је важио за најспремнијег и најбољег школског радника...Као бескомпромисни националиста није крио свој став према Немцима и Мађарима, а по политичкој опредељености као присталица интегралног југословенског јединства и унитаризма а на општем политичком и партијском пољу као један од оснивача нове Демократске странке, често је на видан начин дао израза свом политичком убеђењу па чак и своје нерасположење према политичким партијама са чијим се начелима и програмом није слагао."; М. Трива, *Аутобиографски листићи*, РОМС, М 12444, 6.

[256] Писмо Милана Кашанина Тихомиру Остојићу, 22. октобар 1918, РОМС, 5544.

[257] У овом контексту, иако Војводина не постоји као политичко-територијална целина, ми тај термин, прихватајући став савременика, користимо за простор Баната, Бачке и Барање.

[258] Р. Кончар, С. Марковић, *Vojvodina between Serbian and Yugoslav option during the*

Политичка ситуација била је неизвесна упркос одлучној војној победи савезника. „Али су представе о Војводини још увек биле доста мутне и неодређене, још увек се помишљало на одржање Аустро-Угарске или бар Мађарске, још увек је било личности од пресудног утицаја које су биле уверене да ће се Аустрија, или бар Мађарска моћи модернизирати, и да ће српски народ у модернизираној Мађарској, а под гаранцијом и контролом пријатељских сила имати осигуран свој национални и економски живот и развитак. То расположење и таки погледи на ствари нашли су одјека и израза и у неким Вилзоновим посланицама."[259] Предстојала је врло сложена дипломатска игра и потрага српских политичара из Војводине за адекватним изразом. „Сад тек осећамо какав је губитак што немамо наших новина, те се не знамо оријентисати."[260] Недефинисан положај Војводине могао је да прерасте у проблем који не може да се превлада. „Сам политички положај Војводине остао је нерешен. Будућност и судбина те наше покрајине остали су отворено питање а та неизвесност је широм отварала врата свима преварантима а према нашим националним идеалима непријатељски расположеним тенденцијама."[261]

У оваквим историјским околностима, било је потребно обезбедити што ширу сагласност пре свега српског и словенског становништва Војводине за једну идеју чија је политичка реалност била извеснија. Потпуно оправданом, национално нужном и политички прагматичном показала се идеја присаједињења Војводине Краљевини Србији. „Пок. Јаша Томић[262] и цела предратна војвођанска радикална странка упорно су тражили да се Војводина припоји Србији па да се после са њоме заједнички стварају евентуалне даље политичке комбинације."[263] Уз њега су били и бројни војвођански радикали попут, Јоце Вујића[264] и Мите Клицина.[265]

---

establishment of the Kingdom SCS, тематски зборник радова са међународног скупа „Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia", Odelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 2009, 93–105.

[259] С. Станојевић, „Војводина на конференцији мира", *Летопис Матице српске*, књ. 300, за године 1914–1921, 76–90, 82.

[260] Писмо Јоце Лалошевића Тихомиру Остојићу, 29. октобар 1918, РОМС, 5671.

[261] Ј. Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, ИАС, Ф. 57, инв. бр. 448, 1928; „Наше ослобођење и уједињење", *Књижевни север*, књ. V, св. I, Суботица 1929.

[262] Л. Ракић, *Јаша Томић* (1856–1922), Нови Сад 1986.

[263] Ј. Лалошевић, „Наше ослобођење и уједињење"…

[264] „На челу сенћанских Срба дочекао је победоносну ослободилачку српску војску у Сенти. Једногласно је изабран тада за председника Месног српског народног одбора и за посланика Велике народне скупштине која је 25. новембра 1918. године у Новом Саду изрекла отцепљење Војводине од Угарске. Поред Јаше Томића и г. Вујић је најенергичније заступао становиште да се Војводина директно прикључи Србији, а не тек преко Народног већа у Загребу. На тој Великој народној скупштини био је изабран за члана Великог народног савета, а после за посланика у Привременом народном представништву. За народног посланика изабран је и 1923. године на програму Народне радикалне странке."; М. Трива, *Биографије – Јоца Вујић*, РОМС, М 14656.

[265] У предратном периоду уредник *Заставе*. Након слома АУ монархије, заједно са Ја-

С друге стране поједини истакнути предратни интелектуалци попут Васе Стајића[266] као и Тихомира Остојића сматрали су да је коначно дошао тренутак стварања југословенске државе као израз идеализма бројних интелектуалаца. „Ништа југословенско није ми страно... кроз Југословенство ћу ући у човечанство."[267] Она је за њих престављала ономатопеју свих народних стремљења Јужних Словена. Снажан израз универзализма и ширине. Проширење српске државе они су сматрали племенском хегемонијом која је могла једино да истакне шовинизам. „У прве дане ослобођења стадоше се јављати прохтеви племенске хегемоније, пансрбизма. Већином људи који су се компромитовали служећи немачко-мађарској неправди, хтедоше се преко ноћи опрати, нудећи Београду своје услуге против Загреба, вичући нетрпељивост и мржњу. Противници Мале Србије стадоше проповедати Велику Србију и викати: Доле Југославија! Било не поновило се!"[268] Био је ово потпуно другачији приступ од поменутих сумњи у заједништво.

Нова мађарска влада на челу са Михаљем Каролијем није одустајала од идеје да сачува територијални интегритет Мађарске. „На заседању Мађарског парламента гроф Кароји је рекао: „Рат смо изгубили. Сада је важно да и мир не изгубимо."[269] Из тога је следио политички памфлет о равноправ-

---

шом Томићем организовао Српски народни одбор у Новом Саду и уређивао је одборски орган *Српски лист*. „Као народни посланик у Великој народној скупштини, која је 25. новембра 1918. г. у Новом Саду једнодушно изрекла прикључење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији са жељом да се у заједници са Хрватима и Словенцима створи Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, играо је Клицин видну улогу, а у борби која се водила око тога, да ли да се Банат, Бачка и Барања придруже непосредно Београду или преко Загреба, био је најодлучнији бранилац тезе Јаше Томића за прикључење Београду. Велика народна скупштина изабрала га је 1918. г. за члана Великог народног савета, а овај га је изабрао за члана Народне управе у Новом Саду."; М. Трива, *Биографије – Димитрије Мита Клицин*, РОМС, М 14656.

[266] „...Чим је објављен Светски рат, био је од мађарских власти ухапшен и осуђен као агитатор и вођа српске револуционарне омладине у Војводини, те је све време рата провео у затворима и тамници у Сегедину и Илави. У данима Ослобођења играо је видну улогу као члан Народног већа у Загребу, затим је био додељен Народној управи у Новом Саду, а на мировној конференцији у Паризу 1919. био је додељен делегацији наше државе. По повратку из Париза радио је на организовању школства у Војводини у својству референта Министарства просвете одсека за Банат, Бачку и Барању. У годинама 1920–1921. био је секретар Матице српске у Новом Саду, учинивши покушај да реформише делатност ове установе на народно-просветилачком пољу."; М. Трива, *Биографије – Васа Стајић*. „Васа Стајић је, у даљем раду, остао доследан просветној и културној делатности." Тако он пише: „Будите свесни тога шта значи и шта вреди Војводина, па с осмехом који сажаљева примајте све погрде које се чују против Војводине кад она неће и не може да буде нити Шумадија, нити Македонија. Поносите се тиме што су проблеми многонародне Војводине тежи од осталих наших проблема, што је за њихово решавање потребан шири видокруг, сталоженија памет, мирнији темпо, шири замах и дужи дах...Имајте више храбрости да културну мисао супротставите антикултурној и да јој помогнете да победи." *Војвођани о Војводини…*, 31.

[267] В. Стајић, „Државотворна просвета", *Панчевац*, 13. и 14. 7. 1919.

[268] *Исто*.

[269] П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Клио, Београд 2002, 530.

ности. „Но послушајте ви нас: сви смо ми такови људи који смо се увик за интерес пука борили, који смо увик проповидали братство и једнакост Буњеваца, Немаца, Румуна, Словака и Срба, те који смо од господе старе Угарске, због тога нашега увирења много патили."[270] Овај проглас изгледао је као вапај нације која се каје свесна својих пропуста надајући се да историјску прилику коју је неповратно пропустила може поново да приушти. Таква конфузија настала у еуфоричном националном надахнућу уверења да ће реформе пригрлити сви народи Угарске и реалне ситуације у којој се територија некадашње Угарске краљевине осипала националним опредељењем спутаваних нација била је видљива и у ондашњој мађарској штампи. Вести о продору српске војске су побијале геополитичка привиђења написана у претходним чланцима старијим тек који дан, некада и сат.[271] Кароји је понудио неким српским политичарима из Војводине – Јаши Томићу, Кости Хаџију[272] и портфеље у будућим министарствима. Иако је било двоумљења, нико није прихватио ту понуду, али су новине у Пешти објавиле наводну изјаву Косте Хаџија која се могла схватити као да Срби из Угарске немају сепаратистичких тежњи. Ова изјава проузроковала је додатно узнемирење јавности. Тихомир Остојић је критиковао „јагњећи гест мађарске владе" заправо декларативну „безазленост" и лицемерје који не могу да прикрију националистичку политику коју је спроводила. „Мађарски народ од новембра ове године није неки нови народ, него онај исти од пре новембра. Терор

---

[270] „Политички памфлет угарске владе Михаила Кароњија, Свима народима немађарског језика пучке републике! Буњевци, Нијемци, Румуни, Саси, Срби, Словаци!"; ИАС, Ф. 56, инв. бр. 370.

[271] „У броју од 6. новембра 1918. године у тексту „Ситуација на југу", према телефонском извештају из Будимпеште: „Трупе Антанте су сада на северној граници Србије... Српска војска се распустила, српски војници су отишли својим кућама које одавно нису видели. За њих је рат завршен." Према телеграму из Будимпеште 9. новембра 1918. године, *Торонтал* је читаоце обавестио да су „данас поподне у 5 сати у Петроварадин ушле српске трупе. Увече су мање страже прешле у Нови Сад где их је српско становништво дочекало са одушевљењем."; Ф. Немет, М. Мицић, *Банат новембра* 1918, *Великобечкеречки лист Торонтал – догађаји, виђења, ставови*, Банатски културни центар Ново Милошево, Градска библиотека, Панчево, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца „Видовдан", Сириг 2019, 44.

[272] У неким радовима се помиње да је понуда била упућена и Јоци Лалошевићу. „Михаљ Кароњи... понудио је неким војвођанским политичарима (Јаши Томићу, Кости Хацију и Јоци Лалошевићу) и портфеље у том будућем министарству." Љ. Кркљуш, Л. Ракић, *Војводина и стварање југословенске државе*, у: Д. Његован, *Присаједињење Срема, Банатa, Бачке и Барање Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад 2001, 235; Лалошевић није добио никакву директну понуду, али постоји могућност да му је Коста Хаџи понудио место које је њему било намењено, али је он то одбио. Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини, 1902–1919*, Филозофски факултет, Нови Сад 1983, 184–185.

тог народа имао је за нас најтеже последице."[273] Тај „терор" био је последица шовинизма који је би толико заслепљен да је, по оцени Јаше Томића имао и неразумну идеју саможртвовања до тренутка да „ископајмо Мађарима ма и једно око само народностима ископајмо – обадва."[274] Не дозвољавајући да емоције и резигнација превладају, а узимајући у обзир потребу трезвеног приступа отцепљењу Војводине, Мађарима су упућене честитке на избору њихове нове револуционарне владе. Међутим, „то су они удесили како је њима, Мађарима добро... И ми хоћемо овде код нас да удесимо онако, како је за нас добро. Имамо права од Мађара захтевати да нас оставе на миру."[275]

Дипломатска борба за територијално присаједињење Војводине будућој држави, у било ком политичком облику, захтевала је озбиљну политичку акцију научно поткрепљену. „Ја не знам да ли се са српске стране спрема материјал којим се може доказати историјска и етничка припадност Бачке, Баната и Барање српском народу, али нема сумње да би се с тим морали што пре позабавити, ако се око тога већ не ради, Мађари и Румуни учиниће све да Антанту увере како они на те крајеве имају право и српској ствари никаки не може шкодити, ако се јасно докаже ово: да су Срби од вајкада у овим крајевима живели, да у их од Турака вратили и ослободили да у њима као граничари бране себе и Европу од Турака... Због тога свега бих ја вама предложио ово, ако Ви то већ нисте урадили, да одете код војводе Бојовића и да му понудите сарадњу Матице српске у том послу."[276] Приликом истраживачке анализе историјског тока процеса уједињења, а која је сугерисала примере српско-хрватске сарадње и контекст развоја њиховог националног идентитета и Војводина је заузела значајно место, пре свега у наглашавању њене улоге у развоју српске интелектуалне елите. „Зато је и књижевност и култура која се зачела у границама потоње Војводине од великог значаја за цео српскохрватски народ. Ту, у контакту са европском културом преко Аустро-Угарске, српско становништво постаје културније, образованије и предузимљивије."[277] Међутим, ослонац на једно дело није могао да задовољи државне и друштвене потребе интеграције простора Војводине матичној држави Краљевини Србији. Из тог разлога се и тада, и у наредним годинама,

---

[273] Т. Остојић, „Нова тактика Мађара", *Српски лист*, орган Српског народног одбора, 1918, 12.

[274] Ј. Томић, „Сваком своје", *Застава*, бр. 1 (14) јануар 1919.

[275] Т. Остојић, „Политичко приклапање", *Српски лист*, орган Српског народног одбора, 1918, 18.

[276] Писмо Николе Радојчића Тихомиру Остојићу, О праву Срба на Банат, Бачку и Барању, Карловци, 6. децембар 1918, РОМС, 6335.

[277] А. Белић, *Србија и јужнословенско питање*, 54.

а уз ослонац на успешну традицију „друштвеног просвећивања”[278] предратне Матице српске, инсистирало на развоју научног истраживања у Војводини у намери да се њена разноврсност како природна, тако и друштвена што боље упозна и разуме. „Главни посао наших научних институција мора бити организовање систематског проучавања, на првом место наше земље и народа и свих страна његова живота.”[279]

Доласком војске Краљевине Србије на границе Монархије и њени нескривени планови преласка на територије где живе сународници стварали су необуздан осећај патриотизма. При том је прелазак српских трупа на простор Војводине био примерно војнички дисциплинован и уливао је сигурност и „смиреност”[280] грађанима без обзира на њихову националност. Краљевина Србија је демонстрирала државу од интегритета и пожељну замену урушеној Аустро-Угарској монархији. За разлику од помало устаљеног становишта да је распад Монархије био неминован и да је њена историјска епоха, поразом у рату трајно окончана, српска влада и водећи политички представници су крајње одговорно и озбиљно разматрали вести или гласине о могућој обнови царства. То је проистицало из спознаје у којој мери је „дух Хабзбурга” још увек био примамљив приликом решавања геополитичких прилика у Централној и Југоисточној Европи. За српски народ је то била претња, али његов поглед није био прихватљив образац за све народе и политичке калкулације. Сумњичавост је утицала на развој теорије завере о обнови Монархије[281] која, зато што је била неугодно реално утемељена стално одржавала политичку и дипломатску напетост Срба на нивоу правовремене акције да се то не догоди. Тако је Никола Пашић одбио да учествује у интервенцији против бољшевика у Мађарској јер би то био могући подстрек обнови Монархије и тиме „колосални грех који би уништио наше јединство и слободу”,[282] а југословенску државу лишио будућности.

---

[278] В. Стајић, „Матица српска и организовање друштвеног просвећивања у Војводини”, *Летопис Матице српске*, бр. 22, књ. 300, 1921, 90–106, 101.

[279] Ј. Цвијић, „О организацији научног рада у Војводини”, *Летопис Матице српске*, књ. 301, бр. 23, 1922, 3–12, 5.

[280] Ф. Немет, М. Мицић, *Банат новембра* 1918, *Великобечкеречки лист Торонтал…*, 70.

[281] Đ. Knežević, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i dva neuspela pokušaja restauracije Habzburga 1921. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 18/I, 1967, 117–138.

[282] D. Bakić, „The Great War and t h e Kingdom of Yugoslavia The Legacy of an Enduring Conflict”, *Balcanica*, XLIX, 2018, 157–171, 168.

Организација Велике народне скупштине

У октобру 1918. године политичка збивања у Војводини су добила обележје покрета за национално ослобођење и отцепљење Словена од Угарске.[283] То је искрено и одлучно подржавала и влада Краљевине Србије. „Расположење нашег народа у Војводини српској јесте безусловно за Србију, па је преко потребно о томе водити рачуна."[284] С обзиром на бројност и национални потенцијал интелигенције, Срби су предводили ову борбу. Политичка ситуација била је неизвесна, упркос одлучној војној победи савезника, а правовремена и национално коректна политичка информисаност становништва била је велики недостатак који је требало превазићи.

Др Јован Јоца Лалошевић међу првима је почео да пише о проблемима који стоје на путу српске националне еманципације у Војводини. Његова одлучност и посвећеност утицали су на многе његове пријатеље да се и сами покрену са чврстим уверењем у повољан исход идеје о присаједињењу и уједињењу. Предстојала је врло сложена дипломатска игра, а Срби су морали да о својим намерама упознају савезнике и заложе се за успех својих намера да не се не би у „јавне послове полагано се увлачио хаос, разузданост и расуло."[285] Последица тога је могла да буде и слика о српској неспособности цивилног управљања. Упозорења су била исправна, а рад на отклањању недостатака показао се правовременим. Овај трезвен поглед није представљао противљење намери да Срби покажу своје усхићење због дуго очекиваног историјског заједништва са „прекодунавским" сународницима. „Потребно би било богомдано песничко перо, да би се верно могли да опишу дани октобра и новембра г. 1918. крупитивни изливи одушевљења, патриотизма, љубави, златни нада и поноса вековима поробљеног, а сада једним ударцем ослобођеног народа нашег достигли су били такве размере, да се то речима тешко може да изрази."[286] Највише заслуга за овај испуњен сан припадао је Краљевини Србији и њеном државном и војничком напору до крајњих граница које су изнова биле померане. „Зар Српска војска да дође чак и до нас? Зар ови дивови, који ослободише Косово, који потукоше Поћорека, који прешоше Албанску голготу, али не подлегоше, и који ево челичном миши-

---

[283] Љ. Кркљуш, „Повест присаједињења Бачке, Баната и Барање и Срема Краљевини Србији 1918. године", *Летопис Матице српске*, св. 6, 2008, 1421–1429; Љ. Кркљуш, „Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918. године", Зборник радова. *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, Нови Сад 1993, 13–24.

[284] *Велики рат Србије…*, 69.

[285] С. Марковић, *Тихомир Остојић, Јован Јоца Лалошевић*, Прометеј, РТВ, Нови Сад 2017, 227.

[286] *Исто*, 226.

цом разбише огромну војску централних сила, зар они да овако дођу, да нас ослободе, да овде остану за навек? О, Боже, Боже, то је немогуће, то би било остварење најзаноснije и најлепше бајке, то би била срећа никад невиђена. Тако резоноваше народ у Војводини, и надајући се, и сумњајући."[287]

У оваквим историјским околностима било је потребно обезбедити што ширу сагласност Срба, али и осталог словенског становништва Војводине за идеју сарадње са Краљевином Србијом јер је њена политичка реалност била извесна и национално афирмативна. Срби, али и Буњевци, Словаци, Румуни и Русини почели су да формирају своје народне одборе често и у мешовитом саставу у зависности од локалног распореда етичке структуре становништва. Идентичне одборе формирали су и становници мађарске националности уз значајну подршку Немаца, али и понеких истакнутих становника несрпског порекла. Њихова намера била је да Војводину очувају у саставу мађарске државе. „У просторијама бечкеречке Касине 3. новембра 1918. формирано је Мађарско национално веће и Мађарска народна стража...."[288] Намера овог већа била је да обезбеди „сваку врсту континуитета"[289] и не дозволи непријатна изненађења. Да су били озбиљни у намери говоре и подаци о стрељаним почетком новембра 1918. године, а све у циљу спречавања безвлашћа и пљачке премда су ригорозне ратне мере делом инспирисане и спутавањем интегративних националних амбиција Срба и подршке том процесу осталих Словена из Војводине. „Према писању 'Торонтала', стрељали у Меленцима 20, Новом Бечеју 18 људи, док је у Куманима број стрељаних бандита био и већи".[290] Истовремено, са оснивањем Мађарског националног већа, основано је и Српско у складу са националним интересима, али и као одговор на политичке и државне поруке суграђана мађарске националности. „Прво Српско народно веће у Угарској и Српска народна стража основани су 31. октобра 1918. године у Великом Бечкереку у просторијама Српске црквене општине и на његовом челу нашао се др Славко Жупански, а на челу Српске народне страже, са преко 400 људи, нашао се потпуковник Миша Веиновић."[291] Тиме су они предупредили оснивање Мађарског народног одбора заказано за поподне истог дана.[292] Постојање наоружаних грађана са различитим циљевима у истим урбаним срединама подизало је тензију неповерења и није било далеко од сценарија међусобног

---

[287] *Исто*, 226, 227.

[288] Ф. Немет, М. Мицић, *Банат новембра 1918, Великобечкеречки лист Торонтал…*, 50.

[289] *Исто*, 49.

[290] *Исто*, 51.

[291] *Исто*, 51.

[292] *Записници Српског народног одбора у Великом Бечкереку 1918…*, 22.

обрачуна. Таква узнемирујућа атмосфера са несагледивим последицама јачала је, код Срба наду у долазак војске Краљевине Србије, а испуњено ишчекивање добило је снагу „историјског тренутка" који је национално хомогенизовао и стремио према уједињењу. Одбори су почели да се оснивају у свим срединама и осликавали су националну структуру насеља.

У Суботици је 20. октобра 1918. године одржан илегални састанак српских и буњевачких првака. На њему је одлучено да познати и угледни свештеник Блашко Рајић[293] „отпутује у Загреб, те код тамошњег Народног вијећа заступа њихове интересе."[294] 10. новембра 1918. године, под утицајем дешавања у Сомбору, одакле се вратио Владислав Манојловић формиран је Буњевачко-српски народни одбор у Суботици.[295] Тај тренутак имао је карактер историјског догађаја за град. „Народима Аустро-Угарске, којима мјесто међу народима желимо видети обезбеђено и зајемчено, дат ће се најшира могућност за аутономни развитак. Буњевци и Срби града Суботице одржали су у недељу пре подне у 10 сати народни збор па је било до 10.000 посетилаца [...] Буњевци и Срби града Суботице свјесни свога словенског имена, крви и језика, а примајући и усвајајући начело целога културнога света, по коме сваки народ има право одредити своју судбину, одлучују да бирају месни буњевачко-српски Народни одбор."[296] Блашко Рајић и Јован Манојловић су основали Буњевачко-српску народну гарду. Том приликом је Рајић изјавио: „Наш језик је југословенски, којим говоре нарочито Срби, Хрвати и Буњевци. Ми смо сви један народ, синци мајке Југовића. Ми ћемо заједнички, јер смо ми Срби и Буњевци једно. Не сме да нас раставља начин

---

[293] „...Под туђинском власти много се залагао да одржи националну свест својих буњевачко-шокачких парохијана и да их одржи у борби против насилне мађаризације. При распаду Аустроугарске монархије играо је видну улогу у револуционарном народном одбору у Суботици; дочекао је и поздравио у име Буњеваца ослободилачку војску; био је посланик и главни говорник Буњеваца на Великој народној скупштини која је 25. новембра 1918. у Новом Саду изрекла присаједињење Војводине Србији; био је члан Народног савета за Војводину 1919. године и народни посланик у Привременом народном представништву и Уставотворној народној скупштини и експерт на Мировној конференцији...био је један од оснивача и првака некадање Буњевачко-шокачке жупске странке у Суботици, али се 1929. године повукао из политичког живота." (Ова последња констатација не одговара истини, штавише кроз ангажман у римокатоличким верским организацијама и као уредник *Суботичких новина*, након 1929, имао је видног утицаја на кроатизацију ове популације – примедба С. М.); М. Трива, *Биографије – Блашко Рајић*...

[294] A. Poljaković, *Zbirka sićanja na Blaška Rajića*, Subotica 2003, 26

[295] „Буњевци и Срби града Суботице свјесни свога словенскога мена, крв и језика, а примајући и усвајајући начело цијелога културног свијета, по коме сваки народ има право се одредити за своју судбину, одлучују, да бирају мјесни буњевачко-српски народни одбор."; *Споменица ослобођења Војводине 1918*, 100.

[296] Ј. Шокчић, *Суботица: пре и после ослобођења*, Суботица 1938, 117.

како се ко крсти, да ли овако (крсти се шаком) или овако (крсти се са три прста). Ко нас дили тај је непријатељ наш. Ако се пак ми сами дилимо, ми смо неразумни људи."[297] У вишенационалним срединама, било је покушаја да се нађе сагласност око оснивања одбора, тако су у Панчеву, у оснивању Одбора учествовали и Срби, и Мађари, и Немци, и Румуни, али је временом дошло до националне поделе услед различитих политичких интереса.[298]

Крајем октобра. 25. по старом календару, а 5. новембра по новом календару 1918. године, формирано је Народно веће Срба и Буњеваца у Сомбору.[299] „Из Сомбора јављају да су тамо прекјуче Срби и Буњевци одржали свој збор и донели одлуку, да примају Вилзоново начело о самоопредељењу народа и на основу тога желе да уреде судбину јединственог српско-буњевачког народа. Изабрали су извршни одбор од 25 лица. Радујемо се овом родољубивом покрету Срба и Буњеваца сомборских".[300]

Веће, односно Одбор је преузео одговорно организацију цивилне власти и чинио је то правовремено и одлучно. На челу Народног одбора, налазио се поменути др Јоца Лалошевић. „Чим су објављене познате Вилсонове тачке, по којима се сваком народу има признати право самоодређења, у кући др. Јоце Лалошевића састају се на поузданички договор истакнути Сомборци..."[301] Поводом овог догађаја био је одштампан плакат: *Браћо Срби и Буњевци*, на ћирилици и латиници. Летак је обавестио грађане Сомбора о активностима у вези са националним уједињењем и коначним раскидом са Монархијом. О овом догађају био је обавештен и Народни Одбор у Новом Саду. „Изасланици Сомбора извештавају да се тамо образовао Српски народни одбор: председник др Јоца Лалошевић, потпредседник Стеван Маглић, тајници Павле Терзин и Душан Темеринац. Организација је спроведена заједно са Буњевцима".[302]

Од изузетног националног значаја је било формирање Одбора у Сомбору јер је град важио за носећу културно-просветну средину српског народа и укључивање њеног становништва у процес присаједињења био је немерљив допринос повољном остварењу националних интереса. „...Цело сомборско

---

[297] „13. новембар 1918. Како је Суботица ослобођена", *Југословенски дневник*, бр. 278, 13. новембар 1932.

[298] Међу члановима одбора били су: Душан Дуда Бошковић, Никола Милутиновић, Штефан Граф, Мунћан-Мунтеану и други; Историјски архив у Панчеву, Ф. 4, Ванредна седница бр. 33, Магистратски скупштински записник од 28. 10. 1918.

[299] Види: С. Марковић, *Сомбор 1918. Остварена нада и неускраћена права...*

[300] *Српски лист*, бр. 2, 26. октобар 1918.

[301] ИАС, Ф. 56, Ј. Лалошевић, Ослобођење Сомбора, инв. бр. 72.

[302] Десети записник седнице Извршног одбора одељења Српског народног одбора у Новом Саду, од 27. октобра 1918; АВ, Ф. 76, З-10.

грађанство било је надахнуто жарким родољубљем, и оно је упорно и свесно развијало систематски и интензивни културни и друштвени рад, утирући тако пут нашем народном ослобођењу и уједињењу."[303]

Нада, која је требало да се оствари у српском уједињењу, била је за највећи део Сомбораца догађај коме се радују. Ипак, државна традиција Монархије оставила је трага и међу суграђанима „Раванграда", истина незнатног, али видљивог. Наиме, дошло је до покушаја формирања Буњевачког народног већа, чија је намера била да сарађује са новоформираном мађарском владом. Ове људе је предводио др Иван Паштровић, који је, вероватно због свог рада у обавештајним органима Монархије на подручју Београда, имао разлога да не подржава долазак војске Краљевине Србије. Једно време они су радили паралелно са Народним већем, односно Одбором и надали су се да ће им се Буњевци Сомбора придружити. То је могло да има несагледивих негативних последица по српске националне интересе и југословенску државу у формирању. Одлучном акцијом, без обзира на врло луцидан отпор, то је било спречено. „Др Иван Паштровић и др Јелић, адвокати на повратку из Београда, где су у обавештајном одељењу аust. војске имали видне положаје, покушали су утицати ... да се оснује посебни Народни одбор који би сарађивао са мађ. властима. Међутим, тај покушај је претрпео потпуни пораз. Буњевци су и надаље остали у Н. О. Срба и Буњеваца, сарађивали су пријатељски и у пуној сагласности са члановима Србима".[304] Представници Народног одбора Срба и Буњеваца били су одлучни у намери да подрже и учествују у остварењу државно-правног раскида са Монархијом, али и да не дозволе да идеја о мађарској држави заживи.

Најзначајнији Одбор, за српске националне интересе био је онај основан у Новом Саду.[305] На његовом челу био је Јаша Томић, лидер Радикалне странке. Српски народни одбор у Новом Саду основан је 21. октобра (по старом календару) 1918. године. „Др Игњат Павлас[306] позвао је Одбор да се конституише. Једногласно су изабрани за председника Јаша Томић, за потпредседника Аркадије Варађанин и др Игњат Павлас, за секретара Мита Ђорђевић и др Милан Петровић."[307] Одбор је формулисао своје носеће на-

---

[303] „Ослобођење Сомбора", у: *Сиоменица ослобођења Војводине 1918*, 91, 92.

[304] Б. Мандић, *Сиоменица ослобођења Сомбора 1918–1938*, 8.

[305] Он је поникао из Средишњег одбора за Бачку, Банат и Барању ради прихватања ратне сирочади из Босне и Херцеговине који је формиран крајем 1917. године у Новом Саду.

[306] Види: Ј. Буковала, Н. Спасић, „Др Игњат Павлас – скрајнути присајединитељ Војводине Србији", *Култура*, бр. 159, 2018, 27; И. Петровић, „Др Игњат Павла (1886–1942)" *Свеске за историју Новоі Сада*, бр. 13, 2012, 89–97.

[307] Први записник седнице Српског народног одбора у Новом Саду од 21. октобра 1918; АВ, Ф. 76, З-1.

ционално-политичке циљеве и у складу са тим је и организовао рад. „Један од најглавнијих задатака овог одбора биће, да покрене српски политички лист и ради на том, да дође што пре до слободно изабране српске народне скупштине, која ће моћи одлучивати међ нама Србима у Угарској о правој жељи српског народа."[308] Седнице Одбора одржаване су у Матици српској, а на првом састанку је одлучено да се покрене и политички дневни лист „орган Српског Народног Одбора под именом Српски Лист."[309] Већ на наредном састанку је било одлучено да се формира Српска Народна Стража али и да се ступи у контакт са представницима Словака, Хрвата и Буњеваца. „Исти (односи се на председавајућег седнице Одбора др Игњата Павласа – примедба С. М.) извештава да је преговарао са др Људевитом Мичатеком, који је обећао, да ће и бачке Русе позвати, да се организују и прикључе акцији овог одбора. Овдашњи свештеник руски Јован Храниловић[310] примио се, да ступи у свезу с овдашњим Хрватима. Председник Јаша Томић ставиће се лично у свезу с Буњевцима у Суботици."[311]

Осим тога, био је упућен позив свим урбаним срединама како градским, тако и сеоским у којима живе Срби да оснивају своје одборе и преузму контролу административне власти. „Због тога Српски народни одбор у Новом Саду позива сва српска места, у којима живи наш народ, ма које вере био, да хитно организује своје народне одборе у свима местима и да веће вароши са својом околином, срезом, пошаљу 3–5 својих изасланика у Нови Сад или имена њихова доставе овамо, како би у најкраћем времену коначно могао организовати Српски народни одбор, као представник нашег народа у Угарској".[312]

На својим, готово свакодневним седницама, овај Одбор је успео да преузме локалну власт у Новом Саду и град у потпуности припреми за примопредају војсци Краљевине Србије. Том приликом Јаша Томић је инсистирао на уливању поверења становницима града који нису били српске националности. „Не треба доказивати да је интерес свију нас, да у Новом Саду треба да буде мир и ред. Биће нам главна задаћа, да у српским крајевима

---

[308] „Рад Српског Народног Одбора у Новом Саду", у: *Споменица ослобођења Војводине 1918*, 31.

[309] *Записници привремених органа власти у Новом Саду 1918–1919*, Први записник, Музеј Војводине, Архив Војводине, Нови Сад 2018, 36.

[310] „У преломним новембарским данима 1918. године Храниловића срећемо на истакнутим местима овог политичког покрета."; Ђ. Харди, „Бачки Русини Јован Храниловић у данима присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918", *Култура*, бр. 159, 2018, 70–92, 78.

[311] *Записници привремених органа власти...*, Други записник, 38.

[312] „Рад Српског Народног Одбора у Новом Саду", у: *Споменица ослобођења Војводине 1918*, 36.

одржавамо ред и да помогнемо нашим суграђанима, који нису Срби, да и они одрже ред. Познајем српску душу. Србин не уме да буде нечовек".[313] Овај патриотски мотивисан говор уједно је био израз и националне радости и одговорности услед живота у мултинационалној средини. Ипак, и поред тога постојала је „пасивна резистенција"[314] Немаца и Мађара. Они су невољно посматрали како Срби користе историјску прилику за национално уједињење одлучни да је спроведу и у част бројних жртава које су за тај циљ, вековима уназад биле поднете.

Намера Карољијеве владе која је успостављена након „револуције ружа" и проглашења мађарске републике 31. октобра 1918, била је да очува територијалну целовитост државе, а легислативно упориште за ову политичку активност био је споразум Мађарске са Антантом,[315] којим је прецизирано војно присуство савезника, али и предвиђено административно очување целовитости мађарске територије. „На конференцији мора само да Мађарска влада управља земљом, са братским учешћем народних већа: мађарског, румунског, словачког, српског и немачког".[316] Војна конвенција о примирју потписана је између делегата команде савезничких војних снага – потписник је био војвода Живојин Мишић, и представника нове владе Мађарске, 13. новембра 1918. године. Одредбама Конвенције целокупна цивилна управа са администрацијом је била у надлежности мађарске владе. „Савезници се неће мешати у унутрашњу администрацију Угарске државе".[317] Била је ово одредница која је нудила реалну основу да се Карољи још увек нада у опстанак државе, чак и у контексту тумачења ставова Вудро Вилсона о праву народа на самоопредељење – да је то и историјски прилика за Мађаре.[318] Отуд је Карољи, у више наврата током октобра и новембра, истицао своју одлучност са раскидом предратне империјалне политике Аустро-Угарске и за отпочињање процеса демократизације државе који би уважавао националну шароликост. Савезничко противљење овим намерама није изостало,[319] али

---

[313] *Исто.*

[314] *Записници привремених органа власти…*, Двадесет и пети записник, 94.

[315] „Данас око 16 часова (односи се на 5. новембар 1918) приспела је код Доњег града једна мађарска лађа из које су изашла три мађарска официра и изјавили су да се у лађи налази председник министарства Угарске, Карољи и министар без портфеља Оскар Бакон. Министри желе да преговарају о закључењу мира"; *Велики рат Србије…*, 53.

[316] *Исто*, 72.

[317] *Исто*, 183.

[318] „До потписивања мировног уговора мађарска влада је заузимала недвојбен став о територијалној и правној припадности јужних територија, које су Срби окупирали"; „Мађари у време политичке обесправљености", *Доба Краљевине Југославије 1918–1941*, 16. http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1421/03_doba_kraljevine_jugoslavije_1918–1941.pdf.

[319] „Клемансо ноћас послао телеграм Д' Епереу... Молим вас да са грофом Карољијем

је било недовољно убедљиво јер је политичка намера била прилично недефинисана. То је новој мађарској влади уливало трачак наде. Овакви иступи мађарске владе градили су простор за егзистенцију промађарске опције у вези са питањем политичке будућности простора Војводине.

Србе, али и друге Словене, чланове народних одбора или већа, никакви преговори Мађара са савезницима нису обесхрабрили. Штавише, они су били додатна инспирација за одлучно национално-политичко деловање у правцу стварања најшире демократске платформе уједињења са Краљевином Србијом. Били су обновљени предратни политички контакти и интензивирани скромни контакти током рата. „Данас доживљујемо историјски значајно време, ради се о будућности и судбини целог народа".[320] У овакној атмосфери стварала се и идеја о институционалном организовању и легислативном и демократски упоришном преузимању власти, не само у појединачним градовима већ и у Војводини. Развила се иницијатива о организовању политичког скупа на нивоу надстраначке конференције, а ради консензуса о циљевима националног покрета. Намера такве конференције била би формулисање стратешког интереса у околностима које су наступиле распадом Аустро-Угарске монархије и доласком савезничке, а тиме и српске војске на њене територије као и прокламованим принципима америчког председника Вудро Вилсона о праву на самоопредељење. „То би се могло тек онда учинити, када би се виђенији људи... из свих бивших странака састали, разбистрили појмове, изменили мисли, те онда заузели јединствено становиште".[321] Са овом идејом се стало на нивоу политичке иницијативе јер су организациони проблеми у вези са њом, као и прилично брз развој ситуације на терену онемогућили потребну преданост. Ипак, она говори о изузетно динамичном развоју догађаја и спремности Срба да у њима активно учествују.

До краја новембра 1918. године већи део Војводине био је испреплетан мрежом Народних одбора који су, без обзира на искушења, деловали поприлично организовано, повезано и посвећено. Таквом заједништву увелико је допринела национална одлучност Срба, неутољива амбиција Мађара, али и политичка неодлучност Немаца. Становништво Војводине налазило се у политичкој квадратури круга оивиченој политичким вољама Срба, Буњеваца, Хрвата, Словака и Русина са једне стране, те Мађара, Румуна и Немаца са преосталих страна.

Припреме за доношење политички утемељене одлуке о начину уласка Војводине (Баната, Бачке и Барање) у састав нове југословенске државе

третирате само војничка питања, сва друга су искључена"; *Велики рат Србије…*, 99.

[320] Писмо Јоце Лалошевића Тихомиру Остојићу, 12. 10. 1918, РОМС, 5672.

[321] Исто.

обављене су у Новосадском одбору 17. новембра 1918. године.[322] Сам ток седнице и припремне конференције или претконференције биле су изузетно динамичне с обзиром на то да је тада дошло до „судара" двеју концепција о уједињењу.[323] Радило се о приступу радикала који је формулисао Јаша Томић да се Банат, Бачка и Барања директно присаједине Краљевини Србији, и приступу присталица демократских идеја који су желели да ови простори приступе новој држави преко Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба из Загреба. Иако је ово, испоставиће се, постао крупан политички проблем[324] у записницима са седница Српског народног одбора он се не помиње. Посредно ми у записнику са двадесет седме седнице од 11. новембра 1918. сазнајемо о карактеру размимоилажења и значају који је влада Краљевине Србије придавала том питању. „На дневном реду ове конференције била је свега једна тачка и то да се реши куда се прикључити након отцепљења. Прву реч је добио Петар Коњовић, као изасланик из Загреба. Он је, према директиви, а на основу изјаве Момчила Нинчића, министра иностраних послова, предложио да се Војводина прикључи Загребу, односно Хрватској, а не Бе-

[322] Српски народни одбор у Новом Саду основан је 21. октобра (по старом календару) 1918. године. „Др Игњат Павлас позвао је Одбор да се конституише. Једногласно су изабрани за председника Јаша Томић, за потпредседника Аркадије Варађанин и др Игњат Павлас, за секретара Мита Ђорђевић и др Милан Петровић..."; Први записник седнице Српског народног одбора у Новом Саду од 21. октобра 1918; АВ, Ф. 76, З-1.

[323] Припреме за Велику народну скупштину 25. новембра 1918, ИАС, Ф. 56, инв. бр. 577, Двадесет и седми записник седнице Српског народног одбора у Новом Саду од 11. новембра 1918; АВ, Ф. 76, З-27.

[324] „У очекивању српске владе и њених директива у Народном одбору су се појавиле две струје. Једну је заступао Јаша [Томић] са радикалима, а другу Васа Стајић са „различијем". Јаша је хтео да се Војводина непосредно прикључи Србији, а „различија" по упутству из Загреба, да се Нови Сад са свим од Аустрије ослобођеним нашим покрајинама скупа, прикључи посредно Народном одбору у Загребу и под извесним условима Србији. Дабогме, да ту није било тешко предвидети контуре неког „пречанског фронта" који би да сломије „хегемонију Србијанаца" и да он преузме политичко вођство у још потпуно неослобођеној земљи."; Д. Поповић, *Сећања*, приредио П. Вајагић, 31, 32; из ових успомена Даке Поповића, будућег бана несумњиво да нам је видљива његова наклоност присаједињењу уз истовремену ненаклоност према другој опцији. Овај став пре је одраз историјског тренутка када је писан, од историјског тренутка о коме пише. „Још пре сазивања Велике народне скупштине у Новом Саду, која је 25. новембра 1918. године донела историјску одлуку о отцепљењу Војводине од Угарске, дошло је до оштрих сукоба између радикала, с једне стране, и нас демократа и социјалиста, с друге стране. Главни сукоб избио је због начина уједињења Војводине и Србије. Радикали на челу са Јашом Томићем, били су за директно прикључење Војводине Србији, док смо ми нерадикали, демократи и социјалисти, били за улажење Војводине прво у новостворену државу СХС, формирану од југословенских земаља некадашње Хабзбуршке монархије (односно Словеније, Хрватске, Далмације, Босне и Херцеговине), па тек онда, заједно са њима, остварити уједињење са Србијом и Црном Гором."; види: *Др Никола Милутиновић, Аутобиографија...*, 8.

ограду, односно Краљевини Србији. Овај предлог је пропраћен бурним негодовањем. Настаје жучна дебата у којој су најактивнији били Јаша Томић, који је тврдио да му је Нинчић рекао да се Војводина прикључи Србији. Др Жарко Миладиновић и такорећи сви остали били су мишљења да се Војводини прикључи Србији. Дебата је достигла врхунац када је др Стјепан Матијевић,[325] делегат из Суботице (заступник Буњеваца) подржао предлог из Загреба односно Петра Коњовића... Настаје жучна дебата. По многима ова дебата беше први знак сукоба 'великосрпске' и 'југословенске' идеје, која се протеже кроз свих 23 године постојања Југославије."[326] Дебата је показала да су актуелни политички ставови имали различите приступе, што је у процесу сазревања једне идеје и њеног демократског развоја пожељно јер доводи до квалитетнијег решења. Међутим, политикантски судови који су исхитрено намеравали да дебату претворе у међусобну стигматизацију идеолошких намера били су њено неприхватљиво наличје, а злоупотреба је претила да одсудним квалификацијама деградира како процес националне борбе Срба за ослобођење и уједињење, тако и замах југословенске идеје.

Влада Краљевине Србије и њено војно руководство били су у већ поодмаклом процесу остварења ратних циљева. Сложен план војног напредовања на терену, снабдевање јединица, њихове активности на терену и обезбеђење мира и стабилности су нешто што је заокупљивало пажњу државе. У вези са националном атмосфером и политичким ставовима, који су се сучељавали, министарства Краљевине Србије су била информисана. Међутим, њихова пажња није била усмерена према распаљивању страсти у вези са антагонизмима, већ у показивању стрпљења да све аргументе саслушају, свесни да одговорност акције преузму у правом тренутку јер је уложена људска и свака друга хипотека била исувише велика и није дозвољавала било какву колебљивост која би нарушила српске националне циљеве. Присуство војске Краљевине Србије, као и током претходних шест ратних година била је гарант остварења политичких циљева. Подршка Срба из Војводине била је драгоцена и значајно је снажила истрајност Србије у њеној намери.

Подршка се међутим, није манифестовала у политичком консензусу, већ и у демократском приступу развоја српске националне идеје и њене југословенске афирмације. Тако је Васа Стајић, као убеђени југословенски идеалиста сматрао да је југословенство најчистији израз ширине и српске

[325] „Др Стипан Матијевић... Истицао се на политичком пољу као присталица бивше Радикалне странке и као њезин представник је био дуго година члан градског одбора. Активно учествује у раду многих патриотских, културних, хуманих и других друштава; био је председник Буњевачке матице у Суботици, и један од оснивача и главних сарадника Југословенско-национално просветног друштва 'Иван Антуновић' у Суботици"; Т. Милитар, *Биографије – Др Стипан Матијевић*, РОМС, М 14656.

[326] Припреме за Велику народну скупштину 25. новембра 1918, ИАС, Ф. 56, инв. бр. 577.

националне идеје и успеха њене позитивне вредносне еволуције. „Ништа југословенско није ми страно... кроз Југословенство ћу ући у човечанство."[327] Његове политичке идеје одисале су просветитељском надом и хуманистичким упориштем. „Сва питања националне политике и патриотизма своде се мени... на ово: колики ће бити педаљ земље што ће га хуманизовати људи што говоре нашим језиком."[328] Стајићев сусрет са политичким амбицијама Хрвата и Срба био је шокантан за његову визију културног југословенства, која проистиче из надградње етничке националне идеје. Егоистични национализми били су врло неповерљиви према концепту било каквог синкретизма. „Од тога часа почињу разоравања. У Средишњем одбору Народног Већа, Стјепан Радић развија државноправне теорије... и покушава да на границама Хрватске заустави 'туђу војску', ствара тако тешку атмосферу, да сам г. Светозар Прибићевић поручује по мени у Нови Сад: кидајте са Загребом... Једно разочарање долазило је за другим. Једно од најтежих било је ово: пре него што сам стигао у свој завичај, у Банат, стигао је био онамо глас да сам се одрекао српства; то као значи моје југословенство... Све сам се више повлачио испред грлатих родољуба."[329] У идеји културног космополитизма Стајић није подржавао националне неспоразуме и сматрао их је непотребним самопотврђивањем, који су разбуктавали ксенофобију и неповерење. Проширење српске државе сматрао је племенском хегемонијом која је могла једино да истакне шовинизам. „У прве дане ослобођења стадоше се јављати прохтеви племенске хегемоније, пансрбизма. Већином људи који су се компромитовали служећи немачко-мађарској неправди, хтедоше се преко ноћи опрати, нудећи Београду своје услуге против Загреба, вичући нетрпељивост и мржњу. Противници Мале Србије стадоше проповедати Велику Србију и викати: Доле Југославија! Било не поновило се!"[330] Од најзначајнијих интелектуалаца, ове ставове делили су Вељко Петровић[331] и Тихомир Остојић.

С друге стране, деловање Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу које се „играло суверене државе"[332] било је политикантски несигурно и за Војводину ирелевантно, а оклевање које се јављало доживљавано је, и од присталица уједињења „преко Загреба" као дефетизам који угрожава српску националну идеју. Све мање је било аргумената за констатацију да је питање присаједињења Војводине Краљевини Србији био контекст

---

[327] В. Стајић, „Државотворна просвета", *Панчевац*, 13–14. јул 1919.

[328] В.Стајић, *О хуманистичкој култури*, 1905; А. Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, 79.

[329] В. Стајић, „Моје учешће у југословенском уједињењу", у: *Споменица ослобођења Војводине*, Суботица 1928.

[330] В. Стајић, „Државотворна просвета", *Панчевац*, 13. и 14. јул 1919.

[331] Писмо Вељка Петровића Васи Стајићу од 29. новембра 1918, РОМС, 8682.

[332] М. Ђорђевић, *Србија и Југословени…*, 230.

„ускогрудог шовинизма”,[333] а Војводина није била пуки „објекат анексије и рекомпензације”[334] и присаједињење није био чин негирања Војводине као „интегралног дела југословенске целине”,[335] већ политички прагматичан начин националног остварења српског народа који је, у врло непредвидљивим околностима потражио заштиту матичне државе и ауторитет њене идејне, идеолошке, војне, политичке моћи претпоставио академском идеализму. „Поред тога и сам политички положај Војводине остао је нерешен. Будућност и судбина те наше покрајине остали су отворено питање а та неизвесност је широм отварала врата свима преварантима а према нашим националним идеалима непријатељско расположеним тенденцијама... Међу оваквим околностима остати пасиван или мртав, не ухватити кормило енергичном руком, не пресећи Гордијев чвор политичког питања, и не створити реда и мира у јавном животу Војводине значило би за навек упропастити лепшу будућност нашег народа у овим крајевима и онемогућити вековима прижељкивано ослобођење и уједињење наше. Нека је част и вечита хвала Новосађанима, нарочито Новосадском Народном одбору и његовом заслужном председнику пол. Јаши Томићу што се у оном вртлогу разбукталих страсти, мамурног одушевљења и општег безбрижног весеља тачно уочили пут којим треба повести Војводину ка њеном коначном ослобођењу и уједињењу и што су под окриљем ослободилачке српске војске смишљено и вешто преуготовили и спровели данашње историјско значајно државно правно скупштинско решење о приступању Србији, а путем ње новијем Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца.”[336] Лалошевић се у својој процени поистоветио са ставом Јаше Томића и прихватио је његову чувену сликовиту метафору да „хоћемо да обучемо прво српску кошуљу, јер нам је она најближа, а после тога заогрнућемо се и огртачем Југословена.”[337] Одлучујућа подршка овим идејама да се оне остваре био је долазак војске Краљевине Србије у све веће градове, али и мања насељена места. Свугде је био организован свечани дочек војске као чин наговештаја одлучујућих историјских промена. Тако 11. новембра, приликом уласка јединица српске војске у град, Нови Сад је пливао од радости.”[338]

---

[333] Наводи се односе на погледе Вељка Петровића који је у писму Васи Стајићу од 29. новембра 1918. образложио свој поглед на савремену политичку ситуацију.

[334] Писмо Вељка Петровића Васи Стајићу од 29. новембра 1918, РОМС, 8682.

[335] Исто.

[336] Ј. Ј. Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*; цитирано према С. Марковић, *Тихомир Остојић и Јован Јоца Лалошевић*..., 228.

[337] Љ. Кркљуш, Л. Ракић, *Војводина и стварање*…, 241.

[338] Д. Поповић, *Сећања*, 28.

Тријумф националних идеја остварен је на „Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи" одржаној 25. новембра 1918. године. „Најзад дође велики историјски дан 25./12./ новембра 1918. На Великој Народној скупштини коначно и сјајно је победила теза Јаше Томића. Тој победи много је допринео и г. Блашко Рајић топлим и фулминантним патриотским говором пледирајући за предлог Јаше Томића. И тако је уз неописано одушевљење донесена резолуција."[339] У раду Скупштине учествовало је 757 посланика. Међу њима било је пет стотина седамдесет и осам Срба, осамдесет и четири Буњевца, шездесет и два Словака, двадесет и један Русин,[340] три Шокца, два Хрвата, шест Немаца и један Мађар.[341]

У свом патриотском говору, који је започео покличем „Косовски мученици", Јаша Томић је покушао, испоставило се врло успешно, посланицима да укаже зашто је интерес Војводине – тада Баната, Бачке и Барање, да се најпре присаједини Србији, а потом крене у југословенску државу којој се истоветно радује. „Говори о нашем решењу да се прикључимо Србији и пита: Јесмо ли добро урадили? Ако питамо срце, казаће, учинили сте по мени; ако питате памет, и она ће то казати. Није било могуће обратити се ма на коју другу државу, да нас заступа на светском дивану, на договору о миру... Србија је данас љубимица света. Наш је положај овде тежак. Али кад ступи Србија, раскрвављена Србија на великом дивану, а кроз њене рањаве груди види се велика душа њена. Па кад Србија каже: Изгубила сам силну крв! А у Банату, Бачкој, Барањи има много крви од моје крви, и та крв

---

[339] Ј. Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, ИАС, Ф. 57, инв. број 448.

[340] Русини су у то време чинили око „0,9% становништва" простора Војводине; J. Ramač, „Collection of Papers Iz istorije vojvođanskih Rusina do 1941. godine (from the history of Vojvodinian Ruthenians until 1941)", *Istraživanja*, Filozofski fakultet, Novi Sad, br. 1, 2016, 241–257, 250.

[341] У нашој историографији у подразумевајућој фабули о процесу присаједињења територије Војводине Краљевини Србији често су се поткрадале грешке које, без обзира на нехотични узрок, могу да оставе и утисак скрајнутог односа према догађају. „Тако је 25. новембра у Новом Саду Велика народна скупштина прогласила присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији... На Скупштини је било 758 посланика (од тога 578 Срба и 89 Хрвата)."; К. Николић, „Срби и стварање Југославије", *Историја 20. века*, бр. 2, 2008, 11–22. „У Новом Саду је Велика народна скупштина прогласила уједињење Срема, Баната и Бачке са Србијом 25. новембра."; А. Митровић, *Историја српског народа*, шеста књига, други том, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1914, СКЗ, Београд 1994, 107–257, 253. „Народна скупштина у Новом Саду је бирана тако да је на сваких хиљаду становника долазио један делегат, а од осам стотина посланика било је шест немачких и један мађарски повереник."; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 820; Недовољној прецизности приликом одређења шта се подразумевало под Војводином доприносили су и сами представници политичких странака. Тако је Жарко Миладиновић, лидер Радикала из Срема писао: „А зна се да су наши крајеви: Војводина тј. Бачка, Банат и Срем били у тесно одношају са Србијом."; „Говор др-а Жарка Миладиновића", *Застава*, бр. 65, 2. април 1919.

живи... Па кад та Србија каже: Дајте ми моју крв и моје кости, да би могла живети и ја и они, зар може бити државе на светском дивану, која је може и сме одбити? ...Најкраћи и најбољи пут за остварење тежње Срба, Хрвата и Словенаца води преко Београда."[342] Након Јаше Томића говор у сличном духу и емотивно мотивисан одржао је и Блашко Рајић. „Наша будућа југословенска држава је као јаје из кога ће се излећи орао, који ће се дићи небу под облаке. Но као што јаје, ако је у њему само беланце, не вреди ништа, јер нема у њему садржине, жуманцета, тако ни Југословенство само за себе не вреди ништа: оно би било само беланце у јајету, а садржај је овога јајета српски народ у Србији".[343]

Бројност делегата и њихов организован долазак у Нови Сад илустровао је солидну организацију, пре свега, српског становништва, али и потпуно одсуство несловенског живља. У околностима које су постојале, организација избора скупштинских представника није могла да испоштује демократску изборну процедуру, већ се ослањала на већинску политичку вољу словенског становништва, понајпре Срба у Војводини. Историјску шансу Срби нису хтели да пропусте. „Избори за Велику народну скупштину били су далеко од демократичних. Припадници несловенских мањина нису имали право гласа. Штавише, ни сви Словени нису учествовали у избору посланика."[344] Ови недостаци, у том историјском тренутку, могли су да буду толерисани јер су сведочили о покретању демократског процеса на простору где је супрематија била неговани национални и државни програм. Подршка Великој народној скупштини биле су одлуке донете дан раније на Великом народном збору у Срему који је организован у Руми у кући поменутог истакнутог радикалског првака Жарка Миладиновића.[345] Тачке Резолуције коју су усвојили односиле су се на приступ стварању нове заједничке државе. На првом месту су подржали стварање југословенске државе преко Народног вијећа, али, уколико се буде оклевало да се Срем директно присаједини Краљевини Србији.[346] Збор је условио Народно вијеће у Загребу –

---

[342] Д. Његован, *Присаједињење Срема, Банатa, Бачке и Барање Србији 1918. Документи и прилози*, Музеј Војводине, Нови Сад 2001, 51.

[343] *Исто*, 52; „Своју подршку Резолуцији, Рајић је касније образложио тврдњом да је она сигурније обезбеђивала ослобођење од Угарске, но југословенска опција"; П. Пекић, *Повијест ослобођења Војводине*, Суботица, 1939, 136; о учешћу Буњеваца у овим догађајима види: С. Марковић, *Буњевци Војводине у политичком животу Краљевине СХС, Југославије, 1918–1941*, Буњевачки информативни центар, Суботица 2010.

[344] З. Јањетовић, *Деца царева, пасторчад краљева*, Београд 2005, 126.

[345] Збору је присуствовало преко три стотине делегата из читавог Срема. Види *Српски лист*, бр. 17, 28, новембар 1918.

[346] Резолуција: „1. Данашњи збор изасланика народних већа из Срема тражи да се оства-

да се што пре оствари јединство, у противном, заступници су се одлучили на непосредно присаједињење Краљевини Србији.[347]

Међутим, и поред ове резолуције, чињеница да је Срем у тренутку стварања државе био део Хрватске, имаће одређену тежину у међуратном периоду. Да је Срем у интерпретацији понеких нешто друго од осталих делова Војводине, видело се и по томе што су и српски политичари говорили и писали „Војводина са Сремом"[348] иако се под српском Војводином у прошлости, а и тада, подразумевала Бачка, Банат и Срем. „У области некадашње српске Војводине тј. у Банату, Бачкој и Срему живе Срби у компактним масама, у Срему, у јужној и источној Бачкој, у јужном и средњем Банату све до етнографске границе која дели српску од румунске народности".[349]

Уважавајући ову подршку из Срема, истовремено се суочавајући са тешким ратним искуством, али уз ослонац на Краљевину Србију, Велика народна скупштина Баната, Бачке и Барање је донела одлуку о присаједињењу Краљевини Србији, трећом тачком Резолуције је потврђена подршка и формирању југословенске државе, а четврта тачка је предвидела по два члана Скупштине која ће бити задужена за комуникацију са Београдом и са Загребом. У тумачењима ових одлука из периода југословенске краљевине, за разлику од неких каснијих времена, ближих савременом тренутку инсистирало се на јединственом процесу присаједињења и уједињења. Порука је проистицала из потребе савременог тренутка, а осврт је тражио разлог постојања без намере да се дубље проникне у процесе који су се одвијали. „Дакле, добро и правилно схваћени интереси Војводине захтевали су да Војводина не застане код свог прикључења Краљевини Србији, него да се у исти мах придружи опћој жељи свих Срба, Хрвата и Словена, те да и она с највећом искреношћу и оданошћу уђе у састав данашње Краљевине Југославије... Све то доказује да је Војводина оног доба имала високо схватање не само о своме Србству него и о југословенској идеји остајући при томе верна своме историјском становишту: своје српство, кад год је било потребно на-

ри јединствена и демократски уређена држава Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића и очекује се од Народног вијећа у Загребу да се што пре оствари јединствена заједничка влада са седиштем у Београду. 2. За случај племенског или политичког цепања изјављују заступници народних већа у Срему, као изасланици народа, да се одлучују за непосредно присаједињење Срема Краљевини Србији. 3. За тај случај желимо да нас на Конференцији о миру заступа Краљевска српска влада."; Д. Његован, *Присаједињење…*, 227, 228.

[347] Ч. Попов, Ј. Попов, *Аутономија Војводине – српско питање*, Сремски Карловци 1993; Б. Кризман, *н. д.*, 211.

[348] М. Радојевић, „Српско-хрватски спор око Војводине 1918–1941", *Историја 20. века*, бр. 2, 1996, 40.

[349] АЈ, Ф. 80, Јован Јовановић-Пижон, фасц. 35, Етнографске прилике у области некадашње Српске Војводине.

глашавати, она га је наглашавала, али свагда тако, да оно никада није стално ни у најмањој супротности с југословенском идејом."[350]

Одлуке Велике народне скупштине:

1. Молимо владу братске Србије да на Конференцији о миру заступа наше интересе.
2. Прикључујемо се Краљевини Србији која својим досадашњим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност и напредак у сваком правцу не само нама, него и свим словенским па и несловенским народима који с нама живе.
3. Овај наш захтев хоће да помогне уједно и тежњу свију Југословена, јер је и нама искрена жеља да српска влада, удружена са Народним вијећем у Загребу учини све да дође до остварења јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца под вођством краља Петра и његове династије.
4. И зато да би ова скупштина помогла са своје стране остварити јединствену државу свију Срба, Хрвата и Словенаца, бира два члана који ће стојати на услузи српској влади: Јашу Томића (Нови Сад) и Блашка Рајића (Суботица) и бира два члана који ће стајати на услузи Народном вијећу у Загребу: др Јована Манојловића (Суботица) и Васу Стајића (Нови Сад)."[351]

   Допунске одлуке на које су нарочито инсистирали посланици из Сомбора односиле су се на обезбеђивање свих права свим становницима покрајине и инсистирање на уважавању права сународника који ће остати ван граница земље. Друга допунска одлука односила се формирање нових органа управе – Великог народног савета и Народне управе. Ова одлука била је донета након образложења Петра Коњовића.

   „Допунске Одлуке:

5. Несрпским и несловенским народима, који остају у нашим границама обезбеђује се свако право, којим желе да као мањина очувају и развијају своје биће. А исто тако, захтева скупштина ова, да се оним Србима, Буњевцима и Шокцима, који и даље остају изван наших граница у другим државама, обезбеди право заштите мањина, њи-

---

[350] *Значај Велике народне скупштине 25. новембра 1918. године*, Извршни одбор за прославу двадесетогодишњице ослобођења и уједињења, Нови Сад 1938, 13.

[351] „Одлуке Народне Скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Бачкој, Банату и Барањи, донесене 12. (25) новембра 1918. у Новом Саду", *Српски лист* бр. 17 од 14/27. новембра 1918. године; Д. Његован, *Присаједињење…*, 49–56. О присаједињењу Војводине Краљевини Србији види: *Споменица ослобођења Војводине 1918*, РОМС, М 7417; види: С. Марковић, *Политичка биографија Јована Лалошевића*, *Педагошки факултет у Сомбору* 2011, 115.

хов народни опстанак и развитак на начелу реципроцитета.

6. Банат, Бачка и Барања, у границама које повуче Антантина балканска војска, проглашавају се данас 12/25. новембра 1918. на Народној скупштини у Новом Саду, на основу узвишеног начела народног самоопредељења, отцепљени како у државноправном тако и у политичком погледу од Угарске. Због тога Народна скупштина поставља Велики народни савет којем је извршни орган Народна управа. Народни савет чине 50 чланова изабраних из ове Народне скупштине. Народни савет доноси потребне уредбе и наредбе, поставља Народну управу и врши надзор над њом."[352]

Састав ових органа управе, у политичком смислу, био је показатељ постигнутог страначког компромиса и уједињења око горућих проблема са којима се територија Војводине суочавала, а у намери њеног словенског становништва да се уједини са Краљевином Србијом. „Народна управа чијој су бризи поверени јавни послови у оном прелазном стању састављена из најразнороднијих елемената, а на основи партијске слоге, лута без правца у хаосу нових проблема. Сама изгледа једва чека, да пребаци свој терет на вичнија и јача плећа".[353] Јоца Лалошевић као истакнут и признат поборник уједињења, али и заговорник поштовања политичких права свим становницима Војводине, постао је председник Народне управе, његов заменик, Петар Коњовић. „По његово политичко схватање карактеристична је она парола проглашена његовом иницијативом у данима нашег Ослобођења да: несрпским и несловенским народима, који остају у нашим границама обезбеђује се свако право, којим желе да као мањина очувају и развијају своје народно биће."[354] Народну управу за Банат, Бачку и Барању чинила су следећа повереништва: Унутрашњи послови – народни повереник био је др Игњат Павлас, а заменик др Светислав Михајловић, потом Правосуђе, народни повереник био је др Август Рат, а заменик др Јован Петровић, Повереништво за просвету (школу и цркву) водио је, као и Председништво др Јован Лалошевић, а заменик је био др Милан Петровић; повереништво финансија водио је др Владислав Манојловић; повереник за саобраћај био је Стеван Славнић, а заменик му је био Миливој Матић, Привреду је предводио Мита Клицин, заменик је био др Миливој Ковачевић; Повереник за прехрану и снабдевање др Коста Поповић, а заменик му је био Димитрије Тодоровић; на челу повереништва социјалних реформи био је Душан Ту-

---

[352] *Исто.*

[353] Д. Поповић, *Војводина после уједињења*, РОМС, М 7528.

[354] А. Моч, Некролог Јоци Лалошвићу, *Глас Матице српске*, Нови Сад 15. јануар 1935; ИАС, Ф. 57, инв. бр. 22.

шановић, а заменик му је био др Мита Топаловачки; др Лаза Марковић је предводио повереништво Народног здравља, а заменик му је био др Сима Алексић и Повереништво Народне одбране представљао је Душан Попов, а његов заменик био је Ђура Барако.

Рад Народне управе и демисија

Приоритет рада Народне управе био је чврсто повезивање са Београдом као једина постојећа подршка делатности Народне управе. „Да се обавести српска Влада у Београду са молбом да Народну Управу прихвати и да учини нужне кораке, да нам српска војска даде нужну помоћ."[355] Већ на првој седници Народне управе именовани су велики жупани и то за Торонталску жупанију др Славко Жупански, а за Бачко-бодрошку др Коста Бугарски. Тиме је Народна управа показала свој приоритетни циљ, а то је било преузимање административне управе у Војводини. Мађари се нису обазирали на одлуке Велике скупштине, и охрабрени одредбама потписаног примирја чинили су све да очувају територијални интегритет и поврате пољуљан углед државе. Народна управа је помно пратила дешавања и о томе обавештавала јавност. Критикована је лаковерност и лицемерје Мађара који су, преко ноћи, намеравали да постану нешто друго од онога што је свима било добро познато –дискриминациони господари.[356]

Из овог приоритета проистицале су и даље активности. Народна управа је инсистирала да обједини војно-политичка дејства за уобличавање територије Војводине. „Да се путем срп. Владе у Београду управи протестна нота на све савезничке владе, као и на румуњску владу ради румуњских претензија, које су изражене нарочито... у погледу Баната."[357] Нарочито о

---

[355] Записник вођен на пленарној седници Народне управе у Новом Саду, 21. новембра 1918; АВ, Ф. 76, 4, бр. 1.

[356] Види: Ј. Лалошевић, „Перфидија Мађарске владе", *Српски лист*, бр. 27, 27. 11. 1918.

[357] Записник вођен на пленарној седници Народне управе у Новом Саду, 21. новембра 1918; АВ Ф. 76, 4, бр. 1. Колико је питање Баната било важно видљиво је и из једне шифроване депеше упућене министру Прибићевићу 12. јануара 1919. Забринутост је била мотивисана стварањем тзв. Банатске републике 31. октобра 1918, као дело немачких социјалдемократа Темишвара на челу са др Отом Ротом. Министар у овој депеши реагује на предлог Народне управе да се њено средиште премести из Новог Сада у Темишвар. „Поводом вашег предлога да се Управа пресели из Новог Сада у Темишвар, морам нагласити да се пре свега има решити питање, да ли ће се Бачка, Банат и Барања централно управљати из Београда, или ће и даље остати посебна управа за те крајеве. Ово питање ће се решити као хитно. Али све када би и остала посебна Управа, не би се могла премештати у Темишвар из важних политичких раз-

питању Баната је Народна управа, демонстрирала једну истрајност, одлучност и неконтролисану наметљивост да ова област припадне новој држави. Београд, односно југословенска влада је у једном тренутку и стала на страну ове истрајности, а против чега је била војска не желећи да ремети добре односе са савезничком француском војском. „Народна управа је ишла на радикалнију политику смене власти и припрема за анексију западног Баната, до источно од Темишвара, него што су то војска и београдска влада биле склоне да предузму."[358]

Ситуација у Војводини је била изузетно тешка и сложена. Народна управа се суочила са основним проблемима функционисања услед финансијске немаштине. „Угарска влада пре доласка српске посаде војске покупила је сву готовину и пренела ван демаркационе границе."[359] Било је потребно обезбедити основна средства за функционисање ресора управе и осмислити делокруг њихове делатности. Влада Краљевине Србије имала је разумевања за проблеме са којима се сусретала Народна управа због финансија, али су њене могућности, услед обавезе према водећим чиниоцима међународне политике и финансијске исцрпености и презадужености, биле ограничене, али не и обесхрабрујуће. „Повереник за финансије др. Владислав Манојловић извештава о преговорима са Српском Владом о томе да се дође до своте од 50 милијона круна, која је Народној управи потребна... Протић увиђа да је од садањих влада у држави СХС најтежи положај Народне управе, јер она има да ствара, дочим друге владе раде на готовим темељима."[360] Народна управа сусретала се и са бројним проблемима који су били последица црноберзијанских и зеленашких активности. Органи управе су сматрали да тај проблем, који је долазио услед покушаја појединаца из Србије да искористе благонаклон став српског становништва у Војводини и застрашен став несловенског становништва и тргују незаконито, треба да се реши у сарадњи са Београдом. „Заменик повереника за прехрану Димитрије К. Тодоровић извештава како долазе људи из Београда са објавама војним властима и купују животне намернице по максималној цени у велико да их у Београду много скупље препродају. Говори и о другим злоупотребама које

лога да друго сад не спомињем"; Шифрована депеша министра унутрашњих дела Светозара Прибићевића председнику Народне управе др Лалошевићу од 12. јануара 1919, АВ, Ф. 76, Председништво Народне управе, 5, ш. д. бр. 17.

[358] Види: Т. Миленковић, „Банатска република и мађарски комесаријат у Банату (31. октобар 1918. – 20. фебруар 1919)", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 32, 1985.

[359] Записник вођен на седници Народне управе у Новом Саду, 23. новембра 1918; АВ, Ф. 76, 4, бр. 2.

[360] Записник вођен на седници Народне управе у Новом Саду, 27. новембра 1918; АВ, Ф. 76, 4, бр. 6.

потичу отуд што се животне намирнице набављају путем војних власти, те предлаже да од Народне управе оде молба, шта више наредба Команди да се животне намирнице набављају само путем одсека за прехрану и у Београду да се продају под надзор општине."[361]

Иначе монетарна малверзација је била један од најзаступљенијих покушаја и Беча и Будимпеште да дискредитују покушаје финансијске консолидације ових простора. Штампање новца је био један од начина да се обезвреди монетарна стабилност и унесе пометња у трговини и привреди тиме што ће се штампане безвредне монете помешати са предратним крунама од вредности. И у овом случају држава се трудила да правовремено реагује. „Ове новчанице издане после распада Аустро-Угарске монархије немај никаква покрића и имају карактер аустријског односно угарског државног папирног новца."[362]

Пошто је Народна управа у Новом Саду преузела администрацију поседнуте територије Баната, Бачке и Барање, био јој је потребан велики број спремних стручних, административних, финансијских, школских и судских кадрова. „Умољавају се по томе сви професори, свештеници, учитељи, адвокати, лечници, свршене јуристе, књиговође, финансијски стручњаци, ђаци који су свршили средње школе, учитељице, писари, писарице итд. који желе ступити у јавну службу, те своје услуге ставе на расположење Народној управи"[363] Овом приликом треба истаћи да је транспарентност и медијску видљивост у јавности свих активности Народне управе обезбеђивало часопис *Српски лист*.[364] Штампан је у великом броју примерака који су могли да стигну до импозантног броја читалаца. „Главни уредник *Српскої листа*, Мита Клицин јавља да је лист сложен и пита у колико ће примерака се штампати. Решено је да се штампа 12000 примерака."[365]

Своје надлештво Народна управа је спроводила у сарадњи са жупанијским органима управе јер нове административне поделе још увек није било, а проблеми су се гомилали и њихово одлагање могло је да представљала неспособност коју нико није желео. Најпре је било потребно да се власт на терену суочи са, нажалост, још увек присутним последицама рата. Тре-

---

[361] Исто.

[362] Најновија наредба о важности папирног новца бивше Угарске; Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад, 6. јануар 1919; АВ, Ф. 76, ПРИ-1668/1919.

[363] Проглас, *Српски лист*, бр. 27, 27. новембар 1918.

[364] Почетком 1919. *Српски лист* је критикован као гласило „једномишљеника" који су окупљени око Тихомира Остојића и Васе Стајића и за које врше „најстрожију цензуру". „Искрена реч народу", *Застава*, бр. 2, 3(16) јануар 1919.

[365] Трећи записник вођен на седници Српског народног одбора у Новом Саду, 24. октобра 1918, АВ, Ф. 76, З-3.

бало је покопати лешеве животиња и спречити заразу становништва. У вези с тим биле су издате одговарајуће наредбе. „Позивамо вас да упутите среске начелнике да стрвине које се налазе по друмовима, а које је немачка и аустро-угарска војска иза свог повлачења оставила, што пре и брижљиво закопају, да се не би при наступању топлијег времена стрвине, које се распадају шириле разне животињске или људске заразе...”[366]

Од жупанијских власти су, затим, тражени исцрпни подаци о финансијском стању, а како би се спречиле малверзације и одлив финансија из земље. „Господину Великом жупану у Сомбору, Великом Бечкереку, позивамо Вас да... набавите ове податке:

1) Колики је број приватних трговачких фирми;
2) Списак свих банака и штедионица и њихов последњи биланс;
3) Списак друштава за осигуравања и њихов последњи биланс;
4) Списак свих земљорадничких задруга и њихов последњи биланс;
5) Колики је број улагача и колика је сума улога код поштанских штедионица и њихово стање;
6) Сума до које су ове установе уписале државни зајам... колико имају сада државних обвезница;
7) Колико и каквих фабрика има и где се налазе;
8) Колико има самосталних занатлија.

Ове податке треба послати одсеку за привреду најкасније до 18. (31) јануара 1919.”[367]

Ситуација на терену, на основу извештаја жупанијских власти указивала је на врло озбиљну ситуацију оптерећену бројним проблемима. „Администрација има да се бори још непрестано, и то из дана у дан све већим и већим тешкоћама. Ту је на првом месту опћа утонулост јавног морала и у вези с тим, невероватна себичност, која о дужностима ништа неће да зна, напротив својим интересима све је готова да жртвује.”[368] Извештаји предочавају да се у непосредним поратним месецима државна управа суочавала са проблемима недостатка чиновника и тешкоћама при намери да се пређе у званичној кореспонденцији на српски језик. Добри чиновници су најчешће знали једино мађарски језик јер су припадали тој заједници. „Познато је, да се српским језиком влада само мали део чиновника, који су у прошлости били у служби администрације. Због тога је увођење српског службе-

[366] АВ, Ф. 76, Одсек за привреду, Нови Сад 14/27. децембар 1918, ПРИ-65/II/1918.

[367] АВ, Ф. 76, Одсек за привреду, Нови Сад 14 (27) децембар 1918: ПРИ-104/I/1918.

[368] Извештај поджупана др Душана Сабовљевића, 12. новембар 1919; АВ, Ф. 78, бр. кутије: 76, Л-84 – Поджупан ББЖ. – Сомбор, Извештаји, 1919–1925, 562.

ног језика ставило администрацију пред готово несавладиве тешкоће. Јер, ствар тако стоји, они, који се са знањем српског језика пријављују за административну струку, немају обично ни појма о администрацији; који пак имају администрацију у малом прсту, ти још не владају српским језиком...”[369] Овај извештај је, упркос намери да делује објективно обојен снажном сугестивном нотом која се није мирила са новонасталим приликама. Извештај је изгледао као критика неспособности власти, а не као отворена анализа слабости које је требало решавати у новој држави и потенцијалом којим је она располагала. „Није потребно ни рећи да таки поступак не само да вређа аутономију и не само да ствара у администрацији извесну несистематичност...”[370] У Извештају се даље скреће пажња на готово непријатељски однос чиновника који долазе из Србије у намери да предузму реквизиције које, по овом тумачењу, су тешко подношљиве и изазивају непријатну атмосферу неверице у новоуспостављену власт. „Жупанија, општине и сиротињска благајна стоје дакле пред банкротством... Укратко морам још да укажем и на зулуме, које у појединим местима повереници Дирекције ратног плена чине.”[371] Овим се оптужбе на рачун државе не стишавају већ је уследила критика начина одржавања реда и недостатка жандармеријских снага. „Један други је узрок лабављењу јавнога реда то, што је сила за одржавање јавнога реда, дакле жандармерија и полиција неустројена и недисциплинована. Бројно стање новоустановљене жандармерије врло је мало; један део примљених жандарма је неповерљив, необучен и због тога невешт. Ни општинска полиција не стој на висини свог позива... Трећи узрок опадања јавне сигурности је престанак рада у судовима”.[372]

Новоформирана држава се заиста суочавала са бројним проблемима и непотребна је била интонација сарказма у извештајима који су их препознали. Власт није бежала од суочавања и трудила се да задовољи потребе за стабилизацијом јавног реда, привредних и друштвених активности. Територија која је, међутим постала део нове државе била је доказ војно-политичког успеха Краљевине Србије, али је у наступајућим месецима, након примирја захтевала одговорност цивилног руковођења и то територијама које су имале развијеније друштвене односе од оних у централној Србији.

Србија је тога била свесна и нису изостали њени конкретни кораци, а неверица је гашена делотворношћу. „Српска влада жели да се у чиновнике не дира па били ма које народности... Али тражи од сваког чиновника да буде прав и исправан, па био он Србин или не.”[373] Они који и након тога нису

[369] Исто, 564.

[370] Исто, 568.

[371] Исто, 580, 582.

[372] Исто, 577.

[373] Ј. Томић, „Шта да буде са покраденим чиновницима”, *Застава*, бр. 3, 4(17) јануар

одустајали од свог сарказма пре су били неутешни меланхолици Црно-жуте монархије, него суграђани. „Драги Коста (Бугарски – велики жупан) По доносиоцу овог писма шаљем ти 500 српских, 500 латиничних и 500 словачких позива у народну милицију... Уз ово додајем да још да је закључено да се тражи преки ратни суд за злочине: крађе, отимачине, насиља, убојства и буњење против нашег државног поретка."[374] Народна управа тачније Одсек за народну одбрану је објавио проглас који је стигао до свих места Војводине. Он је био упућен свим заинтересованим младим људима да се пријаве за рад у жандармерији. „По налогу Команданта целокупне Жандармерије Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца биће у кратко време постављена и у овим крајевима нашега народа нова жандармерија. Народна Управа за Банат, Бачку и Барању позива овим све младе људе од 25 до 35 година, који су телесно снажни и свесни своје родољубиве дужности и велике важности успостављања јавне сигурности, реда и мира..."[375]

Држава је правоваљаним потезима покушавала да реши проблеме на терену и умела је да поступа и енергично и адекватно. Тако је великих проблема било при доласку добровољаца на простор Војводине и њихово укључивање у свакидашњи живот. Староседеоци су често били врло неповерљиви према „дођошима", заборављајући да су и њихови преци у једном тренутку доживели исто искуство. „Одбор Добровољачке организације у Молу председнику Централног добровољачког одбора Нови Сад Са највећим огорчењем Вас извештавамо и молимо упутства у погледу познатог Вам нашег рада. До сада на жалост нисмо добили задовољства нигде, место, да нам се призна наш труд и рад на општем добру, нама на жалост надлежни изјављују неповерење (тим речима) да нам се не може веровати. То су речи Великог жупана. ...Можемо ми добровољци 'лајати' колико оћемо. Шта смо ми? Ми смо нико и ништа! Ми смо били добровољци док смо били на фронту, а сад нисмо ништа, добили смо наше, па шта тражимо... Председник Митар Пејчић, 13. јануар 1920, Мол."[376] Београд је врло брзо реаговао на ово осетљиво питање и у наредном периоду и тражио је хитну акцију из средишта Жупаније у Сомбору. Питање добровољаца је било питање кредибилитета једне државне политике која је победоносно завршила рат и обезбедила српско јединство и југословенско поверење. „Велики жупан и владин комесар Бачко-бодрошке жупаније и града Сомбора, Министарству унутрашњих

1919.

[374] Писмо Кости Бугарском из Новог Сада од 23. августа 1919, АВ, Ф. 78, 1432/1919; Ф. 78, кутија: 76, Л-37 – Велики жупан ББЖ – Сомбор 1919–1920.

[375] Проглас Одсека за Народну одбрану; Народне управе за Банат, Бачку и Барању, 27. фебруар 1919; АВ, Ф. 76, ПРИ-1593/1919.

[376] АВ, Ф. 78, бр. кутије: 76, Л-37 – Велики жупан ББЖ – Сомбор 1919–1920, 3312/1919.

дела, Одсек за Банат, Бачку и Барању у Београду. Позивом на наредбу број 153/1920 част ми је јавити да је Ђура Милутиновић, полицијски наредник у Молу – по извештају опуномоћеног сенћанског среског начелника – између времена оставку поднео и из Мола одселио. Сомбор 6. марта 1920, Александар Моч, Велики жупан и владин комесар."[377] Жупанијска власт је функционисала до доношења Видовданског устава и поделе земље на области 1921. године. У том периоду она је постепено јачала институционално поверење и уливала сигурност грађанима.

У том правцу је деловала и Народна управа све до своје демисије марта 1919. године. Да је била успешна у свом послу, видело се и из иритирајућих реакција које су стизале из Будимпеште. Нова мађарска влада се трудила да омаловажи и дестабилизује активности Народне управе оптужбама које су биле упућене савезничкој команди, а које су се односиле на дискредитовање демократских начела и националних права. Ови мотиви оптужби су проницљиво били изабрани као најкомплекснији проблеми са којима се сусрела нова управа, а који су, истовремено, били и стратешки циљеви из програма америчког председника Вудроа Вилсона. Тако је правовремено Народна управа одреаговала на оптужбу Немачког друштва у Угарској са средиштем у Будимпешти. Оптужба се односила на наводно непоштовање права немачке националне заједнице у Војводини. Позивајући се на резолуцију коју је Велика народна скупштина донела 25. новембра 1918. г. о гарантовању свим народностима на подручју Баната, Бачке и Барање „потпуне слободе у народном и културном развитку", Народна управа је демантовала те оптужбе и истовремено истрајно апострофирала политичку вољу Народне скупштине о отцепљењу од Угарске. „Ниједан наш суграђанин Немац неће бити ни гоњен ни запостављен док та своја резолуцијом зајемчена права хоће да врши, шта више сваки орган Нар. упр. биће му на руци у постизавању тих националних тежња, докле год се не косе са првим и основним политичким начелом скупштинске резолуције по коме су Б. Б. и Б. потпуно отцепљене од Мађ. републике, а сада већ и саставни део Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца."[378] Да се Народна управа трудила да очува међунационално поверење и ред и мир, јер је увидела да то треба да буде највеће достигнуће у новој држави зато што је то био највећи недостатак у држави која је нестала, могло је да се закључи из интервентних обавештења Одсека за унутрашње послове које је слало прогласе о потреби „равноправности свију грађана без разлике вере, народности и сталежа."[379]

---

[377] Исто, бр. 3313/1919.

[378] Записник вођен на седници Народне управе у Новом Саду, 13. децембар 1918; АВ, Ф. 76, 4, бр. 11.

[379] Проглас грађанима, Народне управе за Банат, Бачку и Барању, Одсека за унутрашње

Карољијева влада није одустајала, али ни Народна управа није била инертна, без обзира на то што су се њене функције преносиле у Београд и на шта су можда и рачунали они који су желели да им припишу неуспех и окрену народ против ње. Тако су онемогућени потези ширења незадовољства међу становништвом мађарске националности. „Жупан сомборски отправио је уз пратњу Имру Прокопи у Београд са пропратним списима. Тај Имре Прокопи именован је од стране мађарске републиканске владе за комесара у Сомбору... Опасно би било агента мађарске владе трпети овде међу нама да још већма распали и раздражи људе. Молимо министарство да дотичнога на сигурном месту интернира, где неће моћи бунити свет; да га не пусте преко демаркационе линије,[380] да својим лажним наводима да би криво информисао јавно мњење против нас".[381]

Осим тога, Управа је подстицала сређивање просветних прилика у Војводини имајући у виду до тада постојећу просветну политику која се руководила процесом мађаризације становништва.[382] Носећа одлука Народне управе у вези са просветним питањем била је омогућавање школовања деце на матерњем језику. „Прима се предлог, да се изда наредба школским надзорницима да одсада настава у основним школама буде искључиво на матерњем језику (подвучено у оригиналу Записника)".[383] То је заправо представљало коперникански заокрет у дотадашњој политици образовања Угарске која је спречавала овај део развоја школства са образложењем ширења деструктивног национализма немађарских народа. „Народна управа на својој седници од 9/XII решила је да сваки народ има права васпитавати своју децу на матерњем језику, и да је учење другог језика искључено из наставе основних школа. Просветни одсек Народне управе налаже жупанијским надзор-

послове, 31. јануар 1919; АВ, Ф. 76, ПРИ-722/1919.

[380] Демаркациона линија за Лалошевића је била заправо ниво достигнутог наступања балканске Антантине војске и то је уједно била и област ингеренција Народне управе са тачним навођењем граничних места. „Саопштавамо Вам места преко којих се повлачи демаркациона линија утврђена од заповедништва балканске антантине војске, она обухвата територију над коју Народна управа врши империум"; Следи тачан попис места; Допис Јоце Лалошевића Одсеку Народне управе за просвету од 26. новембра 1918; АВ, Ф. 76, кутија 7, Одсек за просвету, про. 13/1919.

[381] Депеша Јоце Лалошевића министру унутрашњих дела Светозару Прибићевићу у Београду од 3. марта 1919; АВ, Ф. 76, кутија 2, 5, ш. д. бр. 65.

[382] О просветним приликама у Војводини, у ово време види: В. Радашин, *Школска управа у Банату, Бачкој и Барањи од 1918. до 1929. године*, докторска дисертација, Нови Сад 1986; Б. Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини* (*1929–1941*), Филозофски факултет, Нови Сад 2007.

[383] Записник вођен на седници Народне управе у Новом Саду, 26. новембра 1918; АВ, Ф. 76, кутија 2, 4, бр. 5.

ништвима да ову наредбу одмах спроведу..."[384] У складу са овим декретом био је прописан ред приоритетних активности које је требало да се остваре како би се омогућио наставни процес у новом духу уз призвук могућег реваншизма наметањем српско-хрватског језика у свим школама.[385]

Најпре је било потребно утврдити број расположивог стручног кадра и онемогућити инфилтрацију антисрпске и антијугословенске просветне тенденције. Отуд је Народна управа за Банат, Бачку и Барању веома брзо реаговала изричито инсистирајући на састављању списка о предавачима у Војводини. „Наређујем да способнике свих државних и недржавних наставника најкасније до 28. фебруара по којем чиновнику надзорништва пошаљете Народној управи Одсек за просвету Нови Сад."[386] Истовремено са овом наредбом била је припремљена и заклетва за наставнике који су полагали заклетву на верност служби у новој држави.[387] Да је Одсек за просвету инсистирао на полагању заклетве, видело се и из једног упозоравајућег дописа који је био послат градском начелству у Вршцу. И на тај начин је изнова демонстрирана тенденција институционалне одлучности и јасне одређености. „Наставнике који нису положили заклетво упозорите да ће им се плата обуставити и против њих покренути дисциплинарна истрага."[388] На недефинисаним демаркационим територијама према Мађарској, а где је Народна управа претендовала да успостави своју власт, било је много снажнијих и истрајнијих отпора и у просветној регулативи. Тако су наставници гимназије у Бији, сви калуђери „цистерцитанског реда... одбили позив на полагање присеге."[389] Повереник за правосуђе Народне управе дао је тумачење на ос-

[384] Народна управа, Одсек за просвету, телеграм број 1, 1918, РОМС, М 7303.

[385] „Питање наставног језика у школама у земљи хетерогених елемената захтева начело потпуне праведности и равноправности. То је основно начело, које прихваћа Народна управа и од кога она полази при реформисању школа... Народна управа признаје свакоме народу, који у већем броју станује у Бачкој, Банату и Барањи право школске наставе на матерњем језику, једно само захтева, што мислимо да је оправдано, да се и у свима несрпским средњошколским заводима има увести српско-хрватски језик и књижевност као обавезни наставни предмет"; Ј. Благојевић, „Наша просветна политика", *Српски лист*, бр. 32 2/15. децембар 1918.

[386] Телеграм свим школским надзорницима, Нови Сад, 10. фебруар 1919, РОМС, М 7304.

[387] „Заклетва, Ја... ступајући у наставничку службу заклињем се свемогућим Богом да ћу Краљу Срба Хрвата и Словенаца Петру I бити веран, да ћу се Устава савесно придржавати, да ћу законима и законским наредбама власти бити покоран, да ћу своје наставничке дужности ревносно и тачно вршити и да ћу се клонити свега онога што се не слаже с мојом службом. Тако ми Господ Бог помогао!"; Текст заклетве, РОМС, М 7296.

[388] Допис Одсека за просвету Народне управе за Банат, Бачку и Барању градском начелнику Вршца, АВ, Ф. 76, кут. 7, Одсек за просвету, про. 225/1919.

[389] Допис градоначелника града Баје са дужностима великог жупана Василија Похукуа од 8. фебруара 1919, АВ, Ф. 76, кут. 7, Одсек за просвету, про. 229/1919.

нову којег ништа не стоји на путу да и ови наставници положе заклетву јер је она „чисто административне природе" и „не тражи признање верности на устав или политичке верности, него само верност у звању ради јемства."[390] Овај став је поткрепљен чињеницом постојања Конкордата потписаног између Краљевине Србије са Ватиканом којим се „осигурава само право учења за тај монашки ред, али у оквирима државних закона."[391] Иако није изостао покушај образложења потребе заклетве и наставног особља овог типа и са дискутабилних територија, ослањање Народне управе на законодавне и уговорне постулате Краљевине Србије сводило се на прејудицирање позитивних међународних политичких одлука у корист српског народа и на тај начин изазивало отпор мађарског становништва, посебно у областима где су били бројнији, хомогенији и под снажнијим утицајем Будимпеште. Таква тенденција била је приметна и у наредном периоду.[392]

Приликом разматрања рада Народне управе приметан је њен висок ниво кооперативности са централним властима у Београду, рационална процена политичке ситуације, потпуно ослањање у раду Народне управе на владу у Београду, а са друге стране, уочљиво је и уважавање владе из Београда политичких и организационо-административних намера Народне управе, заједнички рад о разграничењу и дефинисању граница, онемогућавање успостављања мађарске власти, остварења просветне политике, преузимања судства, али и привредних активности на тлу Војводине. Све то указује да није постојао „страх" Београда од осамостаљивања Народне управе, али да се морало рачунати на опрез и дипломатску дистанцу која је, у овом времену још увек актуелног ратног стања и постојеће Војне конвенције о примирју, наилазила на разумевање у Новом Саду. Тим пре је Народна управа истрајавала у намери да опрез из Београда прерасте у потпуну подршку. Прихватљива цена за то била је и демисија Народне упра-

[390] Тумачење Повереништва за правосуђе Одсеку за просвету од 6. фебруара 1919, АВ, Ф. 76, кутија 7, Одсек за просвету, про. 229/1919; заклетва којом располажемо јасно указује на њен више него административни карактер и политичку и законодавну упућеност на нову југословенску државу.

[391] Исто. Цистерцитски калуђери су остали доследни и нису положили заклетву, а што је и јавио градоначелник Баје. „Коначно јављам да су заклетву на Народну управу сви свештеници и учитељи положили, осим цистерцита, наставника гимназије... Исти се позивају на брзојав старешине цистерцита из Будапесте, који је брзојавио да заклетву ову полагати не имају"; допис градоначелника Баје, Народној управи за просвету од 13. фебруара 1919; АВ, Ф. 76, кут. 7, Одсек за просвету, про. 512/1919.

[392] „Највећи отпор знатног дела несрпских просветних радника из редова народности многонационалне Војводине, изазивала је наредба о обавезном полагању заклетве верности његовом величанству краљу и новој власти. Отпор новој школској управи и државној власти се није дуго стишавао и због тога што је национална политика у овим крајевима и даље била и остала нетолерантна према школама и култури других народа и народности"; В. Радашин, *Школска управа…*, 237.

ве са тенденцијом постојања огранака при министарству који су задужени за управна и административна питања која се тичу територије Војводине. Било је међутим, и оних из Народне управе, представника демократа који су критиковали овакав начин разрешења ситуације. У самој Народној управи како је време пролазило, долазило је до све очигледнијег размимоилажења о њеном будућем статусу. У том контексту став, иако понекад незадовољан због непотребног повременог политичког отклона Београда према Народној управи, није могао бити у Београду окарактерисан као дестабилизујући или реметилачки. Напротив, рад Народне управе је показатељ истрајности политичке воље донете на Великој народној скупштини о уласку Војводине у састав нове државе на начин како је то скупштина одредила – присаједињењем Краљевини Србији.

Одлуку о демисији Народе управе за Банат, Бачку и Барању је влада Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца донела у другој половини децембра 1918. године. О томе су чланови Народне управе били обавештени на седници од 14. децембра 1918. године када су и прихватили образложење и начин демисије. „После оверовљења записника председник извештава да је стигао брзојав од централног министарства из Београда, у ком се тражи демисија Народне управе. Петар Коњовић чита као одговор на тај брзојав овај текст: Централној влади Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Народна управа у седници својој од 8. (21) децембра о. г. чим је извештена била о образовању централне владе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца донела је одлуку да демисионира и ставила се на становиште да о тој својој одлуци одмах, како се однос ових крајева према држави Срба, Хрвата и Словенаца дефинитивно утврди извести меродавне факторе: централну владу у Београду... и Велики Народни Савет у Новом Саду од којега је примила мандат. Пошто је председник Народне управе са меродавним факторима утврдио у Београду однос ових крајева према целини наше нове државе, Народна Управа Баната, Бачке и Барање подноси централној влади, преко господина министра унутрашњих дела, своју демисију те моли разрешење дужности".[393] Током наредних седница Народне управе, осим текућих ствари очувања и успостављања ингеренција, паралелно је текао процес демисије у сталној преписци са Београдом.[394]

[393] Записник вођен на седници Народне управе у Новом Саду, 14. децембра 1918; АВ, Ф. 76, 4, бр. 12.

[394] У једној шифрованој депеши видљиво је тренутно стање процеса премештања органа управе у Београд. „На Вашу депешу Н 543. извештавам да сам одредио премештај одела Народне управе Министарству унутрашњих дела у Београд. Уједно јављам, да сам послао г. Министру председнику предлог премештаја и осталих одсека ове управе, те молим да се и ово журно реши, а Председништво даљих дужности разреши"; депеша председника Народне управе Јоце Лалошевића министру унутрашњих дела од 10. фебруара 1919; АВ, Ф. 76, 5, ш.

И чланови Великог народног савета били су добро упознати са ставом Београда о аутохтоним органима управе на територији Војводине и њиховог даљег рада. „Г. министар председник Протић је на наше питање децидирано одговорио да и ове покрајине дакле и Банат и Бачка и Барања чине саставни део јединствене државе Срба, Х. С. те да се власт централне владе простире и на ове територије. Према томе дакле сасвим је природно да двема владама на једном територију нема места, те да ова Народна управа треба да демисионира, што смо и закључили да учинимо".[395] Ту намеру владе спроводило је министарство унутрашњих дела, односно министар Светозар Прибићевић. Прибићевић „сматра за своју дужност а по овлашћењу Министарског савета да обрати пажњу Народне управе на потребу да народна управа преко министра унутрашњих дела поднесе своју оставку, како би се могла образовати нова управа према новој ситуацији, која је актом проглашења државног уједињења постала".[396]

Својеврстан притисак на Народну управу да демисионира вршили су и локални органи управе који су јој били одговорни. Разлози томе су били вишеструки и илустровали су незавидну и тешку ситуацију у којој су се налазили делови територија Војводине. Тако је среско начелство Беле Цркве захтевало да српска држава успостави своју надлежност. Несумњиво оправдање овакве одлуке било је разграничење на простору Баната Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца са Румунијом. „Доле потписани сремски начелници стављају управи на знање следеће: пошто без српске централне власти (великог жупана) у Темишвару не можемо захтевно српским интересима делати, јер без исте немамо организоване везе са српским војним властима, то молимо, да се у року од осам дана инсталира српска централна власт, јер у противном случају полажемо наше мандати у руке Народној управи на даље расположење."[397]

Чланови Народне управе прихватили су идеју о демисији, али су сматрали да она треба да функционише све док се не изврши примопредаја надлежности и Београд преузме све ингеренције уз опаску да је, и по речима председника владе Стојана Протића, било могуће да „постоји нека врста покрајинске владе". Влада у Београду је прихватила идеју да, у прелазном периоду преузимања надлежности, Народна управа и даље функционише као незаобилазан сарадник у комплексној политичкој ситуацији каква је била у Војводини. „Председник саопштава овај брзојав: Поводом оставке Народне

д., бр. 44.

[395] Записник вођен на седници Народне управе у Новом Саду, 14. децембра 1918; АВ, Ф. 76, 4, бр. 12.

[396] Исто.

[397] Депеша Среског начелства Беле Цркве од 31. јануара 1919, АВ, Ф. 76, 812 про/1919.

управе саопштавам да Вам се до коначног решења поверава даље вођење послова. Коначно решење имало би да се изведе у смислу најновијег предлога о потпуном централизовању."[398]

За разлику од једног броја политичара, чланова Народне управе, већина их је, предвођена председником, у преузимању управе од мађарске власти видео и крајњи домет постојања овог органа и није био против његове демисије. „Сав овај програм извршен је за непуних девет месеци и када је Народна управа након 6 месеци рада разрешена, задаћа њена је била потпуно извршена. Војводина је не само на папиру и у теорији, него де факто у животу и пракси била отцепљена од Угарске, империјум над том покрајином био је у пуној мери у нашим рукама и он је предат Краљевској влади у Београду, која је од тога доба несметано управља и влада у тој покрајини."[399] Заокупљена проблемима реалне опасности од опстанка простора Војводине у новоформираној мађарској републици која је могла да привуче пажњу савезника легислативним упориштем у потписано примирју и промовисањем сопственог значаја у процесу стабилизације немирног геополитичког простора, Народна управа је покушавала да демонстрира ефикасност и реши бројне проблеме на терену који су, уједно и значили раскид са вишевековном административном традицијом Монархије. У томе није било ни времена ни простора за развој амбиције стварања „покрајинске власти" [400] јер је процес територијалног и државног заокруживања био преовлађујући и суочен са бројним спољним и унутрашњим тенденцијама узурпације. Међутим, прагматичан приступ и рад Народне управе, у каснијим временима, тражења подршке сопственим политичким амбицијама могао је да буде тумачен као зачетник аутономног идентитета Војводине. Ово тим пре, уколико је наступајуће време обиловало неразумевањем и несугласицама око дефинисања интереса војвођанског простора као и уколико је одражавало српско-хрватску националну напетост и уставну контроверзу југословенске монархије.

По попису из 1921. године, у Банату, Бачкој и Барањи живело 1.346.527 становника, у Словенији са Прекомурјем 1.054.919 становника, у Далмацији 620.432 становника, а у Хрватској, Славонији и Међумурју 2.739.988 становника.[401] „Етничка структура популације пре Првог светског рата била

---

[398] Записник вођен на седници Народне управе у Новом Саду, 3. јануара 1919; АВ, Ф. 76, 4, бр. 14.

[399] Ј. Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, ИАС, Ф. 57, инв. бр. 448.

[400] „Иако се отпори демисији Народне управе не могу идентификовати као јасно политичко опредељење за аутономију Војводине, не могу се ни игнорисати као тенденција која се супротставља негацији сваке покрајинске власти."; Р. Кончар, Д. Боаров, *Стеван Дорињски. Одбрана аутономије Војводине*, Музеј Војводине, Нови Сад 2011, 15.

[401] J. Rafailović, "Economic structure of the Population in the Kindom of SCS", *Tokovi istorije*, br. 3, 2019, Beograd, 79–104, 85; Б. Петрановић, *Историја Југославије* 1918–1978, Нолит, Бео-

је представљена пописом из 1910. године. Овај попис је регистровао само седам националности које су представљале 95,2% становништва Војводине. Доминирали су Срби (33,8%), Мађари (28,1%), и Немци (21,4%).[402] Осим Срба, у Војводини су живели и Словаци, Буњевци, Хрвати,[403] Румуни, Словаци, Русини и други".[404] На основу ове анализе укупан број становника био је 1.382.311. Најбројнији део становништва Војводине, од преко 80%[405] бавио се пољопривредом што је било од одлучујућег значаја за распрострањеност и прихватљивост политичких идеја. Министарски савет се одлучио за демисију покрајинских органа Бачке, Баната и Барање, а овим областима управљало је одељење при централној влади. Идентичан статус био је и према Црној Гори. Овакав третман ових области показује јасан став централних органа власти новоформиране државе према начину организације државне управе. Бачка, Банат и Барања, као и Црна Гора, третирани су као саставни делови Србије, а легислативно упориште јесу одлуке скупштина ових области да се директно присаједине Краљевини Србији.[406]

Демографска статистика имала је изузетан значај при аргументацији територијалног уобличавања нове државе, након примирја 1918. године. Подаци су представљени на мировној конференцији, у нади да ће што већи број дипломата и политичке елите савезника поделити визију представника Краљевине Србије и омогућити политичку реалност југословенског државног пројекта и идеализма који га је мотивисао. Одговорност је била велика јер ситуација на терену често није могла да испрати национално-политичку амбицију. О томе сведочи и потреба да се на Мировној конференцији у Версају што веродостојније представи бројност и национална структура становништва. Редовни пописи који су вршени у Аустро-Угарској монархији били су добар извор података,[407] али су имали и озбиљне недостатке услед

град 1981, 38.

[402] V. Đurić, S. Ćurčić, S. Kicošev, *The Ethnic Structure of the Population in Vojvodina*, http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/djuric-curcic-kicosev-vojvodina.html

[403] У бројним историографским радовима често по аутоматизму долази до идентификације Буњеваца и Хрвата. Пред распад Аустро-Угарске монархије иако је постојала и таква политичка тенденција, она није била једина. Осим ње, постојао је и концепт аутохтоног народног, а потом и националног идентитета, као и концепт српског националног идентитета Буњеваца. Види: С. Марковић, „Буњевци у Аустро-Угарској монархији", *Право и политика*, бр. 2, Нови Сад 2011.

[404] http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/djuric-curcic-kicosev-vojvodina.html

[405] J. Rafailović, "Economic structure…", *Tokovi istorije*, br. 3, 95.

[406] Види: Ф. Чулиновић, *Државноправна историја југославенских земаља XIX и XX вијека*, Школска књига, Загреб 1954, 198.

[407] Види: Л. Кеваго, „Статистичка испитивања друштвено-економског положаја Јужних Словена у Мађарској почетком XX века", *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 54, Нови Сад 1969, 33–66.

тенденциозног занемаривања одређених националних заједница или њиховог генерализованог представљања као дела мађарског народа. Њихово систематско раскринкавање било је могуће, али је захтевало времена, што је био управо онај ресурс, који је неизбежно истицао током радних састанака на Конференцији. Сву драматичност око територијалних захтева Краљевине Србије илуструје и ситуација у вези са Војводином, односно Банатом, Бачком и Барањом.

Српска делегација на Конференцији се, под назнаком изузетне хитности, обратила Народној управи за Банат, Бачку и Барању, са захтевом да се, што је пре могуће, пошаљу што веродостојнији подаци о становништву. „Министарство иностраних дела актом пов. М. 1892, од 1. марта 1919. год. доставило је овом министарству акт следеће садржине: Први наш делегат на Конференцији мира, господин Пашић, тражио је телеграмом да се прикупе подаци о насељењу Бачке и Барање како би се могли сравнити са мађарским статистикама о насељењу ових покрајина и констатује да ли је мађарска статистика верна и беспристрасна, а нарочито да се каже који су то 70.000 под рубриком 'остали'.[408] Од броја народности, вели он, зависиће решење о Бачкој. Саопштавајући предње Министарству Унутрашњих Дела, Министарству Иностраних Дела част је умолити да се ти подаци по могућству одмах прикупе и саопште овом Министарству јер је ствар од велике важности".[409] Српска државна делегација, сведочи и ово писмо о томе, на Конференцију није ишла неупућена у вези са могућим проблемима, већ, сасвим супротно, била је свесна великодржавне инструментализације званичних пописа у Угарској. „Хитно су нам потребни тачни подаци о насељењу по народностима у Барањи и у жупанији Зала, јер их мацарска статистика не даје тачно... Тако исто молим за податке о Буњевцима и осталим Словенима у Барањи тако исто и у Бачкој... Молим приберите одмах потребне податке и најхитније ми пошаљите."[410] У свом послератном осврту на догађаје у вези са одређивањем граница на простору Војводине, Станоје Станојевић је описао ситуацију као доста повољно с обзиром на подршку савезника и продор војске Краљевине Србије на њену територију. Из тог разлога, без обзира на Мађарске претензије „ми смо добили Војводину лако, без великог труда и борбе."[411]

---

[408] Према последњем попису из 1910. г. у Угарској је било 401.412 становника или 2,2 % који се воде као „остали". К. Јерић, *н. д.*, 71.

[409] АВ, Ф. 76, кут. бр. 3, Председништво Народне управе – преписка 1919, 1633/1919; Попис становништва.

[410] Шифрована депеша Светозара Прибићевића председнику Народне управе од 4. јануара 1919. АВ, Ф. 76, ш. д., бр. 3; одговор је био врло брз, богат и кооперативан. „Сутра долазе у Београд четири изасланика при делегацији за Париз са свим потребним подацима статистичким за БББ"; шифрована депеша министру Светозару Прибићевићу од заменика председника Народне управе од 17. јануара 1919. АВ, Ф. 76, ш. д., бр. 3.

[411] С. Станојевић, „Војводина на конференцији мира", *Летопис Матице српске*, књ. 300,

Међутим, само сазнање није могло да елиминише бројне недостатке у вези са идејом српског заједништва и њеног југословенског државног уздизања. Многе ствари су се радиле у последњем тренутку и без обзира на могућ исход, али то није обесхрабрило актере да одлучно и темељно истрају у одређењу свог стајалишта, онемогућавајући на тај начин развој догађаја у смеру супротном од српских интереса. Иако је било непристојно мало времена за припрему, попис становништва је био припремљен и послат.[412] У поређењу са предратним пописима који је Аустро-Угарска монархија спроводила, често и да их политички злоупотреби у креирању подобније националне структуре, видљиве су разлике. Готово упола мањи број Мађара 1919. г. тумачен је и искоришћеном приликом да се становништво ослободи притиска дискриминације,[413] на којој је Монархија почивала и изјасни се у складу са својим националним опредељењем.

Но, и упркос томе, многи указану прилику о слободном изјашњавању нису искористили јер су и даље били заведени, неповерљиви и једноставно уплашени. Да је актуелни попис имао недостатака, били су свесни и непосредно након његове појаве. Критике су се односиле на очигледне дискриминације неких заједница. „Попис у осталим деловима целе жупаније скроз је нетачан. Јер није могуће да у целој Бачкој, сем градова има само 25.797 Буњеваца и Шокаца, даље да Мађара има 269.208 кад по гласу њихове мађарске статистике из 1910 год. у Бачкој било је 245.132 Мађара, у који број урачунавали су они тада Буњевце, Шокце, Словаке и др. народности. Садашњи овај попис вршили су, већим делом стари општински бележници Мађари, који су и надаље остали у служби, те су стање тенденциозно у своју корист извртали."[414]

за године 1914–1921, 76–90, 83. Треба истаћи да је поменута „лакоћа" добијена на бојном пољу српске војске и оцењена је, пре свега кроз овај допринос у победи над Централним силама.

[412] АВ, Ф. 76, кут. бр. 3, Председништво Народне управе – преписка 1919, 1633/1919, Попис становништва.

[413] О постојању притиска сведочи и депеша коју је председнику владе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца упутио министар унутрашњих дела Светозар Прибићевић: „Начелник у Суботици доставља ову изјаву, примљену од вас званичних статистичара маџарских у години 1910. Изјава гласи: 'Доле потписани под пуном Заклетвом потврђујемо, да смо 1910. године, кад смо изаслати били да вршимо попис становника, строго наређење добили да сваког становника који је и најмање знао Маџарски говорити, као Маџара уведемо у пописни арак, мада ни по пореклу, ни по народности, није он, нити његова породица никада Маџари нису били. Шта више, десило се многих случајева да је читава породица као Маџарска уведена у пописни арак, премда један део породице није разумео маџарски. Прочитано и потписано. Суботица, дне 24. јануар, Мија Мандић, школски надзорник; Петар Пемер, градски рачуновођа; Иван Марцикић, писар; Матија Иштвановић, надзорник, равнатељ пучких школа. Пред нама др Јован Манојловић, Војислав Станковић'. Молим известите о овоме господина Пашића". Писмо Светозара Прибићевића Николи Пашићу, 31. јануар 1919, РОМС, М 14513.

[414] Исто.

Услед ових недостатака тражена је и ревизија пописа, по цену да се и подаци не доставе на време јер су били изложени манипулацији и као такви нису могли да веродостојно представе стварност. „Молим, изволите пре званичне употребе података из напред изложеног пописа народа наредити свим великим жупанима и градским начелницима да одмах приступе ревизији тога пописа, да се свугде по општинама бележници других народности замену нашим поузданим људима, а дотле да се забрани објављивање података у јавности. Ствар је од велике важности."[415] Проблем демографске заступљености је имао своју комплексну димензију, која се није огледала само у конкретним бројкама. Ипак, значај броја становника не треба потценити и он је имао често и пресудну улогу при утврђивању разграничења на састанцима током Мировне конференције.

Бројчана заступљеност била је и последица културе живота, а не само присутне дискриминационе државне политике. Подаци до којих се долазило током сагледавања стварности и неких анализа крајем 1918. и почетком 1919. године указивали су на низак ниво здравствене културе и живота или животарења у непримереним хигијенским условима, и то нарочито Срба. Подаци који ово илуструју били су неумољиви. „Према Мађарској државној статистици о Србима (о Буњевцима, Шокцима и Хрватима није засебно вођена) просечан број рађања је на хиљаду душа био (1905): код Мађара 35; код Немаца 31,9; код Румуна 34,7; код Словака 37,8; код Срба 38,5. Просечан број умирања на хиљаду душа био је (1901–1905): код Мађара 25,3; код Немаца 23,7; код Словака 28,0; код Румуна 27,8; код Срба 32,6%. Као што се из статистике види, плодовитост је код Срба релативно добра, али је код њих помор најјачи и прираст најслабији. Код одраслих Срба, с погледом на помор, у првом реду долази плућна туберкулоза, затим разне акутне и хроничне болести (цревни тифус, трахома итд.). Помор од туберкулозе је баш у Бачкој, тој најбогатијој жупанији, врло велики. Међу српском децом настаје помор највише због заразних болести и због болести желуца и црева, дакле, због нехигијенског храњења деце".[416] Упркос солидном броју рођених на хиљаду становника, услед великог броја умрлих, и то неприхватљиво често деце, Срби су заостајали од других народа, а квалитет живота је стагнирао. Тај озбиљан проблем пратио је српски народ већ годинама и покушаји да се он реши нису досегли даље од констатације неприхватљивих прилика. „Позната је ствар да су наша гробља пуна и препуна мале деце. Државна статистика Угарске тврди да међу свима народима највише Срби сахрањују малу

[415] Исто.

[416] Грађа против Мађара на пољу брига за народно здравље, др Лаза Марковић, повереник Народне управе за здравље, АВ, Ф. 76, к. бр. 3, Председништво Народне управе – преписка 1919, 136/1919.

деду до 5 година. Све је то последица незнања, неумења наше сељанке."[417]

Српски народ на простору Баната, Бачке и Барање имао је, дакле, солидно демографско језгро, али је оно било озбиљно нарушено како сопственом небригом, тако и политиком асимилације. Ипак, ово језгро је и у прошлости омогућило чврст ослонац у потрази за културно-просветном аутономијом, затим, како се национална свест развијала, и за територијално-политичком аутономијом. Тако све до радикализације захтева за независношћу, услед неприхватљивог дискриминационог положаја током „Великог рата" 1914–1918. и упорног одбијања да се омогући право Срба на национални идентитет и права која га употпуњују. Све ове активности као, и оне које су им претходиле указивале су на осетљивост политичко-административног простора Војводине и потребу за администрацијом која би могла да се са њима успешно суочи. Отуд је прича о демисији могла да буде разумљива једино ако је њена замена била боље упозната са проблемима, упућена на традицију, обичајност и културолошку свакодневицу становништва Војводине. Никаквих гаранција у том правцу са демисијом није било, али није постојала ни крајња намера да се родољубље и патриотизам изневере. Политика је тражила начин да се национални и државни интереси присаједињења Краљевини Србији и уједињења са другим народима остваре у прихватљивој форми. Она је имала и своје репове, али је била непоколебљива.

Демисија се могла остварити тек након превласти радикала и њихове опције у Великом народном савету и Народној управи.[418] Превласт је остварена када су из чланства у овим телима иступили представници Демократске странке. Разлог изласка био је у неуспеху договора колико ће и како која странка дати представника за укупно 24 мандатна места колико их је било предвиђено за Војводину у Привременом народном представништву Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. До раскола је дошло на седници Великог народног савета 26. фебруара 1919. године. На том састанку, брзоплето организованом и једном прекинутом, супротставиле су се две концепције. Радикали су се залагали за сазивање народне скупштине као тела које једино може да изабере представнике у привремено народно представништво Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. „Председник др Славко Милетић извештава да је на захтев 286 чланова велике Народне скупштине

[417] Т. Остојић, Матичине књиге за народ за образовање сељачке жене, РОМС, М 1802.

[418] „За који дан (25. новембра) биће две године, како је Велика Народна Скупштина у Новом Саду свечано изрекла, да ујемчава слободу, равноправност (разуме се и верску) не само Србима, него и свима словенским народима који с нама заједно живе. То је онда изрекла, па то ће њени посланици и сад заступати. То је у програму народне радикалне странке. На овој скупштини није било говора ни о каквој автономији обласној или војвођанској, нити политичкој нити каквој другој. О том не може бити говора ни сад"; „Зар не видите, куда вас гурају ?", *Застава*, бр. 263, 23. новембар 1920.

за 27. фебруар о. г. сазвао Велику Народну Скупштину да бира посланике за привремено народно представништво у Београду".[419] На овакав начин рада реаговале су присталице демократске странке, а Петар Коњовић је образложио њихов став у којем се не слаже са идејом сазивања скупштине јер је то незаконита одлука која у том тренутку националне еуфоричности, али и могуће брзоплетости иде на руку радикалима. „Демократска странка стоји на становишту да је по јасном слову и духу резолуције Вел. Нар. Скупштине од 25. новембра 1918, по којој је В. Нар. Савету дато право привремене легислативе за Банат, Бачку и Барању, једино В. Нар. Савет надлежан и позван да обави избор за Нар. Представништво. Демократска странка протестује стога против незаконитог сазива Нар. Скупштине за 27. фебруар из разлога формалног и у меритуму... Демократска странка због тога, што је Радикална странка осујетила међу странкама споразум, изјављује, да са радикалном странком не може ни у Савету ни у Скупштини да ради, те напушта сваки рад с њом у оба тела".[420]

На истој седници Савета, председник Народне управе је поднео извештај о раду, а који се односи на процес њене демисије.[421] Осим тога Лалошевић је тих дана добио и телеграм од министра Прибићевића који је од њега захтевао да обезбеди сигуран долазак посланика који буду били изабрани у Београд на седницу Привременог народног представништва.[422] Одласком присталица Демократске странке остало је још 18 чланова и они су били „довољан број чланова за доношење правоваљаних закључака." Коначна одлука је била да се „једногласно одобрава сазив велике Народне скупштине и изриче се, да само Народној скупштини припада право, да бира народне

[419] АВ, Ф. 76, Записник седнице Великог народног савета у Новом Саду 26. фебруара 1919.

[420] Седницу су напустили: др Јован Петровић, Јован Храниловић, др Јован Богданов, др Никола Милутиновић, др Душан Бошковић, Илија Белеслијин, Петар Коњовић, Стојан Јакшић, др Јован Латинчић, др Илија Ивачковић, др Сава Путник, др Игњат Павлас. Записник седнице Великог Народног Савета у Новом Саду 26. фебруара 1919; АВ, Ф. 76, Велики народни савет – записници.

[421] „Председник Народне управе др Јован Лалошевић подноси извештај о раду Народне управе. Затим јавља да је повереник Народне управе, одсека за финансије др Владислав Манојловић поднео оставку и разрешен од звања, а на његово место поставио је министар финансија у Београду Стевана Карамату. Даље јавља, да је заменик повереника Народне управе, одсека за привреду др Миливој Ковачевић поднео оставку"; записник седнице Великог Народног Савета у Новом Саду 26. фебруара 1919; АВ, Ф. 76, Велики народни савет – записници.

[422] „Старајте се да чланови парламента државе Срба, Хрвата и Словенаца стигну у Београд благовремено да би 1-ог марта о. год. по новом календару присуствовали скупштинским седницама"; депеша Светозара Прибићевића др Јоци Лалошевићу од 22. фебруара 1919, АВ, Ф. 76, 5, ш. д. 58.

посланике." На седници Скупштине која је уследила сутрадан, 27. фебруара 1919. године, а којој је присуствовало 286 чланова,[423] изабрана су 24 посланика[424] и толико њихових заменика за Привремену народну скупштину.[425] Кандидати за посланике су биле присталице Радикалне странке и четири представника Буњеваца. Сви чланови Великог народног савета, који су поднели оставку, замењени су новим члановима, такође припадницима и присталицама Радикалне странке и њиховог политичког мишљења.[426] Тиме су како Скупштина, тако и Велики народни савет добили готово једностраначко обележје, уз присуство Буњеваца, који су још неко време прихватали овакав вид политичке активности.[427]

Институционализација једног политичког става у тек створеним, а потом и убрзо угашеним, органима управе Војводине онемогућила је изражавање очигледно постојећег политичког плурализма и национализацију и унификацију претпоставила развоју демократије и успостављању парламентаризма у сложеним и контроверзним историјским процесима који су се у том тренутку одвијали. Везивање за Краљевину Србију, ипак, у околностима недореченог политичког стања када је новоформирана мађарска влада покушавала да очува свој предратни територијални обим и када су били не-

---

423 Љ. Јудин наводи 387 чланова. „Великој народној скупштини 27. фебруара присуствовало је 387 скупштинара", Љ. Јудин, *О раду Народне управе...*, 31.

424 Извештај Велике народне скупштине Председништву Народне управе од 27. фебруара 1919. О проглашењу посланика Бачке, Баната и Барање у привремено народно представништво; Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад, 27. фебруар 1919, АВ, Ф. 76, ПРИ –1593/1919.

425 „Предвиђено је да Привремено народно представништво има 296 посланика, али их је стварно било мање јер је председништво Хрватске пучке сељачке странке изјавило да њена два посланика неће користити мандат и јер су неки посланички мандати поништени. Из Словеније су изабрана 32 посланика, из Хрватске са Славонијом, Ријеком и Међумурјем 62, из Истре 4, из Војводине 24, из Далмације 12, из Босне и Херцеговине 42, из Србије 84, из Црне Горе 12"; Б. Петрановић, *Историја Југославије*, 93.

426 Записник седнице Велике Народне Скупштине од 27. фебруара 1919; АВ, Ф. 76, Велики народни савет – записници, 2.

427 Буњевци су сматрали да ће преко своја четири представника у Привременом народном представништву Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца успети да се изборе за већину територија на којима они живе. Ипак, након неуспеха у припајању области тзв. Бајског троугла Краљевини, где живи бројна популација Буњеваца, они су се одлучили за самостално страначко одређење. Године 1920, као што ћемо у даљем тексту видети, основали су Буњевачко-шокачку странку. Процес њихове национализације био је блиско повезан са политичким деловањем. У тај процес биле су укључене и водеће политичке странке српског и хрватског народа. Тиме су ионако комплексне политичке прилике у Војводини додатно усложњене. Види: С. Марковић, *Буњевци Војводине у политичком животу Краљевине СХС, Југославије, 1918–1941*, Буњевачки информативни центар, Суботица 2010.

дефинисани односи разграничења и са Румунијом,[428] био је разложан потез једне прагматичне политичке процене. Међутим, као последица неафирмисаног политичког плурализма, појавила се недореченост, обесправљеност и изневереност која је у каснијим временима измицала контроли историчара, а прелазила у „конструктивне идеолошке ставове" политичара.

Да је Народна управа радила одговорно и у тесној вези са владом Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца у Београду, видљиво је и из бројне сачуване преписке председништва Народне управе и министра унутрашњих дела Светозара Прибићевића.[429] Демисија Народне управе за Банат, Бачку и Барању спроведена је до 11. марта 1919. г. и тиме је омогућено преузимање територије Војводине под ингеренцију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Процес уједињења био је завршен и тиме се остварила могућност за отпочињање политичког деловања у Војводини са становишта афирмисаног националног циља. „После оверавања записника од две прошле седнице председник Народне управе извештава, да је добио од сваког одсека Народне управе извешће о томе, како је удешен даљи рад, односно пренос истога у надлежно министарство Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, те је тако ликвидација Народне управе за Банат, Бачку и Барању докончана. О томе је председник Народне управе известио све велике жупане и градоначелнике на територији Баната, Бачке, Барање званичним дописом".[430] На простору Баната, Бачке и Барање остварена је национална идеја српског уједињења, при чему се тежило да другим народностима права не буду ускраћена.[431] Овај

[428] Народна управа за Банат, Бачку и Барању децембра 1918. године је донела и Меморандум против румунских аспирација који је инсистирао да Банат најпре из националних, а потом и привредних и политичких интереса буде саставни део југословенске државе. „Протестујемо у име садашњости, јер је Банат, ослобођен српском и Антантином војском, у првом часу моћи да слободно изрази своје политичко опредељење, изрекао да жели ући у спој југословенских земаља са Краљевином Србијом... Протестујемо у име будућности против тенденција које би хтеле да издвоје Банат из круга југословенских земаља, у првом реду, против румунских претензија, јер би тај крај, одсечен насилно од Краљевине Србије, с којом је тако уско спојен и национално и привредно, био изложен пропасти и разривен економски, раскидан национално..."; „Меморандум Народне управе против румунских аспирација", *Јединство*, бр. 14, 9. мај 1919.

[429] Сачувана је књига пописа шифрованих депеша које је председништво Народне управе слало Светозару Прибићевићу. Од 17. јануара до 11. марта заведено је 66 шифрованих депеша. Евиденција ексхибит шифрираних депеша Председништва Народне управе, 1919, АВ, Ф. 76, 5, 5/2.

[430] Записник вођен на седници Народне управе у Новом Саду, 11. марта 1919; АВ, Ф. 76, 4, бр. 32.

[431] Треба истаћи да је вршена урбана демађаризација. Тако је у Сомбору током 1919/20. извршена потпуна промена назива улица, установа, школа, званичних знамења, те јавних и приватних натписа, а уклоњени су и сви споменици, који су били везани за аустријску или

процес настао је на историјски оправданом отклону од острашћене идеологије Дунавске монархије, али је могао да својом неодмереношћу утиче и на потискивању права на културну афирмацију националних вредности других нација. Задовољене правде путем удовољења национално осветољубивим поривима, иако је за њих било разлога, није био прихватљив приступ. Први корак у правцу уједињења био је учињен. Исписивала се потпуно нова страница националних историја.

Привремено народно представништво је организовало изборе за Уставотворну скупштину која је требало да донесе нови устав – био је то Видовдански устав донет 1921. године. На тај начин обезбеђен је уставно-правни оквир за југословенску државу. Избори су показали да је вишестраначје у земљи било вишеслојно и обележено националним, конфесионалним и интернационалним садржинама, често једни према другима антагонистички окренутим. Југословенство је било утицајно у мери у којој је ове садржине препознавало и трудило се да проблеме превлада, уколико то није био случај, оно је остало политичка флоскула која траје док траје истрајност неприкосновеног политичког ауторитета који се за њега залагао – у овом случају, пре свих, регента, а касније краља Александра Карађорђевића. Краљ је био најутицајнија личност у стабилизацији међуратне југословенске монархије. Његов ауторитет био је, међу становништвом Војводине, нарочито код Срба, изузетно поштован. О томе говоре и краљеве посете Сомбору након рата и монументално признање његовом животном делу у предвечерје новог рата.

Стварање југословенске државе, након Првог светског рата, и интегрисање Војводине у њен састав преко Краљевине Србије, улило је нову наду. Она је међутим, код значајног дела политичке елите српског народа створила „илузију завршности",[432] односно становиште да су историјски процеси оптерећени борбом за национални идентитет и државно-правни оквир окончани и да предстоји период заслуженог одушка, мирног развитка без турбуленција и убирања плодова успешне политике. У историјским околностима такве епохе нису могуће и летаргију услед самодовољности претходно учињеним, кажњавају процесима за које изостаје трезвено тумачење, а тиме и успешан одговор на њихове изазове. Све то доводи до несналажења и губитка иницијативе која је контролисала развој догађаја у правцу потреба српског народа. У југословенској држави се даље од национално-етничке сегрегације није отишло, изазов остварења комплементарног националног идентитета чији је садржај вишеслојан и надетнички, био је за многобројне

мађарску историју (пирамидални обелиск цара Франца I из 1820, споменик Јожефу Швајдлу из 1905. и споменик Ференцу Ракоцију из 1912).

[432] Р. Колингвуд, *Идеја историје*, Службени лист СРЈ, Београд 2003, 30.

исувишан и непотребан, а за малобројне незаобилазан и могућ. За једне и друге, што је највећа слабост, становиште о идентитету било је условљено политикантством и тиме, иако су сви желели супротно, није остварен дисконтинуитет са нерешеним националним питањем из претходних времена, а Југославија је постала велики пројекат огрезао у грчу сопствених недостатака. Ипак, различито мотивисани, одлучујући политички актери овог пројекта нису од њега одустајали чак и у треуцима очигледног неуспеха и даље претпостављајући визију, која је све више личила на уобразиљу. „Али за истину имамо времена тек кад је за лаж касно."[433]

[433] B. Pekić, *Istorijski roman i istorijska realnost*. *Odabrana dela Borislava Pekića*, knj. 12, Beograd 1984, 66.

Војводина и парламентаризам Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929.

Стварање државе

Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца створено је 1. децембра 1918. године. На свечаности која је том приликом приређена, односно када су изасланици Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба их Загреба предали Адресу престолонаследнику Александру Карађорђевићу чуле су се речи пуне тријумфалног оптимизма и надахнутог самопоуздања: „Господо Одасланици! Ваш долазак у име Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба, достојног представника широке наше народне мисли, и Ваше саопштење његове историјске одлуке од 24. новембра, којом се проглашава државно уједињење свега народа и све наше миле, намучене али славне отаџбине, испунило ме дубоком радошћу. Примајући то саопштење уверен сам да овим чином испуњавам своју владарску дужност, јер њим само приводимо коначно у дело оно што су најбољи синови наше крви, све три вере, сва три имена, с обе стране Дунава, Саве и Дрине, почели припремати још за владе блажене успомене мога деде кнеза Александра I и кнеза Михаила, оно што одговара жељама и погледима мога народа, те у име њ. в. краља Петра I проглашавам уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.[434] За један историјски тренутак биле су потиснуте све противуречности које су биле оцењене и као „непомирљиве".[435]

Речи престолонаследника Александра Карађорђевића указују да је од самог настанка државе, становиште двора било да рад на профилисању националног идентитета, територијалног проширења – и то без обзира на

[434] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*, I том, 75.

[435] Д. Живојиновић, Поговор у: М. Ђорђевић, *Србија и Југословени*, 297.

„приговоре да су наше народне ревандикције претеране"[436] и међународног признања, уз уважавање комплексности историјских прилика, иде према остварењу једне јединствене државе. Упоришна тачка сазревања јужнословенске политичке идеје српске државе и династије било је инсистирање на ратној декларацији која је, као што смо навели била донета у Нишу 7. децембра 1914. године. Све дотадашње опције, алтернативе, колебања унутар српске владе и круне, политичким консензусом биле су превазиђене. Србија се определила за јужнословенску државу. Такав поглед нису делили сви политичари са простора новоформиране државе. Видели смо да је током рата политичка артикулација интегративне идеје и југословенског уједињења била разноврсна. Унитаристичка, централистичка и „пијемонтска" концепција државног програма, коју је заступала влада Краљевине Србије, имала је читав низ опонената и у самом процесу одређивања наилазила је на бројне противуречности. „Српски народ је дао печат југословенском уједињењу, али је његово присуство у политичком, економском, друштвеном и културном животу новонастале државе било у нескладу са његовом државном традицијом, политичким искуство, бројем, културном снагом. Већ су грађански интелектуалци, а касније и истраживачи, луцидно примећивали да се он изгубио у једном делу југословенског времена."[437] Југословенски одбор, словенски, хрватски политичари у Аустро-Угарској монархији и неки српски интелектуалци, окупљени око Самосталне демократске странке, нудили су, видели смо, различите концепције засноване на федералном принципу.

Успеси српске војске на фронту, анархија и проблем тзв. „зеленог кадра" који су завладали у Аустро-Угарској монархији, након њеног слома били су пресудни да, испоставило се привремено, јужнословенски политичари монархије одустану од федералних и конфедералних идеја и приклоне се опцији консолидације државе у складу са амбицијом младог престолонаследника. Јак подстицај приклањању Србији био је и страх од социјалних ломова, ризика и несигурности, потпуног привредног хаоса, друштвених немира, револуционарних превирања, спољне опасности, ревизионизма и реваншизма. Ипак, без обзира на све, помало стидљиво, али приметно у самој Адреси могла се препознати жеља очувања и уважавања одређене специфичности управног континуитета. „Жеља би Народнога већа била да се, обзиром на провизорно стање, ово привремено народно представништво образује споразумно између Народног већа и представника народа Краљевине Србије, и да се установи одговорност државне владе према модерним

[436] Говор С. Протића, *Стенографске белешке Привременог народног представништва Срба, Хрвата и Словенаца*, Пети редовни састанак, 22. март 1919, Београд, 47.

[437] Љ. Димић, *Срби и Југославија*, Стубови културе, Београд 1998, 67.

парламентарним начелима овом Народном представништву, које би требало да остане на окупу све до Конституанте, да принцип уставности и парламентарне одговорности владе дође до потпуног изражаја. Из истог разлога остали би на снази, под контролом државне владе досадашњи аутономни административни органи, који ће за своје уредовање бити одговорни аутономним представништвима."[438] Био је ово наговештај једног динамичног историјског раздобља, који карактерише оквирни државноправни суживот јужнословенских народа на простору југоисточне Европе.

Однос националне идеје, идеологија и идеје јужнословенског јединства, уколико посматрамо историју словенских народа са Балканског полуострва, у XIX веку, био је изузетно комплексан. Истовремено деструктиван – у својој пренаглашеној форми, али и креативан у демократском развоју сопствених различитих виђења, овај однос је био незаобилазан приликом стварања идентитета и доприносио је националном развоју. „Национализам је оптерећивао и тровао међусобне односе југословенских народа мржњом и сукобима, који су, често подстицани од спољних чинилаца, политичких и верских, од противника зближавања ових народа, остављали разорне последице, мада је, на другој страни, истовремено доприносио и развијању њихове свести о националном идентитету."[439] Ово становиште је, у одређеним тренуцима било разложно. Међутим, након 1878. године, Србија је била склона да прихвати становиште о „егзистенцијалној нужности" по којем претња од пропасти малих држава може да се избегне једино „груписањем, а нарочито сабирањем сродних племена у једну јаку државу."[440] Одбрана државне независности и перманентна тежња за стварањем шире, пре свега, јужнословенске заједнице у којој живи етнички јединствен, а политички и верски подељен народ, биле су, као што смо видели детерминанте интереса Краљевине Србије и 1914. године и током рата. Остварењем јединствене државе наглашавано је историјско искуство заједништва упркос бројним дешавањима са супротном поруком. То су пратили и иступи и надања интелектуалаца, али и историографија њима наклоњена. „У борби за своју аутономију против Беча и Пеште Хрвати су тражили подршку у Србији. Изложени хабзбуршком империјализму на Балкану, Срби су нашли савезнике у Хрватској. Из разлога сопственог опстанка српски покрети у деветнаестом веку тежили су великој Југославији и балканској сарадњи."[441]

---

[438] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*…, 74.

[439] Б. Петрановић, *Историја Југославије*…, 16.

[440] Ђ. Станковић, *Никола Пашић савезници и стварање Југославије*, Зајечар 1995, 27.

[441] Д. Ђорђевић, „Историчар у политици: Слободан Јовановић", Слободан Јовановић – личност и дело, зборник радова са научног скупа, САНУ, Београд 1998, 117.

Политичке идеје које су егзистирале на простору нове југословенске државе, у међуратном периоду биле су увелико опредељене и препознатим традиционализмима и националним интересима неретко прераслим у претенциозност националног заноса. Галиматијас разнородности оличен у националној измешаности, привредној неуравнотежености и мултиконфесионалној заступљености, иако није био јединствен случај у Европи у епохи стварања националних држава,[442] био је изазов који је захтевао адекватну синергичну државно-правну и политичку визију. Искуство територијално подељеног простора, први пут уједињеног стварањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца настајало је на, углавном, конфликтним сусретима различитих културних вредности и утицало је на карактер стварања и постојања националне идеје малих народа унутар великих царстава.[443] Упркос одређених покушаја ревизионизма у вези са тумачењем стварања југословенске државе оличених у конструкту насилног увлачења појединих њених делова у целини и сумњи у вештачки одржавану политичку коректност[444] у стручним круговима и ван Србије, и даље одолева став да је њен настанак био последица комплексних историјских околности препознате у повољној међународној констелацији, уважавању континуитета идеје јединства као и оптималне политичке процене засноване на препознатим етносним, језичким и историјским блискостима.[445] То су били темељи и многих европских држава које су настајале током XIX века али и након империјалистичког рата у којем су нестала анахрона царства. Пут који је водио ка обједињеној југословенској стварности био је аутентичан и јединствен за све њене територијалне фрагменте који су понаособ имали јединствен историјски континуум који је, треба истаћи, био стално присутна противтежа инте-

---

[442] „Чеси и Словаци би постали један народ, као што су Пијемонтези и Наполитанци постали Италијани; Срби, Хрвати и Словенци би се сјединили у Југославију као што су се Пруси, Баварци и Саксонци сјединили у Немачку. Скоро да је реч о аналогији, али недовољно блиској да би била тачна."; А. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, 287.

[443] „Стварност историје утицала је да се на сваком кораку препознаје маркантна подела на исток и запад. Религија је била вододелница народа."; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 40.

[444] „И тиме се постављало питање да ли хабзбуршка 'тамница народа' треба да буде замењена 'југословенском тамницом народа' или ће можда ипак успети да се створи једна југословенска нација ?"; Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Клио, Београд 2008, 273.

[445] „Југославија, дакле, нипошто није била вештачка ретортна држава којом су диктирали макијавелистички интереси великих сила. Штавише, јужнословенски пројекат се одавно хранио из многих извора: културних сличности и испреплетаности састава насеља...Нова држава почела је са огромним еуфоричним надама у будућност."; М. Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Клио, Београд 2013, 98, 99.

грационим процесима. У бројним приликама, у међуратном периоду, ова противтежа није код народа доживљавана као претња већ као идеал националне слободе који је требао да спаси націју од сумњивих намера неизвесног југословенског пројекта. У том смислу, како не можемо говорити о вештачкој југословенској творевини јер је, српска политичка елита била уз свог краља спремна на њен експеримент, исто тако не можемо говорити и о историјски неизбежном пројекту јер су алтернативе биле присутне, а одабир је повлачио за собом одговорност учињеног.

Занос усхићеног братског уједињења натопљен крвљу погинулих патриота био је, пре свега, емотивни набој искрене, али наивне есхатолошке идеје коначног словенског повезивања. Историјско искуство, традиција државности, менталитет, идентитет јединке и друштва, конфесионална припадност, различита државно-управна политика, политичка опредељеност, културолошка оригиналност,[446] етничка и национална разноврсност представљали су мноштво разложних карактеристика, чије уважавање и помирење обесхрабрује и најистрајније и најозбиљније интелектуалце, а са друге стране чије неуважавање и пренебрегавање показује незрелост и неозбиљност и нуди неизвеснију процену будућности.

Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца створено на оваквом потенцијалу разноврсности и разнородности, без обзира на наглашену афирмацију идеје јужнословенског јединства, морало је уважавати комплексност суживота и суочити се са њом. Државно-концепцијско размимоилажење наметљиво скрајнутих национализама претварало се у политички лавиринт у коме су сигурне стазе кретања биле врло ограничене и непредвидиве. Одмерени ставови и приступ националној идеји кроз упознавање и разумевање са националним интересима других постали су врло непријатне конферансе малодушног грађанства које није бринуло за народни опстанак.

Влада Краљевине Србије у намери да се што спремније ухвати у коштац са непредвидивим ситуацијама политичког суживота три племена дефинисала је свој ексклузивни простор. Она се најдиректније и најнепосредније ангажовала у Војводини (Банату, Бачкој и Барањи), Срему, Босни и Херцеговини, Далмацији и Црној Гори ради присаједињења ових територија Србији, а мимо Народног већа из Загреба. Од уједињења до доношења Устава

---

[446] Још почетком двадесетог века Томаш Масарик је Србима и Југословенима дао савет да пре политичког заједништва најпре остваре културно, просветно и привредно... „Никола Шкеровић се доцније сећао како српско-хрватско-словеначки студенти у Прагу нису послушали хладну и мудру Масарикову реч, јер им се журило, а и зато што нису разумевали значај културног сједињавања.”; Н. Шкеровић, „Југословенска омладина у Прагу пре двадесет година”, *Нова Европа*, књ. 19, бр. 3, 11. фебруар 1929, 81, цитирано према: М. Радојевић, *Врбаска бановина у време шестојануарскої режима* (*државно-правне расправе*), Зборник округлог стола посвећеног Светиславу Тиси-Милосављевићу, Институт за историју, Бањалука 2005, 42.

Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца власт је припадала краљу, Влади и Привременом народном представништву. У овом „прелазном добу",[447] односно добу „државноправног провизоријума,"[448] на темељима различите државноправне регулативе настајала је нова државна заједница. Овај период трајао је од 1. децембра 1918. године до 28. јуна 1921. године. Прва влада, односно Министарски савет, сада већ Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца био је образован 20. децембра 1918. године на челу са прваком Народне радикалне странке Стојаном Протићем.[449] Била је то коалициона влада састављена од представника „сва три племена", „све три вере", „готово свих покрајина" и свих водећих југословенских грађанских странака. „Са становишта државног уређења, образовање владе означило је крупан корак у правцу централизације државне управе и потискивања аутономности покрајина."[450]

Покрајинске владе у Хрватској, Славонији и Срему, затим Босни и Херцеговини, Словенији и Далмацији су и даље постојале и задржале су одређену самосталност у пословима локалне самоуправе, али је делокруг њихових надлежности био сужен. Организацију покрајинских влада карактерисало је шаренило. У Хрватској је постојао бански систем, слично и у Босни и Херцеговини, а у Словенији је влада била колегијално тело. Постојала је, унутар покрајина, разноврсна административна подела (жупаније, котари, општине). Покрајинске владе постављане су указима регента Александра Карађорђевића, а потврђиване одлукама централне владе.

Прилике у Војводини

Уједињењем и стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца био је измењен карактер политичког живота у Војводини. Већина српског становништва је сматрала да је остварена идеја уједињења са матичном државом. До тада постојеће политичке странке, али и истакнути политички прваци залагали су се за спајање са странкама из предратне Србије са идентичним или блиским политичким програмом. Њихова очекивања била су велика,

[447] Љ. Димић, *н. д.*, 51.

[448] Б. Петрановић, *н. д.*, Љ. Димић, *н. д.*

[449] Регент Александар је утицао да председник прве Владе не буде Никола Пашић, већ Стојан Протић и тиме ставио до знања своју намеру да утиче на политички живот земље.

[450] Б. Петрановић, Н. Жутић, „Министарски савет Краљевине Југославије", *Историја 20. века*, књ. 1, 1998, 27–28.

али су могућности спрам њих биле врло скромне. Национални задатак у политичким околностима које су занемариле тактичност и пренебрегле специфичност остао је јединствени циљ, али је приступ постао много сложенији, а ароганција и неразумевање су поспешивале развој нових политичких идеја које су могле да буду и разочаране у идеју државног јединства и националне слободе. „Аљкаво и немарно се постављају основни темељи да се у сваком народном раду већ готова градња мора стално крпити, да никада не испадне каква би била да је све савесно и стрпљиво учињено... И мада знамо то наше зло, ипак се тешко лаћамо постављања солидних основа за сваки знаменити рад, и материјални и духовни, јер је то посао напоран и веома спор, а нагли успеси нису нигде омиљени као у нас Срба. Отуд дилетантизам свуда, опсењавање себе и околине ефемерним успесима, који кретање народног прогреса слабо помичу, а енергије нервозно затежу и немилице расипају."[451]

У вези са ситуацијом у привреди постојало је незадовољство због исцрпљености, али с обзиром на климу националног заноса код Срба, као и притајености и бојажљивог ослушкивања код Немаца и Мађара, и прихватање (вољно или невољно) и разумевање за новонасталу ситуацију, са надом да ће се у догледно време привредна криза превазићи и консолидовати, а пореска оптерећеност свести у границе подношљивог. „Војводина је од самог почетка заједничког државног живота била кудикамо порески највише оптерећена југословенска област. У прво време, док је владала коњуктура пољопривредних артикала и док је војвођанске Србе држао национални занос, из покрајине се нису чуле јадиковке о немогућем пореском преоптерећењу. До тога ће нарочито доћи тек од 1925. године – с јасним знацима пољопривредне, па и опште економске кризе – кад су у Војводини задржани стари фискални износи као из послератног времена аграрног просперитета."[452]

Није свугде подједнако прихватано бреме пореза. Разложност је зависила од области. Тако су бачки индустријалци и трговци много теже подносили фискалну оптерећеност него банатски. Они су октобра 1920. године организовали и протестно окупљање у Новом Саду „против неподношљивих претераности при одређивању пореза на ратне дохотке."[453] Разлози ових неравномерности у прихватању државне фискалне политике једним својим делом проистицали су из знатно бољег материјалног положаја Бачке, а дру-

---

[451] Н. Радојчић, „Проблеми Војводине", *Летопис Матице српске*, књ. 302, св. 1, октобар 1924, 6–18, 7.

[452] Б. Храбак, „Борба демократа за самосвојност Војводине (1919–1928)", *Зборник ХИСБ*, 19/I, 1982, 35.

[453] *Панчевац*, 7. октобар 1920.

гим делом из бројчаног односа несрпског становништва у областима, као и односа према новоформираној држави, који је био условљен националном припадношћу. Током овог периода на простору Војводине постојале су 22 врсте пореза и било је готово дупло више наплаћено пореза него што је било предвиђено. Банат, Бачка и Барања имали су мање становништва него Србија, Косово, Македонија, Санџак и Црна Гора (1.200.000 према 5.200.000) а изједначени су били у плаћању непосредног пореза. Ситуација је још била тежа код ефективне наплате. Ту Србија с поменутим областима једина у држави није удовољила обавезама, и то за око 14%, док су све друге земље, чак и сиромашна Далмација, дале знатно више, захваљујући пословном порезу од 500% и ванредном порезу од 30%. „Банат, Бачка и Барања дали су више непосредног пореза него заједно Србија, Македонија, Косово, Санџак, Црна Гора, Хрватска и Славонија или 36% укупно убраних пореза."[454]

Ипак, теза о томе да је Војводина била најбогатија и да треба највише да плати није у потпуности одговарала истини. Наиме, ефективни доходак једне области адекватно се могао разазнати на основу посредног пореза (на промет). Ако погледамо статистику наплаћеног индиректног пореза – подаци говоре да је највише убрано пореза у Хрватској и Славонији, док су Банат, Бачка и Барања били на четвртом месту.[455] Из овог периода су и подаци изнети у *Привреди Војводине у 1927. години*, где се говори да је код плаћања непосредног пореза по квадратном километру „свуда било извесног повећања, али је оно опет било највеће у Војводини – преко 17%. И код плаћања пореза на чисту трговачку зараду Војвођанин је давао 102%, а Србијанац само 68%".[456] Критички осврт на пореске издатке са простора Војводине имали су и присталице остварене југословенске државе. Било је, наводно пореза који се „осим Војводине нигде не убиру" и из тог разлога „изазивају у људима осећај да се од Војводине тражи више него што је она у стању дати."[457]

У покушају да одговоримо изазову потраге за одговором о економској експлоатисаности,[458] или како су неки опозициони политичари тога доба

---

[454] Б. Храбак, *Борба демократа*..., 38.

[455] *Панчевац*, 17, јул 1927.

[456] *Привреда Војводине у 1927. години*, цитирано према Б. Храбак, *Борба демократа* ...., 39.

[457] Д. Поповић, *Сећања*, 200.

[458] „Године 1918. је у Гајдобри општински прирез био 64% данас је 1050% ... Ово је само неколико примера да је порастао општински прирез у таквој мери, да он постаје просто несношљивим и убија сваку трговину и индустрију у тим местима. Још је горе стање у градовима, у Сомбору, у Суботици итд."; Ј. Ј. Лалошевић, *Расправа о аграрној реформи одржана у Београду 6. јуна 1923, у конференцији војвођанских народних посланика Народне Радикалне странке*, штампарија Стевана Стојачића у Сомбору, Сомбор 1923, 15, 16.

сматрали, о економској оптерећености[459] Војводине према Београду, сматрамо да је, уважавајући контекст оновремене економске ситуације, функционисала једна истрајна политика у дословном и потпуном задовољењу потреба државе. Та и таква држава представљена Видовданским уставом који је имао темеља у понекад крутом централизму и нефлексибилном и поданичком бирократском апарату није нудила најсрећније решење за стварне економске проблеме, а тиме и проистекле политичке недоречености и то до граница све чешћих кризних ситуација. Повољна околност у томе била је могућност да се о томе слободније пише и говори. „Овако даље не иде. У Војводини ври – незадовољство је све јаче и јаче. Војводина је досадашњом финансијалном и економском политиком потпуно уназађен, а тиме је наша држава ослабила свој најснажнији финансијски извор".[460] Постојао је својеврстан континуитет критике прекомерне пореске политике према Војводини, како од припадника владајућих странака тако и од присталица опозиционо оријентисаних, са јасном намером да се ситуација побољша, а постојеће државно уређење учини квалитетнији. Све то је утицало на јачање историографске тезе о врло динамичном политичком животу у Војводини који није занемаривао ни један горући проблем, али који није тражио решење изван постојећих уставних и држаних оквира обогаћујући на тај начин елементарне искораке према демократизацији друштва. „Нема покрајине, где се не би приговарало висини пореза, али Војводина уплаћује највише, не само да плаћа највише, него су и разрези највећи ... Ја сам казао да треба пазити, да обзиром на економску коњуктуру не наступи у Војводини немогућност плаћања ...У Војводини се наплаћује и због тога је тамо тај проблем постао акутан, и влада није због критике опозиције натерана, да чини извесне концесије у пореском законодавству, него је влада увиђајући тешку ситуацију тамо унела извесне концесије у дванаестине да се томе доскочи и оштрине ублаже...Ово је, господо, почетак концесија, које Вла-

[459] „Тешки порески терети, уваћање разних такса као и окрутно примењивање убитачног пореског закона, надаље искључиво фискални систем царинске и саобраћајне тарифне политике, проузроковали су у Војводини најпре индустријску, па затим трговачку и сада већ коначно и пољопривредну кризу. Немогућност удовољавања претераним пореским обавезама довела је већ до тога , да се имања најоданијих и најлојалнијих грађана плене и излажу јавној продаји. Ово значи тенденцију – за потпуним упропашћавањем војвођанске привреде." Говор др С. Шећерова, *Стенографске белешке XX редовног састанка Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 28. 11. 1925, 398; „Као што видите, господо, кад се ради о прикупљању пореза кад се ради о прикупљању разних дажбина и разних оптерећења Војводине за државу, онда је Војводина на првом месту, онда Војводина доиста заузима највиднije место и увек је међу првима и као најбогатија покрајина која треба да задовољи интересе наше државе, а кад је штогод да се инвестира за ту Војводину, онда Војводине нема на списку инвестиција", говор Д. Вујића, *Стенографске белешке XIX редовног састанка Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 27. 11. 1925, 378.

[460] „Имамо ли разлога да будемо незадовољни", *Застава*, бр. 10, 22. јануар 1922.

да даје Војводини и ја верујем, господо, да ће то смањивање намета повољно деловати на тамошњи привредни свет...Ја верујем, као члан већине, да влада неће пропустити ни месец дана, а да не поднесе законски пројект о изједначењу пореза".[461] У овим иступима се није налазио деструктивни елеменат за разлику од странака са националним хрватским предзнаком као и са идеолошком комунистичком оријентацијом или сепаратистичким намерама. Њихова непомирљиви политички наступи често су наилазили на идентичну реакцију супротног политичког става насталог или од владара или од њему наклоњене страначке подршке. Последица тога је било могуће урушавање и то у зачетку, било каквог демократског приступа у решавању бројних политичких проблема и водило је у бескомпромисну доминацију која је остварена ангажовањем репресивног државног апарата, али која је акумулирала незадовољство као претећу осветољубивост. Такав сценарио политичких прилика у Војводини, упркос појединим тежњама међутим, није остварен. „...Ми војвођански посланици смо мирном, озбиљном и доследном акцијом својом много и знатно поправили прилике у Војводини. Пореза је изједначена... и знатно ублажена, водне задруге оживеше и доведоше у ред инсталације. Општинама је враћена аутономија и изузевши још незнатан број спорова, они су се ослободили наметнутих бележника и чиновника пљачкаша, те данас већ спокојно живе и раде под чиновништвом и поглаварством које је народ сам себи изабрао."[462]

Набој критичког осврта као и његова упорна одрживост у политичкој артикулацији Војводине условили су делотворност и сазнање да „је током 1928. коначно дошло до изједначења пореског система у земљи."[463] Док је за неке овај податак представљао уважавање интереса Војводине након неизбежног тешког периода који је доприносио стабилизацији државе ојачење ратним пустошењима, за друге је то био неприхватљив чин задоцнелог реаговања који је за последицу имао енормно експлоатисање Војводине зарад приватних интереса политичке елите из Београда. Ово потоње становиште подстицало је идеју самосталности Војводине на незадовољству постојећим политичким приликама, изнова апострофирајући податке који су говорили томе у прилог са минималном потребом целовитијег историографског приступа у тумачењу као и његовог релаксирања од идеолошких потреба.[464]

---

[461] Говор О. Гавриловића, известиоца већине, *Стенографске белешке XXI редовног састанка Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 29. 11. 1925, 445.

[462] Говор Јоце Лалошевића у Народној скупштини 1926, ИАС, Ф. 57, инв. бр. 274.

[463] С. Бјелица, *Радикали у Војводини 1919–1929*, Задужбина Андрејевић, Београд 2005, 47.

[464] „Чак и после наводног 'уједначавања пореза' и 'реорганизације државе'...уочљиве су огромне разлике у пореском оптерећењу на територији различитих бановина, а Војводина, у Дунавској бановини, опет је прошла најгоре по глави становника."; Л. Вркатић, *О конзер-*

Условљеност политичке делатности није проистицала само из економске ситуације. Мозаик разноврсности у политичким и државним структурама, концептуална схватања политичког и управног система, конфронтирајућа сарадња српске владе и словенских политичара са простора Аустро-Угарске монархије током рата биле су импресивне наслаге тешког бремена које је притискало новоформирани јединствени политички простор Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца те и саме Војводине. „Не може се на пример у школи проповедати народно јединство, а у пореској политици заоштравати разлике у оптерећивању појединих покрајина, а да од тога не пати народно јединство те и државна идеја. Не може се на пример спроводити политика придобивања, здруживања, стапањем када се у национално најкомпликованијим, с развијеном традицијом правног поретка, управа поверава полу аналфабетама (најважнији положаји људима са једва 2–3 разреда гимназије) који препотенцијом мисле да прикрију своје личне недостатке, због којих онда државна идеја трпи."[465]

Новоформирана држава је имала близу 20% националних мањина. „Национална слика је постала још сложенија након 1918. године. У конгломерату народа и етничких група било је 39% Срба, 23,9% Хрвата, 8,5% Словенаца, 6,3% становништва муслиманске вере са израженим осећањем посебности, али без коначно изграђеног националног идентитета (српски, хрватски, југословенски, аутентични муслимански), 5,3% становништва Македоније са шароликим националним осећањем (македонски, српски, бугарски), 4,3% Немаца, 3,9% Мађара, 4% Шиптара, 1,6% Румуна, 1,2% Турака, 1,6% словенских мањина, 0,1% Италијана и друго."[466] Војводина (Бачка, Барања, Банат) је имала са свега 34% српског становништва. „1921. године Војводина је имала 34,7% Срба, 24,4% Мађара, 22% Немаца, 8,1% Хрвата (при чему се овде мисли и на Буњевце и Шокце и не улази се у њихову политичку борбу за етничку индивидуалност у оквиру Краљевине СХС, а потом и Југославије), 3,8% Словака, 4,3% Румуна, 0,9% Русина."[467] Отуд је ситуација одуда-

---

вативним политичким идејама, Mediteran publishing, USEE, Нови Сад 2009, 218; цитирано према: С. Дорођски, *Одбрана аутономије Војводине*, 23.

[465] М. Косић, „Задаци наше националне политике", *Летопис Матице српске*, књ. 303, св. 3, 163–169, 167.

[466] Види: Љ. Димић, *Историја српске...*, 44; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам...* 83.

[467] Види: http://www.rastko.org.yu/istorija/srbi-balkan/djuric-curcic-kicosev-vojvodina.html У време присаједињења Војводине Краљевини Србији, демографска структура становништва је била вишенационална. „Војводина је имала 1.365.596 становника – Срба и Хрвата је било 502.415 (36,8%), Мађара 376.107 (27,7%), Немаца 316.107 (23.1%)..."; види: Н. Гаћеша, „Демографске и социјалне прилике у време присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918", *Зборник радова Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918. године*, Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 49–56.

рала од искуства државне организације Краљевине Србије. Србија је била централистички и унитаристички уређена држава, до балканских ратова национално хомогена и готово без националних мањина. „Ранији државни развитак Србије знао је за самоуправну праксу – како изворну, тако и ону са каснијом дегенерацијом самоуправне организације сведену на бирократску полугу више извршне власти, као и за парламентарну владавину с утицајним ванпарламентарним снагама и чиниоцима."[468] Потпуна доминација радикалске концепције самоуправног организовања државе са народњачким приступом, садржајно и доминантно је испуњавала искуство парламентаризма у Србији. Теоретски развој друштвене мисли, која продубљује идејну основу државног развоја везивао се за поједина истакнута имена српске научне мисли и као такав остајао је елитистички недоступан и практично неуочљив.[469] „У Србији 1918. године није постојала озбиљна политичка снага која је доводила у питање смисао настанка нове државе, супституисања српске државности, заједничког живота. Напротив, била је доминанта политичка свест свих водећих српских политичких странака да у интересу јединства 'троплеменог народа' и његове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца треба инсистирати на једном централном парламенту и једној централној влади који би решавали сва политичка и остала питања која намеће живот у заједници."[470]

Са друге стране и међу српским политичарима ван некадашње Краљевине Србије, постојало је мишљење о штетности централизма који кочи развој и спутава покрајинску иницијативу, а подстиче неспоразуме. Иза ових упозорења и ставова налазила се Југословенска демократска лига. „Да се држава нема управљати централистички, као нпр. Француска, већ да у њој мора владати управна децентализација, по начелу самоуправе или selfgovermenta; Као присташе јединствене државе противни смо федерализму, дуализму, триализму и сваком сепаратизму, али смо за аутономију, јер је то и самоуправа, коју тражимо за административне делове наше јединствене државе."[471] Значило је ово, заправо почетак растакања српског политичког фронта, односно његовог цепања.[472] Ова карактеролошка црта политичког живота Краљевине врло афирмативно се рефлектује у Војводини.

Види и: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Сарајево 1932.

[468] Б. Петрановић, *Историја Југославије*, 31.

[469] У вези с тим помињемо, између осталих, државничко и научно стваралаштво Стојана Новаковића који је проблему националног идентитета и државе приступао као комплексном питању чија је основа образована нација. Види: *Стојан Новаковић, личност и дело*, поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), САНУ, Одељење историјских наука, Београд 1995, 197.

[470] Љ. Димић, *Историја српске државности*, 56.

[471] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам....*, 199–200; Ф. Шишић, *Документи*, 325.

[472] Ђ. Станковић, *Никола Пашић и…*, 86.

Страначки живот Радикалне странке

Пресудну улогу у обликовању политичког става и расположења у Војводини, ослањајући се на континуитет током процес присаједињења, имале су две странке – Радикална и Демократска. У првим годинама страначког живота југословенске државе и страначки прваци и присталице на простору Војводине су се суочили са изазовима који су недовољно афирмативно државне интересе претпостављали личним амбицијама. Отуд потреба подсећања на становишта значајних политичких лидера о страначкој организацији и њеним недостацима, уз потенцирање превазилажења користољубља и склоности према малверзацијама. „Странка партаја је свеза људи у једном обштем народном – котерија свеза људи у приватном себичном интересу уједињени".[473]

Поменуте странке су на изборима за конституанту, у Војводини имале највише гласова. Радикали су добили 46,5% гласова, а Демократска странка 14,8%.[474] Радикали, у складу са својом традицијом, су се залагали за очување постојећих племенских посебности. Одобравали су одређене облике самоуправе. „Ми стојимо на становишту самоуправе и слободе народа, што је једино могуће на парламентарној основи. Без парламентаризма нема слободе и самоуправе."[475] То је сликовито илустровао Стојан Протић „где је племе компактно тамо оно има претежну важност у управи и у свему јавном животу". За радикале тадашње племенске оригиналности нису представљале клицу сепаратизма и опција да су Срби, Хрвати и Словенци један народ са племенским индивидуалитетом, а у оквиру народног јединства, била им је сасвим прихватљива. „Народна радикална странка не прихвата такође било какво племенско или класно становиште. Наша странка стоји на основама државног и народног јединства, не познаје никакве племенске разлике и уважава само слободне држављане наше краљевине."[476] О Србији као посебном државном ентитету радикали се нису декларисали.[477]

Водећу улогу у Војводини имали су радикали. Они су обновили свој рад на великом збору радикала из Бачке, Баната, Барање, Срема и Славоније

[473] С. Милетић, „Наше странке", *Летопис Матице српске*, књ. 303, св. 2, 1925, 83–90, 86.

[474] Анализу добијених гласова види: С. Марковић, *Грађанске опозиционе странке…*, 20.

[475] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам...*, 217.

[476] *Исто*, 218.

[477] В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1992; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I; Б. Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС*, Институт за савремену историју, Београд 1970.

у Новом Саду 27. фебруара 1919. године. За председника странке био је изабран Жарко Миладиновић, 3. марта 1919. године. Услед иницијативе Јаше Томића и Славка Милетића која је наишла на општу подршку дошло је до уједињења са Радикалном странком Србије. Овом чину претходио је „Исти дух, дух праведног слободоумног уређења државних односа у спољној и унутрашњој политици; исти дух коренитог лечења друштвених зала ... исти дух је створио србијанску у војвођанску радикалну странку."[478] Војвођански радикали следили су у потпуности уставне и националне концепције вођства Радикалне странке, представљајући, у почетку, њено ексклузивно и најтврђе политичко језгро, које није прихватало ни одређен вид самоуправе. Развијали су своју мрежу месних одбора,[479] а то су интензивно пратила страначка гласила, пре свих *Застава.* Залагали су се традиционални концепт националне идеје који је своју снагу црпео из романтичарске визије прошлости српског народа и националног завета. Отуд је Радикална странка, према мишљењу њених политички опонената међу Србима „[...] радила на великосрпском уређењу земље, негирала народно јединство Срба, Хрвата и Словенаца и југословенску идеологију уопште. Ту њену политику помагала је и већина Срба, Војвођана који су уједињење са Србијом схватили као остварење српске заветне мисли о стварању једне велике српске државе у смислу Душановог царства".[480]

Поједини од политичких противника радикала, као Никола Милутиновић, поричу залагање радикала за самоуправу, штавише, у прво време за одређен облик самоуправе залагали су се само демократе. „Војвођански радикали захтевали су што већу подређеност Војводине Београду, с једне стране, и што слабију војвођанску покрајинску управу, с друге стране. Војвођански демократи и социјалисти нису одмах поставили захтев да Војводина добије статус посебне аутономне покрајине, али су заступали гледиште да би Војводина требало да добије барем неку ширу унутрашњу самоуправу. Радикали су одлучно одбијали сваки разговор о евентуалној обласној самоуправи, наводећи као разлог велики број националних мањина, нарочито Немаца и Мађара, на територији Војводине."[481]

Најистакнутији представник Радикалне странке у Војводини, и у непосредном поратном времену, Јаша Томић није се у свему слагао са прокламованим програмским идејама странке. Био је изразити противник

[478] „Стапање радикалних странака", *Застава*, бр. 44, 8. март 1919.

[479] „НРС је од свих странака које су деловале на подручју Војводине имала далеко најбољу инфраструктуру. Готово да није било насељеног места где радикали нису имали месни одбор или бар повереништво..."; С. Бјелица, *Радикали у Војводини…*, 20.

[480] М. Томандл, *Аутобиографија*, РОМС, И 12739, 294.

[481] Н. Милутиновић, *Аутобиографија*..., 9.

југословенске националне идеологије. Срби, Хрвати и Словенци су три народа. Сматрао је контрапродуктивним и преурањеним начело о једном народу. Осим тога, идеолошку наметљивост југословенства од стране државе, Томић је доживљавао као репресивни притисак који ће утицати на још снажнији процес сидрења националне политичке идеје. Он је, по његовом мишљењу јачао са све неизвеснијим процесом политичке интеграције и тврдоглавом инсистирању на њему. „При завршетку рата и у данима ослобођења 1918. године Јаша Томић је играо највиднију улогу када је требало стишавати превратничке прилике, дочекати ослободилачку војску и на Великој народној скупштини изрећи отцепљење Војводине од Угарске и присаједињење Србији. Но Томић се није слагао са правцем и методама како се после 1918. године приступило организовању и уређењу наше државе. Нешто је о томе почео и писати, али је на негодовање из Београда он престао да у јавности излаже своје мишљење и становиште. Пред нама, међутим, пред ужим кругом својих пријатеља и сарадника, он је искрено и отворено говорио: да је преурањено укидање аутономије покрајина, да ће форсирање централизма и унитаризма изазвати незадовољство и отпор, да ће се интегрално народно јединство и југословенство тумачити као негирање српства, а још више хрватства, да ће ово нарочито код Хрвата изазвати реакцију и сепаратизам, да у историји нема у развоју народа скокова и да није упутно заносити се илузијом и самообманом да ће једна генерација моћи да оствари српско-хрватско претапање, него да треба оставити времену и природном развоју да реши питање српско-хрватског јединства, а дотле треба оставити Србима и Хрватима и Словенцима да живе својим животом као што треба националним мањинама дати могућности и обезбедити њихов национални живот и развитак”.[482]

Иако дугогодишњи борац за аутономију Срба у монархији, Томић је био против аутономије и децентрализације у новонасталој држави, мада је укидање аутономности из претходног државног система сматрао преурањеним. „Он је био за државни централизам, али против националног унитаризма”.[483] Нереалност националног унитаризма ће, по Томићу, довести до националног сукоба. „Моје је тврдо уверење да би у нашој заједничкој држави много лакше било споразума, кад не би стајали на трулом земљишту да смо један народ. Да смо казали ми смо три врло блиска народа, али сваки има разлике, које су му свете ... Били ми три блиска народа, били један народ са великим разликама, заједничку државу можемо склопити и у једном и у

[482] М. Трива, *Аутобиографски листићи*..., 16–17.

[483] Види: Л. Ракић, *Јаша Томић*, Зборник радова „Присаједињење Војводине Краљевини Србији”, Музеј Војводине и Институт за историју Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад 1993, 30.

другом случају... Само запамтите, ако погрешимо у основи, мора изаћи из тога велико зло".[484]

Међутим, већина радикала из Војводине прихватиће страначки програм који дефинише национални унитаризам и југословенску идеологију. Овај став Јаше Томића критиковале су и демократе, али га нису видели ван контекста Радикалне странке и амбиције доминације Срба. Критика је усмерена према чланку Јаше Томића „Крајње време да се разумемо" где је он истакао да југословенство није ништа друго него „избачена идеја некојих занесених и неозбиљних српских, хрватских и словеначких интелигената који су живели дуго ван српског, хрватског и словеначког народа." На ове идеје Томића, коментар демократа је био: „Али плашити се јединства из бојазни, да се при томе мора жртвовати име, прошлост, обичаје, народност, итд. сматрамо бесмислено и за садање стање наше политике неоправдано..."[485] С друге стране, разилажење између радикала и демократа није постојало око државног јединства и њеног централистичког државног уређења. „Јединствена држава има права на јединствено законодавство. Ако треба имати обзира на разлику појединих крајева, то може јединствено законодавство имати бољег обзира, него покрајински сабор. Што треба да је јединствено не ваља парчати под фирмом аутономије."[486]

Радикали су се противили уређењу државе на концепцији историјских покрајина, али се нису противили евентуалном племенском федерализму као опцији која ће омогућити уједињење Срба. У вези са тим уједињење Војводине са Србијом посматрано је у контексту јачања српства. Тако *Застава* пише: „Војводина се одрекла себичних интереса аутономнога сепаратизма и подвргла се централистичкој управи и то искључиво зато да српство подигне и учврсти..."[487] Континуитет Војводине сагледаван је у контексту борбе српског народа за националну еманципацију још од времена сеоба под Арсенијем Чарнојевићем и одређења да је идеја самосталности и независности беспредметна с обзиром да више не постоји Аустро-Угарска монархија, ка чијим центрима моћи је и била упућивана. Један од основних разлога успостављања што чвршћих веза са Србијом је и опасност од мајоризације Срба, будући да су чинили, у Бачкој, Банату и Барањи трећину становништва. Отуда су и радикали и демократе о словенизирању ових области почели да размишљају још од стварања државе.

Одређење државног уређења још неформиране државе доминирало је

---

[484] Ј. Томић, *Грађа за нови радикални програм*, 13.

[485] *Панчевац*, бр. 18, од 17. августа 1919.

[486] Ј. Томић, „Државно јединство или расцепканост", *Застава*, 11. 2. 1919.

[487] *Застава*, 27. 8. 1919.

и у политичким превирањима у Војводини. У вези са концепцијом будућег устава, већина радикала, али и демократа[488] у Војводини подржала је концепцију Николе Пашића. Он је негирао „историзам и племенштину",[489] а предлагао је централистички уређену монархију с ограниченим парламентаризмом и поделу земље на 35 области са највише 800.000 становника (у првобитној верзији до 600.000 становника). Међутим, Никола Пашић није био истрајан у својој концепцији, односно био је спреман да, у крајњем случају, прихвати федеративну основу решавања питања државног уређења, под условом ,,да се на племенској основи образује српска, хрватска и словеначка група, па те три групе да образују федеративну државу." Он је у оваквом сценарију видео проблем доласка до споразума око идентификовања сваког националног простора понаособ. С тим у вези захтеви одређених хрватских политичара за дефинисањем хрватске државе сматрао је крајњим екстремизмом и делом политичке искључивости које је суштински угрожавала темељ државне заједнице.

Из Војводине могао се чути и став радикала др Велимира Југе који је, подржавајући идеју о административној подели на области писао о десет препознатљивих географских области: Војводина (Бачка, Банат, Барања), Шумадија, Рашка, Македонија, Зета (Црна Гора), Херцеговина, Србија, Бановина (Хрватска и Славонија), Далмација и Словенија.[490] Никола Пашић се унеколико трудио да остане доследан својој концепцији уједињења пре свега Срба и Хрвата у којој је образложио потребу уједињења око Србије као Пијемонта, упркос проблемима који су постојали са Хрватима, односно по његовом тумачењу, њихове либерално-демократске незрелости као народа. Та незрелост указивала је на доминацију националне идеје али, код хрватске политичке елите није узимана као недостатак већ као незаобилазна потреба у стварању државе. Историјски превид, у овом случају односио се на тумачење да је тежња Хрвата националној држави „демократска незрелост", а заправо се радило о националном интересу „par excellence" који нема алтернативу. ,,Веће несреће би било ако хрватски прваци злоупотребе ту силом историјских догађаја наметнуту идеју слоге и јединства, ако стану њоме шпекулирати и играти се њоме, идеју и заједницу која им може послужи-

---

488 „Видовдански устав одговара потпуно основном поступку на коме је демократска странка пристала... Ми Војвођани треба најсвечаније да поздравимо тај историјски моменат јер је он за нас симбол наше слободе.", *Панчевац*, бр. 26, од 3. јула 1921. Види: Б. Кривокапић-Јовић, „Радикалски концепт нове југословенске државе", *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, 1–2, 2000, 47–54, Ђ. Станковић, *Никола Пашић и*..., 87.

489 С. Јовановић, *Уставно право*, Београд 1922, 60.

490 В. Југа, „Наша Краљевина", *Застава*, бр. 49, 14. март, 1919.

ти донекле па је онда одбацити."[491] У новонасталој ситуацији, упркос другачијим порукама из Загреба, Пашић је прихватао политику отворености за дијалог као методолошки јединствен пут доласка до компромиса. Иако је темељио своју концепцију на Уставу Краљевине Србије из 1903. године, он је сматрао да Србија у новој југословенској држави не треба да задржи било какав облик своје државно-правне посебности. Отуд су и радикалска штампана гласила у то време писала о потреби договора. „Радикална партија, свесна своје историјске улоге, увек је била готова за компромисе у уставном питању, нарочито у односу према браћи Хрватима и Словенцима, без разлике партија, јер је сматрала, а и данас сматра, да је међуплеменски споразум и међуплеменско поверење основица наше државне снаге".[492] Таква политичка активност подразумевала је опрез и постепеност.

За војвођанске радикале тежња према наднационалној југословенској идеји, на којој се све више инсистирало, била је теоретска манипулација недовољно разложна да се њоме замени српство. „Југословенство, као кабинетска творевина, није способно да нас одушеви, није у стању да нас поведе оном стазом, којом нас је водило до данас Српство. Ја мислим, да је узалудно напрегнуто упињање оне групице 'националиста' прирепака тученог Голијата у корист поновног оживљења Југословенства, јер је оно Видовданским уставом скинуто са дневног реда и решено да Србин остаје Србином, Хрват Хрватом...".[493] Тиме је очуван континуитет резервисаности према југословенству на коју је експлицитно указивао Јаша Томић провоцирајући и коментар да је то „наказа од имена".[494] Оваки атрибути као и политичко ниподаштавање националне југословенске унификације наилазили су на критике да су последица великосрпског православног национализма и нетрпељивости које он поспешује негујући племенски национализам.[495] Осим супротстављања идеји југословенства, радикали су били и противници политичког промовисања хрватске националне идеје. Држали су да је то недопустиви национални егоизам који је био претња држави која је формирана на огромним жртвама српског народа које су се мериле у „хектакомбама."[496] Критички став према експонирању хрватства и раду Хрватске републиканске сељачке странке, касније Хрватске сељачке странке био је стално прису-

---

[491] Н. Пашић, *Слоїа Србо-Хрвашa*, Време књиге, Београд 1995, 112.

[492] *Засшава*, 22. септембар 1922.

[493] „Српство или Југословенство", *Засшава* бр. 273, 30. новембар 1922.

[494] *Засшава*, бр. 94, 27. април 1921.

[495] *Панчевац*, бр. 49, 1. децембар 1923.

[496] *Сшеноїрафске белешке Народне скупшшине Краљевине Срба, Хрвашa и Словенаца*, редовна седница за 1923/24, књ. 2, 166.

тан у политичком раду радикала, и тек је привремено али уз незадовољство, у Војводини био зауздан током 1925. године када је дошло до покушаја укључивања Стјепана Радића у Владу Краљевине. После тог неуспеха поново је истакнуто незадовољство деловањем ове странке у Војводини и означена је као „истинска опасност"[497] за очување уставног поретка земље. Продор националистичке реторике из Хрватске у политички живот Војводине наишао је на одлучан одговор национално посвећених присталица Радикалне странке јер нису прихватали идеју о хрватском националном идентитету Буњеваца и Шокаца.

Уставна полемика и размимоилажења

Бурну полемику и одређен вид поделе међу радикалима у Војводини изазвала је концепција устава Стојана Протића. Најочитије се рефлектовала на конференцију на Малу Госпојину у септембру 1921. године у Новом Саду, али су и на конференцијама наредних година могла чути идеја о формирању страначких органа за Војводину. Протићева концепција је била покушај помирења програмске традиције Народне радикалне странке, односно изворне идеје о широким локалним самоуправама са политичком реалношћу која је проистекла из комплексног споја националних, културних и религијских различитости у границама једне државе. „Он (С. Протић) не допушта државне легислативе за поједине покрајине, али допушта делегацију неких решења путем парламента појединим покрајинским представништвима."[498] Чланом 4. његовог Уставног нацрта из маја 1920. године било је предвиђено постојање девет покрајина, међу којима су и Срем са Бачком и Банат. Овај децентрализовани државни систем предвиђао је и постојање покрајинске скупштине (члан 161) и покрајинског одбора као „највишег извршног органа управе у покрајини" (члан 164)[499] Покрајине би имале законодавну и извршну власт али са потпуним надзором и у оквиру дозволе централних органа. „По нацрту г. Стојана Протића наша држава је предвиђена као проста, унитарна или јединствена краљевина. Државна је воља једна, изражена кроз једно народно представништво и једну владу. Држављанство је једно. Подела државе према члану 4. нацрта на покрајине или области, округе или

[497] *Застава*, бр. 83, 13. април, 1927.

[498] Б. Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Институт за савремену историју, Београд 1970, 97.

[499] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам...*, 101.

жупаније, срезове или котаре и општине искључиво је административна подела. Она се тиче администрације не државноправног склопа краљевине."[500] Без обзира што је првобитно стручно тумачење Протићевог предлога указивало на административну поделу без државно-правних прерогатива, оно је истицано као извор покрајинске посебности Војводине.

Тако су присталице Војвођанског фронта писале афирмативно о политичким идејама Стојана Протића. „Неоспорно ауторитативна политичка фигура пок. Стојана Протића била је та, која је својевремено ове тезе и ова питања решила у корист Војвођана, не зазирући од тога да у свом познатом Уставном нацрту за уређење државе препоручи политичку аутономију за Војводину, а понаособ за Банат. Да се тада мало више пажње поклањало речима овог доиста великог политичара и родољуба, можда би данас дочекали, на пример и то, да би се наш стари поносни град Темишвар још увек звао тако... Баш зато што је пок. Стојан Протић разликом од данашњих београдских политичара, много боље познавао историјску прошлост Срба у Војводини и са разлогом више од садашњих политичара ценио њихову организациону, културну и политичку способност – довело га све то до закључка да тражи за Војводину посебну област."[501]

Ипак, федерализам је Протић одбацивао, сматрајући да он „недовољно изражава наше народно јединство", као и индивидуални печат народа, традицију регионалних демократских институција. Овако организована држава спречила би централистичке тенденције и неговала разлике. Сам Протић је писао: „Јединство у разноликости и разноликост у јединству, али нигдје и нипошто јединство у једноликости." Међутим, Протић није прихватао федерализам и сматрао је да његова концепција не представља пут ка федерализацији (односно он је овај појам у значењу поистовећивао са конфедерацијом) и осамостаљењу већ напротив чува државу од дезинтеграције. „...Федерација није за нашу државу, прво зато што она недовољно изражава народно јединство, друго зато што је она један изузетан облик државни и врло компликован, треће зато што федерација потпомаже конзервативизам, успорава напредак народни и не даје га равномерно народу, па није погодна ни за развитак самоуправе."[502]

У намери да стекне што више присталица Протић је, познајући тамошње прилике, сврсисходно и тенденциозно обилазио Војводину.[503] „Про-

---

[500] Л. Марковић, *Југословенска држава и хрватско питање 1919–1929*, Београдско издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд 1933, 133.

[501] „Да ли је у опасности српски карактер Војводине", *Војвођанин*, 30. 1. 1937.

[502] С. Протић, Уочи Уставотворне скупштине, Београд 1920, 68, цитирано према Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*...102.

[503] Мира Радојевић у наведеном делу говори о „извесној подршци" коју су дали ради-

тићева акција снажно је одјекнула у странци, нарочито међу чланством у Војводини, и видно је узнемирила само вођство... Акција Стојана Протића у Војводини дала је и прве успешне резултате. Незадовољни дотадашњом аграрном реформом, неки војвођански радикали из редова велепоседника, после посете Стојана Протића, оснивају Главни одбор Радикалне странке за Војводину и упућују писмени протест вођству странке, са захтевом да се у року од петнаест дана реше многе неправилности у раду коалиционог кабинета, нарочито демократа. У противном – претило се у протесту – радикали из Војводине ће одобрити нови курс политике Стојана Протића и прићи ће његовој акцији за ревизију Устава и решавање хрватског питања. Главни одбор Радикалне странке схватио је веома озбиљно ова превирања у странци у Војводини те је Никола Пашић предузео енергичну акцију да би спречио... расцеп у странци."[504]

Појава присталица Протићеве концепције условљена је и одређеним незадовољством које је постојало међу војвођанским радикалима у вези са односом централе странке према проблемима Војводине. Озбиљност ситуације илуструје и Резолуција коју је донела Радикална странка у Војводини 22. септембра 1921. године и која, између осталог и поред веома оштрих тонова, тражила поштовање индивидуалитета. „Конференција је донела компромисну резолуцију, у којој је тражено: 1. да се аграрна реформа изведе на основу захтева народних посланика Радикалне странке из Војводине, 2. да се портфељ министра унутрашњих послова уступи Радикалној странци, 3. да се изведе реформа административне управе у Војводини и разграничење у „Банату и Бачкој", 4. да вођство странке учини напор ка измирењу Протића и Пашића и 5. да се у вођству странке не подржи акција Стојана Протића за ревизију Устава."[505] У циљу што целисходнијег одговора на Протиће-

кали у Војводини Протићевој концепцији, 42; Ранко Кончар у наведеном делу говори о „расцепу међу радикалима Војводине", наводећи писмо професора Алексе Ивића, Лазру Марковићу, где говори о присталицама Протића и Пашића, 36–37, у *Панчевцу*, бр. 38. од 25. 09. 1921, у вези с овим, између осталог, пише: „Коначно је Стојан Протић издао и свој програм који није ништа друго до једна обична новинска објава. Одмах по изласку прогласа се упутио код војвођанских радикала. Наишао је на велику хладноћу код свих радикалских кругова."

[504] Ђ. Станковић, *Никола Пашић и…*, 122–123.

[505] Ђ. Станковић, *Никола Пашић и…*, 123, „Да је међу радикалима у Војводини било отпора политици Главног одбора странке и да је преовлађивало незадовољство политичким и економским положајем Војводине, говори и Резолуција са састанка Радикалне странке у Војводини, одржаног 22. септембра 1921. године. „На основу свестраног извештаја из свих крајева Војводине, наглашава се у Резолуцији, утврђено је, да су присталице Радикалне странке у толикој мери огорчени и незадовољни стањем у држави, а нарочито у Војводини, да су принуђени најодлучније тражити неодложно санирање болесних прилика и повреда... Зато конференција позива радикалне посланике из Војводине, да до прве седнице Радикалног клуба, исправе све ове повреде и злоупотребе, учињене у Војводини, како према целој

ве идеје о посебности Војводине које су, због недоречености отварале пут за различита тумачења укључујући и етатистички концепт, међу традиционалним присталицама радикала у Војводини појавиле су се интерпретације о „административној децентрализацији и деконцентрацији."[506] Ове идеје су промовисале контролисану независност локалних органа који су могли да сачувају посебност територије коју представљају. Осим тога, ово је био начин да и као странка која је на власти, нађе решење за разложне критике о бирократској бахатости и неразумевању на које су грађани наилазили од чиновничког апарата у својим срединама. У таквим ситуацијама требало је надоместити бројне сложене проблеме који су настали довођењем службеника који су из других културолошких средина југословенске државе и који су показивали иритантну дозу неразумевања и непоштовања странака у својим уредима, али су били неопходни као замена, пре свега службеничком апарату који је служио мађарској држави и, великим делом припадао тој националној заједници. „Корист деконцентрације надзора налази се у томе што она преноси одговорност над многобројним самоуправним властима са централне административне власти, коју представљају чиновници настањени у престоници, на њене локалне представнике који су расути по читавој држави и према томе у датој ситуацији за упознавањем локалних прилика и потреба... Деконцентрација и децентрализација надзора инструменти су прогреса и усавршавања администрације."[507] Третирање постојећих проблема, па и овог о службеницима и квалитету државне управе код радикала није био једностран већ су се увиђали и сопствени недостаци. „Војвођанска интелигенција, пак, била је имућна и независна, па донекле и надмена, склона је била друштвеној подели на класе према богатству."[508]

Унутар радикалског табора у Војводини, у ово време, доследно се спроводила страначка концепција која је нападала „пречанство", односно одређење посебних војвођанских политичких интереса. Тако су вршачка *Војводина* и панчевачки *Банатски радикал* указивали да је дискусија у вези са овим „сејање раздора" између Србије и пречанских Срба и да не треба да постоје парцијални интереси, јер је „Шумадија и Војводина једно исто."[509]

покрајини...У противном случају да пређу у опозицију, или заједно са целим клубом, или за себе радикали из Војводине са осталим радикалима, који се с њима слажу", Р. Кончар, „Проблем Војводине у уставним расправама 1921. године", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XVII/1, 99–100.

[506] Ј. Стефановић, „Потреба деконцентрације и децентрализације надзора над радом самоуправних власти", *Летопис Матице српске*, књ. 304, св. 3, 177–178, 1925, 177.

[507] Исто, 182.

[508] Д. Поповић, *Сећања*..., 49.

[509] *Банатски радикал* од 3. августа 1924.

Ипак, могли су се чути и другачији тонови и то пре свега од присталица Радикалне странке из Бачке. Они су указивали на економску исцрпљеност Војводине и да је због тога „вера у Београд пољуљана, тим пре што су извори благостања у покрајини пресахнули великим исцрпљивањем."[510] Унутарстраначком критиком посебно се истакао инжењер Дака Поповић[511] који је иступио против *Заставе* наводно јер она није испољава право становиште странке и стварне потребе Војводине, већ је била послушничко гласило „котерије из Београда:" Његови иступи односили су се и на прилично необазриву пореску политику која је била „једини оправдани узрок незадовољства у Војводини."[512]

Стојан Протић је сматрао да много прагматичније гледа на уређење државе и покушавао је да „угради трајнију подлогу новом уставу", задовољавајући владајуће националне елите у њиховим захтевима за политичком доминацијом на „свом територију". Иако се није ослободио до краја мишљења своје средине о потреби централистичког уређења нове државе, његова схватања о будућем уставу знатно су била у супротности од компромисног Пашићевог става и непопустљивости Светозара Прибићевића. „Не одбацујући до краја централизам, Стојан Протић је настојао да га ублажи, учини подношљивим, за већи део владајућих кругова појединих југословенских народа и покрајина."[513] У времену када је политичка атмосфера, надгледана краљевим ауторитетом, императивно инсистирала на дефинисаном опредељењу „или...или", Протићева концепција није могла да задовољи нити централисте, нити федералисте. Она је посустајала у инсистирању на неговању специфичности не схватајући доминацију искључивости у ондашњој политици. Политички изолован и напуштен, Стојан Протић је 1923. године преминуо. Његове идејне присталице у Војводини су га, у одређеној мери

---

[510] *Застава* од 7. јуна 1923.

[511] „Јавним националним радом се почео бавити још као студент, био је председник 'Кола младих Срба' у Будимпешти и хоровођа пештанског занатлијског певачког друштва 'Слога'; после рата је у годинама 1922–1925. стајао на челу Занатлијске корпорације у Новом Саду; за председника Новосадске трговинско-индустријске и занатске коморе изабран је 1926. У политичком животу је узимао видна удела као истакнут члан некадање Народне радикалне странке, те је као председник ове странке постављен за члана Општинског одбора у Новом Саду, 1927. изабран је за обласног посланика Бачке обласне скупштине, 1927. изабран је за народног посланика, а 1928. постао је министар аграрне реформе. При организовању бановине постављен је био за првог бана Дунавске бановине октобра 1929. и овај је положај заузимао до половине јануара 1930, био је члан Врховног законодавног савета, а од 1931. је именован за сенатора.", извод из биографије Даке Поповића од Триве Милитара, члана Радикалне странке и дописника „Пресбироа" из Новог Сада; РОМС М 14656.

[512] Д. Поповић, *Сећања*, 200.

[513] Ђ. Станковић, *Никола Пашић и...*, 114.

доживљавали као симбол препознавања специфичности у оквиру страначког и државног јединства. Препознатљивост радикала у Војводини у односу на централу није била спорадична појава, али није била ни „најслабија карика" која прети да уруши целовитост. У таквој атмосфери истанчане напетости између идеје о оствареном националном јединству са једне стране и потребе за уважавање специфичности политичког деловања, са друге стране, код присталица Радикалне странке, страначке конференције су умеле да буду сценографија и бурних полемика чији ехо није имао девастирајуће последице по странку у Војводини. Конференција тог типа била је одржана у октобру 1922. године у Сомбору где се водила „бурна расправа о унутрашњополитичким и питањима страначке организације..."[514]

Политички противници странке надали су се да ће овај састанак показати разједињеност и урушавање утицаја Радикалне странке, али како је страначко гласило извештавало, насупрот жеља одређених политичких кругова показана је „једнодушност у тежњи да се сачува непомућено и неокрњено јединство наше странке."[515] Средиште странке у Београду умело је да уважи и страначки допринос својих чланова из Војводине па је на састанку Средишњег одбора за Војводину предложено да се оснује Акциони одбор за Војводину. Није било противљења овој иницијативи, али није било ни бурних реаговања када је она „замрла."[516]

Војвођански радикали су, дакле развијали своје политичко искуство из вишедеценијске борбе против дискриминаторског режима, али и у политичкој атмосфери остварене националне и државне идеје, уколико је било разлога за критичке тонове, они нису изостали. То све је било могуће јер се развијала тенденција самосталног вођења политике упркос постојећим „навикама на директиве"[517] као и „пасивним"[518] ставом јер је национални циљ остварен. Од овог вида самосталности који су уочавали потребе Војводине није се одустајало и упркос поделама које су се, крајем треће деценије појавиле у странци. Противљење ауторитету Николе Пашића због компромитовања и финансијских малверзација његовог сина Рада, а што је штетило угледу странке, показао је Љуба Јовановић. Он је због својих изјава и оштрих оптужби био искључен из странке 1926. године. Овај манифестациони, али због тога не мање значајан разлог размимоилажења и стварања струја у странци, био је на површини много дубљих проблема који су потресали

---

[514] С. Бјелица, *Радикали у Војводини…*, 17.

[515] „Значај сомборског збора", *Застава*, бр. 222, 3. октобар 1922.

[516] С. Бјелица, *Радикали у Војводини…*, 18.

[517] Д. Поповић, *Сећања*, 197.

[518] *Исто*, 198.

странку, а који су проистицали из неслагања о државно-правном концепту уређења југословенске државе, различитог концепта политичких приоритета, али и самог концепта политике према Војводини и националним мањинама. Он је убрзо стекао и присталице и противнике и у Војводини.[519] Различити погледи и поделе унутар странке најчешће су били највидљивији у предизборно време, а то је заправо читав период трајања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Поделе су умеле да буду врло узнемиравајуће и непопустљиве.

Без обзира што је за кратко фебруара 1927. године, дошло до обједињавања странке, нов раскол је уследио априла 1927. године. Тада је мандат за састав владе добио Веља Вукићевић који је, по инструкцијама краља Александра, радио на слабљењу Радикалне странке и поновном оживљавању њеног раскола, а у циљу остварења краљевих намера да се ослабе водеће странке и формира једна „гуверментална" странка њему на услугу. Са таквом ситуацијом у странци, радикали су ушли у наредну предизборну кампању. Дотадашњи председник владе Веља Вукићевић,[520] члан Радикалне странке сукобио се са Главни одбором Народне радикалне странке у вези са вођењем државне политике.[521] Испоставило се да је подела непремостива и њене последице биле су видљиве и у Војводини. Са једне стране, присталице Вукићевића биле су окупљене око Светозара Станковића, а доследни у подршци Главном одбору Радикалне странке биле су присталице на челу са др Славком Милетићем „Општи је утисак да је режим у Војводини изгубио компас. Потискују се они елементи који су својом исправношћу и борбеношћу у прошлости доказали своју подобност да буду ослонац наше националне политике и у будућности и замењују се често сумњивим материјалом предратног војвођанског опортунизма, који ничим не даје гаранције, да ће умети доследно да очува чистоту наше националне линије... Најача државотворна странка у Војводини, Радикална странка, изашла је из тих избора ослабљена и завађена. Методи којима се режим служио при изборима, много су шкодили угледу режима, па индиректно и државном угледу.

---

[519] Види: С. Марковић, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*...

[520] О члановима главног одбора радикалне станке Вукићевић је тада говорио да су „мали и ништавни људи"; Г. Вукићевић о Главном одбору и г. Давидовићу, *Политика*, бр. 6955, 8. септембар 1927.

[521] „На другој страни у Народној Скупштини је одржана конференција радикалских првака, на којој је расправљано о страначкој ситуацији Народне радикалне странке у овим изборима и о односу страначког Главног Одбора према влади г. Вукићевића. Констатовано је готово једнодушно, да је моментална ситуација неповољна за пун замах, несметано агитовање и изборну офанзиву Народне радикалне странке све дотле док се на здраву и солидну основу не постави однос између радикала у влади г. Вукићевића и радикалског Главног Одбора"; „Ситуација", *Застава*, бр. 146, 3. јул 1927.

То су били методи мађарски. Помоћу мађарских и немачких гласова борило се против угледних националних радника који имају неукаљану политичку прошлост."[522] Међусобни обрачун оптужбама да су издали изворне радикалске идеје и непримерена реторика вређања присталица и једних и других првенствено је био присутан, током изборне кампање. Критика Светозара Станковића присталица „пашићеваца", односно групе око Славка Милетића била је усмерена према идеји попустљивости националним мањинама. Излагање политичког програма Радикалне странке и сопствених политичких ставова чланова ове странке, на језику националних мањина, оцењен је као преседан и национални дефетизам. У многим местима Војводине су митинге организовали једни, а потом и други чврсто уверени у оправданост својих ставова. Изборни процес, организован у оваквој атмосфери није могао да смири страсти већ су оптужбе о малверзацијама и неприхватљивом утицају биле настављене.[523]

Да ситуација у Радикалној странци не би измакла контроли и довела до дезинтеграције странке, руководство странке, пре свих, пред крај живота Никола Пашић,[524] а потом и Аца Станојевић, су покушали да пронађу начин да се постојеће струје измире и поново уједине под јединствен страначки програм. Наговештај спремности за то постојао је и међу војвођанским радикалима.[525] Ипак, до споразума није дошло, а разлике, сем осталих, и наклоност према мањинама у Војводини,[526] биле су предмет сукоба и у наредном периоду све до распуштања парламента и увођења диктатуре почектом 1929. године.

---

[522] С. Милетић, Национална линија, РОМС, М 12855.

[523] „Вршена је пресија на бираче незаконитим наплаћивањем порезе, затварањем радња, глобама, којима се уцењивало грађане да би гласали за службене кандидате. Војводина је постала друга Македонија"; „Одвојено мишљење чланова Хрватског Сељачког Клуба, Самосталног Демократског Клуба и Земљорадничког клуба у Верификационом Одбору Народне Скупштине"; *Стенографске белешке, трећи претходни састанак Народне скупштине у ванредном сазиву Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 18. октобар 1927, 48.

[524] „Налазимо се данас већ пред свршеним фактом измирења струја у радикалној странци и дефинитивном отклањању оних неспоразума и по јединство странке опасних потхвата извесних група у њој, који су претили како јединству странке, физичком и идејном, тако евентуално и самој егзистенцији њеној […] Пред конац свога живота Пашић је извео измирење", *Сомборски гласник*, бр. 43, 12. децембар 1926.

[525] „Рекао сам им да је једини начин да се дође до измирења; не стављам никакве услове, него напросто обавити нов избор месног одбора, јер овом садашњем ионако истиче рок"; писмо Славка Милетића Триви Милитару од 14. децембра 1927, РОМС 44751.

[526] „Главни одбор Народне Радикалне странке је Меморандумом оптужио маја 1928. Вељу Вукићевића за слабљење странке и, између осталог, протежирање националних мањина у Војводини"; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928*, Београд 1974, 264.

Ипак, до тог тренутка динамични развој странке обележио је политичку сцену у Војводини. Констатација да је „неред у свим правцима"[527] важила је и даље и требала је да опомене да се прилике морају у Војводини побољшати. Није било неуобичајно да у ово време у новосадској *Застави* изађу и чланци који оштро критикују економско исцрпљивање Војводине. „Београдска влада на Војводину гледа као на краву музару коју су сви музли, а нико је није тимарио. Банат, Бачка и Барања су за браћу преко Саве били 'terra incognita' јер уопште нису познавали њихове прилике."[528] Иако је у оваквим текстовима у штампи било памфлетске реторике,[529] њена веродостојност лако је могла да се провери на терену. Војводина, као аграрно подручје[530] са највише приноса суочавала се са (не)одмереним прохтевима државе која је била исцрпљена обимним потраживањима услед ратних потреба и којој зато није мањкало аргумента, али и пратећих могућности за злоупотребу. Но без обзира на тумачења и политика које су се спроводиле, проблеми пољопривреде су били много дубљи услед технолошке и организационе инфериорности. „Сви пољопривредници се слажу у томе да је наша пољопривреда нерационална и зато скупа... Школовани агрономи постају чиновници место да активно суделују у развијању пољопирвреде као њене вође."[531] Осим тога национална инфериорност Срба у Војводини рефлектовала се и на власништво над земљом и то упркос колонизацији и аграрној реформи и зато је било потребно „ојачати у њој наш национални утицај"[532] и „тргнути се из летаргије"[533] како би се ојачао српски карактер Војводине. Након смрти Јаше Томића, а што је био тежак ударац како организацији тако и програмској визији Радиклане странке, стасавала је нова генерација страначких представника који су ценили своју нову отаџбину али су се трудили и да учине све да Војводина не постане „монета за поткусуривање".[534]

---

527 „Синекуре", *Застава*, бр. 180, 27. август 1919.

528 „Плачи Војводино", *Застава*, бр. 245. 18. новембар 1919.

529 „У наше питоме крајеве слегоше се чете пљачкаша, разбојника и зеленаша..." у: „Плачи Војводино", *Застава*, бр. 245, 18. новембар 1919.

530 „Земљорадња је најважнији привредни фактор Војводине, јер се њоме просечно бави 90% житеља."; М. Гавриловић, „Привредни проблеми Војводине", *Летопис Матице српске*, књ. 313, св. 1–3, 1927, 101–107, 101.

531 М. Гавриловић, „О економској обнови", *Летопис Матице српске*, књ. 310, св. 2–3, 1926, 237–249, 241.

532 М. Гавриловић, „Привредни проблем Војводине"..., 105.

533 М. Петровић, „За национални карактер Војводине", *Летопис Матице српске*, књ. 314, св. 2, 1927, 160–163, 163.

534 Д. Поповић, *Сећања*, 42.

Радикална странка је водила рачуна и о организацији омладине унутар странке, али је она била изложена искушењима кроз које је и странка пролазила. Најактивнија омладинска организација под утицајем Радикалне странке, у Војводини била је Српска национална омладина. Њена парола о „Велико Србији – од Јадрана до Тимока, од Солуна до Триглава" позивала је на аутентичну националну идеју радикала која је тежила да сачува српски национални идентитет насупрот југословенској омладинској организацији ОРЈУН-а и хрватске националне омладине (ХАНАО). Ова организација била је под утицајем „Удружења српских четника – за Краља и Отаџбину!" на чијем челу је био Пуниша Рачић. У Војводини је „било 130 одбора, а у остатку земље је било свега 60".[535]

Погледи на аграрну реформу и положај мањина

Најозбиљније питање политичког ангажовања војвођанских радикала у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца било је у вези са аграрном реформом. Њено спровођење је било неизбежно и кретало се између осмишљених програма стручњака са једне стране и тумачења политичких потреба са друге стране. На позив својих страначких колега посланика Народне радикалне странке, Јован Лалошевић је припремио „Нацрт Закона о експропријацији великих поседа и о новом уређењу аграних односа."[536] Лалошевић је озбиљно и студиозно приступио изради законског предлога. Претходном анализом је указао да су постојећом реформом, без критеријума и одговорног приступа, најтежи удар поднела велика имања[537] без обзира на њихов продуктиван, националан и породични карактер. „Ми смо, као у опште у аграрној реформи, и у овом погледу предухитрили посао, те немилосрдно распарчавали све наше велике поседе, без обзира на то, да су они феудални остаци, или су капиталистичког порекла и створени неуморним радом и штедњом наших

[535] С. Бјелица, *Радикали у Војводини…*, 19.

[536] „Војвођански народни посланици Народне радикалне странке у својој конференцији 26. јула 1923. позваше ме, да прерадим, односно да израдим нацрт закона о експропријацији великих поседа и о колонизацији"; Ј. Лалошевић, *Расправа о аграрној реформи одржана у Београду 6. јуна 1923, у конференцији војвођанских народних посланика Народне Радикалне странке*, штампарија Стевана Стојачића у Сомбору, Сомбор, 1923.

[537] „Цео наш посао око аграрне реформе свео се је једино на раздеобу великих поседа. Уништити велики посед и делити земљу уз багатални закуп ономе, ко је тражи, ето то је наша Аграрна Реформа."; Ј. Лалошевић, Аграрна реформа у нас, ИАС, Ф. 57, инв. бр. 231/1922.

ваљаних пољопривредника. Упропастисмо културне тековине од милијарде вредности, а остависмо и надаље у парлогу стотинама хиљада јутара земље које је аграрна реформа у првом реду требала да приведе култури. Ми смо поступили према власницима земље не као према највећим порезницима и вредним и корисним нашим грађанима, него као према дин-душманима, које треба усијаним гвожђем истребити. Држим да смо до сада могли увидети, да овакав поступак наш нити је економски користан, нити политички мудар, нити правно дозвољен."[538] Овакав развој догађаја је условило сроза-вање пољопривредне производње и прелазак на екстензивну производњу, што је, уз неодмерену пореску политику, постало бреме за домаћинство у Војводини. „Веома сам умерен када тврдим, да је плодност земље, узете под аграрни удар, пала на 50% ... Земља се експлоатише а не поправља, земља се запушта и губи од свог квалитета ...".[539] Ова анализа са аспекта продуктивности била је реална, али је њена имплементација наилазила на много корумптивних активности на терену које су штитиле велепоседничка имања[540] и идеју економске одрживости је трансформисала у страначки памфлет који је наилазио на озбиљне критике, пре свих демократа који су аграрну реформу и започели.[541] Аграрна реформа, нарочито након разграничења требала је да буде подршка колонизацији чији је циљ био „насељавати слабо насељене крајеве наше и јачати наш национални живаљ у крајевима где је он слаб."[542] Инсистирање да земља буде додељена онима који су вични њеној обради посредно је прозивала поделу земље бројним аграрним колонистима из руралних крајева државе који нису, без обзира на њихов однос према добијеном поседу, могли да остваре пољопривредне вишкове. Отуд и проистиче

---

538 Ј. Лалошевић, *Расправа о аграрној реформи одржана у Београду 6. јуна 1923, у конференцији војвођанских народних посланика Народне Радикалне странке*, штампарија Стевана Стојачића у Сомбору, Сомбор, 1923, 10.

539 *Исто*, 15/16.

540 Позната је ситуација која сведочи о пристрасности, а настала је након одлуке Жупанијског аграрног уреда у Србобрану којом је делимично враћена земља Гедеону Дунђерском, док су Јаша и Стеван Дунђерски изузети из те одлуке. „Јаша и Стеван Дунђерски, нису намеравали да олако пристану на издвајање 232 кј из својих поседа за сврхе аграрне реформе, јер су сматрали да су директно оштећени подршком коју аграрна администрација пружа Гедеону Дунђерском", Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Матица српска, Нови Сад 1968, 83.

541 „Политика аграрне реформе, коју спроводи радикална странка...најкарактеристичнија је по томе, што у њој владају хаос, самовоља и политичка трговина."; Говор Славка Шећерова на LXVIII редовном састанку Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 29. и 30. марта 1924; *Стенографске белешке*, година 4, број 69, 623.

542 Ј. Лалошевић, *Расправа о аграрној реформи одржана у Београду 6. јуна 1923, у конференцији војвођанских народних посланика Народне Радикалне странке...*, 93.

незадовољство аграрних интересената, колониста и добровољаца овим концептом. „Доле Лалошевић! Доле велепоседници и крвопије! Вичу непрекидно добровољци."[543] Аграрна реформа је требало да реши и добровољачко питање, односно решење аграрно материјалног статуса учесника у Првом светском рату. Као што смо и видели, велик број њих је несебично изложио свој живот за остварење националних и државних интереса. Међутим, и поред добре намере, додела земље се одвијала стихијно, непланског, уз одређен политички интерес, материјално и финансијски неодговорно и на моменте расипнички. Последица таквог немарног рада били су вишеструки губици државе и напета политичка ситуација између поседника земље и оних који треба да је добију. Обострано незадовољство услед недоречених решења било је извор сталне кризе са несагледивим последицама. „Данас се силом гради јаз између добровољаца, земљорадника и поседника. Добровољац у поседнику види свог противника, који му не да земље, а поседник добровољца сматра пљачкашем и насилником који му отима тековину и дедовину. Овако узајамно нерасположење грађана, који су позвани да раме уз раме раде за напредак и процват свој и државни, не ствара здраво стање."[544] Добровољци су добили земљу, али су многи пре свега због нерентабилности али и несналажења и неодговорности остали без ње доприносећи, на тај начин продубљивању кризе око решавања њиховог питања. Њен ударни талас је тешко могао да се амортизује без одлучне интервенције државе али она се, у том тренутку крила иза јалових скупштинских полемика.

Војвођански радикали су се трудили да заузму став са свим важнијим политичким питањима. Посебно интересантан однос био је према националним мањинама. У еуфорији државне еманципације националне идеје мултиетнички простор, попут Војводине, могао је да постане национално дискриминаторски. Ипак, радикали су, на основу оног што су писали били свесни овог проблема сопствене националне претенциозности. Правилно оцењујући да је Аустро-Угарска монархија нестала и зато што је спутавала национална права[545] намеравали су да, у духу одлука Велике народне скупштине из 1918. године учине све, без обзира на националну припадност, равноправним грађанима државе. У складу са тим се и захтевала превентивна делатност државних органа против оних који подстичу шовинизам. „Дужност је државе да очува личну и имовну слободу својих грађана а

[543] „Борба за велики посед", *Политика*, бр. 5658, 24. јануар 1924.

[544] Ј. Лалошевић, Нацрт коначног решења Добровољачког питања, 27. фебруар 1922, ИАС, Ф. 56, инв. бр. 588/4.

[545] „Они су нас давали и хтели су нас претопити у Мађаре, и шта су постигли? Постигли су то да су од нас створили непријатеље који су их уништили."; „Национализам или шовинизам", *Застава*, бр. 203, 10. септембар 1922.

уједно да пази да ни један грађанин не прекорачи границе своје слободе и тиме повреди, било личне, било имовне интересе свога суграђанина... Националне мањине постоје. Оне су ту. Ми њих не можемо нити појести... Ми не можемо према њима поступати онако исто, како су Мађари поступали према нама... Ми нећемо да кажемо да ми сада треба да створимо анархију него напротив, строгу дисциплину, али поред које ће у исти мах бити и потпуне грађанске слободе. Та пак грађанска слобода се не може штитити шовинизмом, јер сваки је шовиниста заслепљен и неће и не може да поштује туђу слободу. Нека дакле стога наше 'националисте' добро размисле, какве ће последице имати њихов рад, ако се овај и даље буде кретао у правцу непомирљивог шовинизма."[546] У намери да избегну националну прекомерност и да, истовремено буду препознати као национални политички радници, радикали су сматрали да је то могуће у развијеном демократском друштву. На тај начин су оценили да је „Просвећени демократизам најсавршенија форма политичког и друштвеног живота. Он даје пуну гаранцију сваком члану државе и друштва да може несметано вршити своје политичке и друштвене обавезе без обзира на своје политичко уверење...". То је захтевало развој образовања и посебна пажња је требала бити посвећена развоју личности. „Услед недовољног општег школског и друштвеног васпитања, схватање демократских начела није хомогено: поред правилног, савременог схватања њиховог видимо упоредо и изопачено, тако рећи вулгаризовано, које одише некултурношћу и за коју не можемо наћи бољу реч него – плебеизам. Плебејизам је плод недовољног школског и друштвеног васпитања, особито овог последњег."[547] Овај речити идеализам у политичкој стварности је наилазио на бројне проблеме који су од њега учинили вредност инвалидног карактера. То је видљиво и у контексту неприхватања национално интеграционих политичких оријентира.

Натполовична бројност[548] мађарског, немачког и румунског становништва,[549] према радикалима, захтевала је очување националног идентитета и словенску солидарност која није смела да се ремети додатним националним активностима у правцу међусобног неповерења. Прижељкивана солидарност није заживела, а страначке размирице су биле све учесталије.

---

[546] *Исто*.

[547] „Демократизам", *Застава*, бр. 223, 4. октобар 1922.

[548] Види фусноту број 467.

[549] „Ипак од самог почетка је било јасно да ће ове мањине бити једва декор на политичкој сцени новостворене краљевине. Што се Мађара, Немаца и Румуна тиче, њима је бирачко право ускраћено с образложењем да још није истекло право опције, те да им се као потенцијалним страним држављанима, не може дозволити да одлучују о највишем правном акту земље"; З. Јањетовић, *Синови царева*…, 171.

Далекосежна и демократски оријентисана идеја о равноправности свих народа, донета на Великој народној скупштини 1918. године, у југословенској држави била је суочена са бројним искушењима у покушају да се оствари. Мађари су се дуго опирали да прихвате лојалност новој држави у нади да ће неправда нанета Тријанонским мировним уговором бити поништена. Немци, који су у Угарској били дискриминисани попут других народа немађара, за разлику од очекиваног били су исто неповерљиви према новоформираној власти. Радикална странка се трудила, чини се много више од осталих, да придобије поверење националних мањина у Војводини најпре кроз сарадњу са њиховим политичким представницима, а потом и кроз идеју да се укључе у странку и допринесу њеном раду. Истакнута имена војвођанских радикала оног времена, попут Лалошевића, су ову сарадњу сматрали једном од најзначајнијих активности српских радикала Војводине, јер је она требала да сведочи о уважавању специфичности развоја српског идентитета, на овим просторима кроз поштовање других националних заједница.[550] „Треба признати да народне мањине у Војводини: Мађари и Немци стоје на високом степену културног и привредног развитка... и имају солидно израђену привредну кулу... срушити сву ту привредну организацију или је сузбити... значило би нанети целом нашем народно економском животу непроцењиву штету."[551] Дотадашњу политику према мањинама Лалошевић је образложио као репресиван приступ који онемогућава било какво национално изјашњавање пре свих Немаца и Мађара. Побољшања су била тешко уочљива, али је инсистирање на суочавању са проблемом онемогућило да буде скрајнут и то без обзира на неизвесност трајања процеса његовог решавања. Бојажљивост у политичкој свакидашњици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, оптерећеној недовољним напорима у развоју културе политичког дијалога, условила је да свака иницијатива, од стране страначких колега и присталица буде оцењена као високоризична хазардерска игра са неприхватљиво високим националним улогом која може да изгуби наклоност владара. Таква врста фрустрације у којој се ставови политичких представника спутавају опредељењем за самоконтролу, упркос жељи да буду изречени, довела је до експлозивне реакције у Скупштини.

---

[550] Тако је Јован Јоца Лалошевић своје предизборне и политичке говоре држао и на немачком и мађарском језику о чему сведочи и сачуван његов текст на немачком језику. J. J. Лалошевић, Политички памфлет на немачком језику од 27. јануара 1925, ИАС, Ф. 57, инв. бр. 39.

[551] Писмо председнику Владе Живковићу, о положају националних мањина, од 24. марта 1929; ИАС, Ф. 57, инв. бр. 450.

Приступ Демократске странке

Демократска странка која је имала значајног утицаја на развој политичких идеја и страначких активности у Војводини, настала је у мају 1919. године уједињењем дотадашње Хрватско-српске коалиције, тзв. Демократско-државотворне странке на чијем челу је био Светозар Прибићевић са Самостално-радикалном на чијем челу је био Љубомир Давидовић и Напредном странком на чијем челу је био Павле Маринковић. У начину организовања Демократске странке запажају се елементи који нису уобичајени нити карактеристични при формирању било које друге политичке странке. Странка је формирана неуобичајено, односно, није поникла из удруживања присталица, већ је настала акцијом функционера, односно акцијом активних министара у влади, формирањем посланичког клуба и фузијом тога клуба са клубовима других странака. Странка се укрупњавала симбиозом већ постојећих политичких странака и група, а не организовањем и акцијама у масама. То је био предмет критике политичких противника, пре свих радикала у Војводини. „Она се ствара одозгоре. Њу стварају министри, повереници Народне управе, велики жупани итд. итд. Демократску странку стварају вође без демоса, без народа. Око демократске странке се искупиле највеће противности, у нашим војвођанским крајевима нарочито, они који су најоданије служили вармеђашком систему, а у својим политичким схатањима су увек били назадни, неслободоумни, рекли би увек себични."[552] Иако је на оснивачкој конференцији усвојена одлука да се коначно формирање странке и израда њеног програма препусти конгресу, то није спроведено у живот.

Друга битна карактеристика ове странке је претенциозност мешања и идентификовања идеја и концепција странке са идејама и концепцијама државе. Основни мотиви за њено оснивање, њени покретачи су налазили у потреби организовања политичких снага за спровођење унутрашњег државног уређења на централистичкој основи. Странка се истиче од самог почетка као носилац и чувар „државне идеје" као једино спасоносна „државотворна странка" док све остале групе и странке, које јој не прићу сврстава у „сепаратистичке" групе, које немају права да егзистирају.[553] По програмском опредељењу она је била прва југословенски детерминисана странка.

---

[552] „Ратни поклич новосадских демократа", *Застава*, бр. 86, 30. април 1919. године. Види: „Демократе", *Застава*, бр. 95, 13. мај 1919.

[553] Б. Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Институт за савремену историју, Београд 1970, 76–77.

„Демократска странка... сматра народ Срба, Хрвата и Словенаца као националну целину, једну по крви и језику и по својим осјећајима, по континуитету земљишта, на којем неподвојено живи и по заједничким животним интересима свог народног опстанка. Стога Демократска странка искључује све хисторијске, племенске и покрајинске разлике и обзире као разлог и подлогу за политичко и административно уређивање и посебно страначко одвајање. Демократска странка ће његовати и развијати у најширим слојевима свијест о јединству нашега народа и државе, тежећи да се то јединство изрази у свим политичким, друштвеним, културним и привредним питањима, а сузбијати свако дјеловање сепаратизма, демагоштва и оскудицу јавног и друштвеног морала..."[554]

Странка је, уз Радикалну странку, припадала централистичком блоку. Програм странке је предвиђао „потпуно народно и државно јединство Срба, Хрвата и Словенаца... Демократска странка исповеда начело да ће се народно јединство нашег троименог народа најбоље остварити у централистички уређеној држави."[555] Крути централизам оправдавао се потребама утемељења и консолидације државе и није толерисано никакво историјско наслеђе у државно-правном смислу, шта више децидирано се Демократска странка дистанцирала од тих и таквих рецидива. „Демократска странка тражи да централни парламент односно народна скупштина буде суверена у свима одредницама устава, уређења државе и политичких слобода. Демократска странка не признаје покрајинским администрацијама, које су биле у важности под Аустро-Угарском владом, никаква права на даљи живот. Исповедајући јединство државе, Демократска странака не признаје ни једној области, уједињеној у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, право на посебну политичку ни административну аутономију."[556] Програм странке ослањао се на децентрализацију и одређеном виду самоуправе, као и афирмацији централне власти у социјалној компоненти државе и са тим у вези био је компатибилан програму Народне радикалне странке. „Демократска странка заступа правну и истинску самоуправу... Демократска станка исповеда начело, да ће се народно јединство нашег троименог народа најбоље остварити у централистички уређеној држави у којој ће администрација бити децентрализована. Демократска странка сматра да ће се и интереси широких маса народних и радника бити најбоље сачувани и остварени у централизованој држави."[557]

---

[554] Ф. Чулиновић, *н. д.*, 278, Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам...* 206; Види: „Нацрт програма Демократске странке", *Панчевац*, бр. 47, 48, 49. и 50. из 1920.

[555] РОМС, Програм Демократске странке, М 14044.

[556] Исто.

[557] Исто.

Разграничење на историјско-територијалном принципу није се уважавало и сматрало се замајцем ретроградног федерализма. „Наше гледиште: Један народ у једној држави с једним уставом, једном владом и једним законодавним телом. Широке и неговане административне самоуправне јединице од којих је општина најмања, а област највећа, даће народу могућност, да своје локалне интересе унапређује, и своје потребне енергије развија, преко својих посебних органа, свуда са истом надлежношћу. Али административна подела земље неће се извршити на историјско-територијалној основи."[558]

Странком су, својим политичким ангажманом, доминирали Љуба Давидовић који „иако је заступао идеју југословенског националног јединства, ипак у свом политичком раду показивао склоности к тактизирању и компромисности са свима другим политичким групама, осим с радикалима"[559] и Светозар Прибићевић који је у „одбрани централизма" био непопустљив и упоран. Тако у његовој реакцији на предлог Уставног нацрта Јосипа Смодлаке о дванаест самоупоравних покрајина, а међу њима и Војводине ми видимо његово противљење федерализацији земље. „Чује се да је спремљен устав са аутономијама и покрајинским владама. Ми смо одлучни противници таквом уставу. Свака провинција нека живи у прошлости томе се ми нећемо да одупиремо али одупираћемо се томе да она живи посебним и опредељеним политичким животом."[560] Прибићевићева приврженост и одлучност у одбрани централизма, након разочарања у централистичко-монархистички систем, од 1927. године, постале су узданица његовог противљења централизму.

Демократска странка Војводине основана је 12. фебруара 1919. године. „За председника странке изабран је је др Богдан Гавриловић,[561] ректор Београдског универзитета, за потпредседника др Јово Богданов и др Жарко Јакшић, а за секретара др Славко Шећеров. Сва четворица била су Банађани, што је разумљиво ако се зна да су радикали били јаки у Бачкој, а да је у Банату било и напреднијих грађанских политичара."[562] Неколико дана касније она је ушла у новоосновану Југословенску демократску странку. У Војводини странка је била друга по броју гласова, на изборима одржаним 28. новембра 1920. године. Организацијом странке у Војводини доминирали су др Душан Дуда Бошковић, који је био повереник странке у Панчеву,

---

[558] Памфлет: *Демократији Срба, Хрвата и Словенаца*, памфлет је издат након формирања Демократске странке, РОМС, М 14044.

[559] Ф. Чулиновић, *Развитак југославенскої федерализма*, Загреб 1952, 94.

[560] *Панчевац*, бр. 18. од 2 маја 1920.

[561] Б. Гавриловић (1864–1947), математичар и академик био је родом из Новог Сада. http://poincare.matf.bg.ac.rs/~ncd/Bogdan_Gavrilovic_VirtBibl/Biografija-kratka.htm

[562] Б. Храбак, *Војвођански демократи о хрватском питању и о приликама у Хрватској 1919–1928. години*, Зборник ХИСБ, бр. 17/1, Славонски Брод 1980, 3.

затим Лазар Марковић, повереник странке у Новом Саду, док је секретар странке био др Славко Шећеров.[563] Убрзо се странци придружио и Миховил Томандл. „Вративши се из заробљеништва ја сам већ затекао организацију присталица Демократске странке којој је на челу стајао др Душан (Дуда) Бошковић, тадашњи посланик у Привременом народном представништву. Он је већ априла 1919. године покренуо недељни лист под насловом *Панчевац*,[564] што је за ширење страначке идеологије било од великог значаја."[565]

Демократска странка у Војводини је у потпуности прихватила програм странке и њена начела. У оквиру тих начела, за политичаре из ове странке, тада су се могле препознати и специфичности које одређују Војводину. У броју 19. *Панчевца* од 24. августа 1919. године насловни чланак, без потписа аутора, носи назив „Организујмо се...". То је, заправо, први чланак, а и једини током 1919. који позива на конкретно организовање, али не политичко, већ организовање у економском интересном смислу, у Војвођанским оквирима. „Све се у разговору чешће чују, а по војвођанским листовима и чешће читају тужбе да се с Војводином не поступа онако како су то Војвођани после ослобођења очекивали... Страначку подвојеност на страну: организујмо се на основу чисто војвођанских интереса који се тичу свих Војвођана ма које странке ма којег заната они били... Што је јача и усавршенија организација тим ће већи бити њен утицај, тако да ће временом добити ингеренцију и на политичке странке, те приморавати ове, да и оне приону око побољшања данашњих јадних прилика у Војводини."[566] Критике које су упућиване биле су у контексту критике власти на нивоу државе. Ако анализирамо *Панчевац* током његовог излажења у 1919. години, добићемо следеће информације: Изашло је 37 бројева и доминантне теме у вези са политичком проблематиком, поређане по значају биле су: афирмација програма и начела Демократ-

[563] Реч је о др Славку Шећерову који је био истакнути демократски првак у Војводини, власник демократског гласила *Народна слога* који је излазио у Великом Бечкереку, а гласови се односе на његову кандидатуру на простору В. Бечкерека. Докторирао је у Бечу. Био је главни повереник за аграрну реформу од 1919 до 1920. године. У време стварања југословенске државе заступао је идеју националног јединства Срба и Хрвата, а оштро је критиковао концепције Јаше Томића. У време оснивања Демократске странке у Војводини 1919. године, био је изабран за њеног секретара. Био је и први од шест секретара у Привременом одбору Југословенске демократске странке, РОМС, М 12461, Шећеров др Славко, *Аутобиографија.*

[564] Први број *Панчевца* појавио се 13. априла 1869. године. Након Првог светског рата, *Панчевац* поново излази од 1919. године до Шестојануарске диктатуре као приватни лист близак Демократској, а после разлаза, Самосталној демократској странци. Власник је био др Душан-Дуда Бошковић. Пресељењем у Нови Сад, Бошковић сели и редакцију и преименује лист у *Војвођанин.*

[565] М. Томандл, *Аутобиографија*, 293.

[566] Током 1920. од шездесетак изашлих бројева, специфично војвођанском проблематиком бави се чланак др С. Шећерова: *Аграрне прилике у Војводини*, који решење даје у оквиру програмског приступа аграрној реформи ДС о малим земљишним поседима. Чланак је изашао у бројевима 8. и 9. у 1921. години, у броју 17. од 1. маја, први пут се говори о потреби политичког удруживања Војвођана у чланку Лазе Стипића „Војводина пред новом политичком ситуацијом".

ске странке, њене активности, константна критика Радикалне странке и њених програмских начела и активности, затим проблеми корупције, аграрне реформе, разграничења, и остало.

Периодично је Главни одбор Демократске странке у Војводини обавештавао централу у Београду о састанку са свим месним и среским организацијама на територији Војводине. Тако је било и у вези са састанком одржаним 31. децембра 1919. године. И на овај начин је демонстрирана подршка основним начелима странке, али је и инсистирано на политичком и административном препознавању специфичности Војводине. То се радило обазриво и одмерено са намером да се амортизују тежње за федерализацијом кроз указивање на потребу оснивања одељења при министарству уз пажљив одабир пренетих надлежности. „Демократска странка у Војводини сматра за преко потребно да се процес пречишћавања (додато и борбе против корупције) наше јавне управе што пре и енергичније, у свим његовим гранама почне; једино ће се тим начином моћи учврстити наша власт у новим покрајинама и једино ћемо таквим начином стећи трајно поверење тамошњег народа. Главни одбор Демократске странке сматра да је преко потребно да се организује у централној управи у сваком министарству по једно одељење за Војводину,[567] и да исто одељење треба да воде људи упознати са тамошњим приликама; административна децентрализација може нас сачувати од многих погрешака."[568]

Однос према мањинама и превирања

Врло је карактеристичан у програмском опредељењу Демократске странке и одговоран однос према народностима. „Главни одбор Демократске странке сматра да је преко потребно активно сарађивати са народностима на територији Војводине: влада треба да створи неке одређене одлуке у политици које се имају водити према њима. Основа ове политике треба да буде да народностима дамо оно и онолико, колико смо ми сами тражили под старим режимом."[569] Ова начела требала су да привуку и друге народности

[567] „У исто време фебруара 1919. године, када су састављали програмски документ Демократске странке у Војводини, тражена је административна децентрализација, која би младу државу могла сачувати од многих грешака па и покрајинске аутономије. Главни одбор странке у Војводини захтевао је да се у сваком министарству (слично као у Министарству унутрашњих послова и Министарству правде) образује једно одељење за Војводину у коме би радили људи који су познавали правне и политичке прилике те покрајине.", Б. Храбак, *Борба демократа за самосвојност...*, 41.

[568] РОМС, Седница Главног одбора ДС у Војводини, М 14044.

[569] Исто.

у оквире Демократске странке, али и да негују општејугословенску идеју са претензијом да странка буде државна творевина, а не етносна или регионална. „У новоствореној држави одмах су се формирале разне политичке странке од којих је Демократска странка била једина која је имала својих присталица и код Срба и код Хрвата и код Словенаца. По свом програму она је заступала унитаристичко гледиште, тј. да сва три племена чине један народ и једну државу са једним владаоцем, једном владом и једним законодавним телом. Она је тражила потпуно обезбеђење свих грађанских слобода; изборно право које се имало обављати на основу општег, једнаког, непосредног и тајног права гласа; самоуправу општина, срезова и других области; потпуну судску независност; обезбеђење равноправности свију вероисповести; аграрну реформу[570] са правом насељавања земљорадника безземљаша, стварање и ширење задруга произвођача и потрошача; обезбеђивање економске независности радника, земљорадника и малопоседника те њихово осигурање лично и породично; ублажавање класне борбе; изједначавање наставе и читавој држави и тако даље."[571]

Овакав респективан и уважавајући приступ статусу националних мањина Демократске странке у Војводини био је вишеслојно и садржајно различит од става Народне радикалне странке. Препознатљиви су чланци који су излазили у *Панчевцу* у вези са мањинама. Неговао се потпун либерални однос са претензијом да странка буде политички заступник становника Војводине без обзира на националну припадност, а тиме и укључивање мањинског становништва у политичко-институционални живот земље[572] најпре правом гласа. „Специфичност политичког рада Демократске странке на простору Војводине огледала се и у њиховом залагању за право гласа и Немаца и Мађара, а чему се противила Радикална странка. На тим изборима (мисли се на изборе од 28. новембра 1920) нису имали право гласа у Војводини Немци и Мађари, и то зато што су по мировним уговорима имали право опције за Немачку односно Мађарску. Демократска странка противила се ускраћивању тога права на основу начела равноправности свих народности без обзира на веру и националну припадност, и тај је свој став истицала и у тадашњем Народном представништву приликом дебате о Изборном закону."[573]

---

[570] Види: Н. Гаћеша, „Аграрни програми грађанских политичких партија у Југославији између два светска рата", 125–172, у: *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995;

[571] М. Томандл, *н. д.*, 291–292.

[572] *Панчевац*, од 27. 4. 1919, 20. 6. 1920, 25. 7. 1920. итд.

[573] С. Марковић, *Грађанске опозиционе...*, 30.

Међутим, реалност политичког односа према мањинама уоквирена крунским централизмом и конкретно спроведеном политиком пре свега у просвети, није била задовољавајућа, шта више представници мањина често су упозоравали на, пре свега, културно-просветно запостављање и асимилацију. „Могло се очекивати и очекивало се на страни мањина, које не стоје у некој нарочитој опреци ни према држави, ни према Србима, већ су лојално прихватиле ново стање и показале пуну спремност за позитивну сарадњу у државном животу очекивало се, да ће мањинска наша политика у Војводини поћи путем помирљивости, путем придобијања лојалних инородних елемената за ужу активну сарадњу на сређивању војвођанских прилика у духу националне слободе, правичности и пуне грађанске равноправности... Онемогућавање националног и просветног развитка мањина неуставним подржављењем њихових конфесионалних школа, свођењем школа мањина на паралелне разреде, постављањем наставника без обзира на народну припадност и на познавање језика и културе мањине и истискивањем материнског језика из основне наставе у толикој мери, да мањинска деца једва уче поштено читати и писати на свом језику и да у вишим разредима основне школе у опште нема више наставе на материнском језику."[574]

У *Панчевцу* су излазили и текстови који су истицали програмска начела странке заснована на централизму, против федерализма и аутономије. Неки од истакнутих чланова станке су се томе противили отворено критикујући приступ централе странке у Београду. „Приликом идућих посланичких избора (1923) мени је поново понуђена кандидатура на демократској листи, али сам је поново одбио, јер је странка стајала на позицијама Видовданског устава коју ја нисам могао ни прихватити ни бранити. Из истог разлога сам одбио и понуду Светозара Прибићевића да се примим положаја државног саветника."[575] Лист је пратио и политички рад странке у организационом смислу и објављивао саопштења среских, окружних и обласних одбора, а што нам указује на начин унутрашње организације странке. Тако је за Војводину постојао „Секретаријат"[576] странке.

Са друге стране, постојала је и разлика у политичким гледиштима са Радикалном странком. Разлика је видно била изражена у вези са националним опредељењем. Иако је прихватила новостворену државу и југословенску идеју, Народна радикална странка је, као што смо представили, остала доследна својим српским националним интересима. Она није негирала југословенство, али је у њеном тумачењу оно резултат етносродности сло-

---

[574] С. Крафт, *Војвођани у Војводини*, 50–51

[575] Види: Н. Милутиновић, *н. д.*, 15.

[576] *Панчевац*, бр. 5. за 1920, објављује „Демократска странка и њен програм укратко", у 12 тачака, а у потпису се налази Секретаријат Демократске странке у Војводини са средиштем у Београду.

венских племена са ових простора при чему је српски народ најбројнији и самим тим доминантан. Овакав став о националном питању примећен је и од савременика и нијансирао је страначку својственост. „Друга велика политичка формација постојала је под именом Народна радикална странка, која је, углавном, имала исти програм као и Демократска странка, али се битно разликовала од ње у два питања: народног јединства и аграрне реформе. Јер, док је Демократска странка проповедала бескомпромисно народно јединство Срба, Хрвата и Словенаца, Радикална странка је само истицала међусобну равноправност тих народа, спроводећи је у пракси са српском хегемонијом. О питању аграра радикали су заступали гледиште да се власницима има да плати накнада за одузету земљу док су демократе били против сваког обештећења."[577]

Југословенски национални унитаризам била је доследна идеја третирања националног питања демократа и окосница честе јавне критике усмерене према Радикалној странци. „Ако смо један народ, онда морамо имати сви, и Срби и Хрвати и Словенци једну националну свест. То значи да је мени, Србину, све што је хрватско и словеначко исто тако свето и драго као што ми је и моје српско, и да ја не видим и не осећам границе где престаје српско а настаје хрватско и словеначко... Јединство народа ствар је народне просвећености. Зато је просвећеном Србину много ближи брат просвећен Хрват или Словенац него непросвећен Србин."[578] Опасност идеалистичког третирања заједничког идентитета Срба, Хрвата и Словенаца са романсираним призвуком и толеранцијом грађанске просвећености као методом доласка до заједништва често се памфлетно у демагошком тоналитету појављивала у ондашњој штампи. Инструментализација политичке идеје јужнословенског јединства, у страначком политичком смислу, у Демократској странци имала је свог доследног представника који се одлучно супротстављао племенском федерализму и етничкој подели. Новосадско *Јединство*, гласило Демократске странке у Војводини послушно је следило уређивачку политику централног гласила Демократске странке у Београду – *Демократије*. Ови листови су упозоравали на „савршену конфузију"[579] коју би собом донела подела на покрајине. Таква конфузија дезинтегрисала би државу и обесмислила је. У идејном смислу ову конфузију би условила чак и помисао на очување некадашње „црквено-школске аутономије" војвођанских крајева.

Са друге стране панчевачки лист *Панчевац*, иако одан страначкој политици, неговао је једну препознатљивост економских интереса Војводине и имао је запажен критички осврт према монетарној односно валутној по-

[577] М. Томандл, *н. д.*, 292–293.

[578] *Јединство*, 8. 5. 1919.

[579] *Демократија*, 7. јул 1920.

литици. „Лист је констатовао да је свуда владао дармар, и то пре свега зато што 'државници србијански нису дорасли своме позиву'; дакле, због неспособности радикалских министара настале су 'огромне штете, и моралне и материјалне'; финансијски стручњак М. Нинчић просто је исмејан зато што је 'почетнички и глупо пребиљеговао аустро-мађарски новац'; тек крајем године настало је задовољавајуће стање заслугом демократске владе".[580]

Ипак, јединствен став демократа из Војводине демонстриран је у односу према већ поменутом федералистичком предлогу државног уређења Јосипа Смодлаке из 1920. године. Овај предлог у члану 7. је предвидео постојање дванаест самоуправних покрајина, између осталих и Војводина са главним градом Новим Садом. Према овом предлогу, свака покрајина имала је и своју скупштину (покрајински сабор) и владу (покрајинску управу).[581] Било која солуција која је претпостављала историјску и племенску поделу, није наилазила на разумевање Демократске странке.

Своју политичку промоцију, на простору Војводине, Демократска странка је организовала и путем зборова. „Први, а и врло значајан политички збор на коме сам и ја учествовао одржан је 25. маја 1919. године у Долову,[582] једном већем селу недалеко од Панчева. На позив др Бошковића дошло је на тај збор 14 угледних посланика Срба, Хрвата и Словенаца, чиме је било манифестовано народно јединство за које се залагала Демократска странка... Збор је отворио поп Миша Ракић... На збору је донета резолуција у којој се тражило да се што пре уведе самоуправа општина, срезова и округа и да се изведе аграрна реформа у правом и демократском духу."[583] Писало се и говорило тада да је на збору учествовало до „3000 људи", што је предимензиониран број који је имао за циљ афирмацију Демократске странке путем њеног гласила у Војводини. Избори за конституитанту су показали да је у Долову Демократска странка добила 165 гласова, испред ње били су радикали са 396 и комунисти са 237 гласова.[584] Сваке године одржавале су се конференције војвођанских демократа које су истицале политичке принципе и начела странке у државним оквирима.[585]

---

[580] Б. Храбак, *Борба демократа за самосвојност*..., 43.

[581] Против овог Предлога устава пише Томандл у *Панчевцу* од 14. јануара 1920.

[582] О овом збору опширно се пише у *Панчевцу*, бр. 6, и идентична садржина у броју 7. од 1. јуна 1919, Матица српска, инв. бр. 27075. Осим тога у броју 8. од 8. јуна 1919, помињу се зборови у Панчеву, Иланци, Старчеву и Брестовцу.

[583] М. Томанд, 294–295.

[584] Извор: *Панчевац*, бр. 59, 1920.

[585] *Панчевац*, бр. 40. од 9. октобра 1921, доноси Резолуцију са Конференције изасланика Демократске странке из Војводине у седам тачака где, између осталог, стоји: „Узимајући на знање да су стварањем јединствене Демократске странке у целој земљи престале потребе за

Неквалификовано чиновништво, пореска политика,[586] лоша аграрна и просветна политика... према покрајини били су проблеми на које су демократе из Војводине све више указивали, у намери да се пронађе оптимално решење проблема. На све ове недостатке указује Миховил Томандл у свом веома оштром чланку „Српски хегемонизам" који је изашао у *Панчевцу* од 7. октобра 1923. године. Између осталог, он пише: „Српски елеменат у Војводини има да ћути јер је непоуздан и јер не зна како се држава ствара. Војвођане треба најјаче опорезовати, виче српски министар финансија, они имају и за нас да плаћају; Војвођанима не требају ни путеви ни вагони, ни жељезнице, виче српски министар саобраћаја, јер их само ми требамо; Војвођанима не требају сезонски кредити ни за трговце, ни за економе и житаре њима не требају ни пољопривредне справе нити им треба исушити ритове, вичу српски министар трговине, и онај пољопривреде и вода, то само нама треба и то како од репарација тако и од државе; Војвођанима не треба аграрна реформа, виче српски министар аграрне реформе, јер у Војводини нема сиротиње, само у Србији и Јужној Србији и Македонији: Војвођани Срби не смеју бити официри, виче српски министар војни и

посебне покрајинске организације, Конференција позива своје посланике и све месне, среске и окружне одборе да што пре изведу дефинитивну страначку организацију."

[586] „Међутим, рат је изазвао велике промене, јер су у овим покрајинама наметнути додатни порези и прирези – и то на разну добит, као и 60% ратни порез, војница, 500% и 30% ванредни прирези, те коморски прирези и прирез на болничку негу, тако да су Војводина и Хрватска (са Славонијом) од свих историјских покрајина имали најширу пореску лепезу и у нову државу унели укупно 21 врсту различитог пореза и прореза. Листу пореза и прореза који се плаћају у Војводини и Хрватској чинили су: 1. порез на земљиште, 2. порез на зграде, 3. тециварина првог реда, 4. тециварина другог реда, 5. тециварина трећег реда, 6. тециварина четвртог реда, 7. тециварина предузећа обавезних на јавно полагање рачуна, 8. порез на камате и ренте, 9. порези на пушке, 10. општи доходарски прирез, 11. 60% ратни прирез, 12. 30% доходарски прирез, 13. порез на имовину, 14. државни прирез на доходарину и порез на имовину, 15. порез на пословни промет, 16. инвалидски прирез, 17. војница, 18. 500% ванредни прирез, 19. 30% ванредни прирез, 20. прирез за болничку негу и 21. коморски прирез. ..већина ових пореза у другим покрајинама не само да не постоји, него за њих нису чули... Тако је становник Војводине на име непосредних пореза за 1925. годину у просеку издвојио 293,52 динара, док је за житеља Србије и Црне Горе та ставка износила 91,15 динара." Види: С. Шећеров, *Државне финансије за 1925–26. и Војводина*, Нови Сад 1929, 4, 9–10; Б. Кршев, *Финансијска йолиѿика Краљевине СХС 1918–1929*, докторска дисертација, Нови Сад 2004, 46; на основу Извештаја Управног одбора Удружења војвођанских банака за 1929, Војводина је у периоду од 1919–1928. за непосредне порезе издвајала, по становнику 1.594 динара, Словенија 1.428,18, Хрватска 993,38 динара, Србија са Македонијом и Косовом и Црна Гора 624,06 динара...На конгресу, одржаном у Суботици 30. јула 1925, представници војвођанске привреде донели су резолуцију у којој захтевају доношење новог пореског закона за читаву земљу – „којим би се коначно укинули политички неприхватљиви ратни порези, болнички прирези, порези на имање и неке друге дажбине које је само Војводина плаћала." Види: Б. Кршев, *Финансијска йолиѿика*…108–111.

морнарице, јер су непоуздани; Војвођани не требају домаће чиновништво у управи, виче србијански министар унутрашњих дела, већ наше неписмено, корупционашко и неспособно чиновништво... Сви се они издиру на нас и сви нас они стежу по својој вољи. Ми не смемо да се супротставимо јер смо пречани, 'ослобођени', 'неповерљиви', 'црно-жути' итд... Војводина је елдорадо за масне положаје, добру зараду и пљачку...Хоћемо само још да нагласимо да смо се ми, Војвођани, у многом разочарали и да смо – ради заштите својих културних, социјалних, економских и политичких интереса – приморани да свој став према Београду променимо".[587]

Веома активна, и то пре свега у вези са националним питањем, била су и друга гласила из Војводине која су била наклоњена Демократској странци. Тако је *Великобечкеречка слоīа* констатовала тежину ситуације и снагу племенске подељености, али и југословенску алтернативу као излаз из историјске подељености. Уводничар овог листа Никола Грујић сматрао је да ће се југословенска мисао ипак учврстити и да ће Срби, Хрвати и Словенци постати јединственији. „То не значи", разлагао је он, „да ће нестати којег племена, не значи то, да ће нестати на пример Хрвата, јер ће и поред јединства остати за сада неко време племенске свести и наречја у језику итд, али ће та свест бити очишћена од племенског шовинизма, биће подређена једној вишој југословенској општој свести." Чланкописац је навео да одједном нису престали партикуларизми појединих области ни при уједињењу Немачке и Италије. Тек током времена моћи ће се поставити основна дилема: Или само један народ, па ћемо живети у једној, јединственој, централизованој демократској држави, где ћемо сви бити равноправни и трудити се да и они несвесни постану свеснима и да за најкраће време остваримо потпуно национално јединство, или смо три народа и онда нам не треба Југославија."[588] Овакав политички идеализам у констелацији страначких преговора радикала и хрватских политичких актера (нарочито у време Владе, Стојана Протића – до 17. маја 1920) претио је да истрајност Демократске странке на југословенском идентитету буде њено тешко и дисквалификаторно бреме. Политички прагматизам и дневнополитички ангажман постајали су потреба и резултат аналитичке процене у даљем деловању демократа.

---

[587] *Панчевац*, бр. 40, 7. 10. 1923.

[588] Б. Храбак, *Војвођански демократи*..., 7–8.

Амбиције Хрватске сељачке странке и реаговања

На простору Хрватске политичка ситуација била је обележена националном доминацијом Хрватске републиканске сељачке странке. Иако прилично пригушена у националном опредељењу чекајући погодан тренутак да заиритира, окренута доминантно социјалним питањима као и популистичком демагошком приступу, врло прагматична ова странка је имала неприкосновен рејтинг међу хрватским становништвом. Она је, у овом периоду, видно манифестовала своју социјалну димензију придобијања најширих слојева становништва и ниподаштавала је политички историзам и традиционализам некадашње елите хрватског грађанства. Изјава Хрватске републиканске сељачке странке „Према закључку Главног одбора ХРСС свуда посве самостално са својом сељачком републиканском листом те с ниједном господском странком не склапа никаквог изборног споразума. Овај закључак вреди, наравски и за оне хрватске господске странке, с којим је ХРСС у данашњем Хрватском блоку, јербо тај блок нема нипошто те задаће, да хрватски сељачки народ опет дође под господарско водство, него има задаћу да сва хрватска народна господа признају већ готову и закониту (дне 28. студенога 1920), изражену вољу хрватског сељачког народа."[589]

Наглашавајући уважавање „сељачке тисућлећне хрватске сељачке славенске културе" као основ остваривања хармоничног српско-хрватског односа, Хрватска републиканска сељачка странка, темељно је политички конструисала идеју тзв. „хрватског питања" које има за циљ „право на народно самоодређење, а то код нас значи поштено и искрено признање Хрватске народне државне индивидуалности."[590] Изборни успеси ове странке стимулисали су даља образложења основног програмског циља као и дневнополитичке потезе који су задирали у основни темељ постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Тако је вођство Странке 11. фебруара 1920, упутило регенту Александру меморандум којим се захтевало потпуно преуређење државе на принципу „слободне уговорне заједнице" са другим народима Краљевине. Подршка том процесу у изградњи националне свести била је „католичка акција".[591]

---

[589] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*…, 202.

[590] *Обзор*, 8. 11. 1922.

[591] „Католичка акција је била главна подлога изградње хрватске националне свести међу својим верницима, где је била историјски задоцнела Далмацији, Босни и Херцеговини, Славонији и делимично Војводини."; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у новом веку, 1492–1992*, Завод за уџбенике, Београд 2008, 423.

Овај модел конфедералне државе попримиће конкретизовани облик дуалистичког модалитета и у проширеној верзији програмског документа странке. Његова садржина имала је иритирајући политички садржај јер је отвореног поставила питање разграничења са српским корпусом. Тенденција да се јасно дефинише хрватски простор са принципом историјског права и територијалног подразумевања у амбицији свог одређења усмерила се на простор Војводине. „...Признање хрватске државе на непрепорном хрватском политичком територију, Хрватске-Славоније-Далмације; сада наравски с Међумурјем, с Каставштином (Кастав, Частуа у Истри крај Ријеке) и с отоком Крком, тако да ова суверена Хрватска може придржати своју потпуну унутрашњу самосталност и са својој конфедеративној заједници са Србијом не треба препустити ништа друго, него оно, што слободном одлуком свога хрватскога народнога представништва у свом хрватском државном парламенту призна као заједничке послове за заједничку међународну јединственост са Србијом..."[592]

Територијално неодређеној Војводини, у оквиру овог концепта, заједно са Босном и Херцеговином, Црном Гором и Словенијом остављена је могућност плебисцитарног самоопредељења, при том су негирани сви они национално-политички домашаји процеса присаједињења и донетих одлука на легитимним скупштинама. У изјави С. М. Браловићу, дописнику Дејли њуза и Њујорк трибјуна, Стјепан Радић је 26. јула 1922, између осталог, рекао: „Бачка и Барања, која се данас с Банатом неразумно и нелогички називају Војводином (неразумно: јер то никад није била никакова Војводина, а нелогично: јер Војводина – колико је постојала – била је дјело царске бечке војничке политике, коју Београд тобоже не ће у ничем да следи), у којој су Срби према Хрватима у посве незнатној мањини, – не смију се управљати као чисто српске земље, него ту – на основу споразума између Хрватске и Србије – треба провести плебисцит под заштитом Лиге Народа, а на питање: Србија – Београд или Хрватска – Загреб."[593] Радић је тада говорио о конфедерацији, сматрајући да великодушно отвара демократске процесе. Макеоднија би, у тој политичкој визији била спојена са Србијом, а Славонија, Међумурје и Далмација са Хрватском. Војводина, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Словенија плебисцитом би одлучиле којој би од ових држава приступиле и у ком односу. „Концепт ХРСС, која се 1924. године одрекла републиканства у свом имену, није остајао непромењен, познајући, зависно од тренутних

---

[592] *Слободни дом*, 30. 7. 1922, цитирано према: Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*…, 212.

[593] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*..., 222; Б. Кризман, *Кореспонденција Стјепана Радића*..., 56–564.

политичких прилика и односа сукобљених снага више модалитета."[594]

Проширујући своју агитациону делатност на исток, Хрватска сељачка странка је формулисала и нијансирала свој став према становништву у Војводини. И док је у вези са другим политичким питањима став Хрватске сељачке странке врло често био пун противречности, у вези са Војводином он је артикулисао и истрајао на одређењим ставовима – константна заинтересованост за положај Војводине, третирање Срема као саставног дела Хрватске и плебисцитарна одлука осталог дела територије покрајине.[595] Према овим политичким постулатима у вези са Војводином Хрватска сељачка странка се придржавала и у периоду након увођења диктатуре и користила их је сразмерно дневнополитичкој потреби која је опет била условљена тренутном приближавању или не опозиционим странкама односно режиму. То приближавање подразумевало је уважавање хрватског националног интереса и потребе његовог државног заокруживања.

Страначко уобличавање политичких ставова у атмосфери различитих националних доктрина које разматрају идеју заједничке државе кретало се према нарастања супротности. Првобитно подстицана српска национална демобилизација у правцу наднационалне југословенске симбиозе постајала је све више свесна политичке наивности. Изиграна у намери искреног доприноса у историјском преображају, страначка елита се окретала традиционалним вредностима који су, иритирани разочарањем трансформисали своје иступе у захтеве све мање склоне компромису. Овај процес имао је препознатљиву специфичну тежину у Војводини оштро се преламајући према обнови националног позиционирања. Наметнута поларизација условила је урушавање принципа југословенског јединства и тиме осипање страначких присталица демократа преласком у националне странке. Југословенство, као заштитни симбол Демократске странке у Војводини, било је ослабљено политичким интерпретацијама обележеним обновом неопходности националног сврставања. „Војвођански демократи су се плашили национално-политичке поларизације између Хрвата и Срба, јер је било јасно да би се тада и Срби у редовима демократа окренули радикалима као типично српској странци, а Хрвати, па и они у Демократској странци, франковцима и Радићу."[596]

---

[594] М. Радојевић, *Српско-хрватски спор око Војводине 1918–1941...*, 43; С. Радић, *Политички списи*, приредио З. Кулунџић, Загреб, 1971; Б. Храбак, *Двојна југословенска држава – идеал хрватске буржоазије 1914–1945*; „Стварање југословенске државе 1918. године", Зборник радова, Београд 1989, 217–237.

[595] „Идеја о плебисциту у Војводини више је пута истицана, али је уз њу, као могуће и за Хрвате врло прихватљиво решење постављан и захтев да северна покрајина буде једна од неколико равноправних државних јединица."; М. Радојевић, *Српско-хрватски спор…*, 45.

[596] „Војвођански демократи су се плашили национално-политичке поларизације између

Критика становишта националне политичке идентификације, временом је генерисала и артикулисала политичка гледишта демократа према Војводини. Тако је Милан Грол, тада посланик из Суботице, критиковао националну експанзију Хрватске сељачке странке у Војводини као реметилачки и дисхармонични принцип који руши препознатљивост Војводине. „Прва је аномалија што Хрватска сељачка странка хоће да се шири без обзира на национални карактер терена на који наступа, а она сама међутим, остаје на искључивом племенском програму. Ту она прибире гласове незадовољника најразличитијих побуда под заставу која остаје племенска, хрватска. И пошто је свака друга Радићева реч у критици политике из Београда – хегемонија Срба, очигледно да се повећање броја посланика екстреман племенске хрватске странке гласовима не-Хрвата мора међу Србима схватити као смер вештачке мајоризације. Та сумња погоршава се демагогијом Радићевом међу народним мањинама. ХСС купи Немце, Мађаре и друге мањинце који преко те странке учествују у чисто интерној распри између Хрвата и Срба. Та опаска вреди за Радићеву политику према не-Србима у целој држави, али се она нарочито озбиљно рефлектује на прилике Војводине. С обзиром на распоред националности, своју прошлост и своје релативно богатство, Војводина представља најосетљивији терен за државну политику. Радић то неће да увиди, него тера свој голи интерес и изазива све више неповерење и ствара конфликтну атмосферу... Упорност Радићева да у тој једва нешто стишаној атмосфери развије демонстративно племенску заставу – у знаку опкољавања Београда – рђав је знак за његову мудрост или за његову искреност”.[597]

Полазећи од ових принципа супротстављања националном карактеру странке, подједнако на удару Демократске странке био је и ангажовани патриотски вокабулар, који је тумачен као вид радикалске демагогије и самопрокламованог претендентства на српство. Одлучно су осуђивани текстови који су супротстављали један другом српски и хрватски народ. Добар Србин, закључено је, није онај који се буса у груди и виче да је Србин. Коментара није био поштеђен ни предлог професора Алексе Ивића, који је тражио да нова држава носи име Србија, јер је, наводно, Србија победила Хрватску. Ово становиште професора Ивића било је у потпуности у складу са његовим виђењем процеса уједињења и сумњом у патриотизам хрватског народа. У продемократској штампи међутим, остало је забележено да „само клеветник Србије може устврдити да је Србија ишла освајати Хрватску”.[598] У

Хрвата и Срба, јер је било јасно да би се тада и Срби у редовима демократа окренули радикалима као типично српској странци, а Хрвати, па и они у Демократској странци, франковцима и Радићу.”, Б. Храбак, *Војвођански демократи*..., 12.

[597] *Народ*, 29. мај 1926.

[598] *Јединство*, 23. 6. 1920.

атмосфери политичке неизвесности и несналажљивости као и програмског лутања, појавиле су се иницијативе о артикулисању војвођанске странке. Томе су најпре допринели представници Буњеваца, односно њихова Буњевачко-шокачка странка. Међу оснивачима ове странке истичу се Блашко Рајић суботички жупник и најистакнутији јавни радник међу Буњевцима, који је политичка гледишта увелико мењао током међуратног периода и адвокат др Мирко Ивковић-Ивандекић.[599]

Војводина у страначком програму

Политичка артикулација Буњеваца у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца била је условљена наслеђеним проблемом мађаризације[600] буњевачке популације и различитим усмерењем у односу на дневнополитички страначки живот. Мађаризација је, у кумулативној атмосфери, пред почетак Првог светског рата, видели смо попримила такве размере да је спутавала етнички идентитет и у елементарном културном одређењу. „Молбом се од Мађара ни буквар није могао добити. Правда се могла задовољити само померањем границе."[601] Под видним утицајем нових асимилативних, али и афирмативних центара моћи, међу Буњевцима су се појавила одређења размимоилажења која су неминовно условила различита сврставања.

Инспирисани постојањем нове државе и могућношћу афирмације идеја Ивана Антуновића, родоначелника националне идентификације Буњеваца и Шокаца, оформила се струја о аутохтоном и особеном југословенском

[599] „Видну је улогу играо у данима Ослобођења; био је члан Народног већа које је у Суботици припремило дочек ослободилачке српске војске; као делегат суботичког буњевачког становништва био је члан Велике народне скупштине која је 25. новембра 1918. године у Новом Саду изрекла отцепљење Војводине од Угарске и присаједињење свих крајева Србији. У политичком животу се истицао као оснивач и председник некадашње Буњевачко-шокачке странке; затим је био истакнути члан Хрватске сељачке странке, а 1931. године је изабран за народног посланика као кандидат Југословенске националне странке."; М. Трива, *Биографије – др Мирко Ивковић-Ивандекић...*

[600] Како наводи Васа Стајић, професор Иштван Ивањи и сам помађарени Буњевац је писао: „Буњевци су увек били добри мађарски грађани, који упркос заједничком језику, никад нису осећали нарочитих симпатија према некатоличкој српској им браћи па су и 1848/49. пуним жртвовањем ратовали противу њих у редовима Мађара, чији су и језик научили, штавише приликом пописа становништва 1850. уписали су се демонстративно као Мађари и они који нису мађарски говорили.", В. Стајић, „Мађаризација и препород Буњеваца", *Гласник Историског друштва*, Карловци 1935, 51.

[601] *Исто*, 93.

буњевачком и шокачком идентитету, а која је у почетку била доминанта у странци. Другу опцију међу Буњевцима имплементирала је хрватска политичка елита. Она устаје у одбрану хрватског националног бића код Буњеваца и њихове оданости католичкој вероисповести, посматрајући Буњевце и Шокце као део локалног етничког колорита хрватске нације, чија ће се држава, уколико се све снаге уједине око националног и верског стожера, коначно остварити.

Буњевци и Шокци, у овако динамичној политичкој ситуацији око свог идентитета, су преко свог гласила *Невен* енергично критиковали централистички курс владе и захтевали федералистичко државно уређење, понекад засновано и на одређеним историјским фалсификатима. „Хрвати и Словенци су изгубили своје најлепше крајеве и градове на Приморју и у Алпима да би се Срби проширили у Банату, Јужној Србији и Македонији. Хрвати су се том приликом показали стрпљиви, верујући у вечну правду и тражили су једино да државно уређење буде само праведно кад је реч о њиховим земљама. Уосталом и федеративно уређење побеђује у целом свету и оно би у новој држави спречило непотребно трошење снаге Срба и Хрвата."[602] Њихов позив на федерализам будио је сумњу код Срба да се ту суштински ради о идејама сепаратизма.

Буњевачко-шокачка странка била је прва која је у свом програму дефинисала политичку аутономију за Војводину. „Политичка аутономија је потребна јер Војводина има интересе који нису својствени другим покрајинама. Црквена аутономија била је нужна католицима у Бачкој, Банату и Барањи да не би у погледу црквене јурисдикције зависили од мађарске црквене организације; она би се постигла уздизањем дијецезе у Суботици. Политичку аутономију, као битан елеменат програма Буњевачко-шокачке странке, јавно су дефинисали и на збору странке 10. октобра 1920. године у Суботици."[603] Критички тонови обухватали су све нивое активности владе, почев од аграрне реформе, пореске и социјалне политике, па до чиновничке расподеле и „куферашке" опредељености. У одређеним моментима критика је имала и непотребну ароганцију самопрокламоване националне и културолошке супериорности тако вешто прећуткиване у време ослобођења 1918. године. „Свуда је требало увести 'чврсту руку', јер савладавање несрпских елемената није било могуће културом, с обзиром да су нови крајеви, као део европске културе, били супериорнији од старих балканских покрајина."[604]

Буњевци су доста невешто покушавали да једнако као и српске кри-

---

[602] *Невен*, 29. јануар 1921.

[603] Б. Храбак, *Становишта буњевачких политичара о централизму, аутономији и федерализму 1919–1928*; Зборник ЦДИСБ, бр. 21, Славонски Брод 1984, 100.

[604] *Невен*, 12. фебруар 1921.

тикују и хрватске етничке и територијалне аспирације уз доминантан тон оправданости оваког става као реакције на српску експанзионистичку хегемонију. Један од најбитнијих чинилаца овако декларисаног, а у суштини тенденциозног односа према асимилаторним идејама од стране Срба и Хрвата била је значајна, а временом и доминантна, клерикална структура и оријентација странке. Нацрти уставног уређења који су предвиђали федеративно уређење наилазили су на принципијелну подршку ове странке па и тада када простор Војводине, у њима, није био дефинисан. Културолошка димензија различитости посебно је наглашавана и негована, а изједначавана је са децентралистичким ставом о државном уређењу и имала је едукативну тенденцију. Особито се апострофирало када су критички према свом националном идентитету били представници српске интелигенције. Тако је *Невен* објавио текст др Мирка Косића под насловом „Друштвени живот". У овом тексту критикује се недостатак европског квалитета код српске интелигенције, као и врло низак ниво демократске културе. „Дух кризе неизграђеног српског демократизма допринео је знатно кризи југословенског национализма. У тој кризи сплинуо је онај морални капитал, који су Срби унели у Југославију."[605] Временом, трпећи бројне утицаје и развијајући различите погледе Буњевачко-шокачка странка се фрагментисала. Формиране су три струје које су, у мањој мери, показало се, успеле да очувају одређен вид аутохтоности, а доминантно су утопиле свој војвођански регионализам у политички миље националних странака.[606] Ослањајући се на заштиту католичке црквене хијерархије, политички представници Буњеваца и Шокаца осмишљавали су своје страначке циљеве суштински заокупљени идејом политичке рефлексије клерикализма. То се манифестовало у облику нереалног политичког програма. Наиме, уколико би Војводина представљала део „српске сфере" за њу би се тражио аутономни статус, а уколико би била у склопу Хрватске аутономни статус би био сувишан. На овај начин у политичком погледу Буњеваца и Шокаца афирмисао се национални унитаризам

---

[605] *Невен*, 18. јун 1921.

[606] „... Буњевци и Шокци су се за мање од три и по године раздвојили у три струје, тако да ниједна није била у стању да што озбиљније предузме. Једни су, као 'земљодилци' били радикалска фракција међу Буњевцима (1922 и даље); други су чинили 'центар' с попом Блашком Рајићем и југословенски оријентисаним Мишом Прћићем, који су се током времена определили за Хрвате, али су јако зазирали од С. Радића, држећи се Београда и бринући за свој клерикализам; трећи су, од краја 1924, као експонирани Хрвати (Мирко Ивковић-Ивандекић, Стипан Војнић-Тунић, Јосип Вуковић Ђидо), најпре задржали старо име станке (јер се Рајићева фракција назвала Војвођанском странком), али су већ тада представљали Радићеву експозитуру у Банату, Бачкој, Барањи и у Срему, а потом су постали саставни део ХСС, која се у Војводини радо називала Народном сељачком странком."; Б. Храбак, *Становишта буњевачких...*, 112.

који је нерадо, али ипак препознао и друге конфесионалне народе. Толеранција је међутим била привидна јер проблем остао негован и отворен да се, у погодном тренутку распламса у нетрпељивост. И овом приликом се показало да идеја југословенства прокламована у Краљевини СХС води ка емотивном пражњењу, горком отрежњењу и националном учауривању са политичким хаосом као видом свог постојања.

Насупрот овим доминантним страначким опцијама и политичким представницима мањина из Војводине, у неколико наврата са својим програмима у којима се помиње и предлог државног уређења Краљевине, а односи се и на простор Војводине, оглашавале су се и странке које су имале много мањи утицај, али чији су предлози били део богатог опуса погледа на опредељење заједничке државе.

Једна од тих странака била је и Југословенска републиканска странка која, иако није имала значајнији политички утицај у Југославији између два светска рата, у својим редовима је окупљала значајне интелектуалце као што су Љуба Стојановић, Јован Жујовић, Бранислав Петронијевић, Михаило Илић, Милан Богдановић, Јаша Продановић, Станислав Винавер и други. Страначко опредељење било је антимонархистичко односно републиканско. „Ј. Продановић априла 1921. године у Уставотворној скупштини: Ми хоћемо републику, која ће се држати вољом народа, јер се монархија држи силом бајонета. Ми хоћемо републику у којој је народ господар своје судбе, а не монархију у којој је он само поданик једне привилеговане мањине."[607] Републикански став неговао је и признавао националну индивидуалност Срба, Хрвата и Словенаца. Државно уређење требало је да проистекне из договора ова три народа, али је сама странка сматрала да би оптимална била децентрализација као компромис између централизма и федерализма.[608] „Области су уређење по начелу децентрализације; њихово разграничење и одређивање њиховог делокруга остављено је обичним законима."[609] Писмо шефа странке Љубомира Стојановића Јовану Цвијићу од 11. септембра 1918. године, међутим, указује на залагање ове странке за савезну федералну државу, где би једна од федералних јединица била и Хрватска са Славонијом и Сремом и Бачка са Банатом.[610] Залагање за одређењем федералног облика

[607] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*... 113.

[608] *Исто*. „У пројекту устава републиканци су се изјаснили за поделу државе на области од којих ниједна не би могла бити мања од 1 милион грађана. Децентрализација је била компромис између централизма и федерализма. Предвиђало се постојање заједничког парламента и заједничке владе, која ће вршити опште државне послове, док ће обласне скупштине и обласни одбори (владе) вршити послове самоуправа."

[609] *Исто*, 112.

[610] М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*...; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*…, 262–263.

југословенске државе као „вишег облика народне солидарности” који ће у себи објединити и помирити и српство и хрватство и словенство видљиво је у континуитету рада Републиканске странке.[611] Конструктиван елеменат овако уређене државе били би посебни парламенти сва три народа на чијем челу би се налазили гувернери. Тешкоћа или изнијансираност дефинисања страначког погледа на државно уређење са нејасним разлучивањем федерализма од децентрализације и самоуправе била је својствена свим странкама у њиховом политичком активизму, који је опет условљен комплексношћу државне творевине у којој су деловали.

Изборна комбинаторика, расцепи и властољубиве склоности

Наредни избори, након распуштања Парламента, одржани 18. марта 1923. године, посматрајући простор Војводине поновили су претходни изборни успех радикала и забележили повећање броја присталица Демократске странке. Иако добри у Војводини, на нивоу државе изборни резултати Демократске странке „били су поразни”.[612] У Војводини, у вези са Демократском странком, избори су показали да ни ова странка није имуна од проблема које имају и друге странке, а односе се на расколе, страначку недисциплину и политичку самовољу. „Код нас је демократа најчудније, са највећим бројем гласова имамо једног посланика (неколико гласова недостаје за другог). Само, на несрећу ти гласови су били у два табора 6253 за званичну листу Шећерова и 4131 на отпадничку листу проте Јакшића. Их да смо били заједно, однесмо све! Уздише по неки демократа. Дабогме. Али, ко је браћо рођена могао да пре избора убеди онога полуизветрелог проту Јакшића и његове пузавце, да ће странци нашкодити, а себе унизити? Нико, ни Бог саваот. Запели, па готово, запенушили: Ми смо већина, ми смо већина... Ето им сада ’већина’ само што због њихове лудости Демократска странка страда.”[613]

---

[611] Љ. Стојановић у писму Стјепану Радићу о државном уређењу датираном на 20. март 1922, између осталог, пише: „Да треба остварити федерализам, који најпотпуније одговара републиканској идеологији и југословенској стварности.”; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*..., 215; Б. Кризман, *Кореспонденција Стјепана Радића*…, 2, 554.

[612] У вези са Демократском странком, док је на државном нивоу странка стагнирала у броју гласова – 1920. године имала је 20% гласова, а 1923. године 18,4%, у Војводини се број присталица повећао и странка је 1923. године имала око 9% својих гласова из Војводине, за разлику од 1920. када је имала из срезова Војводине са Барањом 6,9%.

[613] *Народна слога*, 22. март 1923, бр. 19.

Ово је био више него упозоравајући наговештај кулминације размимоилажења врха Демократске странке, при чему су се присталице Демократске странке опредељивале према односу водећих људи странке, а пре свих Светозара Прибићевића и Љубе Давидовића. Овај процес растакања странке заправо ју је пратио од самог настанка. Карактеристично размимоилажење представљао је однос према националном идентитету и у вези са тим облик уједињења. Демократе из Србије сматрале су да је потребно да се Краљевина Србија на равноправној основи уједини са крајевима који су били под Аустро-Угарском монархијом. На тај начин отварао се пут јединственој југословенској програмској опцији националног страначког опредељења. Међутим, присталицама демократа са простора бивше монархије више је одговарала сигурност државне заштите Србије и њеног модела присаједињења.[614]

Повод дефинитивног страначког распада било је учешће Љубе Давидовића на Конгресу јавних радника на Илици (у јуну 1922) и на Конгресу интелектуалаца у Загребу (у септембру 1922). Оба ова скупа осудила су званичну владину политику, а чији је део била и Демократска странка. Давидовић је на овим скуповима узео значајно учешће и, иако декларативно не као представник партије, било је сасвим очигледно да је раскол о страначкој концепцији националног и уставног уређења државе постао непремостив.[615] Критика унитаристичко-централистичке концепције која дестимулише југословенску интеграцију Срба, Хрвата и Словенаца снажно је одјекнула у Резолуцији конгреса јавних радника из Загреба. „За потпуно уређење држа-

[614] „Прва криза Демократске странке била је око националног питања. Већ у односу на Женевску декларацију из новембра 1918, где су се ангажовали ондашњи самостални радикали на челу са Давидовићем (да се уједињење изврши не присаједињењем западних области, хрватских и словеначких, него на равноправној основи), наишли су на отпор демократа изван Србије, Црне Горе, Војводине и Македоније. 'Пречански демократи', не само Срби, већ и Хрвати и Словенци (Лукинић, Кризман, Грисогоно, Жерјав, Крамер) инсистирали су на једноставном уједињењу 'троименог народа'. Давидовић је био Југословен, као и сви некадашњи самостални радикали из Србије, али то њихово југословенство није било унитаристичко, ни централистичко. Прибићевић је све чинио да своју интегралистичко-централистичку линију наметне Демократској странци. Међу бившим самосталцима из Србије настала су велика кретања. Неки су одбили да уђу у Демократску странку (Љуба Стојановић, Јаша Продановић) – странку која се одликовала и прибићевићевским монархизмом. Други су (Милан Грол) отварали начелно питање прејудицирања монархије, пре него што уставотворна скупштина одлучи о облику владавине."; Д. Тошић, *Демократска странка 1920–1941*, Фонд Љуба Давидовић, Београд 2006, 21.

[615] „После њега говорио је Љуба Давидовић. Каже да не говори као представник партије већ као јавни радник. Увек је био за велику и снажну Југославију. Треба дати најпре грађанске слободе. Пут којим је пошао овај конгрес јесте прави пут. Сви су овде окупљени Југословени. Ниједан који мисли југословенски није хтео одавде изостати. Сметње народном јединству су племенски блокови. Југословенски блок је једини добар, само ту је јединство…"; *Политика*, 11. 9. 1922.

ве потребно је још, по мишљењу конгреса, да се централни органи државне власти растерете од послова који се тичу специјалних интереса појединих места или покрајина, те да би свршавање ових послова народу било ближе и приступачније, а да би се средишне власти могле са свим посветити већим питањима општег државног интереса. За то треба, да се спроведе и сама административна деконцентрација, коју данас захтева цело јавно мњење, да се стварном садржином прошири народна самоуправа... Поврх свега овога мора да је основана политичка мисао једне народне државе јасно изражена у државном имену, па зато ваља да се наша Краљевина назове једним југословенским именом."[616]

Континуирано критике, у зависности за кога су се определили, биле су све гласније и оштрије и у Војводини. Тако *Народна слоїа* пише о томе како је упозоравала да ће Прибићевић на овим изборима доживети пораз, јер је водио лошу политику. „Г. Прибићевић је у нашим крајевима доживео један немио пораз својих експеримената, који најскупље плаћа Демократска странка... Људи који су прангијама дочекали г. Прибићевића у Н. Саду, могу да буду добре дубараџије (када имају пара) али никад демократе и они су стварно гробари наше странке у Бачкој. Очајни покушаји народног борца С. Шећерова да у Бачкој спасе што се спасти може био је и сувише доцне..."[617]

Резултати избора из 1923. године показали су респективну подршку бирача Хрватској републиканској сељачкој странци. Она је на основу резултата гласања постала друга странка по броју добијених посланичких места. Руководство странке је одлучило да дотадашњу политичку апстиненцију прекине и укључи се у рад Скупштине. Овај заокрет био је још један од узрока појављивања двеју струја у Демократској странци.[618] С једне стране, струја коју је предводио Љ. Давидовић[619] сматрала је да представници ХРСС

---

[616] *Исто.*

[617] *Народна слоїа*, бр. 19. од 22. марта 1923.

[618] Б. Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Институт за савремену историју, Београд 1970, 247–345; најава сарадње једног крила Демократске странке са Хрватима десила се на Конгресу интелектуалаца у Загребу 1922. године. „Када је после састанка на Илици, код Сарајева, у лето 1922, једна група такозваних интелектуалаца отпочела активније да ради противу унитаристичког уређења државе, и када је организован Конгрес у Загребу, са намером да се поведе борба противу Устава, на тај конгрес отишла су два видна представника Демократске странке, г. Љуба Давидовић, номинални шеф те странке и г. Иван Рибар, председник Народне скупштине." Види: Л. Марковић, *Југословенска држава и Хрвати*..., 231.

[619] „Давидовићева група (углавном раније Самостална радикална странка), чије је главно упориште у Србији, могла је да оствари свој политички утицај само као супротност Радикалној странци; због тога је ова група настојала да потражи сарадњу чак и хрватске опозиције, да би ојачала у односу на свог партнера у владиној коалицији. С друге стране, због тадашњег крутог централистичког правца, који је Демократска странка заступала, она је губила присталице, нарочито из Хрватске. Из странке иступају истакнути прваци: Ж. Бертић,

могу да уђу у Скупштину, иако су били присталице федерализма, а, са друге стране, струја коју је предводио С. Прибићевић[620] је сматрала да не треба одступати од централизма и, уколико би се „радићевцима" омогућило учешће у раду Народне скупштине, да би то управо значило одрицање од Видовданског устава.[621]

Улазак Демократске странке у опозициони табор условио је његово видно јачање. Формиран је тзв. Опозициони блок (Словенска људска странка, Југословенска муслиманска организација и Демократска странка) који је имао скупштинску већину и који је крајем маја 1924. године објавио *Проглас* који критикује дотадашњу Владу са намером политичке активизације хрватских представника у Народној скупштини.[622] Због снажног политичког притиска коалициона Влада, Радикалне и Самостане демократске странке, изгубивши подршку краља, верификује мандате Хрватској сељачкој странци, а затим је распустила Скупштину. Отворена криза није се решила ни краљевим одобрењем да владу образује Љуба Давидовић. Био је ово краткотрајни покушај успостављања парламентаризма и уставности. Нити краљ, али ни Стјепан Радић, односно ХСС[623] нису били задовољни оваквом политичком ситуацијом. Постојећи јаз демократа и самосталних демократа све више се ширио.

Различита становишта унутар странке изазвала су и поделу међу присталицама у Војводини. „Један крупан политички догађај одиграо се у апри-

---

Љубо Бабић-Ђалски, Милутин Јакшић, Милан Ројц, др Хисиџар; сарајевска група на челу са Н. Стојановићем и Д. Васиљевићем, група демократа из Словеније на челу са Равнихаром и Тавиаром, итд. Према томе, промена политичког правца странке захтевала је и потреба да се спречи даље осипање странке.", *Исто*, 258.

[620] „Прибићевићева група демократа, коју су сачињавали углавном Срби из Хрватске, стајала је на гледишту до јој једино одговара унитаристичка и централистичка држава, јер се при федеративном и конфедеративном државном уређењу морало поставити питање положаја опстанка странке Срба у Хрватској. Зато је та група негирала постојање хрватског питања...Борба ХРСС за самосталну Хрватску у оквиру Југославије, представљена је, према томе, од стране Прибићевићеве групе као опасност која угрожава опстанак Срба у Хрватској.", *Исто*, 253.

[621] Види: Б. Петрановић–М. Зечевић, *Југословенски федерализам...*, 242–244.

[622] „И кад ти хрватски народни посланици долазе у Београд, онда се врата Народне скупштине затварају, да се не би у том заједничком народном дому и њихова реч чула. И с тим се актом не солидарише до краја чак ни мањина која стоји уз Владу."; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988…*, 218.

[623] ХРСС је у то време припадала Сељачкој интернационали. И иако су ХРСС и Стјепан Радић издали саопштење којим прихватају монархију „енглеског типа" као и да признају интегритет Краљевине СХС, краљ је остао при одлуци да су они противници Устава и државног уређења. Осим тога Влада је 23. децембра 1924. године донела одлуку да се против ХРСС примени Закон о заштити државе.

лу 1924. године[624] у Београду, када се Светозар Прибићевић са својих 14 другова одвојио из Демократске странке и основао нову странку под називом Самостална демократска странка. Мене је тај догађај силно узбудио, јер се одиграо у часу када је Демократска странка имала сву политичку ситуацију у својим рукама, управо у часу када је образовањем Опозиционог блока пружила могућност да Радикалној странци зада смртни ударац и да је заувек скине са власти; у часу кад је успех да доведе Радића и Хрватску сељачку странку у Београд да положе заклетву на Устав[625]; у часу када је било најпогодније да се стане на пут радикалској корупцији, пљачки и отимачини и, најзад, у часу кад је Демократској странци било најпогодније да оствари свој програм и начела за добро целокупног југословенског народа."[626]

Душан Бошковић се прикључио присталицама Светозара Прибићевића односно Самосталне демократске странке и његови истомишљеници били су бројнији.[627] Малобројније присталице Љубе Давидовића окупиле су се око др Славка Шећерова и др Миховила Томандла, адвоката и публицисте из Панчева, који је покушао да одврати Бошковића од његове идеје. „И, кад сам дознао да је и др Бошковић пошао са Прибићевићем, ја сам му 23. априла упутио писмо у коме сам му, у вези с његовим иступом из Странке, доставио ово: Што се тиче мога назирања данашње политичке ситуације ја, искрено да Ти кажем, не одобравам Твој корак и сматрам га за велику несрећу Странке у земљи, а посебно у Војводини. Након оне најенергичније борбе против радикала коју си Ти толиким успехом водио кроз пуних 5 година унатраг, Ти сад одједном постајеш нека врста њиховог компањо-

---

[624] Ф. Чулиновић наводи да се то десило 26. марта 1924. године.

[625] „У владајућој коалицији створена су два гледишта, два отворена схватања о одржавању власти. Радикална странка, готово у целини – изузев Стојана Протића и Момчила Иванића и њихових малобројних присталица у Војводини – и група пречанских демократа Светозара Прибићевића стајали су на становишту дотадашње политике спровођења Видовданског устава у дело, сматрајући да само она обезбеђује успешан централистички систем владавине, стабилност и опстанак новостворене државе. Група Давидовићевих демократа, већином из Србије, почела је да тражи (преко покрета јавних радника и преговора са умереним делом Хрватске заједнице) извесне могућности да ублажи централистички систем и да, уз одређене околности, приступи ревизији Устава. Главни циљ и основне побуде које су руководиле Давидовића и његове присталице лежале су у сазнању да се отворио српско-хрватски спор и да је самосталност Демократске странке била сувише препуштена вољи радикала.", Види: Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*..., 190.

[626] М. Томандл, *н. д.*, 319, 320.

[627] „Првих недеља 1924. године дошло је до цепања у Демократској странци на Давидовићевце (који су задржали страначки назив) и на Прибићевце (који су узели име самосталних демократа). Ови последњи били су у Војводини у већини и били су много агилнији."; Б. Храбак, *Борба демократа*..., 54; „Ипак најгоре се није могло избећи. 1923. године Прибићевић одлази из Демократске странке и 1924. образује Самосталну демократску странку."; Д. Тошић, *Демократска странка*..., 25.

на. Сматрам, да си ти имао најмање разлога да се Светозару придружиш и да удовољиш његовој болесној амбицији за вечитом влашћу... Обзиром на наше јужнобанатске прилике, надасве пак обзиром према оној безобразној, неискреној, непотиној и поквареној радикалији, те према лепо развијеној нашој Странци, ја сматрам да би требао да порадиш на томе да се јединство странке очува..." [628]

Присталице Демократске странке у Војводини покренуле су и своје гласило *Народна слоїа*. „Нама Давидовићевцима није тада остало ништа друго него да се организујемо, да изаберемо своје партијско руководство и да отпочнемо с партијским радом. Већ после шест недеља покренули смо свој лист под називом *Народна слоїа*, чији сам ја био главни и одговорни уредник".[629]

Међусобне оптужбе о томе да су ови други изневерили основну идеју Демократске странке, уз истовремено подсећање на изворне идеје странке (а суштински се, заправо, радило о новом политичком формулисању), биле су честе у ондашњој штампи која је подржавала демократске идеје. „Тешке прилике које су наступиле у Демократској странци ставиле су нас пред питање: да ли да напустимо програм и политику странке, или да се одвојимо од оних, који су то безразложно и неовлашћени од меродавних фактора странке учинили... Тако је било све до друге половине 1922. године, када је шеф странке г. Давидовић у друштву с ужим присталицама у Посланичком клубу и неодговорним чиниоцима ван Посланичког клуба започео акцију да се Демократска странка уведе у заједницу с чисто племенским и верским странкама у земљи, којим је главни задатак обарање уставног стања и стварање новог државног поретка на основи државноправне самосталности појединих племена или покрајина... Ми, међутим, остајући верни идејама, које су створиле Демократску странку и држећи се у свему програма странке, излазимо ведрог чела пред демократе у нашој отаџбини..."[630]

Самостална демократска странка је, заједно са Радикалном странком, формирала тзв. „Национални блок" ради очувања уставног поретка. *Јединство*, уз *Панчевац* гласило, Самосталне демократске странке, у Војводини

---

[628] М. Томандл, *н. д.*, 323, 324, 325.

[629] *Исто*, 327.

[630] Проглас самосталних демократа у *Јединству*, бр. 1430 од 17. априла 1924. Потписници текста су: др Александар Белић, др Богдан Гавриловић, Валериан Прибићевић, Вељеслав Вилдер, др Влада Ћоровић, др Грегор Жерајев, др Драгутин Радишић, др Душан Бошковић, Доситеј Ђорић, др Ђорђе Бранковић, др Еко Лукинић, др Иван Палачек, Јеремија Живановић, Јосиф Рајзнер, Јоца Трифуновић, Јурај Деметровић, Миливој Петровић, др Милутин Мажуранић, Миша Кутизовић, др Првослав Гризогоно, др Светислав Поповић, Светозар Прибићевић, др Срђан Будисављевић, Сретен Вукосављевић, Стеван Калембер, др Хинко Кризман.

је о томе писало: „У овим озбиљним и судбоносним тренуцима нашег политичког и државног живота, ми смо уверени да је споразумни рад Националног блока од нарочите важности баш у Војводини... Ми у Споразуму радикала са члановима наше странке не гледамо само обичну патриотску толеранцију. Дубоко убеђени да је наш положај у Војводини нарочито деликатан ми стојимо на становишту да се рехабилитација некадашњег сјајног угледа Војводине може спровести само истрајним и енергичним радом свих Војвођана на свим линијама: национално-политичким, економским, привредним, културним итд."[631]

С друге стране *Народна слоїа* је управо супротно писала о односу према Војводини. У чланку „Прибићевић и Војводина", између осталог, пише: „Прибићевић презире и мрзи Војводину и Војвођане као сваки Циганин, он мрзи више од себе војвођанску интелигенцију сматра је за неспособну и денбелне мекушце и труташе који могу само да једу и да пију. Великога вођа Жарка Јакшића сматра просто за магарца."[632]

Долазило је често до полемичке преписке гласила Демократске странке и Самосталне демократске странке: „На управи земље данас је још влада Пашић-Прибићевић, али то је само по имену. Стварну власт дограбила је у своје шаке друга једна влада. Влада руље. Она јавно и отворено господари улицом, располаже слободом и животом грађана, несметано и на очиглед органа власти растура зборове, премлаћује људе... Она то ради стално и свугде, у свима крајевима земље, против свију који нису уз Пашића или Прибићевића." Самосталне демократе су на те оптужбе одговарале: „Не постоји у Војводини никаква влада руље. Нема у Војводини никакве потајне руке која би насилним путем угушивала слободну реч. Напротив. Војводина, свесна тога да само помоћу националне заједнице може постићи успех и осигурати своју будућност, буни се против сваке ма и искрене али наивне политике, која води у лево:".[633]

Политичко разилажење могло се приметити и у предизборним кампањама, где је критикована Радикална странка, али и њени сарадници, као што је Самостална демократска странка. Тако у једном предизборном летку Демократске странке у вези са изборима од 11. септембра 1927, демократе позивају грађане Баната да: „Ко хоће да се ослободи од корупције и од насилника може једино преко Демократске странке. Мале странке не могу ништа, ни Самостална, ни Земљорадничка, ни социјалисти ни независна радничка. То зло може само Демократска странка излечити. Ко хоће да помогне нашем народу у Банату, може само преко др Славка Шећерова и де-

---

[631] *Јединство*, бр. 1447, 1. јун 1924.

[632] *Народна слоїа*, бр. 30, 4. јануар 1925.

[633] *Демократија* и *Јединство* бр. 1441, од 16. маја 1924.

мократске листе."[634] Како предизборна кампања сублимира критичку мисао усмерену ка владајућој гарнитури можемо констатовати да је суштинска критика власти у Војводини била упућена према корумпираном бирократском апарату, пореској политици, аграрној политици и добровољачком питању. Национално питање и проблем државног уређења није био предмет критике Демократске странке у овом периоду.

Др Славко Шећеров је био изузетан познавалац проблематике аграрног питања и искусан политички делатник и као такав фигурирао је као особа од квалитета и стручног поверења у вези са актуелним политичким проблемима у Војводини. Раскол у странци је тешко прихватио, али је ипак остао и још неко време активан у Демократској странци Љубе Давидовића. Отуд и, у најблажу руку неразумљивост његове констатације у *Аутобиографији* која пренебрегава чињеницу да је, не само остао члан Демократске странке, већ и носилац листе на изборима из 1927. године. „После пада Владе Љубе Давидовића, Светозар Прибићевић се одвојио са својом групом самосталних демократа и образовао је Владу Пашића и Прибићевића. Самосталним демократама придружили су се сви војвођански демократи[635] те сам ја остао усамљен, а то је можда један од разлога зашто нисам постао министар".[636]

Шећеров је убрзо након избора из 1927. године напустио Демократску странку и приступио дисидентској групи радикала око Војислава Маринковића, која се приклонила двору. Врх Демократске странке енергично је реаговао на овај чин. „Главни Одбор Демократске странке, пошто је несумњиво утврдио, да је се др Славко Шећеров сасвим одвојио од вође странке Љубе Давидовића и другова и пришао групи др Воје Маринковића и данашњој Влади Веље Вукичевића, искључио је једногласно из редова Демократске странке др Славка Шећерова и све кандидате са његове листе у изборном округу Велико-Бечкеречком."[637] Ова дешавања указују на веома респективну моћ и утицај краља Александра који је, и у вези са Војводином, имао амбицију да врсне стручњаке придобије за своју опцију и да на тај начин аргументовано и конструктивно онемогући и обеспредмети критике упућене у вези са економским изнуривањем Војводине.

Криза која је настала услед неприхватања скупштинске већине за мандатара од стране краља Александра, условила је нове парламентарне изборе

---

634 Програм Демократске странке, РОМС, М 14044.

635 Из претходних редова видимо да се нису све присталице Демократске странке из Војводине придружиле самосталним демократама. Међутим, околност субјективне процене догађаја је неминовност у аутобиографским списима и то је један од разлога критичком приступу аутентичности написаног.

636 С. Шећеров, *Аутобиографија*, М 14000, 282.

637 Програм Демократске странке, РОМС, М 14044.

8. фебруара 1925. године. Национални блок је на овим изборима био јединствен, док је Опозициони блок учествовао појединачно, што је утицало на исход резултата гласања. О самом току гласања 13. фебруара 1925. године Опозициони блок је објавио саопштење у коме се критикује владин притисак на бираче и њен тенденциозни утицај на ток гласања. Између осталог, за ситуацију у Војводини, у саопштењу стоји: „... Избори у Војводини пружили су најтеже случајеве неправилности, отвореног гажења закона и терора..."[638]

Припреме за изборе, односно изборна агитација била је веома активна и у Војводини. Странке су организовале изборне скупове и међусобно критиковале политичке противнике. Подељена Демократска странка је такође критиковала рад других странака, као и политички ангажман дојучерашњих партијских колега. „И када су у новембру 1924. године расписани избори за 8. фебруар 1925. он (Љуба Михајловић) је изабран за носиоца листе. У изборној кампањи Михајловић се показао врло агилним... Сасвим другачије су агитовали радикали и др Бошковић. Први су тувили народу да ће нестати српства ако демократи са Хрватима, Словенцима и Турцима (Босанцима) дођу на власт...., други, др Бошковић је употребио сасвим другачији начин агитације. Прво је ударио по радикалној политици... Михајловића је називао Србијанцем-дошљаком и терао га у дипломатију..."[639]

У Војводини на изборима су поново били доминантни радикали,[640] а потом Демократска странка,[641] трећа је била Немачка странка, а четврта Самостална демократска странка.[642] Избори у Војводини су, у вези са политичком ситуацијом у Демократској странци, показали колико је озбиљна била последица поделе странке, јер су и Демократска и Самостална демократска странка биле међу водећим странкама. Ипак, у том тренутку радило се о програмима странака које су имале различито основно гледиште у вези са уставним уређењем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

---

[638] Ф. Чулиновић, *Југославија између два рата*..., 451.

[639] М. Томандл, *н. д*., 330–331.

[640] У односу на претходне изборе из 1923, Народна радикална странка је готово удвостручила број присталица – од 64.426, на 116.347.

[641] У односу на претходне изборе странка бележи одређени пад гласова – са 35.767 на 30.635.

[642] Народна радикална странка добила је око 47% гласова односно око 14% гласова које је странка добила у читавој земљи, Демократска странка је добила око 12,5% гласова или близу 11% гласова које је странка добила у читавој земљи, а Самостална демократска странка близу 7% гласова, а што је око 7,5% од свих гласова који су припали овој странци. Ближе о изборним резултатима види Ф. Чулиновић, *Југославија*... 455–457; Љ. Димић, *Историја српске*..., 128; *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 8. фебруара 1925*, Београд 1926.

Ситуација након ових избора није указивала на консолидовање Демократске странке штавише, уследиле су нове ерозије које, као што смо видели у случају радикала нису заобишле ни друге водеће странке. „Подједнаком брзином опадао је ауторитет политичког вођства и у Демократској станци. Губитак перспективе политичке борбе захтевао је нову програмску оријентацију странке. Љуба Давидовић је био мишљења да треба афирмисати идеју о широким самоуправама које не искључују накнадну ревизију Устава."[643] Ова еволуција става Давидовића према евентуалној могућности промене Устава изазвала је нови процеп у странци. Прваци странке Војислав Маринковић и Коста Кумануди нису се сложили са овом политичком концепцијом и издвојили су се из странке. Постали су окосница, заједно са Радикалном странком, бранитеља Устава и монархије. Отуда и назив „дворске демократе".

Несумњиво, значајну улогу у овим процепима међу најјачим странкама имао је краљ Александар Карађорђевић. „На шаховској дасци наших снага полако се појављује краљ. Ми не видимо одређено и изблиза његову физичку фигуру, али видимо и осећамо његово кретање. Краљ је пошао напред и полако склања, гура у страну, или обара око себе и испред себе оно што му смета."[644] Он је, уз помоћ „дворских демократа" и „млађих радикала", формирао Владу на челу са Вељом Вукичевићем. Афирмацијом ових „отпадника", краљ је сврсисходно радио на разбијању и уситњавању водећих странака.

Другу половину двадесетих година прошлог века карактерише све виднија привредна криза у земљи, делимично условљена и светском привредном рецесијом. У оваквој ситуацији Војводина је била окосница политике очувања социјалног мира и стабилности. „Богатство покрајине постало је узрок њеног све виднијег сиромашења, њено проклетство."[645] Различити погледи на економску реалност Војводине условили су раст супротних ставова, политички обојених на релацији Срба из Србије и пречана у вези са ситуацијом.

Дуда Бошковић је отворено и перманентно нападао, по његовом мишљењу, неразумну и грубу експлоатацију Војводине. „Посланик др Душан Бошковић[646] и његов лист *Панчевац* нису давали мира Србијанцима. Указујући на корупцију и на вулгарну трговину бележничким местима у Банату, он је без куртоазије, са скупштинске говорнице питао о радикалском

---

[643] Љ. Димић, *н. д.*, 130.

[644] Б. Глигоријевић, *Парламент*..., 213.

[645] *Јединство* од 25. октобра 1925.

[646] Уз Дуду Бошковића, др Славко Шећеров је био једини представник Демократске, односно Самосталне демократске странке у Народној скупштини из Војводине који је учествовао, и то доста ретко, у расправама. Шећеров је често био и известилац у вези са законским пројектима и буџетом, као и у вези са питањима која се односе на аграрну реформу.

посланику јужног Баната: Господо Србијанци, зар нисте имали да пошаљете другог професора да буде директор Панчевачке гимназије, него шаљете оваквог, да он учи и васпитава нашу омладину, а такви су скори сви који тамо долазе."[647]

У оваквој необузданој и неконтролисаној међусобној критици ретки су били помиритељски тонови. Тако је сомборски *Глас народа* писао о потреби сасвим нове државне политике која би отклонила међусобно неповерење и сумњичавост и онемогућила нарастање антагонизма.[648] Испоставило се да су овакви позиви усамљени и да је њихов ехо нестајао у продорној доминацији политичког оптуживања.

Самостална демократска странка[649] је, након иступања Хрватске сељачке странке[650] из Владе, почетком 1927. године учинила корак ка међусобном политичком приближавању.[651] Као последица тога јесте настанак „Сељачко-демократске коалиције"[652] и унутар ње све одређеније профилисање става о покрајинској самоуправи и аутономији.[653] „Политичка оријентација

---

[647] Б. Храбак, *Борба демократа*..., 62.

[648] „Недељни ванпартијски лист *Глас народа*, који се својим првим бројем огласио у Сомбору 1. децембра 1928, желећи да допринесе отклањању тако штетног антагонизма, настојао је да објасни зашто се негодује против Србијанаца у новоослобођеним крајевима. Херојству Србије у рату нису следиле владе састављене од људи великих моралних и умних капацитета. На сличан начин персонални елеменат и у лицу доведеног чиновништва није радио за високо гесло братства, слоге и једнакости. На староседеоце се гледало као на политички објекат. Брзо је ширено мишљење како је пречанским, ослобођеним крајевима прерано дата слобода, па је и ту требало применити македонски експеримент с ограниченим уставним слободама 1912. године. На такву праксу побунило се осећање демократичности и потреба за политичким слободама."; Б. Храбак, *Борба демократа*..., 63.

[649] Б. Храбак у: *Борба демократа*..., сматра да се у овом периоду ствара основа за стварање покрета који ће штитити посебне интересе Војвођана: „Покрет је требало да после парламентарних избора прерасте у оформљену странку, коју би сачињавали неки незадовољни радикали, демократе из обе фракције и неки Немци, Мађари и Румуни.", 56.

[650] „По Војводини, особито у Срему, ХРСС је настојала да прошири мрежу својих организација и задобије присталице међу читавим становништвом. У лето 1922, С. Радић је изјављивао да ће на будућим скупштинским изборима ХРСС управо у Војводини добити највећи број посланика, јер Хрвати у њој имају већину и „осећају једно са Загребом, као срцем хрватства.", М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*..., 44.

[651] „По Рибару, Прибићевић се у право време споразумео са Радићем. Нова народна политика коју су они повели опет је зближавала Хрвате и Србе. Да су Радић и Прибићевић дуже поживели вероватно не би дошло до споразума Мачек-Цветковић, односно Мачек-принц Павле." Види: Н. Милутиновић, „Мемоари др Ивана Рибара", *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, год. XII, Сарајево 1962, 235.

[652] Коалиција је формирана 10. новембра 1927. у Загребу. У то време ставови Стјепана Радића и Светозара Прибићевића постају све ближи тако да је Радић изјавио. „Између мене и Прибићевића нема никакве разлике.", Ф. Чулиновић, *Југославија између*..., 511.

[653] СДК је на својој пленарној седници од 1. августа 1928. године усвојила Резолуцију којом је захтевала уставно преуређење земље, а што је требало да значи да је и руковод-

Сељачко-демократске коалиције добиће подршку и међу војвођанским самосталцима."[654]

Самосталне демократе у Војводини на челу са Дудом Бошковићем тада промовишу своје виђење политичког идентитета Војводине, апострофирајући привредни развитак као покретач политичког мишљења.[655] „Војводина хоће да буде своја. Она има право на то, историјско право. Срем, Банат и Бачка живе у нашој свести као једна целина. Њих везује прошлост. Њих везује исти живот, исти рад, исти плуг и иста бразда. Војводина ће стати на чело бораца, којима је задатак боља будућност народа у свим покрајинама. Поћи ће на чело тог борбеног фронта, јер јој то место по култури и по богатству припада."[656]

Овакав став наишао је и на супротстављена гледишта међу самосталцима у Војводини, који нису желели да се одрекну јединства са Србијом и који су прихватали модалитете гледишта Светозара Прибићевића. Осим тога, Бошковићев федерализам наишао је и на оштру критику радикала из Војводине, који су у томе видели сепаратистичке тенденције, а на аутономију Војводине гледали као на „цепање српства".

Овде треба истаћи и разлику која је постојала у идејама Дуде Бошковића и Светозара Прибићевића, а односи се на Прибићевићев негативни однос према централизму и према федерализму. Он је тек накнадно писао да је Сељачко-демократска коалиција тражила савезну државу, односно федерацију Војводине, Србије, Македоније, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Хрватске и Словеније.[657]

Присталице Демократске странке у Војводини биле су против аутономистичких тежњи које су самосталци прихватили. Миховил Томандл је тада писао: „Хрватска и војвођанска политика немају ништа заједничког.

ство Самосталне демократске странке прихватило идеју федералне реконструкције државе. Међутим, управо је прихватање или неприхватање федералног уређења условило размимоилажења код самосталних демократа. Примера ради, на једном састанку са групом самосталаца у Љубљани 23. августа 1928. године, Прибићевић је страховао од федералистичког концепта због могућег цепања земље и пропасти југословенског карактера.

[654] Р. Кончар, *Опозиционе партије...*, 42

[655] „Највећу пажњу привредном положају Војводине почела је да поклања Самостална демократска странка, која се 1924. издвојила из састава Демократске странке, а 1927, са ХСС-ом ушла у Сељачко-демократску коалицију, прихватајући основе његових државноправних концепција. А то је значило прву дубоку поларизацију у грађанској политичкој структури Војводине на присталице владајућих носилаца централистичке и унитаристичке политике и опозиционе снаге опредељене за реорганизацију државе на федералистичким принципима. Шестојануарска диктатура ће тај процес убрзати."; *Војводина у Народноослободилачком рату и...*, 17.

[656] *Панчевац*, 1. 10. 1928.

[657] С. Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд 1953, 86.

Решењем хрватског проблема у смислу Давидовићеве тезе[658] може Војводина да има само користи, док у смислу Прибићевићеве само штете."[659] Поменута Давидовићева теза представља еволуирање ставова Демократске странке која је неминовно уследила након сарадње са ХСС. Заснивала се на децентрализацији власти и самоуправној локалној идеји. Постулатни чланак у вези с тим је „Покрајинске тежње" који је *Демократија* објавила 1924. године. У њему се анализира и афирмише идеја децентрализације као облик државног уређења који прихватају и модерне европске државе национално хомогеније од Краљевине СХС. „Од краја рата се 'покрајинство' јавља веома изразито у свима срединама, и етнички хомогенијим (Француска, Италија, Белгија). То покрајинство је општа појава од Шпаније до Совјетске Русије, и код побеђених и код победника, а манифестује се тако да сваки крај, иако у истој држави, иако централистички расположен, жели заштитити што више најпре своје интересе. Политичар мора да је и социолог и треба да се прилагођава условима времена. Таквом су се схватању у Југославији од првог дана супротстављали нарочито Никола Пашић и Светозар Прибићевић. Чак и људи из уже Србије оснивали су у Београду своја завичајна удружења (Ужичана, Пирећанаца, па чак и Београду суседних Смедереваца)."[660]

У периоду до 1929. године, у гласилима Демократске странке у Војводини, придавао се и надаље видан значај афирмације идеје самоуправе. „После деветогодишње кукњаве Војводине да је онемогућена да бира своје чиновнике и даље је лишена тог права, мада су образоване области. Она је и даље третирана као крава музара, те је с областима у Војводини само настављена стара пракса."[661] Принцип националног јединства и децентрализоване територијалне и административне уређености државе нису доминантно биле само вид декларативне и демагошке природе.[662] Штавише, они су представљали страначке активности које третирамо као покушај прихватања реалности постојања различитих историјских искустава уједињеног простора, приближавања и борбе против антагонизма који је паралисао парла-

---

[658] Давидовићева теза се односи на самоуправни статус Војводине.

[659] *Народна слоїа*, 13. 11. 1927.

[660] *Демократија*, 23. мај 1924.

[661] *Нова зора*, 29. јануар 1928.

[662] У вези с тим сматрамо дискутабилном констатацију проф. др Б. Храбака. „У целини узевши, док су самостални демократи од крутог централизма, коалицијом са ХСС, еволуирали до пречанског фронта и захтева за аутономијом покрајина, Давидовићеви демократи од својих идеја о покрајинству из 1923–24. године, у доба блока с Радићем, све су више ретерирали, како су се приближавали поновном учешћу у Влади. Повремени 'војвођански' иступи били су демагошке природе, да се задрже бирачи, или су настали из личних интереса, као у Вршцу."; Б. Храбак, *Борба демократа за самосвојност*..., 67.

ментарни живот у земљи. „Федеративно уређење Југославије наметало се у времену њеног оснивања. Уз посебна историјско-политичка, национална и религиозна осећања и друге нарави, Срби, Хрвати и Словенци, и националне мањине не малобројне, улазили су у нову заједницу са седам разних законодавства. Тај амалгам није се могао ускладити једноставним државним системом, створеним духом и мером другога времена и других, простијих услова живота у хомогеној Србији."[663] Са друге стране, развој догађаја у годинама које следе, препознаће Демократску странку као најфлексибилнију од грађанских опозиционих странака из Србије у вези са питањем модалитета државног уређења насупрот режимског централизма.[664]

Међутим, и у Демократској странци се појавио знатан број присталица режима, што је изазвало осипање странке, које није спречила ни агилност Љубе Давидовића у марту и априлу 1929. године, са намером да консолидује страначке редове. Готово паралисан парламентарни рад, требао је да се превазиђе новим изборима заказанима за 11. септембар 1927. године.[665] Без обзира на резултате избора,[666] због краљевог све активнијег утицаја на политички живот, фракционаштво је било све делотворније и разорније унутар водећих странака. Стварао се антагонизам „србијанских" и „пречанских" странака, који је кулминирао атентатом у Скупштини 1928. године.[667]

И у Демократској странци долази до нових подела и цепања, од којих је најзначајније одвајање Војислава Маринковића који постаје прорежим-

---

[663] М. Грол, *Искушења демократије*, Библиотека политика и друштво, Службени гласник, Београд 2005, 175.

[664] Овде указујемо на 1932, када је Љуба Давидовић изашао са предлогом идеје о федерализацији државног уређење, и то са предлогом четири федералне јединице.

[665] У односу на изборе из 1925, Народна радикална странка је имала у Војводини, мање гласова – 96.336, Демократска странка бележи више гласова – 43.010, као и Самостална демократска странка – 26.817. Посматрано процентуално, радикали су добили у Војводини 38,3% гласова, односно око 13% гласова које је странка укупно добила. Демократска странка је добила 17,1% гласова у Војводини, односно око 11% гласова које је странка укупно добила, а Самостална демократска странка је добила 10,6% гласова у Војводини, односно око 18% гласова које је странка укупно добила.

[666] На изборима је Демократска странка ојачала углавном у Србији на рачун Радикалне странке. „Избори су показали слику 'рапидног напредовања' демократа и 'рапидног опадања' радикала. У просеку Демократска странка је ојачала за 50%, а у појединим окрузима и до 100%. За разлику од избора 1925, добила је 30 мандата више и око 130.000 гласова...", Б. Глигоријевић, *Демократска странка*…, 545.

[667] „У запаљивој атмосфери пуној емоционалне напетости и политичке искључивости, стварала се психолошка позадина за убиство, до којега је стварно и дошло 20. јуна 1928, када је Пуниша Рачић убио Павла Радића и Ђуру Басаричека, ранио Стјепана Радића, који је од задобијених повреда издахнуо 8. августа, Ивана Пернара и Ивана Гранђу."; Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., 94.

ски оријентисан.[668] „Док је Давидовић захтевао оставку Владе, Маринковић је са своје стране настојао да прикаже повољнију позицију Демократске странке у Влади. Обећавајући да ће учинити све да се испуне услови у погледу чиновничког апарата. Маринковићев циљ је био да у Главном одбору и Посланичком клубу Демократске странке обезбеди на тај начин веће упориште и да не цепајући странку изврши тиху ликвидацију Давидовића као шефа странке."[669] Представљене политичке борбе и страначке активности у Војводини сведоче о једном врло непредвидљивом процесу који је, од почетног епохалног надахнућа постепено тонуо у муљ међусобних обрачуна и подела у којима су, уместо политичких визија доминирале политикантске малверзације склоне осветољубивости и интригама. Нова генерација политичара, уз пуну подршку и оних старијих потпуно се прилагодила новонасталим околностима у којима је пројекат јединствене државе био мета националних егоизма и шићарџијске склоности. Међусобне оптужбе тонуле су у вртлог нетрпељивости из којег је тешко било пронаћи пут за обнављање парламентаризма и коректне политичке борбе. Култура дијалога била је поражавајуће истиснута, а земља је срљала у хаос из којег је, уместо демократског друштва, једино краљ могао да понуди излаз.

Виђења постигнутог

У намери да избегну урушавање политичког живота и онемогуће корупцију и дестабилизацију свих вредности, Удружење Војвођана „састављено од академске омладине из Војводине" замолило је виђеније људе из Војводине, у интелектуалном и политичком смислу да интерпретирају деценијски живот у новој држави и понуде своје визију будућности. Већина позваних

---

[668] „Демократска странка се састала у Скупштини 30. јануара да би размотрила политику концентрације за коју се заложио Конгрес странке. Г. Давидовић заложио се за сарадњу са сељачко-демократском коалицијом, а г. Маринковић, говорећи у име демократских министара у кабинету, подржао је концентрацију на темељу садашњег стања ствари. С обзиром да је у извјесним срединама био изложен оштрој критици, г. Давидовић је, да би проверио лојалност странке, ставио на гласање предлог 1) да му се преда пуномоћ за преговоре са парламентарним групацијама, у циљу образовања концентрационе владе, која би заменила садашњу; 2) да сви демократски министри у Влади поднесу оставке; 3) да му се дозволи да настави преговоре са Сељачко-демократском коалицијом. На опште изненађење, предлог је прихваћен и демократски министри у кабинету нису имали другог излаза него да поднесу оставке г. Вукићевићу."; Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини*…, 525–526.

[669] Б. Глигоријевић, *Демократска странка*..., 479.

се одазвала и написали су свој коментар. Међу њима су била врло утицајна имена попут Радивоја Врховца, председника Матице српске, Николе Радојчића, универзитетског професора, Васе Стајића, професора и сарадника Матице српске, Станоја Станојевића, универзитетског професора, Даке Поповића, тада министра аграрне реформе, Исидоре Секулић, књижевнице и других. Први се одазвао Радивоје Врховац који је у свом осврту изразио самокритичност. За њега је највећа штета била апатичност интелигенције која није била спремна да се суочи са изазовима. Током уједињења Срби у Војводини су били на бранику уједињења и свој патриотизам су успешно представили. Савремени тренутака међутим, захтевао је да „Војвођанин, према моралној и материјалној снази својој... одлучно утичу на правни ред у држави."[670] Ова нова улога српства, по Врховцу захтевала је процес просвећивања и „србовање [...] у културном смислу". Оно је захтевало побољшање квалитета образовања и суочавање са новим околностима који су понудили вишеслојну разноликост. Политичари томе нису били наклоњени већ су и даље неговали традиционални национални вокабулар тешко прилагодљив за вишенационалну државу. Врховац је критиковао ову неспремност за модернизацију. „Да су наши политичари познавали диференцијалну психологију наших племена, да су познавали културну вредност широких самоуправа, не бисмо ми данас били онде где смо били на почетку наше националне државе."[671] За њега је „национално питање... културно питање"[672] и у томе је остао доследан наративу Исидоре Секулић о „културном национализму" који се баштинио на критичком и прагматичном односу према националном романтизму. Треба истаћи да је критика Радивоја Врховца била академски интонирана, а да је мањкало конкретних предлога јер и само помињање речи „самоуправе" у тексту, без ближег одређења, подсећа на њено прекомерно коришћење током страначке борбе готово без и једног примера јасније формулације. Порука текста ипак, не сме да се потцени као политички наивна јер је његов вапај усмерен према култивисању и демократизацији друштвеног живота у земљи. Становиште Николе Радојчића се у потпуности надовезује на констатације Радивоја Врховца. Након кратког подсећања на допринос Срба из Војводине у историјском развоју народа, Радојчић је захтевао да Војводина „занови своју образовну класу"[673] при чему је Матица српска морала да има одлучујућу улогу. Мирко Костић, професор Правног факултета у Суботици разумео је и подржавао пореске захвате државе

---

[670] *Војвођани о Војводини*, поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења, Удружење Војвођана, 1928, фототипско издање, Зрењанин 2012, 7.

[671] *Исто*, 8.

[672] *Исто*, 8.

[673] *Исто*, 15.

у Војводини, али је, побуђен средином у којој је живео, сматрао да „питање националности Војводине једном са свагда мора да се реши, а то може само културним освајањем."[674] Њега су морали да спроведу Срби кроз процес понуде вредности које су друге народе требало да добровољно привуку у заједницу. За Васу Стајића Војводина је требала да постане „тампон-област у којој би се стишавали таласи империјалистичких национализама који долазе са севера и југа, а цветала култура са посебном нијансом коју диктује етничко шаренило Војводине."[675] То је, по Стајићу једино било могуће само ако становници Војводине прихвате да су „све недаће Војводине nostra, nosterima culpa."[676] Исидора Секулић је у свом осврту на деценију уједињења или присаједињења критиковала „скептично стање које је овладало нарочито у Војводини."[677] Сматрајући политичаре одговорним за неуспешно стање у земљи, Исидора је инсистирала на Југославији као на симболу хетерогености који једино може да допринесе квалитету живота свих њених грађана. „Југославија је наш живот, ко њу мрзи и презире тај је слаб; већ и зато што јак човек ништа не мрзи и не презире."[678] Такве људе Исидора је проналазила у Војводини јер „она никада није имала вулгарнога у осећањима и у мислима... одхрањивала је господштину која је гајила идеале, имала газде сеоске мирене и отмене... Војводина је имала сигурну културну оријентацију, и увек будну културну политику."[679] Милутин Јакшић је у свом есеју одржао одговоран тон упозоравајући да „прецењивање себе и потцењивање непријатеља може да буде опасно и за много веће народе."[680] Станоје Станојевић је био уверен у „животну снагу Срба Војвођана"[681] која ће омогућити добру будућност упркос свим недостацима и склоностима да се „туже на тешке прилике."[682] Јан Чајак је у име Словака дао свој осврт и предочио још много посла у омогућавању квалитетног живота сународника у Војводини. Ипак истакавши да су „Војвођански и сремски Словаци живели са браћом Србима увек у искреном пријатељству"[683] и да су Словаци „добровољно" подржали Велику скупштину из 1918. године, он се надао напретку. С друге стране Стефан Крафт, као представник Немаца је сматрао да се водила „не-

[674] *Исто*, 25.
[675] *Исто*, 28.
[676] *Исто*, 31.
[677] *Исто*, 38.
[678] *Исто*, 39.
[679] *Исто*, 40.
[680] *Исто*, 54.
[681] *Исто*, 62.
[682] *Исто*, 61.
[683] *Исто*, 20.

гативна мањинска политика”[684] која је утицала на успорену и неповерљиву интеграцију Немаца у државу. Милан Кашанин је, на крају упозорио да је Војводина недовољно дефинисан географски појам и да нема „покрајинске свести,” [685] али да има менталитета који је „створен под двоструким утицајем: под утицајем средњевековне српске традиције и средњеевропске културе.”[686] Прилично строг у критици, Кашанин је сматрао да је „политички и државнички утицај Војводине раван нули у нашој новој држави.” Да би се то променило, по његовом мишљењу Војводина је требала да изађе из „паланаштва и учмалости” и оформи своју интелигенцију и културне институције које ће придонети развоју друштвене мисли у Војводини. Са овим упозоравајућим речима Милана Кашанина се завршава једно евоцирање успомена на десетогодишњицу присајединења Војводине Краљевини Србији и постојања у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Прилично отворена реторика, без увијености и притворности са бројним самокритичким опаскама, била је врло корисно штиво за младе који су тек требали да дају допринос друштвеном развоју овог простора и југословенске државе и којима су јасне добре и лоше стране биле управо пожељан путоказ. Држава је међутим, кренула у једном правцу ауторитативног зауздавања политичког хаоса који је наступио након убиства Стјепана Радића од стране Пунише Рачића у Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 20. јуна 1928. године. Уместо подршци разноликости као путу према државном јединству, кренуло се у диктатуру која је тежила истом том путу али кроз нивелацију разноликости уз помоћ репресивног државног апарата и амбиције владара спремног и за несебично давање у успостављању своје визије.

---

[684] *Исто*, 58.
[685] *Исто*, 71.
[686] *Исто*, 72.

Војводина и интегрално југословенство краља Александра I Карађорђевића 1929–1935.

Националне и државноправне основе шестојануарског режима

Краљ Александар Карађорђевић је сматрао да се колапс политичког живота може спречити једино радикалним променама. Промењена је из основа уставноправна концепција државе и уведен је нови идеолошки национални оквир државног народног јединства на овом простору. Декларативан и формални парламентаризам, као и међусобна страначка заслепљеност, завршени су Прокламацијом[687] краља Александра од 6. јануара 1929, којом је уведена монархо-диктатура,[688] а ради очувања „државног и народног јединства и реда и дисциплине." Тога дана донетим Законом о краљевској власти и врховној управи суспендоване су одреднице Видовданског устава, којима је држава била означена као „уставна" и „парламентарна", а Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави суспендован је јавни политички живот и забрањен је рад удружења и странака „које носе обележје верско или племенско." У својој суштини, у односу на постојећи Устав из 1921. године био је ово неуставни чин и краљ није имао ингеренција да заведе диктатуру без сагласности Парламента. „Чланови 125. и 126. Устава предвиђали су могућност измене уставних одредаба, али само споразумом између Краља и Парламента, саобразно једном нарочитом поступку предвиђеном

[687] Прокламација „Моме драгом народу, свим Србима, Хрватима и Словенцима"; Ф. Чулиновић, *Југославија између два рата*, II, Загреб 1961, 7–8; Б. Петрановић, *Историја Југославије…*, 176–182; Љ. Димић, *Историја српске државности...*, 137–141.

[688] Диктатура је припремана много раније. Краљев поузданик, хрватски политичар Мате Дринковић је током децембра (1928) у два маха, по краљевом налогу, водио разговоре са Мачеком и од њега добио уверење да он одобрава краљеве намере. „Он је уверен да се прилике могу најбоље средити путем једне изванпарламентарне владе... макар и диктаторске владе." Види: Б. Глигоријевић, *Демократска странка...*, 545; Т. Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре...*, 57.

у самом Уставу, без оваквог споразума са Парламентом. Члан 127. давао је овлашћење Парламенту да суспендује извесне одредбе Устава, које су се односиле на политичке слободе, у случају рата или мобилизације; али када је државни удар од 6. јануара 1929. извршен тада није било нити рата нити мобилизације у Југославији. Поред тога, ако је Парламент био овлашћен да привремено укине извесне уставне слободе, у форми специјалног закона, краљ сам није имао то право. Тако је акт од 6. јануара био истовремено неуставан, извршен повредом Устава и краљ није имао ауторитет да објави своју вољу као врховни закон земље."[689] Ипак, ова неуставност, у почетку је толерисана што због снаге државне силе и апарата које је краљ Александар имао иза себе, али и прећутном сагласношћу и надом готово свих страначких актера да ће се, на тај начин пронаћи решење за безизлазну политичку ситуацију.

Формирана је нова Влада на челу са генералом Петром Живковићем. Прокламована је нова национална идеологија – југословенство или „насилна национална нивелација."[690] У почетку је постојало оправдање и разумевање из иностранства за увођење диктатуре као модуса решења кризне ситуације. Тако у Годишњем извештају британски посланик у Београду, Невил Хендерсон који је, анализирајући ситуацију, између осталог, писао државном секретару у Енглеској: „Диктатуру, несумњиво критикују многи, и у земљи и ван ње, али непристрасни посматрач не може а да не призна да је постојала потреба за успостављањем неког облика владавине који би био у стању да оконча јалове размирице између странака и појединаца, које су након једног десетљећа постале истинска претња јединству државе."[691] Трећег октобра 1929. године био је донет Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја. Промењен је службени назив државе у Краљевина Југославија, а њен простор подељен је на девет управно-територијалних целина – бановина:[692] Дравска, Савска, Врбаска, Приморска, Дринска, Зетска,

---

[689] Л. Марковић, „Југословенски уставни проблем", у: *Славоник Ривју*, Лондон 1938; АЈ, Ф. 38, Централни пресбиро (ЦПБ).

[690] „Интегрална југословенска идеологија (насилна национална нивелација) одредила је другу фазу у животу југословенске државе (1929–1935). Након осам година парламентарног живота, 6. јануара 1929. године, земља је закорачила у монархо-диктатуру. У нераскидивој вези са тим чином, заснованом на илузији да је након десет година заједничког живота могуће декретима и законима, у тачно испланираним роковима, формирати нову југословенску націју, била је и промена имена државе (Краљевина Југославија) и подела земље на управна подручја (3. 10. 1929)."; Љ. Димић, *Срби и Југославија*..., 124.

[691] Ж. Аврамовски, *Британци* ..., 587.

[692] Бановина је била највиша управна и самоуправна територијална јединица у Краљевини Југославији. Правно је била утемељена Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја и Законом о банској управи.

Дунавска, Моравска и Вардарска. На челу бановина био је бан „као представник врховне власти. Постављан је краљевим указом на предлог министра унутрашњих послова и уз сагласност Министарског савета. Вршио је највишу политичку и општу управну власт у бановини."[693]

Од Барање, Бачке, Баната, већег дела Срема и највећег дела Шумадије, са доњим Поморављем, формирана је Дунавска бановина са седиштем у Новом Саду. „Дунавској бановини, са седиштем у Новом Саду придодата је Шумадија у циљу парирања бројно јачој несловенској мањини."[694] Пет сремских срезова – Жупања, Винковци, Вуковар, Шид, Илок и Сремска Митровица припало је Дринској бановини са седиштем у Сарајеву. Земун и Панчево припојени су Управи града Београда, а Петроварадин, који је до тада имао своју посебну општину, прикључен је општини Нови Сад, како би у њој био повећан проценат словенског становништва. Чланом 83. тзв. „септембарског" Устава из 1931. године, срезови Вуковар, Винковци и Жупања предати су Савској бановини са седиштем у Загребу, а Митровачки и Шидски срез ушли су у састав Дунавске бановине.[695] Бановски систем је био тако изведен да онемогући сваки национално-историјски основ државног живота. Инагурисана је идеологија интегралног југословенства.

У већ поменутом извештају енглеског посланика Хендерсона, бановински систем је сматран „делом државника"[696] чије је циљ био реорганизација и функционализација државе. Мада је у извештају констатовано да је практичан потез развоја локалне аутономности као битан аспект урушавања централизма остао неуверљив[697] и да, уколико аутономности не буде, држава, као таква ће, нестати.[698] Сва релевантна гласила из Војводине прихвати-

---

[693] П. Вајагић, *Банови дунавске бановине*, Академска књига, Нови Сад 2016, 8–9.

[694] Т. Стојков, *Опозиција...*, 114.

[695] *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 233, 5. октобар 1929; *Устав Краљевине Југославије* од 3. септембра 1931. године, Београд 1931.

[696] „У суштини, као корак у правцу политичке реорганизације државе, децентрализација и уклањање регионалних супарништава, декрет од 3. октобра представља дело државника. Ниједан од саставних делова тројединe Краљевине није у потпуности задовољен, стара Србија можда најмање. Приликом разграничења нових бановина, било је, нема сумње примера самовоље која је за сваку осуду, а политички и стратегијски разлози претпостављени су, у неколико ноторних случајева, разлозима привреде и свакодневног живота."; Ж. Аврамовски, *Британци…*, 588–590.

[697] *Исто*, „Основно начело на којем почивају нове бановине је самоуправа, уз надзор из центра. Мада је за тај потез већ речено да представља само умешнију примену политике чврстог централизма, недостају и докази да се ради о значајном кораку у правцу веће локалне аутономије, како се у извесним круговима жели приказати."

[698] Хендерсон овде цитира став Ситон Вотсона који је, у вези са државном реорганизацијом Краљевине у једном чланку објављеном у Тајмсу, између осталог, писао: „...реформа која врши насиље над дубоко усађеним историјским осећањима не може преживети ако не

ла су увођење шестојануарских мера као наду и „почетак једног новог доба" чија је намера бољитак у будућности са наглашеном потребом децентрализације државне управе.[699] Осим тога, у вези са прокламованим југословенством, појављује се серијал чланака као панегирик југословенском јединству.[700] Требало је да се, кроз контролисани медијски наступ, створи утисак доминације идеје општег југословенског заједништва и његове хармоничности, а бројна војвођанска гласила била су у потпуности одана овој идеји. Ова оданост непрестано је била проверавана и праћена и на свако евентуално одступање реаговало се бескомпромисно, енергично и ефективно. Тако на пример Главно државно тужилаштво констатује одређено комешање и критичке тонове у мађарској штампи у Војводини (Бр. К. П. 11/1931 од 19. маја 1931). Непуна два месеца након тога, 8. јуна 1931, Тужилаштво констатује да су „мађарски недељни листови доносили приказе зборова и манифестација лојалности мађарске мањине."[701] Истини за вољу ова лојалност није се рефлектовала као оданост југословенској идеологији, већ као индиферентан став према политичким дешавањима у земљи и игнорисање дневнополитичких активности режима.[702] Новоформирана национална идеологија није била прихватљива националним мањинама управо због јужнословенске вокације, али и традиционалног снажног национално-идентификационог опредељења Мађара и етнотрадиционализма Немаца у Војводини. Своје неповерење и пређутну лојалност новопрокламованој идеологији, Мађари су демонстрирали активностима у вези са очувањем културно-просветних права. „Част ми је овим поднети извештај о добивеним информацијама у

претрпи даље измене."

[699] „Оснивање бановине ће бити 'почетак једног новог' доба јер са принципом модерне децентрализације наше администрације мора се постићи напредак и побољшање свих прилика и сада је на реду да се спроведе у живот, да се оствари и до изражаја дође народно и државно јединство."; Извештај Триве Милитара од 29. октобра 1929, за бројну периодику из Војводине – Нови Сад, *Глас народа*, *Војводина*, *Панчевац*, АЈ, Ф. 38, ЦПБ, 7, 26.

[700] Примера ради, *Банатски гласник* у броју 32, 33. и 61, објављује серијал чланака и вези са истом тематиком: „За једну нераздељиву и јединствену Југославију", „Нове снаге за Југославију", „Еволуција југословенске идеје", *Глас народа* у бр. 24. и 27. из 1930. и бр. 15. од 14. 4. 1931, објављује следеће чланке: „Смисао југословенства", „Југословенска државна концепција", „О типу младог Југословена".

[701] АЈ, Ф. 38, ЦПБ, 7, 26.

[702] У извештају Пресбироа од 28. септембра 1931, из Дунавске бановине, између осталог, се констатује: „Према краљевској Влади и режиму већина листова показује пријатељско и лојално држање, од листова на државном језику нарочито повољно за режим пишу: *Нови Сад*, *Југословенски нови лист*, *Глас Шумадије*, *Јединство*, *Југословенско јединство*, *Банатски гласник* и *Народни гласник*. Код неколицине мањих провинцијских листова: *Југословенска стража*, *Сомори ујшаг*, *Вршаце Гегирсборе*, *Дојчерфолсрајнд*, *Белацрквасер фолксбла*, *Клајнес вохенблат* и др. опажа се индиферентност; АЈ, Ф. 38, ЦПБ, 7, 26.

погледу расположења овдашњих угледнијих бивших чланова некадашње мађарске странке, а поводом манифестација лојалности мађарске мањине нашој држави. Културно-просветне концесије дате немачкој националној мањини као и покрет суботичких Мађара под вођством др Санто Габора дали су поводе неколицини бивших првака некадашње мађарске странке, да посете г. бана Дунавске бановине[703] и да пред њим дају изјаву лојалности мађарске националне мањине према њ. в. краљу и отаџбини, те да изразе и готовост на активну сарадњу са краљевом Владом."[704]

Немачка национална мањина је све своје активности обједињавала у организацији Културбунда који је имао неколико секција – за певачка, спортска и женска друштва, за лекаре, библиотеке и читаонице. У овом тренутку те активност су се сводиле на културну активност очувања традиције вишевековног етничког постојања на овим просторима. И они су при сваком свом формалном скупу демонстрирали своју лојалност краљу. „На главној скупштини Културбунда пре прелаза на дневни ред изражена је лојалност њ. в. краљу као и поздрав краљевској Влади и господину председнику Владе, а и главни известилац је одао признање свима меродавним круговима на хонорисању лојалног држања немачке мањине; затим је поднео извештај о прошлогодишњем раду, те примљен буџет и изабрана нова управа."[705]

Илузија стварања нове нације била је мегаломански пројектовани циљ. Униформисање културолошке, традиционалне, верске и националне шароликости оптерећене дневнополитичком реалношћу и традиционалним националним интересима захтевало је одлучну државну структуру са поузданим апаратом иза којих стоји солидан државни темељ. С обзиром на то да, у дотадашњем искуству државе, најдискутабилнија је била управо утемељеност постојања државе, питање опстанка државе улазило је у лавиринт пун неизвесности.

---

[703] Бан Дунавске бановине у то време био је генерал Светомир Матић (бан од 27. августа 1930. до 1. маја 1931).

[704] Извештај о расположењу међу бившим члановима некадање Мађарске странке од дописника Централног пресбироа из Новог Сада, Триве Милитара, од 25. априла 1931, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

[705] Извештај о Немачко-швапском културбунду, од 23. новембра 1931, Триве Милитара, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

Утицаји економске кризе на прилике у земљи и у Војводини

Период трајања диктатуре подударио се са избијањем велике економске кризе, која је погодила младу и неразвијену индустрију, али и село. Једним својим делом она је била и последица велике светске економске кризе и имала је озбиљних привредних последица.[706] Диспаритет цена[707] пољопривредних и индустријских производа сасвим је обеснажио куповну моћ сељака и директно утицао на промет робе који је опао за 40%. С обзиром на разноликост привредне делатности у Војводини, економска криза је имала осетног утицаја. „Почетком тридесетих година општа привредна криза обухватила је све гране војвођанске привреде. Економске последице кризе биле су: 1) слом организације извозне трговине пољопривредних производа, 2) пад куповне моћи пољопривредних произвођача, 3) пад индустријских цена, 4) пад најамнине и незапосленост и 5) слом кредитне организације приватног банкарског система."[708]

Економска криза се посебно одразила на пољопривреду Војводине.[709] Наиме, пољопривреду Војводине су оптерећивали велики дугови који су је, због великих камата, ниских цена производа и великих дажбина учини-

---

[706] „И ми смо крајем 1931. године осетили прве ударце те велике кризе и тада је преко пољопривредне кризе наступила и код нас – после неуспеха Женевске, Варшавске, Букурешке и Софијске конференције – општа привредна криза. Наше пијаце су се затвориле или бар смањиле – те је наш извоз, господо почео нагло да пада...Наш је извоз у прошлој години спао на 4.800.000.000,00 – динара, дакле са 50% према ранијем извозу од 9 и по милијарди динара колико је износио 1924. године."; АЈ, Ф. 80, Ј. Јовановић-Пижон, фасцикла 7, Говор Велизара Јанковића о буџету за 1932/33. годину, 7.

[707] „И док се овако сељачки дохоци нагло срозавају, дотле његови издаци стоје на истој висини или се чак пењу и на више. Тако и пореза иде на више...и дугови иду на горе са рашћењем камате. И само оно што он прима, само то пада, само то иде унатраг. И у тој диспропорцији и у том диспаритету изеђу народног дохотка и народних издатака јесте и тежиште целе кризе данас код нас."; АЈ, Ф. 80, Ј. Јовановић Пижон, фасцикла 7, Говор Велизара Јанковића о буџету за 1932/33. годину, 8.

[708] Н. Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*..., 200.

[709] Проблема, које је економска рецесија донела са собом, била је свесна и држава, односно краљ Александар. Постојала је и намера да се на неки начин олакша положај пољопривредника кроз мање порезе, и у томе се ишло до граница које у датом тренутку држава може да приушти, а што, чини се, није било довољно. Тако у предлогу буџета за 1931–32. годину, које је образлагао министар финансија др С. Шврљуга, између осталог, стоји: „Фискално оптерећење становништва по новом предлогу буџета је снижено. То снижење је релативно мало, ако се посматра у своме завршном скупном резултату... Оно је осетно за земљорадника према коме су се у садашњим привредним приликама морали имати нарочити обзири.", *Политика*, од 31. марта 1931.

ли нерентабилном. „Ово је изазвало велики пад цена земље. Ратар није био способан ни да отплаћује своје дугове,[710] нити да нађе купца, ако је земљу хтео продати."[711] Процењивало се да је око четвртине сеоских домаћинстава у Војводини било оптерећено дугом који је у просеку износио око 25.000 динара, што је било највише у земљи.[712] У намери да помогне дужницима, држава је 19. априла 1932. године донела Закон о заштити земљорадника.[713] Тада је, због одлагања плаћања дугова, целокупан приватни финансијски капитал запао у веома тешку финансијску кризу, и поред декларисане помоћи од стране државе. Војводина је припадала, када је реч о приватном финансијском капиталу, током двадесетих година, развијенијем делу земље са великим бројем новчаних завода.[714] Због условљене неликвидности, проузроковане, између осталог, овим законом, многи заводи и банке из Војводине обратили су се држави за помоћ, али је то било без успеха.[715] То је довело до

---

[710] Дугови земљорадничких газдинстава били су значајан фактор који је утицао на привредну способност одређених крајева земље, а нарочито Војводине. У извештају, односно анкети коју је Аграрна банка извршила 1932. године, установљено је да од 709.525 земљорадничких домаћинстава које имају дуг, близу 80% тог дуга отпада на приватне банке и особе. С обзиром на то да је овако задужено сељаштво требало да отплаћује дуг и порез, Аграрна банка је у свом извештају дошла до закључка: „1. да се у оваквим приликама не сме ни помислити на отплату главнице, све док терет каматне службе остаје исти; 2. да је куповна моћ пољопривредника сведена на нулу и 3. да се конверзијом пољопривредног задужења могу растеретити поједина презадужена газдинства, али док трају дотадашње цене пољопривредних производа, остају на снази сви фактори због којих су пољопривредници приморани да се задужују." Н. Гаћеша, *Привреда Војводине*..., 210; оваква ситуација је условила појаву Закона о заштити земљорадника од 19. априла 1932. године, који је погодио приватни банкарски и новчани сектор.

[711] „Говор Милана Стојадиновића у Петровграду", *Дан*, 8. 11. 1938.

[712] Н. Гаћеша и Ч. Попов, *Друштвено-економске прилике у Војводини између два рата*..., 13.

[713] Од овог закона до Уредбе о ликвидацији земљорадничких дугова, када је овај проблем дефинитивно укроћен, постојала су још два закона и осам законских уредби. Ових дванаест законских прописа појединачно се нису разликовали један од другога, јер су бројне одредбе, са мање-више неизмењивим садржајем, биле преношене из претходне у нову легиславиву.

[714] У Војводини је 1925. године био велики број новчаних завода (115), а 1930. године број се попео на 160. „Основна обележја новчаних завода у Војводини током двадесетих година је њихова широка територијална распрострањеност, о чему наводимо податке за 1928. годину када је Нови Сад имао четири завода, Суботица три, В. Бечкерек пет, Панчево три, В. Кикинда три, Сомбор два, Сента три, Бела Црква пет, Вршац две и Рума пет." Види: Н. Гаћеша, *Привредни развитак*..., 213.

[715] „Од војвођанских банака као деоничарских друштава, којих је у 1929. години било 139, повлашћене кредите од Државног централног новчаног завода добиле су свега 23 банке. Новчани заводи у Војводини, након доношења *Закона о заштити земљорадника* и увођења мораторијума, доста споро се прилагођавају новонасталим условима у смислу фузионисања

слома многих војвођанских новчаних завода, па су у новим околностима у Војводини, своју делатност интензивирале установе државног, или од државе привилегисаног капитала: Народна банка, Државна хипотекарна банка, Поштанска штедионица, Аграрна банка и Занатска банка. „Државни привилеговани сектор у привреди добио је, у периоду од 1931. до 1941. године, фактички, монопол на изворе кредита, стварни монопол на извозну трговину пољопривредним производима, те преко Аграрне банке и извозног монопола одлучујући утицај на пољопривредне задруге."[716] На овај начин држава је стварала контролу финансијских токова, што ће се значајно одразити и на политичке процесе у Војводини.

Поред овако тешког стања, условљеног кризом, издаци за порез[717] представљали су право оптерећење, и то нарочито за земљораднике који су имали средњи и ситнији земљишни посед.[718] „Средином двадесетих година сваки њен квадратни километар плаћао је четири, а сваки становник два пута више државних пореза него други крајеви земље."[719] Пореска захватања из Војводине била су највиша и у тридесетим годинама, и поред тога што су учињене неке корекције „Поседујући само 10% обрадивих површина Ју-

---

капитала и остваривања траженог цензуса. Војводина, иако је представљала привредно једну од најразвијенијих покрајина, имала је ту несрећу да јој је банкарство било уситњено и локалног карактера. Са врло малим сопственим средствима, оно је егзистирало мимо главних токова кредитно-финансијске политике државних или од државе привилегованих банака – попут новчаних завода из унутрашњости, везаних за знатно пасивнија подручја."; Б. Кршев, *Финансијска политика*..., 223–224.

[716] Н. Гаћеша, *Привредни развитак*…, 214.

[717] *Панчевац*, од 17. 8. 1927, о томе пише: „Према званичном извештају Генералне дирекције непосредних пореза за 1926, на територији целе земље убрано је укупно 1.839 милиона динара, од тога из Војводине 490, или више од четвртине. Појединачно, на једно порезно лице у Војводини долази 355, Словенији 191, Хрватској и Славонији 159, Србији и Црној Гори 99 и Далмацији 93 динара...Квадратни километар земљишта 1926. године био је опорезован по историјским покрајинама у следећим износима: у Србији (са Јужном Србијом и Црном Гором) са 16.840 динара, у Босни и Херцеговини са 20.361 динар, у Хрватској и Славонији са 44.322 динара, у Словенији са 67.514 динара и у Војводини са 75.236 динара."

[718] „У општем пореском оптерећењу, које је уведено за Војводину, ови слојеви (средњи и ситни) подносе знатан терет. Аграрни интересенти, који су деобом великих поседа добили земљу, због њихове уситњености, нису били у стању да подмирују пореска потраживања (земљарину), те се та разлика морала надокнађивати. У структури поседовних односа 1931. године ситним поседима припадало је 14% земље, а држало их је 67,75% поседника, средњим 37%, а држало их је 33% поседника, кулацима пак припадало је 24% земље са 6,1% поседника и великим поседима 25% са свега 0,82% власника. Пореске власти су део необезбеђених средстава преваљивале на средње и мале поседнике, услед чега се међу њима и јављало политичко незадовољство." Види: Д. Поповић, *Сећања о Војвођанском фронту*, РОМС, бр. 20304; Р. Кончар, *Опозиционе*..., 221.

[719] *Исто*, 12.

гославије, Војводина је тада плаћала 50% од укупне државне земљарине. И поред тога што су војвођанске оранице биле најквалитетније, остаје чињеница о неравномерном оптерећивању њене пољопривреде и о посебном третирању Војводине."[720]

Овде треба поменути још један веома битан процеп у коме се налазила пољопривреда Војводине. Реч је о перманентном недостатку радно способног становништва. У руралним крајевима тај број био је много већи и то је условљавало значајна миграциона сезонска кретања према Војводини у време пољопривредних радова. „У суштини квалитет земљишта и климатски услови одређивали су количину ораница у оквиру пољопривредних поседа и однос између оранице и броја пољопривредног становништва. Тај однос у општејугословенским размерама био је најповољнији у Војводини, јер је у њој на 100 ха оранице отпадало свега 81 особа пољопривредног становништва, у Србији 163, у Хрватској и Славонији 158, у Црној Гори 236... Ова неједнакост услова за пољопривредну производњу, надопуњена још неједнакошћу пораста становништва (у брдским крајевима био је бржи и већи него у равничарским као што је Војводина) стварала је трајне разлоге неравномерном развитку производних снага у појединим пределима Југославије, што је имало велик значај за Војводину."[721]

Развој странке интегралног југословенства

Током 1930. године, краљ Александар и Министарски савет прихватају идеју о формирању режимске странке која је требала да представља раскид са декретираном и унификованом југословенском идеологијом и амбициозну намеру да се путем једностраначке политичке активности обезбеди подршка „свију народних слојева:" „На јучерашњој седници Клуба народних посланика изабраних на земаљској листи председника Министарског савета г. Петра Живковића, претресано је питање о оснивању једне јединствене политичке странке. У име Главног клупског одбора посланичког клуба, народни посланик г. др Славко Шећеров, као известилац, поднео је предлог главних начела и програма странке."[722] Новоформирана странка, носила је назив Југословенска радикално-сељачка демократија, касније, од 1933. го-

[720] Н. Гаћеша, „Привреда Војводине између два светска рата", *Зборник за историју МС*, бр. 22; Д. Поповић, *Банат, Бачка и Барања*, Нови Сад 1935.

[721] М. Мирковић, *Економска структура Југославије 1918–1941*, Загреб 1950, 324.

[722] *Политика* од 15. 12. 1931; *Време* 16. 12. 1931; АЈ, Ф. 38, а. ј. 474, фасцикла 326.

дине Југословенска национална странка. Она је настојала да окупи бивше присталице грађанских странака који су прихватили режим, да промовише континуитет идеолошког и политичког деловања и да постане општејугословенски покрет подршке краљевој политици. Међу најистакнутијим члановима ове странке били су: Никола Узуновић, Божа Максимовић, Милан Сршкић, Војислав Маринковић, Коста Кумануди, Славко Шећеров и др. Афирмација нове политичке странке, коју је протежирао режим у ондашњој политичкој атмосфери када је Хрватска сељачка странка заправо представљала јединствен и хомогенизован хрватски национални покрет,[723] представљала је додатну дисперзију у већ разлученом српском политичком простору.

Странка је била дневнополитички оперативни инструмент верификације новодефинисане уставне концепције донете 3. септембра 1931. године. За разлику од Видовданског устава, Краљевина више није парламентарна, већ наследна и уставна монархија. На највишем законском нивоу одредбом да „не може бити удруживања на верској или племенској или религиозној основи у партијско-политичке сврхе" одређене су програмске контуре Југословенске радикално-сељачке демократије, а суштински онемогућено обнављање рада свих политичких странака. Краљева уставна доминација била је видљива кроз његове компетенције да потврђује и проглашава законе, поставља чиновнике, да има право амнестије, представља државу у односима са иностранством, оглашава рат и закључује мир, сазива и распушта Народно представништво. Осим тога члан 116. Устава допуштао је да у „случају рата, мобилизације, нереда, побуне који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе или кад су до те мере уопште угрожени јавни интереси, краљ може у том изузетном случају да се привремено предузме све изванредне, неопходно потребне мере...".[724]

На овај начин неприкосновеност краљеве личности била је озакоњена у највишој уставној форми. „После две године диктатуре краљ је одлучио да се врати уставном и легитимном систему... Он је сам израдио, са неколико ужих сарадника, нови Устав који је био прокламован 3. септембра 1931. године и наметнут земљи помоћу војске и бирократије... Са правног и политичког гледишта Устав од 1931. године се разликује од оног од 1921. године у двема основним тачкама. Он знатно повећава стварну власт краља и с образно томе сужава права и власт народа. Парламентарни режим је био стварно укинут, а извршна власт, представљена од краља, постала је свемогућа."[725]

---

[723] Милан Грол о овој странци пише да Хрватска сељачка странка није била „партија у народу него народ у партији". , М. Грол, *Искушења демократије*, Београд 1991, 50.

[724] *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1835–1941*, Београд 1987, 255–258.

[725] Л. Марковић, „Југословенски уставни проблем", у: *Славоник Ривју*, Лондон 1938; АЈ, Ф. 38, ЦПБ.

Осим тога, „по својој суштини, тај Устав није значио никакву битну промјену државноправног стања Краљевине Југославије. Он је, истина, обиљежавао престанак отворене 'шестојануарске диктатуре', али не и раскид са апсолутизмом уопће. Све показује, да је тај Устав, у ствари имао бити санкција апсолутизма, који ће од тада, па све до краја старе Југославије, бити прекривен новим облицима југославенског псеудопарламентаризма."[726]

У страној штампи стварање странке је догађај који је запажено пропраћен и процењен да представља продужетак политике шестојануарског режима и забране рада парламентарним странкама.[727] Неке од оцена биле су веома критички расположене. Тако је бугарска *Македонија* у чланку „Нова српска партија" од 10. октобра 1930. године сматрала да ће оснивање нове странке заправо значити наставак спровођења српске хегемоније под плаштом југословенске идеје.[728] Сличан коментар имала је и мађарска штампа. Гласила ових држава предочила су заправо политику неслагања са постојећом међународном ситуацијом и склоност ка ревизионизму и реваншизму.

Југословенска радикално-сељачка демократија је кроз октроисани Устав имала формулисан свој простор деловања и неометану могућност масовне политичке активности. Њена програмска одредба почивала је на потпуној југословенској инструментализацији разноврсне прошлости популације која је ту живела. „У целом свом историјском развоју права српска, хрватска и словенска народна мисао била је у својој битности југословенска. Тежила је увек за међусобном сарадњом, за стварањем заједничких културних добара и остварењем заједничких народних идеала. Ова тежња проистиче из истог порекла и по језику и крви и из географског склопа територија, она је била нужна ради очувања народног опстанка пред насртајима заједничких непријатеља и остварена је народним и државним уједињењем. Ова етничка чињеница и историјска нужност основе су читавог рада ЈРСД, који треба да сложним и заједничким напорима чува и усавршава постојеће културне, економске, социјалне и политичке тековине целокупног народа и да ствара нове."[729]

---

[726] Ф. Чулиновић, *Државноправна историја југославенских земаља XIX и XX вијека*, друга књига, Школска књига Загреб 1954, 289.

[727] О оснивању ЈРСД обавештавају: *Ефнос*, Атина (9. 12. 1931), Македонија, Софија (17. 12. 1931), *Le Temps* (17. 12. 1931), Le Petit Parizien (17. 12. 1931), Journal de Geneve (17. 12. 1931); АЈ, Ф. 38, а. ј. 474, фасцикла 326.

[728] „Програм диктатуре и програм нове српске партије је стварање од данашње Југославије једне истинске велике Србије и интензивно посрбљавање Бугара, Хрвата, Словенаца и остале несрпске народности. Маска под којом се то ради остала је југословенска идеја."; Македонија, Софија, Бугарска, 10. 10. 1930, АЈ, Ф. 38.

[729] Програм Југословенске радикалне сељачке демократије, РОМС, М 14046; *Политика*,

Идеолошка југословенска нивелација сврсисходно је била доминантно програмско опредељење, између осталог, и као облик страначког артикулисања изборих резултата добијених на основу избора од 8. новембра 1931. године.

У вези са државним уређењем странка је остала доследна државном јединству, са процесом децентрализације и деконцентрације државне управе и власти и са одређеним видом самоуправе бановина. „У строгом спровођењу начела државног јединства, а у складу са системом децентрализације државне управе и деконцентрације државне власти, као и широких самоуправа у општини и бановини лежи јемство за успех стваралачког политичког рада."[730] Преостале програмске одредбе идеализовале су народни дух, идеју просвећења, бригу за сељака, а у вези са мањинама подржано је неговање њихове културне специфичности.

Захваљујући снажној, пре свега материјалној и полицијској подршци државе страначки митинзи били су врло добро организовани и подсећали су на дириговане масовне параде и вашаре са снажним визуелним ефектима и бројним полицијским апаратом. Иако је било неоспорна наметљивост и демагошка интонација зборова, врло тешко је било упозорити становништво на суштину самог збора и организованог пропагандног политикантства. Ове констатације илуструјемо деловима једног критичког описа збора ЈРСД у Нишу, иза кога стоје присталице странака чији је рад режим забранио и које су и на овај начин подсећале на потребу обнове парламентаризма. „Изјутра рано пристигле су и последње композиције бесплатних возова. Наоружани жандари приступили су да изведу и последњи налог: да сврстају народ и отпрате га на зборно место."[731] Овај збор доживео је фијаско, јер није могао да контролише масу људи и показао је сву извештаченост и лицемерност формализовања страначког политичког живота. „Тако је прошао први митинг нове режимске партије у Нишу, на коме су властодршци хтели да фалсификују народно расположење и да свој противнародни рад прикажу као израз народне воље и сагласности."

У Војводини активности око формирања ове странке и организације њених одбора биле су веома интензивне током ових месеци. Најистакнутији организатори и делатници ове странке били су др Федор Никић[732] и др Слав-

---

Време и *Правда* 18. 12. 1931, објављују Статут Југословенске радикално сељачке демократије.

[730] *Исто.*

[731] АЈ, Ф. 80, Јован Јовановић-Пижон, фасцикла 31.

[732] Индикативно је да у Биографији др Федора Никића припремљеној за Матицу српску, у вези са политичким деловањем др Федора у оквиру странке, нема никаквог саопштења, штавише потенциран је рад на покретању дневног листа и то „информативног и ванпартијског дневног листа у Војводини."; Види: *Биографија Федора Никића*, РОМС, М 12477.

ко Шећеров. У Извештају Централном пресбироу од 7. августа 1931. године, Милитар Трива, дописник Пресбироа из Новог Сада, пише о почетним активностима у вези са формирањем страначке организације у Војводини. „Поверљива конферисања које је г. др Федор Никић, помоћник министра просвете, одржао овде у Новом Саду током прошле и ове недеље са извесним лицима, а у ствари ради оснивања једне нове партије, изазвала су живо интересовање у грађанству. Но како је г. др Ф. Никић ова конферисања одржао само са најужим кругом својих пријатеља и то готово искључиво са присталицама бивше Демократске и Социјалистичке странке, то се међутим бившим радикалима са неповерењем гледало на ова конферисања и коментарисало о њима. На појединачним консултовањима је стога пред г. начелником др Душаном Петровићем изражена била готовост и жеља бивших радикала да учествују и сарађују у овој акцији. Као резултат ових саветовања је уследило купљење у грађанству потписа за пристанак оснивања једне партије."[733]

У овом и наредним извештајима који се односе на ову тематику описане су значајно објективно и проблеми са којима се организација странке суочавала. Видно је било да присталице Самосталне демократске странке не прихватају учешће у овим активностима, као и да је дошло до очигледног ривалитета међу некадашњим активистима Демократске и Радикалне странке и њихових фракција. „Акција на оснивању нове странке...наишла је овде на опште одобравање и пристанак, изузев код присталица некадање Самосталне-демократске странке... Но не само да се није одржала потребна дискреција о овој акцији, него су шта више одмах избиле на површину и међусобне интриге, дакако са стране лично заинтересованих и ангажованих... Извесно нерасположење се појављује из ових разлога: 1. што је извођење акције на стварању нове странке поверено углавном особама из оних бивших партија, које су имале присталица у Новом Саду, и уз то још особама, које нити имају довољно политичког искуства, нити уживају неки нарочити углед у грађанству, нити могу собом повести већи број присталица, 2. што се присталице некада овде најјаче странке, радикалне, хотимице и остенативно потискују у позадину и 3. што се јавно говори да бивши истакнутији политичари неће моћи у тој новој странци да играју виднију улогу, јер ће се обавити одабирање чланова."[734]

Ситуација очуване хомогености и одолевања расулу код Самосталне демократске странке у Војводини није се пресликавала на простору Савске бановине, односно у Хрватској. Одређене присталице ове странке, на челу са бившим потпредседником др Јосипом Немцем су се приклониле новој зва-

[733] АЈ, Ф. 38, фасцикла 7, а. ј. 26, 27.

[734] Извештај од 13. августа 1931; АЈ, Ф. 38, фасцикла 7, а. ј. 26, 27.

ничној југословенској режимској политици.[735] Ова различитост, у одређеној мери, указује и на специфичност политичког деловања Самосталне демократске странке у Војводини и Хрватској. Економски интереси, као потка аутохтоне политичке идентификације, а који су примеренији у Војводини, нису били примарнији у односу на национални идентитет неким члановима Самосталне демократске странке у Хрватској и отуда њихова подршка режиму и његовој идеологији.

Подршка страначкој политици огледала се и кроз излажење првог дневног листа на српском језику у Војводини *Југословенског дневника* чији је главни уредник био Федор Никић. Први број овог листа изашао је 25. новембра 1929. године и у свом програмском чланку наговестио је одбрану тековина режима. „[...] Свесни велике улоге и важности једног дневног листа у овој средини, у оваквим приликама, одлучили смо да покренемо један славенски независан лист са задатком, да најактивније сарађује на великом делу стварања благостања, величина... које су истакнуте у *Манифесту* од 6. јануара... као и да посвети поглавиту пажњу раду и акцији за духовно, културно, привредно и социјално сједињавање области бивше Војводине и њено стапање са Шумадијом [...]"[736]

Осим овог листа, оданост југословенству у Војводини, демонстрирана је и у Вршцу, где је 19. децембра 1931, основано гласило *Војводина* које је било уједно и орган Југословенске радикално-сељачке демократије и чији је уредник био Славко Францић. И друга гласила на српском језику су такође писала о активностима ове странке – *Глас народа* (Сомбор),[737] *Срем-*

---

[735] *Сисачки глас*, од 18. 4. 1931, је објавио чланак „Једна значајна декларација", овај чланак пренело је и београдско *Време*. Чланак одише привржeношћу политици краља Александра. „Некадашње вође бивше СДС доносе одлуку да свим силама помажу рад данашње Владе. Декларација од 5. јануара 1929, којом се тражило федеративно државно уређење, супротна је нашим начелима, донесена без нашег знања и одобрења и ми ју уклањамо. Доследно нашој југословенској идеологији, били смо увек противници федеративног уређења државе, а за југословенску идеологију коју је прокламовала данашња Влада према закону од 3. октобра 1929. године и декларације Њ. В. Краља... Противници смо тога да се икада више поврате политичке групе на племенској и верској бази какве су биле некада."

[736] *Југословенски дневник*, 25. 11. 1929. У вези са формирањем странке *Југословенски дневник* је 22. 12. 1931, објавио чланак „ЈРСД и сељачки сталеж". У чланку је потенцирана привредно-економска програмска опредељеност странке. „Када се у програму странке нарочито истиче да ће њена највећа брига бити сређивање економских прилика сељачког сталежа, сасвим је разумљиво што он једнодушно стоји уз државни режим...Сељачки сталеж као срж и основа нашег национално-привредног живота може само у границама данашњег режима постићи своју потпуну привредну и финансијску обнову."

[737] *Глас народа* је 19. 12. 1931. преузео чланак из *Времена* од 16. 12. 1931, насловљен „Оснивање Југословенске радикално сељачке демократије".

ске новине (Вуковар),[738] *Млада Југославија* (Велики Бечкерек),[739] *Нови лист* (Вршац),[740] *Нови Сад* (Нови Сад).[741] Своје југословенство демонстрирао је и др Мирко Косић покретањем часописа *Југословен* 1932. године. „У 1932. години покренуо сам часопис *Југословен*. Одан југословенској мисли од својих младих дана као сарадник Југословенске револуционарне омладине[742] и скерлићевац ја сам 1932. покренуо *Југословен* часопис за политичка, културна, социјална и привредна питања. Његово покретање наметале су саме прилике, јер чим је југословенство постало опште државно начело и опште народни покрет настала је и потреба за једним часописом који би пратио све појаве нашег националног развоја."[743]

Југословенска идеологија и њена странка у оснивачком развоју биле су на својеврсном унапред припремљеном испиту – на изборима за Народну скупштину од 8. новембра 1931. године. Политичке странке (Народна радикална странка, Демократска странка, Словеначка људска странка, Југословенска муслиманска организација, Хрватска сељачка странка) су најпре, позвале бираче да бојкотују изборе.[744] Међутим, како су кандидати на среским листама у Србији били већином из редова бивших чланова Радикалне и Демократске странке, иако им је био формално забрањен рад, челници странака су позвали своје присталице да гласају за кандидате дојучерашње чланове, оптужујући ону другу странку да је напустила споразум о бојкоту

---

[738] Чланак *Наш народ* у броју од 24. 12. 1931. Између осталог пише овај лист: „Програм странке је заснован на идеји државног народног јединства, из њега извире дух здраве демократије... Он захтева и обећава социјалну правду и ставља себи у задатак бригу око духовних и моралних вредности народа..."

[739] *Млада Југославија* од 23. 12. 1931. „Југословенска радикална сељачка демократија се ствара да својом сарадњом ојача и унапреди највећу тековину југословенског народа, његову независност и слободну државу Краљевину Југославију."

[740] *Нови лист* од 1. 1. 1932. „Југословенска радикална сељачка демократија предвиђа национално и државно јединство изнад свега...Програм је управо идеалан...Биће створен један и јединствен југословенски народ."

[741] *Нови Сад* од 14. 1. 1932, у чланку „Пред обнову партијско-политичког живота" пише „...да ће се путем ове странке истински моћи уносити политичке идеје и начин у широке народне слојеве и да ће преко чланова ЈРСД најуспешније моћи окупљати у једно коло и заједнички и равноправно сви они који, задојени идејама и идеалима народног и државног југословенског јединства искрено хоће да пораде на обнови нашег партијско-политичког живота и то без некадањих племенских, верских, сталешких, покрајинских и других трвења."

[742] „У Љубљани 1912. године сам се упознао са ђаком Еглихером (?) вођом Југословенске национално-револуционарне омладине...Овај пут и ово упознавање са овим Југословенско национално-револуционарним покретом и омладином имао је за мене велики значај и на мене вршио велики утицај."; М. Косић, *Србин још живи и напредује*, РОМС М 7570, 37–38.

[743] *Исто*, 37–38.

[744] Досадашња доминантна историографска констатација да су политичке партије позвале бираче да бојкотују изборе, по свему судећи не одговара истини у вези са Народном радикалном странком и Демократском странком, односно у вези са странкама у Србији.

избора.[745] Овакав развој догађаја код грађанских странака у Србији којима је Уставом забрањен рад указује нам на, четири битне околности. Најпре, међусобно подозрење и неповерење страначких лидера и даље је било изразито присутно без обзира на заједничког политичког противника краља Александра Карађорђевића[746], затим да су странке озбиљно рачунале, још тада, на привременост забране парламентарног и страначког рада. Потом да, иако су званично чланови једне државне странке, на предложене кандидате и њихову евентуално обновљену лојалност рачунају и некадашње њихове странке пре свега узимајући у обзир њихов углед у локалној средини и на чињеницу да су сваки избори, па макар они били и нерегуларни и режимски, својеврстан барометар страначког рејтинга у народу, који не треба или врло ретко треба пропустити.

На изборима званично је постојала само једна изборна листа – Југословенска радикално-сељачка демократија. Изашло је око 65% бирача и ови избори су заправо представљали „илузију о обнови парламентаризма" као и прерану еуфорију победе над „покрајинским идеологијама", регионализмом и национализмом. „Очекивано је да синтетизована југословенска нација доведе до наднационалне културе која би уклонила племенске супротности, сукобе православља и католицизма, супротстављање духа истока западу."[747]

---

[745] У летку од 5. новембра 1931, који је потписао потпредседник Радикалне странке Аца Станојевић, позивају се присталице радикала да гласају. „Сви ми шефови политичких странака били смо потписали заједнички проглас својим пријатељима да се не гласа. Међутим, из прогласа г. Давидовића од 3. ов. мес. видим да он накнадно позива све демократе да гласају за демократске кандидате и то чини, вели, зато јер као да смо ми наше непријатеље позвали да гласају. Овај разлог не стоји, већ је ово само демократски маневар, да истерају што већи број посланика. А та се њихова намера види и из тога што су успели да скоро у свим срезовима поставе само по једну кандидацију, док су наши наивни министри, бивши радикали, не водећи рачуна о Радикалној странци, допустили да их демократе преваре и дозволили да се по срезовима кандидују по неколико радикала, што ће број радикалних мандата јако смањити. Кад већ г. Давидовић напушта Споразум о негласању, онда и ми позивамо све радикале, да гласају за оног радикалног кандидата у срезу који има највише изгледа на победу како би својом снагом спасли Радикалну странку."; РОМС, М 9931.

[746] „Земљорадници око Јовановића и демократи око Давидовића осуђују држање радикала, који неће да се одређено изјасне, како мишљење треба да заузму према новој политичкој ситуацији. Замерају им то што они увек изјављују да не могу да се определе, док не виде какав ће устав и изборни закон Њ. В. Краљ дати народу... И демократи и земљорадници сматрају да не треба пристати ни на какав устав и изборни закон, кога не би народ преко својих представника донео."; Државни извештај од 13. августа 1931, АЈ, Ф. 37, Милан Стојадиновић, фасцикла 9.

[747] Љ. Димић, *Културна политика*..., I, 285–328.

Интегрално југословенство у Војводини

У самој Војводини као и у читавој земљи, тек након избора почела је да се реализује страначка инфраструктура Југословенске радикално-сељачке демократије, што нам говори о условљеном карактеру постојања ове странке. Становништво је о идеји стварања странке интензивно припремано понекад и веома грубо и помало неспретно и током претходних месеци.[748] Први одбор ЈРСД-а, у Војводини, био је основан у Вршцу 10. јануара 1932. године.[749] Убрзо након тога, оснивају се и у другим местима сресни одбори. До краја фебруара 1932. године основани су сресни одбори у Сенти, Панчеву и Чуругу. Сресни одбор у Новом Саду основан је априла 1932. године.[750] Круна организационог страначког рада је збор присталица странке у Новом Саду маја 1932. године.[751] Овај збор био је брижно и систематично припреман.[752] На њему је акламативно прихваћено именовање Бановинског одбора Југословенске радикално-сељачке демократије за Дунавску бановину. За председника је изабран Јоца Селић, за потпредседнике су изабрани: др Велизар Јанковић, Милутин Петровић, сенатор Емилијан Грбић, Ми-

---

[748] „Димитрије Вујић обишао је Војводину и ступио у контакт са својим пријатељима... Вујић прича о томе како је народ незадовољан агитацијом Феодора Никића, помоћника министра просвете, који народу није умео да објасни шта се од њега тражи, већ му је одмах говорио о некој новој странци и о томе како је потребно да буду њени чланови, а није им објаснио да ће то моћи да буде тек онда кад се та странка оснује. Вујић је причао како су у неким местима полицијске власти позивале специјалним позивима сељаке, одмах после разговора који је он са њима имао."; Државни извештај од 13. августа 1931, АЈ, Ф. 37, Милан Стојадиновић, фасцикла 9.

[749] *Војводина* од 17. јануара 1932.

[750] О томе обавештава и гласило Словака из Бачког Петровца, *Народна једноша* од 10. априла 1932.

[751] Овом збору претходили су мањи скупови од којих је најпропраћенији у штампи био збор организован у Тителу 13. марта 1932, о коме нас опширно извештава београдско *Време* са пропратним фотографијама.

[752] То се може илустративно видети и из писма које је секретар Сресног одбора Нове Кањиже упутио председнику Месне организације ЈРСД у Обилићево. У овом писму детаљно је изложен начин доласка на збор у Новом Саду. „За новосадски збор пустиће се у саобраћај један засебан воз, а који полази из Ђале 28-ог после поноћи (о тачном поласку бићете благовремено извештени) и ићи ће преко Чоке, Драгутинова, В. Бечкерека и Тителa за Нови Сад и враћа се истог дана истим путем натраг. За овај збор одобрене су двојаке повластице и то у ограниченом броју... Свака општина мора имати вођу групе који ће сачинити списак своје групе. Списак има да садржи: Списак делегата за новосадски збор ЈРСД; полазна станица, име и презиме делегата. Списак не треба потписати нити ставити печат Месне организације. Карте на полазној станици не треба вадити."; РОМС, М 14046.

лан Катић, др Бранко Николић, др Милан Секулић и Миливоје Перић. За секретаре су изабрани: Радован Јевтић, др Тоша Рајић, Љубиша Трифуновић, Бранко Аврамовић, др Федор Никић и др Живан Лукић, као и шездесет чланова одбора за све срезове. О овом збору обимно су извештавала ондашња гласила.[753] Промовисана је искључивост и доминација принципа југословенства и државног унитаризама. Председник Владе Војислав Маринковић, између осталог, је рекао: „Има један основни проблем у нашој земљи, важнији од других, то је питање хоћемо ли ми јединство народно и државно, унитаризам или федерацију и сепаратизам. Све док се тај проблем не реши, све док у нашој земљи има елемената са којима се мора рачунати, који нису на принципима народног и државног јединства, ми се не можемо браћо подвојити по другим основама."[754] О програмској опредељености странке у вези са државним уређењем говорио је др Славко Шећеров, који апострофирао истрајну борбу против федерализма. Други истакнути члан странке из Војводине, др Федор Никић је тада говорио о Војводини као носиоцу идеје југословенства указујући на континуитет те идеје са истакнутим српским интелектуалцима из Војводине у XIX веку.[755]

Продор Југословенске радикално-сељачке демократије у Војводини био је, почетком 1932. године, снажан и офанзиван али не и без проблема. „У организовању ЈРСД велику улогу су имале банске управе. Стварање месних одбора странке водили су сресни начелници, због чега је цео посао попримао обележја државне принуде и није текао глатко."[756] Њен програм државног јединства и централистичког уређења утемељио се на политичком мишљењу странака на власти из времена краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Надгледан од стране имагинарне, али осећајне свеприсутности ауторитета краљеве личности који су константно предочавали државни органи и бројна гласила, овај покрет интегралног југословенства претендовао је на

[753] Међу њима и новосадски лист на немачком *Deutsche Zeitung* у чланку *Grosse politische konferenz in Novi Sad* од 8. маја 1932, са приметном пластиком и хладном објективношћу стила „нечег што се догодило и ми то констатујемо". У овом духу известио је о скупу и мађарски *Napló* из Суботице од 9. маја 1932.

[754] *Правда* од 9. маја 1932.

[755] Осим *Правде* о скупу је доста опширније известио и *Југословенски дневник* и то нарочито део када је говорио и уредник листа др Федор Никић. Он је, између осталог, рекао: „...да подвучемо јасну чињеницу да је Војводина одувек водила истинску југословенску политику... Сетимо се последњих шездест година у овом крају је живео носилац интегралне југословенске мисли, народни мученик и вођ Светозар Милетић...Са оваквом политиком ми ћемо успети да формирамо југословенску политику и југословенског грађанина... Кроз политику ЈРСД има да се спроводи политика националне толеранције."; *Југословенски дневник* од 10. маја 1932.

[756] П. Вајагић, *Банови Дунавске бановине*..., 109.

доминантно место настављача традиције политичке културе код Југословена, а заправо у српском народу. Специфичност која се могла препознати у деловању странке у Војводини био је аграрно-социјалног карактера у политичким активностима.[757]

Изразиту тежину овој причи дало је учешће истакнутих експерата аграрне проблематике у раду ове странке, од којих је свакако најзначајнији др Славко Шећеров. Отуда и привлачна снага написаних редова у гласилима о овом проблему. Земљорадничко становништво као најбројније у Војводини идентификовало је своје проблеме и наду у њихово решавање са демагошком питкошћу и вером у ауторитет државе да ће испунити обећано.

Током лета 1933. године странка је променила назив у Југословенску националну странку. Главно страначко гласило био је *Гласник ЈНС* који је излазио у Београду. Програмска начела новоименоване, али формално и новоформиране странке и даље су, све до нестанка државе, остала на принципима југословенског национализма и унитаризма, противна федерализацији, а одана централизму са широким самоуправама и деконцентрисаном власти. У складу са дневнополитичким активностима модификован је и њен политички приступ ситуацији, при том не нарушавајући основну страначку концепцију. „Југословенска национална странка заснива свој програм на мисли југословенског национализма и унитаризма. Национализам Југословенске националне странке значи да она стоји непоколебљиво на становишту да су Срби, Хрвати и Словенци један народ и да се на тој основи има да развија читан наш национални живот; јер је на тој основи Југославија и створена... Унитаризам Југословенске националне странке да је она противна федерацији, која би разјединила наш народни и државни живот на племенске јединице, али је исто тако противна и централизму, који кочи здраве снаге појединих делова народа и појединих крајева... У складу са тим начелима Југословенска национална странка сматра да се унутарње уређење државе има извести по систему најширих самоуправа и најдалекосежније деконцентрације, задржавајући за централну власт оне послове, без којих државна целина не може живети."[758]

[757] У прилог овој констатацији говори и чланак „Југословенска радикално сељачка демократија и сељачки сталеж" објављен у *Војводини* 14. јануара 1932. У њему, између осталог, пише: „Када се у програму странке нарочито истиче да ће њена највећа брига бити сређивање економских прилика сељачког сталежа, сасвим је разумљиво, што он једнодушно стоји уз данашњи режим. Сељачки сталеж не може ни да учини друго, пошто су краљева Влада и садашњи парламентарни представници народа својим досадашњим радом толико учинили за њега, колико ни један режим пре 6. јануара 1929. године. Сељачки сталеж као срж и основа нашег национално-привредног живота може само у границама данашњег режима постићи своју потпуну привредну и финансијску обнову и према томе је сасвим оправдано, што он одобрава рад краљевске Владе и представнике данашњег режима."

[758] Проглас: Пријатељима и присталицама Југословенске националне странке, РОМС, М 14046.

Странка је прописала и оквире активности среских организација, чија је основа намера била да преузму иницијативу у решавању локалних проблема и да на тај начин демонстрирају своју привржeност становништву и своју доминантну политичку улогу до границе паралелизма са државним органима и амбицијом наметања својих активности као јединих и државно потребних. У Војводини је рад ових организација био најдоследнији. „Ни једна наша општинска организација, према својим локалним приликама, не би смела пропустити ни једно једино животно питање становника, па ма било и најситније, а да о њему не поведе рачуна и не организује потребне акције. Независно од рада месних самоуправних тела, свака наша организација треба да има свој разрађени и стално допуњавани програм рада у коме ће бити заступљена сва економска, социјална и просветна, као и национално-политичка и културна питања и потребе места и мештана."[759]

Разрада организације месних и среских одбора била је неопходна и због општинских избора који су били одржани октобра 1933. године. Изборни резултати пресликавали су интензитет активности странке, као и њен уплив у бирачко тело. Током кампање, истакнути представници Југословенске националне странке су апострофирали племенске особености и реализам покрајинског идентитета, али у контексту њихове тежње ка надилажењу ових специфичности идејом интегралног југословенства.[760]

Дунавска бановина, као национално изузетно дивергентна,[761] на основу резултата ових избора, била је одана југословенској идеологији. „Просечно је у целој земљи гласало преко 70% бирача. У свим бановинама Југословенска национална странка је добила преко 90% гласова. У Приморској бано-

---

[759] Чланак „Дужности општинских (месних) организација" које је објавила бачкопаланачка *Југословенска стража* 24. септембра 1933, а који је преузела из *Гласника ЈНС*.

[760] Тако је Никола Узуновић, између осталог за *Политику* од 8. октобра 1933, рекао: „ЈНС како је и у њеном програму речено поштује веру и племенске особине као покрајинске осетљивости, али се бори и бориће се противу свих који та факта злоупотребљавају у партијске сврхе..."

[761] На примеру становништва Дунавске бановине најбоље се могао сагледати критеријум који је био доминантан приликом исцртавања граница бановина. У Банату су православци (углавном Срби и мањински део Румуна) чинили апсолутну већину становништва, око 58%, док су римокатолици са 34% и евангелисти са 6,5% били у ма њини. У Бачкој је већина становника – 58% – била римокатоличке вероисповести. Православци су чинили 26% становништва, док је евагелиста било 12%. У Барањи је убедљиво преовлађивала римокатоличка вероисповест (66%), док су православци (22%) и евангелисти (11%) представљали мањину. На простору источног Срема ситуација је била другачија будући да је становништво православне вероисповести било у апсолутној већини (66%), али је постојао и знатан број римокатолика (23%) и евангелиста (10%). Шумадијски део Дунавске бановине са 99% православног становништва представљао је хомогену област, која се одликовала много вишим наталитетом и природним прираштајем него Војводина."; П. Вајагић, *Банови Дунавске бановине*...30, 31.

вини 91%, у Дунавској 95% гласова..."[762] У Осјечком срезу је такође победила ова странка на поменутим изборима што управо говори о привржености становништва новоформираној држави, са доминантном српском националном нотом и афирмацијом југословенства код Буњеваца. „ЈНС доживила је на овим изборима тријумф који никада досад није доживјела ни једна од бивших партија у Осјечком срезу."[763]

Иако је доминирала на поменутим изборима, у самој странци долазило је до трзавица у вези са одређењем изборних листа, не ретко појављивало се и више листа. Ово је нарочито карактеристично било у Банату. „Али чим се отпочело са састављањем листа и кандидовањем лица, искрсле су такве потешкоће које се нису могле предвиђати, јер на изборе у нашој бановини излази само једна странка, те би према томе месне организације ЈНС требало да истичу заједничке листе. Међутим, у већини срезова банатског дела Дунавске бановине уочена је једна карактеристична појава. У самим месним организацијама Југословенске националне странке појавила се подвојеност и формирају се 'паралелне организације' како би могле да кандидују своје људе."[764]

Некако упоредо са Југословенском националном странком покренута је иницијатива за формирање Југословенске народне странке чији је председник постао Светислав Хођера. Била је то странка која се супротстављала било каквом еволутивном или постепеном доласку до југословенства. Идеализам њених присталица ишао је до граница фанатизма. Промовисана је југословенска револуционарност и њој свеопшта политичка подређеност.

По тада важећем члану 14. Закона о удружењима, зборовима и договорима, Југословенска народна странка је фебруара 1934. године добила одобрење Министарства унутрашњих дела за несметан рад. У вези са тим је странка на Сретење 1934. године упутила проглас својим члановима где, између осталог, промовише и своје начело „Један краљ, једна држава, један народ."[765]

Критеријум надлежног министарства у вези са организацијом странака био је веома ригорозан. Захтевао је југословенски територијални ниво заступљености. Странка која је поднела захтев морала је да има своје организације у најмање половини од укупног броја срезова у целој држави и да ти

---

[762] *Гласник* од 21. октобра 1933, АЈ, Ф. 38, фасцикла 321.

[763] *Југословенска застава*, Осијек, чланак „Опћински избори у Осјечком срезу", од 10. октобра 1933.

[764] *Северна стража*, Велика Кикинда, чланак „Паралелци", од 17. септембра 1933.

[765] „Ни старопартијске разлике, ни верске, ни покрајинске, ни племенске, ни сталешке нису биле и неће бити запрека, ни камен спотицања у нашем раду. Један краљ, једна држава, један народ – то је високо начело Југословенске народне странке."; „Проглас чланова Југословенске народне странке", *Политика*, 26. фебруар 1934.

срезови буду распоређени у најмање шест бановина. Југословенска народна странка је највише својих организација имала у Дунавској бановини, где је било обухваћено чак 90% срезова, што опет, на својствен начин говори о екстремизму респекта краљевске владајуће идеологије у Војводини.[766]

Странка се у смислу националног југословенског опредељења и јединства, као и у вези са уставним уређењем, није разликовала од Југословенске националне странке. „Југословенска народна странка сматра, да су Срби, Хрвати и Словенци један народ и да ова три племена могу само у јединству... Југословенска народна странка настојаће да ишчезну сви трагови раније племенске и вјерске и покрајинске подвојености; да се учврсти културно и духовно јединство Краљевине Југославије... Начело самоуправе да буде у што ширем смислу израђено у организацији општина и бановина."[767]

Намера странке била је врло амбициозна и у суштини непримерена реалности. Полет је градила на идеји ренесансног уплива новог духа који ће надоместити старомодан парламентаризам и њему својствене политичаре – које су иначе називали „обневиделим старцима који лутају по мраку." Ентузијазам и фанатизам, промовисан на овај начин имао је сврху укључивања што више младих који, неоптерећени традицијом и прошлошћу,[768] треба да буду носиоци новог југословенског политичког замаха. Отуда и пропагандни назив активистима ове странке „борбаши". „У прошлој години наш парламентарни живот кренуо је једним бољим током, он је дао Југославенску народну странку, дао је једну борбашку групу, која је пожртвовано кренула у један велики и надамо се успешни народни посао... У нашем политичком и парламентарном животу не постоји више партијска борба, већ судар двеју струја, судар духова старих и младих... Југословенска народна странка је странка младих и свјежих савремених политичких духова... Доле са политичким старцима, доле са застарелим парламентарним појмовима и престарелим концепцијама!"[769]

---

[766] „Југословенска народна странка поднела је доказе да има својих организација у више од половине срезова у земљи, распоређених не само у свима бановинама, него и у свим изборним окрузима...По бановинама најјаче је заступљена Дунавска бановина са 90% срезова, Моравска са 65% и Савска са 55% срезова."; *Правда*, 26. јануар 1934; АЈ, Ф. 38, фасцикла 352.

[767] „Програм Југословенске народне странке", *Слобода*, орган Југословенске народне странке за Приморску бановину, 14. април 1934.

[768] Тако и у програмским начелима странке стоји: „...У овом настојању Југословенска народна странка, ослањаће се и на југословенске омладинске организације, знајући да ће у омладини, која није нагрижена старопартијским страстима и племенском нетрпељивошћу, увијек наћи искрене сараднике на остварењу новог времена, које ће одговарати очекивањима нашег цјелокупног народа."; „Програм Југословенске народне странке", *Слобода*, 14. април 1934.

[769] „Доле са политичким старцима", *Јединство* од 6. јануара 1934; АЈ, Ф. 38, фасцикла 352.

Изразита агилност странке рефлектовала се кроз оперативне активности приликом организовања зборова. И у овом случају велики број зборова био је организован у Дунавској бановини – односно у самој Војводини. Тако се у *Јединству* у чланку „Зборови Народне странке" описује да је само у току два дана викенда странка организовала 17 зборова. „У два дана 17 скупштина. Велико одушевљење у Шумадији и Војводини... Одушевљено је народ дочекао своје јунаке, борбаше др Кешељевића, Стажића, Драговића у Сенти, Банатском Градишту, Чоки, Полоју, Св. Николи итд., а исто тако др Бачића и др Богосављевића у Руми, Добрињцима, и др Живана Лукића и Пуљевића у Панчеву итд. Ово велико одушевљење, са којим је народ дочекао своје пријатеље из Народне странке, јасан је доказ за право народно расположење."[770] Овакав вишеслојни страначки ангажман идеје југословенске унификације није доприносио стабилизацији политичког живота и опредељења становника. Штавише, дезоријентисаност је постала права реч која описује тадашњу недореченост становништва са тенденцијом политичке апатичности.

Страначка превирања у Војводини

Политичке странке су диктатуру дочекале са помешаним осећајем наде и опрезности. Стављање Видовданског устава ван снаге, распуштање Парламента и краљева намера да буде посредник изазвале су задовољство у Сељачко-демократској коалицији. „Мачек је 6. јануара 1929. године новинарима наводно изјавио. Како видите, лајбек је раскопчан. Видовдански Устав, који је преко седам година тиштио 'хрватски народ, срушен је! Срушен је не само у свијести народа, рјешењем њ. вел. краља, него и фактично."[771] Осим тога, Мачек се надао, у почетку, решавању тзв. „хрватског питања" у корист Хрвата, односно унутрашњег преуређења државе. Самостална демократска странка је, најпре захтевала успостављање институционалне демократске власти, која је услов свих промена, укључујући и државно преуређење земље.

„Српске грађанске партије су сматрале да је диктатура у функцији очувања државне целине, заштите централистичког уређења, превазилажења кризе југословенске националне идеје, решавања нагомиланих политичких

[770] *Јединство*, 3. фебруар 1934; АЈ, Ф. 38, фасцикла 352.

[771] Ф. Чулиновић, *Развитак југословенскої федерализма*, 115.

противуречности."[772] Демократска странка, Радикална странка и Земљорадничка странка биле су далеко више погођене диктатуром. Забрана рада странака, поделе,[773] цензура штампе, забрана збора, интернирања, односно укидање парламентаризма онемогућило је, практично, свако деловање ових странака. „Србијанске грађанске партије традиционално су имале другачију политичку физиономију; углавном су биле подешене за изборну борбу и рад у скупштини. Укидање парламентарног система и забраном рада свих странака, оне су објективно, изгубиле услове и простор за свој политички утицај и делатност. ХСС, напротив, као највећа и политички најутицајнија странка у Хрватској, већ тада је имала све карактеристике националног покрета."[774]

У Војводини се одржавала криза која је постојала међу политичким странкама. Поједини страначки прваци су, кроз разне активности, као што је организација одређених културно-уметничких друштава, покушавали да, у условима диктатуре и забране страначког рада, спрече маргинализацију. Оваква врста активности била је препознатљива и државним органима. Тако у Информацији о др Дуди Бошковићу, окружног инспектора Дунавске бановине, од 28. јуна 1930. године, детаљно је описан његов политички ангажман и намере. „После манифеста њ. в. краља од прошле године Бошковић Дуда бацио се и на друго поље рада и организације своје Самосталне демократске странке и у своје коло увео и Хрвате уколико их има, у овом граду, и са њима отворио Хрватско певачко друштво у коме је он почасни члан, а у томе друштву има и Мађара незадовољеника заједно са Хрватима. По селима је почео организовати соколска друштва, тако да на тај начин одржава помоћу тих друштава своје пријатеље и тиме истодобно да одржи у целини и бившу Самосталну демократску странку... Све ове наведене околности утврђују да самосталне демократе са Бошковићем Дудом на челу одржавају тесну везу и раде потајно само бојећи се Закона о заштити државе."[775]

Странке мађарске и немачке националне мањине биле су у потпуности пасивне, избегавајући евентуалну конфронтацију са режимом. Овакво стање потрајало је све до 1931. године када долази до оживљавања политичког рада. Снажан утицај овом раду, у Војводини, вршиће све тежи општи економски положај и, у складу са тим, профилисање непосредних политич-

---

[772] Љ. Димић, *Историја*..., 138.

[773] Поменули смо већ да се из Демократске странке издваја група око Војислава Маринковића која постаје ослонац шестојануарском режиму. У тој групи су још и К. Кумануди, К. Тимотијевић, Г. Анђелиновић, Д. Матовић, и др Б. Глигоријевић, *Демократска странка*..., 547.

[774] С. Јовановић, *Југословенска мисао у прошлости и будућности. Из историје и књижевности*, I, сабрана дела Слободана Јовановића.

[775] АВ, Ф. 125, пов. бр. 1201/167.

ких интереса. Диктатура је временом, постајала све огољенија. Сливање и стапање сва три југословенска племена у једну велику и јединствену југословенску нацију суочавало се са проблемима. „Југословенство је све мање доживљавано као 'синтеза' до које се, временом, може стићи, а све више као 'амалгамисање', 'стапање', 'нова религија', 'државна догма', 'бескомпромисна акција' коју треба спровести без одлагања, одмах, административним средствима, насилно."[776] Учестале су критике политике коју је спроводила Влада Петра Живковића. Након његове смене и доласка др Војислава Маринковића на чело Владе, опозиционе странке, чије је средиште у Београду, али и Самостална демократска странка су демонстрирале нескривену наду у реалност обнове свог рада. У вези са изборима од 11. новембра 1931. године странке из Србије, иако им је званично био забрањен рад, водиле су интензивне разговоре у вези са могућим опцијама деловања уз приметну наду да ће страначки политички живот, уз благослов краља, поново заживети. Акција организована током летњих и јесењих месеци 1931. године имала је намеру да обједини странке из времена пре диктатуре у једну странку са респективним изборним потенцијалом.[777]

Од стране тзв. „пречана" најактивнији је био Светозар Прибићевић који се, крајем 1931. године, једним политичко-пропагандним памфлетом под насловом *Београд и политика према Хрватима и Србима изван Србије* обратио јавности. Његова критика била је усредсређена на далекосежну последицу завођења диктатуре која негира смисао слободног живота.[778] Иако обележен субјективним ставом о значају жртве коју је поднео у борби против режима као и предимензионираним ставом о шиканирању овај памфлет, написан у Прагу, био је и својеврстан позив на оживљавање страначког живота и њихових идеја као заштитница парламентаризма. „Није алтернатива хоћемо ли устав или државу. Ми хоћемо устав, ми хоћемо демократску државу у којој ће народна воља владати суверено." Програмско опредељење је Прибићевић, у овом памфлету начелно образложио и оно је заправо представљало изражену намеру континуитета са програмским

[776] Љ. Димић, „Држава, интегрално југословенство и култура", *Књижевност*, 1–3, 1994, 171–207.

[777] „Агитација би се сводила у главном око напред изложених мишљења бив. опозиционих првака, а у циљу стварања једне опозиционе партије под именом 'народног блока' или 'југословенске демократско-сељачке странке'…"; Државни извештај од 13. августа 1931, АЈ, Ф. 37, Милан Стојадиновић, фасцикла 9, 9.

[778] „Кад сам споменуо данашње стање у земљи морам одмах да кажем да је оно недостојно слободног човека и слободног народа..." при чему је „...идеја слободе створила Југославију и само идеја слободе је може одржати... Ми смо стварали Југославију да бисмо били потпуно слободни и као држава и као народ и као људи"; Београд и политика према Хрватима и Србима изван Србије, С. Прибићевић, АЈ, Ф. 37, фасцикла 19.

ставом Сељачко-демократске коалиције око државног уређења и препознавања аутентичних регионалних потреба остварених кроз историју покрајинског постојања. „Држава треба да се уреди тако да у њој буду задовољни поред Срба у Србији и Срби у другим крајевима, да у њој једнако као Срби буду задовољни Хрвати и Словенци. Без задовољних Хрвата нема Југославија будућности.... Хрвати се не могу задовољити празним речима, гестима, именима.... него траже државно уређење које ће им осигурати тековине историјског развоја." Овај позив био је снажан импулс и оживљавању и креирању идеја политичке садржине чија је суштина било неговање регионалних политичких тема.

Оживљавање политичког живота у Војводини било је у директној вези са активирањем страначких вођстава, као и са одлуком краља да се после две године врати одређеним уставним и парламентарним институцијама. Дотада су странке своје активности сводиле на повремене појединачне контакте. „Како се у тим контактима јављају одређена гледишта и о Војводини, битно их је нешто потпуније изложити, иако имају опширније и шире политичко значење."[779]

Обнова странчарења

Један од првих контаката у намери да се оживи страначки рад остварио је адвокат из Земуна и припадник Самосталне демократске странке Мирко Костић, који је боравио у Загребу и информисао о приликама међу странкама у Србији. Значајнији је, након тога, остварени контакт Боже Марковића у име радикала, демократа и земљорадника са представницима Сељачко-демократске коалиције.[780] Марковић је у разговору са Влатком Мачеком предложио да опозиција изађе са заједничком платформом којом би осудила диктатуру и захтевала повратак на уставно-парламентарни систем. „Упозорио је да је опозиција у Србији сложена и да жели да се споразуме са Хрватима."[781]

---

[779] Р. Кончар, *Опозиционе партије...*, 59.

[780] И овој сарадњи је претходило неколико безуспешних покушаја успостављања политичке сарадње опозиционих странака из Србије са Сељачко-демократском коалицијом. „Средином сијечња 1932. године Љ. Давидовић је Мачеку, преко Ж. Бертића, доставио нацрт резолуције коју су израдили демократи и земљорадници као приједлог за заједничку изјаву свих опозиционих групација. Нацрт је био послан и Аци Станојевићу. Предвиђено је било и да се пошаље Прибићевићу на потпис, кад се сви сложе. На тај нацрт Мачек је одговорио да је лимунада, коју неће потписати нити је вриједно о томе говорити." Види: Љ. Бобан, *Влатко Мачек и политика ХСС...*, том I, 79.

[781] Љ. Бобан, „Држање србијанских опозиционих странака поводом Загребачких пун-

Током разговора било је речи и о територијалној подели земље. Марковић је предложио седам бановина: 1. Јужна Србија, 2. Северна Србија која укључује Војводину односно Срем, Барању, Бачку и Банат, 3. Црна Гора, 4. Босна и Херцеговина, 5. Хрватска –Славонија без Срема, 6. Приморска бановина и 7. Словенија. Примедба од стране Хрватске сељачке странке односила се на спајање Хрватске, Славоније, Срема и Приморске бановине, као и о бројности Хрвата – Буњеваца и Шокаца у Бачкој и Барањи.[782] У вези са Војводином, Марковић је изјавио да је „већина Срба према Хрватима и да то одлучује, да је Војводина српска и да је њихова житница. Најпослије је нешто попуштано pro bono pasis гледе Барање и Суботице. Из свега се види да у Београду, сви и опозиција, не дају Војводину, са Сријемом."[783]

Хрватска сељачка странка је била резервисана према предлогу из Београда, док је Самостална демократска странка из ове платформе увидела искрену намеру да се оствари сарадња и да се диктатури избије аргумент о разлогу њеног увођења заснован на неслози опозиционих странака.[784] Међутим, Прибићевић, односно Самостална демократска странка се нашла у недоумици. С једне стране он је прихватао сарадњу са опозиционим странкама у Србији о заједничком наступу против режима, а, са друге стране, Резолуција од 1. августа 1928. га је обавезивала да прихвати услове коалиционих партнера Хрватске сељачке странке да би прво требало постићи споразум о државноправним питањима. У том процепу јављале су се несугласице унутар Сељачко-демократске коалиције,[785] а Прибићевић се још увек надао да је разговорима и компромисима могуће превазићи разлике.[786]

ктација (1932–1933)", *Историјски зборник*, бр. 1–2, Загреб 1962, 8.

[782] Према попису становништва од 31. марта 1931, обављеном на основу вероисповести, у Војводини са источним Сремом – без срезова у Савској бановини, живело је 1.625.382 становника. Највише је било римокатолика – 742.998 (45,7%), потом православних – 674.560 (41,5%), евангелиста – 161.822 (10%) и припадника осталих вероисповести – 46.002 (2,8%). Структура саставних делова Покрајине била је неуједначена. У Банату и Срему натполовичну већину становништва чинили су православни, а у Бачкој и Барањи римокатолици. Види: *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. 2, *Присутно становништво по вероисповести*, Београд 1938, 46–61; М. С. Радовановић, „Становништво Дунавске бановине", *Српски књижевни гласник*, бр. 5, 1. март 1941, 384–389; М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*..., 46–48.

[783] Архив ЈАЗУ, Зб. Трумбић, цитирано према: Р. Кончар, *Опозиционе партије*..., 61.

[784] С. Прибићевић, *Диктатура краља*..., 174.

[785] Размимоилажења су се јављала и међу присталицама у Војводини.

[786] „Али право да вам кажем, ја разумем данас сваки хрватски покрет, глас и гест и не држим да је то последња реч, знам, да из тога често говори афект и уверен сам, да би се Хрвати нашли на једном разумном програму, кад би били уверени, да Срби искрено хоће поштен споразум; да се искрено одричу сваке хегемоније. Хрватско је питање теже или лакше решавати према томе, у каквој се атмосфери буде решавало."; Светозар Прибићевић – Р. В. Ситон Вотсону, 14. маја 1932, Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*..., 321.

„Три су питања доминирала у односима између ХСС и СДС: потреба усклађивања међусобних односа и програмских гледишта, утврђивање става према режиму и однос према другим опозиционим странкама изван Хрватске."[787] Осим тога, у овом периоду, али и касније, уважавајући значај монархије за српски народ, вођство Хрватске сељачке странке је увек давало предност директном споразуму са двором, насупрот евентуалном заједништву са опозиционим странкама из Србије. У намери да настави разговоре, Прибићевић је испред Сељачко-демократске коалиције отишао у Београд, али је тамо на железничкој станици био ухапшен и интерниран у Брус. Хапшење је спречило даље разговоре, мада је Марковић поново долазио у Загреб. Међутим, тамо су већ „оценили да опозиционари у Београду још не изгледају зрели за велике и одлучне гестове."[788]

Влатко Мачек и Хрватска сељачка странка су, за разлику од Прибићевића, Резолуцију од 1. августа 1928. године, сматрали бескомпромисним условом на основу којег ће се стварати хрватска самосталност. И док је Светозар Прибићевић покушавао да приближи ставове, Мачек, тада већ признати вођа хрватског покрета окупљеног око Хрватске сељачке странке, није одбацивао могућност решавања хрватског питања изван Југославије, ако националним потраживањима Хрвата не буде удовољено. У фебруару 1932. године, у писму Ситону Вотсону, наглашавао је како се 1918. године, „сматрало... најједноставнијим препустити једноставно Краљевини Србији да de facto окупира данашњи територије југославенске државе, задовољивши се, умјесто конзултирања суверене народне воље намјештеним одушевљеним изјавама разних народних вијећа, која су се сама родила и сама крстила, као нпр. Народно вијеће у Загребу, Народно вијеће у Новом Саду, Скупштина у Подгорици итд." Да би дошло до новог државног уређења, Србија је Хрватској и Црној Гори морала „признати њихов насиљем и преваром отети државно-правни суверенитет, а становништву Војводине, као и Босне и Херцеговине, требало је омогућити да плебисцитом одлучи о формирању својих самосталних јединица, или прикључењу – у целини или делимично Србији, Хрватској и Црној Гори. Те две покрајине, евентуално, имале би своје парламенте, који би се, након територијалне поделе државе са парламентима Србије, Црне Горе, Македоније, Хрватске и Словеније савезним уговором споразумели о заједничким пословима."[789] Овакав став

---

[787] Љ. Бобан, *Мачек и политика ХСС…*, 87.

[788] Т. Стојков, *Опозиција...*, 108.

[789] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам…*, 318–321. У складу са овим политичким трендом Мачек је дао интервју и извештачу париског *Тана* проричући распад Југославије и рађање „слободне Хрватске" у којој ће Хрвати бити „господари своје крви и свога новца.", Види: Љ. Бобан, *Загребачке пунктације...*, 340.

Влатка Мачека указивао је на тврдокорног и лукавог преговарача, одлучног у намери да оствари своје циљеве и директно супротстављеног српским националним интересима, а који је југословенски државни оквир користио као сценографију за национални обрачун и што повољније разграничење. При том, он није унутар земље предузимао акције, али су његови емисари – Аугуст Кошутић, Јурај Крњевић и Људевит Кежман – настојали да у иностранству добију помоћ за 'хрватску ствар', оптужујући режим Краљевине Југославије за ускраћивање хрватском народу права на историјски државни назив, грб и заставу, за потискивање хрватског језика и католичке вере. „Мачек је савезнике тражио не у земљи већ споља".[790]

Почетак либерализације политичког живота уследио је након доношења поменутог Октроисаног устава 3. септембра 1931. године. Одредба Устава да нема удруживања на верској или племенској основи суштински је онемогућила обнављање рада политичких странака. Прокламовање Устава није значило напуштање југословенске идеологије, шта више то је био покушај да се „југословенство, као национални и државни програм и општи народни покрет, оживотвори у условима постојања нормалног уставног и политичког живота."[791] Условни „повратак" на уставне и парламентарне норме живота ипак је омогућио појачање активности политичких странака. Режимска Југословенска радикално-сељачка демократија се огласила у штампи да су „дозвољене чак и пожељне и друге странке у духу септембарског устава и постојећих закона на бази југословенске идеологије и постојећег стања, једном речју могућа је свака странка на бази принципа изнетих у шестојануарском манифесту."[792]

И мада је, уз наговештај дозволе рада и другим евентуалним странкама, уколико су за интегрално југословенство, атмосфера наговештавала одређено одмрзавање, она је истовремено требала да остави и утисак јасних пропозиција обновљене политичке активизације које опет, уколико се прихвате, представљају опасност од губљења страначког идентитета из времена пре диктатуре и то у вези са свим битним програмским одредницама. Могућност избора за дојучерашње странке био је, у најмању руку, смушен и збуњујући али је, суштински, у свему томе било најбитније да се појавио, без обзира на његов упитни демократски карактер. Међу странкама је постојала намера за проналажења модуса политичке сарадње, али се у томе није много одмакло. Више се очекивало од краљеве добронамерности за даљу демократизацију и евентуални договор био би компромис.

---

[790] М. Радојевић, *Удружена опозиција*, Институт за савремену историју, Београд 1994, 23.

[791] Љ. Димић, *Историја српске*..., 144–145.

[792] *Политика*, *Време*, *Новости*, *Обзор* од 8. и 9. априла 1932.

Народна радикална странка, Демократска странка и Савез земљорадника су, на основу расположивих извора и у овом периоду били веома активни. Њихово деловање било је усредсређено на онемогућавању новоформираној режимској странци да преузме лидерство у српском народу и на претпоставци, сасвим реалне опасности да Југословенска радикално-сељачка демократија наметне своје политичко опредељење њиховим присталицама. Ова идеја брањена је принципијелним становиштем о слободи, затим о парламентаризму као искуствено примереном начину рефлектовања народне воље и вишестраначју као облику артикулисања политичких идеја. У вези с тим је председник Главног одбора Народне радикалне странке Аца Станојевић послао својим присталицама, на Светог Саву 1932. године писмо којим је критиковао новоформирану режимску странку[793] и истовремено је подсетио на парламентарну прошлост своје странке са надом да ће јој присталице остати верне.[794] Писмом је доминирала умереност заснована на ишчекивању либерализације политичког живота режима.

Савез земљорадника је, користећи свој препознатљиву социјалну реторику, такође критиковао актуелну државну политику и захтевао њено превазилажење. У тексту који је Главни одбор Савеза земљорадника прихватио марта 1932. године може се видети прокламована политичка оријентација према критици шестојануарске диктатуре елаборирајући светска негативна искуства у вези са владавином једног човека.[795] Конкретнији садржај критике налазимо у Елаборату Савеза земљорадника под насловом *Задаци нове власти* такође из 1932. године. Указали су земљорадници, овом приликом на покрајинску присутност и на државну неозбиљност њеног неприхватања.

---

[793] „Ми Вас позивамо да не улазите нити помажете образовање нове владине странке, те да не постанете саучесници и не примите на себе одговорност пред Богом и народом за данашње несносне економске и политичке прилике у земљи."; Писмо Аце Станојевића присталицама странке, АЈ, Ф. 37, фасцикла 11.

[794] „Наша народна радикална странка укинута је законом, али она у ствари постоји, јер постоје њени живи чланови и она ће живети светлије него икада у души народној, и њен рад и рад њеног неумрлог вође Николе Пашића за пуних педесет година – у унутрашњој политици за добијање слобода, а у спољној на народном уједињењу и стварању наше Отаџбине – већ је заузео златне стране историје. Потребно је у народну неговати овај пламен да не ослаби и не угаси се, јер је Радикална странка у својој битности сама идеја слободе...Слобода је гаранција части и имовине људи, она је услов напретка људског."; Писмо Аце Станојевића присталицама странке, АЈ, Ф. 37, фасцикла 11.

[795] „Резултати личног шестојануарског режима поклапају се у потпуности са свим оним рђавим резултатима, које, то смо видели у почетку, имају сви лични режими уопште: Једно једино мишљење о управи државној проглашено је за паметно, мишљење саме државне управе, док су сва остала била законом забрањена. Непосредни управљачи министри, не подлежући никаквој формалној ни законској одговорности, знајући у ствари да режим носи лично поглавар државе, бежали су и од сваке моралне одговорности."; АЈ, Ф. 80, фасцикла 32.

У Елаборату, између осталог, пише: „Свесно или из незнања они су прешли олако преко разлика које је историја оставила међу појединим народима и покрајинама ове земље; направили су унитаристичку и централистичку земљу којом су задовољни само капиталисти, милитаристи и крупни бирократи... Хрвати нису задовољни, јер је централизам одвратан свим покрајинама, да је диктатура неспретан злочин, да су бановине тешка погрешка, да је Устав од 3. септембра тешка лаж..."[796] У односу на концептуални приступ Радикалне странке дневнополитичкој ситуацији приметна је, осим додирних тачака у вези са штетним ефектом диктатуре, и разлика. Она је, пре свега видљива у помињању покрајинске специфичности и историје код Савеза земљорадника са једне стране и њено непомињање код радикала с друге.

Опозиционе странке из Србије, и поред очигледних програмских размимоилажења, тежиле су одређеном виду сарадње при чему је везивно ткиво било политичка борба за обнову парламентаризма и заједничко супротстављање Југословенској радикално-сељачкој демократији, која је имала велике амбиције. Народна радикална странка, Демократска странка и Савез земљорадника су, у ово време, били удружени у тзв. „Народни блок" који није спутавао самосталне страначке одлуке, али који је био потребан управо из разлога отпора режимској политици. Странке овог блока су се позивале на политичку традицију краља Петра Карађорђевића, дакле на период од 1903–1914. године и очевидно су биле оптерећење одржањем дисциплине и самодисциплине опстанка пројекта у који је мало ко имао поверења.[797] Временом је лабави, једва постојећи „Народни блок" полако нестајао из писаних докумената, а потом и из политичке реторике. На његовом називу и креирању његових принципа најдуже је истрајала Демократска странка.[798] Она је још тада фокусирала основни проблем политичког садејства, на нивоу Краљевине Југославије, у неслагању око одређења унутрашњег уређења и залагала се за компромис при његовом дефинисању.[799]

---

[796] У предлогу закључака овог елабората тражи се укидање диктатуре и успостављање државе у којој неће бити „незадовољних народа и покрајина"; АЈ, Ф. 80, фасцикла 32.

[797] „Докле траје ово стање држања као и досада не пуштати никоме, сем у границама договора у Народном блоку, који хоће сам друкчије него солидарно радити. Радити свим снагама да се поврати слобода народу, и да се ступи у ток народног живота. Влада када се меша у политику смета и држави и себи; добри су бивали сви владари који су били прави демократи остављајући народу да решава своје послове, здрав народ, јак народ никад не греши, народ увек има право." Заједничка изјава лидера опозиционих странака у Србији, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[798] „Неодложно је Блок опозиције учврстити као организовану политичку заједницу са утврђеним програмским задатком." Предлог демократа од 2. септембра 1932, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[799] „Уставно уређење средишни је проблем заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца од њеног постанка; поготову после 6. јануара, који је отворено питање и самих уставних

У контексту обнављања страначких активности код Демократске странке, 1932. година је у односу на програмску оријентацију, преломна. У вези са тим готово програмско је писмо из марта месеца Љубе Давидовића. Доминантна идеја писма била је оштра и реска критика диктатуре. Надовезујући се на претходне политичке активности око повезивања странака, Давидовић је и овом приликом, као услов значајнијег и респективнијег деловања, иницирао окупљање свих опозиционих странака. „У том настојању трудио сам се да измиримо захтеве: тежње посебних културних, економских делова за слободан несметан развој са снагом целине и потребама државноправног уређења дораслог данашњим условима живота."[800] Демократе, свесне неопходних прилагођавања политичкој реалности, биле су спремне за напуштање централистичке државне идеје. Отворено се, у врху странке, почело разговарати о евентуалној федерализацији државе. Међутим, у овом тренутку, вођство Демократске странке било је, још увек, суздржано у прихватању националне, односно „племенске" основе за преуређење државе. То је условило да се одређени број њених присталица из Војводине, од увођења диктатуре, све више приближавао гледиштима самосталних демократа. Јединствена акција око уједињења опозиције и у вези са тим прилагођавања програма државног уређења, довела је до настанка предлога заједничког текста иза кога ће стати све релевантне политичке партије.

Крајем лета 1932. године, 2. септембра, кроз страначке активности, креирао се пут сарадњи „удружених политичких група" које ће „заједнички одлучивати". Намера овако формулисаног покушаја политичког садејства било је дефинисање програма чији је садржај: стављање ван снаге Устава из 1931. године, формирање прелазне владе и избори за Конституанту. У овој фази изналажења могућности сарадње пажња је била усредсређена, у радним документима, на начелним принципима и њиховој сагласности. „Припреме за конституанту: доношење закона потребних непосредно – изборни закон; и посредно; о штампи, о удружењима и зборовима и израда основе унутрашњег уређења."[801] Рад на реализацији ових активности крунисан је текстом компромисне интонације, који су потписали и Аца Станојевић и Љуба Давидовић и Јован Јовановић испред својих странака, а који је садр-

---

основа. Следствено, ова политичка заједница мора пре свега имати и овај нацрт решења овог проблема. У нацрту треба предвидети дефинитивно уређење из два разлога: што сагласност у овом питању омогућује поверење између удружених група, па према томе и пуно залагање на остварењу новог стања; што потреба да се земљи што пре обезбеди смирење не дозвољава продужавање неизвесности у установама за које се јавни живот показао најосетљивији." Предлог демократа од 2. септембра 1932, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[800] Д. Тошић, *Демократска странка*..., 54.

[801] Предлог програма прелазне Владе, 3. септембар 1932, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

жао одређену програмску препознатљивост сваке од ових странака – борба за демократска начела, самоуправну основу уређења државе и земљорадничку доминацију у привреди и становништву уз јединствену осуду шестојануарског режима. „Режим од 6. јануара до сада се показао штетан и немогућан и мора се променити. Нови режим заснивaће се на истим начелима на којима је Србија 1903–1914. постојала и која ће се у нови устав унети. Држава се има уредити на самоуправној основи која ће се споразумно утврдити саобразно расположењу народа и потребама модерне државе. Пошто је држава претежно земљорадничка, њен привредни и финансијски програм има се саобразити томе не занемарујући ни остале привредне гране."[802]

Хрватска сељачка странка је, са друге стране, деловала потпуно незаинтересовано за предлоге који су допирали од опозиције из Београда и која се односила на усредсређену борбу за обнову парламентаризма. Она је предњачила у неактивности према режиму у нади да ће доћи до директних преговора са двором. Прибићевић је и сам процењивао политичко Мачеково понашање и странке у истом духу. Према његовом мишљењу, Срби у Хрватској не треба да губе из вида да ће Београд раније или касније бити приморан да склопи споразум са Хрватима, ако жели да сачува државу.

Опозициона активност у Војводини

Паралисан политички живот, као и у другим деловима земље, у Војводини је почео да се активира од 1931. године.[803] „Октроисани устав", као и амбиција режима да у одређеној допуштеној парламентарној форми политичког живота доминира са својом странком, стварала је услове за афирмисање политичког рада и у Војводини. Оживљавање политичког рада међу присталицама опозиционих станака у Војводини имао је карактер многостраног деловања чије су се активности, међусобно преплитале и че-

[802] Исто.

[803] У почетку је та активност била веома скромна, а што се може видети и из Извештаја среских округа који се односе, између осталог на политичке прилике, Другом одељењу Краљевске банске управе из 1932. године. У многим извештајима, у вези са политичком ситуацијом, стоји: „У протеклом тромесечју на територији поверенога ми среза није било никаквих значајнијих политичких момената и политичка ситуација била је готово мирна. Као и досада, тако и у протеклом тромесечју на територији повереног ми среза ни у једној од општине није примећено никакво антидржавно делање било појединца, или каквих група, нити је запажен какав протузаконит рад."; АВ, Ф. 126, II-6071/932. Овакве стереотипне извештаје мениће политичке активности у вези са Новосадском резолуцијом.

сто настајале као реакција на онај други облик деловања. Истовремено су опозициони политичари из Војводине сарађивали са центрима страначких руководстава, у намери да се афирмише и локални интерес у обновљеном страначком политичком животу, али су и радили на афирмацији идеје која је сазревала, а односила се на формулисање аутохтоног политичког интереса Војводине.[804]

Крајем 1931. године радикалски прваци из Војводине, путем преписке са Главним одбором у Београду, извештавају о ситуацији за време и после избора, тражећи информације о ситуацији у земљи и ставу и активностима самог Одбора. У писму од 9. децембра Милош Трифуновић је обавестио Јоцу Лалошевића о свом виђењу тренутне политичке ситуације. „Знам да очекујете каквих нарочитих новости од нас овамо. На жалост, немамо никаквих повољних вести. Расположење народа постаје сваког дана све мучније и мучније и свет иде налево, па нас ово све забрињава. Овакви гласови стижу из свих крајева земље."[805] Ово је заправо значило да је и на нивоу Главног одбора странке тек почео да се профилише став и разматра могућност деловања. Већ у наредном писму с краја 1932. године Трифуновић је писао да „види велике тешкоће и невоље економског карактера у томе крају и у целој Војводини."[806] У остатку цитираног писма Трифуновић је демантовао гласине да су се вође српске опозиције споразумеле са вођством Сељачко-демократске коалиције о федералном државном преуређењу, као и о потреби да Главни одбор, с обзиром на постојање многих „режимских радикала" обезбеди своју водећу политичку позицију у странци.

У намери да обнови странку и поврати њен политички углед, Аца Станојевић је одржао састанак са неколицином истакнутих радикалских првака из Војводине. Састанком је доминирала оштра критичка анализа односа Радикалне странке према Војводини. Најистакнутији о овим веома критичним оценама је био Јоца Лалошевић код кога се приметила обновљена

---

[804] Већ крајем 1931. и почетком 1932. године опозиционе групације у Војводини су почеле међусобну сарадњу у намери да се формулише заједничка политичка платформа која би штитила Војвођанске интересе. „Поникла је идеја не само моја, или наше стране, него и стране бив. прибићевићеваца, да би добро било када би се бар ми Војвођани састали, изменили мисли и испитали прилике, да би се код нас могло успоставити једнако гледање на данашњу ситуацију и на могућности и потребу расплета данашње ситуације? Ако би код нас истакнутији људи могли да створе такву заједничку платформу (на питању запостављања Војводине и погрешне политике према њој), ваљда би то као здрава иницијатива могла да подстакне и наше партијске вође да енергичније приступе изградњи једног заједничког плана за санирање наших болесних прилика." Из писма Ј. Лалошевића, Светозару Станковићу, бившем министру у Вукићевићевој влади, види: Р. Кончар, *Опозиционе партије*..., 82.

[805] Р. Кончар, *Опозиционе партије*..., 76.

[806] *Исто*, 76–77.

тежња одбране војвођанских интереса јер је она и данас „исцеђени лимун, упропаштена, разривена, привредно доведена до просјачког штапа, а национално вређана до срца и потпуно разочарана...”[807] Руководство странке, односно Милош Трифуновић је наочиглед прихватио анализу стања и покушао да увери Лалошевића да у будућности у Војводини неће ништа бити предузимано без учешћа Војвођана. Каснији догађаји у вези са мерама за обнављање рада странке у Суботичком и Сомборском округу условили су један прилично оптимистичан извештај Трифуновића и Лалошевића у вези са страначким активностима. Осим тога, Лалошевић је навео да је остварена сарадња са месним вођама других опозиционих странака, укључујући и немачку и мађарску народност.

У вези са положајем Војводине, Демократска странка, у процесу своје програмске еволуције ка сложеном државном уређењу, није се слагала са идејом „покрајине Војводине.” Контекст у коме је сагледана Војводина није прелазио оквире широке самоуправе и ни у ком случају није постојала идентичност, рецимо Хрватске и Војводине. Најгласнији у томе био је Милан Грол који је сматрао да Хрвате не занима развој самоуправе, већ национална самосталност, док је Војводина ван контекста самоуправе било потпуно неприхватљиво питање територијалног интегритета српства. „Тражити за Нови Сад исто што и Загреб за себе тражи, било би поновити у обрнутом смислу – погрешку Видовданског устава, који је положај Загреба хтео свести на положај Зајечара.”[808]

Размах страначких активности

Међу Самосталним демократама све је мање било разумевања за пасивну политику Хрватске сељачке странке, јер се сматрало да ће таква политика ојачати позиције десних снага односно франковаца који Југославију нису прихватали као државу. Отуд су самосталци 30. јуна 1932, одржали један политички састанак који је, у својој суштини, имао намеру да ревидира *Резолуцију* из 1928. године и омогући делотворнију сарадњу свих демократских снага. Иако није био расположен за било какву промену у својој политичкој тактици, Влатко Мачек је, под притиском самосталаца, као и пред опцијом разилажења са њима, пристао на организовање састанка. До заједничког сусрета је дошло на састанку од 5. до 7. новембра 1932. године у За-

[807] Р. Кончар, *Опозиционе партије...*, 83–84.

[808] *Исто*, 137.

гребу.[809] Састанку су, у стану Већеслава Видлера, из редова Хрватске сељачке странке присуствовали: Влатко Мачек, Јосип Предравец, Јурај Шутеј и Анте Трумбић, из редова самосталних демократа присуствовали су: прота Душан Кецмановић из Босне, Душан Дуда Бошковић из Војводине, Саво Косановић, Већеслав Видлер и Хинко Кризман. Састанку је присуствовао и Миле Будак као представник Хрватске странке права, а позвао га је Влатко Мачек у намери да придобије и франковце. На састанку је била усвојена једна заједничка резолуција тзв. Загребачке пунктације,[810] чији је нацрт израдио Анте Трумбић, који се крајем 1928. године прикључио Хрватској сељачкој странци. У првој тачки Резолуције народ је истакнут као једини и искључиви извор „сваког политичког ауторитета и сваке јавне власти"; у другој тачки је сељаштво проглашено темељом „организације нашег свеукупног живота." Трећа тачка је била изразита у осуди „србијанске хегемоније која се већ од почетка наметнула Хрватској и свим нашим земљама уопће, с ове стране Дрине, Саве и Дунава, својом неспособношћу и помоћу насиља и неморалних метода, држећи у својој руци сву државну власт, делује деструктивно, уништавајући моралне вриједноте, све наше напредне установе и тековине, материјалну имовини народа и његов духовни мир. То стање је постигло врхунац под апсолутистичким режимом од 6. јануара 1929. године који је, појачавши ту хегемонију са свим њеним кобним посљедицама, још докинуо грађанске и политичке слободе." У четвртој тачки, да би се изашло из наведеног стања, захтевало се враћање на 1918. годину као „исходишну тачку" у борби против србијанске хегемоније, „са циљем да се ова одстрани из ових наших крајева тако да се уклони одовуд свака власт и уплив те хегемоније са свим њеним представницима." У тачки 5. се истицала равноправност свих народа у демократском развоју земље. Међутим, „Црногорци, Војводина, Македонци и муслимани овога пута нису помињани."[811]

Из анализа ранијих схватања државноправних промена, које су заступале и Хрватска сељачка странка и Самостална демократска странка, може се приметити да Резулуција, углавном, одражава политичке концепције Хрватске сељачке странке, мада се претендовало да она изрази и захтеве целе пречанске опозиције. У интересу јединства Сељачко-демократске коалиције, прваци Самостално-демократске странке прихватили су већи део предложеног текста. Самостални демократи су желели да се више истакне осуда режима, те су били незадовољни његовим изједњачавањем са Србијом

---

[809] О томе види: Љ. Бобан, *Загребачке пунктације*; Р. Кончар, *Опозиционе партије*, Т. Стојков, *Опозиција у време...*, М. Радојевић, *Удружена опозиција...*

[810] Текст Резолуције види: Љ. Бобан, *Влатко Мачек и политика*...том I, 140; Ф. Чулиновић, *Документи*..., 319, Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*..., 323.

[811] М. Радојевић, *Удружена опозиција*..., 25.

и захтевом да се из западних крајева „уклони свака власт и уплив те хегемоније." Трумбићево излагање, изразито противсрбско, са идејом „санитарне линије" на Дрини, Сави и Дунаву, према изјави Видлера, „она три православца (је) ујело за срце." (Односи се на С. Косановића, Д. Кецмановића и Д. Бошковића[812]). Касније се Самостално демократска странка трудила да ублажи формулације о „српској хегемонији", али је то пре био покушај очувања какве –такве могућности сарадње, а не резултат искрених убеђења.

Представници Хрватске сељачке странке су, анализирајући идеју Војводине као самосталне јединице, били крајње резервисани према тој иницијативи и људима који су то промовисали. Сматрали су да идеја о аутономности одређених области, па и Војводине, има за циљ да релативизује „хиљадугодишњи сан о држави Хрватској" и сведе је на самоуправу. Власт и политичку јавност највише су иритирали државноправни ставови Резолуције, а посебно теза о враћању на 1918. годину, која ће владајућим круговима бити повод да њене ауторе представе као отворене непријатеље државног јединства. По њима, то је значило полазак у сусрет ревизионистима и прихватање мађарских, бугарских и италијанских теза, који такво враћање једва чекају.[813]

Уколико упоредимо одредбе Пунктација и изјаве дате ради њиховог тумачења са претходно изнетим Мачековим идејама о самосталној Хрватској, увидеће се одређена размимоилажења. Наиме, Мачек је дописнику *Њујорк Тајмса*[814] изјавио да Хрвати траже своје порезе и Министарство финансија,

---

[812] Треба истаћи да се Душан Бошковић на овој конференцији истакао у критици београдске хегемоније. „М. Будак се посебно похвално изражавао о Д. Бошковићу, који је у осуди „српској хегемонији" нарочито био оштар." Види: М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*..., 51; сећајући се Д. Бошковића, његових критика Србије и улоге у војвођанском аутономашком покрету Д. Јовановић је написао и ово: „Према свему што се догађало и радило с ове стране Саве и Дунава, Дуда се опходио сумњичаво, чак непријатељски. Ишао је тако далеко да му је то штетило код самих Војвођана. Наш свет у Банату је знао да без Србије нема Српства за њих. Он је такође био велики Србин, али пре свега Војвођанин." Види: Д. Јовановић, *Људи, људи*..., књ. 2, Београд 1975, 39.

[813] „Позив на враћање на 1918. владајући кругови су користили против доносиоца Пунктација да би представили како ови иду на руку Мађарима, Италијанима, Бугарима. То би био јединствен пример државног самоубиства"; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*..., 323.

[814] Влада, као и гласила која је подржавају су реаговали на Мачекове изјаве. Тако пожаревачки *Грађанин* 9. фебруара 1933. године објављује чланак под називом „Аспирације дра Мачека". У њему, између осталог, пише: „У својој изјави др Мачек узима себи слободу да излије сву своју мржњу на све што је српско, и да према иностранству износи неистине и да клевета свој народ и државу... Он неће да увиди да је требало проживети многа горка искуства и поднети многе жртве, па да се реши проблем нашег унутарњег државног уређења, да се премости јаз који су наши народни непријатељи и завојевачи вековима стварали међу појединим деловима нашег народа."; АЈ, Ф. 38, фасцикла 343.

да хрватске пушке буду на „хрватским леђима" и да се из Хрватске уклоне „стране србијанске трупе." Хрватска парламентарна делегација може преговарати са „делегатима из србијанског парламента о доношењу федеративних југословенских закона, а војници сарађивати под хрватским генералима против заједничког непријатеља."[815] Овај федералистички и националистички концепт, без прецизирања на којој основи би се он извео, као и прихватање заједничке државне заједнице, био је тактички потез прилагођавања основне концепције хрватске самосталности којој би подршку, евентуално, дао и актуелни политички естаблишмент у Србији. Оштрину Мачекових изјава критиковале су и неке опозиционе страначке колеге. Тако је Срђан Будисављевић, очигледно забринут, између осталог, писао: „Изјаве др Мачека непријатно су и мене изненадиле. Пре свега, што и њима имаде ствари, које су у дијаметралној противности са гледањем мојим и мојих ужих пријатеља, а затим, што је тим изјавама учињена огромна услуга режиму. Мени је код целе ствари највише криво то што знадем да и Мачек не може озбиљно тражити раздељење државе, а онда преговоре па споразум."[816]

Због Загребачке резолуције и изјава датих страним новинарима,[817] као и, за тај тренутак политичке констелације неодмерених политичких захтева према критеријумима и неких опозиционих странака и владајуће,[818] Влатко Мачек је ухапшен крајем јануара 1933. године.[819] Суд је за главни циљ

---

[815] М. Радојевић, *Удружена опозиција*..., 26.

[816] Писмо Срђана Будисављевића од 7. новембра 1933, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[817] У листу *Манчестер гвардијан* од 30. септ. 1932. г. објављен је један извјештај у ком се међу осталим налази и ова окривљеникова изјава: „Сада, према једној недавној изјави др Мачека, неоспорног вође 90% хрватског народа, Хрвати би исто тако вољно и с одушевљењем, желели да напусте ову нову унију и да себи обезбеде, било само за себе или у једној слободној слабо повезаној унији или савезу, ма са којим од њихових суседа, који би хтео примити њихове услове, своју слободну државу. На питање дописниково предстоји ли опасност непосредне револуције оружјем, да је др Мачек на то питање одговорио: Нема смисла убити једног богатог ујака, од кога очекујете наследство, када знате да ће, ако га оставите самом себи, скоро умрети природном смрћу. Југославија је као човек који болује од неизлечиве болести који сигурно мора умрети. Та смрт ослободиће Хрвате." Оптужница против Владимира Мачека, АЈ, Ф. 37, фасцикла 19.

[818] „Има у изјавама др Мачека неумерених захтева (примерице Устав, да се треба повратити стању потпуне слободе постигнуте 1918. и онда започети преговоре о државној заједници…), немилих речи (примерице речи о два света и две цивилизације, речи о стављању у исту гомилу представника режима и представника радикала, демократа и других и одбацивања свију). Овако неумерени захтеви и гомиле речи могу само да нанесу штету и држави и демократији и самој хрватској ствари а да донесу корист режиму." Документ „Изјаве др Мачека и питање споразума демократије"; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[819] Оптужница га је теретила да је „у мјесецу новембру 1933. године у Загребу сарађивао на доношењу а тако и на писменом састављању Резолуције одређене за растурање, у којој се

резолуције идентификовао „издвајање, како би те земље постале једна или више самосталних држава".[820] Током процеса Мачек се бранио историјским принципима и неодређеним терминима са намером да избегне децидирано изјашњавање о било ком питању. У контексту својих одговора он је изнео и одређен став према Војводини. Тако у тумачењу полазне или „исходишне" тачке у вези са темељем државе он је сматрао да је најделотворније прихватити принципе дуалистичког уређења државе донете на Женевској конференцији из новембра 1918. године.[821] У том контексту је и рекао: „Исходна точка је то, што је прије свега екзистирала Босна, па је екзистирала Војводина, па Краљевина Црна Гора, дакле оно што је екзистирало, има се поставити на своје место, па треба, да се као изходна точка узме то стање и да се из те изходне точке приступи новом уређењу државе."[822] Међутим, када му је постављено децидирано питање да ли он жели да уведе конфедерацију, Мачек је одговорио: „Све те ствари ми нисмо овдје детаљно испитивали."[823] Одбрана, коју је иначе образложио др Милан Косић, адвокат Србин и присталица Самосталаца је сматрала да у политичком деловању Влатка Мачека нема основе за кривично кажњавање.[824]

поставља захтјев да се све земље с оне стране Дрине, Саве и Дунава, које данас сачињавају један део Краљевине Југославије, врате у стање године 1918. каково је оно настало сломом Аустро-Угарске монархије, па се онда само на тој основи може споразумно приступити новом уређењу државне заједнице чиме се дакле врши пропаганда и иде затим да се створи убеђење код других да се наведени део Краљевине Југославије издвоји из целине као самостална држава." Оптужница против Владимира Мачека, АЈ, Ф. 37, фасцикла 19.

[820] Оптужница против Владимира Мачека, АЈ, Ф. 37, фасцикла 19.

[821] Међу хрватским политичарима, па и самим представницима ХСС било је недоречености и непрецизности у вези са тим шта је заправо полазна тачка на коју се треба позвати. Тако се у једном материјалу, из овог периода, за основу узимају закључци „Хрватског сабора од 29. октобра 1918. године" којима су „Хрвати троједне Краљевине Далмације-Хрватске-Славоније приступили слободном вољом у државну заједницу СХС." Потом је у документу меланхолично евоцирана успомена на Хрватско-угарску нагодбу којом је био очуван „хрватски индивидуалитет". Уследила је критика и Видовданског и Октроисаног устава чији је „централизам – очито против закључака хрватског Сабора, којим су Хрвати приступили у заједничку државу." Оваква „хегемонистичка политика против Хрвата" условила је покретање хрватског питања, чији је решење да се „сачува хрватски индивидуалитет и суверени континуитет." Неки ранији предлози за унутарње уређење државе (написао Croaticas); АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[822] Процес против Мачека, АЈ, Ф. 37, фасцикла 19.

[823] Исто.

[824] „Нарочито ми је драго што ме је др Мачек узео за свога бранитеља ради тога што сам Србин из оних крајева из којих је и др Мачек и што смо ми Срби из тих крајева тијесно везани са нашом браћом Хрватима, које представља једини др Мачек. Ја баш, као Србин-пречанин сјећам се примјера оног доброг бранитеља брата Хрвата др Гаја, који је на велеиздајничком процесу у Загребу рекао: 'Сретан сам да баш ја као Хрват могу да заступам на овом мјесту одбрану', па кажем 'сретан сам да баш ја као Србин могу на овом мјесту да заступам

Самостални демократи су били противни сваком екстремном тумачењу Резолуције и желели су да буду примеренији политичкој реалности. Тако се Прибићевић, у складу са Резолуцијом, определио за федерализацију државе надајући се да ће ово подржати и остале странке.[825] Самосталци су реаговала и против осуде Влатка Мачека.[826] Осећала се доза наивности у вери да је Мачек био спреман да прихвати југословенску државу и да је заправо противник те државе краљ. У поменутом чланку Прибићевића из Њујорка наговештена је, истина доста идеалистички и непрецизно, склоност ка замени монархизма републиком. „Хрватска слобода може да се конституира и гарантује у републиканском савезу јужних Словена, али не може у Александровој аутократској Југославији."[827]

Умереност која се испољавала имала је тенденцију утирања пута повратка поверења и споразума између српских и хрватских политичких лидера. Колико је, с једне стране, толеранције било у бираним речима жељним компромиса међу опозиционим странкама из Србије и Хрватске, толико је са друге стране била изражена критика шестојануарског режима од којег српски народ треба да се јасно огради. У овом смислу су исписане и речи у памфлету *Писмо Србима* које је приредио, крајем 1933. године у Паризу, Светозар Прибићевић. Његова критика диктатуре била је оштра, а понекад

одбрану др Мачека.' Ова моја захвалност је у толико оправданија и толико већа што у овом истом дјелу ради којег је данас оптужен др Мачек поред његових најближих пријатеља и сарадника Хрвата, има и неколико мојих пријатеља Срба, као што су др Дуда Бошковић, Сава Косановић, прота Кецмановић...зашто није крив др Дуда Бошковић тешки политички кривац под Аустријом, који је толико и толико мјесеци провео у мађарским тамницама.", Суђење В. Мачеку; АЈ, Ф. 37, фасцикла 19.

[825] „Најчудноватнији је аргуменат, да је Југославија мала за федерализам... Хрватска, Словенија, Босна и Војводина никада у својој историји (преко хиљаду година) нису биле заједно са Србијом; 2) да је идеја унитаризма за коју сам се и ја борио, доживјела фијаско; 3) да нема те силе на свету која може присилити Хрвате, Словенце и Србе изван Србије да се задовоље децентрализацијом, деконцентрацијом и сличним формулама." Писмо С. Прибићевића Ситон Вотсону, Париз, 16. јануар 1933. године, Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам...*, 326.

[826] У Њујоршком *Свијету* од 26. маја 1933. године, објављен је чланак Светозара Прибићевића „Процес и осуда д-ра Мачека". Он у овом чланку, позивајући се на подршку многих истакнутих мислилаца који су добро познавали југословенски проблем – Arthur Evansa, Seton Watsona и Wiekham Steeda, осуђује пресуду, али и режим као такав. „Иако је Мачек изјавио пред судом, да Хрвати траже слободу у оквиру државних граница, ипак је осуђен на три године. Шта је краљ Александар хтио да нагласи и подвуче том осудом? Он је тим хтио да обзнани цијелом свијету да Хрвати, док је он краљ не могу бити слободни у границама Југославије. Јасна је ствар да ће се сав свијет сложити у томе да је Југославија потребнија од краља Александра и да треба рушити њега да би се спасла Југославија и заједно са њом опћа и појединачна слобода свију нас."; АЈ, Ф. 38, фасцикла 343.

[827] Исто.

и безобзирна. „Тој је диктатури дат облик апсолутне монархије, а то је најгори, најпокваренији и најнедостојнији режим под небеским сводом... Диктатура је постигла то, да никада у историји Хрвати нису били тако далеко од Српства, никада тако ледени према идеји братске заједнице са Србима, као што су то у овоме моменту."[828] Прибићевићева доследност коалиционом партнерству са Хрватском сељачком странком и указивања на основно проблемско тзв. хрватско питање, са сопственим тактичким приступом, и овом приликом је демонстрирана. Његово поверење у јединство као да није уважавало изразито видљиву тенденцију хрватске националне самосталности. „Ја сам лично за државну заједницу Срба, Хрвата и Словенаца која би се основала на начелима једнакости и правде како то траже Загребачки закључци од 7. новембра 1932. године." Огорчен својом интернацијом, Прибићевић је захтевао „револуционарно расположење" које ће сломити диктатуру.

Загребачке пунктације су иницирале појаву низа политичких реаговања. Своја мишљења објавили су: Републиканска странка, Југословенска муслиманска организација, Словеначка људска странка, Демократска странка, део Савеза земљорадника, Радикална странка, Секула Дрљевић у име црногорских федералиста. Демократска странка, радикали и Земљорадничка странка су припремили једну заједничку изјаву којом су осудили хапшење и интернацију Влатка Мачека и Антуна Корошеца и сам начин овог поступка који не може да доведе до решења сложеног питања државног уређења. У изјави, донетој 13. фебруара 1933. године, странке су се сложиле да је потребно да се ради на комплексном питању државног уређења. Иако није профилисан јединствен став око одређења уређења, препознавање овог питања као суштинског проблема и сагласност ове три странке у вези са тим, представљао је значајан помак и био је директна последица политичке пресије о неопходности реаговања, а настале након доношења Загребачких пунктација. „Радикална, Демократска и Земљорадничка странка солидарне су са свим другим опозиционим странкама у борби против данашњег режима. Радикална, Демократска и Земљорадничка странка сматрају да се само у слободи и при слободној измени мисли могу приближити и изједначити разнолика мишљења о државном уређењу. Радикална, Демократска и Земљорадничка странка стога подижу свој протест против оваквих поступака Владе."[829] Осим ове изјаве, странке су 23. априла 1933. године објавиле и један заједнички Проглас против хапшења Влатка Мачека.[830] Загребачке пунктације су подстакле одређене новине у политичком деловању Демо-

---

[828] Писмо Србима, АЈ, Ф. 37, фасцикла 19.

[829] АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[830] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски* ..., 332–333; Љ. Бобан, *Мачек и политика ХСС*..., 109.

кратске странке у вези са националним и уставним питањем. То је могло да се примети и у већ поменутом писму Љубе Давидовића из марта 1932. године. Давидовић је критиковао диктатуру и истицао је потребу удруживања српских, хрватских и словеначких странака у 'општем народном послу' са намером да се отвори питање државног уређења. Назирало се сазревање нове концепције Демократске странке у погледу државног уређења. Милан Грол је конкретније разложио идеју о стварању већих и мањих јединица. Оне би биле формиране око „природних гравитационих тачака (Београд, Загреб, Љубљана, а свакако бар још Сарајево у прелазној национално-културној зони)" које би могле да имају и федерални карактер.[831] Грол је у оквиру ових „природних гравитационих тачака" предвиђао и могућност постојања и мањих јединица „са регионалним самоуправним карактером."[832] Босна и Херцеговина је у овом контексту посматрана као тампон, или неутрална зона која отупљује антагонизам национализама који је био у експанзији управо из разлога његовог неаргументованог занемаривања и потискивања. „Свим покушајима савијања национализма под прописе параграфа заједнички је један исти дух – назадан, противнародан, противан слободи савести и вољном самоопредљивању, и дух претворан и лажан. У религији лаж је ружна; у национализму, она је опасна, јер заводи у заблуде, које у надраженим расположењима иду до слепила."[833]

Политички погледи Радикалне странке међутим, нису се прилагођавали „новом политичком духу" Сељачко-демократске коалиције. Они се нису сложили нити са једном тачком Загребачких пунктација, вођени српским националним интересом. Већ средином децембра 1932. године, уже страначко руководство, реагујући на пунктације, обавестило је своје локалне страначке прваке да је ова коалиција са Пунктацијама вишеструко погрешила. Најпре идеја о тражењу на враћање стања пре 1. децембра 1918. године је неприхватљива јер то представља дезинтеграцију државе. Осуда „србијанске хегемоније" је за радикале, скривена тежња да сви Хрвати буду на окупу, а да се Срби поцепају на Босну, Црну Гору, Србију, Војводину и, можда, Македонију. Осим тога, за радикале предлог државног преуређења је више личио на савез држава него на федерацију и у том пројекту српске опозиционе грађанске странке нису ни поменуте.

---

[831] „Љуба Давидовић је године 1932. смело изашао са идејом четири федералне јединице. У Босни ослобођеној непосредног утицаја Београда и Загреба, он је гледао национално неутралисање те покрајине, отклањање одсечног разграничења између Срба и Хрвата, и налазио је за такав федерални положај Босне разлоге и у њеном кроз векове посебном положају."; М. Грол, *Искушења демократије*..., 175–176.

[832] Р. Кончар, „Новосадска резолуција из 1932. године", *Зборник за историју МС*, св. 8, Нови Сад 1973, 139.

[833] М. Грол, *Искушења демократије*..., 52–53.

Ова критика опозиционом организовању ван Србије није међутим, значила приврженост радикала мерама диктатуре. Супротно томе, критику централизма шестојануарског режима објавила је и Радикална странка. И док су друге странке из Србије прихватале могућност федералних јединица, Радикална странка је истрајала на идеји начелног споразума странака и тек након тако остварене симбиозе уследила би борба за парламентаризам и договор Срба, Хрвата и Словенаца око државног уређења. Ово је суштински садржај писма које је, присталицама странке, 6. јануара 1933. године упутио Аца Станојевић, председник странке.[834]

У својим политичким маневрима Радикална странка је тешко одустајала од идеје да буде дворска странка. Њено политичко кокетирање, и у овом времену видљиво је и из Програма странке на основу којег јој је била дозвољена обнова рада сада под именом Југословенске народне радикалне странке ради учешћа на општинским изборима. Радикали (југословенски) су обновили залагање за „народно и државно јединство, за јединство територије и јединствено држављанство".[835] И у овом програму самоуправа је била оптимална могућност државног уређења.[836] Формирање странке је међу присталицама изазвало конфузију због овог лавирања између режимске и опозиционе опције. Недореченост централе била је основни иницијатор за самосталније реаговање присталица и првака странке и у Војводини, а све са намером да се Странка ојача, да прихвати регионалну димензију и да препозна савремени тренутак и наде својих присталица.

Савез земљорадника није реаговао посебним саопштењем на појаву Загребачких пунктација. Сама странка имала је, у то време, центар и лево и десно крило. Шеф странке Јован Јовановић је био у страначком „центру" и био је склон прихватању федералистичке концепције, али се није слагао са

---

[834] „Зато ми идемо да се томе стању учини крај; да се поштује начело народне суверености и да се дефинитивно заснује парламентарна владавина. Однос државног уређења централизма се показао као немогућ, да задовољи народне тежње и потребе...Тај систем мора да буде напуштен...За сва питања будућег уређења, ми истичемо неопходност једног искреног и трајног споразума Срба, Хрвата и Словенаца, представљених преко политичких странака, које би на потпуно слободним изборима добиле од народа већину и поверење... Између Срба, Хрвата и Словенаца ваља повратити поверење, које је уништено. А из тог поверења ниће један заједнички програм за унутрашње уређење и за бољу будућност наше државе."; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31, Драги пријатељу од Аце М. Станојевића.

[835] Програм Југословенске народне радикалне странке, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[836] „Државну управу и државну администрацију треба тако организовати да се појединим крајевима створи могућност да могу уређивати своје потребе локалног или регионалног карактера... Странка сматра начело самоуправе широких размера као најбољи систем за уређење државне управе у смислу народних жеља и потреба... Странка је за уставно и парламентарно уређење државе у демократском духу. Народно представништво слободно изабрано са пуном законодавном влашћу... Начело самоуправе доследно спроведено." Програм Југословенске народне радикалне странке, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

уопштеном осудом под појмом „србијанске хегемоније." У то време била је покренута и иницијатива о уједињењу са Демократском странком. Јовановић је заједно са Љубом Давидовићем 6. августа 1933. године објавио један кратак материјал о сагласности Демократске и Земљорадничке странке око уједињења и начела народне суверености, парламентаризма, као и потребе за успостављањем споразумног државног уређења.[837] „Програм ове политичке заједнице у данашњем времену треба да се заснива на овим основним погледима: Држава треба да буде организована на начелу народне суверености и на доследној и лојално опредељеној парламентарној владавини са пуним политичким и грађанским слободама. Унутрашње уређење државе, установљено искреним и праведним споразумом Срба, Хрвата и Словенаца, треба извести тако да осигура узајамно поверење и оствари једнакост и равноправност."[838] Имајући у виду да је, током ове године, руководство и једне и друге странке почело да се опредељује за федералистички принцип, остаје нејасно зашто у овом заједничком документу није децидирано поменута та могућност. Вероватан разлог за то налазимо у намери ових странака да њихово међусобно приближавање прихвати као своју програмску опцију и Радикална странка.

Десно страначко крило, на челу са Миланом Гавриловићем, изразило је своје мишљење обимним Елаборатом. То је био, заправо, захтев за распуштање Скупштине, за спровођење слободних избора и успостављање пуног парламентарног поретка. Лево страначко крило, које је предводио др Драгољуб Јовановић, имало је најразрађенији предлог државног преуређења. Објављен је почетком 1932. године под називом „Шеснаест тачака др Д. Јовановића." Према овом предлогу, државу је требало преуредити као федерацију на основу народности. Словенци и Хрвати, уколико то желе, требало је да добију своја национална подручја. Као накнада за оне Србе који остају међу Хрватима, српској већини требало је да остане одговарајући број Хрвата у Војводини и Босни. Државна заједница би се била видљива кроз постојање централне владе и централног парламента, заједничке војске, спољне политике, финансија, саобраћаја и још неких послова, ако би за њих постојао договор. Елаборат помиње и федерацију са Бугарском,[839] а ради решавања „Македонског питања", као и оријентисање у споља-

[837] „Представници Демократске и Земљорадничке странке сагласни су у следећем: За уклањање садашњег режима и за заснивање новог стања слободе и једнакости потребно је образовати једну сталну политичку заједницу ових народних странака, које ће имати свој програм и једно заједничко вођство."; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[838] Исто.

[839] Идеја о федерацији са Бугарском је видљива и код других политичких актера, поменимо Светозар Прибићевића који је у анализираном Писму Србима написао: „Ја сам чак за

ној политици према Совјетском Савезу, јер „тамо се дешавају велике ствари и то није све комунизам. Треба видети шта се тамо ради и рећи да ми јесмо и остајемо с Русијом и ако нисмо комунисти."[840]

Потпунији захтев земљорадничке левице изнет је у елаборату *Задаци нове власти* из априла 1932. године. Суштина се сводила на идеју потпуне замене власти, при чему би нову власт водила велика сељачка (земљорадничка) странка међу Србима, Хрватима и Словенцима. Предвиђена је била планска привреда са децентрализованим федеративним уређењем државе. Елаборату је претходио летак *Истина о Загребачкој резолуцији* из децембра 1932. године којим су све тачке Резолуције биле подржане, осим „србијанске хегемоније" јер, по њиховом схватању, од хегемоније „србијанске клике" српски сељак није имао никакве користи.[841]

Неповољне реакције међу руководством србијанских опозиционих партија, као и контроверзно тумачење појединих тачака *Загребачке резолуције*, њиховог политичког и, посебно, државноправног смисла, довеле су 24. децембра 1932. године до поновне седнице Извршног одбора Сељачко-демократске коалиције, на којој је усвојен коментар Резолуције од 7. новембра 1932. године. Коментар је сврсисходно објављен у намери да појасни идеје изнесене у Резолуцији, са очигледним циљем да ублажи једнострану амбицију државног уређења апелом да се промене могу извести на основу уважавања интереса сваког дела земље, као и државне заједнице.

Новосадска резолуција

У контексту обнове активности Радикалне странке, коју је иницирао Аца Станојевић, у Војводини су најактивнији били Суботички и Сомборски одбор. Радикали у Новом Саду су били у великој кризи и подељени на више фракција. Временом, политичком агилношћу, Сомборски одбор, на челу са Јованом Лалошевићем, постаје заправо предводник ревитализације радикалског, али и опозиционог страначког политичког живота.

то да у ту државну заједницу уђе и Бугарска."; АЈ, Ф. 38, фасцикла 31.

[840] Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књига II, 213–218.

[841] Поменути елаборати, као и брошуре *Шта нас кошта свађа са Хрватима*, илегалне *Земљорадничке новине* и одржавање илегалног конгреса били су непосредни повод за хапшење неколико десетина чланова и присталица земљорадничке левице. Између осталих, 1. октобра 1932, осуђен је и Драгољуб Јовановић на годину дана затвора и губитак државне службе.

Подстакнути жељом стварања јединственог опозиционог савеза, насупрот режимској странци, сомборски радикали су инсистирали на стварању јединственог опозиционог блока, прво у Сомбору, а потом и на нивоу Војводине. У вези са тим они су припремили један међустраначки споразум који су, претходно верификован на конференцији радикалских присталица, понудили другим опозиционим странкама на усвајање. Конференција је одржана у јулу 1932. године у Сомбору у стану Јоце Лалошевића, а у име Главног одбора Радикалне странке били су присутни Милош Трифуновић и Милан Стојадиновић. Било је сасвим неуобичајено да двојица чланова ужег Главног одбора Радикалне странке присуствују једној локалној радикалској конференцији. Треба претпоставити да је Главни одбор имао информације шта се у Сомбору спрема и да их је нарочито интересовао садржај и карактер страначког споразума. Каснија збивања јасно потврђују да су страховали да се споразумом не отвори питање Војводине у државноправном смислу, које би излазило из оквира Програма и гледишта Радикалне странке.

На Конференцији је једногласно усвојен текст међустраначког споразума под насловом „Спремајте се на изборе". У овом споразуму први пут се помиње спровођење начела: Војводина Војвођанима. Сутрадан је у присуству Трифуновића и Стојадиновића усвојен нацрт страначког споразума под називом Сомборска резолуција. О овом скупу и Резолуцији били су обавештени и представници Сељачко-демократске коалиције који су детаљно пратили војвођанску политичку сцену. Тако је Прибићевић написао „да су већ у лето 1932. године главни српски представници из Војводине имали један тајни састанак у Сомбору, где су као паролу избацили начело Војводина Војвођанима, дајући такође сомборском скупу шири – војвођански карактер."[842]

Резолуција је имала шест тачака. У првој тачки је истакнут захтев да на предстојећим изборима треба гласањем, легалним путем и средствима омогућити успостављање парламентарног режима. У другој се инсистирало на враћању свих одузетих грађанских права, слободе штампе, збора и договора... У трећој се тражило да се „у оквиру данашњих граница наше државе неодложно спроведе у живот начело: Војводина Војвођанима,[843] са истим онаквим правима каква ће уживати и друге покрајине и са истим онаквим

[842] С. Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, 129.

[843] Академик Чедомир Попов у: *Аутономија Војводине. Српско питање*, тумачио је ову паролу као жељу за умереном децентрализацијом државе. „...Излаз из те ситуације видео се у умереној децентрализацији државе. У том смислу била је написана и Сомборска резолуција, чија је тачка 3. гласила: Тражимо да се у оквиру данашњих граница наше државе неодложно спроведе у живот начело: Војводина Војвођанима, са истим онаквим правима каква ће уживати и друге покрајине...", Ч. Попов, Ј. Попов, *Аутономија Војводине. Српско питање*, Кровови, Сремски Карловци 1993, 26.

управним системом какав ће бити уведен у друге покрајине. У четвртој тачки се тражило „да се сви положаји у Војводини попуњавају, у првом реду способним и квалификованим Војвођанима, и да спремни и способни Војвођани буду сразмерно заступљени и у влади и у свим централним надлештвима и установама, као нпр. у министарствима..."[844] У петој тачки су се тражиле хитне и ефикасне мере за сузбијање привредне кризе и у шестој тачки се тражило да се питање народних мањина у Војводини легислативно реши у духу и према прописима Тријанонског уговора. Иако су ставови Сомборске резолуције били формулисани у контексту радикалског покрета у целини, у смислу повратка на парламентаризам и демократску легислативу, синтагма: Војводина Војвођанима, мада поприлично непрецизна, по први пут, кроз политичку артикулацију, одређује војвођански простор и њене становнике, остављајући своју недефинисаност у вези са државним уређењем и уставним местом Војводине у њој.

Државни органи су помно пратили дешавања на политичкој сцени у Сомбору тих дана. У Дунавској бановини је била „тешка економска ситуација, која се упркос мерама владе погоршала."[845] Реаговали су офанзивним активностима странке Југословенске радикално сељачке демократије. Она је пратила развој догађаја у вези са доношењем Сомборске резолуције и трудила се да адекватно одговори изазову. „У том контексту треба посматрати збор који је 19. јула 1932. организовала провладина странка – Југословенска радикално-сељачка демократија, а поводом оснивања тамошњег одбора ове странке. На збору је говорио адвокат др Коста Поповић,[846] тада потпредседник Народне скупштине и посланик из Сомбора. Његов говор, као и сам скуп, били су режимска реакција на опозиционе активности у овом граду."[847]

У свом говору Поповић је алудирао на чување тековина државне политике оличене у монархији централистичке државе. „...Политички програм је кратак али одређен 'чувати народно јединство и целину државну – то је циљ моје владавине', вели наш мудри владар, а то мора бити највећи закон

[844] Р. Кончар, *Опозиционе...*, 90

[845] П. Вајагић, *Банови Дунавске бановине...*, 98.

[846] „На Великој народној скупштини која је у Новом Саду изрекла отцепљење Војводине и присаједињење Србији, био је делегат града Сомбора; на овој Скупштини је изабран за члана Народне управе, привремене покрајинске управе за Војводину и на томе положају је остао све до укидања ове управе, после чега је отворио адвокатску канцеларију у Сомбору. Активно ступа у политички живот 1929; по оснивању бановина и банских већа именован је за банског већника; за народног посланика града Сомбора и среза сомборског изабран је на изборима 1931. и 1935, а као народни посланик изабран је био четири пута за потпредседника Народне скупштине."; *Др Коста Поповић, народни посланик. Сомбор, Биографије*, М. Трива, РОМС, М 114.656.

[847] С. Марковић, *Грађанске опозиционе странке у Војводини...*, 68.

за мене и за свакога. Народно јединство и државна целина не могу бити предметом никаквих погађања, они морају увек бити изнад нашег дневног државног живота и изван свих посебних интереса. У овом политичком програму је уједно и осуда оних људи, који у иноземству па, нажалост, и у земљи трују народ разним федерацијама, персоналном унијом итд. Нека господа су чак набацила и лозинку Војводина Војвођанима, и покушали су да фразама заварају наш поштени радни народ. А ја вам, господо и браћо, велим: сваки онај који хоће ову државу да цепа на покрајине, грађане да дели по вери, народности, тај свесно или несвесно хоће да разори ову државу. Ми овде јасно и гласно довикујемо да ћемо очувати целину народа и државе по сваку цену..."[848]

Овај скуп режимски *Југословенски дневник* др Федора Никића је видно пропратио. Осим тога, наговештаји да у Војводини постоји политичко превирање могли су се видети и на основу чланака који су излазили у овом листу, а који су указивали на доследност Војводине у југословенској идеји, као и на стављање економске кризе у контекст светских дешавања, при чему не постоје унутрашњи политички разлози који би условили ову кризу.[849] Уверена у темељитост и брзину реаговања, као и у доминацију у јавним гласилима, Влада је сомборске догађаје сматрала за локалне и маргиналне. Тако се у Извештају Краљевске банске управе Дунавске бановине о кретању криминалитета за септембар 1932. године не помиње нити једно кривично дело које би се односило на политички криминалитет – овде дефинисан као велеиздаја, шпијунажа и кривично дело на разбијању државе.[850] Политичка атмосфера настала доношењем Сомборске резолуције, која је практично потврдила могућност договора иницијално је ишла ка проширењу на читаву Војводину. „Полазећи од става да је неопходно продужити политичку

[848] *Југословенски дневник*, 20. јули 1932.

[849] Тако је у *Југословенском дневнику* од 10. маја 1932, између осталог, др Федор Никић писао: „Војводина је одувек водила истинску југословенску политику и да се над њом одувек вила истинска југословенска застава, у њеним душама увек је тињала истинска југословенска идеологија."; у чланку „Државно-правна питања и привредна криза" од 8. јуна 1932, између осталог, пише: „Иако је питање нашег унутрашњег уређења решено једном за свагда, решено како најбоље одговара нашим потребама и решено уз опште одобравање народа, ипак они који не могу да се помире с данашњим стањем покушавају да на том питању поврате нешто политичког капитала који су у прошлости тако лакомислено проиграли. ...Колико је овакво аргументисање шупље и наивно, најбоље сведочи чињеница што је привредна криза захватила цео свет и са истом жестином хара и у земљама које имају централистичко и у земљама које имају федералистичко уређење... До истог резултата се долази ако се упитамо да ли би друкчије унутрашње уређење могло бар ублажити привредну кризу. Једна од битних мера за то било би смањење буџета, смањење државних расхода. Али баш при федеративном уређењу државе издаци морају бити кудикамо већи неголи при унитарном..."

[850] АЈ, Ф. 14, фасцикла 197.

акцију у Војводини, сомборски радикали (Ј. Лалошевић, пре свега) су у контактима са првацима других опозиционих странака – самосталним демократима и демократима превасходно – закључили да одрже сличан састанак у Војводини."[851]

Полазиште радикалских првака из Војводине за учешће на састанку поводом Новосадске резолуције било је у складу са оним иницијативама које су довеле до Сомборске резолуције, односно у складу са намерама Радикалне странке да реафирмише политички рад странке, уз истовремену артикулацију локалних политичких интереса заснованих на широкој самоуправи. С друге стране, самостални демократи у Војводини, пре свих Дуда Бошковић, су на овај састанак ишли на основу дефинисане равноправне федералне јединице Војводине, а у складу са концепцијским идејама државноправног уређења које је промовисао програм Загребачке пунктације. Отуда је овај децидирани федералистички концепт наилазио на отпор међу вођствима опозиционих странака у Србији. Најснажнији отпор дала је Радикална странка која није нудила потпуни раскид са Видовданским уставом и претпоставља је државноправном преуређењу повратак парламентарног живота у земљи. Руководство Демократске странке и Земљорадничке странке као услов, без којег се не може, сматрали су повратак демократије. Из тог разлога су федералистичке идеје које су се појавиле у Војводини наилазиле на јединствену осуду централа у Београду свих трију партија.

Новосадска конференција била је одржана 11. децембра 1932. године на иницијативу опозиционих радикала из Војводине, а формално је Конференцију сазвао самостални првак из Новог Сада Александар Моч.[852] Преподнев-

---

[851] Р. Кончар, *Опозиционе...*, 98; аутор истиче аутохтоност Сомборске и Новосадске резолуције у односу на Загребачке пунктације.

[852] Састанку су присуствовали: Валеријан Прибићевић, архимандрит манастира у Јаску, Бока Павловић, вел. жупан у пензији, др Душан Бошковић, адвокат, др Миховил Томандл, адвокат – сви из Панчева, др Сима Рацић, лекар, др Сима Тапавица, адвокат, Стеван Макарић, трговац, др Цвета Маглић, адвокат, др Емил Григоријевић, лекар и др Светозар Панић – сви из Сомбора, др Алекса Ивић, професор универзитета и др Миливој Кенђелац, адвокат, оба из Суботице, др Жарко Јакшић, адвокат из Вел. Бечкерека, др Светомир Мијатовић, адвокат из Вршца, др Јован Вулетић, адвокат из Беле Цркве, др Љуба Поповић, новинар из Београда, др Александар Моч, др Милан Матић, адвокат, др Радивој Каленић, лекар, др Славко Ћирић, адвокат, др Миливој Ковачевић, економ, др Василије Станковић, адвокат, Глиша Мирковић, професор, др Јанко Буљик, адвокат и Коста Хаџи, мл. адвокат – сви из Новог Сада, др Милан Костић, адвокат, др Душан Поповић, адвокат, инж. Светозар Матић, директор железница у пензији, Сава Шујица, експортер и Душан Прибићевић, студент – сви из Земуна, др Јосип Босанчић, адвокат из Старе Пазове, др Андрија Карчић, адвокат, др Марко Ламешић, адвокат и др Жика Спасојевић, адв. приправник – сви из Руме, Живан Кувеждић, ратар из Иланче и др Петар Гвоздић, адвокат из Сремске Митровице. Види: Р. Кончар, „Новосадска резолуција...", 134 и *Опозиционе партије...*, 101, С. Марковић, *Грађанске опозиционе...*, 71.

ни рад Конференције била је неформална, слободна и информативна размена мишљења о политичким и економским проблемима земље и Војводине. Поподневни рад је званично почео предлогом Миховила Томандла[853] да се расправа поведе на основу Загребачке резолуције, а што је изазвало различита реаговања.[854] Инжењер Светозар Матић је прихватио званични предлог, сматрајући да Југославија треба да буде федеративно уређена како би се онемогућио „србијански империјализам" и омогућио напредак покрајине, укључујући и Војводину. Представници Радикалне странке су имали другачији став. Професор Алекса Ивић је сматрао да не треба прихватити Загребачку резолуцију за подлогу дискусије и, придржавајући се инструкција Главног одбора Радикалне странке, предложио је да се изради једна оштра резолуција која би се заснивала на строгој критици данашњег режима и на

[853] У својој *Аутобиографији*, Томандл помиње и овај скуп: „Да би покренули партијске шефове великих странака да заједнички пораде на поновном увођењу уставнопарламентарног живота у држави, то смо др Бошковић и ја обишли све виђеније политичаре без разлике странака у Војводини и одржали са њима састанке у наведеном смислу. После смо се састали у ширу заједничку конференцију у стану др Александра Моча у Новом Саду, на којој је донета и одговарајућа Резолуција коју је делегација од три члана имала да преда партијским шефовима. У тој делегацији налазио сам се и ја. Први примерак Резолуције предали смо Миши Трифуновићу, шефу Радикалне странке. Прочитавши је, он нам је пребацио што смо се упуштали у такав посао уопште, јер да је то ствар њихова, тј. самих шефова, и они ће, кад нађу погодан тренутак, већ знати шта треба да раде. Шеф Демократске странке Љуба Давидовић сматрао је да смо ствар преурањено покренули, јер краљ не жели да напусти свој диктаторски режим ни по коју цену. Председника Земљорадничке странке Јоцу Јовановића-Пижона и др Шефкију Бехмека члана Парламентарног клуба Југословенске муслиманске заједнице, нисмо затекли у њиховим становима, па смо стога Резолуцију предали особама које су нас примиле с тим да их предају адресантима."; М. Томандл, *Аутобиографија*...., 349–350.

[854] „Сам садржај записника упозорава да је званични део отпочео управо у поподневним часовима. Према записнику, састанак је отпочео др Александар Моч, и као домаћин поздравио све присутне срдачном добродошлицом изражавајући жељу да ова Конференција Војвођана и Сремаца уроди најбољим плодом, што сви присутни дочекују са: Живео домаћин! Надаље др Моч предлаже да конференцији председава г. др Милан Костић, што једногласно би усвојено од свих присутних. После избора перовође (секретара) др Миховила Томандла за реч се јавио први самостални демократа Жарко Јакшић и предложио, да за случај, ако би политичка власт растурила овај лепи скуп војвођанских политичара, да би онда било потребно да се сада изабере неколико господе која ће наставити и водити ову акцију, па стога предлаже да то Конференција одмах учини. По предлогу г. др Јакшића беху у ту сврху изабрана следећа господа: др Милан Матић, др Алекса Ивић, др Душан Бошковић, др Сима Рацић, др Љуба Поповић, Жарко Јакшић, др Милан Костић, др Јосип Босанчић, др Душан Поповић, др Миховил Томандл. После избора овог ad hoc Одбора г. др Томандл предлаже да се дискусија поведе на бази Загребачке резолуције, па према томе нека се поједина господа изјасне како становиште заузимају према истој. Не налази за потребно да се дискутује о данашњој политичкој ситуацији, јер су се у току преподнева сва господа у њој довољно изјаснила и констатовали да је неиздржива и немогућа, штавише, катастрофална за судбину земље и народа...", цитат из заоставштине Ј. Лалошевића, види и: Р. Кончар, *Опозиционе*... 102.

идеји сазива Конституанте. Сомборски радикал С. Рацић је сматрао да Конференција требала да донесе своју резолуцију засновану на Сомборској и да у њој истакне захтев за сазив конституанте, као и захтев за најширом аутономијом за све покрајине, при чему би Војводина са Сремом била једна од њих. Представници Хрватске сељачке странке из Војводине инсистирали су да Загребачка резолуција буде основа при изради резолуције са овог састанка. Др Жарко Јакшић је предложио да се организује Војвођанска странка која би се залагала за аутентичне војвођанске политичке интересе. Овом предлогу придружили су се и др Д. Поповић, др В. Станковић и др М. Томандл. Након дискусије Словака Јанка Буљика да је преурањено оснивање једне војвођанске странке и да је у овом тренутку боље да присталице појединих странака изнесу своја гледишта страначким руководствима, као и слагања са тим Валеријана Прибићевића, Јакшић је повукао свој предлог, остављајући га за неко адекватније време.

Конференција је завршила рад избором Одбора за израду резолуције у који су ушли: Ј. Лалошевић, С. Рацић, Љ. Поповић, М. Кенђелац, Св. Станковић, Д. Бошковић, Ж. Јакшић, А. Моч,[855] М. Ламешић, М. Матић,[856] Сима Тапавица,[857] М. Костић и М. Томандл. Предлог је био да се нова конференција сазове када резолуција буде била написана. Као што се могло и претпоставити на Конференцији су истакнути ставови према Загребачким пунктацијама који су били у складу са ставовима руководстава странака. Поред тога, био је присутан компромисни дух у вези са дефинисањем заједнич-

[855] Делови Мочове биографије: „Од оснутка Адвокатске коморе у Новом Саду стално је члан њезине управе; од 1929. је по други пут биран за потпредседника Матице српске; сем тога је председник Заједнице дома и школе, председник Надзорног одбора Јадранска стража, потпредседник Југословенско-бугарске лиге и члан многих других патриотских, културних, хуманих и других удружења у Новом Саду. У политичком животу узима активно учешће као истакнут присталица бивше Самостално-демократске странке, а као њезин представник је био изабран 1927. за обласног посланика Бачке обласне скупштине и за члана Општинског одбора у Новом Саду."; М. Трива, *Биографије...*, Нема никаквих података о његовом политичком раду, који је афирмисао политички профил Војводине. Разлог је, по свему судећи, једноставан. Као истакнути члан Радикалне странке, а потом и Југословенске радикалне заједнице, Милитар Трива је субјективно и димензионирано гледао на активности око профилисања Војвођанског покрета.

[856] Из Матићеве биографије: „Видну улогу је играо у данима ослобођења, када је у данима распада Аустро-Угарске и револуционарног превирања у редовима тадање тзв. народне гарде радио на очувању реда и мира... На политичком пољу се истицао као присталица бивше Демократске странке (Давидовићеве фракције); на изборима 1935, био је кандидат Мачекове опозиционе листе."; М. Трива, *Биографије...*

[857] Из Тапавицине биографије: „...Правни заступник бивше Бачке жупаније био је од 1920. године до ликвидације жупанија и области, до 1929. године, а сем тога је водио адвокатску канцеларију у Сомбору. У политичком животу био је истакнут члан бивше Народне радикалне странке."; М. Трива, *Биографије...*

ког става који би јединствено представљао опозициони покрет Војводине, а који би био афирмисан у оквиру постојећих водећих странака, насупрот формирању војвођанске странке. „Међусобно поларизованог мишљења војвођански радикални и самостални демократи били су сагласни у томе да промене треба извршити у 'постојећим државним оквирима', државу очувати, а режим променити. Дефинишући осетљиво државноправно питање, Новосадска резолуција је одбацивала могућност решавања политичке кризе повратком на 1918. годину као исходишну тачку заједничког живота."[858]

Негативан однос према овом скупу имало је руководство Радикалне странке које је у свему овом видело наставак стварања „пречанског – антисрбијанског фронта" који је сада имао додатну тежину тенденцијом афирмације аутономности у Војводини, а ради хрватске доминације у држави. Овај став је био и повод да се 22. децембра 1932. године одржи састанак Главног одбора са угледнијим војвођанским радикалима. Састанку су присуствовали Ј. Лалошевић, Св. Станковић, С. Рацић, Љ. Поповић, С. Милетић, и други.

Састанак је био веома напет. Главни одбор је оптуженичком конотацијом прозвао своје прваке из Војводине да су издали српство и да желе да га поцепају. Улогу бранитеља идеја са састанка из Новог Сада преузео је Јоца Лалошевић чији је говор у вези са овим састанком сачуван. Он је одбацио све оптужбе, уз напомену да је у Војводини у протеклих 14 година учињено много политичких грешака у вези са економијом, националним питањем, администрацијом... „Ако ви, господо, не увиђате оправданост наших разлога, добро, ми ћемо се разићи – ви идите вашим путем даље, али ми од нашег правца нећемо и не мислимо одустати, нити можемо бити гробари наше лепе покрајине и прихватити вашу политику, која је и до сада уродила само рђавим плодом и, по мом дубоком уверењу, води директно у катастрофу...И питам вас ја, господо, шта је боље по Српство и његову снагу, да ли једна аутономна управа која решава социјалне прилике и потребе тог краја, те водећи рачуна о животним интересима тога краја, управља њима по жељи и вољи народа, или и даље подржавати један полицијски режим и угњетавање, који на све стране сеје само мржњу и огорчење и који баца ружну слику на српско правдољубље, српски либерализам и српску културу."[859]

Закључци састанка нису познати. Међутим, он је изазвао поделу међу присталицама Радикалне странке који су присуствовали првом састанку у Новом Саду. Наиме, професор Алеска Ивић је одбио да дође на састанак Акционог одбора због тога што је он био обавешетен да је Главни одбор

---

[858] Види: Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам...*, 331–332; Ч. Попов, Ј. Попов, *Аутономија Војводине…*, 25–27; Љ. Димић, *Историја српске...*, 150–151.

[859] Говор Јоце Лалошевића на састанку Главног одбора Радикалне странке, цитирано према: Р. Кончар, *Опозиционе партије...*, 107.

прихватио гледишта војвођанских радикала и обавезао се да их програмски санкционише те је тиме идеја о војвођанској резолуцији, са становишта радикала изгубила смисао и евентуално њено доношење оставило би утисак неповерења војвођанских радикала према вођству странке. Нису све присталице Радикалне странке у Војводини прихватиле евентуалну војвођанску резолуцију као начин афирмисања сопствених политичких тежњи. Наиме, већ после првог новосадског састанка, група радикала из Војводине је најавила једну радикалску конференцију. Она је била мотивисана „недавном акцијом извесних политичких људи у Војводини којом се за Војводину тражи неки посебан положај у духу Загребачких пунктација.[860] Намера конференције била је да каналише политичку активност страначких присталица према оживљавању рада саме странке,[861] са циљем измене постојећег страначког програма који претпоставља консолидовање државног уређења заснованог на јединству, парламентаризму, деконцентрацији власти и организовању самоуправе у општинама и бановинама.[862]

Један од предлога који је фигурирао и на овом састанку, а који је остао сачуван указивао је на амбицију присталица Радикалне странке из Војводине да имплементирају нове идеје у програм странке одређујући им за полазиште стару одредничку дефинисаност. „...Да се ради што успешнијег функционисања самоуправних тела изврши: преустројство и процесирање бановина (покрајина) према племенском обележју, националним интересима и економским и привредним потребама становништва, увођење система бирања чиновништва како у општинама тако и у бановинама (сем бана) који би у пуној мери одговарали за свој рад...да се на основу старих и темељ-

[860] Конференција је релативно дуго припремана, а организовали су је Славко Милетић, Лаза Шуваковић, Бранко Илић и Бранко Томић, у намери да покажу доследност и јединство са страначким руководством у Београду.

[861] „Да је за нормализовање политичког стања како у држави тако и у Војводини неопходно потребно увођење новог курса у нашој државној политици, да је за стабилизовање парламентарног живота нашег потребан слободан развој партијско-политичке делатности и да је за регенерацију нашег политичког живота потребна обнова Народне радикалне странке, те стога упућују апел г. Аци Станојевићу и осталим бившим радикалним првацима, члановима бившег Главног одбора Народне радикалне странке да приступе обнови Народне радикалне странке и да предузму кораке ради оснивања месних, среских и бановинских партијских организација.”; Записник са састанка који су одржали „припадници бивше Народне радикалне странке са територије Војводине”, РОМС, М 14046.

[862] „Констелација садашњих политичких прилика захтева да се програм Народне радикалне странке измени и допуни према приликама и потребама у народу и држави, али основни принципи партије имају остати: одржање монархистичког облика државе под династијом Карађорђевић, чување државног и народног јединства, тражење политичких права и грађанске слободе, захтев увођења парламентарног режима и деконцентрације државне управе и став за остварење демократских начела у организовању самоуправе у општини и бановини.” Исто.

них принципа и према новим правилима и потребама ревидира програм Народне радикалне странке."[863] Покушај програмске страначке реформе, из приложеног текста, више је личио на начелну испразну реторику, при чему је непрецизна одређеност, код других, више доживљавана као слабост странке, а не њена унутарстраначка снага заснована на квалитету постојеће демократичности. Сва ова реаговања унутар Радикалне странке, неслагање руководства странака на евентуални радикалски текст резолуције, затим управо у то време објављени коментари Загребачке резолуције са видним компромисним тоном утицали су и на сам текст Новосадске резолуције.

Донета је 28. децембра 1932. године у Новом Саду. Критиковала је неадекватан значај социјално-економских питања.[864] Указала је на заоштерност национално-политичких питања под диктатуром.[865] У раду Конференције учествовала су 23 представника. Од овог броја 11 учесника су били адвокати по струци, три учесника су били лекари, три учесника су били инжењери, два су били просветни радници, један учесник је био свештено лице, један је био трговац, један земљопоседник. Реч је, дакле, о људима који су чинили грађански део становништва. Приметно је било одсуство представника земљорадника који су били и најбројнији део популације у Војводини. Резолуција је критиковала централистичко државно уређење, као и, у том контексту, положај Војводине. „Војводина са Сремом тражи исти положај који ће имати остале покрајине." Идеја о истом третману Војводине полазила је од југословенског решења и била је резултат политичког компромиса самосталних демократа односно Сељачко-демократске коалиције са радикалима. Текст Резолуције није био објављиван све до 1935. године у време оснивања Војвођанског фронта.[866] Конференција је изабрала, на предлог

---

[863] Предлог измене програма странке припадника бивше Народне радикалне странке у Војводини; РОМС, М 14406.

[864] У раду Конференције учествовало је 23 представника. Од овог броја 11 учесника су адвокати по струци, три учесника су лекари, три учесника су били инжењери, два су били просветни радници, једно свештено лице, један је био трговац, један земљопоседник. Реч је, дакле, о људима који су чинили грађански део становништва. Приметно је одсуство представника земљорадника који су и најбројнији део популације у Војводини.

[865] Извештај другог одељења Краљевске банске управе у вези са Новосадском резолуцијом, односи се на обе конференције: „11. и 28. децембра састала се једна већа група опозиционара из редова бив. сам. демократа са Д. Бошковићем на челу и радикала са Станковићем на челу и одржала конференцију у стану А. Моча у Новом Саду на којој је донета Резолуција у којој се осуђује данашњи режим и тражи ширење самоуправе..."; Види: АВ, Тромесечни извештај другог одељења Краљеве банске управе за октобар, новембар и децембар 1932, Ф. 126, 1303/933 (део који се односи на конференције, накнадно је руком исписан у Извештају).

[866] Текст Резолуције објављен је у *Дану* од 8. августа 1935, а у вези са Конференцијом војвођанских опозиционих политичких представника која је уједно била и Оснивачка кон-

Дуде Бошковића „привремени акциони – Извршни одбор" на челу са Ј. Лалошевићем као председником и М. Костићем као потпредседником.[867]

Иако су, као што ћемо видети, реаговања страначких руководстава из Београда била неповољна, Конференција је наставила рад. Лалошевић је иницирао што скорије сазивање Извршног одбора и организовао у свом стану 18. јануара 1933. године саветовање поводом новонастале ситуације. Оно је протекло у јединственој осуди политике Радикалне странке и заузело је став да се Војводина мора више уважавати као субјект политичког и друштвеног живота Југославије. По први пут је на скупу поменут војвођански патриотизам и идеја да се обнови војвођанска Радикална странка.

Радикали које је предводио Ј. Лалошевић припремили су један Нацрт устава којим су желели да представе своје гледиште о уставној реформи и положају Војводине унутар ње.[868] Нацрт дефинише Југославију као уставну, парламентарну и наследну монархију која је „јединствена и недељива државна заједница." Државно уређење не сме бити централистичко, јер „централизовано законодавство не може диференцираним потребама на време да удовољи." Стога законодавну власт треба да врши краљ, Народна скупштина и покрајинска већа.[869] „Одредбе о југословенској држави, према образложењу аутора Нацрта, биле су изведене из законског члана 30. Устава из 1868. године којим је уређена Државна заједница Хрвата и Мађара". Када је овај закон, истиче се у образложењу „могао да створи јаку и солидну државну заједницу разноплеменских народа, када се је, поред тога Закона, могло удовољити народним жељама и интересима Хрвата у једној заједници разноплеменских народа, онда се на тој основи још сигурније могу да реше односи грађана у једнонародној или сродној племенској држави."[870]

У вези са унутрашњом територијалном поделом земље Нацрт је

ференција Војвођанског фронта; Текст са оригиналним потписима секретара др Миховила Томандла, председника Јоце Лалошевића и заменика председника др Милана Костића, се налази и у: АЈ, Лични фонд Јована Јовановића Пижона, Ф. 80, фасцикла 32; текст је сачуван и у РОМС-у, М 5392.

[867] У Одбор су ушли и М. Томандл као секретар, Д. Бошковић, С. Рацић, Љ. Поповић, А. Моч, М. Матић, М. Ламешић, Р. Илић.

[868] Нацрт устава Јоце Лалошевића, РОМС, бр. 9931; види и: Р. Кончар, „Новосадска резолуција из 1932. године", *Зборник за историју МС*, св. 8/1973 где је објављен интегрални текст Нацрта.

[869] Покрајинска већа настају деволуцијом, а на основу енглеског обрасца који „место империјалне федерације хоће деволуцијом да одвоји опште државне послове од локалних; деволуцијом хоће да постигне да се централно законодавство што боље оснажи тиме што би се ослободило извесних терета који га притискују и чине недовољно експедитивним; деволуцијом хоће да постигне да се покрајински животни интереси брже и боље удовоље".

[870] Нацрт устава Јоце Лалошевића, РОМС, бр. 9931.

предвиђао шест покрајина,[871] од којих је једна Војводина са Сремом. Свака покрајина имала би пуну законодавну и извршну аутономију у пословима који су препуштени покрајини (унутрашњи послови, просвета и црква, народно здравље и социјална политика, судство и пољопривреда). У образложењу потребе за покрајинама наводио се различит историјски развој области у саставу државе и потреба формирања функционалне власти.[872] На крају Нацрта, упркос познатом ставу страначких централа о изборима као неопходном услову демократског процеса евентуалне измене државног уређења, истицала се нужност државног дефинисања и консолидовања. „Потреба да се наша држава већ једном коначно среди и организује, постала је данас већ неодложна. У том погледу је збиља наступио 12. час. Грех би био не припремити се и не оспособити се већ сада за тај преко потребан организаторски рад, него чекати да време пролази, ишчекивати прво изборе, па тек после избора приступити погађању, саветовању и можда и опет само експериментисању."[873] Став других опозиционих група према овом Нацрту није био шире познат, али је чињеница да су самостални демократи били, у погледу уставних реформи, знатно радикалнији и заговарали су отворени федерализам. Ипак, Нацрт је на њих утицао у смислу стварања што чвршћих веза, при чему су отворени сукоби са руководствима странака у Београду, самосталце и остале опозиционаре из Војводине међусобно приближавали.

Нацрт устава је од стране власти био оцењен као неприхватљив и саботерски, а Лалошевић је морао да преда све своје примерке. У вези са тим сачувана је његова жалба у којој он образложио своје становиште. „Нема у том Нацрту ништа, што би било кажњиво, или што би се косило са постојећим законима. Закон о заштити јавне безбедности забрањује само оне штампане продукте, којима се иде на то да се неко подстрекне на насиље, или да се угрози јавни мир и јавни поредак... Али у моме нацрту нема ни речи о томе да треба прибећи каквом насиљу. Нема ни речи о томе да треба злочином,

---

[871] Србија са Јужном Србијом, Хрватска са хрватским приморјем, Црна Гора са Далмацијом, Босна и Херцеговина, Словенија и Војводина са Сремом.

[872] „Не може се спорити да је Југославија састављена из делова који су се столећима међу различитим приликама различито развијали и развили. Ти различити делови не могу се успешно управљати на један те исти начин. Подела земље на покрајине јесте дакле практичан и оправдан поступак да се дође до брзе, јефтине и добре управе, која ће стајати свагда у пуном складу са локалним приликама, жељама и потребама. Та подела је природна последица деволуције законодавства. Покрајинска извршна власт се формира и функционише по парламентарном систему. Она ће даље организовати свој чиновнички кадар, који ће пренесеном влашћу вршити уједно и функције државне власти. Тим начином се, како то показују пример данашње Швајцарске и бивше Угарске, долази до добре, народне и врло јефтине управе."; Нацрт устава Јоце Лалошевића, РОМС, бр. 9931.

[873] Исто.

насиљем или терором променити данашњи политички поредак. Напротив у њему се у најобјективнијој форми и у најконцилијентнијем тону говори о томе да треба 'мирном еволуцијом извести наш државни живот из ћорсокака' и да се треба 'чувати од тешких потреса и недогледних последица'" [874]

Новоформирани Извршни одбор је упутио свим опозиционим странкама, односно и у Београд и у Загреб, писмо којим је објашњавао циљ Новосадске резолуције и војвођанске иницијативе са идејом што скоријег организовања општејугословенског саветовања о политичкој ситуацији и превладавању кризе у земљи. Одазив је био слаб; једино се позиву одазвао Секула Дрљевић, црногорски федералиста. Сумњичавост у патриотизам и политичку лојалност је била склона да, код већине српских политичара превлада у мишљење о издаји националних интереса. Делегација Извршног одбора је била и у Београду, али резултати посете су били разочаравајући. Водећи представници странака нису их ни примили, а што се видело из писма којим представници из Војводине упознају политичаре, овом приликом присталице Радикалне странке, из Београда са Резолуцијом.[875] Сачувано је и писмо које је, уз Резолуцију, послато, недељу дана раније, и Јовановићу, председнику Земљорадничке странке. Из писма се видело да је намера Резолуције било покретање преговора за опозициони међустраначки споразум на нивоу Краљевине.[876]

Из Београда, из средишта странака, пре свега из Радикалне странке стигла су одмерена, али и одлучна упозорења о несувислој акцији која се тренутно појавила међу присталицама Радикалне странке у Војводини. Ово се илустративно документовало писмом упућеним из централе Радикалне странке Миши Тепавици. Између осталог, садржај писма је следећи: „Драги господине Тапавица, свакако сте по повратку кући затекли писмо г. Мише [мисли се на Мишу Трифуновића] од 1. јануара, односно Новосадске резолуције? Ја мислим да је најбоље сада прећи преко те ствари и не покретати је више. Што је било, било! Да не изазивамо ону другу страну наших пријатеља. Није време за то. Наша је жеља да скупимо све опозиционе партије заједно, а какву бисмо слику пружали, ако се у нашој рођеној странци цепамо? Ја

[874] Жалба др Јоце Лалошевића, адвоката у Сомбору; АЈ, Ф. 80, фасцикла 32.

[875] Текст писма: „Високопоштовани госп. министре, потписани изасланици Извршног одбора војвођанских опозиционих група дошли су данас да Вам мирно предају Новосадску резолуцију од 28. децембра пр. тод. са пропратним писмом, с молбом, да исту изволите узети к знању. Жалећи много, што Вас нисмо затекли код куће примите господине председниче и овом приликом изразе нашег дубоког поштовања. Београд, 25. јануар 1933. године." У потпису: др Миховил Томандл, Јоца Лалошевић, Светозар Матић и Сима Тапавица; АЈ, Ф. 80, фасцикла 32.

[876] Писмо Јовану Јовановићу, председнику Земљорадничке странке од 19. јануара 1933; АЈ, Ф. 80, фасцикла 32.

сам се лично највише експонирао за Новосадску резолуцију, али против ње нису устали само Србијанци, већ и још оштрије неки Војвођани, као г. др Сл. Милетић, Л. Шуваковић, Св. Станковић и др. Главни одбор морао је о свему томе водити рачуна. У осталом ускоро ће доћи и наше 'пунктације' и њима ћете сигурно и Ви Сомборци бити задовољни у сваком погледу, па је према томе и Ваша акција имала успеха јер је, између осталог, и наше старе 'хаџије' покренула на акцију. Сада би нарочито било врло незгодно и даље подржавати некакав специјални војвођански Акциони одбор. Видећете ускоро да је то непотребно, а само бисте нама отежавали рад и питања замршавали, место разбистривали. Молимо Вас да у овоме смислу говорите са гг. Ј. Лалошевићем и др. нашим пријатељима."[877] Из овог одговора видљиво било је неколико битних ствари у вези са концепцијским приступом код Радикалне странке. Присталице странке из Војводине су иницирале да се сама странка покрене из политичке летаргије у правцу разраде акционог деловања. Осим буђења, активности из Војводине, утицале су и на усмеравање редоследа приоритетног политичког деловања – односно ка идеји политичког садејства са другим опозиционим странкама и очувања јединства странке, као и нивелисање препознатих регионалних интереса. Сем тога, из приказане преписке, био је приметан утисак, из средишта странака, о иритирајућој амбициозности која се јавила из Војводине без које опет „старе хаџије" не би биле покренуте на акцију. Под таквим утиском централе странака остаће и у наредном периоду, и он ће видно утицати на успостављење равноправног унутарстраначког и међустраначког опозиционог дијалога.

Војвођанска гласила нису придавала битнијег значаја овим активностима око Новосадске резолуције и, тих дана, су усредсредила су своју критику према Загребачким пунктацијама, минимизирајући и не разумевајући политичке побуде које су довеле до Новосадске резолуције, сводећи је на последицу Загребачких пунктација и њене намере уништења државе. „Недељна штампа у Дунавској бановини, и то само листови на државном језику, настављају енергичну кампању против др Мачека, Корошца и ових сепаратистичких политичких тенденција. Мањински недељни листови апсолутно ћуте и држе се резервисано у овом питању."[878]

У намери да се на неки начин обнови политичка комуникација са Бе-

---

[877] АЈ, Ф. 80, фасцикла 11.

[878] „Извештај о писању недељне штампе Дунавске бановине од 14. фебруара 1933. године", Милитар Трива, дописник Централног пресбироа; „...Важније написе доносе: *Нови Сад*, бр. 7 осуђује сепаратизам др Мачека, Корошца и других...*Грађанин*, Пожаревац, бр. 12 има оштар чланак против др Мачека, *Банатски гласник*, В. Бечкерек, бр. 6 напада сепаратизам др Мачека, *Млада Југославија*, В. Бечкерек, бр. 6, назива издајством Мачеков сепаратизам, *Југословен*, В. Кикинда, бр. 7, истиче скривене али праве жеље др Мачека." Овим тоном пишу и *Глас народа*, Сомбор, *Југословенски нови лист*, Вршац, *Војводина*, Вршац, *Слога*, Сента, *Застава*, Сента, *Србобрански гласник*, Србобран, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

оградом, као и у да се пође компромисним путем, Лалошевић је поводом писма Аце Станојевића из априла 1933. године констатовао „да је Резолуција Радикалне странке, односно писмо А. Станојевића" наишла на опште одобравање у сомборском крају. „Свима нама је мило што можемо да констатујемо да сви ми стојимо на једној те истој начелној бази." Радикална странка је организовала посету својих значајних представника Војводини са намером да политички неутралише потребу имплементације опозиционог духа пунктација на војвођанску политичку сцену. Ово су констатовали и државни ограни. „Запажено је кретање бившег министра г. Стојадиновића Милана, Цветковића Драгише и Мише Трифуновића који су 8. и 9. (децембар 1932) боравили у Сомбору, Суботици, Сенти... Кретање бив. гг. министара, који су напред наведени, доводи се у везу са акцијом бив. политичара – опозиционара према данашњем режиму да се ограде од такозване Загребачке пунктације др Трумбића, Мачека, и др."[879] Мере режима, као и негативан став страначких вођстава, за извесно време су парализовали политичку активност војвођанских опозиционих група. Водећи представници војвођанске опозиције, изоловани од централе странке, углавном су дошли под удар режима. Многи су били ухапшени, или полицијски кажњени – Д. Бошковић, А. Моч, М. Костић, Ј. Лалошевић, и др.

Влада, у то време је био председник др Милан Сршкић, односно сам краљ, путем штампе промовисала је тзв. „деконцентрацију администрације", односно проширење банских управа, али без ближег одређења на шта се конкретно то односи. „Г. председник Владе нарочито је истакао да ће проширити делокруг банских управа и да ће се омогућити да оне функционишу тако како то налажу општи народни интереси и послови који се обављају. Како државна надлештва тако и бановине биће ослобођене од тешког бирократизма и административни апарат ће функционисати брзо, да би се избегле тешкоће, на које се досад наилазило у раду. Деконцентрисање рада имаће врло повољних последица и народ ће осетити благодети које произлазе из оваквог уређења... На овај начин ћемо постепено демократизовати цео управни систем и створити стање које најбоље одговара народним интересима... Деконцентрација администрације, једном речи, има за циљ да народу помогне што више. Нема сумње да је за то најбољи начин да се самоуправна тела ослободе од оних терета које представља централизована администрација."[880] Ова иницијатива коју је промовисао режим, била је заправо доказ до којег степена уступка је власт у том тренутку била спремна да иде. Реформа административног апарата, која је имала за циљ да обезбе-

[879] АВ, Ф. 126, 1303/933, Тромесечни извештај Другог одељења Краљеве банске управе за октобар, новембар и децембар 1932.

[880] *Југословенски дневник*, 9, 10, 13. август 1932.

ди боље функционисање званичног унитарног државног уређења, била је више доказ, због ситуације, наметнуте потребе за реформом, него истинске намере режима да нешто промени. Ипак, треба истаћи да је и за многе гласаче овај државни пројекат реформе био сасвим довољан.

Сељачко-демократска коалиција је очекивано поздравила доношење Новосадске резолуције, јер је превладало мишљење да се уклапа у њену стратегију разбијања „српске хегемоније"[881] и да је иницирана Загребачким пунктацијама те је у том контексту и посматрана. Најдетаљније о ставу Сељачко-демократске коалиције према Новосадској резолуцији можемо сазнати из једног писма Анте Трумбића из пролећа 1933. године. „Доста нам је србијанске хегемоније, хоћемо да сваки буде господар у својој кући... Војвођани су се састали два пута... Од Срба били су представници свих странака, и радикали који су имали главну реч са др Лалошевићем... Војвођани су иступили врло оштро. Казано им је да су они најбогатији данас просјаци, да никад више неће имати њихове кандидате из Србије, једном речју: Војводина Војвођанима. Резолуција је", наставља Трумбић, „карактеристична, нарочито из тога што долази од војвођанских радикала, да тражи да и Војводина има бити једна јединица са једнаким правима као свака друга, дакле и као Србија. Граница је на Дунаву! Како је то дјеловало у Београду, гдје сматрају Војводину као своју житницу коју су на сабљи добили, фраза која се непрестанце каже... Ово врење у Војводини и код Срба врло је занимљиво и важно."[882] Трумбићево тумачење, проистекло из хрватске националистичке визуре, сугерисало је политичку насладу услед цепања јединства српског политичког корпуса. Са друге стране, страначка руководства у Београду су критиковали овај пројекат са националних позиција, такође услед мишљења о његовом девастирајућем карактеру за јединство српског политичког корпуса. И једно и друго становиште је у потпуности игнорисало грађанске побуде већине учесника разговора у Новом Саду који су диференцијацију политичке мисли у правцу проналажења функционалнијег уређења државе доживљавали као афирмацију српске националне идеје и њеног југословенског пројекта.

---

[881] Овде подсећамо на Трумбићеву идеју која истиче став ХСС из маја 1932, када у већ поменутом писму са респективном дозом опреза и неповерења у идеју о Војводини, као федералној јединици ранга Хрватске, види као релативизовање хрватског хиљадугодишњег државног сна и још један облик српске завереничке политике. То је кулминација Трумбићевих националних ставова који су још у време „Великог рата", као што смо представили, доживљавали ослонац на Србе као на незаобилазну подршку које се, чим за то дође погодан тренутак треба решити.

[882] Р. Кончар, *Опозиционе...*, 118.

Реакције страначких руководстава

Угрожени национални интереси су били позиција са које је критикован овај пројекат од стране Демократске странке. Њено руководство је заузело неповољан став према активностима војвођанских опозиционих група у вези са Новосадском резолуцијом. За њих је, као, уосталом, и за Радикалну странку она била неприхватљива за интегритет српских интереса. „Демократска странка као целина је, такође, негативно оценила Новосадску резолуцију сматрајући је ударом на јединство српског народа, мада је у њеном настанку учествовало и неколико припадника ове странке, међу којима је Панчевац, Миховил Томандл, био најактивнији."[883] Премда су показивали више разумевања за потребе уједињеног наступа целокупне опозиције, укључујући и одређене концесије у решавању државноправних питања, за њих питање Војводине није било политичко, нити државно, већ управно питање. Оно би се решило увођењем адекватног облика локалне самоуправе односно децентрализацијом власти која би уважавала интерес региона.

Милана Грол је, иритиран иницијативом самосталних демократа да се у Војводини образује вишестраначка опозиција на програму федеративног уређења земље, при чему је Војводина била једна од федералних јединица, дао један адекватан поглед који заправо представљао став Демократске странке према Војводини. Већ смо поменули да би за Грола идентичност проблема Војводине и Хрватске могла постојати једино онда када би Хрвати прихватили као основу државног уређења широку самоуправу, односно децентрализацију. Гролово становиште је уважавало нацију као могућу основу југословенског федерализма и приближавало је демократе либералнијем гледишту о државноправном уређењу земље без обзира на сужено схватање националне стварности Југославије. Војводина се, према Гроловом мишљењу, могла одредити само као самоуправна јединица и са управним, а не политичким, компетенцијама. Уважавао је такође и чињеницу – на чему посебно инсистира и Новосадска резолуција – да је Војводина у постојећим политичким односима претрпела знатне штете: узроке тој појави видео је у централизму, али се противио свим државноправним концепцијама које проблем Војводине третирају изван српских националних интереса. Иако је, по речима стваралаца Новосадске резолуције, њен основни смисао био да у оквирима преуређене Југославије ојача српске националне позиције у Војводини, за Демократску станку то је, заправо, био обрнути процес који је слабио српске националне позиције. Реакција на новонасталу ситуацију, након доношења Резолуције било је писмо Љубе Давидовића страначким

[883] Ч. Попов, Ј. Попов, *Аутономија Војводине*..., 27.

пријатељима крајем јануара 1933. године. Писмо пријатељима назначило је новине у програмској оријентацији Демократске странке које су се превасходно огледале у залагању за удруживањем у „општем народном послу" српских, хрватских и словеначких странака, тенденцији одбацивања „југословенства под морањем", покушају налажења политичке позиције која би помирила супротстављене интересе државне целине и њених делова.

Давидовић је за стање у земљи оптужио режим диктатуре, али је истовремено инсистирао да режим не треба да буде поистовећен са Србијом и да је незадовољство режимом изузетно јако и у српском народу. „Народ у хрватским и осталим крајевима, који се раније с разлогом жали да му централизам ускраћује право самоуправљања својим пословима, доживео је сада да му диктатура, опет из Београда, забрањује и саму слободу мишљења. Умножавајући на тим странама незадовољства која су већ од уједињења изазивана погрешкама у којима су људи из свих крајева земље имали удела, режим од 6. јануара учинио је да се та незадовољства усредсреде сада против Београда и Србијанаца уопште. И данас се у застрањености тих покрајинских држања против Београда читаво зло набацује хегемонији Србијанаца, што ће рећи превласти и обести једног народа који никоме и никада до данас није био познат – па чак ни непријатељу у рату, као отимач и насилник. Упропашћујући једну по једну тековину тога народа који је читав један век провео у борби за слободе, реакција му сада срамоти и само добро име. А с том љагом коју режим од 6. јануара навлачи у земљи и иностранству на име Србије, он почиње да сеје сумњу у здраве темеље читаве државне заједнице."[884]

Пут за извођење земље из кризе Љуба Давидовић је, пре свега, видео у систему доследне парламентарне владавине као јединог услова за остварење народне суверености. „Једини могући систем јесте: доследна и искрена парламентарна владавина, као нашим приликама најподеснија примена народне суверености. Из искуства наших и туђих, и из потреба новога времена, могу и треба да дођу реформе система: али суштина – што потпунија владавина народне воље – мора бити водиља сваке реформе."[885] Надовезујући се на идеју Милана Грола изнету у вези са државним уређењем, Давидовић је предложио поделу државе на седам до девет самоуправних јединица образованих према природним, економским, саобраћајним и социјалним условима, а чије би надлежности чинили непосредни „дневни интереси", привредни послови, избор службеника, „размеравање терета" и „контрола издатака" у том кругу послова. Ова самоуправа, дакле, требала је да обезбеди народу самостално,

---

[884] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам…*, 328; М. Радојевић, *Удружена опозиција...*, 28.

[885] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам…*, 328.

аутономно пословање у обласној јединици. Најважнија тачка предлога демократа односила се на стварање већих самоуправних или управних јединица. Јер, „по сили нашег подвојеног живота у прошлости, нарочито по сили грешења у садашњости, развила су се осећања потребе и за шира самовладања, шира и просторно и садржајно. Ту су сад у питању задовољења погодаба за слободан развој културно-историјских посебности Срба, Хрвата и Словенаца. Према томе мерилу повлачени, ти шири оквири треба, повезујући по две или три самоуправне области, да заокруже велике заједнице око великих национално културних центара у Београду, Загребу и Љубљани, и између тих заједница још и једну четврту у прелазној зони српско-хрватској... Она, прво, отклања опасност одсечног и грубог територијалног разграничења између Срба и Хрвата. Друго, спречавајући организовање на искључиво племенској основи у Београду и Загребу, она и читавом државном устројству одузима племенску искључивост."[886] Ова подела на самоуправне јединице, у намери да интересним повезивањем истовремено асимилује и племенску припадност и просторно-географску и први пут социјално-економску специфичност поднебља на којем становништво живи међусобно измешано, означавала су еволуцију погледа Демократске странке на државно уређење. Војводина је у овом контексту представљала део самоуправне јединице српског народа. „Демократи се, у начелу, опредељују за сложенији облик државне организације – иако не и за такву сужену федерацију. Спремни су, међутим, да прихвате и такво федеративно уређење земље, „али под условом да једно од 'самовладања' обухвати и Србију и Војводину и Црну Гору и Македонију."[887]

Став представника Демократске странке из Војводине, као, уосталом, и став осталих представника странака из Војводине према централама у Београду, може се видети из дискусија поднетих на седници Извршног одбора од 19. јануара 1933, а који је и сазван да одговори на критике из Београда и спречи политичку изолацију која му је претила. Миховил Томандл је поднео извештај у којем је присутне упознао о сусрету са шефом странке Љубом Давидовићем 5. јануара 1933. године.[888] Давидовић је, наиме, био видно незадовољан, оним што се дешава у Војводини и рекао је „да у акцији војвођанске опозиције види да је иста на штету народног и државног једин-

---

[886] *Исто*, 329; М. Радојевић, *Удружена опозиција*…, 28–29.

[887] Т. Стојков, *Опозиција*..., 218; Мира Радојевић наводи како је Иван Мештровић у својим успоменама написао да „му је Љ. Давидовић говорио како А. Станојевић, разматрајући поделу земље, рачуна да Срби добију Србију, Војводину, Црну Гору, Македонију и 'комад јужне Далмације', као излаз на море. Босна би могла бити подељена између Срба и Хрвата, ако ови пристану, а ако не, ето им цијела, ионако ништа не вриједи. Нека се онда тамо... Хрвати уређују како хоће, или потпуно отцијепе, што ће прије или послије урадити.", Види: М. Радојевић, *Удружена*..., 34.

[888] У *Аутобиографији* М. Томандл о томе не пише.

ства, те да доводи до цепања српског народног елемента, што опозиција у Србији не може да одобри".[889] Томандл је, са друге стране, сматрао да ова иницијатива није била уперена ни против народног, ни против државног јединства, а још мање да има за циљ цепање српског народног елемента, него, напротив, да слободним и аутономним административним животом појединих покрајина хоће да осигура просперитет народа и државе. Овде треба указати на један компромисан и за преговоре отворен тон извештаја Миховила Томандла са вођством странке који је, очигледно, одударао од изражене критике која је постојала код, рецимо, Јоце Лалошевића према руководству Радикалне странке. Сматрамо да процеп у Демократској странци који је евентуално и постојао, није попримио размеру отвореног сукоба.

Вођство Радикалне странке је Резолуцију сматрало као удар на страначко јединство и њене напоре да се обнови Радикална странка, као и удар на јединство српске нације. Дуда Бошковић је у то време изјавио да је вођство радикала било више огорчено на ауторе Новосадске резолуције него на ауторе Загребачких пунктација, које, такође, нису радо примали због формулација о српској хегемонији, којом се не прецизира да ли се мисли на владајуће врхове или опозицију у Србији, и због захтева о повратку на 1918. годину.[890]

Милан Стојадиновић, Миша Трифуновић и Драгиша Цветковић су се поводом Новосадске резолуције, веома брзо и одлучно огласили. Почетком јануара 1933. године издали су Саопштење којим су критиковали Резолуцију, а нарочито онај део који је говорио посебном положају Војводине и о њеној концепцији о државноправном преуређењу земље, оцењујући их као покушај цепања српства. Осим тога, они су покушавали да писмима и убеђивањем појединих војвођанских радикала изолују подршку Резолуцији. Овај став вођства странке је имао делимично успешан ефекат што је учврстило поделу која се појавила међу радикалима у Војводини, а у вези са Новосадском резолуцијом. Суботички радикали, на челу са професором Александром Ивићем, нису прихватили да потпишу Резолуцију. Професор Ивић је скренуо пажњу првенство очувања српског националног идентитета „Положај у коме се налазимо заиста је деликатан. Ми Војвођани не смемо и не можемо према Београду бити у истом положају у коме се налазе Хрвати. Нама је дужност да водимо бригу о бољој будућности Војводине, али при томе не смемо заборавити да смо ми у првом реду и пре свега Срби."[891]

У намери да консолидују своје партијске редове политичком иниција-

---

[889] Р. Кончар, *Опозиционе...*, 130.

[890] Т. Стојков, „Одјек Загребачких пунктација у грађанским опозиционим странкама Војводине", *Зборник за историју Матице српске*, бр. 2, 1970, 73.

[891] Р. Кончар, *Опозиционе...*, 120.

тивом, радикали су се, у априлу 1933. године, обратили широј јавности путем писма партијског шефа Аце Станојевића. Иако су критиковали шестојануарски режим и желе обнову поверења међу народима на основу којег ће „нићи" један заједнички програм, радикали су се и даље изјашњавали за народно јединство и децентрализацију са широким самоуправама. Страначки предлог радикала о државном преуређењу, и даље чврсто ослоњен на традиционалну идеју о самоуправи, био је много мање спреман на уступке од Демократске и Земљорадничке странке. Између осталог, ова неспремност радикала утицала је на даље међусобно удаљавање српске опозиције.

Земљорадничка странка је имала нешто толерантнији однос према Резолуцији од демократа и радикала. Она није прихватала оцене о „србијанској хегемонији", али су присталице Земљорадничке странке сматрали да Резолуција пружа основе за разговор, под условом ако не доводи у питање народно јединство. И ставови Земљорадничке странке су, временом, еволуирали ка федерализму, а што се видело и на једном састанку ширег руководства странке 6. септембра 1932. године.

Српске опозиционе странке, тих дана, у намери да превладају политичку инертност и спреме провинцијске иницијативе покушавали су да се реализују идеју о заједничкој платформи. Сматрали су да би, између осталог, платформа својом правилном политичком проценом потиснула потребу за Новосадском резолуцијом, јер би локални интереси, па и војвођански, били адекватно уважени. У духу идеје споразума и упоредо са самосталним страначким активностима Стојадиновић, Грол и Гавриловић радили су на изради заједничке платформе (тзв. „Пројекат три Милана"). Намера платформе био је трајни споразум Срба, Хрвата и Словенаца, односно политичких странака које представљају народ. „За ова питања државног уређења истичемо потребу једног искреног и трајног споразума Срба, Хрвата и Словенаца, представљених преко политичких странака које би на потпуно слободним изборима добиле од народа већину и поверење."[892] У вези са питањем државног преуређења, формулације у платформи су биле опште и непрецизне. „Централистичко уређење показало се као немогуће да задовољи народне тежње и потребе, јер је изазвало потпуно незадовољство народа, нарочито после 6. јануара 1929. Земљу треба организовати тако да здраве моралне и материјалне снаге свих делова народа нађу своје природне основе за слободно развијање државе, преко њеног парламента, преко народних представника, у којима би они самостално уређивали своје потребе."[893] Они су били одлучни у намери да отворе врата усложњавању државног уређења, али да при том не угрозе упориште у самоуправи. Таква

[892] Пројекат Три Милана, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[893] Исто.

врста амбивалентности у покушају да се модернизују становишта, а да се не одступа од традиције у многоме су дискредитовали предлог и учинили га мање уверљивим. Претенциозност пројекта да коначно и трајно определи односе три народа онемогућила је његово учешће у процесу постепеног договарања и налажења решења.

Такозвани „пречански фронт", односно Сељачко-демократска коалиција је подржавала идеје споразумног приближавања са опозиционим странкама из Србије. У вези са тим децидно се изјаснио и др Анте Трумбић, пошто је у то време Влатко Мачек био у затвору. То је учинио приликом посете Загребу др Бранка Чубриловића који је намеравао да оживи контакте и евентуално политичко садејство. „Том приликом Трумбић је изјавио следеће: да је он начелно за споразум, да том споразуму морају углавном претходити споразуми српске опозиције, нарочито србијанске да у облику некаквог протокола, као што су и Загребачке пунктације, узмогне та опозиција идеолошки иступити према ставу кога је заузео цјелокупан хрватски народ у Загребачким пунктацијама од новембра 1932. године. Те београдске и загребачке пунктације биле би платформа за једно стварно и могуће споразумевање."[894]

Иако је постојала снажна пречанска подршка и текст написан, радикали су одбили да га потпишу, јер се нису слагали са делом који се односио на државноправна питања која дестабилизују српске националне интересе. Формални покушај да се несугласице превазиђу, без искреног напора да се заиста нешто учини, уз сумњу да је ишта и могло да се учини да би се приближили политички ставови, странке је усредсредио у правцу самосталног деловања.

[894] Писмо др Бранка Чубриловића Савезу земљорадника, на руке председника госп. Јоце Јовановића од 24. септембра 1933; АЈ, Ф. 80, фасцикла 32.

Војводина и повратак парламентаризма 1935–1939.

Атентат на краља и криза интегралног југословенства

Од средине 1933. године до јесени 1934. године, односно до атентата на краља Александра, приметан је био прекид у одржавању веза између већине опозиционих странака. У блоку српске грађанске опозиције демократе и земљорадници су, углавном, остали међусобно солидарни, док су радикали иступали самостално. Од средине 1933. године биле су прекинуте и везе на релацији српска грађанска опозиција – Сељачко-демократска коалиција.[895] На већ поменутим општинским изборима из 1933. године, била су настављена страначка размимоилажења. Не консултујући земљораднике и демократе, радикали су се 1. јула 1933. године обратили одвојено својим присталицама поводом општинских избора, а 19. августа исте године, као што смо видели поднели су пријаву за одобрење страначког рада под именом Југословенска народна радикална странка. Дилему да ли да легализује рад имала је и Демократска странка. Љуба Давидовић се у вези са тим у једном писму својим страначким присталицама, од јула 1933. године, децидирано изјаснио против тога, јер би то значило и признање режима. На конференцији која је овим поводом била сазвана одлучено је да се не легализује странка.[896] Међусобни однос опозиционих партија из Србије, у овом периоду, био је на најнижем нивоу. Постојала је иницијатива за сарадњу и

[895] У том време Влатко Мачек је био осуђен на трогодишњу робију, а на челу странке су га замењивали Јосип Предавец и Анте Трумбић. Предавец је био у добрим односима са самосталним демократама који су се залагали за сарадњу са опозицијом из Србије, а Трумбић, све ближи франковцима, био је изразито противсрпски расположен. Након Предавчеве погибије, Мачек се заложио за тактику чекања, при чему су врата за преговоре била отворена Љуби Давидовићу и Јовану Јовановићу.

[896] На конференцији је били присутно 47 делегата, и дискутовали су сви чланови Главног одбора (31) и 16 ван Главног одбора. Већина се изјаснила против пријављивања странке – 22 члана Главног одбора и 7 делегата ван њега.

њу је, углавном, покретала Демократска странка. Радикали су остајали равнодушни према овим позивима на сарадњу.

У Сељачко-демократској коалицији је све чешће долазило до неспоразума и сукоба између самосталних демократа и Хрватске сељачке странке, а у вези са односом према опозиционим партијама из Србије. Наиме, самосталне демократе су желеле да се обнове везе са странкама у Србији које су биле противнице режима и на тај начин да се успостави респективни опозициони фронт којег краљ не би могао да игнорише. Међутим, Анте Трумбић, који је замењивао Влатка Мачека, сматрао је сарадњу са опозиционим партијама у Србији, веома рискантном, и посебно је зазирао од сарадње са радикалима који су, по њему, били негативни према државотворним идејама из Хрватске сељачке странке. Треба истаћи да је у то време било покушаја сарадње краља Александра Карађорђевића са Влатком Мачеком, преко Ивана Шубашића, о могућностима политичке сарадње.

Атентатом у Марсеју, у октобру 1934. године, убијен је краљ Александар Карађорђевић. Одласком главног заговорника интегралног југословенства, политички живот у Краљевини је ушао у нову фазу. Иако је било очигледно да се режим диктатуре мора неминовно трансформисати и „експеримент" интегралног југословенства напустити, у страху од могуће дезинтеграције државе, кнез намесник Павле Карађорђевић и његови сарадници су смрт краља представили као „жртву суверена за вишу идеју и вишу идеологију". Ова порука требала је да привуче ширу заједницу, и био је то нови покушај мобилизације свих држављана Краљевине без обзира на националне, традиционалне, језичке, верске и сваке друге разлике. Промовисано је југословенско родољубље као доминантан пропагандни знак. Свака критика власти означавана је непријатељским чином, одбацивано је свако рационално сагледавање југословенске политичке и друштвене стварности. Таква политика трошила је ауторитет српске државне традиције и углед Југословенске националне странке. Осим тога, притисак све комплексније међународне ситуације у којој се намеће надолазећи национал-социјализам и фашизам и посрнуће версајског мировног поретка условљавали су промену политичког курса. Притисак савезничких сила је био све присутнији да се Југославија консолидује и остане у сфери њиховог утицаја.[897]

[897] У вези с тим треба довести и текст Ситон Вотсона *Југославија и криза* из 1935. године. Он анализира владавину краља Александра и његову смрт и сматра да је потребно да се обнови парламентаризам и због хрватског незадовољства – које је доминантно и горуће али и због српског страначког незадовољства. „Било би сасвим погрешно претпоставити да само Хрвати придају важност првом од тих есенцијалних захтјева. Напротив, велики дио Срба горко је пожалио губитак својих демократских слобоштина и институција, па је једнодушан са Хрватима у жељи за њиховом рестаурацијом...У сваком случају, режим није ријешио ни један од фундаменталних проблема државе, било административни, било финансијски, било политички било расни."; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

Извештаји савезничким метрополама су указивали и о потреби увођења парламентаризма, о слободним изборима, али и о федерализацији државног уређења. „Регенство је у јединственој прилици да уједини цео народ, али то је могуће само ако се назови Устав од 1931. год. напусти (не неким новим декретом одозго, него слободном дебатом и измењеном у слободно изабраној скупштини) и ако се у исто вријеме данашња екстремна централизација замијени неком врстом федералног система, који би дозволио слободу развитка традицијама хисторијских провинција, а нарочито Хрватске."[898]

У складу са овим констатацијама била је и анализа актуелне политичке ситуације коју је опет припремио Ситон Вотсон, и која је сачувана у рукописној форми. Разматрајући супротстављена становишта Хрвата и кнеза Павла у вези са уставом из 1931. године, као темељу почетка реформе и о његовом поштовању, Ситон Вотсон је заговарао идеју његове промене. „Лудо је прихватити ново пре него што се укине старо, не може се бити држава у ваздуху. Али не може се доћи до споразума на основу Устава из 1931, боље би било да се нови устав донесе пре пунолетства њ.в.к. Петра."[899] У вези са државним преуређењем, Вотсон је подржавао политичка становишта Загреба. За њега је била прихватљива идје о „седам јединица самоуправних": Словенија, Хрватска, Далмација, Босна и Херцеговина, Србија, Мађедонија и Црна Гора. С друге стране, према његовом мишљењу, кнез Павле је био спреман да прихвати првих пет. У вези са Војводином, према Вотсоновом мишљењу, Београд није прихватао да буде засебна јединица што је предлагао Загреб, а као компромис подржао је нову/стару опцију Загреба о плебисциту у Војводини којој би се прикључио и Срем.[900] Овом становишту, као једној од политичких опција решења државног проблема, Мачек ће прибегавати и у својим иступима све до априлског рата 1941. године.

Изложен притисцима, кнез-намесник Павле Карађорђевић је,[901] у намери да спречи осипање шестојануарске идеје и не дозволи радикализацију ситуације крајем децембра 1934. године, своје поверење поклонио новој Влади. Највише спремности да уђу у Владу показивали су радикали, што се, сасвим разумљиво, негативно одразило на њихове односе са демократама

---

[898] Југославија и криза (рукопис) Ситон Вотсона, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[899] АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[900] „Загреб тражи засебну Војводину, Београд не прима. Загреб тражи и плебисцит народа за Војводину, а примио би да се одвоји Срем и неколико срезова да би словенски живаљ у Војводини био надмоћан."; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[901] Својеврстан притисак на кнеза Павла био је и Меморандум од 5. новембра 1934. године који су потписали интелектуалци из Хрватске. Међу потписницима су и Мештровић, Шврљуга, Тартаља, Крек, Шуперина и др. Они су сматрали „да огромна већина народа неће данашње стање..."; Меморандум, АЈ, Ф. 37, фасцикла број 10.

и земљорадницима. Владу су чинили представници Југословенске националне странке, радикали и словеначки клерикалци. На чело Владе дошао је Богољуб Јевтић, који се заложио за поштовање Октроисаног устава и очување постојећег облика државе. „... Чувати Југославију, чувати јединство југословенске нације и државну целину, то је највећи закон за све и свакога, то је недоступни захтев за цело наше поколење и за будућност. Краљевина Југославија је територијална, политичка и морална тековина многобројних генерација; то је свети аманет краља мученика, који се има чувати и само ојачан предати будућем поколењу..."[902] Влада Богољуба Јевтића, под патронатом кнеза Павла Карађорђевића, желела је да створи утисак како намерава да превлада све постојеће страначке и племенске нетрпељивости и заврши политичку кризу. У својој Декларацији од 3. јануара 1935. године влада се определила за државну политику на основама Устава из 1931. године, али је и предложила реорганизацију бановина као управних и самосталних јединица и деконцетрацију власти. У скалду са „новим опредељењима Владе", 7. фебруара донет је Указ намесништва о распуштању Народне скупштине и расписивању нових парламентарних избора за 5. мај 1935. године.[903]

Обновљени вишестраначки избори

У складу са прокламованим принципима новоформирана Влада се припремала за изборе. Уз обилну помоћ државе и доминације у медијима, штампани су упечатљиви изборни материјали који су преносили поруку о доследности на путу који је трасирао краљ Александар Карађорђевић. „Велики краљ је погинуо на бранику државе. Стога је дужност свих синова ове

[902] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам...*, 337.

[903] У складу са новом политиком, амнестиран је В. Мачек, а донет је иновиран Закон о изборима, који суштински није мењао однос према оном из 1931. и опозиција није била задовољна њиме. Закон о избору народних посланика за Народну скупштину од 10. септембра 1931, одређивао је да на изборима може учествовати само она странка која постави „земаљску кандидациону листу", што је значило да мора имати свога кандидата у сваком срезу у држави. Свака кандидациона среска листа морала је имати 60 потписа „пуноважних бирача" и још 200 потписа „пуноправних бирача" да би се могла повезати са земаљском листом. Одредбама о расподели мандата предвиђено је да две трећине мандата припадне оној листи која на изборима добије већину гласова, а остатак да се дели на све листе, укључујући и победничку, које добију више од 50.000 гласова. Изменом Закона, донетом 24. марта 1933, за постављање земаљске листе требало је по 30 потписа из половине срезова, распоређених у две трећине Бановине, а победничка листа добијала је три петине мандата од укупног броја и право на деобу преосталих.

земље да стану на тај исти браник."[904] Глорификована је идеологија југословенства и истрајност у њој и на њој базираном национализму. „Краљевина Југославија представља наш остварени национални идеал у нашој националној држави. Народно јединство и народна целина, обезбеђени данашњим уставним поретком, неприкосновена су начела унутрашњег државног живота."[905] Темељ државе био је Устав из 1931. године и централистички систем државног уређења успостављен у виду бановина. „Уређење бановина као управних и самоуправних јединица, на основи широке народне самоуправе и деконцентрације власти."[906] Избори су за ову странку владе представљали испит политичке енергије, доследности у унификованом југословенском национализму и нивелисаном централизму државног уређења.

На овим изборима је учествовала и Југословенска народна странка, односно борбаши са својим већ препознатљивим југословенским фанатизмом. Ипак, уместо југословенског фолклора, њиховом предизборном кампањом доминирао је проблем социјалне политике.[907] Непосредно пред изборе ова странка је Резолуцијом одлучила да се прикључи опозиционој листи. „Извршни одбор наређује свима члановима Југословенске народне странке, борбашима, да на дан петог маја 1935. године сви сложно гласају, под својим – партијским заставама за опозициону листу гг. Мачек–Давидовић."[908]

У новонасталим околностима под притиском присталица, незадовољних неактивношћу и неефикасношћу страначких вођстава, Демократска странка и Савез земљорадника[909] одлучили су да прекину изборну апстиненцију. У штампи је било и спекулација о наводном њиховом уједињењу, али до тог нивоа сарадње није се никада дошло. Највероватније је идеја о

---

[904] Проглас бирачима Владе Богољуба Јевтића, АЈ, Ф. 80, фасцикла 32.

[905] Исто.

[906] Исто.

[907] Борбаши траже: „Смањивање свих дажбина државних, бановинских и општинских, прогресивно опорезивање, укидање егзекутора и егзекуторних трошкова, раздужење и обезбеђење земљорадника, занатлије и малог трговца на основу цене земљорадничких производа, укидање картела, уништење корупције, обезбеђење рада радницима стварањем великих јавних радова, ревизија социјалног законодавства, повишење цене земљорадничким производима обарањем заштитних царина и другим мерама..."; АЈ, Ступајте у редове борбаша, летак из фебруара 1935, АЈ, Ф. 80, фасцикла 32.

[908] Резолуција Извршног одбора Југословенске народне странке од 24. априла; Историјски архив Града Новог Сада (даље ИАГНС), Ф. 116, кут. бр. 6.

[909] Главни одбор Земљорадничке странке је одлуку о учешћу на изборима донео на својој седници одржаној 24. фебруара 1935. године. Након овог састанка упућено је писмо присталицама којима се указује на одлуку о учешћу на изборима и то под листом Влатка Мачека. „Одобрава се рад вођству, посебице за заједнички иступ опозиције на изборима од 5. маја на листи др Влатка Мачека."; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

уједињењу заправо био новинарска творевина чији је темељ био Договор о заједничком иступању у вези са одређеним политичким питањима.[910] Осим тога, није далеко од истине да су вест о намери удруживања, које ће бити једном крунисано кроз стварање јединствене странке неговале обе странке. Таква атмосфера ишчекивања одржавала се управо из могућих политичких разлога које може да постигне идеја о јединству у супротстављању режиму и његовој странци.

Образлажући присталицама мотиве за учествовање на изборима, Љуба Давидовић је као први и главни разлог навео то „што је народ, коме је стање дозлогрдило, тражио акцију по сваку цену. Осиромашен и упропашћен, он нема више шта да изгуби. И не зазире више ни од јавног гласања ни од чијих претњи."[911] Он је желео да пронађе могућност сарадње са Сељачко-демократском коалицијом, у намери да се режим сруши. Љуба Давидовић је, помало наивно, али свакако искрено, на политичким зборовима наглашавао да „Хрвати хоће и воле ову државу"[912], али не овакву, са оваквим правним поретком и оваквом управом. Од гласача је, отуда, тражио, да гласају „за право народа да брине своју бригу, да располаже својим добром, да праведније дели залогаје на сва уста, да живи у својој земљи слободан и поштован као човек."[913] Приближавање српских опозиционих партија и Сељачко-демократске коалиције Љуба Давидовић је означавао тренутком у коме настаје „покрет народа за одбрану слободе, правде и истине."[914]

Радикална странка се такође припремала да учествује на изборима. У складу са идејом о „влади четворке", радикали су се надали да ће успети да

---

[910] Тако је *Јадрански дневник* од 6. августа 1935. објавио чланак „Уједињење демократа и земљорадника" где између осталог пише: „Демократска странка ће се вјероватно, као што смо јавили, ујединити са Земљорадничком странком, ако то њихови присташе буку желили. Шеф демократа г. Љуба Давидовић дао је људима из своје околине инструкције за израду програма... Како изјављују личности из околине г. Давидовића, већ сада се опажа да народ у Србији повољно прима стапање демократа и земљорадника. Исто тако се тврди да ће демократи у заједници са земљорадницима заузети чврсто многе позиције углавном у Србији, које су до сада држали радикали.", АЈ, Ф. 38, фасцикла 352.

[911] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам…*, 342–343.

[912] Извод из говора Љубе Давидовића на опозиционом збору одржаном у Крагујевцу, од 31. марта 1935; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски...*, 340.

[913] „Не гласа се ни за Мачека, ни за Давидовића, ни за Јоцу Јовановића, ни за др. Спаху, ни остале: гласа се само за право народа, да брине своју бригу, да располаже својим добром, да праведније дели залогаје на сва уста, да живи у својој земљи слободан и поштован као човек. Они који одвраћају народ од опозиције, који забрањују опозиционе зборове, који гоне присталице опозиције и који хоће на све начине да онемогуће опозиционе листу, не даду то народу. Али одзив показује да они овога пута имају посла не са опозиционим групама, него са целим народом, који као такав још ни једну парницу није изгубио."; Љуба Давидовић чланови Демократске странке, април 1935; АЈ, Ф. 80, фасцикла 19.

[914] Љ. Димић, *Историја ...*, 156.

се повежу са Словенском људском странком и Југословенском муслиманском организацијом, као и са Владом. Међутим, очекивана изборна сарадња је пропала, Влада Богољуба Јевтића није желела да прихвати споразум, а Југословенска муслиманска организација се, супротно очекивању радикала, окренула сарадњи са демократама и земљорадницима. Ове две странке су радиле на реализацији идеје стварања широке опозиционе листе, чија би основа била њихова сарадња са Сељачко-демократском коалицијом. Радикали ову опцију нису прихватали, јер су сматрали да је „преурањено ићи са Мачеком" и пошто је њихова коалициона идеја пропала, заједно са Словенском људском странком, радикали су се одлучили за изборну апстиненцију.[915]

Демократска странка, Савез земљорадника, Сељачко-демократска коалиција и Југословенска муслиманска организација направиле су изборни савез и истакли су заједничку изборну листу на челу са Влатком Мачеком,[916] али без заједничког програма, јер му се противила управо Хрватска сељачка странка. Сарадњу са Демократском странком и Савезом земљорадника Влатко Мачек, премда је саботирао заједнички програм је окарактерисао као „велики корак у узајамном зближењу" и шансу за решење „хрватског питања у границама ове државе." Настојао је да задобије поверење и приволи на сарадњу радикала Мишу Трифуновића, и на тај начин, додатно подстакне слабљење те старе грађанске партије чије вођство није било спремно да подржи хрватске предлоге о унутрашњем политичком преуређењу државе. Одбијање Хрватске сељачке странке да нова коалиција наступи са заједничким програмом многи су тумачили као својеврсну незаинтересованост за судбину југословенске државе. У питању је била и уздржаност која је водила рачуна о расположењу свог бирачког тела негованог у националном ексклузивизму.

Сарадња Демократске странке и Земљорадничке странке била је видљива и на делу и то кроз заједничко организовање зборова у предизборној кампањи, при чему су лидери и једне и друге странке држали говоре. Предизборно политичко надметање одвијало се у потпуно неравноправној атмосфери. Врло чести зборови опозиције су ометани, или им је забрањиван рад. „Ја вам кажем, да овај велики и лепи збор, пријатељи, и још један велик

[915] У Писму политичким пријатељима од 10. марта 1935, Аца Станојевић је објашњавао да у велику и важну изборну битку не треба улазити „без ма каквог претходног позитивног споразума између странака које би чиниле ову изборну јединицу...", АЈ, Ф. 37, фасцикла 19.

[916] Влатко Мачек је овом својом улогом био куртоазно почаствовав. Тако се, једним писмом, захваљује и Драгољубу Јовановићу. „Драги пријатељу предлог српске опозиције да ја будем носиоцем цјелокупне опозиционе листе не сматрам само својом личном почашћу него држим, да би то био и велики корак узајамном зближењу и тиме и коначном рјешењу хрватског питања у границама ове државе."; Писмо др Влатка Мачека др Драгољубу Јовановићу, од 7. фебруара 1935; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

збор на који сам ја ишао у Крагујевцу, нису ништа друго него изузеци да потврде правило. Многобројне наше конференције нису допуштене, многобројни зборови нису нам дозвољени. Нашим пријатељима кандидатима не допушта се да иду у свој срез."[917] Ово су биле речи Јована Јовановића на збору одржаном на Бањици 29. априла 1935. године. Као и на претходним и на овом последњем великом збору пред изборе изложен је Програм, са амбицијом да удружена опозиција стоји иза њега. Његова суштина су слободни избори, демократија, парламентаризам, одговорност извршне власти, нереални оптимизам у вези са могућношћу договора опозиције, сарадња са Мачеком и уважавање интереса хрватског народа.[918]

Ове изјаве испуњене уверењем у искреност Хрвата да се истраје на опстанку државе биле су компатибилне са тадашњим изјавама Влатка Мачека. Он је, у току предизборне кампање, у својим изјавама наглашавао хрватски индивидуалитет, али и чврсту опредељеност за опстанак у државној заједници са Србима и Словенцима. „На питање новинара да ли је он за југословенску државну идеју, др Мачек се мало замислио и резолутно одговорио: 'Ја сам за државну заједницу, али не признајем опстанак југословенског народа, јер овде постоји изразити народни индивидуалитет хрватски, изразити народни индивидуалитет српски, изразити народни индивидуалитет словеначки...' На крају је др Мачек рекао да се нада да ће све добро протећи и да ће се створити једна ситуација у којој ће се моћи разговарати и споразумети се, да се на крају реши једном то хрватско питање, разуме се у оквиру ове државе."[919] И по питању државног уређења, у контексту споразумног духа, Мачек је истакао да је то ствар договора.

У Војводини су опозиционе странке развиле веома живу активност. Централни збор био је брижљиво припреман и организован у Новом Саду

---

[917] Говор Јована Јовановића, *Стенографске белешке говора Јоце Јовановића и Љубомира Давидовића*, одржаних на збору уједињене опозиције – на дан 29. априла 1935, код Старе сеоске кафане на Бањици; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[918] „Али ја морам да вам кажем да ми имамо свој програм. Поред овог што смо до сада казали о слободи штампе, о слободи збора и договора и о министарској одговорности имамо ми, браћо моја, пуне руке посла, којег као удружена опозиција можемо изнети. Ми имамо велике економске невоље у нашој земљи и ја вам могу рећи без бојазни да ћу да погрешим, да ће удружена опозиција у овим питањима ићи заједно и да ће споразум и уколико га нема, под тим питањима бити врло лако постигнут... Ми смо хтели да докажемо да је споразум могућ, ми смо хтели да докажемо да се Хрвати не брину само за своју Хрватску него да се брину за целокупну нашу земљу. Ја вам морам рећи да г. Влатко Мачек /бурни и дуготрајни усклици: Живео!/ никад није казао; али ја подвлачим ту реч никад, никад није казао да он неће ову земљу.", говор Љубе Давидовића, *Стенографске белешке говора Јоце Јовановића и Љубомира Давидовића*, одржаних на збору уједињене опозиције на дан 29. априла 1935, код Старе сеоске кафане на Бањици; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[919] Изјава др Влатка Мачека од 11. фебруара 1935; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

14. априла 1935. године. На основу послатих извештаја Централном пресбироу било је видљиво да је опозиција од збора очекивала своју политичку афирмацију на овим просторима. „Опозициони кругови и присталице листе др Мачека у Новом Саду чине и даље припреме за већи збор који ће се одржати у Новом Саду у недељу 14-ог. о.м. За овај збор се агитује да ће изводно на њему говорити др Мачек, Љ. Давидовић и остали опозициони прваци. Тенденција је да се овом агитацијом привуче што већи број слушалаца, како би се овај збор приказао као манифестација јачине опозиције."[920]

И присталице владине листе имале су врло активну изборну агитациону кампању у Војводини. „Предизборне прилике се нормално развијају. Конферисања и консултовања кандидата се завршују и кандидације су углавном завршене. Код присталица г. Јефтића и краљевске Владе потпуно је самопоуздање и убеђење у пуну победу, док се код опозиционих елемената не опажа јача и живља активност, шта више у редовима присталица листе др Мачека узима све више маха бојазан од неуспеха и малодушност због слабог одзива у ширим слојевима народа."[921]

Политичка осетљивост простора данашње Војводине, у коалиционим разговорима, око изборних кандидата била је веома запажена. Напетост међу странкама и то оним из Србије и Хрватске сељачке странке изазивала је тежина договора и то највише у Срему. То није требало да изазове изненађење имајући у виду и размере страдања српског становништва са тих простора током „Великог рата". Тврдоглава доследност могла је да угрози и сам опстанак удружене опозиције. Ово илуструје и писмо које је упутио Јовану Јовановић др Бранку Чубриловићу које указује на сложену ситуацији у Срему и спремност да се све доведе у питање. „У Срему безусловно тражимо да Сремска Митровица има само нашег кандидата. Др Милан Костић може задржати Вуковар и ту ћемо га ми помагати. У противном случају бићемо присиљени да у Срему истакнемо свугде своје кандидате што би омело успех и једним и другим. Оставите све послове и отидите одмах у Загреб да ово свршите."[922]

За петомајске изборе, у бирачким списковима, било је уписано 3.908.313 бирача, од којих је гласало 2.880.964 бирача или 73,2%. Владина листа добила је 1.748.024 гласа или 60,65%, листа Влатка Мачека је добила 1.075.389

---

[920] Извештај Централном пресбироу од 8. априла 1935; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7. Интересантно је поменути да се и у претходном извештају од 3. априла указује на овај збор са проценом неуспеха. „Изгледи за листу др Мачека и остале опозиционе групе су овде у овим крајевима потпуно слаби."; Извештај Централном пресбироу од 15. априла 1935; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[921] Извештај Централном пресбироу од 1. априла 1935; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[922] Писмо др Бранку Чубриловићу, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

гласа или 37,32%, листа Божидара Максимовића је добила 32.797 гласа или 1,14% и листа Димитрија Љотића је добила 27.705 гласа или 0,89%.[923] Према одредбама Изборног закона, од 370 посланичких места, Јевтићева листа добила је 303, а Мачекова свега 67; другим двема листама није припало ниједно посланичко место. Уколико анализирамо изборне резултате, видећемо да је проценат гласова датих за опозицију нижи у оним бановинама у којима су деловали Савез земљорадника и Демократска странка, односно да је опозициона листа била подржана претежно гласовима хрватског народа. Примера ради, у Савској бановини је листа Влатка Мачека добила 440.393 гласа или 71,26%, док је листа Богољуба Јевтића добила 174.504 гласа или 28,23%. У Приморској бановини листа Влатка Мачека је добила 133.307 гласа или 65,63% , док је листа Богољуба Јевтића добила 68.380 гласа или 33,67%. С друге стране, у Моравској бановини је владина листа добила 255.075 гласа или 80,03%, а листа Влатка Мачека је добила 54.652 гласа или 17,15%. У Дунавској бановини изборни резултат био је у корист владине листе која је добила 348.179 гласова или 69,17% у односу на листу Влатка Мачека, која је добила 132.019 гласова или 26,23%.

Неочекивано мали број гласова добили су и неки од најугледнијих првака Демократске странке. Иван Рибар, потпредседник Демократске странке је у Жабаљском срезу добио 343 гласа од 7071 изашлих гласача. У Сенћанском срезу Милан Грол је добио 1.800 од 20.575 изашлих гласача. Слична ситуација била је и са првацима Земљорадничке странке. „У Србији највећи број гласова, међу кандидатима Демократске странке и Савеза земљорадника, освојио је Драгољуб Јовановић – 8.851 од 13.901 предатог гласа. Ову победу сам је касније звао „пиротским чудом", а извојевана је у Нишавском срезу."[924]

Тешко је било, на основу изборних резултата, утврдити колики је било учинак појединачних странака унутар опозиционе изборне коалиције опозиције. Страначки лист Демократске странке *Народ*[925], цитирао је тврдњу Велимира Поповића, министра унутрашњих послова у Влади Богољуба

---

[923] *Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије 5. маја 1935. године*, Београд 1938, XVII–XVIII (преглед бр. 12а и 12б).

[924] *Политика* 7. мај 1935.

[925] Демократска странка је 1935. издавала лист *Народ*, а у јулу 1936, је покренула *Одјек*, заправо обновила, јер је лист покренула Самостална радикална странка, а први уредник је био Јаша Продановић. У првом броју од 1. јула 1936, стоји: „Покретачима *Одјека* је намера да, отварајући претрес о свима питањима која стоје на дневном реду, помогну изграђивању једног актуелног, живог плана непосредних политичких, привредних и социјалних реформи које садашњица намеће. Те реформе морају обухватити и установе и нарави и морају показати да потреба саображавања демократске државе новим приликама и новим задацима само потврђује непролазност суштине демократског учења..."

Јевтића, који је на седници Народне скупштине изјавио да на листу Влатка Мачека „отпада максимално 400–450 хиљада гласова на хрватски део нашег народа, односно да је за ову листу гласало 520.000 Срба."[926]

Због, наводно, бројних махинација и пресија, пре и током избора, владине листе на бираче, вођства Удружене опозиције одбила су да признају регуларност избора[927] и донели су одлуку о скупштинској апстиненцији.[928] С друге стране и Влада је оптуживала опозицију за бројне нерегуларности током избора.[929] Сматрајући их неприхватљивим конструктом, Удружена опозиција је припремила и текст Резолуције који је осудио нерегуларност избора и указао на добре изборне резултате упркос таквој ситуацији.[930] Међутим, у вези са скупштинском апстиненцијом било је и видних неслагања. „Међу посланицима који су узели учешће у саветовању, једна група

[926] *Народ*, бр. 1 17. јун 1935.

[927] Један предизборни владин летак против опозиције имао је текст следеће садржине: „Драги пријатељу, ако желиш пропаст југословенског народ ти гласај 5. маја за бившег аустроугарског официра Влатка Мачека. Ти добро знаш ко је вешао и убијао југословенски народ за време окупације у Србији. У друштву непријатеља народа налази се и Љуба Давидовић." Текст је пратио исцртани детаљ младог аустроугарског официра са ликом Мачека, а у позадини обешено лице и године 1915–1918; Други опозициони летак, у позадини, је имао исцртане границе Краљевине, а на њој жута мачка која растерује црне гавране и пацове. Пропратни текст био је „Јест мачак али златан"; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 10.

[928] Апстиненцији се није придружила ЈМО која је напустила изборно партнерство и поново потражила могућност сарадње са Радикалном странком и Словенском људском странком. Осим тога, Б. Глигоријевић у „Коминтерна, југословенско и српско питање", стр. 326 помиње изјаву М. Крлеже дату једном члану КПЈ, да се ХСС определила за бојкотовање Скупштине пре избора, без обзира на њихов исход, јер је намеравала да истраје на Загребачким пунктацијама, односно идеји самосталне Хрватске.

[929] „Влада се трудила да осујети сваки притисак на бираче. Она је у изборној кампањи дала доказа пуне толеранције у многим приликама гледајући опозиционим странкама кроз прсте... Њихови најистакнутији представници држали су зборове без пријаве... Вршећи терор над бирачима, опозиција је употребљавала специјалне методе, користиће се у различитим крајевима земље разним паролама. Тако су у Савској бановини вршене агитације са паролама „Хрвати на окуп" и „Плебисцит", уз агитацију за хрватску аутономију... У Приморској бановини агитовало се с паролом „Самосталне Хрватске Републике"...У Дунавској бановини опозициони агитатори су тврдили, нарочито међу становништвом мањинских народности, да је г. Мачек присталица ревизије мировних уговора..."; говор министра унутрашњих дела г. Велимира Поповића у Народној скупштини о изборним паролама кандидата опозиционе листе г. др Влатка Мачека, *Дан*, 15. јун 1935.

[930] „Начин на који је Влада Богољуба Јевтића изборе припремила и провела изазвала је у целој земљи осећање узбуне и презира. Избори од 5. маја 1935. нису уопште били избори него од почетка до краја једно голо насиље и неприкривена лаж... Како је снага Удружене опозиције несаломљива доказ је резултат. После свих насиља и фалсификата Влада је била принуђена да призна листи др Влатка Мачека преко милион гласова."; АЈ, Резолуција Удружене опозиције од 2. јуна 1935. године, Ф. 38, фасцикла број 10.

је била за то да се узме учешће, као опозиција, у раду Скупштине, док је друга група била за то да се апстинира. Група бивших посланика бивше Самосталне демократске странке, у којој је био и др Душан Бошковић, одлучно се успротивила потписивању Резолуције којом се усваја апстиненција."[931] Противљење Душана Бошковића скупштинској апстиненцији требало је повезати са солидно организованом предизборном кампањом, као и са резултатима избора.[932] У вези са наведеним предизборним активностима сачувано је писмо које је 3. априла 1935. године дељено у вези са одржавањем збора Удружене опозиције. У том писму које је потписао Бошковић, након неколико година, поново се активно политички промовише Војводина. „... Да захтевамо за нас Војвођане потпуну слободу, потпуну једнакост и братство без обзира на то ко припада којој вери, којем сталежу, којој нацији. Ми смо се Војвођани увек споразумевали, добро слагали, међу нама никад није дошло до већих несугласица и размимоилажења у главним питањима, која се односе на важније народне и државне ствари. Уверени смо да ћемо моћи у слози, у међусобном поверењу да изградимо нашу ужу Отаџбину, нашу Војводину. Баш и због тога је потребно, да се 14. о.м. састанемо на величанственом народном збору у Панчеву."[933]

Узимајући у обзир тон компромиса који је неизоставно морао да прати споразум овог броја опозиционих странака, али и намеравајући да негује какву такву препознатљивост Војводине, Бошковић је писао и о нерешеним питањима не излазећи из разине општости која ипак наводи на циљану специфичност Војводине. „Ни једно питање није решено у нашој држави, а нарочито није решено у Војводини. Ни данас није решено питање аграра, питање добровољачко, питање пореско, питање земљорадничких дугова, питање самоуправе, питање школско итд."[934] Да је ова предизборна реторика имала успеха види се и из писма је Главном одбору Југословенске радикалне заједнице упућеном из Панчева у време оснивања Среског одбора странке,

---

[931] *Дан*, 5. јун 1935.

[932] „Политичка предизборна кампања опозиције у Војводини била је резултат врло спретно урађене координације регионалних и општедржавних политичких идеја. У Војводини су, током изборне кампање, били дељени прогласи Д. Бошковића и Љ. Давидовића, а нешто касније дељена је и фотокопија писма В. Мачека у којој он демантује своје наводне сепаратистичке амбиције према држави. Значајну пажњу изборној кампањи у Војводини посветила је и владајућа коалиција. Њен предизборни слоган био је „За Опленац или Јанка Пусту". Користећи предност власништва над штампом, радиом, као и држањем у рукама целокупног апарата власти, провладина изборна листа је оптуживала опозицију за намеру да жели да разбије државу и уништи све досадашње тековине које су и крвљу биле осведочене."; С. Марковић, *Грађанске*..., 101–102.

[933] „Писмо пријатељу" од 3. априла 1935, АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[934] Исто.

а који је потписао др Александар Прелер.[935] „Када је основана Југословенска радикална заједница, у овим срезовима је још увек владало одушевљење и расположење за политичку идеологију др Мачека и др Душана Бошковића."[936]

Скупштинску апстиненцију, у почетку, није желео ни Драгољуб Јовановић, али је на крају ипак прихватио. „Рекао сам", написао је Јовановић, „да ћу се покорити тој одлуци, али да је сматрам погрешном. Српске масе нам никад неће опростити тај поступак после онако оштре борбе. Мачек је само слегао раменима. Тиме је разговор био завршен."[937] Ипак, насупрот одређеним неслагањима, превагнуо је интерес да се не ремете односи са Сељачко-демократском коалицијом. Образложење скупштинске апстиненције[938] објављено је у резолуцијама Удружене опозиције од 30. маја и од 2. јуна 1935. године. Прва резолуција коју су потписали Љуба Давидовић, Јован Јовановић, Влатко Мачек и Вељеслав Вилдер у име Светозара Прибићевића, осуђује диктатуру и говори о томе да је изборна сарадња остварена ради борбе за демократски поредак, Друга резолуција, коју је донела Сељачко-демократска коалиција, није истакла питање о демократији, већ је истакла питање о задовољењу хрватског народа. „Ова заједничка радња овако започета треба да се и надаље одржи, учврсти и прошири, јер је даљи опстанак државе могућ једино онда ако се удовољи оправданим захтјевима хрватског народа."[939] Она је изазвала противљење у самој коалицији. Самостални демократа Сава Косановић је замерио што, на основу резолуције, испада да се сви боре само за решење хрватског питања, а што ни у ком случају није била намера самосталних демократа.

---

[935] „Приликом петомајских избора 1935. године, у срезовима панчевачком и ковачичком великом већином гласова победила је Удружена опозиција односно њен кандидат др Душан Бошковић, који је у срезу панчевачком добио око 6500 гласова, а у срезу ковачичком око 6600 гласа, до су кандидати са листе тадањег председника Владе г. Богољуба Јевтића, гг. Велизар Јанковић и Михајло Живанчевић и поред ангажовања власти једва добили око 2000 гласова у овим срезовима."; АЈ, Главном одбору Југословенске радикалне заједнице, Ф. 80, фасцикла 31.

[936] АЈ, Главном Одбору Југословенске радикалне заједнице, Ф. 80, фасцикла 31.

[937] Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 3, 132–134.

[938] У овом периоду веома је учестала страначка недисциплина и напуштање редова странке. Поменути посланик Демократске странке Живојин Аранђеловић је критиковао апстиненцију сматрајући да „треба водити реалнију политику ... која ће одговарати интересима Демократске странке. У противном је најављивао да ће напустити скупштинску апстиненцију и са истомишљеницима доћи у Парламент, што је 1937. године и учинио." Осим тога, било је примера прелаза у владајућу странку. „Према једном документу из збирке Милана Стојадиновића (37–3–195), Југословенској радикалној заједници приступило је у септембру 1935. године 19 посланика Демократске странке, тзв. група Добривоја Стошовића, министра просвете и посланика за Прокупачки срез.

[939] Ф. Чулиновић, *Документи о Југославији*..., 329, Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*..., 346.

Демократска странка, односно њено руководство је након одлуке о апстиненцији радило на унутрашњој реорганизацији странке и оснивању мреже одбора. „Да би ми као странка, у тој будућој акцији, могли да искористимо све своје снаге, нарочито да би се припремили за предстојеће општинске и посланичке изборе, које са пуно разлога можемо очекивати сваког часа, потребно је и нужно одмах приступити и формалном организовању наших партијских снага, држећи се при том следећих упутстава."[940] Позив за ширење страначке организације, уследио је након програмског опредељења Демократске странке да јача своју инфраструктуру уз истовремено неговање савезништва са опозиционим странкама из Србије, а и са политичким представницима Хрвата без претензије за формирање јединствене опозиционе странке.[941]

Нова владајућа странка – Југословенска радикална заједница

Без обзира на победу Владине листе, солидни изборни резултати и начин на који се до њих дошло компромитовали су Владу Богољуба Јевтића и довели до њеног пада. Преко милион гласова, које је удружена опозиција добила, толики број, и оних који су апстинирали, као и неспремност за разговоре са представницима хрватског покрета, могло је створити уверење о неспремности државе за одговорну политику и о бројности оних који је не желе. Нову Владу формирао је 24. јуна Милан Стојадиновић. Он се изјаснио да ће његов кабинет радити на стабилисању политичке ситуације у земљи. „Образована у знаку смирења и стишавања духова, нова Влада била је састављена не само од група које су и до сада биле заступљене у претходној влади већ, исто тако, и из група које су до сада биле у опозицији, или су се

[940] Писмо пријатељима Љубе Давидовића из јула 1935; ИАГНС, Ф. 116, кут. бр. 6.

[941] „Нама демократима намеће се сада двоструки посао. На једној страни ми морамо одлучно обновити своје редове и подстакнути и њима све енергије...На другој страни на нама је да заједно са нашим сарадницима из блока удружене опозиције – Сељачком демократском коалицијом и земљорадницима, ту нашу организацију даље изграђујемо, како програмски, тако и као организацију... Ниједног тренутка нисмо г. Јовановић и ми ставили себи у задатака да са др Мачеком правимо једну странку, још мање да тако једну странку подешавамо према одредбама садашњих закона. Политичке странке које рачунају на широке слојеве народне, могу бити само израз стварног стања које у народу постоји. Полазећи од тог мерила, ми морамо признати да данас у земљи још не постоје услови за једну овако обимну јединствену партијску формацију."; Писмо пријатељима Љ. Давидовића од 12. јула 1935. године; ИАГНС, Ф. 116, кут. бр. 6.

држале по страни. На тај начин проширена је база у жељи да у што већој мери постигне хармонично зближење свих конструктивних снага."[942]

У новоформирану Владу су ушли чланови Југословенске народне странке, радикали око Главног одбора, чланови Словенске људске странке и чланови Југословенске муслиманске организације. Док је Богољуб Јевтић сматран „француским човеком", нови председник Владе др Милан Стојадиновић имао је поверење британских дипломатских кругова и кнеза Павла. Главни одбор Радикалне странке подршку др Милану Стојадиновићу[943] је условио новим скупштинским изборима, демократизацијом политичког живота, доношењем новог изборног закона и либералнијих закона о штампи, зборовима и удружењима, стварањем повољније атмосфере у српско-хрватским односима.[944]

У Декларацији, коју је објавио 4. јула 1935. године, Милан Стојадиновић се управо и обавезао да ће радити на ономе на чему је Главни одбор Радикалне странке инсистирао.[945] Иако се изјаснио за поштовање Устава из 1931. године и народног и државног јединства, Стојадиновић је најавио доношење политичких закона прилагођених „тежњама и жељама народним" и то из домена народне самоуправе,[946] за изборни закон, закон о штампи, зборо-

---

[942] Изјава Милана Стојадиновића приликом образовања Владе, *Дан*, 26. јун 1935.

[943] Главни одбор Радикалне странке је у састав Владе делегирао мање утицајне чланове Милоша Бобића и Мирка Комненића.

[944] На основни текст у вези са оснивањем Југословенске радикалне заједнице дали су примедбе и Лазар Марковић, Миша Трифуновић и Аца Станојевић, а што се види и из сачуваних докумената. „Г. Аца Станојевић ми је рекао следеће мишљење: „...Пошто ЈРЗ има релативну већину у Скупштини и у народу, њој дати изборни мандат. За изборе реконструисати садашњу Владу, појачавајући је људима од највећег ауторитета... Морамо довршити оно што смо започели. Док организација не буде довршена и образован нов главни одбор, потребно је да постоји досадашњи." Ово Станојевићево инсистирање на персоналним променама, као и на изборима и континуитету странке, постепено ће га удаљавати од Стојадиновића и његове концепције; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 12.

[945] Његово обећање није било баш убедљиво за Ацу Станојевића, а што се илустративно види из сачуваног његовог разговора са Драгишом Цветковићем који га је убеђивао да подржи Стојадиновића. „Аца: Шта да разговарамо, треба да савијем шипке, па да идем натраг у Књажевац. Ето видиш, треба споразумно да се ради, а Милан са посланицима хоће да организује странку... Ја немам ништа против Милана, ја сам га чак и помагао и помагаћу га, али да се нађе једна солуција. Није одржао у свему реч." У овом разговору доминира и забринутост Аце Станојевића у вези са посланицима из Војводине који „раде на своју руку", а заправо се окрећу Стојадиновићу и његовој странци. „Аца: Па, морамо некако да се споразумемо. Ама ти посланици раде на своју руку и многи од њих кваре наш посао, нарочито у Војводини... Ја нисам противу посланика, али ми се жале много на Војводину."; АЈ, Разговор г. Драгише Цветковића са г. Ацом Станојевићем, Ф. 37, фасцикла број 12.

[946] Самоуправе су биле окосница државног уређења и представљале су континуитет са

вима и удружењима. Осим тога, обезбедио је подршку Скупштине да Влада може да доноси „уредбе са законском снагом о штампи, удружењима, зборовима и договорима и о избору народних посланика за Народну скупштину, у сагласности са нарочитим одборима Народног представништва...”[947]

Пошто је било очигледно да је досадашња владина странка политички превазиђена, Влада је створила нову режимску странку – Југословенску радикалну заједницу.[948] Странка је формирана од некадашњих присталица Радикалне странке, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације. Њен програм, пријављен 19. августа 1935. године, имао је, у основи, програм Радикалне странке, када је она желела да легализује свој рад 1933. године. „Програм нове странке је заснован на бази најширих локалних самоуправа. То је, несумњиво, прва карактеристика њена која ће, по замисли оснивача нове странке, моћи да задовољи све крајеве наше земље. У својој основи, иначе, програм ЈРЗ није ни централистички, а ни федералистички. Оснивачки странке надају се због тога да ће се у новој странци окупити сви они који су за недељивост државног и народног јединства, за чување историјских традиција трију племена нашег народа, тим пре што су програмом странке предвиђене најшире локалне самоуправе.” [949]

Овај програм је посредно, својим одредбама, критиковао шестојануарски режим, односно његову присилну националну нивелацију, укидање парламентаризма, укидање општег, непосредног и тајног бирачког права, укидање слободе штампе, збора, договора и удруживања. Као додатак прогласу, била су припремљена и практична упутства за образовање организације Југословенске радикалне заједнице, у којима су се прецизније нуди-

---

Програмом Радикалне странке, али и ставовима многих српских интелектуалаца. „Могу, наравно, само предложити, да се та Мачекова ’независна Хрватска’ никако не дозволи, већ да се даду широке самоуправе свим бановинама, јер кад би се Савској бановини дала једна много шира самоуправа него осталим бановинама, то би био већ почетак федерације и не би се поклапало са Уставом и разним позитивним законима, установљеним и одређеним државним јединством и уређењем.”; Предлог Високом краљевском намесништву Стевана Ненадовића, публицисте, од 25. августа 1935; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 10.

[947] *Дан*, 4. јул 1935.

[948] Ближе о Југословенској радикалној заједници види Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Институт за савремену историју, Београд 1997; Д. Маликовић, А. Растовић, У. Шуваковић, *Парламентарне странке у Краљевини СХС/Југославији. Настанак, развој и партијски системи*, Косовска Митровица – Београд 2007.

[949] *Дан*, Програм и статути Југословенске радикалне заједнице, 21. 8. 1935. „Странка сматра начело самоуправе широких размјера (selfgouvermnent) као најбољи систем за уређење државне управе у смислу народних жеља и потреба. Државну управу и администрацију треба тако организовати, да се појединим крајевима створи могућност да могу уређивати своје локалне потребе.”; Програм и статути Југословенске радикалне заједнице, Београд, Штампарија Привреда, Београд 1935, 6.

ла објашњења како отклонити евентуалне неспоразуме између политичара који припадају једној истој странци, а који би један другом замерили нешто што је учињено у прошлости.[950] Упутство је претпостављало формирање Извршног комитета, као и бановинске организационе одборе, као својствен вид теренске организације странке.[951] Подршку оснивању странке на овом програмском опредељењу дали су и неки југословенски интелектуалци и дипломате из иностранства. Децентрализација, либерална самоуправа, али и повратак историјских имена покрајинама и одређеног вида њихове конфедералности, биле су смернице које је садржао један Меморандум упућен из Париза почетком новембра 1935. године.[952]

Међу радикалима у Војводини идеја о формирању Југословенске радикалне заједнице и политичка подела – Главни одбор странке, са једне, и политичка намера Милана Стојадиновића, са друге стране, изазвале су превирања[953] у многим градовима, а најоштрији су били у Новом Саду. Многи чланови Радикалне странке сматрали су да је Радикална странка прерасла у Југословенску радикалну заједницу и тиме добила политичку свежину. Овој ситуацији претходили су наизглед јединствени апели присталица радикала, Главном одбору Народне радикалне странке у јулу 1935. године, а који су

---

[950] „Уколико су припадници НРС, СЉС и ЈМО, у појединим местима измешани са припадницима других партијских организација, а који сада желе да ступе у нашу нову заједничку странку, као што су на пример присталице бивше Демократске странке или Самостално-демократске странке, или Земљорадничке странке – њима треба указати сву потребну пажњу и примити их другарски на сарадњу и заједнички рад. Нарочито треба показати усрдну сагласност између чланова НРС, СЉС и ЈМО где год они на терену треба да образују заједничке месне одборе"; АЈ, Пријатељима од 10. септембра 1935, Ф. 80, фасцикла 31.

[951] АЈ, Пријатељима од 10. септембра 1935, Ф. 80, фасцикла 31.

[952] „Насупрот тој федерализацији коју тражи др Мачек, југословенска држава, свесна својих великих задатака, може да се у својим деловима хармонично развија, ако заведе широку истинску децентрализацију, либералну самоуправу...што би одговарало народним животним потребама, ма где се налазио, у Хрватској или Црној Гори, у Војводини, или у Македонији, а да тиме не би нити најмање било угрожено државно јединство... Требало би повратити деобу земље у свој прави колосек и образовати седам покрајина или области којима ће бити повраћена славна историјска имена: Хрватска, Далмација, Војводина, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Србија... И држимо да би се, као последица ове децентрализације државног апарата, имало реорганизовати на другој бази и Народно представништво. Народна скупштина не би била више од народа директно изабрана, него би се састојала из пропорционалног броја делегата покрајинских сабора (бановинских већа)... Цело тежиште државе било би усредсређено у покрајинама (бановинама), јер у њима куца народни пулс."; Меморандум о државном преуређењу, Париз 5. новембар 1935, АЈ, Ф. 37, фасцикла број 10.

[953] Неки аутори претпостављају да је у Новом Саду било сукоба, ми сматрамо да у Новом Саду, за разлику од неких других градова, рецимо Сомбора, није било сукоба већ одређених превирања, која ће се, као што ћемо видети, разрешити гашењем Месног одбора Радикалне странке и преласком његових чланова у Југословенску радикалну заједницу.

се односили на што хитније консолидовање странке на основу програма из 1933. као и прихватања одређеног вида војвођанске специфичности. Мада се у сачуваном документу не види децидирано да је самоуправа предвиђена и за Војводину, као засебну целину, она се помиње у контексту потребе нове државне политике. „Потписани чланови и присталице Народне радикалне странке разматрајући унутарње политичке, економско-привредне и социјалне прилике у нашој држави и међународни положај наше отаџбине, оценивши даље резултате минулих режима од 1929. године и свесни важности садање политичке ситуације констатују, да је за нормализовање политичког стања како у држави, тако и у Војводини, неопходно потребно увођење новог курса у нашој државној политици..."[954] У даљем тексту документа уследио је апел за преуређење бановина на основу препознате племенске подељености, традиције и привредне особености.[955] Еволутивност ставова присталица Народне радикалне странке из Војводине, а у вези са политичким идентитетом Војводине био је искључиво условљен алармантном потребом очувања страначког потенцијала с обзиром на то да је Југословенска радикална заједница била у потпуној офанзиви асимиловања чланства. И цитирани документ илуструје озбиљност страначке кризе јер, као што смо видели, иако почиње са „...Потписани чланови и присталице Народне радикалне странке..." у потпису видимо само Триву Милитара. Другу илустрацију кризе сведочи сазнање да цитирани документ има и своју другу верзију која је идентичне садржине, али почиње са имагинарним, рекло би се прижељкиваним а не реалним присталицама странке. „У име многобројних некадашњих чланова и присталица бивше Народне радикалне странке част нам је..."[956]

Да је и једини потписник поменутог писма у овом тренутку био у најблажу руку неопредељен и искусно опрезан види се из његових извештаја које је као дописник Централног пресбироа подносио управо у ово време када је и ставио свој потпис. Тако у Извештају о политичкој ситуацији од 2. јула 1935. Милитар Трива[957] је поздравио образовање Стојадиновићеве Владе и

---

[954] Писмо присталица Народне радикалне странке из Новог Сада, од 10. јула 1935; РОМС, М 9931.

[955] Исто.

[956] Друга верзија наведеног писма; РОМС, М 9931.

[957] У својој биографији, Трива не пише ни једним словом о свом политичком ангажовању у периоду после 1929. године, већ само да је био дописник Централног пресбироа. „Од јесени 1929. па до рата у априлу 1941. године био сам дописник Централног пресбироа Председништва министарског савета у Новом Саду. Главна функција ми је била да у дневним и недељним извештајима дајем преглед писања мањинске штампе на територији Дунавске бановине... Према овој својој функцији стајао сам у сталном контакту највише са врховима

њено организовање на простору Војводине.[958] Два дана пре него што је упутио писмо својој странци Трива је послао извештај о тренутној политичкој ситуацији. „Не само у штампи, него и у ширим слојевима народа, повољно се коментаришу Владина декларација и радни програм Владе г. Стојадиновића, јер се од ове Владе очекује како увођење слободније политичке атмосфере, тако и привредно санирање... Међу политичким круговима у свима местима се осећа живља активност и предузимају се кораци ради оживљавања партијских организација. Углавном се ради на формирању радикалних и опозиционих организација."[959] У тренутку када је писао писмо о озбиљном и преко потребном оживљавању програмског и политичког рада Радикалне странке, из његовог пера, истина као државног чиновника са намером објективности приказа ситуације, неоспорно је, излазе хвалоспеви активности посвећени Милану Стојадиновићу. Овај податак заправо суштински илуструје атмосферу у којој су се налазиле присталице Народне радикалне странке у Војводини, али и у читавој земљи. Један од водећих људи Радикалне странке, уз сагласност врха Странке формирао је, уз благослов државе и краља, нову странку. Таква атмосфера привидног утапања са амбицијом преузимања власти, и коначном, толико очекиваном, освојеном краљевом наклоношћу изгубљеном још 1929. године, условила је озбиљну кризу у странци и реалан проблем њеног нестанка са политичке сцене.

Помно пратећи ситуацију у Главном одбору странке у вези са формирањем Југословенске радикалне заједнице и атмосфером која је у вези са тим владала, од одређеног броја, чини се већинског броја, страначких присталица из Војводине допирале су речи подршке овим активностима. Тако је сачувано и још једно писмо Милитара Триве упућено Аци Станојевићу које, иако није датовано, је највероватније уследило након оних претходних. У овом писму се истицала искрена подршка активностима у вези са прерастањем Радикалне странке у Југословенско радикалну заједницу са надом да ће то послужити општим интересима државе, народа и династије Карађорђевић.[960] У даљем тексту писма, Трива је заправо поновио ставове о Војводини изнете у претходним својим писмима. Уз писмо је био приложен и списак чланова бившег Месног одбора Народне радикалне странке – њих 64. Ово писмо је вероватно било написано августа 1935. године и то у време када је Месни одбор Народне радикалне странке донео Резолуцију којом се одбор ликвидира и ставља се на располагање Југословенској радикалној

управног апарата банске управе..."; М. Трива, *Аутобиографски листићи*, РОМС.

[958] Извештај дописника Пресбироа од 2. јула 1935; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[959] Извештај дописника Пресбироа од 8. јула 1935; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[960] Писмо М. Триве господину Аци Станојевићу, председнику Главног одбора Народне радикалне странке; РОМС, М 14674.

заједници. Текст је рукописно сачуван и датован на 18. август 1935. године.[961] Ово је условило да др Бранко Илић, који је дотада био истакнути члан Радикалне странке из Новог Сада, изјави: „Ми хоћемо да овај полет Радикалне странке, под именом Југословенска радикална заједница, од свега срца помогнемо... Војводина је српског карактера, те ћемо наша унутрашња питања решити у споразуму са Србијом."[962]

Даља активност овог одбора била је веома испуњена. Уследило је писмо партијском Пресбироу Југословенске радикалне заједнице у вези са потребом покретања партијског дневног листа „за Дунавску бановину и то специјално за територију Војводине". Једини дневни лист на српском језику који је тада излазио био је *Дан* и он је у овом писму оштро критикован као партијски орган Југословенске националне странке. „Лист *Дан* је лична својина сенатора Даке Поповића који игра и сада активну политичку улогу као експонент Југословенске националне странке."[963] Образлажући потребу изласка листа како државним тако и националним интересом и с обзиром на то да Мађари у Војводини имају четири дневна листа, а Немци два дневна листа, писац овог писма, највероватније Милитар Трива, указује на могућност обнављања излажења *Заставе*. „Традиција пак војвођанске читалачке публике као и политичких кругова још увек је везана за Милетићеву и Томићеву *Заставу*... Поново покретање *Заставе* несумњиво би учинило најбољи утисак, било би врло повољно примљено и то би се сматрало не само за партијски упех него уопште за добитак по нашу националну ствар у Војводини."[964]

За разлику од Новог Сада, где се, као што смо видели извршило претапање из једне у другу странку, у неким местима, као, на пример, у Сомбору, били су формирани паралелни месни одбори који су се међусобно оптужи-

---

[961] Текст Резолуције: „Чланови бившег Месног одбора Народне радикалне странке у Новом Саду на своме састанку одржаном 18-ог авг. о.г. након исцрпне дискусије о политичкој ситуацији у држави као и о акцији првака Народне радикалне странке ради формирања Југословенске радикалне заједнице, једнодушно доносе ову Резолуцију: 1. Бивши Месни одбор НРС у Новом Саду, изабран на месном збору као легалан представник НРС. са садашњег свог састанка поздравља и одобрава акцију првака НРС ради формирања Југословенске радикалне заједнице; 2. Овим одлучује ликвидација бившег Месног одбора, и 3. чланови овог одбора се стављају на расположење вођству Југословенске радикалне заједнице као привремени Акциони одбор ради окупљања и организовања свих присталица Југословенске радикалне заједнице, остављајући Главном одбору (нечитко) да доноси коначне одлуке у личним питањима и у оцењивању ранијег држања истакнутијих партијских представника."; РОМС, М 14674.

[962] *Дан*, 20. август 1935, Бранко Илић је већ стао иза Резолуције.

[963] Писмо партијском Пресбироу Југословенске радикалне заједнице, РОМС, М 14674.

[964] Исто.

вали за издају темељних принципа Радикалне странке.[965] Исход ових превирања било је постепено преузимање доминације Југословенске радикалне заједнице, односно Милана Стојадиновића међу радикалима у Војводини. На челу Бановинског одбора странке дошао је Светозар Станковић[966], а председник Месног одбора у Новом Саду постао је Стеван Ћирић,[967] бивши радикали. И међу другим политичким делатницима из покрајине било је превирања, а што се видело из чињенице да су сви посланици из Војводине, осим једног,[968] подржали Владу Милана Стојадиновића. „Из разговора које је имао ваш дописник са народним посланицима бираним у Војводини, сазнао је да ће сви они помагати Владу Милана Стојадиновића."[969] На овај начин углед Радикалне странке у Војводини је почео да опада, што је имало за последицу и то да су радикалске групе које су раније подржавале Новосадску резолуцију биле погођене превирањима и поделама. Ударац њиховом ставу била је и смрт Јоце Лалошевића почетком 1935. године. Југослвоенска радикална заједница је била у офанзивном замаху у Војводини, а што се видело и на основу подршке националних мањина.[970] „Међу мањинским становништвом се опажа живо интересовање за развој политичких при-

---

[965] *Дан*, Две фракције сомборских радикала, 1. 8. 1935.

[966] У биографији о Светозару Станковићу, М. Трива, између осталог, пише: „За народног посланика изабран је први пут 1923, па 1925, 1927. и 1939. године; државни подсекретар у Министарству аграрне реформе био је од августа 1923. до новембра 1924; министар пољопривреде и аграрне реформе био је од априла 1927. до јуна 1928; министар пољопривреде по други пут од јуна 1935. Био је потпредседник Матице српске и председник Друштва за Српско народно позориште у Новом Саду."; М. Трива, *Биоīрафије*...РОМС.

[967] У биографији коју је припремио М. Трива не помиње се његов прелазака у ЈРЗ. „Стеван Ћирић, председник Народне скупштине... Као присталица Народне радикалне странке истицао се у политичком животу и у комуналној политици; председник општине у Сремским Карловцима и бански већник постао је 1929; за народног посланика изабран је 1931. и 1935; министар просвете је био од децембра 1934. до јуна 1935, када је изабран за председника Народне скупштине."; М. Трива, *Биоīрафије*...РОМС.

[968] Једини посланик из Војводине који није приступио ЈРЗ био је др Бранко Николић, посланик Демократске странке. „...У политичком животу се видно истицао као присталица Југословенске демократске странке, на чијем је програму изабран 1927. године за обласног посланика Бачке области; за народног посланика је изабран први пут на изборима 1931, затим на изборима 1935."; М. Трива, *Биоīрафије*...РОМС.

[969] *Дан*, 7. јул 1935.

[970] Влада је Мађарима обећала обнову рада културно-просветних установа. 6. новембра 1935. одобрен је рад Мађарског културног центра у Петровграду и „Народног кола" у Суботици, а што ће условити њихову подршку на изборима. Види: Ш. Месарош, *Мађари у Војводини 1929–1941*, Институт за историју Филозофског факултета, Нови Сад, 1989, 134; Словаци су се колебали, Русини, Румуни и Немци су, у почетку били резервисани, а потом су подржали Владу.

лика. Немачко мањинско становништво је резервисано, јер очекује евентуалну обнову немачке странке. Код мађарског мањинског становништва се јављају две струје: старије генерације и вођство бивше мађарске странке присталице су за улазак у Радикалну странку и за сарадњу са Владом, док су млађе генерације и сиромашнији слојеви уз опозицију."[971] Активности провладиних снага у покрајини имали су за циљ, између осталог, и да онемогуће аргументацију о економској експлоатацији Војводине и о чиновничком апарату из Србије.[972] У вези са тим је била и изјава Мирка Косића, у то време народног посланика Великокикиндског среза, који је, наводно, у Финансијском одбору заступао становиште војвођанских посланика да се смањи земљарина. „Од почетка изборне кампање ја сам се одлучио првенствено да се кандидујем у циљу, да, по могућству, постигнем осетно снижење земљарине, чија данашња висина значи неминовно пауперизовање и исисавање нашег земљорадничког света, а нарочито оног у Војводини... Ефекат самог снижења земљарине за једну трећину значи да ће у Војводини куповна снага земљорадника идуће године бити увећана...што ће, несумњиво, оживети како сеоско занатство и трговину тако и све оне привредне гране односно сталеже и у градовима који посредно, или непосредно раде са земљорадницима."[973]

Крајем године, а услед нараслих политичких апетита Милана Стојадиновића и његове идејне доминације и у Југословенској радикалној заједници и у Радикалној странци убрзо је дошло до његовог раскола са водећим људима Радикалне странке. Процеп је, као што се и назирало, наступио услед недоследности Милана Стојадиновића да прихвати одговорност парламентарних избора, који би верификовали политички рејтинг странака и створили услове за релевантну Народну скупштину и представничку владу. Извештаји говоре о томе да је Стојадиновић ово упорно одбијао, а челни људи Радикалне странке су то доживљавали као цену доласка на власт која негира Програм и начела саме странке и за коју нису били спремни у том тренутку.[974] Криза је кулминирала оставкама, на министарске положаје, Мирка Комненовића и Милоша Бобића представника Народне радикалне странке и саопштењем Аце Станојевића од 18. децембра 1935. године да се не слаже са досадашњим радом Југословенске радикалне заједнице.[975] Тиме

[971] Извештај о политичкој ситуацији од 2. јула 1935; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[972] „Велики премештаји општинских чиновника у Дунавској бановини", *Дан*, 17. јул 1935.

[973] *Дан*, 20. јул 1935.

[974] Извештај о политичкој ситуацији у земљи од 18. децембра 1936; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 9.

[975] „... Ја сам у потпуној сагласности са свима члановима Главног одбора, а после без-

је разилажење било и потврђено. Од тада је како је изјавио др Лазар Марковић је „акција радикалног Главног одбора у народу против Владе Милана Стојадиновића постала безобзирна и оштра, без обзира на сметње које јој се у тој акцији праве."[976]

Војвођанска странка или покрет

Политичке прилике међу опозиционим групама у Војводини биле су подношљивије, али ни изблиза као у време рада на доношењу Новосадске резолуције. Оне су задржале политичку хомогеност, али се и на њих неповољно рефлектовала општа политичка ситуација унутар опозиције, а посебно незадовољство што се међу њима није могла оформити шира платформа. Веома агилан, у намери да покрене опозициони политички живот из учмалости и апатије, био је Душан Дуда Бошковић. Он је, између осталог, посетио и Светозара Прибићевића са циљем да га упозна о идеји активизације политичког живота и добио је од њега снажну подршку. Са друге стране, Анте Трумбић је био доста скептичан према иницијативи Дуде Бошковића. Из међусобних контаката и кореспонденције, приметно је незадовољство неких вићенијих војвођанских политичких првака постојећом пасивношћу.

Видели смо да је ситуација међу присталицама Радикалне странке у Војводини била веома тешка. Доминирала је концепција претапања у Југословенско радикалну заједницу. Ипак, неки страначки лидери остали су доследни Радикалној странци, али су у оквиру ње тражили простор за политички идентитет Војводине. Одржана је сарадња са централом у Београду. Атмосфера снажног уплива Југословенске радикалне заједнице, топљења

успешних покушаја да се овакав рад прекине и да се ствари поправе...обавестио сам г. др Милана Стојадиновића да се не слажем са оваквим његовим радом и да нећу да носим одговорност за такав рад. О овоме сам обавестио г.г. др Антона Корошца и др Мехмеда Спаху." Писмо Аце Станојевића од 18. децембра 1935. године; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 9; Аца Станојевић се није појавио на седници Извршног комитета ЈРЗ 23. 12. 1935. Саопштење које је том приликом издато и које су потписали Стојадиновић, Корошец и Спахо констатује разилажење са Ацом Станојевићем, односно са радикалнима уз истовремену доследност Програму и Статуту странке. „Г. Аца Станојевић, члан Извршног комитета Југословенске радикалне заједнице дао је саопштење 18. децембра достављено нам 21. децембра ове године, да се не слаже са досадашњим радом на организацији ЈРЗ и са начином вођења државних послова." Изјава Извршног одбора Југословенске радикалне заједнице од 23. децембра 1935; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 12, види и: *Дан*, 24. 12. 1935; *Војвођанин*, 29. 12. 1935.

[976] Изјава Л. Марковића поводом разилажења са Југословенском радикалном заједницом, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 12.

традиционалне привржености становништва Радикалној странци и жеља за политичком контраакцијом су све више осмишљавале иницијативу за организовањем састанка који би окупио све виђеније страначке прваке без обзира на страначку припадност. Стање односа унутар опозиционих група у Војводини потврдило је њихове намере да се шире политички уједине изван формалних страначких оквира и ослободе зависности од страначких вођстава у Београду.

Као што смо видели на основу активности у време петомајских избора, опозиционе групе у Војводини од почетка су прихватиле идеје и предлоге о заједничком изборном наступу. Она је прихватана као реална претпоставка за излазак из политичке пасивности страначких вођстава. У политичком развоју опозиционих покрета у Војводини, припреме за изборе и сами избори били су крупна прекретница, доказ постојања и услов сопственог артикулисања. Њима је био обновљен процес опозиционог покрета у Војводини, чије су се основне идеје јавиле још у време доношења Новосадске резолуције. Формирање заједничке изборне листе на нивоу земље, односно повезивање одређених опозиционих партија из Србије са Сељачко-демократском коалицијом, утицало је на укључивање политичких идеја из Војводине у контекст општедржавних идеја. Створили су се услови да, у том тренутку, више не долазе само критике из Београда на рачун опозиционог покрета у Војводини у смислу њиховог повезивања са хрватском политичком сценом и „цепању српства". Доследни томе остали су једино радикали и даље опрезни у намере хрватске политичке елите.

Политичке прилике у Војводини, у овом тренутку, бележе три правца активности: најпре је била присутна политичка опција која је намеравала да афирмише Сељачко-демокрартску коалицију и њене политичке ставове, потом су биле уочљиве активности које је Влада подржавала, а које су везане за имплементацију нове државне странке и на крају приметне су биле активности присталица опозиционих странака, чија су руководства у Београду, а које су желеле да створе аутентичан војвођански политички профил. И међу војвођанским страначким првацима, као и код осталих, превладавала је нада у демократизацију земље. „Неко олакшање је наступило. Г. др Стојадиновић има репутацију паметног, окретног, компромисног господина. Пружила му се прилика да одигра лепу, скоро историјску улогу у нашем јавном животу, да приближи људе једне другима... Сложене проблеме Војводине (економска, мањинска, и др. питања) могу успешно решавати они који их познају. То су домороци. О нама се већ 15 година регуларно решава без нас. Управљају нама често против нас. Вршљају по Војводини на високим положајима људи који је не познају и не воле, који је раније чак ни видели нису..."[977]

[977] *Дан*, 9. јула 1935.

Много се очекивало од програмских принципа Владе. Многи опозициони политичари из Војводине нису крили оптимизам у својим изјавама. Тако је секретар Обласног одбора Демократске странке за Војводину, новосадски адвокат Мирко Станић изјавио: „Пре свега, објективно говорећи, садашња Влада је боља и јача од владе г. Јевтића... Г. др Милан Стојадиновић, садашњи наш премијер, један је од најјачих наших председника које смо уопште до сада имали...одлучан и првокласан стручњак економско-финансијских проблема... Војвођанску јавност је, несумњиво, и обрадовала вест да је министар пољопривреде постао инжењер г. Зарија Станковић, чију добронамерност и поштење она цени још од раније."[978] Александар Моч је тих дана коментарисао: „Факат је да су резултати мајских избора изазвали промену у политичком режиму. Опозиција је постигла на овим изборима велики успех и највећим делом њој се има приписати у заслугу што је дошло до ових брзих промена у унутрашњем политичком животу... Циљ је, дакле, окупимо све искрене и пожртвоване снаге на патриотском раду – и једном већ за свагда решимо и хрватско питање онако како то одговара народним интересима."[979]

Влада Милана Стојадиновића је, у овом тренутку свог изласка на политичку сцену, била прецизно одређена у вези са хрватским идентитетом. Он није био препознат и сматрало се да је национално прижељкиван и као такав имагинаран и непостојећи те није могао да буде темељ новоформиране државе 1918. године. „Кости церских и колубарских јунака, дакле, а не неко хрватско државно право послужиле су, да се ударе чврсти темељи Југославији, заједничкој отаџбини свих Срба, Хрвата и Словенаца и свих народа који живе унутар наших граница... Данас постоји само југословенско државно право и сви поштени Срби, Хрвати и Словенци и други грађани Југославије браниће га поштено и неће дозволити да се то моћно право дели на нека друга давно умрла права."[980]

У вези са делатношћу опозиционих странака у Војводини, намеће се утисак да су неки политички делатници, без обзира на страначку припадност и без обзира на форму одређења, били јединствени у артикулацији политичких интереса Војводине,[981] тражећи идејне корене још у време присаје-

---

[978] *Дан*, 2. јул а 1935.

[979] *Дан*, 28. јуна 1935.

[980] Чланак „Хрватско државно право", Нови Сад, од 26. јула 1936, АЈ, Ф. 37, фасцикла број 390. У вези са тим види и чланак „О хрватском питању у Народној самоуправи" од 11. јула 1936.

[981] „Нас Војвођане специјално интересује држање самосталних демократа под вођством гг. др Александра Моча, др Дуде Бошковића и др Живка Јакшића. Ми радикали били смо с њима увек најодлучнији противници, али да је срећа, ми бисмо могли наћи с њима до-

дињења 1918. године и проналазећи услове за његову појаву оптерећујућом пореском политиком, потребом за интересном самоодбраном[982], као и у критици спроведене аграрне реформе.[983] У почетку облик организовања се сматрао споредним проблемом. „Да ли ћемо у ту заједничку борбу ићи као Војвођанска странка, Војвођански фронт, или у оквиру Уједињене опозиције – није важно. Главна је сврха: постићи самоуправу и права Војводине. Уосталом, границе, карактер и могућности политичких формација имаће будући закони да утврде."[984] Ипак, треба истаћи да су најдоследнији овој идеји били самосталне демократе, које унутар своје странке и Сељачко-демократске коалиције, из својих интереса, нису имали озбиљних примедби према јединственом војвођанском политичком идентитету.

Опозиционе странке из Србије нису благонаклоно гледале на ове тенденције међу својим присталицама у Војводини. Радикали су, као и досад, сматрали да је непотребно истицати Војводину ван контекста залагања странке на нивоу Краљевине, док су главни одбори Демократске странке и Савеза земљорадника концепцију Удружене опозиције претпостављали војвођанском регионализму. У писму Драгољуба Јовановића о односима у Удруженој опозицији апострофирана је нада у споразум опозиције при чему су носилац споразума биле Земљорадничка странка и Хрватска сељачка странка, односно социјални мотив. О питању Војводине, Јовановић је

дирних тачака. Онда би се, свакако, решила сва питања у Војводини која коче правилан рад и онемогућују привредни напредак." Види: интервју Пере Милорадовића, једног од првака Радикалне странке у Доњем Банату, датог у листу *Дан*, 14. 8. 1935.

982 Д. Поповић у *Сећањима о Војвођанском фронту*, износи мишљење да се идеја о Војвођанском фронту појавила неколико година после „уједињења, 1918. године, у круговима војвођанских привредника и неких политичара незадовољних са развојем економских прилика у земљи. Консолидовањем унутрашњег стања, све су се више измицали коњуктурни послови и лаке зараде, нарочито у трговини и то је био један од разлога незадовољства трговаца. Други разлог представљала је фискална политика тадашњих влада које су навалиле на војвођанске земљораднике несразмерно високим порезима на земљу. Велики поседи раздељени добровољцима и аграрној сиротињи нису били у стању да сносе пореске терете (земљарину) и ти измакли приходи су знатно смањили приходе фикса: пореске власти су преваљивале мањак на средње и мале поседнике, услед чега се међу њима јавило незадовољство. Још један разлог за потребом оснивања Војвођанског фронта чуо се, најчешће, у редовима неких војвођанских посланика и политичких људи. Говорило се да ће Војводина боље пролазити ако се њени посланици сврстају у један фронт, по узору на словеначке клерикалце и муслиманску верску групу. Убрзо се увидело да је такво политичко груписање у Војводини немогуће, с обзиром на њену сложену верску и националну структуру и на класне интересе." РОМС, М 20304.

983 У критици аграрне реформе посебно се истицао, као што смо видели Јоца Лалошевић.

984 Изјава за штампу првака Самосталне демократске странке Жарка Јакшића, цитирано према: Р. Кончар, *Опозиционе*..., 192.

негирао потребу за једном војвођанском странком и тиме је покренуо своје лично размимоилажење са носиоцем аутономашке идеје Војводине – Дудом Бошковићем. Он је дозвољавао могућност оснивања Сељачке војвођанске странке која би била део једног сељачког фронта у Краљевини, али је био против странке која би пропагирала покрајински економски и политички идентитет. „Што се тиче појединих историјских покрајина, оне могу доћи до својих права само кроз један или други или трећи сељачки покрет. Једну Војвођанску сељачку странку поздравићемо као братски и савезнички покрет, док одлучно устајемо против једне само војвођанске странке, као што бисмо били против једне само хрватске или само босанске странке. Др Мачека примамо, не др Павелића, и тако редом од покрајине до покрајине."[985]

Самостална демократска странка, односно њен лидер Светозар Прибићевић је подржавао афирмацију идеје садејства око јединственог програма у Војводини, али уз опрез да се очува идентитет странке. Тако је у писму упућеном Рајку Ђермановићу из Париза од 26. марта 1936. године, између осталог, писао: „Слажем се гледе Моча с вама па поступајте у заједници са Дудом како најбоље знадете, само треба пазити да се у Војвођанском покрету с којим се слажем не изгуби наша станка (група) која је једна државна потреба. Треба о томе разговарати у моје име са Дудом."[986]

Са друге стране, насупрот опозицији и Југословенска радикална заједница је такође била веома политички активна, у намери да убеди становништво Војводине у неоправданост стварања Војвођанског фронта. „Нема Војвођанске странке. Војвођански политичари и представници заступају само једно мишљење, да морају у најтешњој сарадњи са народносним мањинама, у свакој прилици, иступати сложно у одбрану највиталнијих интереса Војводине, и то на свим линијама, из простог разлога што је Војводина у сваком погледу увек била запостављена и што је њена привредна моћ вазда прецењивана. Ми не тражимо независну Војводину, као др Мачек независну Хрватску, али тражимо права да, у оквиру великих странака, распрострањених преко територије целе државе, а у смислу тенденције председника Владе г. др Милана Стојадиновића, створимо могућност да у двопартијском систему и у заједничком поговору или споразуму бранимо интересе Војводине, а

---

[985] „Др Драгољуб Јовановић о односима у Удруженој опозицији", Велика Кикинда, 12. децембар 1935, објављено и у *Правди* од 14. децембра 1935; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 22.

[986] Писмо Светозара Прибићевића; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 19. Светозар Прибићевић је тада већ био болестан и ускоро је и преминуо. Био је лидер Срба „пречана" ван простора Војводине. Ближе види: Д. Гавриловић, *У вртлогу национализма*: *Стјепан Радић и Срби* (*1871–1918*), *Светозар Прибићевић и Хрвати* (*1918–1936*), Stylos, Нови Сад, 2007; С. Божић, „Између Србије и Хрватске: С. Прибићевић у виђењима савременика", *Историја 20. века* 2/2002, 117–135; I. Miškulin, „Svetozar Pribićević i hrvatski Srbi, Dijalog povjesničara – istoričara 8", Zagreb 2004, 137–151.

да нико за то не може да нам пребацује сепаратистичке тенденције."[987] Међу истакнутим политичким представницима из Војводине било је противника идеје Војвођанског фронта. „Војвођански фронт је фантазија малих паланачких политичара."[988]

На заједничкој конференцији опозиционих страначких првака из Војводине [989] 7. августа 1935. године у Новом Саду[990] прихваћена је форма Војвођанског фронта – покрета као, у том тренутку, адекватан термин за њихову намеру у вези са политичким интересима.

Конференцији су присуствовали многи истакнути представници опозиције из Војводине.[991] Присутни су се сложили да ће основа њиховог деловања бити Резолуција из 1932. године донета у Новом Саду која је на овој конференцији први пут објављена у целости. Председавајући конференције Милан Костић је у вези са овим, између осталог, рекао: „Ми треба да продужимо рад тамо где смо стали 1932. године. А он се може парафразирати у формули: Војводина Војвођанима [992] У свом говору на овој конференцији Душан Бошковић се осврнуо на своје разговоре са Влатком Мачеком који му је још у време доношења Новосадске резолуције обећао, а то скоро и поновио, да ће Срем припасти Војводини. Осим тога, говорио је о својим промотивним скуповима у Шајкашкој, као и о стварању Војвођанског фронта. Конференција, због противљења представника власти др Божидара Вујина, није изабрала ужи Акциони одбор, али је проширила председништво. Акциони одбор је ипак устројен и чланови овог тела под називом Акциони одбор војвођанског крила Удружене ванпарламентарне опозиције, били су из грађанских странака. Кохезиона снага овог одбора била је идеја удруживања у циљу стварања уједињеног опозиционог фронта на нивоу државе.

---

[987] Говор народног посланика Јоце Георгијевића из Вршца; *Дан*, 11. август 1935.

[988] *Дан*, 3. 8. 1935. Изјава Милоша Станојевића, истакнутог соколског јавног радника из Војводине.

[989] Овој конференцији претходио је састанак неколико водећих ванпарламентарних опозиционара из Војводине (Дуда Бошковић, др Милан Костић, др Александар Моч, др Баја Станковић, др Јан Буљик) у Београду на којој су расправљали о питању акције Удружене опозиције у Војводини. Види: *Дан*, 3. 8. 1935.

[990] Врло је вероватно да је јулска конференција из 1935. Удружене опозиције коју помиње др Ранко Кончар (Р. Кончар, *Опозиционе...*, 196), заправо одржана 7. августа 1935, јер се у поздравном говору, који је упутио др Александар Моч, између осталог, каже: „После петомајских избора ми овде нисмо одржавали никакве заједничке састанке, али се сада указала потреба да се састанемо на једној конференцији да би могли да заузмемо заједнички став. О петом мају нећу да говорим, али зато свако зна да је он код нас променио прилике из основа." *Дан*, 8. 8. 1935.

[991] *Дан*, 8. августа 1935.

[992] Исто.

Конкретне аутономистичке идеје одређених чланова нарушиле су крхко јединство и изазвале осипање овог одбора, односно платформе око које су били окупљени. Са друге стране даље профилисање политичких ставова доминанте струје у Акционом одбору условило је каналисање преосталог чланства према идеји самосталне федералне јединице Војводине, коју су дефинисали Милан Костић, Јанко Буљик и Душан Бошковић.[993] Покрет је окупљао више политичких група – самосталне демократе, демократе Љубе Давидовића, радикале око Главног одбора, део земљорадника, чланове Хрватске сељачке странке, католичке клерикалце око Блашка Рајића,[994] чланове и симпатизере Комунистичке партије Југославије... Била је то хетерогена политичка дружина, институционално неизграђена и нејединствена у многим питањима, а окупљена око идеје аутономије покрајине.[995] Програмски ставови Војвођанског фронта саопштени су у форми једног писма у којем се они опредељују за промену државног уређења.

Прваци Војвођанског фронта су имали врло живу политичку активност у ово време.[996] Организовани су зборови на којима је приличан број

---

[993] Јанко Буљик је 16. децембра 1935, упутио списак чланова Акционог одбора војвођанског крила Удружене опозиције др Милану Матићу; ИАГНС, Ф. 116, кутија број 6. На списку се налази 27 чланова овог одбора. Између осталих ту су: др Милан Костић као председник, др Јанко Булик као секретар, затим др Душан Бошковић, др Стеван Пурковић, Јосип Ђидо Вуковић, др Александар Моч, др Жарко Јакшић, др Емилијан Григоријевић, др Иван Нађ, др Грго Вуковић, др Адам Шлахтер, др Милан Матић, Светозар Матић и други. Неки од ових чланова Акционог одбора остали су доследни програмима својих странака и сматрали су своје присуство сврсисходним у овом одбору до оног тренутка док његове амбиције нису политички конкретизоване и интересно војвођански обојене. То је, по њиховом ставу, био сасвим један нови смисао који је прагматизовао политички профил Војводине и претпостављао га је дотадашњој опозиционој страначкој политичкој сцени. Отуда је и дошло до његовог осипања, макар и прећутног.

[994] На овај начин доводимо у питање констатацију М. Триве у биографији Блашка Рајића да се „1929. сасвим повукао из политичког живота."

[995] Током 1936, покрет је добијао све више левичарски садржај народнофронтовске концепције који ће се манифестовати заједничком листом кандидата за општинске изборе у децембру 1936. године и јединственим апелом. Било је и не мали број критика који је унутар Фронта постојао у вези са овим политичким савезништвом, али је Д. Бошковић то оправдавао остваривањем пароле: „Војводина на окуп" и тиме да се Војводина изједначи са другим покрајинама и „када у овоме успемо, ми ћемо се онда диференцирати и окупљати по појединим партијама, према својим интересима." *Војвођанин*, 20. 3. 1937, говор Дуде Бошковића на првој кварталној конференцији Војвођанског покрета у Панчеву.

[996] Изјава др Светомира Мијатовића из Вршца: „Погрешно је мишљење да смо ми слепо везани за г. др Мачека, но жеља нам је да дође до потребних промена којима ће се загарантовати равноправност свих покрајина, па и Војводине... У тежњи за стварањем Војвођанског политичко-привредног фронта, наша жеља је да Војводина, а ако оно друге покрајине добију, добије своје аутономно уређење, како би могла увек и отворено да каже своју реч. Ми Срби претежно нагињемо Београду, док смо по васпитању слични Загребу." *Дан*, 14. 8. 1935.

људи узимао учешће. У својим говорима Бошковић је позивао на стварање војвођанске политичке странке. „Први пут од како постоји Војводина сада су се споразумели Срби, Немци, Словаци и Мађари да треба водити политику од које ће имати корист Војводина. Војвођани су се досада цепали. Били су припадници разних партија, струја и котерија. О Војводини се нико није бринуо. Војводина је данас запуштена. Она је преоптерећена разним порезима и прирезима. У њој су намештени најгори чиновници. Услед тога се Војводина налази на рубу материјалне и моралне пропасти. Данас су сви Војвођани увидели да су до сада грешили и да би спасили оно што се спасти да решили су да оснују „Војвођански покрет". Овај покрет има да донесе одлуку о унутрашњем уређењу наше државе. Војводина мора сачињавати једну јединицу која ће сама собом управљати. Централа Војводине мора бити у Новом Саду... Војвођански сељак много је задужен, преоптерећен је великим расходима. Од ослобођења наовамо Војвођани су до сада имали свега три министра и једног бана... Нисмо ми федералисти и сепаратисти како нам се намеће, него хоћемо потпуне и најшире самоуправе."[997]

Војвођански фронт дефинисао је својих једанаест програмских тачака у којима се, између осталог, захтева: суверенитет народа, федеративно државно уређење (при чему је једна федерална јединица Војводина – Банат, Бачка и Барања са Сремом) и равноправност федералних јединица. Сама концепција изазвала је низ реакција које су, уједно, биле и покретач нових ставова. Овакав концепцијски став за Војводину био је изложен критичком суду од стране српских опозиционих странака. Врло често долазило је до трзавица које су претиле да доведу сарадњу опозиционих странака у озбиљну кризу. Најснажнији подстрек опречности ставова дао је вербални, али програмски сукоб између Дуде Бошковића и Драгољуба Јовановића[998] који су децембра 1935. године требали да заједно политички агитују у Војводини. Реч је била о суштинском неприхватању идеје о Војводини као самосталној федералној јединици од стране Београда, односно од стране српских интереса. Бошковић, видно иритиран је реаговао јавним саопштењем да се одваја од српског дела Удружене опозиције. „Др Душан / Дуда / Бошковић, адв. из Панчева и кандидат на листи др Мачека, изјавио је једном свом пријатељу, да се он разишао са србијанским делом Удружене опозиције ради тога што она није отворено иступила са својим захтевом о уређењу државе на федеративној

---

[997] *Дан*, 23. и 27. јула 1935; говор Дуде Бошковића на зборовима у Новом Бечеју и Перлезу.

[998] У својим мемоарима Драгољуб Јовановић је забележио да сељаци у Војводини нису хтели да чују за пречански фронт и сматрали су га „господском измишљотином", преко које су желели да стекну положаје и повластице кад их нису могли добити довољно од Београда...", Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 3. 219–220.

основи. 'Војводина која је са мном неће више да чује обећања. Ја сам на својим зборовима и конференцијама отворено заступао одвајање Војводине у федеративну државу и тај свој захтев непрестано понављам уз одобравање својих пријатеља. Мени се у срез и Војводину шаље др Драгољуб Јовановић с којим не могу заједно да идем јер је он демагог и комуниста, крајњи левичар и крајњи десничар'." [999] Иако се, Бошковић, оградио у писму које је упутио извесном Стевану Предину да је прекинуо односе са српским опозиционим странкама, ипак је остао доследан да је циљ Војвођанског фронта аутономија Војводине.[1000]

Оваква атмосфера условила је раст политичке температуре у Војводини. Федералистичка концепција државног уређења, поменута у Програму Војвођанског фронта, наилазила је на, рекло би се, очекиване реакције, са разних страна. Самосталне демократе, које су биле и носилац овог покрета, оправдавале су га и сагледавале у контексту очувања економских интереса Војводине.[1001] „Војвођански став није проистекао иницијативом једне странке, већ је спонтано наметнут потребама ове покрајине, о којој се, нажалост, није водило довољно рачуна. Али тај покрет није сродан са оним познатим под „хрватским питањем" па се много простије и лакше може паралисати брзим и ефикасним економско-финансијским реформама и привредним концесијама, широким стварним самоуправама."[1002]

Један од лидера Фронта, самостални демократа Жарко Јакшић, је у цензурисаној изјави за новинаре од 8. новембра 1935. године говорио о односу Војводине према Србији и, између осталог, демантовао оптужбе о наводним сепаратистичким амбицијама, а такође своју причу идејно везао за већ наведене речи Јована Цвијића: „Пребацују нам сепаратизам. Тај приговор од-

---

[999] Писмо Председништву Министарског савета, Централном пресбироу, поверљив дневни извештај бр. 13, од 13. децембра 1935; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 10.

[1000] „Није тачно да нападам вође Удружене опозиције Давидовића и Јоцу Јовановића... На зборовима, конференцијама и у Војвођанину нисмо никада напали ни Давидовића ни Јоцу Јовановића. Критиковали смо и то с правом рад и писање др Драгољуба Јовановића... Србијанске опозиционе странке се не слажу међу собом. Немају једног програма... Нарочито СДК заузима потпуно исправан став према Војвођанском фронту. Оно што ми хоћемо у Војводини, хоће и др Мачек, а хоће и Светозар Прибићевић...Србијанске опозиционе странке су против тога, да у државном нашем будућем уређењу Војводина са Новим Садом на челу, буде равноправна јединица са осталим јединицама (земљама)." Писмо Дуде Бошковића Стевану Предину, АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 10.

[1001] На Конференцији представника самосталних демократа од 27. октобра 1935, Сава Косановић је истакао: „Зашто је дошло до проблема Војводине? То тамо Срби воде. То није сепаратизам. То је самоодбрана војвођанска...одбрана од злоупотребе...У Војводини је економски мотив главни." Цитирано из брошуре *Сељачка демократија у замаху*, Графика, Загреб 1935.

[1002] *Војвођанин*, 15. март 1936.

бијамо одлучно. Позвао се, при том, на речи Јована Цвијића изговорене у Матици српској 14. јануара 1922. године: „У Србији је увек тако било а, тако је и у овој нашој држави, сваки крај треба да се бори за оно што му као обласној целини треба[1003]... Нико поштен неће замерити оном ако се у првом реду бори за права и интересе своје покрајине. За Цвијића није рекао нико да је сепаратиста. Нису сепаратисте, дакле, који се боре за Војводину. Покрајинска свест није сепаратизам...Никад правилно схваћена покрајинска свест није била противник јединству државе. Ми смо покрајински свесни... У јединство државе Војвођани не дају дирати ником. Интактност и интегритет граница не може бити предмет дискусије никада. Ми одлучно хоћемо ову државу. Наравно, слободну, демократску, парламентарну и уређену, онако како ће то одговарати интересима целине и појединих покрајина, па према томе и нашој. Денунцирају нас да смо против Србије. Зар Војводина? Зар Војвођани, који су веровали да је 1918. године остварен најлепши сан? 17 година је томе како смо на великој Народној скупштини у Новом Саду своју судбу својевољно и са одушевљењем заувек везали за Србију. Нема снаге која би нас раздвојила [...] Војводина, најнапреднија и најкултурнија наша покрајина, одушевљена и опијена ослобођењем и уједињењем, лутала је у првим годинама... Свесна своје светле прошлости и националних напора, Војводина је са жалошћу видела да њен положај и утицај није у складу са важношћу и снагом коју она осећа да има и да у овој држави не заузима оно место које јој припада. Војводина се осетила запостављена, деградирана, понижена са поцепаним престижом, без ранијег благостања... За ових петнаест година у овим крајевима је много авантуриста правило каријеру, служећи се плаштом национализма... Национализам је парола којом се овде, најчешће, оперише и која се највише злоупотребљава. Ко устаје против злоупотребе те пароле, проглашава се дефетистом и анационалним човеком."[1004]

Услов осмишљавању политичке концепције Војвођанског фронта била је образложење економског статуса Војводине. Управо због њене претеране и неконтролисане експлоатације, присталице Војвођанског фронта, попут радикала у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, градиле су концепцију о економској израбљености која је требало да оправда политику аутономности. „Војводина и Војвођани плаћају највећи порез у овој земљи. У Србији се плаћа земљарина десети део онога код нас; исто тако, и у Црној Гори, Босни и Херцеговини, још и мање него ли у Србији. Дакле, ако се у Војводини Србину узме десетак за патријара, то је таман толико колико у Србији изно-

---

[1003] Ј. Цвијић, „О организацији научног рада у Војводини", *Летопис Матице српске*, бр. 301, 1922, 3–12, 12.

[1004] Изјава Жарка Јакшића из заоставштине Николе Милутиновића, цитирано према Р. Кончар, *Опозиционе...*, 204–205.

си један до два динара по јутру, а код нас 15 до 20 динара по јутру."[1005] Са тим у вези појављивале су и нове анализе које су доприносиле утиску економске неравноправности. „Од укупног годишњег доприноса отпада на Војводину (без Срема) тј. на површину од 19.702 километара квадратних, у кукурузу 41,15%, у пшеници 39,56%, а у зоби 19,64%; док на цело подручје које обухвата Словенија, Далмација, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Јужна Србија, а који чине површину од 133.513 километара квадратних, отпада у кукурузу само 16,85%, у пшеници 20,45%, а у зоби 15,71%, дакле ни једна половина оне количине производње што ју даје Војводина... Из овога се види да, када не би било Војводине, наша би земља, макар се она звала и аграрном, морала увозити храну са стране.... Међутим, Војводина која, благодарећи родности своје земље, вредноћи и спретности својих становника, иако даје највећи допринос нашој народној заједници, запостављена је. Услед запостављености и исцрпености у последње време, не даје ни изблиза онолико колико би могла дати да јој је указивана већа пажња. Нико код нас неће да схвати то, да богата Војводина ствара богату Југославију и да опустошена и израбљена Војводина значи истовремено изнемоглу и болесну Југославију."[1006]

Социјално-економски моменат у политичкој артикулацији био је веома битан из разлога придобијања земљорадничког становништва, које је било најбројније у Војводини, али које до тада није показивало нарочиту изборну наклоност опозицији. Тешко бреме пољопривредних дугова, као и пореза били су проблеми са којим су се суочавале и владајуће странке и њима наклоњена удружења. Тако је Удружење пољопривредника као савеза пољопривредних удружења Дунавске бановине у Новом Саду припремило још 14. априла 1935. године један исцрпни извештај о положају земљорадника у Војводини. „С обзиром на изразито земљораднички карактер наше земље, проблем наше данашње унутрашње привредне кризе и њеног знатног ублажења лежи једино у стварању услова за бољи живот нашег земљорадника... А постизање тог циља условљено је у првом реду неопходним и дефинитивним санирањем његових дугова, још неопходнијим трајним обезбеђењем знатно бољих цена његових производа и праведним смањењем његових јавних дажбина."[1007]

У прилог тези о веома тешком економском положају становништва говорила је и анализа у вези са аграрним поседима у Војводини, а коју је урадио професор Мијо Мирковић и која је реално осликала аграрну структуру

[1005] *Војвођанин*, чланак „Патријаршијски прирез", 8. мај 1937.

[1006] *Војвођанин*, чланак „Удео Војводине у националној привреди", 24. април 1937.

[1007] Извештај Управном одбору Удружењу пољопривредника као савеза пољопривредних удружења Дунавске бановине у Новом Саду, од 14. априла 1935; ИАГНС, Ф. 116, кутија бр. 6.

становништва ондашње Војводине. „Према подацима из године 1935, било је на селима у Војводини 75.831 обитељи без икакве земље, 65.643 обитељи имало је нешто мало земље добијене аграрном реформом, али која није довољна за издржавање обитељи. Даљих 68.198 обитељи имало је од 1–3 катастарских јутара земљишта, а 44.809 обитељи имало је 3–5 јутара. Свега, дакле, живи само на војвођанској земљи преко 250 хиљада обитељи, које или немају уопште земље, или немају земље у довољној количини да могу да живе само од рада на њој."[1008]

Присталице идеје Војвођанског фронта трудили су се да профилишу, у политичком смислу при том атакујући на српску националну идеју, војвођански простор као одређену специфичност на југословенском простору. У том контексту је и настао термин „Војвођанска цивилизација" који је промовисан у листу *Војвођанин*. „...У Војводини, поред тих општечовечанских обзира, мора се имати у виду и различитост грађана по народности и вери. У Војводини није довољно да свако буде слободан и равноправан само као грађанин, већ он мора бити слободан и као припадник ма кога од многих народа Војводине. Нико се не може узвисити изнад оних својих одлика које га везују за народ коме припада. Ми кроз те наше народне одлике посматрамо овај свет, односе међу људима и све око нас у свету. Те наше народне одлике дају боју свима нашим мишљењима и свима нашим осећањима. Та боја је крајњи израз народне душе која се у дугом низу векова израђивала и која се не да уништити. У Војводини, дакле, да би се могла завести демократска, народна владавина, мора се поштовати и душа сваког народа, а то је могуће само тако ако сви грађани и као припадници разних народа буду имали пуну слободу и пуну равноправност... Прилике у којима живимо и које се ни милом ни силом не могу изменити силе нас да се испнемо на више гледиште у изграђивању наше цивилизације, војвођанске цивилизације..."[1009]

[1008] *Војвођанин*, М. Мирковић, „Беземљашко становништво у Војводини", 4. 4. 1937.

[1009] *Војвођанин*, 29. 12. 1935, чланак под насловом „Војвођанска цивилизација" написао је инжењер Светозар Матић. Овом чланку, са децидним насловом, претходили су чланци који су осмишљавали ову одредницу. Тако у *Војвођанину* од 10. 11. 1935. у чланку „Основи демократске народне владе у Војводини", између осталог, пише: „ У Војводини и Срему живи много разних народа и вера као нигде у свету! Скоро нема града, нема села, нема шора у селу и граду у коме не би живело по неколико народа, по неколико вера. Али, иако различити, ми смо нераздвојно везани међусобно овом светом отаџбинском грудом, која је колевка наших предака и наша, гроб наших предака и наш, ма коме народу припадали... Срби Војвођани имају тај частан задатак у овим приликама да заједно са осталим народима Војводине створе такав јаван поредак, такву цивилизацију, која одговара стварним приликама у Војводини и коју ранији предратни режим није знао ни умео да створи."

Због оваквих национално провокативних текстова долазило је често до полемичких чланака *Војвођанина* и новосадског *Дана*[1010], листа Даке Поповића, који је критиковао рад Војвођанског фронта. Између осталог, *Дан* је писао да у војвођанском крилу Удружене опозиције постоје несагласности у погледима на основне принципе уређења државе, и да једно гледиште заступају Дуда Бошковић и Јанко Буљик, који су тражили аутономију Војводине, а друго они (Милан Матић, Александар Моч, Милан Грол, Иван Рибар и Драгољуб Јовановић) који сматрају да је такав став, „са националног становишта, штетан."[1011] Ови различити погледи су били и надаље предмет новинарских анализа. Читалац је у њима могао врло детаљно да се упозна са политичком ситуацијом. „Док бивше присталице Самосталне демократске странке, на челу са народним послаником г. др Душаном Бошковићем, адвокатом из Панчева, који је заступао мишљење да треба признати садашњу Народну скупштину, и да сви посланици ванпарламентарне опозиције треба да учествују у раду Народне скупштине која је изабрана 5. маја 1935. године, траже аутономију Војводине, дотле присталице бивше Демократске странке, на челу са г. др Миланом Матићем, адвокатом из Новог Сада, не прихватају ову тезу г. др Бошковића, и тврде да је захтев за аутономију Војводине, са националног гледишта, штетан, а иначе и практично немогућ. То становиште заступају и бивши демократски посланици који су изабрани у Војводини, г. Милан Грол, бивши министар просвете, и г. др Иван Рибар бивши председник Народне скупштине.[1012] Њихово схватање

[1010] *Дан* је у једном од својих програмских чланака под насловом: „Проблем Војводине или Војводина као проблем", од 19. јуна 1935, истакао своје антирегионално начело. „Онима који чекају од ДАНА да буде треба неког Војвођанског регионализма, морамо одмах рећи: ми нисмо зато покренули *Дан*. Ми смо, у начелу, против култа покрајинске свести, јер знамо из историје да је покрајинска свест одувек била највећи противник јединству државе и народа. Ми нисмо регионалисти и противни смо му ма где и у било ком крају земље се он појавио. Због регионализма пати наша земља ево већ 15 година.... Не постоје, дакле, војвођански проблеми, али постоје проблеми Војводине, проблеми југословенског Подунавља као опште државни и опште народни проблеми." Интересантно је да на овај текст није реаговао *Војвођанин* већ *Глас Матице српске*, чији је уредник био Никола Милутиновић, наводећи да је ово била „објава рата покрајинској свести". Оправдавајући „покрајинску свест", између осталог, *Глас* пише: „Све данашње покрајине Југославије налазе се унутар граница Југославије и све те покрајине даће, ако устреба, и своје животе за јединство државе и њених граница... За те покрајинске свести борио се Јован Цвијић и за те покрајинске свести бори се цела Југославија... Да није Војводина, откад постоји, имала своје 'јаке' покрајинске свести, не би Војводина данас припадала Југославији, као њезин саставни део, нити би било добровољаца Војвођана у Добруџи и на Солунском фронту."; Види: *Глас МС*, 1. 7. 1935; и поред свега, треба истаћи да је *Дан* доста редовно обавештавао о активностима Војвођанског покрета. Тако је *Дан* испратио скуп Војвођанског покрета у Срему док *Војвођанин* о томе није обавештавао.

[1011] *Дан*, 11. фебруар 1936.

[1012] Из кореспонденције коју је др Милан Матић одржавао са др Иваном Рибаром видљива су настојања да се поради на реорганизацији Демократске странке у Војводини.

је изгледа делио и један од досада најактивнијих чланова војвођанског дела Удружене опозиције г. др Александар Моч... Да су односи у војвођанском делу Удружене опозиције заоштрени, види се најбоље по томе што гг. др Душан Бошковић и др Јанко Буљик, два најагилнија пропагатора аутономије Војводине, отворено агитују у Новосадском срезу против г. др Милана Матића[1013], који је на изборима од 5 маја 1935. године био кандидат на листи г. др Мачека за Новосадски срез."[1014]

Војвођанин је ове оптужбе демантовао.[1015] Листовима који су износили неистине, пишући о његовом неслагању са осталим члановима Акционог одбора, слао је исправке, али их они нису објављивали. „ *Дан* наше односе са др Мочем, Матићем, Рибаром, Гролом и др Јовановићем ставља под једну капу. За овај лист све је то неслога у Војвођанског крилу Удружене опозиције. Др Моч је једини од њих припадник наше политичке групе, а

Тако у писму од 21. новембра 1935. године, др Иван Рибар пише, између осталог, Матићу: „Драги Мишо време је да се нађемо заједно. Разговарао сам са Љубом (Давидовићем). Он је мишљења, да би у месецу децембру одржали једну конференцију демократа на коју би дошао и г. Давидовић. На овој морали би да коначно и дефинитивно одредимо нашу фактичку организациону форму рада у Војводини. Знам да ће бити тешко, али је време да то свршавамо што пре. Нама је немогуће стварати организације и одржавати састанке по Војводини, ако не уредимо и не унапредимо и наше односе виз-а-ви Прибићеваца и Земљорадника."; писмо др Ивана Рибара, др Милану Матићу од 21. новембра 1935, ИАГНС, Ф. 116, кутија бр. 6.

[1013] О постојању одређеног размимоилажења али и престижа у вези са кандидатуром за изборе, врло сликовито илуструје ситуација у Бачком Петровцу. Имамо сачуван летак који позива Петровчане на политичку трибину 6. октобра 1935. године на којој је говорио др Јанко Буљик. Са друге стране политички збор тамо су одржали и представници Демократске странке и Сељачко-демократске коалиције. Аутентична писма неких Словака из Бачког Петровца упућена др Милану Матићу и у којима они подржавају његову кандидатуру насупрот идеје о кандидатури др Јана Буљика, илуструју по свему судећи постојећи сукоб. „На недељном збору, то јест најближе сад 10. 11. 1935. саслушао сам вашу цењену и праведну реч, и тако исто и реч (говор) госп. др Моча и госп. др Станковића итд. и на те ваше цјењене рјечи и говоре и ја срдачно и лијепо вама Захваљујем. Дакујем!... а за Буљика исто тако, сви Буликовици дошли би квам, то јест гласали би за вас само да Булика нема, по мојем рачуну добро би било Булику, некаквим начином да му се стане на пут или да не добије посланичку кандидацију!", писмо Јана Крижан од 12. новембра 1935, као и више писама подршке Јана Тордаиа; ИАГНС, Ф. 116, кутија бр. 6.

[1014] *Дан*, 11. фебруар 1936.

[1015] Исти облик демантија приче о расколу међу опозиционарима из Војводине, *Војвођанин* је објавио и у бр. од 8. 12. 1935. Наиме, демантијима о расколу била је посвећена Друга конференција Акционог одбора војвођанског крила ванпарламентарне опозиције на којој је Дуда Бошковић, између осталог, рекао: „Апсолутно су неистините, произвољне и тенденциозне вести о некој дисхармонији у редовима војвођанског крила ванпарламентарне опозиције. Штавише, нема диференције ни у питању тактике. Све је то најбоље подвукао сам др Моч, којег се као једног од најугледнијих наших представника настоји приказати опозицијом у редовима ванпарламентарне опозиције... Неистина је вест да су Грол и Иванић расправљали у Новом Саду са демократима и самосталним демократима. Др Александар Моч, као представник новосадских самосталаца, одлучно се ограђује од оваквих смицалица."

он је апсолутно са нама."[1016] *Дан* је врло често преносио негативне реакције политичких странака у вези са активностима Војвођанског покрета. Тако је, између осталог и у складу са већ осведоченим сукобом са Драгољубом Јовановићем, *Дан* пренео и „енергично противљење" Земљорадничке странке из Војводине раду Војвођанског покрета. „Осврћући се даље на досадашње полемичке акције Војвођанског фронта... тврди да су у њему окупљени једино бивши самостални демократи, који су већ изгубили терен у хрватским крајевима наше државе... Зато сад покушавају акцијом на другом крају државе... Наши сељаци су се потпуно оградили од 'Војвођанског фронта'. Ми не водимо борбу против Србијанаца, док је Дуда Бошковић уперио борбу против њих. Он је био сиромах човек. Сада има једну од највећих канцеларија. Али он је искључиво представник банкара."[1017] Представници Земљорадничке странке из Војводине, на овом скупу у Новом Саду, донели су Резолуцију којом су критиковали постојање Војвођанског покрета.

Војвођанин је полемички одреаговао на ове редове, штампањем чланка „Греси младости", Јоце Георгијевића из Вршца, а који је преузео из вршачког *Народноī īласника*. Георгијевић је негирао да је Војвођански покрет сачињен од бивших самосталаца, већ истиче да је то један општевојвођански покрет у чијем саставу су Војвођани свих страначких припадности. „То је ствар свију политичких људи из Војводине, који једнако мисле без обзира на ранију партијску припадност."[1018] У *Дану* су се, међутим, могли прочитати и извештаји који обавештавају о скуповима које су одржали чланови Војвођанског покрета. Понекад су ти извештаји апострофирали неке догађаје који су имали за циљ да дискредитују покрет. Тако, рецимо, *Дан*, у броју од 28. јануара 1936. године, придаје велику пажњу конференцији Војвођанског крила Удружене опозиције у Петрограду. Извештај у други план ставља говоре учесника који се односе на програм рада покрета, а истиче оптужбе понеких из публике упућених др Жарку Јакшићу у вези са афером о електричној централи у намери да га морално дискредитују.[1019] О овој конференцији је известио и *Војвођанин* на значајније мањем простору. Из њиховог извештаја се није могло видети да је било икаквих испада на овом скупу.[1020]

[1016] *Војвођанин*, 16. фебруара 1936.

[1017] *Дан*, 18. 2. 1936.

[1018] *Војвођанин*, 15. 3. 1936.

[1019] *Дан*, 28. 1. 1936.

[1020] *Војвођанин*, 2. 2. 1936.

Реакција на политичке и уставне идеје из Војводине

Реалност владавине Милана Стојадиновића убрзо је свела наду демократизације политичког живота, у разочарење. Показало се да је све остало на обећањима, а што је у јануару 1936. године потврдио министар Ђура Јанковић, рекавши да је боља „либерална примена реакционарних закона него обрнуто."[1021] Радикална странка се, након дефинитивног разлаза за Југословенском радикалном заједницом, поново окренула сарадњи са Демократском странком и Савезом земљорадника без формалног и програмског везивања, као и без заједничког става. Изнова су почели покушаји повезивања око заједничке политичке платформе. Учестали су међусобни сусрети,[1022] али и путовања у Загреб, при чему су присталице Радикалне странке одбијале то да учине. „Између демократа и земљорадника нарочито се настојава да се у разговорима са др Мачеком иступи што сагласније. Уколико су та саглашавања непотпуније изведена, утолико су изјашњавања у Загребу била са више резерве. Отуда лаган ток разговора који се, ипак, настављају сваки пут са више узајамног поверења и више вере да се иде напред. Не треба их само мутити површним схватањем проблема."[1023]

Опозиционе странке су радиле на усаглашавању ставова у вези са полазиштем свих политичких проблема – хрватско питање и демократски избори. Тенденција свих разговора током 1936. године била је усаглашавање страначких опозиционих ставова у вези са начином и приоритетом решавања суштинских проблема државног уређења. Опозиционе странке из Србије препознавале су хрватско питање, али су његовом решавању претпостављале слободне и демократске изборе.[1024] С друге стране Хрватска

[1021] М. Радојевић, *Удружена*..., 44.

[1022] „Фронт Удружене опозиције није ни случајна ни изненадна појава. То је политички догађај који је наступио као неминовна последица свега оног што се последњих година под нашим небом видело и доживело. У ствари, то је одговор на Давидовићев поклич: На окуп демократијо!...У суштини учење Удружене опозиције је демократско."; *Политика*, 13. јануар 1936, „Конференције Удружене опозиције".

[1023] *Политика*, 17. 01. 1936.

[1024] Демократска странка је прва прихватила реалност решења хрватског питања на основу споразума са Хрватима признањем њиховог идентитета и залагањем за преуређењем државе отварајући пут за компромисну федерализацију. У вези с тим је и чланак Божидара Влајића „О Хрватском питању" који је објављен у београдском *Одјеку* а пренет и у загребачком *Новом добу*. У чланку између осталог пише: „Чињеница да је посриједи једна таква културно-историјска посебност објашњава што хрватско питање, и ако није у цјелини исцрпљено питањем унутрашњег уређења државе, ипак садржи на првом мјесту захтјев за таквим уређењем земље које ће обезбједити одговарајући положај хрватству, слједствено и српству

сељачка странка није бежала од договора, али је инсистирала на приоритету хрватског питања.[1025] Овај бременити раскол вешто је избегаван, некад и камуфлиран у интерпретацији, преко дневних гласила, закључака који су донети на битним опозиционим састанцима. Ипак његова присутност онемогућила је активнију сарадњу странака на општинским изборима и тиме директно утицала на исход избора.[1026]

Упоредо са покушајем обједињена политичког рада опозиционе странке су морале да одговоре и изазову у виду Војвођанског фронта. Језгро супротстављених ставова чинила је идеја о аутохтоности војвођанског политичког интереса са којом се нису слагала вођства Удружене опозиције из Србије – демократа и земљорадника. Посебно су ставове Војвођанског фронта критиковали Љуба Давидовић, Милан Грол, Драгољуб Јовановић, Стеван Ћирић и др. Став српских странака и личности према војвођанском питању био је одређен односом према економском стању и расположењу у покрајини, односом према аутономашком покрету и у вези са тим профилисаним начином решавања проблема. Иако су се у много чему другом разликовале, питање Војводине, објединило је став опозиционих странка из Србије да се такав захтев одбије. Са највише самокритичности у политици према Војводини и са намером да се политички однос према њој промени,

---

и словенству – у заједничкој држави. Ту се баш појављује једна двосмислица која српском свијету, навикнутом у Србији на једну једнородну средину, не изгледа јасна. Наиме: баш због те своје посебности, Хрвати се не задовољавају једнакошћу и равноправношћу појединца Хрвата са појединцем Србином, него траже једнакост и равноправност српства и хрватства. А такву једнакост и равноправност могуће је осигурати само у сложеној држави."; чланак „О Хрватском питању", *Ново доба*, 3. јул 1936; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 390.

[1025] Доминантна политичка акција опозиције, и у ово време, била је консолидација и удруживање око јединственог става и изборног наступа. „Г. Вилдер реферисао је, да ће тзв. Удружена опозиција заиста кроз најкраће вријеме изаћи са једним заједничким израђеним програмом, у чему је досада већ постигнута пуна сагласност између СД-коалиције и г. Давидовића, док са српским земљорадницима још увијек постоје извјесне тешкоће."; Један поверљиви извештај из Загреба достављен г. Луковићу, шефу Централног пресбироа од 13. децембра 1935; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 19.

[1026] „Говорећи о раду Удружене опозиције г. Јовановић је рекао: Ја могу само да вам кажем да је ствар на најбољем путу и тврдо верујем да ћемо у Удруженој опозицији ускоро постигнути потпуну сагласност у рјешавању хрватског питања... Г. др Милан Гавриловић, говорећи о хрватском питању рекао је: Најважније питање данас у земљи то је хрватско питање. Без рјешења тога питања не можемо приступити рјешавању никаквих других питања и консолидацији државе.... Не може се ни на који начин ријешити хрватско питање, а да се отвори српско питање. У овој потреби данас слажу се наши шефови гг. др Мачек, Јовановић, Љуба Давидовић, а у посљедње вријеме и Аца Станојевић (чују се повици: Не треба нам он. Зашто да крпимо старе вреће?). Слажемо се да треба да се изабере једна скупштина и то овако да не бубе надгласавања, него братски да се споразумијемо, онако како домаћин сељак ради у својој кући да у тој скупштини уистину слободно изабрани посланици и Срби и Хрвати и Словенци одлучују."; чланак „Земљорадничка конференција у Београду" 22. јуни 1936; *Ново доба*, Сплит; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 352.

пре свега у вези са националним питањем, у јавности су се оглашавале демократе. Они су указивали на неодговоран однос владајуће структуре према Војводини, критиковали су брзоплето изведену аграрну реформу, захтевали одсудну борбу против корупције у органима управе[1027] и реалнији однос државних потраживања према војвођанском селу. Однос се могао, по њиховом мишљењу, поправити демократизацијом и децентрализацијом власти, уз јачање локалних самоуправних органа који представљају регионалне интересе.

За постојање Војвођанског фронта, у овом приступу, није било политичке потребе. У вези са овим Љуба Давидовић је, након Конференције страначког руководства, а којој је присуствовао и Јован Јовановић[1028] са представницима опозиције из Војводине, одржане 28. августа 1935. године,[1029] упутио писмо својим присталицама у Војводини. У њему је Давидовић заузео становиште против аутономије Војводине у облику који тражи Хрватска, а који се заснива на националном облику федералне аутономије и који је за Хрватску, са тог становишта, разумљив. Противио се стварању аутохтоног Војвођанског фронта, јер опозиционе политичке захтеве, између осталог, везане и за Војводину треба да артикулише Удружена опозиција у облику борбе за самоуправу Војводине као региона веће српске заједнице јер није бежао од одговорности да је према Војводини учињена „неправда".[1030] У контексту ове идеје, а као претходница организовања опозиционог

[1027] „За име Љубе Давидовића и питање односа Војводина–Србија везана је још једна горка изјава, дата у време петомајских избора 1935. године. У обилажењу војвођанских градова власти су му свуда правиле сметње, не либећи се ни полицијских бајонета. Међу њиховим 'рђавим представницима... предњачили су Србијанци'. 'Не боли ме што ми чине', казао је после тога Љуба Давидовић, 'колико ме је стид за земљу из које су'. Исте године, партијски лист демократа (*Народ*, 13. 8. 1935, „Изјава најугледнијих Војвођана") писао је о незадовољствима Војвођана 'о којима се није водило рачуна', расположењима у покрајини 'рђавим из многих узрока', 'изузетно надраженом стању духова', 'огрешењима' централних власти."

[1028] Као што смо већ образложили, у оквиру будуће сложене државне заједнице, демократе су, почев од 1933, Војводину видели као самоуправну област у оквиру српске федералне јединице. На истим позицијама попут Љ. Давидовића био је и вођа Савеза земљорадника Јован М. Јовановић. У његовим виђењима у саставу 'Србије', поред Старе Србије, Јужне Србије, дела нове Црне Горе, Пећи, Санџака, морала је да буде Војводина и Срем. И земљорадничка левица Д. Јовановића сматрала је Војводину нераздвојним делом српског националног простора.

[1029] Конференцији су присуствовали чланови Демократске странке Љубомир Давидовић, Милан Грол, Милан Гавриловић, Божидар Влајић и Јован Здравковић, а од делегата Војводине били су присутни Милан Костић, Јанко Буљик и Мита Каленић.

[1030] Писмо Љ. Давидовића својим пријатељима у Војводини, *Дан*, 1. 9. 1935; *Правда*, 1. 9. 1935; *Политика*, 2. 9. 1935. Текст писма: „У среду 28. о. м. од 5 до 7 часова одржана је у Београду једна конференција шефова Удружене опозиције гг. Давидовића; Јоце Јовановића и делегата војвођанских гг. др Милана Костића; др Јанка Буљика и др Мите Каленића. У конференцији су узели учешће још гг. Милан Грол, Милан Гавриловић, Божидар Влајић и Јован Здравковић.

Делегати војвођански дошли су да шефовима Удружене опозиције поднесу одлуке војвођанске конференције, одржане у Новом Саду прошлог месеца и у вези са свима мишљењима која су том приликом израђена даду сва потребна објашњења о тежњама и циљевима те акције.

Као што је познато у писаним документима те конференције, тражи се за Војводину (Банат, Бачка и Срем) положај, с којим би ова покрајина била као саставна аутономна јединица на равној нози са осталим јединицама у држави. У коментарима и говорима на конференцији у Новом Саду и по зборовима конкретно је речено да Нови Сад у том погледу добије оно што Београд, Загреб и Љубљана.

Шефови и представници Удружене опозиције дали су ово мишљење о целој тој радњи.

Схватају се побуде, које су покренуле ову акцију једног дела Војвођана и сматра се, да Војводина, као једна од привредних и културно најразвијенијих покрајина, с разлогом тражи право своје самоуправне речи у пословима и уређењу свога краја. Али су, из постављених опажања и анализе стања у Војводини, донесени закључци који се не чине рационални ни опортуни. Идеално би било једно уређење земље у коме би десет покрајина привредно компоновани условима саобраћајним, привредним, културним, извеле здрав самоуправни живот читаве земље. То је једна од тачака и демократског и земљорадничког програма, која читаву земљу гледа као један задружни склоп.

Али су све наше идеалне тежње о организацији земље данас доминиране стварним стањем које тражи друго. Предуслов за здрав живот земље је споразумно решење хрватског питања.

А то питање поставља се не као самоуправно с економско-културним побудама, него као федерално с побудама национално-политичким.

Јединица коју Хрвати траже заснива се на бази једног националног индивидуалитета. Према томе, ма који степен остао као последњи за ту јединицу, он не може бити узет као образац за уређење покрајина, које тражи самоуправни живот на чисто регионалној основи.

Закључак је да Војвођани треба са стрпљењем и вером да остану дисциплиновани борци у Удруженој опозицији за реформе укупног стања у земљи, које ће само собом аутоматски изменити један део услова под којим живи данас Војводина. Други део – самоуправни живот Војводине, – решиће се у систему који реши однос великих јединица; јер већ данас се види, да се те велике јединице, упркос националних веза, неће моћи избећи признање самоуправног живота својим саставним деловима.

Као што Нови Сад неће да му се долази из Београда, неће, извесно, ни Сплит хтети да му све дође из Загреба.

Али баш та сложеност проблема и диктира нам свима смишљен и пажљив рад, који не би уносио забуне у онако већ настројено јавно мишљење. Не заборавимо да ни један крај Војводине мање, чак него други можда, не може извући за себе бољитак ако не буде саставни део једне јаке државне целине. Не заборавимо на наше опште обавезе, које нису само националне него и социјалне, према покрајинама које нису још економски оспособљене за аутономни живот својим економским и својим културним средствима.

Према Војводини је учињена неправда кривицом режима у Београду и кривицом њених рђаво изабратих представника. Тражимо правду за њу у једном уређењу у којем ће терети и обавезе бити равномерно распоређени одлуком у којој ће бити утицајна реч саме Војводине; али тражимо правду за све, како би неподељеним снагама извојевали бољитак свима.

Измена мисли са делегатима војвођанским, која је цело време била у току пуног разумевања, свела је војвођански проблем на његову праву меру. Оно што се манифестацијама покрета осећало као претерано и несагласно са општом линијом Удружене опозиције, или чак тенденциозно, објашњено је овом приликом као повишени акценат у борби, а не као смер који мора бити измирен са акцијом и с програмом целине и мора остати широко социјална и национална у најлибералнијем смислу те речи.

Достављајући пријатељима текст ове конференције ја не могу да не изразим бојазан, да –

састанка у Београду, била је и садржајна комуникација др Ивана Рибара са др Миланом Матићем, као најистакнутијим чланом Демократске странке и једним од најистакнутијих припадника опозиционог покрета у Војводини. Рибарове инструкције указивале су на потребу јединственог опозиционог деловања и то пре свега у Војводини као идеалном месту оперативног додира страначких интереса, а тиме и најозбиљнијег потенцијала за стварање заједничке платформе. „Моје је мишљење већ данас да ћемо морати у следеће изборе или као удружена опозиција или као коалиција, па зато је потребно већ сада да побољшамо наш рад на заједничком, на пуно поверења скопчаном, иступању и деловању. Специјално је то потребно у Војводини, јер само ћемо тако моћи да се ухватимо у коштац са владином странком у којој ће бити већина радикали. Све наше конференције које ћемо одржати имају се сазивати и изводити у знаку заједничке платформе."[1031]

Милан Грол, којег су присталице Војвођанског покрета сматрале вођом тврде струје у Демократској странци, [1032] у својим гледиштима, а која су рефлектовала гледиште странке, такође о односу према Војводини није бежао од одговорности погрешне политике, али је Војводину доживљавао као питање које треба српски народ унутар свог политичког профилисања да реши. Он је, као и Љуба Давидовић, био на становишту профилисања заједничке платформе Удружене опозиције, а став о аутохтоном војвођанском крилу опозиције доживљавао је као атак на јединство и политички консензус грађанских партија и личну амбицију једног човека.[1033] Његови ставови о Војводини били су познати и хрватским политичарима. Грол је јасно ставио

и поред овако објективно изведене измене мишљења – појединци не продуже застрањивати у харангирању масе које могу унети опасне пометње у редовима Удружене опозиције. Збор у Петровграду, на пример, показује се као једна једнострана, издвојена манифестација. Људи који су почели читаву акцију, с паролом о оснивању војвођанске странке, тешко ће се ту наћи у једној линији са Удруженом опозицијом. На крају крајева, нема опасности од личних застрањивања: треба се чувати само да читаве политичке групе не буду заведене заблудама тренутим себичним интересима за – добијање бирача. Из тога би произашле врло штетне последице по односе у Удруженој опозицији – чија је снага управо у сабијању редова и у жртвовању партијских интереса целини. У Београду, 29. августа 1935 год., Љуб. М. Давидовић."

[1031] Писмо др Ивана Рибара др Милану Матићу од 26. јула 1935, ИАГНС, Ф. 116, кутија бр. 6.

[1032] Види: *Војвођанин*, 30. 1. 1937.

[1033] „Ситуација је много опаснија него што то изгледа. Јер ако у Петровграду (где су сви говорници Дудиних идеја) збор добије тај карактер 'пречанског фронта' против Србије (у савезништву са Хрватима, Словенцима и Мађарима) збор Удружене опозиције ту губи право на тај наслов. Доћи ће неминовно ограда из Београда и где смо онда са снагом удружене опозиције. Посао Дуде Бошковића који на тој основи мисли да појача странку у горњем Банату, испољио се као Херостратски. "; писмо др Милана Грола др Милану Матићу од 15. августа 1935, ИАГНС, Ф. 116, кутија бр. 6.

до знања да је политичко питање Војводине једино решиво у оквиру српкске националне идеје. „Војводина треба водити рачуна о двема заједницама: Једна је са другим покрајинама претежно српским, с којима је њена културна сарадња животно питање Војводине, друга је заједничка држава. Проблем је у усклађивању самоуправних тежња покрајина у једном здравом механизму државне целине. Знаде се да је културна заједница Војвођана постојала са Србијом још и онда када је Војводина била у склопу бивше монархије, па је јасно, да је то излика за овакву самоуправну идеологију." Ове речи су се у Загребу тумачиле као јасан знак да су Срби на Војводину гледали као на српски елеменат и део њеног биолошког ткива. „Стога треба да буде подвучена и искрено објашњена. Ова изјава значи то, да Србијанци на Војводину гледају као на интегрални део српског елемента и јао тој самоуправи, која се неће тому прилагодити. За њих значи самоуправа Војводине кидање из живота српског организма комад српског меса, како ми је то летос у Приморју објаснио један Србијанац, професор Универзитета."[1034]

На комеморацији Љубе Давидовићу у Новом Саду, неколико година касније, надовезујући се на овај национални концепт, Грол је говорио о линији Дунав–Морава–Вардар као о кичми српског националног организма. „Војводина која је србовала за себе и за друге, Давидовић у времену пре рата није сматрао да треба србовати више него за друге... Већу бригу о Војводини код Љубе Давидовића изазвао је развој прилика у њој од уједињења". Његова „уздања..., исто тако, као уздања Војвођана, ту су била разочарана. С једне стране, зато што оно што су режими из Београда донели није било добро, с друге стране зато што се Војводина није показала отпорна злу. Са националним идеализмом ни на једној страни ту није ишао стварни смисао. Рђава управа у рукама чиновника дошљака, чије су кривице уписане у грех Србијанцима, иако је статистика после доказала да Србијанци ту нису били у већини, неразумевање прилика и нарави у једној сложеној средини у којој се није било лако снаћи, па једна од најосетљивијих радњи – аграрна реформа – изведена с ногу, искључивим и произвољним мерилима, без обзира на последице економске, најзад и оргије партија у том новом поретку: све је то допринело једном тешком несређеном стању. На тако богато нађубреном земљишту корупција је бујно расла. Али док је у првим златним годинама било хлеба за оне који раде и за оне који краду, у времену аграрне кризе прогледали су и они који су прве веселе године провели у здравицама. Са својом једнообразном привредом и својим високим стандардом живота, својим навикама на веће потребе, Војводина је аграрну кризу поднела теже него други крајеви, који су навикли на животарење, на скомрачење, и сваки

[1034] Анте Павелић, Војвођански меморандум, од 14. јануара 1936, АЈ, Ф. 37, фасцикла бр. 19.

неправедно узет динар Војвођанину се чинио као да му се из ока вади. Незадовољства су морала узети велике размере."[1035]

Страначки лист Демократске странке *Народ* је указивао, у својим чланцима, на гледиште демократа на Војводину, анализирајући ситуацију из свог политичког угла. „...Као израз тих незадовољстава дошле су прве две године такозване војвођанске 'пунктације'. Основне побуде ту су биле стварне. Али је јасно постављење ствари тада, као и сада ових дана на конференцији у Новом Саду, било помућено повезивањем једног регионалног питања – економског и управног – са државно-правним и политичким питањима која покрећу Хрвати. Војвођанске пунктације радиле су тада из 'пречанског фронта', једног покрета који се могао схватити као манифестација, као одисај незадовољства о којим се није водило рачуна... Али данас целом земљом Удружена опозиција води једну јединствену акцију, којој је програм преображаја укупног поретка, управног, економског... Један једини захтев преко тога је хрватски: али је њему мотивација племенски индивидуализам. Ту се тражи један виши степен самоуправног живота у сврху задовољења национално-културних потреба. Јасно је као дан да Војводина не представља ни национално-културни, нити икоји други индивидуалитет у њеној сложености националној, верској па и културној."[1036]

Преко страница *Народа* и *Војвођанина* водила се и полемика о политичком идентитету Војводине. Тако је *Народ* 12. новембра 1935. објавио чланак „Један став" у којем, највероватније Милан Грол, „побија право Црној Гори и Војводини на равноправност са Србијом, Хрватском, Словенијом и Босном и Херцеговином... Патриотизам војвођански и црногорски према патриотизму србијанском су патриотизми ниже категорије... Све што је дозвољено Војводини и Црној Гори је да им Србија поклони мале самоуправе под кровом србијанског патриотизма." Чланак је инспирисан изјавом Секуле Дрљевића црногорској *Зети* у којој је он рекао да „патриотизам војвођански и црногорски у будућем уређењу државне заједнице морају бити равноправни са патриотизмом србијанским. Истовремено је констатовао да су сви београдски политичари, без обзира на њихову страначку припадност, једнако у служби београдског капиталистичког империјализма."

У одговору који је написан под псеудонимом Флавијус, а који носи наслов „Остају верни политици подвале и силе", *Војвођанин* је критиковао овакво становиште као иступ империјализма, односно да се Војводина тре-

---

[1035] Види: М. Грол, *Човек и политичар. Сиоменица Љуби Давидовићу*, Београд 1940, 38–41; чланак „За друге је Војводина питање срезова, за Србе питање њиховог 'националног бића' рекао је Милан Грол у свом говору о Давидовићу и Војводини", *Политика* 22. април 1940.

[1036] *Народ*, 11. 8. 1935.

тира као ратни плен, тражећи подршку идеји аутономне Војводине у једној изјави Влатка Мачека и оправдавајући становиште Секуле Дрљевића. „На тај став србијанских 'демократа' одговорио је др Мачек преко свога делегата др Андрије Карчића на збору др Драгољуба Јовановића одржаном у Лесковцу 17. новембра. Др Карчић је од речи до речи рекао: У будућем уређењу државне заједнице морају бити са Хрватском и Србијом равноправне: Црна Гора, Босна и Херцеговина и Војводина." Још је додао, да му је др Мачек писмено ставио у дужност да то каже: „Демократски идеолог тврди да то није тачно (становиште Секуле Дрљевића) а одмах затим назива борбу Црне Горе за равноправност са Србијом и безидејном и безуспешном. Тиме показује двоје: и тачност тврђења др Дрљевића и чињеницу да је он лично најбезобзирнији агент београдског капитализма."[1037]

Доминанта идеја код опозиционих странака у Србији, а која је сагледавала Војвођански фронт у опортуни миље, била је повезивање и стављање у исти контекст ставова Војвођанског фронта и политике Влатка Мачека. Хрватска сељачка странка је остала доследна својој концепцији формулисања федералне државе, а што се може видети и из сачуваних нацрта предлога устава који су разматрани у овој странци. Инсистирање на промени државног уређења било је формулисано кроз отварање могућности да се дозволи законодавна делатност бановинских већа односно сабора, при чему ће се њихова територија уредити законом о управној подели територија.[1038] Ова странка је у оквиру Сељачко-демократске коалиције била и видно заинтересована за договор српских опозиционих странака како би се остварило јединство политичког наступа.[1039]

За Хрватску сељачку странку односно Влатка Мачека Војводина је била стратешки простор који би послужио за „опкољавање" Србије „освајањем" Војводине. „Ми ћемо их умцигловати. Ево, на пример, Војводину смо по-

---

[1037] *Војвођанин*, 29. 12. 1935.

[1038] Законодавство у стварима бановинске надлежности. Ово је био камен спотицања. Покојни краљ био је одлучно против законодавних бановинских већа. Међутим, то је апсолутно потребно, јер без тога сва аутономија нема смисла. Јединственим законом не дају се регулисати по истом калупу разне прилике у разним бановинама.... Риболов на Јадрану другачији је од оног на Дунаву. Санитет и социјална структура на Косову са оном у Војводини итд."; Предлог нацрта устава ХСС, 12. новембар 1935, АЈ, Ф. 37, фасцикла бр. 19.

[1039] „Данас је посве јасно, да се велики проблеми који су на дневном реду, не могу ријешити страначким споразумима. Зато је потребно да се и у Србији сложе главни политички фактори те тако оствари заједница погледа о основним унутрашњим проблемима, као што је постигнуто код СД коалиције. У србијанском политичком животу није до сада постигнута ова сугласност. Шта више, још се нијесу коначно споразумиле бивша Демократска и бивша Земљорадничка странка, а то је од главне надлежности."; чланак „Страначко кретање", *Обзор* од 31. јануара 1936; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 351.

све освојили. Сада радимо да и остале крајеве идејно и политички...освојимо."[1040] Мачек се обратио војвођанским сељацима прогласом: „Браћо сељаци у Војводини без разлике народности и вере" од 15. маја 1936. године, штампан ћирилицом. У њему је Србија оптужена за наметање хегемоније и Војвођанима се сугерише да самостално одлуче о својој судбини. У складу са тим су и речи исписане у Меморандуму, о коме ћемо се нешто касније и више посветити, Ситон Вотсона којег је импресионирао став Влатка Мачека о Војводини као самосталној и аутономној којој би се, под одређеним околностима, и Срем прикључио.[1041]

Током 1936. године, била су организована и предавања др Чедомира Сребрено-Долинског о хрватском питању и то у Србији и Војводини „са знањем и личним одобрењем уваженог вође Хрвата др Влатка Мачека".[1042] У својим предавањима, а о којима је обавестио и Владу, професор је, на основу својих сазнања и разговора са Мачеком, покушао да објасни суштину хрватског питања. „Суштина хрватског питања углавном састоји се у томе, што наша држава треба да се уреди на другој бази, него што је данашња, а које би ново уређење могло да задовољи не само Хрвате већ и Србе."[1043] Та „друга фаза уређења" државе била би заснована на подели на „три сфере и то: српску, хрватску и словеначку. Свака сфера називала би се земљом као Српска, Хрватска и Словеначка земља... Свакој земљи припале би оне покрајине у којима је већина Срба, Хрвата или Словенаца... Тако би Српској земљи припале предратна Србија са Македонијом и Црном Гором, а што је ван сваке дискусије."[1044] У вези са Војводином, он је предложио опцију, којој ће Хрватска сељачка странка остати доследна све до пред извесност напада на земљу, да то питање реши уставотворна скупштина и то већином гласова. „Што се тиче Војводине као и срезова који се налазе у бив. Сремској жупа-

---

[1040] Љ. Бобан, *Мачек и политика*... 404.

[1041] „Др Мачек не тражи уједињење Војводине са хрватском јединицом (што су то неки екстремни Хрвати тражили пре неколико година) него само аутономију. Он је спреман да се лојално приклони са одлуком самих становника ако би се то могло извести помоћу гарантованог плебисцита или којег другог начина слободног гласовања... Он је био спреман да пристане да се Сријем, а можда и два славонска котара припоје војвођанској федералној јединици да би тиме осигурали дефинитивну славенску већину против сваке друге комбинације. Са друге стране он није никако приправан да се одрекне Сријема у корист српске јединице ако је у њој већ укључена Војводина (изузетак чине град и предграђа Земуна који су већ постали предграђе Београда те укључује један велики аеродром)"; „Меморандум Ситон Вотсона, превод у хрватски језик" од 2. децембра 1936; АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 31.

[1042] Предавања др Чедомира Сребрено-Долинског о Хрватском питању; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 10.

[1043] Исто.

[1044] Исто.

нији, а где имају већину Срби, имала би да решава уставотворна скупштина и то већином гласова, да ли ће ти крајеви припасти потпуно Српској земљи или ће добити извесну аутономију, остајући и у том случају при Српској земљи."

Следствени ток ове приче био је и изузетно битан документ за разумевање односа Хрвата према политичком, односно националном и уставном проблему егзистенције државе. Материјал носи наслов *Хрватско питање у Југославији* и написао га је Јосип Смодлака. Аутор у овом документу афирмише тзв. хрватско питање, односно његово нерешавање као основ свих проблема државе. Дотадашња држава, на основу документа, није уважавала постојање хрватског индивидуалитета.[1045] Критикована је државна самовоља, србијански централизам који је спутавао регионални развој. Овој критици једнако су били изложени и режим и опозиционе странке из Србије. Благонаклоност је Смодлака показао према третирању питања државног уређења од стране Демократске странке.[1046] Из овог документа могао се видети и став о третирању Војводине, а који је и раније наговештаван од стране Влатка Мачека као једна од опција. Смодлака се залагао за Војводину као засебну аутономију која ће на тај начин обогатити и словенски и српски елеменат у државни, тиме што ће постојати две српске покрајине. „Особито је важно питање Војводине гдје је јак покрет за аутономију, против којега стоји компактно цијела политичка Србија, од крајње деснице до крајње лијевице. Ко вјерује у привлачну снагу демократије и самоуправа, неће се бојати да призна културној и богатој Војводини, која је толико већа и напученија од Словеније, исти положај као, на примјер, Словенији. Не само што се с аутономном организацијом Војводине не би угрозиле позиције словенског елемента, који данас већ сачињава половину становништва, већ би се привезао уз државу, боље него икојим другим средством и њемачки елеме-

[1045] „Поред силног одушевљења за Србију, које је владало у часу уједињења код Хрвата, ни један озбиљан Хрват није помишљао на то да постане Србин, нити да би се Хрватска имала утопити у Србију."; Ј. Смодлака, „Хрватско питање у Југославији", АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 57; „Хрватско питање у Југославији" је објављено и у *Летопису Матице српске*, мартовско-априлски бр. из 1936, под уредништвом Васе Стајића и тај број је био забрањен. Види: К. Милутиновић, „Јосип Смодлака и Војводина", *Зборник за историју*, бр. 2, 1970, 56–60.

[1046] „Од свих водећих политичара југословенских само г. Љуба Давидовић, вођа србијанских демократа изнио је један конкретан програм преуређења државе, којим би требало да буде ријешено и хрватско питање. Он препоручује широку аутономију за четири велике федералне области: Србију, Хрватску, Словенију и једну четврту мјешовито српско-хрватску покрајину. Језгро ове последње имала би да буде Босна и Херцеговина, али није јасно да ли би јој се имале придружити цијела Црна Гора и Далмација или само један дио тих земаља. Он је одлучно противан да Војводина добије једнако аутономију, већ би њој као и Црној Гори признао ужу самоуправу у оквиру аутономне Србије."; Ј. Смодлака, „Хрватско питање у Југославији", АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 57.

нат који је ондје послије Словена најјачи. Аутономна Војводина са својим напредним и просвијећеним српским елементом била би драгоцјена копча између наших западних и источних крајева, и могла би да игра веома корисну улогу у демократски преуређеној Југославији. Хрватска не би ништа изгубила кад би Војводина постигла положај раван њој у држави. Српски елеменат у Југославији пак само би добио, како би поред Србије, која ће и у аутономистичком преуређењу остати prima inter pares, имао још једну ништа мање важну аутономну покрајину, из које би стално могао узимати по једног члана у владу."[1047]

За своје виђење уређења државе, Влатко Мачек је смишљено и разложно наставио да обавештава и стране новинаре и публицисте. У сусретима са Ситон Вотсоном током новембра 1936. године Мачек се изјаснио за стварање седам федералних јединица. Под Војводином он је подразумевао само Банат и Бачку. Вотсон је на основу овог и разговора са другим истакнутим политичарима из различитих странака припремио један *Меморандум* за потребе британске спољне политике. Он је прихватио идеју да би будућа државна организација била оптимално уређена као федерација са пет федералних јединица – Србија, Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина и Војводина. У вези са Војводином, прихватајући становниште Мачека о томе да „Војвођани сами одлуче о себи", у релативно опширном излагању о Војводини[1048] Вотсон је, између осталог, написао: „У случају Војводине, покретач-

[1047] Ј. Смодлака, „Хрватско питање у Југославији", АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 57.

[1048] Део Меморандума Ситона Вотсона који говори о Војводини: „...Др Мачек не тражи уједињење Војводине са Хрватском јединицом (као што су то неки екстремни Хрвати тражили пре неколико година), него само њену аутономију. Он је спреман да се лојално приклони одлукама становника, ако би се то могло извести помоћу гарантираног плебисцита или код другог начина слободног гласовања, па ако би се пучанство изјаснило за Србију, он би сматрао то питање ријешеним. На приговоре у погледу мањина он има два одговора. 1. Он мисли да се симпатије Нијемаца и Мађара могу придобити путем праве демократије (ово више него оправдава чињеница да сада постоји уска сурадња између српских аутономиста у Војводини и признатих вођа Нијемаца и Мађара). 2. Он би био спреман да пристане да се Сријем, а можда и два славонска котара, припоје војвођанској федералној јединици да би тиме дефинитивно осигурао славенску већину против сваке друге комбинације. С друге стране, он није никако приправан да се одрекне Сријема у корист српске јединице, ако је у њој већ укључена Војводина (изузетак чине град и предграђе Земуна, који су већ постали предграђе Београда те укључује један велики аеродром). Нашао сам код српске опозиције, па чак и код мојих демократских пријатеља – који су иначе присташе теорије самоодређења – жустрих приговора идејама др Мачека у погледу Војводине. Али кад сам им објаснио да др Мачек не тражи више Војводину за Хрватску (у ком би случају и ја био 100% на српској страни) и да само тражи да Војводина одлучи сама о себи, они су зашутјели – са шутњом не из увјерења него јер нису знали, што да одговоре. Ја сам остао са дубоким увјерењем да су Србијанци свјесни да аутономистички покрет у Војводини укључује најмање 90% војвођанских Срба, а осим тога да га подупиру словачке, русинске, њемачке и мађарске мањине. У случају Војводине, још више него у случају других пречана, покретна снага није само национални осјећај и жеља да воде

ку снагу чини потреба њених становника да сами уређују послове, мјесто да буду преплављени хордом неспособних чиновника из саме Србије, а са друге стране, још више жеља да прекину досадашњи систем по којем су најбогатији дијелови Југославије (велика житница Банат и Бачка) кроз осамнаест година били немилосрдно експлоатисани и до краја исцеђени у корист претерано изграђиване пријестонице и у корист најтраженијих дијелова саме Србије." „Импресиониран искреношћу" Влатка Мачека као и чињеницом да у Србији нису знали да одговоре на констатацију да Мачек више не тражи Војводину за себе, већ да Војводина сама о себи одлучи, Вотсон је сматрао да Војводина треба да буде посебна федерална јединица, а томе је додао и констатацију: „Ја сам остао са дубоким уверењем да су Србијанци свјесни да аутономистички покрет у Војводини укључује најмање 90% војвођанских Срба, а осим тога, да га подупиру словачке, русинске, њемачке и мађарске мањине."[1049]

сами своје послове, мјесто да буду преплављени хордом неспособних и неспремних чиновника из саме Србије, него је покретна снага и жеља да прекину досадашњи систем по којем су најбогатији дијелови Југославије (велика житница Банат и Бачка) кроз осамнаест година били немилосрдно експлоатисани и до краја исцијеђени у корист претјерано изграђиване пријестонице и у корист најтраженијих дијелова саме Србије. Вођа аутономиста др Бошковић саставио је статистику у погледу броја пучанства и доприноса који се убире у Војводини и онога у самој Србији а бројке боду очи а џепови зебу. Осим питања принципа, има и један други разлог због којег др Мачек не може да попусти у свом питању. Тај разлог није за мене био нов, али ме је импресионирала искреност с којом га је он изнио. Често се заборавља да др Мачек није само вођа Хрватске сељачке странке, него је он вођа коалиције у којој има и 25% српских демократа из Хрватске-Славоније (присташе покојног Светозара Прибићевића и његове колеге, Будисављевић, Вилдер, Косановић у уској сурадњи са Србима из Војводине). Кад би он напустио Србе из Војводине, он би аутоматски прекинуо солидност свог властитог фронта у Хрватској-Славонији, Далмацији и Босни. Он им је сам дао снажну предоџбу своје дилеме, цитирајући примједбе једног истакнутог војвођанског Србина, који је прије био централистичког увјерења а онда је прешао у аутономисте. Срби из Србије натјерали су нас у опозицију експлоатирањем и издали су нашу ствар. Ако нас сада и Загреб изда (мисли др Мачек и његов покрет), ми нећемо имати другог избора него да се окренемо натраг Будимпешти. Из изложеног слиједи да би идеални компромис био: а) стварање пет федералних јединица (1. Словенија, 2. Хрватска-Далмација, 3. Босна и Херцеговина, 4. Војводина, 5. Србија, у којој би биле аутономне јужна Србија и Црна Гора). Међутим, претпоставља се да би Сријем и дио Славоније био одијељен од Хрватске и приклопљен Војводини, а да би Дубровник, који је сада дио зетске бановине, и који је врло незадовољан експлоатацијом и управом на Цетињу, био поново враћен Далмацији. Кад би се и постигао овај споразум, остало би још: 1. да се одреди компетенција централне и локалне власти. 2. да се нађу уставне гаранције да ће се нови систем провести и да се у њега неће дирати. Први проблем изгледа да је ствар уставних стручњака. Други је проблем много деликатније природе... Опћенито се признаје да преговори за уређење српско-хрватског спора падају у главне категорије, које су већ означене горе. – 1. делимитација федералних јединица, 2. релативна компетенција централне и провинцијске власти, 3. гаранција за извршење и одржавање новог уређења." Меморандум, АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 31.

[1049] Исто.

Истовремено Хрватска сељачка странка није одустајала од своје „упоредне политике"[1050], односно од преговора и са Владом све више намећући став о постојању хрватског питања и лидерства у хрватском народу.[1051] „Интензивна снага тога покрета није више могла бити мимоиђена од стране београдских политичких фактора, и они склони коначном сређивању унутрашњих прилика, признаше опстојност хрватског питања. То признање велики је успјех др Мачека. Његов прирођени активитет донио је успјех. То признање је у ствари апстрактан појам и хрватско питање остаје отворено. Оно још није ступило ни у први стадиј свога ријешавања, јер парламентирања и преговарања не налазе се у замаху неизбежива резултата. Али хрватско питање, као политичка категорија имаде признање релеванције и оно мора бити ријешено... Живковић–Сршкић–Узуновић–Јевтићеви режими били су фактор, који су темељито и дефинитивно хрватски сељачки покрет преобразили у хрватски народни покрет."[1052]

Самосталне демократе су, унутар својих страначких активности, поновиле своју доследност за коалиционим партнерством са Хрватском сељачком странком и програмску намеру о стварању „сложене државе" засноване на аутономности, али при томе нису дефинисали евентуалне области. „Г. Будисављевић истиче три тачке као програмске Самосталне демократске странке данас, и то 1. демократију као једини облик владавине у којој је народ суверен, 2. да је сељак основа државе, 3. државу треба уредити у смислу сложене државе. Сложена држава како је Самостална демократска странка предвиђа је сложена од аутономних земаља, које треба да имају аутономију у свему, изузев ствари војске, царина, привредне политике, саобраћаја и дипломатије, што све треба да буде заједничко целој држави. Само преко унутрашњег консолидовања државе народ треба да дође до народног јединства које још није данас спроведено и не постоји."[1053] Иако недоречен, и овакав

[1050] Континуитет политичке делатности Хрватске сељачке странке, односно њеног руководства у међуратном периоду, а који се огледа у сврсисходној сарадњи и са опозицијом и са владајућим естаблишментом, илустроваћемо и сећањем М. Томандла у вези са интервјуом који је имао са Стјепаном Радићем 1922. године. „Нетачно је, рекао је даље Радић, да ми јашемо ка суверености хрватског народа и да је то за нас битан политички захтјев. Даном уједињења ми смо са тиме раскрстили... Ми хоћемо аутономију Хрватске која би временом преко конфедерације или федерације довела до потпуног југословенског унитаризма." Међутим, сутрадан, након објављивања овог интервјуа, Радић је негирао ове речи. „Томандл је саопћио само од прилике једну трећину тога разговора... Напосе, пак, изјаве саопћене о аутономији Хрватске нипошто нису тачне."; М. Томанд, *Аутобиографија*... 310–313.

[1051] „Данас Хрватски опћенародни покрет који се купи око Хрватске сељачке странке представља цио хрватски народ, цијелу хрватску нацију."; Види: *Хрватска истина*, 1. 11. 1936.

[1052] *Хрватска истина*, 8. 11. 1936.

[1053] Извештај Председништву Министарског савета, Централни пресбиро о Конферен-

текст имао је своју политичку тежину на развој идеје аутономности у Војводини с обзиром на то какав је уплив ова странка имала међу грађанским становништвом у покрајини. Као и Хрватска сељачка странка, и ова странка се трудила да одржи контакт и са Владом у намери да, заобилазећи српску опозицију, се споразуме око својих захтева.[1054]

Да је питање статуса Војводине изазвало значајну пажњу, указује и формирање Удружења Војвођана у Београду чији је председник био др Стојан Дедић, асистент на Медицинском факултету у Београду. Чланови Удружења били су из различитих друштвених слојева: професори универзитета, инжењери, лекари, приватни и државни чиновници, трговци, занатлије, новинари, књижевници итд. Намера Удружења, по речима председника, била је рад, пре свега на културном пољу, односно да се афирмише традиционална упућеност Војводине ка Београду, а тиме и везе Срба из Војводине са Србијом. „Најважнији рад Удружења представља настојање око помагања свих стремљења за напредак Војвођана и Војводине. То доказује да Војвођани, који живе у Београду, стално мисле и делају за добробит Војводине. Везе са Војводином постоје, оне су претежно сентименталне, јер ми и сувише волимо родни крај. Г. др Делић подвлачи да саосећање Војвођана у свима тегобама Војводине долази до пуног изражаја око настојања да се материјални и политички положај Војводине поправи. У томе настојању, каже г. др Делић, не видимо никакав сепаратизам...”[1055]

Иако је истицало своју културолошку улогу, Удружење се и политички ангажовало, и то *Меморадумом*[1056] од 12. јануара 1936. који су објавили гру-

---

ција СДС од 27. октобра 1935; АЈ, Ф. 37, фасцикла бр. 19.

[1054] „Како ја уживам особно повјерење неколицине из вођства СД, а нарочито Прибићевићевог замјеника г. Вилдера који дакако не знају за мој службени контакт с Вама, а мој отац чак је и лични пријатељ др Мачека и Вилдера, између којих и извјесних војних кругова он од времена до времена подржава дискретни контакт, то мислим, г. Луковићу, да би врло упутно било, како бисте по тој ствари одмах реферисали г. др Стојадиновићу и исходили извјесне конкретне поруке за самосталне демократе, а евентуално и за др Мачека.”; један повјерљиви извештај из Загреба достављен г. Луковићу, АЈ, Ф, 37, фасцикла бр. 19.

[1055] *Дан*, 5, 6, 7, 8. јануар 1936.

[1056] Меморандум је објављен у *Политици*, под насловом „Извођење сепаратистичког програма значило би неминовну националну смрт Војводине”; текст гласи: „Већ од дужег времена се и јавно и тајно води жива акција да Војводина добије посебан положај у држави. И ако не постоји озбиљна опасност да та штетна акција узме шире размере, ми сматрамо за своју дужност да према тој акцији заузмемо став и да кажемо о њој своје мишљење. У дугој и мучној борби што је српски народ кроз векове водио за своје ослобођење и уједињење, Војводина је увек узимала живог и активног учешћа. Може се чак рећи, да је она у тој борби идејно предњачила. Али је она у борби за ослобођење и уједињење дала много и материјалних и крвних жртава. Те жртве поднели су Срби Војвођани вољно и радо, са жељом, да се створи једна јака и слободна народна држава. Када је, благодарећи напорима и жртвама целог народа, а

па (њих 81 у потпису) угледних Војвођана који живе у Београду. Међу потписницима су били Стеван Ћирић, председник Народне скупштине, проф. Станоје Станојевић[1057], др Богдан Гавриловић, председник Српске краљевске академије наука, Драгиша Брашован, архитекта, и други, међу којима су и угледне неполитичке личности, професори универзитета, лекари, инжењери... *Меморандум* је критиковао Војвођански покрет, сматрајући га сепаратистичким и доводећи га у везу са покретом Влатка Мачека, а за шта су у изјавама Дуде Бошковића постојали оправдани наговештаји.

особито народа у Краљевини Србији, извршено ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну слободну државу, јавиле су се, као што је било очекивати, при раду на државном уређењу многе и велике тешкоће. Те су тешкоће дошле као последица разног историјског развитка разних и социјалних и економских, културних и политичких прилика, у којима су вековима живели поједини делови нашег народа. Те су прилике у нашем народу током векова створиле разне навике, разне погледе и неједнак менталитет. Уз то су дошле опште невоље привредне, економске и финансијске које су захватиле цео свет па и нас. Све то начинило је живот тешким и изазвало је велико незадовољство у свим слојевима народним. То незадовољство је још појачано погрешкама, које су чињене у разним правцима и које су изазвале и правдале у широким народним слојевима уверење, да је велико зло захватило државни организам, да због тога пати и друштво и народ и држава, а да се не предузимају потребне мере да се то зло сузбије и уништи. Због тога се било са које стране грешило и због тога што не иде све како треба, не сме се малодушно напустити идеја и оно за шта су се борили толике генерације у Војводини са толико мука и са толико крви. Јер људи пролазе и одлазе, док идеје и идеали остају. А идеали Војводине су увек били: слобода и народно јединство. Свака сепаратистичка акција слаби снагу целог народа и државе. Извођење сепаратистичког програма значило би неминовну националну смрт Војводине и тиме би Војвођани демантовали сву своју прошлост и компромитовали будућност. Није спас у цепању и одвајању, него у прикупљању и прибирању свих снага, да се помогне народу и држави и да се зло искорени [...]." Затим, следе потписи.

[1057] Станоје Станојевић је био иницијатор и креатор овог меморандума. То се види из његовог чланка у *Политици* од 14. јануара 1936, када одговара на критике Даке Поповића који се дан раније огласио у *Политици* изјавом да је у Меморандуму дат сасвим „другачији вид од оног који је њему саопштен." Саопштење Даке Поповића: „У вези са изјавом најугледнијих Војвођана која је објављена у вашем цењеном листу од 12. о.м. којој је дат другачији вид од оног који ми је новосадски сакупљач потписа г. др Димитрије Кириловић у своје време саопштио, част ми је молити вас да изволите објавити ради обавештења мојих начелних пријатеља ово: Свој потпис на поменуту изјаву дао сам професору г. Станоју Станојевићу који је, по најави новосадског сакупљача, желео да је и потпишем, а нисам је дао првопотписнику г. Стевану Ћирићу, председнику Народне скупштине, са којим већ више од годину дана немам никакве политичке везе, нити се слажем са његовом политиком. Своје гледиште о тзв. војвођанском патриотизму дао сам већ давно, и на заобилазан начин у многим мојим говорима и написима, а нарочито пред изборе 1927. године и не у намери да свој став искоришћујем у личне политичке сврхе, него из најдубљег убеђења. У свом одговору, између осталог Станоје Станојевић, пише: „...Наша намера је била проста, јасна и искрена. Без икаквих обзира на странке и њихове тенденције и интереса, а исто тако и без обзира на личности, независни интелектуалци Војвођани хтели су да изјаве, да се не слажу са мишљењем и акцијом оних који желе да Војводина добије посебан положај у држави, уверени, да би то било противно и државним и народним интересима."

Меморандум је изазвао реакцију међу присталицама Војвођанског фронта. Оцењен је као нереално мишљење и речено је да се у Војводини не размишља о одвајању или цепању, уз истовремено навођење швајцарског примера федералног кантонског организовања.. „Нико, ко се заузима за посебни положај Војводине, или неког другог нашег краја, не мисли на одвајање и цепање. Напротив, сваком је на уму да се таквим државним уређењем створе услови и јединство за снагу и величину наше заједничке државе. ...Али професори универзитета приказују посебан положај као неко одвајање и цепање и говоре у исти мах о националној смрти Војводине у нашој заједничкој држави... Има ли икога ко би смео да уствpди да не постоји јединство Швајцарске, мада кантони, који чине ту државу, имају посебни положај, па су уставом чак проглашени за суверене...Господа професори ваљда хоће да кажу да ће нестати Срба у Војводини ако она добије посебан положај... О већем или мањем броју Срба у Војводини одлучиваће други услови, који немају никакве везе са питањем да ли Војводина има посебан положај или нема. А уколико се при том мисли на политичке услове, заборавља се у изјави осамдесеторице да Војводина, ма какав положај имала, неће бити суверена, него ће и заједничка држава имати своје компетенције, затим, да међу те политичке услове спада и заокружење Војводине, па даље се заборавља и на то да се извесним фундаменталним законским прописима могу превидети понеке гаранције у том погледу."[1058]

Текст је наилазио на многе коментаре других политичких опција и то све у покушају да се расветли његова позадина која је, опет, углавном стављана у контекст замршених дневнополитичких односа. Тако др Анте Павелић у свом коментару под насловом Војвођански меморандум сматра да је овај текст упућен владајућој странци Милана Стојадиновића са намером да се не дозволи значајније осамостаљивање покрајине као дубок противсрпски интерес. Павелић пише о „живој акцији" која се у то време водила да Војводина добије посебан статус која није требала да смета већини „кад је то у складу са изјавама његове[1059] владајуће странке као и Владе која је обећала да ће најхитније донети закон о самоуправама. Да није можда бојазан од тога, диктирала ову сувишну изјаву, или би она можда имала да послужи као сугестија меродавнима, да се не доноси тако хитно тај закон, па макар то био захтев огромног дела народа Војводине и других крајева и захтев њихова смирења."[1060] Ово тумачење је истицало одређену сумњичавост у политичке поступке страначких првака како владајућих тако и опозиције из Србије

[1058] *Војвођанин*, 2. 2. 1936.

[1059] Мисли се на др Стевана Ћирића, који је у то време био на челу ЈРЗ у Новом Саду.

[1060] Др Анте Павелић, Војвођански меморандум, 14. јануар 1936; АЈ, Ф. 37, фасцикла бр. 19.

у вези са искреношћу намере да се профилише специфичност Војводине. Сасвим сигурно је ова сумњичавост рефлектовала генерални став политичара их Хрватске о незаинтересованости да се тзв. хрватско питање најпре дефинише, а потом и реши.

Војвођанин је у вези са реаговањем на *Меморандум* пренео у свом броју од 8. марта 1936. године и чланак *Нове Европе* који минимализује значај Меморандума и људи који стоје иза њега. „Са правом се може поставити питање шта је са оним великим бројем наших људи из Војводине чија часна имена нисмо прочитали испод овог прогласа, а који су, ако не више, а оно ништа мање од ових потписника, одани нашој општој националној ствари... Они даље констатују, да су многе и велике тешкоће дошле као последица разног историјског развитка разних и социјалних и економских, културних и политичких прилика, у којим су вековима живели поједини делови нашег народа, и те су прилике у нашем народу током векова створиле разне навике, разне погледе и неједнак менталитет, а кад поједини делови нашега народа – па међу њима и Војводина – повлаче отуда логичну конзеквенцу и траже 'посебан положај у држави', односно исти положај као и сви други делови, они то жигошу као сепаратистичку акцију којом Војвођани демантују 'своју прошлост и компромитују будућност'."[1061]

У односу на међународну политику у којој су острашћене – фашистичка и националсоцијалистичка идеологија биле у бруталној офанзиви, Војвођански покрет се врло често изјашњавао против њих, афирмишући принципе народне демократије и промовишући стваралаштво антифашистичких мислилаца. Тако је пренето и мишљење Бенедета Крочеа о фашизму. Познати талијански филозоф и историчар Бенедето Кроче, замољен од угледног америчког листа *Њу Репаблик*, одговорио је на његово питање, какву ставља прогнозу о исходу борбе фашизма и демократије. „По моме мишљењу, нема већег понижења за човечанство него питање, да ли ауторитативни режими имају предност над демократским", одговорио је Бенедето Кроче. Тиме је, уједно, утврдио и свој став према аутокративном режиму. Он, наиме, држи, да су аутокративни режими прожети материјалистичким духом, унаточ којекаквих фикција, те да не значе друго него бруталну силу над народима, од којих тражи, да се покоравају и да се пусте водити.... „Бенедето Кроче толико је уверен у снагу демокрације, те дубоко верује у њезину победу."[1062] Тумачење да народна демократија представља оптимални облик владавине и боље је решење од досадашње крупнокапиталске демократије, која је извитоперењем основних принципа демократичности створила тоталитарне режиме, је сасвим у контексту западноевропских народнофрон-

[1061] *Војвођанин*, 8. 3. 1936.

[1062] *Војвођанин*, 18. 4. 1937.

товских режима који су тада настајали. „По чему се разликује нова народна демократија од старе?... Нова демократска држава мора активно да се стави на страну економски слабих, већине народа, да омогући владу народа над капиталом, како се више не би догодило да изнова узурпира народне слободе. Две привилегије капитала, која је грлила једна бројно мала, али моћна група појединаца који су владали привредом и банкама, морају се одстранити. Народна демократија мора да прекине гомилање огромног материјалног богатства данашњице у мали број руку и да изврши праведнију, ширу расподелу добара и својине народа...јер привреда и не сме да служи стварању богатства појединца, већ задовољењу потребе целог народа... Нова демократија је демократија рада – владавине народа."[1063]

Овде треба истаћи и однос Војвођанског покрета према тоталитарном концепту Димитрија Љотића. Тако Светозар Матић, у чланку „Политичка и привредна наука Љотићевих зборaша" критикује антидемократско опредељење покрета. „...Дакле, у политици полазна тачка г. Љотићевог збора је погрешна. Он, место да се бори за најширу демократију, за најширу слободу човека, и као појединца и као члана друштва, јер само је тада осигурана контрола јавног живота који носе појединци, он свом жестином удара на слободе, на народну владу, на демократију. Он се залаже за диктатуру и за сталеже, као да сталежи постоје као нека засебна божја бића." Упоређујући идеје Димитрија Љотића са идејама Бенита Мусолинија о планској и корпоративној привреди, Матић на крају констатовао штетност ових идеја.[1064]

Општински избори 1936. године

Својеврсна прилика уношења свежине у страначка програмска опредељења, али и испит изборног рејтинга представљали су и општински избори 1936. Општинским изборима, које је најавила Влада Милана Стојадиновића, вођство Удружене опозиције покушало је да минимизира политички значај.[1065] У вези са изборима шефови Удружене опозиције припремили су

[1063] *Војвођанин*, 5. 9. и 10. 10. 1936.

[1064] *Војвођанин*, 12. 12. 1936.

[1065] Супротно овом мишљењу, било је мишљење Д. Јовановића који је сматрао да су ови избори подједнако испит и за Владу и опозицију и да им треба дати политички значај. „Ми смо то препоручивали, али великих илузија нисмо имали, бар ми који смо знали да у Србији општински избори никад нису довели у опасност неку владу. На њима се решавају локални спорови и истичу људи од којих се нешто лично или уско друштвено очекује." Види: Д. Јова-

један проглас у коме су критиковали јавно гласање, односно непоштовање основних демократских начела, као и претпостављене злоупотребе, а ради останка на власти. Разлог овакве реакције налазио се у намери да се Милану Стојадиновићу оспори право да на основу ових избора, за које се знало да их мора добити Југословенска радикална заједница, истиче легитимитет да продужи рад своје Владе. У појединачним страначким порукама, а и у заједничкој, бирачи су упозоравани на терор који ће пратити изборе, а саветовано им је да се не поводе уским партијским интересима, већ да бирају најпоштеније и најзаслужније народне представнике.[1066]

С друге стране владајућа странка се трудила да демонстрира политичку самоувереност и разложне и реалне програме, као и неозбиљност и неодговорност опозиције с једне стране[1067] и да минимизира активности Главног одбора Радикалне странке нудећи своју концепцију страначког континуитета и став да Радикална странка више и не постоји. „Ко је уз ту господу познато је у сваком појединoм месту, па се стога зна да је врло мало некадањих чланова радикалне странке који ће се дати завести у овим тешким и судбоносним данима по наш народ и државу цепати народну снагу и удружити се са најизразитијим партијским противницима бивше Радикалне странке, а то све само ради тога да би се удовољило увређеној сујети неколицине превише амбициозних политичара, мора се осудити, пошто они говоре у име радикала, а у ствари баш против самих радикала и радикалске слободе."[1068] О недоследности опозиције и о конфузној политичкој тактици говорио је податак да је Љуба Давидовић, пошто су се избори одвијали у року од два месеца, после првих изузетних успеха Југословенске радикалне заједнице у Моравској бановини, позвао писмом да се изађе на гласање „пошто Влада жели да на њиховим резултатима заснује свој даљи опстанак."[1069] Писмо,

новић, *Политичке успомене*, књ. 4, 61.

[1066] Драги пријатељу, од 27. августа 1936, у потпису А. Станојевић, Љ. Давидовић и Ј. Јовановић; АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 32.

[1067] „Удружена опозиција је показала своју неспособност у довољној мери, да се и у самим опозиционим редовима манифестује нерасположење. Вођство те опозиције није могло ни у једном питању да дође до сагласности и једнодушности, јер је Удружена опозиција скуп толиких хетерогених политичких елемената да нема изгледа у могућност стварања јединствене програмске основе ради решавања неких крупних унутарњих политичких проблема... Удружена опозиција заједно са оном неколицином бивших радикалских првака, све до сада није објавила јасно ни конкретно ни једну тачку свога Програма било у питању реорганизације наше државне управе, било по питањима политичке преоријентације, било у ствари нашег привредног оздрављења."; чланак „На среду са истином", поднаслов: Ваљда им је сад јасно где су радикали, АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 351.

[1068] Исто.

[1069] Д. Јовановић, *Политичке*..., књ. 4, 62.

на основу резултата гласања, није имало видног ефекта. Штавише, могуће да је довело до додатне недоумице међу присталицама опозиције, а која се негативно одразила и на излазност на изборе. Резултати општинских избора условили су заједничко писмо лидера српске опозиције кнезу Павлу Карађорђевићу у намери да се нагомилани проблеми морају решити демократизацијом државе. Апострофирана је нерегуларност општинских избора, морална декаденција, узурпација демократских начела од странке Владе Милана Стојадиновића[1070] и нерешено хрватско питање које постаје све теже бреме и радикалнија опција. У том контексту се и помињала потреба ревизије државног уређења. „Незадовољство Хрвата код којих је осећање историјско културних посебности још од почетка заједничке државе захтевало унутрашње уређење са ширим оквирима, продубљено је и уопштено, тако да се сада хрватско питање поставља у свој оштрини и сложености."[1071]

У Војводини, међу присталицама Војвођанског покрета, а за разлику од прилично недореченог става Удружене опозиције, општински избори су третирани као веома значајни. „Никада још од почетка стварања ове државе нису општински избори имали толику важност колико данас... За нас у Војводини, која је саставни део Дунавске бановине, ови општински избори имају особиту важност... Пре свега за ових 17 и по година, наше сеоске општине у Војводини упропаштене су материјално услед расипништва."[1072] Удружена опозиција у Војводини, односно Војвођански фронт кренули су у припрему кампање још неколико месеци раније. Крајем маја био је организован митинг опозиције у Новом Саду. Он је условио тренутну реакцију режима и тога дана је био организован и митинг чија је парола била: „Војводина је српска покрајина; Војводина је радикалска; Војводина је саставни део велике Југославије и бескомпромисни поборник и чувар народног и државног јединства."[1073]

[1070] „За ове општинске изборе Влади није био довољан ни овај назадни Закон са јавним гласањем, у коме је остварена неприкосновена намера законодавца из 1933. да онемогући слободно изјашњавање општинара на биралишту. Она је ставила у покрет читаву државу да би, насиљем и фалсификатима, отела такав исход избора који би јој омогућио да се, преварно, за даље остајање на власти позове на поверење бирача."; писмо Његовом краљевском височанству намеснику кнезу Павлу, од 15. децембра 1936; АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 10.

[1071] Исто.

[1072] „Општински избори у Војводини", *Војвођанин* 15. 8. 1936.

[1073] „И поред непомућене националне свести која лежи у душама овога народа; поред знања да је Војводина онај део велике Југославије која је бескомпромисни чувар народног и државног јединства, у ову исту Војводину, у њен славом овенчани Нови Сад, долазе у недељу неки људи без политичког програма да у њему наставе деловање које се коси са нашим јединственим осећањима и са Аманетом који нам је краљ Мученик оставио у часу, када је догоревао пламен, његовог живота. Ови људи који су окупљени у Удруженој опозицији, долазе

Акциони одбор Војвођанског покрета је у ово време објавио Проглас посвећен изборима. Иза овог прогласа стојао је Дуда Бошковић. Он овом приликом није демонстрирао, у потпуности, свој аутономистички став. Напротив доминирала је одмереност која је требала да окупи око себе присталице најразличитијих политичких опција око заједничког интереса – Војводине. „Проглас, који је написан у доста благом тону изазвао је код неких Бошковићевих пријатеља прилично разочарање. Истакнути присталица овог покрета Евгеније Јоцић, адвокатски приправник из Петровграда изјавио је, да је то учињено због тога, да би се према приликама могла истицати заједничка листа са осталим опозиционим фракцијама, искључујући једино др Драгољуба Јовановића, са којима Бошковић и његови пријатељи не желе да ступе ни у какве односе. Јоцић каже да би присталице Војвођанског покрета тражили контакт и са присталицама Светислава Хођере и др Живка Топаловића... Тврди се да је већ дошло до контакта између народног посланика др Војислава Дошена[1074] и др Дуде Бошковића. Очекује се повратак народног посланика др Мирка Косића, из иностранства, па ће се приступити конкретним разговорима. Др Дошен је учинио потребне предлоге, које је Бошковић прихватио, па се верује да ће на предстојећим општинским изборима доћи до колаборације између ових двеју група."[1075]

Војвођански покрет Удружене опозиције је имао изузетно богату активност током ове предизборне кампање за општинске изборе. Свакодневно су организовани зборови по читавој Војводини и на њима је указиван значај победе идеја аутономије Војводине. Вођство покрета је врло опсежно

у Нови Сад у циљу да и овде потраже присташе, како би, тако ојачани могли ударити и на све оно што је сваком Југословену најсветије, а то је народно и државно јединство." Чланак: „На великом народном збору, који се одржава данас на Спасов-дан у 3 часа по подне, морају узети учешћа сви који осећају значај народног и државног јединства", *Југословенски народ* од 21. маја 1936; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 351.

[1074] „Осим успешне каријере адвоката, био је и истакнут политички радник. Припадао је Самосталној демократској странци Светозара Прибићевића. Залагао се за успостављање парламентаризма и основних демократских начела насупрот диктатуре. Био је и посланик Народне скупштине у Краљевини Југославији, у периоду од 1935. до 1938. као кандидат опозиционе листе Богољуба Јевтића. У односу на државноправно питање био је противник „племенског федерализма" тј. федерализације државе на националној основи, а присталица „покрајинског федерализма", односно покрајинских самоуправа као модалитета политичке консолидације државе. У том контексту, др Дошен је за Војводину претпостављао покрајинску самоуправу засновану на економској самосталности. Овакав став га је донекле приближио политичком становишту Војвођанског фронта. У Петровграду се бавио комуналном политиком, а истовремено је сарађивао са многим културним и научним установама."; Војислав Дошен (1895–1969), биографија, *Српски биографски речник.*

[1075] Извештај о политичким приликама у земљи од 18. децембра 1936; АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 31.

и агилно радило на промовисању идеја Војвођанског покрета. Одржана је 30. октобра 1936. године и Конференција вођства у Новом Саду, а теме су искључиво били општински избори. „Конференција војвођанског крила Удружене опозиције одржана је 30. 10. 1936. године у Новом Саду."[1076] Уколико посматрамо број одржаних зборова, а које је пропратило гласило Војвођанског покрета *Војвођанин*, а делимично и *Дан*, видећемо да је, заправо, ово период када се одиграла најинтензивнија политичка кампања Војвођанског покрета уопште. Из броја у број *Војвођанина* пристизали су рапорти са организованих скупова из многих места Војводине."[1077] Извештаји упућени Пресбироу током јула, августа, септембра, октобра и новембра месеца 1936. године такође су указивали на изузетну динамику политичких активности које је развила Југословенска радикална заједница, али и Војвођански фронт. Радило се на припреми избора, организовању омладинског подмлатка и о теренској агитацији путем зборова. Тако је у Извештају од 7. септембра 1936. писало: „Делатност организација Југословенске радикалне заједнице испољава се у припремању месних одбора пред општинске изборе; у оквиру месних организација спроводе се оснивања радничких као и омладинских секција у појединим местима. Присталице сепаратистичког Војвођанског фронта у вези са општинским изборима развијају живу агитацију, ширећи при томе међутим, највише антагонизма против Београда, јер су им пароле: Борба против србијанске хегемоније, Злостављање и искоришћавање Војводине, Потискивање Војвођана са свих чиновничких и јавних позиција и томе слично. Агитација се највише врши потајно и подземно."[1078] Изборна политичка активност, на шта указују извори, сводила се на међусобно разрачунавање Југословенске радикалне заједнице и Војвођанског фронта при чему су донекле актери били и Хрватска сељачка странка и

[1076] *Војвођанин*, 7. 11. 1936.

[1077] У листу су пратили број одржаних зборова. Тако је у *Војвођанину*, од 24. 10. 1936, писало да је број одржаних зборова до сада 125; у броју од 7. 11. 1936, пише да је број одржаних зборова до сада 131...У току кампање било је одржано, на основу извештаја у *Војвођанину*, близу две стотине зборова. Ове зборове помно је пратила и држава. Тако у Извештају Пресбироу од 5. октобра 1936, пише: Војвођанско крило Удружене опозиције развија стално живу агитацију у свим крајевима; сваке недеље приређује по више зборова; тако је у недељу 4-ог о.м. било опозиционих зборова у општинама Ада, Стара Кањижа и Бачко Градиште на којима су говорили Милан Ковачев и др Стеван Пурковић, опозициони народни посланици, затим др Жарко Јакшић, адвокат из Петровграда, др Василије Станковић, адвокат из Новог Сада, др Иван Нађ и други; на опозиционим зборовима у Рићици, Гакову, Телечки говорили су др Емилијан Глигоријевић, лекар из Сомбора, др Грга Вуковић, адвокат из Сомбора, др Адам Шлахтер, лекар из Крњаје и други."; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

[1078] Извештај дописника Централног пресбироа од 7. 09. 1936; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

то у вези са агитацијом међу буњевачком и шокачком популацијом.[1079]

Током изборних активности долазило је и до политичких трзавица и између војвођанских опозиционара и представника Хрватске сељачке странке. Проблеми су били персоналне природе, али су у својој суштини рефлектовали неслагање око простора за доминацију једне од опција. „У Војводини није ликвидиран сукоб, који је настао због тога што је централа у Загребу као организатора за Војводину одредила Хрвата Мишу Брајца, који по мишљењу Дуде Бошковића осим малог броја Хрвата у Банату никога за собом нема. ...Брајац је тражио од др Бошковића да му се обезбеди један посланички мандат у Војводини на листи Удружене опозиције. Како га је Бошковић одбио дошло је до сукоба између њих двојице... Пријатељи др Бошковића сматрају да је о свему томе реферисано и др Мачеку, али да је др Бошковић непопустљив, па би могло доћи и до прекида између Бошковића и Хрватског сељачког покрета, ако др Мачек не жртвује Брајца."[1080] Присталице опозиције који су остали доследни програмима српских опозиционих странака су били збуњени и остали недоречени и неактивни. Стекао се утисак да су, за ове општинске изборе, препустили носеће активности аутономистима и Хрватској сељачкој странци. Разлог томе су били и неуспели договори између представника Војвођанског фронта и опозиционих странака из Србије око заједничког наступа. Камен спотицања управо је било третирање Војводине. „.. У ствари што шире аутономије покрајине, са чиме се нису слагали представници демократа."[1081]

Војвођански покрет је, критикујући власт, тражио одбрану експлоатисане Војводине, а врло често су говори њихових представника били пуни емотивног набоја, у намери да створе што јачи популистички покрет. „Војводина, истинска права и потпуно сељачка Војводина! Стоји и чека, свесна да стоји пред одлучним моментом, јер је чекају општински избори, 6-ог децембра ове године. Тога дана: делом наше лепе и равне Војводине

[1079] „Присталице др Мачека настављају своју агитацију и у крајевима Дунавске бановине и то под видом културних приредаба. У Суботици је тако прослава 250-годишњице сеобе буњевачког становништва у ове крајеве претворена у хрватско-сепаратистичку манифестацију; град је био искићен хрватским заставама, говорници су искључиво истицали хрватство Буњеваца, глорификовали Хрватски народни покрет, певала се само хрватска химна, клицало се др Мачеку... Исто тако је у недељу у Сремској Митровици приређен био слет хрватских певачких друштава из Срема, те се и на овој свечаности искључиво манифестовало у хрватском сепаратистичком духу, изасланик др Мачека је држао чисто партијско-политички говор и ова је приредба такође добила демонстративно обележје хрватског сепаратизма."; извештај дописника Пресбироа од 17. августа 1936; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

[1080] Извештај о политичким приликама у земљи од 18. децембра 1936; АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 31.

[1081] Извештај дописника Пресбироа од 14. септембра 1936; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

наш сељачки народ, заједно са браћом радницима и оном свесном народном господом, која је одувек стајала на бранику свога сељачког народа и запостављеног радника, те задојена великим идеалом Светозара Милетића, Полита М. Десанчића и других наших војвођанских великана, стоји и чека спремна, свесна својих права и својих дужности."[1082]

Режимска штампа је одговорила изазову који је створен изборном утакмицом. Она је оптуживала главне политичаре Војвођанског фронта за политичку недоследност и превртљивост иза којих се крију „материјалнистички циљеви и богаћење."[1083] Изборне активности Југословенске радикалне заједнице су биле изузетно динамичне и многобројне. Најистакнутији члан странке у овој кампањи био је човек на челу новосадског одбора, тада и министар др Станковић. „Југословенска радикална заједница предњачи како у одржавању изборних конференција и зборова тако и у истицању кандидатских листа. Нарочито живу и агилну изборну агитацију развија г. министар Станковић који је током прошле недеље одржао среске конференције и зборове у Илоку, затим у Новом Кнежевцу, Сенти и Старом Бечеју."[1084] У неким местима је долазило и до грубог нарушавања изборних активности демонстрирањем личног и властодржачког ауторитета. Често су та места била мешовитог националног састава где је радикализам националне припадности најделотворнији. Тако је у Иригу представник Југословнеске радикалне заједнице, бивши члан Југословенске народне странке, грубо узурпирао пребројавање изборних резултата. Иако је ово речено у извештају поднетом Земљорадничкој странци и од стране њеног присталице, нисмо пронашли конкретан демантиј овог догађаја. [1085]

[1082] *Војвођанин*, 28. 11. 1936.

[1083] Тако Петровградска *Обнова* у чланку „Камелеони у нашем политичком животу", а у поднаслову: Зашто људи као Дуда Бошковић мењају политичку фарбу сваке године?, између осталог пише: „За непуних двадесет година ти политичари мењају пет кабаница: прво су били либерали, онда демократи, па самосталци, па прве присталице режима генерала Пере Живковића, да се сада ишчауре у војвођанске фронташе... И у очи пада одмах основна ствар: ови наши 'фронташи' крију своје 'Вјерују' као змија ноге. Отидите те на њихове зборове, чућете обичну парафразу на тешке привредне, друштвене и политичке прилике у којима се налази наша земља."; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 351.

[1084] Извештај дописника Централног пресбироа од 16. новембра 1936; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

[1085] „Поштовани господине Јовановићу, по Вашем налогу отишао сам јуче у Ириг. Тамо сам у разговору са људима из Ирига и околине сазнао да су владини људи, присталице ЈРЗ починили масу неправилности и гажења закона, а у самом Иригу делом на сам дан избора увече, а делом сутрадан похапшено је 33 човека који су у затвору тучени од градских стражара који су на дан избора доведени из Новог Сада." У даљем тексту следи опис изборне узурпације чији је виновник извесни свештеник Бранко Аврамовић. Извештај господину Јовану Јовановићу, шефу Земљорадничке странке од 30. децембра 1936; АЈ, Ф. 80, фасцикла бр. 31.

Специфичност политичке ситуације у Војводини је, у време општински избора, била уочљива у неколико чињеница. Југословенска радикална заједница је, у складу са својим програмским опредељењима, апострофирала три битна елемента своје предизборне кампање – српски национални идентитет Војводине у јединственој Југославији, економска стабилност и оживљавање села и на крају и дискредитовање вођа Војвођанског фронта у форми препознавања њиховог интересног и материјалног политиканства. У вези са деловањем опозиције фигурирала је изборна активност Војвођанског фронта и Хрватске сељачке странке. Њихова политичка аргументација била је различита, док је Фронт истицао засебност Војводине која ће штитити интерес, пре свега, војвођанског села, Хрватска сељачка странка је своју кампању заснивала на кроатизацији Буњеваца и Шокаца, на на омеђивању хрватског корпуса уз пропратну националну иконографију. Највећи проблем опозиције у Војводини било је непостојање заједничке платформе, круцијалне разлике у питању одређења Војводине, фракционаштво, национализам и демократска принципијелност.[1086] Снага владајуће Југословенске радикалне заједнице почивала је на располагању државним апаратом, финансијској моћи, реалној социјалној политици и делимично афирмисаној демагогији. [1087]

Према званичним резултатима саопштеним 9. децембра 1936. године, у изборима је од укупно 3.391.526 бирача учествовало 2.239.756 или 66%. За листе Југословенске радикалне заједнице је гласало 1.374.262 бирача или 61,4%, за листе Хрватске сељачке странке 348.092 или 15,5%, а за листе Удружене опозиције 248.137 (11,1%) бирача. Југословенска радикална заједница је победила у 2626 (69,8%) општина, Хрватска сељачка странка у 507 (13,5%), а Удружена опозиција у 318 (8,5%) општина.[1088] Изборни успех Југословенске радикалне заједнице био је очигледан и у Дунавској бановини. Од преко 571.000 бирача, за листе Југословенске радикалне заједнице је гласало 280.000 или око 70% бирача. Такође од 784 општине, Југословенска радикална заједница је добила већину у 621, а Удружена опозиција у 74.[1089]

[1086] „Опозиција по срезовима и појединим општинама иде готово свугде одељено, по партијским групацијама и фракцијама и без заједничке акције, да се само у појединим општинама може очекивати успех опозиције и да је знатно опао престиж покрета др Дуде Бошковића као и утицај мачековаца код буњевачко-шокачког и мађарског мањинског становништва и успех борбаша међу немачким мањинским становништвом."; извештај дописника Централног пресбироа од 16. новембра 1936; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

[1087] Треба истаћи да је за овакав успех ЈРЗ у Војводини, заслужна и уочи избора не случајно донета Уредба о ликвидацији сељачких дугова.

[1088] *Политика*, 9. 12. 1936.

[1089] Процене бановинске власти о исходну избора које су објављене непуних месец дана

Политичка упоришта Војвођанског покрета

Војвођански покрет је најснажније идеолошко, али и дневнополитичко упориште имао у стваралаштву и ставовима одређеног броја интелектуалаца окупљених око Матице српске.[1090] Тадашњи председник Матице био је др Радивоје Врховац,[1091] а секретар Никола Милутиновић.[1092] Она се че-

---

пре званичних резултата илуструју реалност при анализи. „Г. помоћник бана констатује према личним утисцима стеченим на својим инспекционим посетама и личном контакту са народом у појединим местима, затим према извештајима среских начелника као и према рефератима појединаца са терена, ово: 1. да су изгледи по Југословенску радикалну заједницу за ове општинске изборе врло повољни, 2. да се може рачунати на победу Владиних присталица у 70-80% од укупног броја општина...”; извештај дописника Централног пресбироа од 16. новембра 1936; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

[1090] Ближе о раду Матице српске у овом периоду, а у вези с овом проблематиком види: Д. Попов, *Историја Матице српске*, IV део 1918–1941, Матица српска, Нови Сад, 2001; Ж. Милисавац, *Матица српска 1826–1964*, Нови Сад, 1965; Б. Шимуновић, *Матица српска у Краљевини Југославији*, Задужбина Андрејевић, Београд 1997.

[1091] Др Радивоје Врховац (председник Матице српске, 1920–1935) рођен је у Лаћарку. Студирао је славистику и класичну филологију у Загребу, Грацу и Бечу. Готово цео свој радни век, 42 године, провео је у Сремски Карловцима, као професор, а од 1903. до пензије 1928. године као директор. Био је угледни педагог, књижевни историчар, критичар и естетичар. Основао је у Карловцима Стефанеум по угледу на пештански Текелијанум. Као председник Матице српске, оспораван и подржаван учествовао је у креирању њеног рада који се рефлектовао и на политички идентитет Војводине. „Знамо добро да смо били културнији од Сервијанаца, то бар није никаква тајна... Али без геџиног опанка остадосмо ми ипак под аустријском чизмом.” Види: Д. Медаковић (са којим је Врховец био у сродству), *Ефемерис*, књ. 1, Београд, 1991, 235; М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*..., 58; поводом изласка из штампе *Споменице* Радивоја Врховца, поводом 75-годишњице живота и 50-годишњице његовог рада, 1938, *Војвођанин* је објавио један текст који са јасним наклоном сведочи о раду Врховца. „У послератном јавном животу Војводине мали је број људи који су читавог свог века водили народну бригу, а нису никада имали амбиције да постану народни представници и воде велику државну политику. Још је мањи број наших јавних радника који су цео свој живот провели у једном малом месту у унутрашњости, на истој дужности, у истом заводу, не мислећи на даљу каријеру и више положаје у чиновничкој хијерархији... Под Врховчевим председништвом реформисана је и знатно проширена Матичина издавачка делатност. Поред *Летописа и Годишњака* 1. маја 1934, појавио се први број *Гласа Матице српске*, који излази с успехом и данас. Смер и правац листа одредио је сам Врховац; *Војвођанин*, 8. 10. 1938.

[1092] Др Никола Милутиновић рођен је у Панчеву 26. јануара 1879, у богатој грађанској породици. Похађао је класичну гимназију у Рожњави. Студирао је права и славистику у Будимпешти и Клужу. Члан Матице српске постао је 1905. Године 1932, постао је секретар Матице српске и активно је учествовао у креирању политичке сцене Војводине, заступајући, пре свега, идеолошка и политичка становишта Демократске странке, уз свесрдно залагање за артикулацију војвођанских политичких интереса. Умро је 19. септембра 1969. године у Новом Саду. Види: Н. Милутиновић, *Аутобиографија*,..., Н. Гаћеша, Др Никола Милутиновић

сто оглашавала са коментарима о војвођанском политичком идентитету, стављајући га у контекст традиције српског покрета у Угарској током XIX века.

Делатност Матице српске у периоду до 1929. године био је обележен намером да се, у складу са духом новоформиране државе и истрајношћу на традицији, донесе нови Устав Матице српске.[1093] као и да се профилише као научно-истраживачка институција која се бави друштвеним проблемима простора Војводине, трагајући за најбољим могућим решењем и кроз упоредну анализу европских и светских културних кретања. Са тим у вези изашао је знатан број чланака у часопису Матице српске који су се, писали смо о томе трудили да понуде добра решења за комплексна питања. Након увођења диктатуре, Матици српској као установи приватне грађанске иницијативе и економски независне од државе, државни органи нису могли да наметну програмску политику. Тада је Генерална дирекција пореза Министарства финансија донела одлуку да Матица српска мора да плаћа порез на приход од земљишта и зграда које поседује.[1094] У Матици српској је „владало уверење да је држава оваквим тумачењем закона учинила неправду према установи, која је, током своје дуге историје, управо, захваљујући својој материјалној независности, очувала самосталност и независност у области неговања српске националне и културне баштине."[1095]

Тих година Матица српска је постала поприште сукоба који је имао и своју политичку пројекцију. Дошло је до сукоба Управе Матице српске и њених опонената у Књижевном одбору.[1096] Заправо, био је то сукоб традиционалне концепције рада, којој су били наклоњени чланови Управе: Никола Милутиновић, Александар Моч, Жарко Јакшић, и др.[1097] С друге стране, другу групу предводили су др Мирко Косић и др Федор Никић у намери да смене стару управу и 'негују истински југословенски дух'. Присталице њиховог рада били су: Марко Малетин, Вељко Петровић, Светислав Марић, Милан Кашанин, Стеван Ћирић, и др. У критици руководства Управе Мати-

---

(некролог), *Зборник за историју МС*, бр. 1, Нови Сад 1970, 190–191.

[1093] РОМС: Устав Матице српске из 1920. и 1923, М 8413 и М 8412.

[1094] У Рукописном одељењу Матице српске сачувана је Жалба Матице српске, на ову одлуку, М 8307.

[1095] Б. Шимуновић, *Матица српска у Краљевини…*, 29.

[1096] Сукоб је изазвао и прави скандал на седници 1. септембра 1929, због неслагања Управе да прихвати преко 800 нових чланова Матице српске углавном из реда добровољаца и колониста насељених у Војводини. Тада је интервенисала и полиција.

[1097] Они су, углавном, били чланови или присталице Самосталне демократске странке, Светозара Прибићевића; види: В. Крестић, In memoriam – Др Федор Никић, *Зборник Матице српске за историју*, св. 46, Нови Сад 1992, 202–213.

це узео је учешће и др Станоје Станојевић.[1098] Раскол и дискусије у Матици српској наизглед ће прекинути долазак 1932. године Николе Милутиновића за секретара.[1099] „Долазак Милутиновића на место секретара имао је и политичку димензију и био одраз сарадње између самосталних демократа, демократа и радикала[1100] у време оживљавања политичког рада политичких странака у Краљевини Југославији почетком тридесетих година."[1101]

Глас Матице српске,[1102] који је покренут у време обележавања седамдесетогодишњице пресељења Матице српске из Пеште у Нови Сад, 1934.[1103] године, се већ у првом броју, цитирајући говор[1104] Јована Цвијића на Скупштини Матице српске 14. јануара 1922. године о томе да „је у Србији увек тако било, а тако и у новој нашој држави: сваки крај треба сам да се бори за оно

[1098] Станоје Станојевић, чијом су оставком у Књижевном одбору превирања и почела, објавио је у *Политици* од 5. септембра 1929. чланак „Срамота", у намери да покуша да образложи проблеме у Матици српској, а тражећи њихов корен у односу између Срба „пречана" и Србијанаца. „У Војводини је колевка српске просвете, српске науке и културе. Војводина је дуго времена била представник и вођ српске књижевности и зачетака српске науке... И доцније, када је центар српске просвете, културе и науке пренет у Београд, Војводина се стално поносила, што је она била творац и представник српске књижевности и науке. И после уједињења, Војвођани су се често хвалили тиме, бусали се у груди, са поносом помињали та факта, и са омаловажавањем некултурнога човека, са висине говорили о другим српским покрајинама у томе правцу, особито о Србији, одакле им је дошло ослобођење. Они су Војводину сматрали за културно-аристократску провинцију у нашој држави, а себе све од реда, за рођене, Богом дароване и патентиране 'културтрегере' у овој нашој 'бедној' и 'некултурној'земљи."

[1099] „Две године доцније, одазивајући се позиву тадашњег председника Матице српске Радивоја Врховца, потпредседника др Александра Моча и чланова Матичине управе др Жарка Јакшића, Ђоке Павловића и других, јавио сам се на расписани конкурс на упражњено место Матичиног секретара 8. 6. 1932, јавило се 10 кандидата. Изабран сам на заједничкој седници Књижевног и Управног одбора 20. 11. 1932. Од 23 присутних чланова за мене је пало 15 гласова. Избор је извршен тајним гласањем."; види: Н. Милутиновић, *Аутобиографија*..., 18.

[1100] Јоца Лалошевић, који је био председник Месног одбора Радикалне странке у Сомбору, био је и председник Месног одбора Матице српске у Сомбору.

[1101] Б. Шимуновић, *Матица српска у Краљевини…*, 33.

[1102] „Мојом иницијативом и на мој предлог покренут је *Глас Матице српске* 1. 5. 1934. Док је *Летопис* био месечни часопис за књижевност и науку, *Глас* је одмах од почетка постао лист за савремена питања, излазио је два пута месечно и пратио живе токове актуелних збивања." види: Н. Милутиновић, *Аутобиографија*..., 20.

[1103] Први број *Гласа Матице српске* изашао је 1. маја 1934.

[1104] Сматрамо да није посреди случајност у идентичном одабиру цитата из говора Јована Цвијића од стране Николе Милутиновића и Жарка Јакшића при образложењу њихових ставова. Оне су веома добар темељ за разградњу сложеног државног облика оличеног и у федерализму.

што му као обласној целини треба”[1105] и пронашавши у њему „идејног покретача и оснивача” Војвођанског покрета[1106], определио за афирмацију покрајинске аутентичности у југословенским, али и српским оквирима. Никола Милутиновић је у првом броју *Гласа Матице српске* писао о потрази за идентитетом Војвођана. „У нашем Војвођанству треба гледати ону садржину коју оно у истини стварно представља, оно значи љубав нашу за ову груду земље, за ове области Југославије, кад је реч о Војводини, реч је о Југославији. Наше Војвођанство представља бригу нашу и старање наше да српски живаљ у овим крајевима Југославије заузме поново своје старо место које је држао пре него што су Беч и Пешта отпочели да остварују своју колонизациону политику о овим нашим крајевима. Наше Војвођанство[1107] у потпуном је складу са Југословенством наше велике Отаџбине, јер Југословенство у овим крајевима представља, у првом реду, и бројно најизразитије наш војвођански српски живаљ. Још 1924. године Васа Стајић писао је у *Летопису Матице српске* „Толико се Војводина целом својом мисионарском прошлошћу није научила о себи да мисли. Изневеравајући себе, свака покрајина изневерава целину.”[1108]

Иако су се културни и јавни делатници Матице српске трудили да очувају свој рад од призвука дневнополитичких догађаја, десило се супротно. Пре свих, Никола Милутиновић и његов рад, од стране опозиционих странака из Србије, је нападан као један од главних идеолога војвођанског сепаратизма.[1109] „Уз свестранију националну активност Срба на војвођан-

---

[1105] Ј. Цвијић је ту говорио у контексту идеје да Нови Сад, Каменица (Сремска) и Карловци (Сремски) треба да постану један град. *Глас Матице српске*, број 1, 1. мај 1934, 4; осим тога, ове речи Ј. Цвијића се поново помињу и у броју 37 од 1. новембра 1935, у чланку Н. Милутиновића, „Задовољење покрајинских потреба”, инв. бр., П III 261.

[1106] „Сам првак тог Фронта Душан Бошковић говорио је касније да су управо мисли и пароле из овог матичиног гласила служиле за формулисање Програма грађанске опозиције у Војводини, а то је иритирало многе тадашње чланове Матице и одбијало их од учешћа у њеном раду.”; Д. Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Нови Сад 1983, 454.

[1107] Н. Милутиновић, је наглашавао да „Српска Војводина”, као посебан део Дунавске бановине, „постоји као стварност и обухвата: алибунарски, апатински, бачкопаланачки, бачкотополски, батински, белоцрквански, великобечкеречки, великокикиндски, вршачки, дарђански, жабаљски, земунски, илочки, иришки, јашатомићки, ковачички, ковински, кулски, новобечејски, новокањишки, новосадски, оџачки, панчевачки, румски, сенћански, сомборски, сремскомитровачки, старобечејски, старопазовачки, тителски и шидски срез. У њој се налазе градови Бела Црква, Велики Бечкерек, Велика Кикинда, Вршац, Нови Сад, Сента, Сомбор, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Стара Кањижа и Суботица, затим варошице Инђија, Рума и Шид и трговиште Ириг.”, види: „Српска Војводина”, *Глас Матице српске*, 1. фебруар 1935; Б. Шимуновић, *Матица српска*..., 104.

[1108] *Глас Матице српске*, 1. мај 1934, 3.

[1109] „...Ове Магарашевићеве алузије јасно су се односиле на чланке мога оца, објављене

ском простору, *Глас Матице српске* се отворено залагао и за признавање 'посебног положаја' Војводине у државном систему Краљевине Југославије. Заступање става о изузетном, а недовољно признатом значају Војводине у јавности је прихватано као агитација за опозициони Војвођански покрет и својеврсно 'цепање Српства', Матица српска је од стране опонената такве политике представљана као центар својеврсног сепаратизма пречанских Срба."[1110] Ондашња провладина штампа је оптуживала Матицу српску да је легло опозиционих странака, пре свих Самосталне демократске странке. „У 67. броју новосадског дневног листа *Дана*, од 14. августа о. г. (реч је о 1935), изашао је чланак под насловом „Како да се организује културни рад у Војводини". Анонимни писац овог чланка у вези са радом Матице српске наводи, између осталог, да групу људи око Матице српске представља један скуп партијских присталица бивше Самосталне демократске странке која никад није имала присталица у широким народним слојевима.... У даљем тексту чланка писац чланка оптужује уредништво Матице српске „да води партијску политику". Никола Милутиновић у свом одговору одлучно одбацује ове оптужбе. „Одбијам, пре свега, ону неумесну инсинуацију пишчеву, да се из Матице српске хоће да води нека партијска политика. Матица српска је културно-просветна установа[1111], а њезини су чланови исправни

с времена на време у *Гласу Матице српске*, који су сви Матичини чланови добијали бесплатно и снажно утицала на јавно мњење у Војводини. У овим чланцима се начелно расправљало о многим актуелним питањима, између осталог, и о запостављености Војводине 'у новим данима' о задовољењу покрајинских промена државноправног система у духу једнакости и равноправности свих наших земаља и покрајина. У свему томе није било ничега тенденциозног – у извесном 'страначко-политичком смислу.'"; види: К. Милутиновић, *Аутобиографија*, РОМС, М 15.779.

[1110] Б. Шимуновић, *Матица српска у Краљевини*…, 52; „Осетивши се довољно чврстом у Матици, група Војвођанског фронта почиње активнију политичку делатност кроз ову културну организацију. Избором дотадашњег потпредседника др Александра Моча за председника Матице српске 1936. године се могла водити одређенија политика једне политичке групације. Кроз *Глас* и новопокренуте народне читанке она је ширила идеје Војвођанског покрета, залажући се више за покрајинска аутономна права него за политичке и демократске слободе."; Ж. Милисавац, *Матица српска*..., 144–145.

[1111] У образложењу запостављености Војводине, присталице Војвођанског покрета су указивале и на запостављеност у културно-просветном смислу. Тако је у *Војвођанину* од 18. априла 1937, изашао чланак „Војводина и цифре буџета Министарства просвете", у којим, између осталог, пише: „Војводина је без сумње, поред Словеније, Подравине и једног дела приморја, културно најекспонованији крај. А када размотрите буџет расхода Министарства просвете, залудно ћете тражити кредите за подизање југословенске културе у овим крајевима. ..Нигде се не даје много, али Војводина баш ништа не добија ни од тих малених кредита.... У Војводини наша државна културна политика није заинтересована за библиотеке, а колико би корисније могла послужити Библиотека Матице српске када би имала сталну годишњу помоћ ма и од две-три десетине хиљада динара? У Војводини се налазе веома важне државне,

Срби и Словени без обзира на њихову припадност политичким странкама... Чланови појединих одбора Матичиних и Главна скупштина њезина не воде никакву партијску политику; у разноврсној њиховој делатности имају једино у виду оне високе културно-просветне задатке којима служи Матица српска од свога постанка до данас. Писац чланка настојава, да унесе забуну у редове чланова Матице српске па да се ови опредељују према политичким партијама. – Таква настојања су за осуду и треба их у свом нездравом зачетку угушити..."[1112]

Многи противници рада Матице српске трудили су се да минимизирају њен значај, сматрајући да је она везана за веома узан круг људи и да нема ширег утицаја међу становништвом. „Од годишње Скупштине из 1933. године па до данас порастао је, истина, досадашњи број Матичиних чланова са 500 нових, али то није довољно. Треба само сравнити број чланова српске Матице у Новом Саду са бројем чланова словачке Матице у Турчанском Светом Мартину, па видети грдну разлику. Матица словачка у Турчанском Светом Мартину имала је већ 1935. године 26.000 чланова. Матица Словачка прикупила је само 1934. године 5000 нових чланова. Матица Српска у Новом Саду нема укупно толико чланова...1932. пријављено је Скупштини само 27 нових чланова, 1933. само 53 нова члана."[1113]

Иако су напади одлучно одбијани, контекст деловања Матице српске, односно *Гласа Матице српске* на челу са Николом Милутиновићем јесте била друштвена делатност за очување идентитета Војводине са истовременим залагањем за јачање српства у њој. Прихватањем идеје да Војводина буде засебна јединица, Никола Милутиновића је протежирао идејама федералистичке концепције Самосталне демократске странке[1114], иако то он није

самоуправне и приватне архиве које би ваљало проучавати да би се расветлила прошлост тако важног краја. Међутим, кредити за ту сврху су управо незнатни, а ево како су распоређени: Државна архива у Београду добија 285.479 динара, Архива у Скопљу 100.233 динара, Земаљска архива у Загребу 145.861 динара, Архива у Новом Саду 53.410 динара, а у Дубровнику 110.636 динара... Најинтересантније је југословенска културна политика не сматра за потребно да ишта треба учинити за један војвођански музеј..."

[1112] Види: *Глас Матице српске*, бр. 32, 15. август 1935. и *Дан*, бр. 67. од 14. августа 1935.

[1113] *Правда*, 12. 4. 1936.

[1114] Заправо у *Аутобиографији* Н. Милутиновић је навео да је члан Самосталне демократске странке од 1924. године. „Приликом тешке унутрашње кризе у Демократској странци (1922–1924) држао сам се по страни. На једном поверљивом састанку, упитан од самог Прибићевића шта мислим, одговорио сам му да сматрам да би јединство странке требало чувати по сваку цену, макар и уз велике жртве, да не би требало цепати странку, а најмање улазити у било какав аранжман са радикалима. Остао сам у мањини. Кад је, ипак, дошло до издвајања огромне већине демократа из пречанских крајева и до формирања нове политичке партије, Самосталне демократске странке (1924) под вођством Светозара Прибићевића, и ја сам заједно са осталима приступио новој странци. Нисам се хтео одвајати од својих старих

желео никада да посведочи.[1115] Његови бројни чланци, као што је „Задовољење покрајинских потреба", указују на његову страначку опредељеност. „Задовољењем покрајинских потреба ће се, углавном, решити и хрватско и словеначко и српско питање. Јер у Југославији стварно постоји и српско питање, а постоји зато, јер у Југославији постоје у већем броју и српске покрајине. Једна је Србија, друга Јужна Србија, трећа Војводина... Задовоље ли се покрајинске потребе српских покрајина, решено је и српско питање... По себи се разуме да и Војводина има својих покрајинских потреба... Да би се задовољиле покрајинске потребе Југославије, требаће омогућити покрајинама да се највећи део пореских терета појединих покрајина врати истим тим покрајинама, речју: требаће увести такву пореску политику да свака покрајина већим делом својих прихода располаже сама... Треба већ једном престати са досадашњом праксом да поједине странке, из Главног страначког одбора, натурују појединим покрајинама политичаре које – част изузецима! – не могу да пласирају у области из којих су поникли, баш зато што их те области не познају, или неће, или их исувише добро познају. Војводину у народном представништву треба да представљају искључиво само Војвођани."[1116]

Неколико месеци касније *Глас Матице српске*, односно Никола Милутиновић, опет указује на значај покрајинског одређења Војводине у чланку „Потпуна равноправност покрајина" не прецизирајући саме покрајине. „И да Војводина у својој историјској прошлости није никад тражила своју посебну политичку територију, требало би јој ту покрајинску посебност обезбедити данас у Југославији... Ма на колико се зато хрватских, словеначких и српских хомогених и мешовитих покрајна буде делила Југославија: Љубљана, Загреб и Београд остаће ипак наше велике метрополе Срба, Хрвата и Словенаца..."[1117]

Да оптужбе *Дана* о доминацији одређене политичке опције у Матици српској нису биле без основа говори и податак да је *Војвођанин* преузимао одређене чланке из *Гласа Матице српске* и редовно извештавао о догађаји-

---

другова, са којима сам се борио за заједничке југословенске идеале, и ушао у нову странку, иако политику Националног блока и режима Пашић – Прибићевић нисам одобравао."; види: Н. Милутиновић, *Аутобиографија*..., 15–16.

[1115] „Никола Милутиновић се чувао да преко Гласа непосредно и отворено агитује за своју Самосталну демократску странку... Милутиновић је, међутим, износио у Гласу идеје за које се залагао Војвођански фронт... Матица у својим гласилима, по Милутиновићевим речима, афирмише идеологију војвођанске националне политике свесна да има штошта да у њој усаврши и протури."; Д. Попов, *Историја Матице српске*..., 94–495.

[1116] „Задовољење покрајинских потреба", *Глас Матице српске*, бр. 37, 1. 11. 1935.

[1117] „Потпуна равноправност покрајина", *Глас Матице српске*, бр. 48, 15. 4. 1936.

ма везаним за рад Матице српске. Ову повезаност, која се треба протумачити као заједнички циљ, а то је изградња војвођанске политичке оригиналности, као и чињеницом да су многи људи из Матице српске били и присталице Војвођанског покрета, очигледно илуструје преузимање чланка „Нема више тзв. бивше Војводине" из *Гласа Матице српске* у лист *Војвођанин*.[1118] „...Уз остале многе узроке, за лоше стање у Војводини криви су и они многобројни наши Војвођани који су веровали и претпостављали да у нашој новој националној држави није потребно водити посебну бригу о Војводини, када је и она саставни део наше велике нове отаџбине... Годинама се препуштало другима да представљају Војводину, да управљају Војводином и да се брину о Војводини... Данас је и опет васкрсла стара Војводина и нико не говори више о бившој Војводини...Војвођане у Војводини чека велики напоран посао да изведу Војводину из данашњег лошег и неповољног стања. Али тај труд мораће бити крунисан успехом чим су изнова васкрсли Војводина и Војвођанство. У пословима око васкрса старе Војводине има својих великих заслуга и Матица српска. Овде у овом њезином малом листу први пут се писало за ових последњих неколико година о војвођанској покрајинској свести, о Војвођанском покрету и о потреби задовољења покрајинских потреба Војводине."[1119]

У својој аутобиографији Никола Милутиновић је био веома јасан у ставу да је, заправо, он идеолог концепције аутономије Војводине. „Поред многих других актуелних питања, ја сам у низу чланака објављених у раздобљу од 1934. до 1941. поставио и разрадио нову концепцију о аутономији Војводине, која се битно разликовала од ранијих предлога и поставки наших грађанских политичара. Могу рећи без икакве лажне скромности да су војвођански демократски опозициони листови, прво *Панчевац*, у редакцији Дуде Бошковића, а затим *Војвођанин* под уредништвом Спасе Благојевића, акцептирали и популаризовали моју концепцију о аутономији Војводине. По себи се разуме, присталице шестојануарске диктатуре и доцнијих режима оштро су ме нападали што увлачим 'политику' у Матицу српску, иако ја нисам писао о овој проблематици као страначар, као присталица Војвођанског покрета, него са једног више теоретског гледишта, онако као што је Полит 60-тих година прошлог века писао о Југословенској федерацији и Источној Швајцарској."[1120]

[1118] Чланак је у *Гласу Матице српске* објављен 1. 12. 1935, а у *Војвођанину* скоро две године касније 3. 10. 1937.

[1119] *Глас Матице српске*, 1. 12. 1935.

[1120] Види: Н. Милутиновић, *Аутобиографија*,... 21, чланци Н. Милутиновића који се баве проблемом аутономије Војводине у: *Глас Матице српске*, „Осиромашила је Војводина", бр. 21; „Национализација Војводине", бр. 22; „Покрајинска војвођанска свест", бр. 28 и „За-

Развијајући даље своју идеју о покрајини Војводини, Милутиновић је све више, у вези са тим, комуницирао са оним политичким првацима из Покрајине којима је идеја о аутономији била најближа. То су били политичари из Војвођанског покрета, а пре свих представници самосталних демократа. У његовом концепту уставног решења земље који је изложио у Елаборату о могућем уставном решењу проблема Војводине, [1121] Милутиновић је дошао до становишта да су, поред три покрајине српског, хрватског и словеначког ентитета, потребне и две мешовите покрајине, и то Босна и Херцеговина и Војводина, као противтеже племенској хегемонији. „Две такве покрајине довољне су да се племенске размирице и несугласице одстране. Ове две покрајине морају такође постати потпуно равноправне са трима осталима."[1122] Војводина је у овом контексту морала да обезбеди доминацију словенског живља[1123], при чему је постојала равнотежа српског утицаја (преко Новог Сада као центра) и хрватског утицаја чији би центар био Осијек. „Милутиновић констатује да што је Нови Сад за војвођанско српство, то треба да је Осијек за војвођанско хрватство."[1124] Овај концепт је захтевао „обогаћивање" српске Војводине територијама где је хрватски живаљ био доминантан, а то је Осијечки котар. Идеја је наметала нужност српско-хрватског споразума око, на овај начин, дефинисане Војводине. „Милутиновићеви погледи на уставно решење проблема Војводине сасвим коинцидирају са уставним нацртом групе загребачких интелектуалаца и схватањима Војвођанског фронта."[1125]

довољење покрајинских потреба", бр. 37; сви из 1935; „Потпуна равноправност покрајина", бр. 48 из 1936; „Благостање Војводине", бр. 91; „Питање благостања Војводине", бр. 93 – сви из 1938; „О онима који не желе Војводини изнимно благостање", бр. 95 из 1939, „Окупљање Срба и споразум са Хрватима", бр. 106 из 1940; Библиографија радова Николе Милутиновића, према наводу Косте Милутиновића, његовог сина, има 160 радова.

[1121] Види: Р. Кончар, *Опозиционе партије*..., 250–255.

[1122] Елаборат Н. Милутиновића о могућем уставном решењу проблема Војводине, Р. Кончар, *Опозиционе партије*..., 251.

[1123] Вођен идејом да обезбеди словенску доминацију у Војводини, Никола Милутиновић је понудио статистичке податке: „... У том смислу предлаже да територијално заокружење војвођанске аутономије обухвати Банат, Бачку, Барању, цео Срем за жупанијским, винковачким и вуковарским котаром, и осјечки котар са Осијеком. Таква покрајина осигурала би бројну надмоћност словенског живља и имала би 935.651 Срба и Хрвата, 4.643 Словенаца, и 103.489 осталих Словена, или укупно 1.043.783, наспрам 407.878 Мађара, 385.319 Немаца, 64.155 Румуна, 711 Арнаута, 226 Талијана и осталих 14.961, односно укупно 873.249 несловена. Према тој статистици, која је заснована на службеним подацима о попису становништва из 1931, у Војводини би са целим Сремом, осјечким котаром и Осијеком било 170.534 Словена више од несловена. У релацији Срби–Хрвати на овом простору, Срба би било 698.538, а Хрвата 237.113. Из такве статистичке анализе Милутиновић закључује да Срем и Осијек повећавају број Срба и Хрвата у Војводини за 222.799 становника (Срба за 197.692 и Хрвата за 137.186). Види: Р. Кончар, *Опозиционе*..., 250–251.

[1124] Р. Кончар, *Опозиционе*..., 251.

[1125] *Исто*, 253.

Разрађујући идеју о доминацији словенског живља у Војводини, Милутиновић је афирмисао појам „национализација Војводине" који је претпостављао планско бројно јачање словенског живља у Војводини. „Хоћемо бројно јачање српског, југословенског и словенског живља, не путем денационализације наших народних мањина, не путем насилног однарођивања наших народних мањина, него путем нових миграционих покрета, путем природног ненасилног освајања, путем експанзије своје националне културе, путем просветне офанзиве, путем природног пораста нашег живља, спречавањем исељавања нашег националног живља, враћањем изгубљеног властитог поседа, етапним спровођењем национализације, природним процесом, националним престижем, добровољним слободним насељавањем националног живља у ове крајеве, приливом наших свежих националних снага са целокупног етничког подручја Јужних Словена, спонтаним досељавањем[1126]...Српство, југословенство и Словенство у Југославији треба изнова да прими на себе изгубљену улогу репрезентативног живља у овим крајевима."[1127] Услов ове експанзије словенства у Војводини мора да буде њена примамљивост оличена у снажној економији. „Свако повећање привлачне снаге војвођанских крајева, путем економског подизања, требаће да изазове појачано притицање српског и југословенског живља у Војводини."[1128] У

[1126] Милутиновић помиње повећање словенског становништва Војводине за 300.000 нових досељеника који ће омогућити да Војводина постане југословенски Ел Дорадо, југословенска Нова Америка.

[1127] „Национализација Војводине", *Глас МС*, бр. 22, 15. 3. 1935; о проблему национализације, Милутиновић је први пут писао још 1932, у *Народној одбрани*, у чланцима: „За национализацију југословенског Североистока" и „Улога Новог Сада у национализовању југословенског Североистока".

[1128] „Национализација Војводине"; ову своју идеју Н. Милутиновић је поново афирмисао и у чланку „Благостање Војводине", бр. 91, *Гласа МС* од 15. 1 1939. Овај његов чланак као и идеја о „национализацији Војводине" коју је афирмисао током ових година, представљена је као нереална у чланцима „Благостање Војводине", у: *Дан* од 21. и 22. јануара 1939. „У истом броју и на истој страници објављен је чланак „Благостање Војводине" др Николе Милутиновића. „Главна је тема у том чланку снажење словенског живља у Војводини. Сваки Србин ће се обрадовати када прочита тај чланак...Дивно би све то било! Но, када се човек пробуди из сна и почне стварно мислити, види да је све то 'фатаморгана'..Нека нам г. др Милутиновић одговори да ли има у историји случајева да је једна држава колонизирала за 20 година на једно тако мало подручје, као што је Војводина, 300.000 душа?...У Војводини свака стопа земље има свог грунтовног власника... Ако је г. др Милутиновић мислио да треба населити 300.000 сељака, нека нам каже одакле би узео тај број и одакле би им дао земљу, када још није збринута ни сва војвођанска сиротиња?...Од године 1928–1935, дакле 7 година била је економска криза. Остаје од 20 година, 10 година просперитета. За тих 10 година, по г. Милутиновићу требало је створити чуда!... У свом чланку пише г. др Милутиновић, да би требао Нови Сад да има три пута, а остале вароши два пута толико становника као данас. То би било око 500.000 душа више. Питамо г. др Милутиновића одакле би донео тих 500 хиљада душа?

том контексту Милутиновић је опредељивао и рад Матице српске. „Матица српска указује на потребу да се подигне материјално благостање Војводине, како бисмо дошли до њезине национализације."[1129]

Из свега овог изреченог, по Милутиновићу, произлазила је тачно одређена мисија коју Војводина мора да испуни. „Из чега би се састојала данашња мисија Војводине? Да, удружена са другима истих начела и истих уверења, узме иницијативу за уношење европских погледа, културних метода, широких видика, модернијих схватања у наш јавни живот, да се заузме за ново схватање државе и њезине високе улоге, да захтева нове људе, нове програме, нов морал, нов начин борбе, да сарађује на одвајању државе од партије, чиновника од партизана, поштеног јавног радника од саможивог рачунџије, на организовању једне модерне и моћне државе у којој ће се политичка борба схватити као сукоб идеја, а не као сукоб амбиција и интереса, у којој ће се поштовање закона издићи на степен догме и у којој ће се радити у духу праве демократије која црпе снагу у слободи и вољи народа."[1130]

Да би Војводина могла да оствари своју мисију, потребно је било афирмисати војвођанску свест. Један од модалитета јачања те свести, по Милутиновићу, било је оснивање војвођанских академских клубова. „Већ одавно се осећа потреба за војвођанским академским клубовима. Многи наши претходници су помишљали на то, али увек су и даље војвођански академичари остајали неорганизовани, незближени, неупознати... Жеља нас, који оснивамо ове клубове, јесте да и ми, и наше млађе колеге, никад не забораве Војводину, а камоли да се одрекну, када би јој по својим положајима могли помоћи. Нећемо да и међу нама буде таквих који једном тврде да нема Војводине, да је она своју улогу одиграла, да је она историјски појам, да постоји само 'бивша' Војводина... Ти клубови морају имати једну специјалну задаћу, једну вишу, светлију дужност. Они морају војвођанским академичарима подићи свест, коју данас нажалост многи немају, а то је војвођанска свест."[1131]

У нашој држави су најразвијеније вароши баш у Војводини... На југу се тек сад формира право варошко становништво... Колонизација се врши постепено и смишљено. Не врши се у маси и у једном кратком времену. Онај сиромашак кога населе треба да постане самостална привредна јединица, а не да падне на милост државе и друштва... Наша држава је састављена из разних покрајина, које су стотинама година одвојено живеле. Између ових покрајина влада суревњивост. У свакој покрајини се чује да је она запостављена...Да се спроведе све што је у своме чланку г. др Милутиновић написао, треба народ Југославије, осим државног, бановинског, општинског, црквеног буџета и кулука, да милијарде троши на инвестиције... Сумњамо да би на ово пристали и Срби Војвођани, а о Немцима, Мађарима, Румунима и Словацима нећемо ни да говоримо."; *Дан*, 21. и 22. јануар 1939.

[1129] „Војводина и Матица српска", *Глас Матице српске*, бр. 26, 15. 5. 1935.

[1130] *Глас Матице српске*, 15. јуни 1936.

[1131] *Глас Матице српске*, 15. децембар 1935.

Никола Милутиновић се активно уплитао у чисто страначка питања Самосталне демократске странке, а у контексту оправдања остварења свог концепта. Предлагао је Душану Бошковићу да трансформише Самосталну демократску странку у Српску сељачку странку, а да Хрвати оснују Хрватску сељачку странку. Ове странке би образовале Српско-хрватску сељачку коалицију. Његов темперамент и начин рада били су често мета напада многих његових неистомишљеника. Тако је прозиван да је од Матице направио 'породичну прћију' и да је 'формално и стварно диктатор у Матици српској.'"[1132]

Овај свој концепт надахнут идејом југословенске нације у федеративном државном уређењу, као противтежу националног тријализма у федеративном државном уређењу, након Споразума Цветковић-Мачек, Никола Милутиновић је ревидирао.[1133] Прихватио је идеју да Војводина егзистира у оквиру српске федералне јединице. Напуштајући идеју Војводине као засебне федералне јединице, Милутиновић се удаљавао од гледишта Самосталне демократске странке и Хрватске сељачке странке, а приближавао становишту демократа. Оно од чега Никола Милутиновић није желео да одступи у својим политичким сагледавањима Војводине јесте: обезбеђивање

[1132] Види полемику коју је Н. Милутиновић водио на страницама *Дана* са представницима Омладинског народног универзитета, који су га оптуживали, између осталог, и за новчане малверзације, катихизијски однос и непотизам у Матици српској; види: *Дан* од 21, 25. и 29. јануар 1939.

[1133] У новембарско-децембарском броју *Гласа Матице српске* за 1939, Н. Милутиновић је објавио чланак „Да ли и Срби на окуп". Између осталог, он ту пише: „Зар је потребно још којем Србину доказивати да покличи: Хрвати на окуп, Словенци на окуп, нису наперени против Српства у Југославији? Није се зато нашао никад ни један Србин да је ово прикупљање Хрвата и Словенаца осудио и негодовао. Не замерају ни Хрвати ни Словенци што се и код Срба, једва једном, дошло до сазнања да и Срби ваља да се окупљају ако желе себи добро. И када нема таквих Хрвата и Словенаца којима би сметао поклич: Срби на окуп, зашто да је онда неким Србима криво што су, ево, и Срби одлучили да се прикупљају?...Камо лепе среће да смо се већ раније окупљали, ми Срби па нам је већ раније било пошло за руком да сперемо са себе срамну љагу да су Срби, да је српски народ хегемонист и шовинист." До фебруара 1940, у *Гласу Матице српске* су уобличени ставови о преуређењу Југославије, а били су засновани на идејама Српског културног клуба. „Ако Славонија, Далмација, Херцеговина не представљају самосталне федеративне јединице, већ су саставни делови јединствене Бановине Хрватске, не могу ни друге историјске покрајине, настањене српским живљем, бити издвојене из српске јединице." Види: *Глас Матице српске*, „Нема лажне демократије", фебруар 1940. Прихватање ове концепције није значило одрицање од Југословенства, напротив, оно је и даље истицано као „велика и жива револуционарна мисао, с којом би се могао поносити и већи народ." Види: Др М. Поповић, „Наш национални рад", *Глас Матице српске*, фебруар 1940. Југословенство, односно Југославија је за њих била државни оквир у којој се одвија српска, хрватска и словеначка интеграција. За разлику од те, постојала је концепција југословенства као националне идеје коју је неговао Југословенски културни клуб основан у Новом Саду и Београду. Носилац ових идеја у Војводини и председник Југословенског културног клуба у Новом Саду био је Васа Стајић. Види: Б. Шимуновић, *Матица српска*..., 60–62.

већине словенског живља и унутар њега доминацију српског корпуса при територијалном одређењу Војводине и економско-културна специфичност покрајине.[1134] У тој дилеми како обезбедити доминацију српског живља и истовремено афирмисати аутономност Војводине, концепција Николе Милутиновића је тражила свој модел постојања. Друге, опет, концепције су афирмисале једну од ове две идеје, остављајући на тај начин отворено питање Војводине.

Доминација Југословенске радикалне заједнице

Општински избори од 9. децембра 1936. године су показали стабилност Владе и снагу Југословенске радикалне заједнице. Опозиционим српским странкама међутим, због неактивности и омаловажавања општинских избора, размимоилажења у важним политичким питањима и одсуства жеље да се дође до компромиса, озбиљно је претила политичка маргинализација. Политичке и опозиционе тежње у Хрватској биле су хомогеније захваљујући пре свега утицају Хрватске сељачке странке. Слична ситуација је била у Словенији, и донекле у Босни и Херцеговини, које су симболизовале Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација.

С обзиром на то да је међународна ситуација у ово време била поприште нових прегруписавања, пре свега у Европи и на Далеком истоку, а која су претила мировном поретку уређеном на Версајској мировној конференцији, стабилност Југославије значила је стабилност версајског мировног поретка у југоисточној Европи. Управо стога од Југословенске државе су њене савезнице: Велика Британија, Француска и Чехословачка тражиле сређивање унутрашњих прилика. Уједно се и унутрашња политичка ситуа-

[1134] „Српство у Војводини, у Банату, Бачкој, Барањи и Срему, тражи да код унутарњег преуређења државе и од Војводине постане посебна област. Војводина се никад није одушевљавала триализмом. Дође ли, међутим, до стварања посебне хрватске и посебне српске области, Војводини као покрајини српске области треба издејствовати такве границе да у њезино подручје уђе цео Срем са незнатним делом Славоније, без обзира постаје ли Војводина посебна област или само покрајина српске области. У случају да Војводина буде само покрајина српске области западне границе Војводине биће и границе српске области...Издајство је српских националних интереса не оставити и један део Хрвата српској области, и са српске стране залагати се чак да хрватској области припадне што већи број Срба, а српској области што мањи број Хрвата."; Мишљење д-ра Николе Милутиновића, АЈ, Ф. 80, фасцикла број 39.

ција у Југославији помно пратила и дошло је до јачања утицаја на њу.[1135]

Милан Стојадиновић је сматрао да у новонасталим околностима прибегне новим политичким методама очувања традиционалног стратешког државног програма оличеног у синтагми: „један краљ, један народ, једна држава." Он је, наиме, био на челу Владе, која је од проглашења диктатуре била прва која није негирала постојање хрватског питања. У намери да покаже да има разумевања за тзв. „хрватско питање" и да је спреман на споразум, Стојадиновић је дозволио покретање гласила Хрватске сељачке странке – *Хрватски дневник*. Влатко Мачек је у то време настојао да кроз своје изјаве говори о доследности у идеји демократичности, о критици нејединствене српске опозиције и спремности за преговоре са сваким у циљу успешног решења хрватског питања.[1136]

Стојадиновић је био присталица тзв. „малог решења" у вези са Хрватском, односно етапног решавања проблема. Прва етапа било би признање државе од стране Хрватске сељачке странке, њихово укључивање у политички живот државе и учешће у влади – пет министарских места. Тако формирана влада би донела нови закон, о политичком удруживању и слободи политичке мисли и нови изборни закон. Оно од чега Милан Стојадиновић није желео да одступи било је одбијање сваке промене Устава пре краљевог пунолетства.[1137] Он је чврсто веровао да ће преговарати са Мачеком и да ће ти преговори бити успешно реализовани. „Ми од свих организационих група озбиљно рачунамо са г. др Мачеком и са Хрватима које он представља... Мирно ћемо сачекати да се истроше све оне нереалне и фантастичне комбинације, које су се биле чуле ових дана у вези са преговорима између г. др Мачека и Београдске такозване Удружене опозиције. Ми смо спокојни, јер је наш пут добро оцртан. Ми тачно знамо куда идемо и мислим да нас Хрвати разумеју и верују у нашу добру вољу."[1138]

[1135] „Британски дипломати у Краљевини Југославији су бележили уједињеност Хрвата и компактност муслимана и Словенаца, а на другој страни да су Срби из бивше Краљевине Србије, мада најактивнији и политички најискуснији елемент нације, подељени у збуњујући број фракција, међусобно завађених и са принципима који су међусобно искључиви." Види: Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини*..., 395.

[1136] „*Хрватски дневник* у божићњем издању доноси једну изјаву г. др Мачека којој је дао наслов: 'Решење хрватског питања на демократском темељу'. У тој изјави г. др Мачек је поводом вести о наводном састанку г. др Мачека са председником Владе г. др Стојадиновићем рекао: 'Познато је да ни од каквих разговора не бежим, али ми о томе састанку није ништа познато'. О односима са Удруженом опозицијом изјавио је г. др Мачек: Ти су односи и даље пријатељски, али у годину дана нема у тим односима никаквог напретка."; чланак „Г. Др Мачек о решењу хрватског питања и споразуму", *Време*, 24. децембар 1936; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 390.

[1137] Његов план био је делимично сличан споразуму који су радикали склопили са Стјепаном Радићем 1925. године.

[1138] Говор Милана Стојадиновића на збору у Скопљу 15. новембра 1936, у оквиру ма-

Озбиљност намере у вези са преговорима су препознали и инострани аналитичари ситуације у нашој земљи. Тако је *Манчестер гвардијан*, крајем 1936. године писао о шансама за измирење Срба и Хрвата. Реалност тих шанси, овај лист је илустровао преговорима између Стојадиновића и Мачека као најбитнијим актерима, које је показала изборна воља бирача на општинским изборима. Наводећи да је Мачек у овом одабиру био политички реалиста који се одлучио на преговоре са Стојадиновићем иако су му „симпатичније" биле опозиционе странке из Србије.[1139] Могућност тзв. „великог решења", односно преуређења државе на федералном принципу није ни била узета у разматрање од стране Милана Стојадиновића, јер би то угрозило јединство државе и довело у опасност њен опстанак. Загребачка штампа, односно преко ње хрватска политичка елита, је видно пратила све активности Владе, али и опозиције и стиче се утисак да су, у ово време, врата за споразум била подједнако отворена и једнима и другима. Опрезно се вагао домашај политичке понуде.[1140]

У намери да прихвати његов план, Стојадиновић је интензивно радио на „избијању аргумената" Хрватској сељачкој странци за било који други начин деловања, осим сарадње са њим. Иако је у томе био неспорно вешт, у међународној политици, што из личних разлога, а што из државних интереса, окренуо се сарадњи са Италијом и Немачком које су заузврат ускратиле помоћ и гостопримство екстремним хрватским организацијама и прекинуле подршку идеји независне Хрватске. У вези са економијом ојачао је утицај државе[1141] и зависност привреде од ње, па је, као што ћемо видети покушао

теријала: Двогодишњица рада владе г. др Милана Стојадиновића 24. јун 1935. – 24. јун 1937; АЈ, К-III-140, 39.

[1139] „У овим околностима др. Мачек ће вероватно сматрати бољим да преговара с особом на власти, него да склопи још један савез са групом чији су му ставови, наравно, симпатичнији, али који очигледно немају шансе да стекну довољну подршку."; *The Manchester Guardian*, *The Outlool in Yugo-slavia*, *Chances of Reconciliation Between Serbs and Croats*, 19. 12. 1936; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 390.

[1140] „Веома је запажен јучерашњи говор Љубе Давидовића и осталих првака Демократске странке, који су подвукли потребу борбе за демократију, која је најбољи гарант слободе. При томе се истиче да су Хрвати по својој традицији демократски народ и да је сва њихова хисторија, као и уопће сав њихов живот, приватни и јавни строго базиран на принципима права и чисте демократије... У Загребу је запажен и говор министра Цветковића у Нишу. Одобрава се становиште којега је заузео министар Цветковић према социјалним питањима и истиче се потреба да се што прије приступи рјешавању великих социјалних проблема. Али један праведан социјални поредак, који је љута потреба државе и друштва, неће се моћи саградити на темељима, који нијесу чврсто консолидирани. Да се Југославија консолидира у њој треба ријешити хрватско питање..."; „Национална слобода и социјална правда", *Јадрански дневник* од 25. фебруара 1937.

[1141] О државној интервенцији у привреди види С. Ђуровић, *Државна интервенција у*

и да разбије Сељачко-демократску коалицију увлачењем дела самосталних демократа у Југословенску радикалну заједницу. Стојадиновића је, на њиховом првом и јединoм састанку почетком 1937. године, Влатко Мачек одбио у намери остварења тзв. „малог решења."[1142] Осим тога, план Милана Стојадиновића о „опкољавању" Хрвата пропао је након неуспешне ратификације Конкордата са Католичком црквом којим је желео да одвоји католичке врхове од хрватског политичког вођства.[1143] Милан Стојадиновић је свој политички рад наставио у правцу омасовљења своје странке износећи као главни аргумент економску и политичку стабилност земље и њено државно и народно јединство. Сопственим хвалоспевима, донекле аргументованим обилује документ који је Централни пресбиро објавио поводом две године рада Владе Милана Стојадиновића. „Основни правац унутрашње политике дат нам је основним законом, земаљским Уставом од 1931. године. Краљевска Влада је верна свима начелима тога Устава истичући нарочито принцип државног и народног јединства... У економској и финансијској политици наставиће се последњих месеци новозапочети правац: нарочито старање о земљорадницима, равнотежа о државном буџету, чување вредности народног новца.... Још једна околност говорила је у прилог формирања једне велике политичке странке, у којој би био заступљен највиши део српског дела нашег народа...на страни српског дела нашег народа снаге су биле и одвише одвојене. Насупрот овој појави хрватски део нашег народа, груписан и политички компактан под вођством г. др Мачека, истакао је познате захтеве оспоравајући право осталим странкама да говоре у име Срба."[1144]

Од марта месеца 1937. приметно је потпуно окретање Хрватске сељачке странке према евентуалној сарадњи са опозицијом из Србије. Љуба Давидовић је у овом контексту постао кохезиони политичар који је добијао

---

*индустрији Југославије 1918–1941. годин*е, Београд 1986, у вези са привредним плановима Милана Стојадиновића, 197–213.

[1142] О сусрету са Мачеком види: Љ. Бобан, *Мачек и политика ХСС*..., књ. 1, 199–203, Т. Стојков, *Влада*..., 181–208, М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*,..., 465–470.

[1143] Идеја о евентуалном Конкордату са Католичком црквом потиче још из периода настанка државе 1918, а темељи се на Конкордату који је Краљевина Србија склопила са Ватиканом непосредно пред почетак Првог светског рата. Први конкретни разговори почели су 11. јуна 1925. Преговори су у неколико наврата прекидани и поново настављани да би споразум био потписан 25. јула. 1935. Међутим, због фаворизовања римокатоличке вероисповести изазвао је бурну реакцију, пре свега, Српске православне цркве, тако да је коначни исход био повлачење Пројекта закона о Конкордату из процедуре претреса и ратификације из Народне скупштине и Сената, 17 месеци након његовог потписивања. Види: Љ. Димић, *Културна политика Краљевине*…, 456–486.

[1144] Двогодишњица рада Владе г. др Милана Стојадиновића 24. јун 1935. – 24. јун 1937; АЈ, К-III-140.

све већу подршку за свој рад око постизања политичког споразума. „Тежњи Љубе Давидовића, да окупи праве демократске елементе, његови пријатељи не дају уски страначки значај... Основица ове акције имала би дакле бити много шира од платформе Демократске странке."[1145]

Самосталне демократе су своје политичке активности развијале на утирању пута према споразумевању Срба и Хрвата. Ова намера декларисана је у Резолуцији, коју је руководство странке донело 25. јануара 1937. године. Резолуција је била посвећена критици рада Владе Милана Стојадиновића, која је онемогућила демократске изборе и шиканирала опозиционе представнике који су „нарочито у Хрватској и Војводини били изложени најгорим насиљима:"[1146] Специфичност препознавања додирних територијалних простора српског и хрватског народа нудила је сасвим оригиналне погледе који су готово мисионарски интонирани и били врло тешко препознати у дневнополитичким активностима. Тако је првак Самосталне демократске странке Сава Косановић у гласилу странке *Нова ријеч* објавио чланак под насловом *Мисија српства*. Намера чланка је била да наведе три главна југословенска народа на међусобни договор око суживота. Национални идентитети су требали да пронађу модалитет договарања. Најодговорнији је, по Косановићу, био српски национализам који је био на вишем цивилизацијском нивоу развоја и као такав би требао да дозволи еманципацију хрватског националног опредељења које ће, у демократској атмосфери државе у којој постоји, одбацити „натражно, реакционарно и екстремно." На овај начин су требали да нестану национални екстреми и народи би могли да се договоре. „И зато оно што је у српству напредно, оно што неће да буде неправедно, оно што жели хармоничан живот државе, има да подупре у хрватском покрету оно што му је најсродније, оно што ће сутра бити кичма државног живота и развитка. Поготово у мешаним крајевима српство и хрватство треба да оствари споразум, где је најделикатније и најодлучније."[1147]

Апострофирање моралних вредности у политици био је и један од предуслова за политички споразум. „Политичка личност је толико вреднија и утицајнија уколико се мање запажа њен егоизам и таштина и уколико се више манифестује њена предана служба једној вишој идеји и ствари."[1148] Ова идејна разматрања имала су и свој конкретан политички програм, који је уприличио место Самосталне демократске странке унутар коалиције са

[1145] Чланак „Хоће ли србијански сељак постати субјект у политичком животу", *Хрватски дневник* од 13. марта 1937.

[1146] Резолуција СДС од 25. јануара 1937; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

[1147] *Нова ријеч*, 27. мај 1937.

[1148] Х. Кризман, „Политика и личност", *Нова ријеч*, 17. јун 1937.

Хрватском сељачком странком. Еманципација националног одређења унутар заједничке државе са поштовањем идентификоване индивидуалности у прошлости су била су програмска начела самосталаца.[1149]

Њих опет нису прихватили чланови самосталци из Србије, јер нису прихватали принцип националне индивидуалности и једнакости међу њима.[1150] То је довело до кризе унутар Странке и одвајања присталица Странке из Србије.[1151] Епилог овог разилажења био је да су, након споразумевања опозиционих странака, чланови амосталаца из Београда, приступили колективно Југословенској радикалној заједници. Они су тај потез образложили тиме да је руководство странке из Загреба напустило концепцију југословенског јединства, а тиме и изворна програмска начела.[1152] У оквиру рада Самосталне демократске странке били су активни и политичари из Војводине. Тако је на Скупштини самосталаца у Сплиту марта 1937. године говорио и Дуда Бошковић о приликама у Војводини. Он је том приликом указао да су „прилике су у Војводини тешке..."[1153]

[1149] „Сви они који тако лако и тако много говоре о народном и државном јединству морали би знати да јединство и заједница нису механички и статички, него увијек и само динамична појава... Прошлост нас је измјешала. Прошлост нам је оставила неизбрисиве националне индивидуалности. Држава не смије бити орган једне мањине. Државно уређење не смије бити тамница и ненародна кућа...Оно не смије бити сметња и негација националне мисли и националног живота Срба, Хрвата и Словенаца."; Х. Кризман „Политички програм", *Народно коло*, Загреб од 27. маја 1937; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 338.

[1150] „Нису сви бивши самосталци прихватали смернице Вилдера...Одговор једне групе самосталних демократа из Београда... 'Што се тиче незадовољства г. Вилдера са нашом критиком партијске политике и наметнутог нам вођства оно је природно разумљиво. У редовима СДС већ одавно влада велико незадовољство против рада или боље рећи нерада бив. партијских првака'..."; чланак „Одговор" једне групе самосталних демократа из Београда на напис у *Новој ријечи*; *Политика* од 11. марта 1937; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 338.

[1151] „Привремени Земаљски средишни одбор бивше СДС донео је Образложену одлуку присталица бив. СДС о непризнавању новог вођства из Загреба као и његовог новог става"... као и Одлуку „да остајемо при нашем старом програму, искључујући ма какве границе међу браћом у једној и јединственој држави." Београд март 1937; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 19.

[1152] „Развој политичких прилика у нашој земљи нарочито у последње вријеме уноси неспокојство и забринутост у најшире слојеве народне. Ово неспокојство достигло је врхунац објављивањем октобарског тзв. Споразума између београдске Удружене опозиције и загребачке СДК. Споменути Споразум је показао да се је једна група политичара у жељи за освајањем власти, одрекла читаве своје политичке прошлости и потписала план за разбијање наше државе и народне заједнице... Стога је послије свестране дискусије Главни одбор бивше СДС једногласно одлучио да се бивша СДС придружи Југословенској радикалној заједници."; „О приступу Југословенској радикалној заједници", *Новости*, Загреб од 2. децембра 1937. и *Гласник* од 4. децембра 1937; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 338.

[1153] Чланак „Скупштина самосталних демократа", *Јадрански дневник*, 1. март 1937. године; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 338.

Офанзивна активност Југословенске радикалне заједнице у вези са остварењем политике консолидовања унутрашње ситуације била је карактеристична и за организацију ове странке у Војводини. Као вид демонстрације победе на изборима и предочавања да се ради о озбиљној и одговорној Странци, већ крајем децембра и војвођанска Југословенска радикална заједница је указивала о потреби преговара са Хрватском сељачком странком, у вези са решењем хрватског питања. Међутим, основно полазиште о јединству Срба и Хрвата илустровало је дијаметрално супротни став националном идентитету који је неговала Хрватска сељачка странка. Ипак, по најистакнутијем представнику Југословенске радикалне заједнице у Војводини, др Стевану Ћирићу ова разилажења нису била непремостива уколико би постојала воља за одговорне преговоре. У контексту евентуалне реализације ових преговора Војводина је за Југословенску радикалну заједницу била целина са Србијом и, из тог разлога није било потребе за некаквом покрајинском самосталношћу. У вези са тим говорио је 20. децембра 1936. године, на збору у Новом Саду др Ћирић о „збрисаним границама у срцима са браћом преко Саве."[1154]

Блок Народног споразума као опозициони одговор

Иницијатива и политичка офанзива Милана Стојадиновића нису остале незапажене од стране опозиционих странака из Србије. Постојао је оправдани страх ових странака да не дође до евентуалног споразума Хрватске сељачке странке и Владе, а што би умањило њихову политичку улогу. Иако ни опозиционе странке из Србије нису могле да усагласе своје ставове, пут

[1154] „Јучер је у Новом Саду одржан збор ЈРЗ, на коме је говорио претсједник Народне скупштине г. др Ћирић. Развитак ЈРЗ показује, рекао је др Ћирић, да се она налази у фази кад смо се у народу афирмисали и кад на основу народног повјерења треба да се усудимо да рјешавамо и најкрупније и највеће државне проблеме, а највећи државни проблем је свакако хрватско питање....Ми који стојимо на становишту да смо један народ, и Хрвати, који желе своју индивидуалност, треба да разговарамо једни са другима... Ја сам увјерен да може доћи до споразума и увјерен сам, да је у првом реду ЈРЗ позвана да направи споразум са Хрватима... Ја вјерујем у поштење др Мачека, ја вјерујем да он овој држави добро мисли и да му је прва брига, да он мисли да у оквиру ове државе Хрвати добију оно што им припада... Кад се догодило то да чак неки вајни Срби праве разлике између Срба у Војводини и Србијанаца, зар је онда чудо да Хрвати мисле да нису један народ са нама Србима... Наш народ у Војводини зна добро шта је, и зна добро да су збрисане границе у срцима са браћом преко Саве. Српски народ зна да нема тога ко је данас кадар успоставити те границе на Сави. Морам да протестујем у Новом Саду најенергичније и најодлучније што се у овим сјеверним крајевима државе праве интересне сфере, које од наше домовине праве неку покрајину, за коју изгледа да није органска цјелина са мајком Србијом."; „Претсједник Народне скупштине г. Ћирић за споразум са Хрватима", *Југословенска пошта*, Сарајево 22. децембар 1936.

према међусобној сарадњи са Сељачко-демократском коалицијом се појавио као реална могућност оног тренутка када су пропали преговори између Милана Стојадиновића и Влатка Мачека. У таквим околностима дошло је до иницијативе вођстава српске опозиције о међусобном споразумевању. Најпре су демократе понудиле своју концепцију споразума са Сељачко-демократском коалицијом радикалима и земљорадницима, почетком марта 1937. године. У свом концепту демократе су инсистирале на увођењу новог уставног поретка, стављању Устава из 1931. године ван снаге, доследној парламентарној владавини и изградњи државе на сложеном принципу с обзиром на постојање три посебна „историјско-културна индивидуалитета."

Полазни обједињујући елемент за опозицију у Србији био је режим владајуће странке Милана Стојадиновића. Његова међународна политика коперниканског обрта према Немачкој и Италији, условила је једну врло оштру осуду, коју су потписала сва три лидера српских странака 2. априла 1937. године. „Напуштајући нашу досадашњу политику која је одговарала и одговара и данас расположењима народа, Влада г. Милана Стојадиновића прилази осовини Рим–Берлин...'којој је једини циљ одвајање Југославије од досадашњег њеног спољнополитичког система'...и закључује споразуме изван оквира Лиге народа, изван политике Француске и Енглеске."[1155] Наставак критике владе Милана Стојадиновића био је и документ под насловом Две године Владе Стојадиновића, а који је потписала студентска омладина Радикалне странке, Демократске странке, Земљорадничке странке, Земљорадничке левице, Самосталне демократске странке и Радничке левице. Аргументовано је критиковано свако политичко обећање Стојадиновића о демократизацији државе, преко привредног напретка, унапређења школства и друго. Речник овог памфлета, уз познате захтеве, био је изузетно запаљив и на тренутке револуционаран, а што је требало да додатно демонстрира незадовољство омладине. „Куцнуо је дванаести час! Пођимо у заједничку борбу за: распуштање данашње фашистичке[1156] Скупштине и Сената; за расписивање избора за Конституанту; за укидање данашњег Устава..."[1157]

Настављајући да предводи иницијативу око остваривања споразума, Демократска странка је у мају 1937. године предложила један текст садржајне и опширне резолуције аналитичког приказа дотадашње ситуације са по-

---

[1155] Писмо лидера опозиције од 2. априла 1937; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

[1156] Историографији је добро позната склоност Милана Стојадиновића ка опонашању ауторитарних личности оног доба. Његова беспрекорна страначка пропаганда радила је према *Упутству за практично извођење страначке пропаганде*, а Стојадиновићу је била посвећена песма *Поздрав великом вођи* коју је компоновао, за хор и клавир, Драгољуб Орељ; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 12.

[1157] Две године Владе Стојадиновића; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 10.

нуђеним предлозима сагласности у вези са хрватским питањем, али и свим другим политичким проблемима. „Тежња Хрвата да сви буду окупљени око једног центра, изазива природно тежњу Срба да и они буду окупљени око једног центра. Довести у склад ове две основне тежње, постићи између њих известан компромис, ако је могућ, а ми верујемо да је могућ, не може се изван Велике уставотворне народне скупштине, јер ничији ауторитет не може да замени њен ауторитет.[1158] Ову пробуђену агилност странке поздравили су многи њени чланови и са простора Војводине. „У послиједње вријеме канцеларија г. Давидовића примила је из више мјеста Војводине и Лике од истакнутих појединаца и група бивше Демократске странке и Самосталне демократске странке изјаве о поновном ступању у активни политички живот и враћању матици – Демократској странци."[1159]

У складу са овим концептом и очигледном подршком је Главни одбор Демократске странке јуна 1937. године, након садржајне дискусије, усвојио Резолуцију.[1160] У њој су сви политички актери позвани да се удруже око следећих приоритетних одређења: нови уставни поредак[1161] у складу са тим и ново државно уређење,[1162] затим привредни развој и политички споразум свих релевантних странака ради реализације заједничког програма. Дискусија је предочила јасно дистанцирање Демократске странке од унитарне државе и залагање за државу сложеног типа која је настала на основу сагласности демократски изабраног парламента. У вези с тим Милан Грол је, између осталог, рекао: Наши су погледи јасни, нема двосмислице кад се каже да ми не заступамо више систем унитарне државе, а кад у исто време кажемо да држава коју ми хоћемо је сложеног типа и има да остане једна са једним парламентом."[1163] При завршној речи Давидовић је истакао да „Та

[1158] Предлог нацрта споразума Љубе Давидовића; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 331.

[1159] *Одјек*, од 20. марта 1937; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 338.

[1160] Резолуција Главног одбора Демократске странке; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 19.

[1161] „Нови уставни поредак, који ће бити заједничко дело Срба, Хрвата и Словенаца, треба да се оснива на овим начелима. Народна сувереност и доследно спроведена парламентарна владавина."; *Политика*, *Време*, *Новости* (Загреб) од 14. јуна 1937, *Јадрански дневник и Југословенска пошта* од 15. јуна 1937.

[1162] „При изграђивању новог унутрашњег уређења, које се мора оснивати на споразуму Срба, Хрвата и Словенаца треба поћи од ових руководних мерила. Народ у држави није једнородан, него је састављен из Срба, Хрвата и Словенаца. Срби, Хрвати и Словенци, по крви и језику по сродности своје сељачке народне основе, по континуитету земљишта на коме живе...показују све објективне услове за стварање једне шире духовне заједнице...намеће се закључак: да као стварност у овом тренутку постоје три посебна историјско-културна индивидуалитета – српски, хрватски и словеначки."; *Политика*, *Време*, *Новости* (Загреб) од 14. јуна 1937, *Јадрански дневник* и *Југословенска пошта* од 15. јуна 1937.

[1163] *Време* од 14. јуна 1937.

политика на стварању заједнице свих странака које уистину представљају народ и политика споразума са Хрватима јесте и мора остати политика Демократске странке."[1164] Сељачко-демократска коалиција је ову Резолуцију тумачила у контексту прихватања Загребачких пунктација од стране Демократске странке. Апострофирано је опредељење демократа за сложену државу односно за федерацију како је то протумачено и признање посебности хрватског народа, а тиме и посебне хрватске политичке јединице. Остала је одређена скепса у вези са тим да ли ће овако формулисану Резолуцију прихватити и радикали и земљорадници.[1165]

Својеврстан политички притисак на усвајање концепције „сложене државе" од стране демократа биле су и иницијативе интелектуалаца, пре свега хрватских о ревизији државног уређења. На основу разговора са српским колегама, група хрватских интелектуалаца се тако априла 1937. године појавила са предлогом нацрта устава који је писао о потреби „сложене државне заједнице"[1166] и који је препознавао конкретне федералне јединице и указивао на разлике са београдском интелектуалном концепцијом. „До веће разлике у мишљењу дошло је у питању броја јединица, које би се имале образовати у преуређеној држави: док је загребачка група за компромисно ријешење пет јединица – три са претежно етичко-хисторијским обиљежијем, а двије мешовите (Босна и Војводина), дотле је београдска група стајала да подјели у четири групе: Словеначка, Хрватска са Далмацијом, Босна и Херцеговина, а све остало да сачињава српску јединицу."[1167] Овакав вид дијалога интелектуалне елите оба народа имао је видну улогу у формулисању и страначких програма. Југословенска радикална заједница је негирала значај ове

[1164] *Политика*, 14. јун 1937.

[1165] „Данас су г. др Мачек и остали чланови вођства СДК примили сваки засебно по један примерак оригиналног текста Резолуције...Овим поводом чланови вођства бивше СДК изјавили су данас, да се по овоме види да су демократи г. Давидовића углавном прихватили идеје прве, друге и пете тачке познате Загребачке Резолуције тако званих пунктација... Лист подвлачи да су се демократи изјаснили за федерацију, јер да сам израз 'сложена држава' инволвира теоретски пристајање уз федерацију и није тачна констатација да демократе траже само самоуправу... Чим су демократи признали да је хрватски народ историјско-културна индивидуалност, они су тиме признали да су Хрвати политичка јединица."; *Време*, *Хрватска стража* и *Ново доба*, 16. јун 1937, *Обзор*, 15. јун 1937, *Народно коло* од 19. јуна 1937.

[1166] „Вођени овом основном политичком чињеницом, коју нико не може порећи, неки од потписника Загребачког меморандума наставили су разговоре са београдском групом интелектуалаца, и у тим разговорима искристалисале су се двије главне идеје: прво да је неопходно потребно да се што прије и из темеља промијени данашње унутрашње уређење државе и то по принципу сложене државне заједнице, и друго да то уређење има да утврди народ." Један приједлог за нацрт устава; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

[1167] Исто.

Резолуције са напоменом да је њена суштина уопштена и неразумљива и да је као таква безуспешно прикривала конфузију и хаотичност Странке коју једину везују „партијски рачуни."[1168]

Нацрт Радикалне странке био је уопштенији. У погледу преуређења државе, заузели су став да оно може да се оствари „на основу споразума већине Срба, већине Хрвата и већине Словенаца." Уставотворна скупштина, састављена од слободно изабраних народних представника, између осталог, имала би задатак да реши „хрватско питање:" Они нису желели да формулишу свој став о државном уређењу како у преговорима са Хрватима не би олакшали доминацију њихове идеје о федералној концепцији те зато нису напустили и концепцију југословенске нације. „Ми смо свесни да се у овом нацрту не налази мериторно решење хрватског питања, јер то није ни главна ни искључива сврха овог споразума за један опозициони блок. Ми сматрамо, ако би ово уједначење наших програма и ово удружење наше требало да представља и решење питања државног уређења и ликвидирање хрватског проблема, онда би било неопходно да у преговорима нашим учествују и представници Хрвата."[1169]

Основно концепцијско размимоилажење радикала и демократа био је став о „хрватском питању" и тумачење термина „сложене државе". „Л. Марковић је у писму радикалском прваку из Словеније М. Коруну напоменуо да радикали не би могли да објасне каква је то сложена држава, а већ да не говоримо о томе да су појмови овде помешани и изукрштени, и да се самоуправе, аутономија и федерација додирују... Формула сложене државе, нејасна, непрецизна, дала би повода још већој забуни и пометњи, и шкодила би нам у српском народу. Ми не бисмо могли ни да објаснимо каква је то сложена држава, а већ да не говоримо о томе, да су појмови овде јако помешани и изукрштани, и да се самоуправе, аутономије и федерације додирују:"[1170]

Концепција земљорадника био је покушај помирења гледишта демократа и радикала. Они у први план истицали процедурална питања у вези са

[1168] „Са гледишта практичне политике, ова Резолуција нема скоро никакав значај и то из више разлога. Прво, што се не зна кога заступа један овако застарели Главни одбор, који је биран пре пуних десет година, друго што данас бивши демократи не представљају тако озбиљан фактор, који би био у стању да предложи, а камо ли да спроведе тако крупне и значајне реформе... Резолуција доказује да је Удружена опозиција једна ad hoc организација, чије чланове везују само партијски рачуни, а не програмски нити сродност идеологије."; *Самоуправа*, 16. јун 1937; „Међутим када су у Загребу добро одмерили ову Резолуцију и њен значај, осетили су да се ту ради о једном тактичком потезу који има за циљ да продужи 'возање' хрватског питања и самога г. Мачека."; „Промашени циљ", *Самоуправа*, 18. јун 1937.

[1169] Предлог текста споразума Радикалне странке од 10. јуна 1937; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

[1170] Љ. Бобан, *Мачек ....*, 283–284.

евентуалним споразумом и питања у вези са заједничком државом, монархијом, династијом Карађорђевића и политичком и грађанском слободом, а у надлежности Уставотворне скупштине су оставили дефинисање праваца уставних промена. Првак Земљорадничке странке Милан Гавриловић је о концепцији странке водио преговоре у Загребу без да је претходно о томе обавестио демократе и радикале о концепцији. Мачек и прваци Коалиције, уз одређене измене.[1171] прихватили су земљоradнички предлог,[1172] премда су знали да је самоиницијативан. Разлог прихватања овог концепта налазио се у чињеници да Влатко Мачек Врло вероватна није уопште веровао у могућност договора о хрватском питању и сложеном државном уређењу са опозицијом из Србије, али су, у том тренутку, преговори, због кризе у вези са Конкордатом, са кнезом Павлом запали у ћорсокак и ово је био потез који ће их обезбедити евентуалног политичког изолационизма и маргинализације и истовремено неће удаљити Хрватске сељачке странке од основне идеје формиране још 1929. године – а то су директни преговори са кнезом Павлом Карађорђевићем.

Овакав потез Земљорадничке странке наишао је на незадовољство код Демократске и Радикалне странке и на тај начин је био успорен њихов даљи заједнички рад. Поменута криза око Конкордата указивала је на политички неуспех владајуће Југословенске радикалне заједнице и Милана Стојадиновића. То је, уједно, отварало простор за офанзиву опозиције, а њих натерало на поновне преговоре око заједничке платформе. Најпре је дошло до споразума између демократа, радикала и земљорадника, а потом, након четвородневних преговора од 28. септембра до 2. октобра 1937. године у Фаркашићу, и после неких измена, усвојен је компромисни заједнички Нацрт споразума 8. октобра 1937. Године.[1173] Овим Споразумом створен је тзв.

[1171] Влатко Мачек је тражио да се одрекну отворено Устава из 1931. године.

[1172] Претпоставка зашто је Мачек прихватио овај предлог је заснована на томе да се тиме осигуравају „три битне ствари за које се Мачек залагао: а) укидање Устава, б) остварење поступака за ново државно уређење; ц) гаранција да нови Устав неће бити донесен мајоризацијом, јер земљораднички нацрт је предвиђао да он може бити донесен само пристанком већине Словенаца, већине Хрвата и већине Срба; његова прихватљивост за кнеза Павла, 'који је држао кључеве цијеле ситуације око поступака за доношење новог устава." Види: Љ. Бобан, *Мачек...*, 283.

[1173] „Према извештају из Загреба, обављена је јуче и последња завршна фаза посла око стварања споразума између београдске Удружене опозиције и СДК. Текст тог споразума однели су прексиноћ у Загреб г. г. др М. Гавриловић, Б. Влајић и др Л. Марковић. А јуче преподне на састанку под председништвом г. др В. Мачека констатована је пуна сагласност између група београдске Удружене опозиције (које представљају и воде гг. Аца Станојевић, Љуба Давидовић и Јоца Јовановић), с једне стране, и Хрватске сељачке странке и Самосталне демократске странке (које воде г. др Мачек и А. Прибићевић). Та њихова сагласност огледа се у једном тексту споразума. На тај текст јуче је ставио свој потпис г. др Влатко Мачек.";

Блок народног споразума. Потписници Споразума били су Влатко Мачек и Адам Прибићевић у име Коалиције и Аца Станојевић, Љуба Давидовић и Јован Јовановић у име Удружене опозиције.[1174] Упоредо са Споразумом био је припремљен текст Договора о извршењу споразума који је регулисао, кроз осам принципа, начин примене Споразума. Потписници Споразума били су спремни да прихвате одговорност формирања народне владе која би, наслоњена на подршку народа, реализовала све неопходне демократске процесне промене, а пре свих изборе за Уставотворну скупштину.[1175]

Између осталог, у тексту Споразума је стајало: „Југославија је наследна, уставна и парламентарна монархија; у Југославији влада краљ Петар II из династије Карађорђеве; до пунолетства краљева, краљевску власт врши Намесништво; грађанске и политичке слободе су заштићене и ујемчен је парламентарни систем владавине." Ове одреднице су одговарале српским опозиционим партијама као интегративно-државна основа Споразума. Лидери опозиције у Србији су сматрали да је Споразумом отклоњена опасност од хрватског сепаратизма, консолидована земља, ојачан њен спољнополитички положај и да су створене претпоставке за демократски развој. Влатко Мачек је сатисфакцију добио у одредбама које говоре да је Видовдански устав из 1921. године донет без Хрвата и да „Устав од 3. септембра 1931. године нема моралне вредности, јер је у противности са основним демократским начелима, а донет је не само без Хрвата и против Хрвата него и без Срба и против Срба."[1176] Осим тога, на захтев Мачека, у текст Споразума унете су формулације о српском и хрватском народу, односно, као и у *Загребачким пунктацијама* истакнут је народни суверенитет.

У складу са овим принципима, потписници Споразума, прокламовали су захтев да на чело државе дође једна народна влада састављена од представника свих политичких странака које стварно имају корена у народу.[1177] Оног дана када би опозиција дошла на власт био би „проглашен правичан и демократски изборни ред" и расписани избори за Уставотворну скупштину.

Политика, 8. 10. 1937.

[1174] Текст споразума, АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

[1175] „Убеђени да би само једна народна влада наслоњена на овако широку основу у народу Заједнице у коју су удружени учесници овог договора, била способна са оствари политички и државни програм изложен у Споразуму, чланови Заједнице готови су да приме одговорност за управе државе ради извођења обележеног циља."; Договор о извршењу споразума, 26. септембар 1937; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

[1176] Исто.

[1177] На тај начин је била прихваћена идеја Лазара Марковића о неопходности концентрационе владе која ће вратити државу у демократски колосек. Види: АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

Основни недостатак Споразума био је избегавање проналажења договора о унутрашњем уређењу земље који би представљао компромис и оптимално одговарао Србима, Хрватима и Словенцима и истовремено обезбедио стабилност и развитак државе, а то избегавање се крило иза формулација „договора водећих народа."[1178]

Критика Милана Стојадиновића била је усредсређена на две ствари: на замерку што Споразум није претходно, пре конституанте дефинисао унутрашње уређење државе и друга замерка због које се „не могу придружити акцији којој је циљ да се постојеће уставно стање мења једним у Уставу непредвиђеним путем."[1179] Споразум је критиковало и отцепљено тзв. вођство Самосталне демократске странке из Београда које је у овој политичкој акцији видело „паклену тенденцију извесних несрпских кругова, да се Српство поцепа на два дела омеђена нашим трима великим рекама. Хрватско питање у својој суштини овим текстом не само да није решено, већ ни додирнуто, пошто се нигде не истичу његови специфични захтеви, а ствара се једно ново непотребно и до сада непознато питање такозваних Срба пречана."[1180]

Најекспонираније бранилац текста Споразума био је др Лазар Марковић. Он у свом коментару Споразума, односно у коментару Радикалне странке, између осталог, писао: „Пошто је Југославија држава Срба, Хрвата и Словенаца, ми смо сматрали и сматрамо да унутарње државно уређење треба да се изведе онако како желе и Срби и Хрвати. Ако су Срби и Хрвати равноправни, не могу Срби да наметну Хрватима једно уређење које не одговара хрватским погледима и хрватским осећањима. Ни Срби не би никада примили ни пристали да им буде наметнуто од стране Хрвата једно државно уређење које не би одговарало српским погледима и српским схватањима."[1181] Осим тога он је објавио и материјал под насловом *Поводом критике споразума са Хрватима*.[1182] Материјал је настао као реакција на упућене

[1178] Влатко Мачек је, без обзира на Споразум и даље одржавао контакте са кнезом Павлом у намери да обезбеди „независну републику Хрватску".

[1179] „Изјава г. председника Владе Стојадиновића на збору у Београду 24. октобра 1938. године", у оквиру документа Поводом критике споразума са Хрватима, Лазара Марковић од 5. новембра 1938; АЈ, Ф. 80, фасцикла 31.

[1180] Протест вођства Самосталне демократске странке против текста споразума између београдске Удружене опозиције и загребачке Сељачко-демократске коалиције, Београд 11. октобар 1937; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 19.

[1181] „Лазар Марковић поводом споразума у Фаркашићу"; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*…, 386.

[1182] Овај материјал штампан је у штампарији „Графика" из Загреба, а проистекао је из потребе да се одговори на критике које су биле упућене у вези са Споразумом. *Време*, како

критике. Између осталог Марковић је овде одговорио и на критику да текст Споразума предвиђа федералну Југославију. Питање уставног уређења је, по Марковићу, ствар Уставотворне скупштине изабране на демократским изборима и питање одлуке народа.[1183] Своје виђење Споразума дао је и Милош Трифуновић, образлажући државно уређење договором: „У Споразуму је речено да ово ново унутарње уређење има да се у Скупштини донесе не на снагу ко има више гласова, не надгласавањем, него споразумно, да буде већина и то већином Срба, већином Хрвата и већином Словенаца... Ако се већина Срба и већина Хрвата сложе и у Скупштини израде једно унутарње уређење, онда ће то бити придодато у већ изгласаном Уставу и сви су спорови између Срба и Хрвата решени."[1184] У званичном саопштењу Демократске странке о Споразуму од 20. октобра 1937. године, између осталог је стајало: „...Према томе Народни споразум, одмах од првог дана, и пре доношења новог устава, у оквиру данашњих закона успоставиће законитост, неприкосновено правосуђе, економију у јавном газдинству, прогон корупције и брзу помоћ осиромашеним крајевима.... Народни споразум доноси коренит преображај нашег укупног политичког и друштвеног живота, као и привредног на један редован начин, без поремећаја... Док народ својом наглашеном вољом не одлучи о уређењу земље, остаје оно како је данас, остају данашње бановине..."[1185] Живко Топаловић, председник Социјалистичке странке се врло позитивно одредио о тексту Споразума и демократској идеји, која је стајала иза њега. Одговарајући на критике и он се осврнуо на становиште да нема основа да се говори о прејудицираним стварима у вези са унутрашњим уређењем које су условиле да Споразум сви прихвате. „У Споразуму Удружене опозиције уопште се не говори ни о централизму ни о федерализму. У њему се једино тражи да се устав не доноси надгласавањем, већ да за њега треба вољно да гласа већина од Срба, од Хрвата и од Словенаца изабраних у Народну скупштину. У таквој већини лежи гаранција да неће бити никаквога наметања, већ ће устав бити резултат Споразума."[1186]

наводи Лазар Марковић, није хтело да објави овај чланак.

[1183] „Ево да изнесем примере за ово некоректно поступање критичара. Многи критичари нападају Споразум зато што Споразум како они кажу предвиђа федералну Југославију. Ово, међутим, не стоји, јер у Споразуму није предвиђено федерално уређење Југославије. У Споразуму је јасно утврђено, да ће тек уставотворна скупштина одлучити какво ће бити унутарње уређење државе. У уставотворној скупштини ће пак решавати они људи који доиста имају народно поверење, па како они реше, тако ће бити и тако треба да буде."; Л. Марковић, „Поводом критике споразума са Хрватима", АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

[1184] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*..., 403.

[1185] Заправо је Демократска странка, поводом Споразума, издала два саопштења: Демократско саопштење пријатељима и Шта доноси Споразум земљи и народу, АЈ, Ф. 80, фасцикла број 19.

[1186] Живко Топаловић, Споразум Удружене опозиције, АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

У домаћој и страној јавности Споразум је изазвао велику пажњу, наилазећи на критике и одобравање. Кнез Павле је одбио да прими на знање потписани Споразум. Сматрао га је, с обзиром на постојеће унутрашње и спољнополитичке прилике реметилачким фактором, са намером да, у основи, довођењем у питање уставног поредка земље, дестабилизује државу. Уопште, у владајућим круговима Споразум је примљен као акт којим опозиција жели да променим Устав неуставним путем[1187] и то на начин који има сва обележја државног удара. У режимској штампи, у почетку под снажном импресијом, потписници Споразума су називани „издајицама:"

Одјек у Војводини

Као и у другим деловима земље, и у Војводини је владина странка Југословенска радикална заједница; преко својих локални организација организовала низ зборова на којима је Споразум оцењен као покушај разбијања националног и државног јединства земље. Влади су, тих дана, из Војводине непрестано стизали телеграми подршке државној политици и критике опозиционог Споразума. Тако је из Новог Сада послата порука да је град „уређење државе решио за свагда још 25. новембра 1918. године на великој народној Скупштини у Новом Саду, иако искрено теже за братском сарадњом са Хрватима не могу признати никакав споразум који не пружа јемство за вечну заједницу Срба, Хрвата и Словенаца..."[1188]

Унутар војвођанских опозиционих кругова Споразум је, углавном, примљен као корак ка уједињењу целокупне опозиције у борби против режима, али су се код неких страначких првака могле запазити и извесне недоумице и резерве. Истакнуто је да „присталице Војвођанског покрета подржавају Споразум Удружене опозиције и траже јасно политичко профилисање Војвођанског интереса."[1189] Представници Самосталне демократске странке су се, такође, сложили са Споразумом и сматрали су да он неће изневерити војвођански политички интерес. Александар Моч, истакнути првак Самосталне демократске странке сложио се са текстом Споразума и у вези с тим је за *Дан* истакао: „Као дисциплинирани члан наше странке нити

[1187] Т. Стојков, *О стварању блока...*, 293.

[1188] Телеграм градског поглаварства Нови Сад, председнику Министарског савета и министру спољних послова господину др Стојадиновић Милану, Београд; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 10.

[1189] *Војвођанин*, 2. 4. 1938.

могу, нити имам да додам тим изјавама...али у погледу војвођанских захтева ми остајемо доследни и тачно према донетој Резолуцији 1932. године. Представници војвођанске опозиције захтеваће да Војводина засебно добије све оне уступке, као и остале покрајине, које она заслужује по својој историји и традицијама."[1190] Овај текст Александра Моча, истакнутог политичког прегаоца за политички идентитет аутохтоних војвођанских интереса указује нам на његову доследност у привржености страначким активностима, а којима ни у ком случају не претпоставља или не супротставља политички артикулисану специфичност Војводине. Осим Александра Моча, др Стеван Пурковић, такође првак самосталаца, у *Војвођанину* од 10. октобра 1937. године је објавио чланак „Народни споразум и Војводина" [1191] у којем је, између осталог, указао да се схватања осведочена у Споразуму и схватања опозиционих политичких првака из Војводине „о значају Војводине и њеном положају у новом државном уређењу потпуно слажу."[1192] Пошто смо указали на то да је отворени проблем Споразума остало недоречено државно уређење, преостаје нам да констатујемо да је др Стеван Пурковић ипак био за федеративно државно уређење за које се залагала Сељачко-демократска коалиција.

За разлику од Моча и Пурковића, који су желели афирмацију војвођанске политичке самосталности, али који, истовремено, није заборављао ни своју страначку дисциплину, Душан Бошковић је много самосталније деловао инсистирајући на платформи борбе за равноправност Војводине.[1193] „Војводина је досад експлоатисана без милости. Није се гледало на то ко је у њој припадник ове или оне странке, ове или оне народности. Сви скупа имали су да подносе терет експлоатације. Шта је онда било природније но рећи: Војводина на окуп. И ми ћемо на овој линији издржати док не буде потпуно изједначена са другим покрајинама; све...докле у овој држави не буду имали сви једнака права и једнаке дужности. Када у овоме успемо, ми ћемо се онда диференцирати и окупљати по појединим партијама..."[1194] У вези са Споразумом најчешће је на зборовима била апострофирана идеја федерализације Војводине, и спољнополитичка оријентација према традиционалним савезницима. Осим тога опозиционари из Војводине указивали

[1190] *Дан*, 9.10. 1937.

[1191] *Војвођанин*, 10. 10. 1937.

[1192] *Војвођанин*, 10. 10. 1937.

[1193] Ово разилажење указује на почетак разилажења у вези са питањем уставног положаја Војводине, сукоб умерене и радикалне концепције војвођанске аутономије унутар Самосталне демократске странке, али и Војвођанског фронта.

[1194] *Војвођанин*, 20. 3. 1938.

су на економску експлоатацију, на проблем државне управе и корупције. „На збору присталица бивше Самостално-демократске и бивше Хрватске сељачке странке у Новом Саду 28-ог о.м. сви говорници, др Моч, др Срђан Будисављевић, др Жига Шол, др Иван Нађ, адвокат Коста Хаџи млађи и др Дуда Бошковић, углавном су оштро критиковали пређашње ауторитативне режиме, тражили доношење политичких закона, наглашавали потребу нових избора, упућивали личне нападаје на гг. Ћирића, Даку Поповића, Перу Живковића, Љотића, Хоћеру, истицали наводно опште незадовољство и убеђивали да ће за најкраће време доћи до слободних избора. Сви говорници били су врло оштри, агресивни и говорили у демагошком тону."[1195]

У намери да створи јединствени војвођански фронт, Дуда Бошковић је покренуо идеју укључења националних мањина, пре свега Мађара и Немаца, у контекст широког политичког фронта Војводине. Власт је ову иницијативу препознала и озбиљно је прихватила као реалну опасност. „Од политичких групација најживљу активност развијају присталице опозиционог 'војвођанског покрета' и то нарочито међу мађарским мањинским становништвом. Демагогија др Дуде Бошковића, др Ивана Нађа и осталих говорника несумњиво има врло неповољан утицај по стварање општег расположења, јер се на овим опозиционим зборовима стално наглашује захтев да Војводина 'сама располаже својим благом и својим приходима', да не жели више да трпи да ју 'други' експлоатишу, зато тражи федерацију и том слично."[1196] Међутим, иако је постојала подршка Мађара др Ивана Нађа, адвоката из Новог Сада, Бошковић, није успео да афирмише идеју омасовљења припадника мањинских народа у Војвођанском покрету. Штавише, ове политичке самоиницијативе Дуда Бошковића су довеле у сукоб са вођством Самосталне демократске странке и до разилажења са Александром Мочом.[1197]

Неки страначки прваци су јасно изразили незадовољство што у раду на Споразуму није било представника Војводине. „Зло је што међу онима који се споразумевају не видим ниједног из Војводине. Војводина се хоће

[1195] Извештај дописника Централног пресбироа од 29. новембра 1937. године; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 26, 27.

[1196] Извештај дописника Централног пресбироа од 6. децембра 1937. године; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 26, 27.

[1197] У Извештају управне полиције Н. Сада од 19. априла 1938. године констатује се да је војвођанско крило Удружене опозиције „непомирљиво према др Александру Мочу и да гледа на сваки начин да га уклони као кандидата на евентуалним посланичким изборима. Као противкандидат др Мочу се у Н. Саду јавља др Дуда Бошковић, јер се у круговима опозиционим сматра, а и фактично је, да је др Моч политички неборбен и да би за Нови Сад много погоднији био за политичку борбу др Бошковић, чији је политички утицај на селу вредан пажње, док би на територији ове управе могао само доћи до изражаја међу овдашњим Мађарима." Види: АВ, Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине – Нови Сад (1929–1941), 1929–1941, подфонд Кабинет бана.

на тај начин ставити пред готов чин. Ми немамо никакве државноправне тежње, али имамо масу виталних потреба и захтева у финансијском, економском и културно-социјалном погледу. Да ли се о томе води рачуна данас при преговорима, или се мисли да ће Војводина примити баш све што јој се спреми, да ће лећи у сваку постељу која јој се простре? Ако се на то још тако мисли, онда је то велика заблуда.[1198] Ипак, Споразум није рађен без одређене сарадње са представницима опозиционог покрета у Војводини. У листу *Дан* од 10. септембра 1937. године помиње се да је Дуда Бошковић разговарао са Љубом Давидовићем, али без информација о садржају разговора. Прихватање Споразума од стране многих политичких првака Војвођанског фронта било је, заправо, прихватање идеје федералистичке концепције која је заснована на тријалистичкој националној основи. Последица овог, а посматрајући и Војводину, била је поларизација на националној основи. Управо зато је концепција Дуде Бошковића „Војводина на окуп" у коју је позвао и националне мањине, у новонастајућој политичкој клими, виђена као подршка хрватским националним концепцијама, али и иредентистичким концепцијама мањина. Тумачена на овај начин, она је доживљена као супротност српском идентитету Војводине. Ово је уједно било и најразложније средство критике Владе када је прозивала активности опозиције у Војводини. „Свечаност прославе 19-годишњице присаједињења Војводине Србији одржана је у Новом Саду уз лепе националне манифестације. Прослава је имала углавном локалан карактер, али је ипак од општег политичког значаја, јер је учинила добар утисак на сво војвођанско становништво. Запажен је и добро примљен говор г. Ћирића председника Народне скупштине, јер је тим говором исправно дато израза осећајима патриотског становништва у Војводини.... Ситуација је по Југословенску радикалну заједницу потпуно повољна...Врло је добар утисак учинио предлог новог буџета, нарочито с обзиром на буџетске уштеде и вишак, те се повећање државних прихода сматра као најбољи знак општег побољшања прилика у држави."[1199] Српски патриотизам, као фундамент снажне Војводине и солидна финансијска ситуација био је изузетно снажан противник опозицији и захтевао је много енергије и упорности да се победи. Таква енергија опет је тражила потпуну убеђеност у оно што се ради. Међутим, те убеђености међу присталицама Војвођанског фронта, у надолазећем националном сврставању све је мање било. У таквој ситуацији инсистирање на економско поткрепљеним ставовима о аутономности Војводине могла је да значи маргинализацију чак и политичко самоубиство, као и стигматизацију у виду издајника националних интереса.

[1198] *Дан*, 23. 9. 1937.

[1199] Извештај дописника Централног пресбироа од 29. новембра и 6. децембра 1937; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 26, 27.

Комунисти у покушају прихватања парламентаризма

Комунистичка партија Југославије у вези са увођењем шестојануарске диктатуре, своје политичке ставове, формулисала је у складу са тадашњим стратешким политичким опредељењем Коминтерне о општој кризи у којој се налазио капитализам и чији је резултат увођење фашизма и развој нацизма као екстремног државног уређења у борби против радништва и револуције. Овакав став детерминисан је социјално-економским разлозима и био је искључив и при процени карактера краљевог чина од 6. јануара 1929. године. Стављајући свој политички однос са владајућим режимом у контекст непомирљивих класних супротности, Комунистичка партија је радикализовала своје деловање у облику саботажа, диверзија али и оружане побуне. С обзиром на то да је став према Краљевини био у складу са концепцијом Коминтерне о непризнавању версајског мировног уговора, а тиме и новостворених држава, делатност комуниста, у овим тренуцима, била је отворено непријатељска и револуционарна. Одлучност режима у очувању концепције југословенства, као и јасно дистанцирање грађанских странака од непарламентарног политичког деловања, осудила је њихову на пораз. Нереалност, непромишљеност и политички авантуризам била је платформа на коју се није могло више ослањати. Процеп између званичне револуционарне опције и стварних политичких потреба јавности у Југославији претио је да угаси странку. Иако је међу руководством странке оцењено да су национално питање и питање државног уређења уз повратак парламентаризму суштински политички проблеми о којима је потребно заузети одређени став, ипак то се није десило све док Коминтерна није почела да прилагођава своје становиште новонасталој међународној ситуацији, односно доласку Хитлера на власт у Немачкој 1933. године.

Почетак заокрета у уважавању националног питања код комуниста била је студија: *Национално питање као научно питање*, коју је написао Едвард Кардељ. Анализирајући основу националног идентитета у контексту социјалног проблема друштва, он је покушао да помири прихваћене идеолошки интерпретиране теоријске вредности Марксовог учења, са политичких реализмом национално многолике Југославије.[1200] Континуитету новог погледа на политичку реалност Југославије придружује се и афирмисање идејних опредељења кроз начин организације будуће државе. Наиме на Чет-

[1200] Кардељ је писао „да свака нација има право на самосталан живот, али такву слободу могуће је изборити само истрајном борбом радног народа, јер национално питање у своме језгру није културни већ социјални проблем, па се зато као хегемон у тој борби све више афирмише пролетеријат.”; Ј. Плетерски, *Нације – Југославија – револуција*..., 324

вртој земаљској конференцији Комунистичке партије Југославије одржаној 24. и 25. децембра 1934. године уобличена је намера Странке да се стави на чело националних покрета и за „стварање радничко-сељачких влада у Хрватској и Далмацији, Словенији, Србији, Црној Гори, Македонији, Босни и Херцеговини и Војводини."[1201] Смернице о улози странке донете на овој конференцији биле су доследније старом становишту о Југославији као вештачкој и великосрпској творевини. Насупрот таквом хегемонизму Партија је намеравала да организује Комунистичку партију Хрватске и Комунистичку партију Словеније. Иако декларативно ове су страначке организације чиниле саставни део Комунистичке партије Југославије и биле потчињене заједничком руководству, утисак је да је ово била једна нецелисходна процена, иза које стоји идеолошка предрасуда о српском народу као хегемону, као и снажан стимуланс федерализацији странке који је могао само да охрабри конфедерализам или чак распарчавање Југославије. Идеја о Комунистичкој партије Србије појавила се тек се ратне 1943. године.

Овако ускогруди и сепаратни страначки политички традиционализам ревидиран је 1935. године када се „фашизам почиње схватати као главни непријатељ не само радничке класе, већ и свих демократских слојева."[1202] Отварање према другим грађанским странкама које је дефинисано на Сплитском пленуму Централног комитета Партије био је показатељ да се странка окренула народнофронтовској оријентацији, односно идеји да се политички прагматизам странке окрене према народу и превазиђе класну реторику револуционарног радништва. Ове одлуке, поштујући још увек круту субординацију, биле су рефлексија одлуке о политици Народног фронта која је донета на Седмом конгресу Коминтерне, а која је опет подстакнута међународним околностима.

О револуцији се у овом тренутку говори као о народној у којој ће учествовати сви слојеви, подједнако и радници и сељаци, али и „најшири демократски народни слојеви." У вези са односом према Југославији први пут се помиње децидирано да се не тражи „цијепање Југославије по сваку цијену." Право народа на самоопредељење се и даље поштовало али се прихвата и опција да, уколико је народни интерес да остану у заједници са српским народом у Југославији, да се она очува. „Свако настојање да се данашње државно подручје Југославије разбије, или да се угрози њезин опстанак, значи у данашњем међународном положају помагање фашизма и његових ратних припрема... Комунистичка партија, као и друге доследно демократске партије у Југославији, противници су монархије и теже да остваре демократију у Југославији, у облику демократске федеративне републике."[1203]

[1201] *Пролетер*, бр. 2–3, фебруар–март 1935.

[1202] Р. Кончар, *Опозиционе...*, 273.

[1203] *Пролетер*, бр. 2, фебруар 1937.

Однос комуниста према Војводини није произилазио из концепцијског приступа Странке према уставном одређењу државе. Он је дефинисан у складу са намером странке да се укључи у парламентарни живот земље и да у вези са тим заузме став о сваком политичком питању које јавност препознаје. Између осталог, тако је дошло на ред и одређење према Војводини. У почетку је конфузија у вези са ставом према Војводини, била резултат програмског опредељења комуниста за право народа на самоопредељење до отцепљења. Тако је Централни комитет у писму организацијама, групама и члановима Странке у Војводини из 1933. године писао и о праву на отцепљење и окупираних мађарских крајева у северној Војводини. Овакав став је утицао на подршку странци и у Војводини.

Поменутим пленумима, став странке се прилагођавао директивама Коминтерне које су имале рационалнији приступ стварности, а тиме и уставно-правном положају Војводине у оквиру државе. У почетку су се о Војводини као и о Босни и Херцеговини комунисти опрезније опредељивали. Идеја Народног фронта и њен изразити антифашистички смисао, коју је странка прихватила рефлектовала се и на став о Војводини. Тако се у извештају Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију, Трајка Стаменковића, прихвата постојање војвођанског питања, али не у националном већ у економском смислу.[1204] Странка је све више била настројенија федералистичкој идеји као концепту решења националног питања. У вези с тим и Војводина је дефинитивно подржана као самостална федерална јединица, а став Демократске странке о српском карактеру Војводине био је критикован са становишта великосрпства. У контексту оваквог става према Војводини је било и писмо Јосипа Броза комунистима Србије из новембра 1936. године, где он пише о седам федералних јединица, међу којима и Војводини како би се на тај начин избегла српска хегемонија. Партија је организовала своје одборе и у Војводини, тако је 29. септембра 1935. године формиран Покрајински комитет са седиштем у Петровграду. Он је, у време предизборних активности био доста активан и то нарочито у профилисању популистичке социјалне политике према Војводини. Овај Комитет је критиковао новоформиран Војвођански покрет и његов Програм, као покрет војвођанске буржоазије који је лажан према народу и интересно везан за крупни капитал. Временом, нарочито пред општинске изборе 1936. године, је оштрина ове критике потпуно ублажена.

[1204] „Стаменковић сматра да у односу на Војводину треба прихватити паролу 'Војводина Војвођанима' и формирати Војвођански народни фронт слободе, који ће се укључити у Народни фронт целе Југославије и који ће онемогућити фашизму ослонац у свим покрајинама."; Р. Кончар, *Опозиционе партије*..., 281.

Војвођански покрет је тада сагледаван много конструктивније, односно као могући народни политички покрет у коме треба преузети утицај.[1205] Сарадња је била конкретизована и она се одржала све до почетка априлског рата 1941. године. Међусобни интерес условио је толерисање разлика дефинисаних програмским опредељењем. Комунисти су подржавали државноправне концепције Војвођанског покрета у вези са централизмом, режимом Југословенске радикалне заједнице и омасовљавањем Народног фронта, а у вези са социјалним питањем покушавали су да унесу радикалније погледе. Сарадња Војвођанског покрета и комуниста настављена је и за време избора 1938. године када је направљен и Споразум о учешћу једног представника Комунистичке странке у раду Извршног одбора Војвођанског покрета.[1206] У вези са Споразумом Цветковић-Мачек комунисти су заузели критички став у вези са погрешним решењем националног питања, управо из разлога што није уважавао социјалну димензију као фундамент овог проблема. Новонастала међународна ситуација почетком Другог светског рада и Споразум Молотов-Рибентроп, условили су нове директиве. У Војводини је одржана Шеста покрајинска конференција, која се бавила националним питањем у Војводини. Критиковани су сви национални облици својатања Војводине без обзира на то одакле су допирали. Међутим, конкретније одређење према том питању било је избегнуто, штавише неки ранији конкретнији ставови у вези са националним питањем и федералним одређењем Војводине изостали су. Разлог томе опет је била нова директива, која је била условљена карактером ратног сукоба, и која је изнова инсистирала на револуционарној оријентацији комунистичког покрета.

Пораз унитаризма

Парламентарни избори су били заказани за 11. децембар 1938. године и били су превремени зато што је Влада сматрала да у том тренутку, на основу својих активности у области економије и привредног живота, може

[1205] „Из тих разлога ЦККПЈ и даје директиву секретару Покрајинском комитета КПЈ за Војводину Лазару Миланкову да комунисти покушају 'активизацијом маса у Војвођанском фронту' преотети капиталистичким и кулачким елементима иницијативу из руке."; Ђ. Милановић, „Почеци и први успеси у развоју Народног фронта у Војводини током 1935. и 1936. године", *Истраживања* 1, Нови Сад 1971, 139.

[1206] „Споразум са војвођанским покретом темељио се на заједничким ставовима – борби за демократију, решењу националног питања на федеративном принципу и побољшању економском положаја народа."; Р. Кончар, *Опозиционе партије*..., 290.

очекивати добру пролазност међу гласачима.[1207] Милан Стојадиновић је био носилац листе која је, поред Југословенске радикалне заједнице, окупљала и Југословенску народну странку Светислава Хоћере, део чланства Југословенске националне странке и присталице Радикално-социјалне странке. Предизборна парола владајуће коалиције била је „један краљ, један народ, једна држава." Влада је врло темељно и исцрпно приступила припремама за предстојеће парламентарне изборе. Своју предизборну агитацију она је промовисала кроз представљање свог одрживог концепта државног уређења, затим у складу са тим решења хрватског питања, економској стабилности и оживљавању села. Иако су својевремени разговори са Влатка Мачеком доживели неуспех, Стојадиновић није желео да игнорише проблем око хрватског политичког идентитета. Његов курс политичког прагматизма требао је да примора хрватске политичке представнике на прихватање нужности преговора са Владом као јединим озбиљним и одговорним преговарачем. Из тог разлога је Влада, за предстојеће изборе, посебну пажњу посветила својој пропагандној делатности међу Хрватима. Имајући у виду неповољну међународну ситуацију и притисак хрватских екстремистичких опција, Мачек је са овим морао озбиљно да рачуна. У вези са оваквим начином политичке активности Владе, сачуван је један програмски елаборат под називом Влада др Стојадиновића и Хрватско питање који је детаљно образложио сва поменута изборна начела. Елаборат је указивао на историјат југословенске идеје и детерминисао је Хрвате као родоначелнике те идеје. Бискуп Штросмајер је у том контексту постављен као стуб југословенства, насупрот Старчевићевој идеји великохрватства која није омаловажавана, већ се сматрала својевремено корисном, а данас превазиђеном.[1208] У осврту на државно и народно јединство, у документу се говорило, у већ познатом тону, о суживоту три јужнословенска племена који су се ујединили у заједничку државу свом својом националном тежњом и стремљењима.

[1207] „Ми смо у Влади, међутим, на моје предлоге одлучили да изборе извршимо пре тога рока, у децембру 1938. године. Ово највише из практичних разлога. У то време сељак, који чини велику већину бирача, није заузет пољским радовима, као што је случај у пролеће. Сем тога рачунао сам – како је жетва била одлична у лето и јесен, а цене врло добре, индустрија и трговина у полету, могло се очекивати повољно расположење у корист Владе од стране бирача. Уосталом, на свим и у свим правцима, прогрес је био очигледан. Режим је ишао поступно, али стално, путем демократизације земље, после пет година диктатуре. Југословенска валута била је потпуно стабилизирана. Односи са свим суседима уређени... Сви су, дакле, изгледи за повољан исход предстојећих избора." Види: М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, ... 554.

[1208] Документ констатује да је и ова идеја Старчевића имала одређеног историјског значаја за генезу националне свести. „И о њој, као и о великосрпској идеји, хисторија је казала свој суд и бацила их међу успомене прошлости. Ипак ваља признати огромну улогу Старчевићеве идеје код буђења народне свијести Хрватске."; Влада др Стојадиновића и Хрватско питање, АЈ, Ф. 37, фасцикла број 10.

Сва разноликост и специфичност која се појављивала била је одговор на притиске великих сила у намери да се национални идентитети асимилују. У новоформираној држави неговање такве посебности је било непотребно, а традиционализам и позив на историјско искуство је постао безразложан. „Заправо је интерес Хрвата, Срба и Словенаца не само што ужа заједница, него што скорије јединство потпуно и свјесно. Животни интерес сва три племена јест недјељивост територијална и свјесно усклађивање свих племенских посебности, дакле изграђивање новог националног типа југословенског."[1209] Разматрајући суштину хрватског питања намера документа је била да примора Влатка Мачека да одустане од идеје самосталне Хрватске и да се врати традицији југословенства Стјепана Радића.[1210] Стојадиновић је у овом документу био представљен као зачетник одређене државне стабилности, одговоран политичар у чијој је странци „данас сакупљена огромна већина Срба, огромна већина Словенаца и огромна већина Муслимана, а такође и лијеп број Хрвата."[1211] Тако формирана политичка снага је отворила врата за преговоре Влатку Мачеку. Споразум Удружене опозиције и Мачека је критикован као нереалан и конфузан нарочито у делу који се односи на државно уређење. „Тражи се федеративно уређење државе, али без конкретног плана. Говори се о федерацији, која је подијељена по племенима, а не територијално. Значи, да ни аутори акта од 8. листопада 1937. год. немају готове концепције о форми и границама државног уређења, које захтијевају."[1212] Насупрот имагинарности и несигурности, реална политичка снага призната на спољнополитичком и унутрашње политичком плану – странка Југословенска радикална заједница, како је представљена у овом документу, је понудила свој концепт државног уређења. То је концепција широких самоуправа територијалних целина која задовољава локалне и регионалне интересе. „Данашње уређење Југославије са великим самоуправним јединицама представља средњу линију између српске државне идеје и хрватске државне идеје. Самоуправе ће се још проширити и бит ће способније да растерете централну владу, и да преузму самосталну бригу за највећи дио локалних и регионалних интереса. У оваквом уређењу државе искључена је

[1209] Исто.

[1210] „Хрватска сељачка странка сматра Србе и Словенце истовјетнима са Хрватима, дакле једним народом, стоји у Програму Странке, којој је на челу г. др Влатко Мачек. 'Ја сам Југословен и био сам то онда кад је то било опасно', кличе Стјепан Радић. 'Ја сам Србин, који се зовем Хрват', изјавио је пред судом Стјепан Радић. То је била програмска основа и практична политика Стјепана Радића од 1924. године." Влада др Стојадиновића и Хрватско питање, АЈ, Ф. 37, фасцикла број 10.

[1211] Исто.

[1212] Исто.

хегемонија, јер у појединим бановинама одлучиват ће већина грађана. Како су бановине прилично обухватиле поједина племена, то се њима препушта аутономна компетенција за најважније ствари дотичних крајева... Ове самоуправе у ствари могу потпуно да замијене државноправне јединице, а да државно јединство никад не може бити доведено у питање. Према томе федеративно уређење државе није оправдано ни из практичних разлога. Циљеви, који се желе постићи, федерацијом у питању заштите племенских и регионалних интереса могу се у пуној мјери постићи у постојећим самоуправама."[1213] Уколико се пажљивије осмотри овај документ, Милан Стојадиновић у њему није понудио никакве нове политичке предлоге Хрватима. Аргумент ове политике није била садржина већ његово представљање кроз пропагандни наступ, и притисак политичке реалности у којој је Стојадиновић представљен као респективни политичар у међународним оквирима и брижан домаћин. Намера је била да хрватски народ примора Мачека на договор са Владом. Као и све друге и ова дневнополитичка тактика била је двосекли мач за све његове актере.

Осим овог документа, секција за пропаганду Југословенске радикалне заједнице је издала и брошуру *Шта хоће Југословенска радикална заједница*. У њој су се пропагирали већ изречени политички ставови странке[1214], али за разлику од претходног документа ни једним словом се не помиње хрватско питање. Међу главним противницима странке идентификују се „комунисти и социјалисти, сепаратисти и федералисти, јер сви они раде на слабљењу, а затим и на уништењу наше народне самосталности, наше народне слободе и нашег народног независног живота."[1215] Удружена опозиција је врло често била предмет критике владајуће странке. Она је за Југословенску радикалну заједницу била неозбиљни и неодговорни скуп политичара и странака чији лични политички идентитет и страначка програмска опредељења онемогућавају било какву заједничку активност.[1216] Осим тога, у дневним гласи-

---

[1213] Исто.

[1214] „Југословенска радикална заједница хоће јединствену државу за јединствени, једнокрвни народ... Она хоће уређење, које најбоље одговара нашем народу. То је такво уређење, у коме је држава јединствена и у коме је државна централна власт сконцентрисана на једноме месту, но у коме народ узима најживљега учешћа у државној управи путем широких народних самоуправа у општини и бановини."; *Шта хоће Југословенска радикална заједница*, Издање Главног одбора Југословенске радикалне заједнице, Секција за пропаганду, 1938, АЈ, Ф. 37, фасцикла број 12.

[1215] Исто.

[1216] Прорежимска гласила су, у току предизборне кампање, врло често нападала Удружену опозицију. Тако београдски *Балкан* у броју од 8. новембра 1938, у чланку „Удружена опозиција или како наши Италијани кажу тути кванти музиканти", између осталог, је објавио: „Од дана уједињења до данас у овој држави било је пуно политичких пактова између

лима су апострофиране одређене инцидентне ситуације које су указивале на различитост погледа на политичку ситуацију Хрватске сељачке странке и Удружене опозиције.[1217] Компатибилна овом памфлету била је и брошура *Три године Владе др Милана Стојадиновића*. Она је, надовезујући се на брошуру из претходне године, описала врло исцрпно досадашње владине успехе у свим сегментима друштвеног развоја и поновила програмске ставове странке.[1218]

Војводина је заузимала значајно место у предизборној кампањи Југословенске радикалне заједнице. Милан Стојадиновић је организовао неколико великих зборова од којих је, по броју присутних најимпресивнији био у Новом Саду 13. новембра 1938. године (око 80.000 људи). Између осталог, образлажући предизборни програм, Стојадиновић је овом приликом рекао: „И као што је Војводина некад предњачила у делу ослобођења нашег народа, тако она данас има свету дужност да предњачи и у делу консолидовања државе." [1219]

Страначка самоувереност и лидерска харизматичност Стојадиновића су представљане као препознатљив имиџ власти. Међутим, као и свака друга, и ова странка је имала проблема унутрашње организације. Јављао се пара-

---

појединих партија. Сваки пакт је имао своје име и врло вероватно да ће наш речник у том погледу бити исцрпљен. Последњи је пакт са бомбастим називом 'Удружена опозиција'. Шта се ту није концентрисало? Демократи Љубе Поповог, Сељачка странка (Радићева), демократија двојице неуравнотежена човека Прибићевића и Дуде Бошковића, пречански фронт, капиталистички социјал-демократи, комунисти, републиканци – а Бог би свети знао и кога још ту нема. Тути кванти музикати."

[1217] Провладина штампа, пратећи кампању Удружене опозиције, посебно истиче супротности које се јављају између ХСС и опозиционих странака у Србији. Тако *Балкан* од 11. новембра 1938, пише да је на збору опозиције у Шапцу дошло до очигледног размимоилажења представника ХСС др Жига Шоле који је критиковао идеју о јединству југословенског народа коју је изнео представник опозиције из Србије Михаило Шкорић. Између осталог, Шола је рекао: „Хрвати и Срби су по свом постанку и развоју два народа, а уза све то најважнији је осећај који сваки Хрвати има а то је да је Хрват, исто као и сваки Србин да је Србин." У даљем опису тока скупа, *Балкан* пише да се потом за реч јавио Љ. Давидовић који се није сложио са иступом представника ХСС, али ни са идејом о југословенству као изразу тежњи национализама словенских народа са Балкана, већ о прагматичном југословенству: „Ми смо са разумом за југословенство. Кад сам год говорио да смо Југословени, никада нисам рекао без мало лукавости и без мало византинизма."

[1218] „Против програма разједињавања и федерације она је, у име огромне већине народа, развила програм народног и државног јединства, јединства територије и јединственог држављанства, с умереним унитаризмом и широким самоуправама... Моја главна брига и брига мојих другова била је да поправимо стање привредно и материјално народа... Само привредно значајан народ може у данашње време имати силну државу."; *Три године Владе др Милана Стојадиновића*, Београд 1938, 14, 24.

[1219] М. Стојадиновић, *Један краљ, један народ, једна држава*, Штампарија „Привредни преглед", Београд 1939, 34.

лелизам међу организацијом одбора и то најчешће у срединама где је био јак опозициони покрет. Тако се председник Среског одбора Панчева др Александар Прелер, у опширном Извештају поднетом Главном одбору странке, жалио на нарушавање страначке организације и стварање новог Среског одбора указујући на нелојални непотизам.[1220] На крају свог обраћања он је упозорио на могућност да политичку иницијативу у средини преузме опозиција. „Ако би се предње описани нелегална и статутима и основним начелима Странке противан поступак појединаца признао и одобрио, ма и пређутно, у срезу панчевачком имали би две среске организације, што се не би смело да дозволи већ и с обзиром на велики број националних мањина и акцију, коју у овом срезу развија др Душан Бошковић за тзв. 'Војвођански покрет', те би се изгледи наше Странке на успех свели на минимум."[1221]

Проблеме је имао и Месни одбор Југословенске радикалне заједнице у Новом Саду јер је, почетком априла 1938. године био основан, поред постојећег и нови месни одбор. О озбиљности седнице, која је тим поводом одржана, говорио је и податак да је њом председавао Стеван Ћирић. Након напете и полемичке дискусије Одбор је закључио да се иницијатори формирања новог месног одбора на челу са др Бранком Илићем искључе из странке.[1222] Персонална питања, а не програмска платформа и политичка стратегија, су били најчешћи узрок врло мучних и оптерећујућих дешавања на локалном нивоу странке. Ситуација је била веома озбиљна и нимало се није уклапала у намеравани имиџ Странке о озбиљној и одговорној политичкој групацији. „У више места северних крајева Дунавске бановине узима подвојеност међу присталицама Југословенске радикалне заједнице све

[1220] „Међутим, иницијативом Станимира Станковића,...другог синовца министра г. Светозара Станковића, сазвао је др Никола Вукашинов, лекар из Долова, нелегално и неовлаштено, 'среску конференцију' за 5. јуни 1938. године, на коју су дошле присталице разних партија и фракција...У таквој атмосфери и под таквим околностима извршен је 'избор' другог 'среског одбора' на челу са г. Светозаром Станковићем министром пољопривреде, док су за потпредседнике 'изабрани' сазивачи конференције др Никола Вукашинов и Станимир Станковић, синовац министра г. Станковића."; извештај др Александра Прелера, Главном одбору ЈРЗ; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 12.

[1221] Исто.

[1222] „О томе је отворена дискусија. Говорило је више говорника. Био је приви г. Раја Марковић апелациони судија, који се жестоко оборио на г. др Бранка Илића и цео овај случај и ставио предлог да се из Странке искључе гг. Мита Ђорђевић, Димитрије Бјелић, прота Тодор Милић, др Бранко Илић као главни кривци, а поред њих још и Стричевић и Угришић, који су у политичком животу мање познати... Прешло се на гласање. За предлог г. др Иванчевића гласало је шесторо, а за предлог г. Раје Марковић сви остали. На тај начин споменути су искључени из странке и г. Ћирић је, закључујући седницу рекао да ће предузети кораке да се ова одлука Месног одбора ЈРЗ у целости и спроведе."; извештај дописника Централног пресбироа из Новог Сада од 9. априла 1938. године; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

више маха, тако да се приређују чак и посебни зборови фракција, од чега трпи општа ствар Владине партије."[1223] Власт је морала брзо и енергично да сузбије ова фракционаштва управо и због разлога припреме предизборне кампање. Само месец дана касније од указивања на разилажења унутар странке, Извештај је говорио о консолидацији прилика. „Политички живот у северним крајевима Дунавске бановине развија се нормалним током. Организације Југословенске радикалне заједнице одржавају редовно своје конференције и јавне зборове. На више места је успело ликвидирати паралелне организације."[1224]

Како се предизборна кампања захуктавала, тако су и интензивиране активности Владе у Војводини. У октобру је у згради Бановине била организована изложба „Три године Владе г. др Милана Стојадиновића".[1225] Извештаји су били врло оптимистички и повољни. „Изборна агитација присталица Југословенске радикалне заједнице у пуном је јеку на територији северних крајева Дунавске бановине. Општа је констатација да је расположење у широким народним слојевима врло повољно по краљевску Владу и владину партију. Предизборне конференције и зборови владиних присталица свугде се одржавају уз најбољи успех... Изборна прогноза је врло повољна по Владу и владине кандидате, тако да се може очекивати апсолутна изборна победа Владе."[1226]

На децембарским парламентарним односно скупштинским изборима Удружена опозиција (Демократска странка, Савез земљорадника, Народна радикална странка) је поново била у савезу са Сељачко-демократском коалицијом (Самостална демократска странка и Хрватска сељачка странка). Међутим, овога пута, у изборној борби против владине листе, њима су се придружили браниоци концепције интегралног југословенства: Југословенска национална странка, „јевтићевци", део сокола, припадници Народне одбране, Јадранске страже, четничких организација и други. У намери да демонстрира какво-такво јединство Удружена опозиција се својски потрудила да образложи бирачима стварну сарадњу са Хрватском сељачком странком и Влатком Мачеком. Тим поводом био је и припремљен долазак Влатка Мачека у Београд 14. августа 1938. године и његов састанак са лидерима опози-

---

[1223] Извештај дописника Централног пресбироа из Новог Сада од 16. маја 1938; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

[1224] Извештај дописника Централног пресбироа из Новог Сада од 20. јуна 1938; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

[1225] Председништво Мин. савета Централни пресбиро, Београд 17. октобар 1938; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

[1226] Извештај дописника Централног пресбироа из Новог Сада од 28. новембра 1938; АЈ, Ф. 38, фасцикла бр. 7.

ције. „У доласку др Мачека у Београд ми гледамо решеност браће Хрвата да се у истој мери као и Срби заложе за остварење наших заједничких идеала. Зато дочек др Мачека има значај једне широке манифестације за слободу, за слогу Срба и Хрвата, за Народни споразум."[1227] На основу Извештаја Демократске странке претпоставља се да је на дочеку Мачека учествовало око 150.000 људи. Државни радио је овај податак оспоравао својом цифром од 4 до 6000 људи.[1228] Приликом састанка, који је уприличио Јован Јовановић и Љуба Давидовић[1229] и у чијем раду су учествовали и многи други лидери опозиције као што је Милан Грол и Божидар Марковић, Влатко Мачек је говорио о заједничком интересу српског и хрватског народа да се држава редефинише на основу парламентарних избора не улазећи у разраду идеје државног уређења. „И најважнија тачка нашег Споразума је да се овај Октроисани устав прогласи за не важећи и да се што прије распишу слободни избори за конституанту. У расположењу које видим данас у српском народу, верујем да ће рад у конституанти бити тако брзо и тако глатко обављен како то није било нигдје на свијету, јер смо и једни и други платили доста за то своје искуство."[1230]

Међутим, иако је заједнички циљ опозиционих снага био рушење Стојадиновићевог режима, ипак није дошло до формулисања заједничког прогласа. Удружена опозиција је тежиште у предизборној кампањи ставила на демократизацији политичког живота, док је Хрватска сељачка странка, придајући плебисцитарни значај овим изборима,[1231] инсистирала на реша-

---

[1227] Летак *Живео Народни сйоразум, Живела слоїа Срба и Хрваїа*! АЈ, Ф. 37, фасцикла бр. 10.

[1228] „По објективном суду сматра се да је у дочеку др Мачека у поворци и на тротоарима учествовало преко 150.000 људи. Париски радио јавио је да је у дочеку било 150.000 људи, прашки радио 120.000, а београдски радио објавио је да је било 4–6.000 људи."; поздравни говор г. др Мачека у Београду, из канцеларије Демократске странке, 14. август 1938; АЈ, Ф. 37, фасцикла бр. 10.

[1229] У ово време у Демократској странци јављају се и одређени проблеми који су везани за одређен број незадовољних припадника подмлатка ове странке. Они су критиковали политичку самовољу која се појавила и савезништво са неким дојучерашњим неистомишљеницима. Види памфлет: Омладини и пријатељима Демократске странке, Акциони одбор незадовољне омладине и пријатеља Демократске странке, Београд 25. 11. 1938; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 19.

[1230] Говор г. др Владимира Мачека на заједничкој конференцији делегата блока Народног споразума, Београд 15. августа 1938; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 10.

[1231] „Ови избори имају нарочито велику политичку важност, већу него што су је имали икада до сада... Доле, имаћемо прилике да завикнемо 11. ов. мес. сваки на биралишту: Доле... Ови избори како сам рекао имају велику и одлучну важност, јер ће одлучити не само о томе колико ће дуго трајати борба хрватског народа него ће одлучити и о судбини државе, која се зове Југославија (поклици: доле Југославија). Понављам ја сам уверења да ћемо својим слож-

вању хрватског питања. „Ми окупљамо своје снаге, да помоћу њих ријешимо хрватско питање..." [1232] И поред свега, макар и у техничком облику, постојала је јединствена опозициона листа чији је носилац био Влатко Мачек. Страни посматрачи су као главни недостатак опозиције приметили њихову разноликост и нејединство. „Највећа предност владиног програма била је, како су запазили страни посматрачи, слабост њених противника."[1233]

У Војводини је Војвођански покрет намеравао да направи широку изборну коалицију проширењем изборне сарадње са комунистима и социјалистима. Међутим, због противљења Самосталне демократске странке, представници левичарских странака могли су се укључити једино као подршка.[1234] Постојала су и размимоилажења оних који су били за идеје Војвођанског фронта и оних који су, пре свега, истицали програм странке. Предизборне активности опозиције, на основу извештаја, су биле интензивне, било коалицијски, било на страначком нивоу. „У Новом Саду су јуче у недељу 15-ог о.м. боравили гг. др Момчило Нинчић, Миша Трифуновић, др Лаза Марковић, др Милан Гавриловић... Они су одржали ужу поверљиву конференцију у једној гостионици; на конференцији су учествовали од истакнутијих опозиционара из Новог Сада др Милан Матић, др Радушко Илић... Упада у очи да од самосталаца нико није узео учешће на овом поверљивом састанку, на којем се дискутовало о покретању живље акције у овим северним краје-

ним силама победити, да ћемо заједно сви поштени Хрвати, Срби и Словенци и остали народи Југославије за вјековечно време срушити ову тиранију и у братском споразуму саградити бољу будућност себи и деци својој."; Говор др Влатка Мачека одржан на збору бивше ХСС. у Загребу на дан 4. децембра 1938; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 19.

[1232] Љ. Бобан, *Влатко Мачек и политика ХСС*..., 366.

[1233] Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1920–1938, 669.

[1234] Комунистичка партија Југославије је негирала евентуални договор о подршци, односно о начину њиховог учешћа на изборима, већ је Војвођански покрет био „нелојалан". „Анализирајући политичку акцију Странке радног народа (ово је странка коју је КПЈ формирала да би учествовала у легалној политичкој борби 1938) и држање Војвођанског покрета за време парламентарних избора 11. децембра 1938, извештај Покрајинског комитета КПЈ за Војводину, поднет Шестој покрајинској партијској конференцији септембра 1940, поред осталог, констатује следеће: Странка је учествовала на изборима 1938. у заједници са Војвођанским покретом, у чијем се Извршном одбору налазио представник Странке. Међутим, углавном, услед нелојалности грађанских странака окупљених у Војвођанском покрету, ово се учествовање свело само на најактивније помагање Војвођанског покрета и његовог кандидата у изборној борби. Док је, с једне стране, власт онемогућавала јавно афирмисање самосталног радничког покрета у Војводини, сам Војвођански покрет настојао је још од првог дана сарадње да потисне Странку, да би је касније сасвим занемарио. На овим изборима Војвођански покрет није истакао ни једног кандидата радника, а кандидат сељаштва у нововбечејском срезу кандидован је преко канцеларије Љубе Давидовића као његов кандидат." Види: *Војводина у Народноослободилачком рату*..., 31.

вима."[1235] И на овим изборима најактивнију изборну кампању опозиционог покрета развио је Дуда Бошковић. „Из Удружене опозиције, међутим, једино присталице 'Војвођанског покрета' др Дуде Бошковића приређују готово сваке недеље зборове по селима, но карактеристично је да се ти зборови већином одржавају у општинама са мешовитим становништвом, у првом реду са мађарским мањинским становништвом."[1236]

Извршни одбор Војвођанског покрета, за децембарске изборе формирао је јединствену листу.[1237] Одређен број припадника Војвођанског покрета се појављивао на неколико изборних места. Тако, рецимо, др Адам Шлахтер из Крњаје, био је кандидат и у Кулском и Оџачком срезу, а заменик у Румском срезу, др Иван Нађ[1238] био је кандидат у Сенћанском и Старобечејском срезу, а заменик у Кањишком срезу, др Дуда Бошковић био је кандидат у Ковачичком и Панчевачком срезу. [1239] Војвођански покрет ушао је у изборну кампању са већ познатим политичким и социјално-економским програмом, инсистирајући на равноправном статусу Војводине у будућем уређењу државе. Покрет се представљао као сељачко-демократски који тражи владу народа од општине до скупштине. У социјално-економским питањима истицани су проблеми пореске преоптерећености Војводине, тежак положај војвођанског сељака, недовршеност аграрне реформе, захтев да се она одмах оконча поделом земље сиромашним аграрним интересентима, укључујући и припаднике националних мањина – Румуне, Мађаре и Немце[1240], који су до сада из ње били искључени.

Од уписаних 4.080.286 бирача, на изборе је изашло 3.039.041 или 74,48%. Према објављеним резултатима, за листу Милана Стојадиновића је

[1235] Извештај дописника Пресбироа од 16. маја 1938; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1236] Извештај дописника Пресбироа од 12. септембра 1938; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1237] Јединствена изборна листа Војвођанског покрета негира постојање паралелизма и разводњавања гласова, јер нити у једној општини није, везано за Војвођански покрет, било двоструких кандидата који би утицали на исход гласања присталица Покрета.

[1238] Иван Нађ је имао видну улогу у промоцији предизборне опозиционе кампање. „Од опозиционих група једино развија живљу активност група око Дуде Бошковића и то највише међу мађарским мањинским становништвом, захваљујући овој амбицији и активности др Ивана Нађа који је несумњиво гоњен тежњом да игра улогу неког вође, те стога игра улогу вође мађарских мањинских мачековаца..."; извештај дописника Пресбироа од 20. јуна 1938; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1239] Извршни одбор је одредио кандидате Војвођанског покрета на изборима и били су обухваћени броји градови и мање средине; *Војвођанин*, 5. 11. 1938.

[1240] И поред намере Војвођанског фронта да заинтересује и националне мањине, њихови представници су своје сународнике упућивали да гласају за владину листу. Овом успеху допринела је прагматичност политике М. Стојадиновића, у смислу укључивања представника мањина у владину концепцију, као и стабилном међународном политиком и стварањем нових стратешких савезништва, пре свега са Немачком.

гласало 1.643.783 гласача или 54,09%. За листу Влатка Мачека изјаснило се 1.364.524 гласача или 44,9%. Листа коју је предводио Димитрије Љотић добила је 30.734 гласова односно 1,1%. Према изборном кључу, листа Милана Стојадиновића је добила 301 мандат, а листа Влатка Мачека 64. Изборни резултати различито су били коментарисани у политичкој јавности. Влада се формално могла задовољити. Стојадиновић је изборе оценио као свој велики успех и поверење бирача у владин политички програм. Како је навео, резултати избора показују „да сам у српским, муслиманским и словеначким крајевима ја имао просечно три четвртине гласова, док је у претежно хрватским крајевима Мачек имао три четвртине гласова за себе."[1241] Сам Мачек је изборе окарактерисао као велику победу хрватског народа са одважношћу интернационализације хрватског питања и потпуне грађанске непослушности. „Избори који су проведени 11. ов. мј. и у којим је хрватски народ одлучно и одважно прихватио понуђену му битку, само су један дио те борбе. Они су свршили до сада још нигда невиђеном нашом побједом... Онда тим самим хрватско питање од унутрашњега постаје међународним!... Не плаћајмо уопће државне и бановинске порезе, те намете у градовима... Покажимо то сваки Хрват и Хрватица може на овај начин корисно судјеловати у народној борби! ...Не дајмо им свој новац, не будимо властити заторници."[1242] Овом бојкоту претходили су закључци представника хрватског народа, који су изабрани на овим изборима и који су тражили ултимативно решење хрватског питања.[1243]

Кнез Павле Карађорђевић је очекивао убедљивију победу,[1244] а његова скепса у немогућност решења државне кризе без договора са Хрватском

[1241] М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, ..., 560; „Стојадиновић је за свој изборни пораз у Хрватској сву кривњу пребацивао на Корошеца, тврдећи да је он својим либералним поступком омогућио високу побједу опозиције." Види: Љ. Бобан, *Мачек*..., 370–371.

[1242] Хрватски народе, обраћање Влатка Мачека народу за Божић 1938; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 19.

[1243] „Хрватско народно заступство не може признати законитим никакову наметнуту и хрватском народу туђу Владу, која није одговорна хрватском народу. Хрватско народно заступство проглашује ништавним и за хрватски народ необавезним све уговоре и све објаве које хрватском народу неодговорне владе склапају и преузимају тобоже у име хрватског народа."; закључак седнице Хрватског народног заступства одржане 15. јануара 1939. године у главном граду Загребу. Телефонски извештај помоћника бана г. Михалцића из Загреба; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 19.

[1244] „Кад сам кнезу намеснику саопштио изборне резултате, и да смо добили 300.000 гласова више него Мачек, он ми рече: Волео бих да је тај број нешто већи... Кнез, очевидно, није био одушевљен. Уосталом, и ја бих волео да је наш број био већи, а што није био случај, великим делом пада одговорност на др Корошеца, чији су органи штитили само опозицију да има слободу агитације и гласања, али није штитио владине присталице против терора Мачекове 'Сељачке заштите'. Д. Цветковић је, међутим, сматрао да, кад се узму у обзир све околности – изборни закон, јавно гласање, чиновнички апарат и још извесне ствари, мора се поштено признати да смо ми на тим изборима изгубили битку." Види: *Политика*, 2. априла 1940. године.

сељачком странком изборним резултатима била је оправдана. Заправо, ови избори представљали су успех опозиције која је, у односу на изборе од 5. маја 1935. године, добила око 300.000 гласова више (289.139).[1245] И поред оваквих изборних резултата, није дошло до сарадње Удружене опозиције и Сељачко-демократске коалиције. Српске опозиционе странке су се определиле за прекидање скупштинске апстиненције, а Коалиција за њено продужење. Заједнички проглас није објављен ни после избора. И једна и друга страна чекале су развој догађаја. Влатко Мачек је и даље одржавао контакте са кнезом Павлом, који му је преко Ивана Шубашића послао поруку да пристаје на решење хрватског питања по скраћеној процедури, па није желео да се чвршће везује са српском опозицијом. Кнежеву везу са Влатком Мачеком, без знања Милана Стојадиновића, одржавао је и Драгиша Цветковић.

У Дунавској бановини на изборе је изашло 72,95%. Листа М. Стојадиновића је добила 71,67% гласова, листа Влатка Мачека 24,96% гласова. Демократска странка је у Дунавској бановини добила 32.981 глас што је око 22% укупно припалих гласова овој странци. Радикална странка је добила 10.334 гласова што је око 15,5% укупих гласова ове странке. Савез земљорадника је добио 13.973 гласа што је око 12,3% укупних гласова странке. Југословенска радикална заједница је у Дунавској бановини добила око 22,7% од укупног броја гласова Странке, а што је уједно било и највише гласова у односу на остале бановине. „Политичка ситуација у северним крајевима Дунавске бановине побољшава се све више у корист краљевске Владе и Југословенске радикалне заједнице после изборне победе г. Стојадиновића. Изборни неуспех опозиције знатно утиче, те се у широким слојевима народа стално смањује и до сада незнатан број опозиционих елемената."[1246]

Војвођански покрет, односно његови представници, су доживели изборни неуспех. Дуда Бошковић је изгубио изборе у Панчеву. Самостална демократска странка је добила свега 7.631 глас у Војводини, а што је око 1,4% укупно изашлих бирача у Дунавској бановини. Анализа изборних резултата у Срему указује да је међу бирачима дошло до поделе према националној припадности[1247], јер је највише гласова добила Југословенска радикална

[1245] Највише опозиционих гласова донела је ХСС (733.523); опозиционе странке из Србије донеле су преко 600.000 гласова: демократе – 150.687, земљорадници – 113.417, Д. Јовановић – 12.899, Самостална демократска станка – 128.198; Види: Љ. Димић, *Историја српске државности*, књ. 3, 182.

[1246] Извештај дописника Пресбироа од 26. децембра 1938; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1247] На основу података Министарског савета Краљевине Југославије, број становника православне вероисповести Срема који су говорили српско-хрватски језик био је 214.546, а број становника римокатоличке исповести био је 115.216. Однос је био двоструко више становника православне вероисповести. Види: АЈ, Ф. Министарски савет КЈ, 138-7-56 (846/858); М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*..., 49.

заједница (49.056), а потом Хрватска сељака странка (28.406), трећа је била Самостална демократска странка са 7.631 гласом, док су странке Удружене опозиције доживеле неуспех – Савез земљорадника 1.283 гласа, демократе 769, а радикали Аце Станојевића 1.015 гласова.[1248] Ови изборни резултати и потоњи догађаји у земљи ће потврдити да је Војвођански покрет ушао у дубљу кризу програмског и политичког карактера, од које се више није опоравио. Спорови око политичке концепције Покрета, који су се маргинално јавили поводом Споразума од 8. октобра, после децембарских избора, изазваће дубља превирања и неслагања.

Политичка ситуација после избора била је доста неизвесна. Милан Стојадиновић је намеравао да ступи у преговоре са Влатком Мачеком.[1249] Међутим, Мачек, охрабрен изборним резултатима, као што смо видели, одабрао је политичку тактику грађанске непослушности која би требала да примора Београд на преговоре. Истовремено је у интервјуима за иностранству штампу говорио о неопходности федерализације државе, о новим изборима и, у вези са тим, консолидовању унутрашње ситуације.[1250] Он није желео да разговара са Стојадиновићем, али је имао проблема и да заузда различита политичка струјања међу Хрватима и да онемогући ерупцију хрватског националног расположења. Мачек је припремио одмерене потезе компромиса, а за задовољење екстремних струја је једну објавио радикалну резолуцију.[1251]

[1248] *Дан*, 13. 12. 1938, *Политика*, 13. 12. 1938; АВ, Ф. 126, Кабинет бана, извештај бр. 603/38.

[1249] М. Стојадиновић је на следећи начин коментарисао ситуацију: „Премда се огромна већина српског народа определила за моју политику унитаристичке државе, неоспорно је да се огромна већина хрватског народа определила за политички став др Мачека са федералистичким уређењем државе. Према томе, приближавао се тренутак непосредних преговора са др Мачеком, сходно резултатима избора. Мислио сам да наставим тамо где смо били стали приликом претходног састанка у Брежицама. Остало је још само да се приликом тих разговора осети да у Београду постоји чврста Влада, која ће Хрватима пружити све грађанске слободе, својствене демократским земљама, али која неће дозволити да се у Хрватској тероришу они Хрвати који нису истог мишљења као др Мачек." М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*..., 565.

[1250] „Ако би ја и одобрио нове изборе као први корак ка споразуму између Србије и Хрватске, ни ја ни моји посланици неће суделовати у влади, док се не одрже избори за уставотворну скупштину, која ће ставити земљу на федералну основу. Ми не би признали ни слободно изабрану скупштину која би представљала садањи поредак државе."; изјава Влатка Мачека *Њујорк Тајмсу* коју је пренео *Глас Канаде*, 9. марта 1939; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 19.

[1251] Резолуција је објављена 15. јануара 1939. године. „У Резолуцији је наглашена 20-годишња борба Хрвата за признање њиховог права и права на самоопредељење, осуђени су сви дотадашњи режими, проглашена скупштинска апстиненција, ништавност избора и нелегитимност Скупштине из њих проистекле, као и свих закона и уговора, које би донеле и склопиле владе туђе и неодговорне хрватском народу...В. Мачеку је дато 'неограничено повјерење' да у име Хрвата подузме све потребно да се право саоодређења хрватског народа оствари.", Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*..., 501–502.

Милан Стојадиновић је због изборних резултата, неуспелог решавања хрватског питања, везивања за Немачку и Италију изгубио подршку оних кругова у земљи и иностранству који су га довели на власт. „То је био основни разлог због којег је комплотом, у коме су учествовали А. Корошец, М. Спахо, М. Крек, Ф. Сној, Ц. Куленовић, Д. Цветковић, фебруара 1939. године, срушен Милан Стојадиновић. Уклањање М. Стојадиновића битно је променило однос на унутрашње-политичкој сцени."[1252] Седница Главног одбора Југословенске радикалне заједнице на којој је Стојадиновић избачен из странке била је под потпуном доминацијом Антуна Корошца и Драгише Цветковића. Стојадиновић, који није присуствовао седници, критикован је да се удаљио од Програма странке, затим да га је околина „гурала у фашизам", као и због сумњивих финансијских малверзација и због нерешавања хрватског питања. „Интерпелацију г. др Стојадиновића осуђивао је и тврдио да је председник Главног одбора том интерпелацијом желео да докаже да Влада не жели да озбиљно решава хрватско питање."[1253] Имајући на уму да ће овакав потез изазвати одређену политичку кризу у среским и месним одборима странке, Главни одбор се огласио са писмом у којем је тражио организациону стабилност, поштовање страначке политике и припрему за изборе. „Пуно активизирање нашега партијског рада по свима срезовима и општинама, потребно је са разлога, што ћемо у недугом времену, како је то већ познато свима нашим партијским пријатељима, имати по истеку редовног законског рока, да приступимо спровођењу општинских избора."[1254]

[1252] Д. Бибер, „О паду Стојадиновићеве владе", *Историја XX века*, VIII, 1966, 5–196; Т. Стојков, *Влада М. Стојадиновића...*, 214–222.

[1253] Записник са седнице ширег Главног одбора ЈРЗ од 9. јуна 1939; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 12.

[1254] Главни одбор ЈРЗ у Београду. Свима среским и месним одборима!, Београд 11. мај 1939; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 12.

Војводина и Споразум Цветковић-Мачек 1939–1941.

Стратешки заокрет и одмеравање попустљивости

Нову Владу формирао је Драгиша Цветковић. У говору одржаном 16. фебруара 1939. године председник Министарског савета, Цветковић је посебно нагласио „специјалну мисију Владе да приступи консолидовању и сређивању наших унутрашњих прилика." Рекао је да ће водити рачуна „о важним моментима наше историјске прошлости." Одричући се „метода прошлости", наговештавао је да ће његова Влада хрватско питање решавати „у атмосфери узајамног братског разумевања и трпељивости."[1255] Штампа у Војводини је видно пропратила ново именовање Владе. С обзиром на врло добар изборни рејтинг Југословенске радикалне заједнице у Војводини, било је неопходно што разложније појаснити ситуацију која је наступила, односно образложити потребу смене Милана Стојадиновића. „Нова Влада ставила је себи као главну политичку задаћу да реши хрватско питање... Суштина хрватског питања се своди на проблем придобијања Хрвата за активну сарадњу у државној политици, на осећање потпуне равноправности и једнакости код Хрвата и Словенаца, на разумевање и поштовање хрватске традиције. Хрватско питање се састоји у томе да се Хрвати не снебивају као незнани гости у својој држави, већ да се осећају као домаћини који имају да сносе одговорност за судбину ове државе исто онако како то чине и остали делови наше државе."[1256]

Извештаји који су описивали ситуацију били су исцрпни и све више су апострофирали држање немачке и мађарске мањине поводом актуелне политичке ситуације. „Именовање Владе Цветковића примљено је у јавности ове територије повољно, јер се у промени Владе не види промена курса, но само тежња да се нађе могућности за решавање хрватског питања и то по интенцијама Југословенске радикалне заједнице, а путем ове нове Народне

[1255] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*…, 503–504.

[1256] „Хрватско питање", *Дан*, 9. 2. 1939.

скупштине. Целокупна штампа ове територије са симпатијом је поздравила нову Владу... У јавности овога краја, који је готово сасвим опредељен за Југословенску радикалну заједницу, повољно је примљена сагласност између нове Владе и вођства владине партије."[1257]

Ово је значило дефинитивно одступање владајуће политике од централизма и унитаризма. „Да ли треба бити, можда, против федеративног уређења наше државе уопште? Ако би таково уређење државе одговарало вољи истинске већине Срба, Хрвата и Словенаца (изабране правилно и поштено, не решетањем кроз тесногрудо партизанство и слуђивањем суманутом демагогијом, које веома често замењујемо са демократијом), и ако би се оправдано могло очекивати да би та организација државне управе трајала барем неколико деценија, не бисмо могли извести озбиљне и стварне разлоге против. Да ли треба можда страховати за државну целину од федеративног уређења државе? Под претпоставком да код свих њених грађана постоји свест о потреби постојања данашње наше државе, не треба се бојати за њену будућност. Јер, стварно, питање федеративног уређења државе своди се на то како ћемо нашу државу, споразумно заједнички и сложно – са правим братским осећањем, паметно и смишљено, пазећи на осетљивост – уредити и организовати... Централистичко уређење државе нема више ни једног присталице у јавном животу, јер се основано сматра као нецелисходно."[1258]

На овај начин је пут аутономистичким и федералистичким тенденцијама био слободан, док је начело народног и државног јединства проживљавало своје последње дане. То је био крај доктрине интегралног југословенства. Касније је то потврдио и сам Драгиша Цветковић, истичући да владине одредбе „сигурно нису значиле продужење старе 6-јануарске политике и тезе о једном јединственом народу. Оне су указивале нови пут ка решењу нашег унутрашњег политичког проблема, пут који је ишао ка федерацији наше државне заједнице:"[1259]

Ускоро су уследили преговори између Драгише Цветковића „кнежевог курира" и Влатка Мачека. Удружена опозиција била је искључена из ових преговора, али је преко Самосталне демократске странке, која се опет плашила прејаког франкофилског утицаја у Хрватској сељачкој странци, била обавештена о току преговора.[1260] Став Удружене опозиције био је принци-

---

[1257] Извештај дописника Пресбироа од 8. фебруара 1939, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1258] „Од децентрализма федерализму?", *Дан*, 12. 2. 1939.

[1259] Љ. Бобан, *Мачек и* ..., 25.

[1260] М. Радојевић, у вези са преговорима, истиче да је „Удружена опозиција саветовала кнезу Павлу да њој препусти преговоре..., увидевши да ни В. Мачек, а нарочито кнез Павле, не желе да је укључе у преговоре на начин на који би могла дати лични допринос и понети одговорност за постигнуто решење, Удружена опозиција је одбила и предлог В. Мачека да

пијелан и чврст на идеји да се ни у ком случају не поведу преговори о територијалном разграничењу пре стварања услова за демократско државно уређење, као и да хрватско питање не буде издвојено из решавања питања државног уређења целе земље.[1261]

У разговору са кнезом Павлом Карађорђевићем, Јован Јовановић је образложио становиште Удружене опозиције. Најпре је демантовао да је, наводно Удружена опозиција нудила Хрватима „врло много". Забележио је: „Ништа, сем процедуре никад се и није постављало друго него Н[ародни] Споразум у коме [су] границе, јединство, монархија, династија и парламентарни уставни режим ван дискусије – друго ништа." На примедбу кнеза Павла да је Удружена опозиција пристала и на „аутономну федеративну јединицу Мађедонију", Јовановић је одговорио: „Нико од нас није ништа нудио, а наше је увек било Војводина, Србија, Јужна Србија, Црна Гора и Босна једно... Ако је ко нудио, он је варао."[1262] У даљем току разговора Јовановић је додао да је и Срем припадао српском простору, као и да се не слаже да треба Хрватима дати Дубровник нити Босанску Крајину. Идентичне ставове су представници Удружене опозиције М. Тупањанин и М. Гавриловић пренели и В. Мачеку. „Границе (се) не могу повлачити онако како је говорио са П[ринцом] П[авлом] и да се мора ...српски народ питати". Јер, „кад Мачек поставља питање граница на неку географску основу, онда и Срби морају поставити исто тако на етнографску основу."[1263]

Неслагање Удружене опозиције са начином преговора Драгише Цветковића и Влатка Мачека, као и правцем њиховог кретања, представљено је у Реферату Милана Грола на седници Извршног одбора странке у јуну 1939. године. Грол је сматрао да је најпре потребно утврдити основна начела државне заједнице – „о томе зашто смо заједно и зашто хоћемо да останемо заједно" при томе се он определио за опстанак Југославије. Потом, је, на основу Гроловог излагања, било могуће прећи на другу етапу која подразумева утврђивање заједничких послова и надлежности посебних јединица. Гролов предлог је био да утврђени заједнички послови обухвате: круну,

---

преговоре води у њено име."; Види: М. Радојевић, *Удружена опозиција*..., 185–186; Р. Кончар у вези са преговорима пише: „Укључење и Удружене опозиције у разговоре, на чему је у почетку инсистирао Мачек, није наилазило на подршку кнеза Павла. Приликом аудијенције код кнеза 16. марта, Ј. Јовановић је на томе посебно инсистирао."; види: Р. Кончар, *Опозиционе*..., 323.

[1261] Држање Удружене опозиције, према иницијативи председника Владе и одговору Влатка Мачека, можемо, углавном, пратити из редовних бележака Ј. М. Јовановића, али само до јуна 1939, када је шеф земљорадника изненада умро на путу по Македонији.

[1262] Белешка од 16. марта 1939; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 32.

[1263] АЈ, Ф. 80, фасцикла број 31.

парламент, војску, спољну политику, општу државну сигурност, саобраћај (железница и пошта), царину новац, законодавство у правосуђу, финансије за заједничке послове... У надлежност посебних јединица би улазила „сва дневна реална садржина живота – култура, техника, привредна, социјална, јавна безбедност, и све то са организацијом одређеном властитом оквирном законодавном влашћу." О територијалном разграничењу разговарало би се тек у трећој етапи, пошто би прелажењем прве две ово питање изгубило на тежини. М. Грол је веровао да „неће ни једна ни друга страна запети на питању срезова ако су сагласне у питању земље."[1264]

У складу са овом изложеном концепцијом о приоритетном дефинисању и организационом уређењу земље, Удружена опозиција није могла да се позитивно изјасни о идеји чији је приоритет био унутрашње разграничење, а на којој је инсистирао Влатко Мачек. Отуда је била и иницијатива Влатка Мачека да преко првака Самосталне демократске странке Већеслава Вилдера,[1265] и Саве Косановића, предложи Удруженој опозицији свој концепт територијалне поделе, али је доживела неуспех.[1266] Штавише, иницијатива је доживљена као осорни „диктанд" Влатка Мачека.[1267] Самостална демократска странка је, од почетка 1939. године, постепено напуштала своју дотадашњу политичку оријентацију. У априлу 1939. године вођство странке, на састанку Извршног одбора, дало је пуну подршку Мачековим ставовима и определило се за тријалистичку и националну основу федерације. Овом ставу супротставио се само Хинко Кризман који је инсистирао да се остане код историјских јединица.

[1264] Љ. Бобан, *Споразум Цветковић-Мачек*…, 218–219.

[1265] Видлер је основни проблем у српско-хрватским односима видео „у постојању два имена: хрватског и српског. За све невоље и катастрофе јужнословенских народа крива су та два имена."; В. Богданов, „Шест деценија regierungsfähig политике. Поводом књиге Већеслав Видлер, *Битка за роїове*, где је извор спора српско-хрватског? Где је решење?", Лондон 1957, у: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 465–529, 490.

[1266] Према белешци Јована Јовановића, предлог је био следећи: 1. Разграничење између Хрватске и Босне – линија Илок – Јамена (Шидски срез), дио котара Брчко, Градачац, Дервента – уз Саву до Уне, Уном до ушћа Сане, Саном до извора. Оданде преко Угара на Јајце, католички делови котарева Жепче, Зеница, Високо, на данашњу границу Приморске бановине, плус котар Дубровачки до Херцег Новог. Ово у случају да преостали дио Босне до Дрине остаје посебна Босанска јединица. У случају да неће Босанске јединице, има бити граница не на Сани него на Врбасу. 2. Што се тиче Војводине: или Војводина са преостатком Срема чини посебну јединицу, или се Војводина дијели између Хрватске и Србије, линијом Суботица–Илок.", белешка од 19. априла 1939; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 32.

[1267] Исто, белешка од 20. апила 1939.

Српска и хрватска концепција

Током самих преговора и Драгиша Цветковић и Влатко Мачек су ангажовали стручњаке који су, у складу са намераваном политиком Споразума, али и са конкретним захтевима политичких лидера, припремали, дорађивали и разматрали предлоге текста Споразума. Тим Драгише Цветковића чинили су угледни српски правни стручњаци: Михаило Илић, Ђорђе Тасић и Михаило Константиновић. Чланови хрватског тима били су: Крбек, Шутеј и Филипанчић.

Платформа, коју су Драгиша Цветковић и кнез Павле Карађорђевић припремили за преговоре, настала је као резултат рада правног тима и била је заснована на реализацији правног оквира којим би захтеви Хрвата били задовољени, а државна целина очувана. Отворена је могућност спајања тадашњих бановина у покрајине чији би основни критеријум био етнички. Српска страна била је спремна на тзв. тријализам, односно да се Споразумом дефинишу три покрајине. Легислативно упориште ове промене био би члан 116. Октроисаног устава. „Цветковић нам је рекао да ће Хрвате интересовати пре свега територијалне границе њиховог аутономног подручја, као и надлежност аутономних власти и њихов однос са средишњом Владом. Он мисли да би било најбоље уређење којим би наша земља била подељена на три области. Словеначка област поклапала би се са Дравском бановином, Хрватска би обухватала Савску и Приморску бановину, а сва остала територија чинила би српску област... Ја сам подсетио на предлог Крбекове групе у погледу Босне и Херцеговине и Војводине. Питање Војводине се не може данас поставити због њене етничке сложености..."[1268] На основу ових смерница у самом предлогу стручног тима српске стране формулисана је подела на покрајине, без њиховог конкретног назива са очигледним етничким груписањем, али без територијалног разграничења и са врло прецизним одређењем надлежности покрајина.[1269] До првог сусрета Драгише Цветковића

[1268] М. Константиновић, *Политика споразума*, *Дневничке белешке 1939–1941. Лондонске белешке 1944–45*, Нови Сад 1998, 13–14; управо у ово време је Влатко Мачек и отворено прокламовао „вољу своје нације": „Ако се Срби окрену на лево, ми ћемо желети да се окренемо на десно. Ако они желе да иду десно, ми ћемо ићи лево. Ако избије рат, нама преостаје да изаберемо супротну страну од оне коју Београд одабере да подржи." Види: Д. Батаковић, *The National integration of the Serbs and Croats*: A Comparative analysis, http://www.rastko.org.yu/istorija/batakovic/batakovic-national_eng.html

[1269] „На основу чл. 116 Устава било би могуће извршити груписање бановина у три јединице вишег реда, покрајине: Дравска бановина чинила би једну покрајину, Савска и Приморска другу, а остала територија трећу. На понеким местима имале би се извршити коректуре садашњих граница."; М. Константиновић, *Политика споразума*..., 508.

и Влатка Мачека, дошло је у периоду од 2. до 4. априла 1939. године.[1270] Он је био начелан уз нескривену наду Драгише Цветковића да ће Влатко Мачек прихватити унитаристичке идеје уколико добије „посебан положај за Хрватску:" Стручњаци су међутим, упозоравали Цветковића на конфедерализацију уређења земље. „Ја сам скренуо пажњу да 'посебни положај' значи нешто више од федерализма и да се приближава конфедерацији."[1271]

Средином априла 1939. године дошло је до новог сусрета где су обе стране иступиле са конкретним предлозима. Драгиша Цветковић је понудио спајање Савске и Приморске бановине у „једну јединицу" и преношење одређених компетенција власти тој јединици.[1272] Влатко Мачек је предложио, а његов стручни тим припремио, неколико опција: 1. разграничење према историјским јединицама на основу Резолуције Сељачко-демократске коалиције од 1. августа 1928. године; 2. Хрватска у границама Савске и Приморске бановине која би ишла од Шида, захватајући делове Босне до Херцег Новог. Ово разграничење имало је услов да Војводина и Босна буду засебне изборне јединице. Уколико не буду постојале ове две засебне јединице, трећа могућност разграничења је да границе Хрватске и Србије буду од Суботице до Илока преко Саве и Босне до испод Сарајева и одатле преко Приморске бановине до Херцег Новог. Тражио је да се, осим ових бановина, новоформираној јединици, у предлогу бановини Хрватској, придружи област Града и Среза Дубровник.

Због инсистирања Хрвата на конкретном територијалном разграничењу, као и због околности измешаности српског и хрватског становништва у централном делу Краљевине, српски стручни преговарачки тим допунио је свој предлог опцијом стварања и четврте покрајине. „Разграничење између Срба и Хрвата немогуће је извести у потпуности. Ма како се повукла граница покрајина, остаће већи део Хрвата међу Србима и још већи број Срба међу Хрватима, ово друго нарочито због тога што има 517.191 Србин у границама данашње Савске бановине, која ће, вероватно, припасти у цели-

---

[1270] „На иницијативу предсједника Владе Драгише Цветковића дошло је до посјета, који је предсједник београдске Владе учинио др Мачеку, вођи хрватског народа и предсједнику Хрватске сељачке странке и до политичких разговора који су се вршили између др Мачека и Цветковића у Загребу дне 3. и 4. о. мј. [...] Ипак треба констатовати, да је то први разговор вође хрватског народа с предсједником београдске Владе, који је добио озбиљан карактер."; АЈ, *Политички вјесник*, бр. 11, Загреб травањ–ожујак 1939; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 19.

[1271] О томе види М. Константиновић, *н. д.*, 17.

[1272] Љ. Димић, у *Историји српске државности*..., пише: „...У првом од њих Д. Цветковић је предлагао: „хитно спајање Савске и Приморске бановине у једну јединицу", 184; Р. Кончар, *Опозиционе партије*..., стоји: „... Цветковићев предлог заснивао се на идеји о спајању Савске и Приморске бановине, о котару Дубровник и извесним корекцијама након коначног преуређења државе.", 324.

ни хрватској покрајини. Другу тешкоћу овог разграничења чини постојање Муслимана измешаних са Хрватима и Србима. Најзад, али то није најслабији аргумент, постоји одлучна воља код босанских Срба, нарочито оних из Врбаске бановине, да никако не буду прикључени хрватском подручју. О томе се мора водити исто толико рачуна колико о жељи Хрвата да буду слободни у својој покрајини. Да би се избегле све ове тешкоће најбољи излаз даје стварање 'четврте покрајине' између српског и хрватског дела државе."[1273]

У вези са Војводином, српски преговарачки тим инсистирао је на чињеници да је она саставни део српске покрајине и да такво решење не треба да изазове конфликтну ситуацију. „..Ја сам онда предложио да се створи четврта покрајина од Врбаске бановине. Тако би поред Хрвата и Срби имали једну чисто своју бановину састављену од Србије, Црне Горе, Војводине и Срема. Четврта би у ствари била Босна и Херцеговина, без оног дела Херцеговине који је додат Приморској бановини."[1274] Хрвати су у вези са Војводином имали непринципијелан став јер је он био одређен околностима успеха преговора и територијалног обима будуће Бановине Хрватске. У свом првом предлогу, на почетку преговора, Мачек је претпостављао плебисцит. „На основу члана 116. Устава, одмах извршити спајање Савске и Приморске бановине са градом и срезом Дубровник у једну јединицу под именом бановина Хрватска. Дефинитивни пак опсег Бановине Хрватске одредити ће се одлуком народа путем плебисцита у преосталим деловима Босне, Херцеговине и Далмације, те Срема и Војводине."[1275] Током преговора у координацији са пресијом конкретног територијалног разграничења, Мачек је био спреман да напусти идеју плебисцита, између осталог, и због доследног и одлучног става Београда[1276] али у замену за конкретних шест срезова: Шид, Илок, Брчко, Дервента, Фојница и Травник.

[1273] М. Константиновић, *Политика споразума*..., 516.

[1274] *Исто*, 22.

[1275] *Исто*, 18.

[1276] О питању Војводине преговори о понуђеном плебисциту имали су реакцију из Београда. „То значи на ово друго пристаје, једино што се тиче плебисцита, на то пристати не може и узео је као повод двије главне ствари: 1/ Дио Далмације, Боку Которску, јер да онда Србија као таква нема нити комадића мора. 2/ Гледе Војводине, да је тамо ситуација у данашњим приликама тако тешка и незгодна, да би било незгодно тамо уопће некакав плебисцит проводити"; говор предсједника др Влатка Мачека 8. маја 1939. године, Загреб; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 19.

Разговори су наново обновљени 22. априла, а до 27. априла био је припремљен текст Споразума:

1. „На основу параграфа 116. Устава, одмах извршити спајање Савске и Приморске бановине[1277] с градом и котаром Дубровник у једну јединицу под именом Бановина Хрватска. Дефинитивни, пак, опсег Бановине Хрватске одредиће се одлуком народа гласањем у преосталим дијеловима Босне и Херцеговине, Далмације, те Сријема и Војводине.
2. Извршити одмах пренос компетенција с централне власти на Бановину Хрватску, тако да опћа надлежност остаје заједничкој централној власти за послове вањске политике, народне одбране и врховне државне управе; посебан положај Бановине Хрватске загарантират ће се уставном одредбом – уговором.
3. Ради дефинитивног преуређења државе саставља се заједничка влада, која има припремити и провести ново уређење државне заједнице. У новоствореним јединицама биће осигуран пун реципроцитет Срба и Хрвата и пуна равноправност вјера и исповјести на бази пропорционалног судјеловања кроз установе. Моменат када ће се то провести у дјело, одредит ће се споразумно с мјеродавним факторима."[1278]

Сам текст Споразума изазвао је реакције. Намесништво је, у овом тренутку устукнуло,[1279] као што смо напоменули, није желело да се плебисцит

[1277] Овде треба поменути и незанемарљиву струју југословенски оријентисаних Далматинаца. Тако Л. Војновић у *Србија и народно јединство*, између осталог, пише: „Ми можемо данас само изрећи Србији нашу дубоку благодарност. Наше признање иде њој и ми нећемо дозволити да се у заборав баце бесмртни њени подвизи, ни жртве које је поднела за ствар наше заједнице."; М. Чингијра у памфлету *Дубровник и Хрватско питање – издаја југословенскої Дубровника* из 1939. године, између осталог, пише: „Дубровник стрепи, али не очајава, јер верује у будућност народа...ипак и Загребу и Београду мора да се каже: Не зовите ме ни хрватском ни српском Атином док тако радите."; брошура *За патриотски споразум* Б. Рарице, Сплит 1939. У тексту, између осталог, пише: „Ми Југословени из Далмације немамо ништа против најшире аутономије и самоуправе банске Хрватске (Савске бановине) али баш у духу те равноправности, коју траже они у Загребу, тражимо и за Далмацију (Приморску бановину) – најширу аутономију, а за Сплит исти политичко-управни ранг који има Загреб."; у брошури О. Тартаље *Хрватско питање*, Сплит 1939, између осталог, пише: „Ми прави и искрени Југословени, интегрални и унитаристе нећемо да будемо ни гробари Далмације, ни гробари Хрватске, а поготову не гробари Југославије.", 23; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 10.

[1278] Говор предсједника др Влатка Мачека 8. маја 1939, Загреб; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 19.

[1279] „Видите да се ту каже, да су наши разговори довршени и да сада имамо ишчекивати коначну одлуку. Та коначна одлука није долазила, него сам на 1. свибња добио поруку да би требало овдје нешто мењати. Како ми се чинило да се ту ради о неком затезању, то сам послао

одржи у Боки Которској и Војводини. Против територијалних уступака у Босни и Херцеговини Мачеку оштро се супротставио Мехмед Спахо („Двадесет година Мачек нас туца са правицом, а сад би хтео да узме муслиманске срезове."[1280]). Тексту Споразума супротставио се и Антун Корошец („Он – мисли се на В. Мачека – се понаша као Хитлер, разбојнички: где види неколико својих, узима цео крај"[1281]). Споразуму су се супротставили и утицајни војни кругови који су сматрали да слаби одбрамбену моћ земље и да ће се створити утисак, због уступака Хрватима, о слабости државе. Цео Споразум је тако остао само једна етапа у разговорима који су водили коначном преуређењу државе.

Уследило је затишје у преговорима током летњих месеци. Управо тада су се и јављали одређени пројекти појединаца који су имали за циљ да, на свој начин, нађу компромисно решење. Тако имамо предлог самосталних демократа, односно Срђана Будисављевића који је претпоставља три јединице. „По њему је требало да се конституише Словенија, која би обухватила Дравску бановину, Хрватска у коју би ушле Савска, Приморска и Врбаска, с тим што у њу не би ушао Дубровник, део Срема и Врбаске бановине. „У овом оквиру била би осигурана извјесна самоуправа за Далмацију и за Врбаску бановину, да би се ублажио ултраплеменски карактер власти у центру – Загребу; и Србија која би обухваћала преосталих пет бановина."[1282]

Карактер Споразума

Преговори о Споразуму интензивирани су у августу 1939. године. Спорних одредаба било је у вези са свим најзначајнијим питањима: државног уређења, прерасподеле надлежности и територијалног разграничења. Међутим, нестабилна спољнополитичка ситуација, као и могућност интернационализације хрватског питања омогућили су долазак до решења. Споразум је постигнут 23, а објављен 26. августа 1939. године. Споразумом је било предвиђено да се образује заједничка влада која ће:

нашег заступника друга др Шубашића у Београд...др Шубашића су тамо задржали три дана и коначно му је по Драгиши Цветковићу речено, да овакав Споразум какав смо га нас двојица свршили, није одобрен."; говор председника др Влатка Мачека 8. маја 1939. године, Загреб; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 32.

[1280] М. Константиновић, *Политика споразума*…, 20.

[1281] *Исто*.

[1282] Љ. Бобан, *Мачек*..., 49; Р. Кончар, *Опозиционе*..., 326.

„I. по пристанку меродавних фактора, а на основу члана 116. Устава, извршити образовање Бановине Хрватске, на њу са државе пренети одговарајуће надлежности и донети политичке законе. Она ће, у сагласности са меродавним факторима, припремати све што је потребно за преуређење државне заједнице.

II. Савска и Приморска бановина, као и срезови Дубровник, Шид, Илок, Брчко (Дервента), Градачац, Травник и Фојница спојиће се у једну, која ће се звати Бановина Хрватска.

Дефинитивни опсег Бановине Хрватске одредиће се приликом преуређења државе; при томе ће се водит рачуна о економским, географским и политичким околностима.

Том приликом издвојиће се из горе наведених срезова, који су припојени Бановини Хрватској, општине и села, која немају хрватску већину.

III. У новим јединицама, као и у држави, биће обезбеђена равноправност Срба, Хрвата и Словенаца, као и једнако поступање у погледу њиховог учешћа у вршењу јавне службе. Исто тако, биће обезбеђена равноправност усвојених и признатих вероисповести. Уставом ће се зајемчити једнака основна грађанска и политичка права."[1283]

Истовремено са објављивањем Споразума, Цветковићева Влада је поднела колективну оставку и донета је Уредба о Бановини Хрватској, као и Уредба о могућности проширења њених надлежности краљевим уредбама на остале бановине, којом приликом су се оне могле „спајати као што се и уопште њихов територијални обим може мењати."[1284] Уместо ње формирана је нова Влада у којој је било шест представника Сељачко-демократске коалиције (пет из Хрватске сељачке странке и један из Самосталне демократске странке.[1285] Распуштена је и Народна скупштина, а како нови избори нису били реализовани, Споразум Драгише Цветковића и Влатка Мачека остао је непотврђен. Границе Бановине нису биле дефинитивне, већ ће њихов обим бити утврђен „приликом преуређења државе." Бановини Хрватској припале су надлежности у области пољопривреде, трговине и индустрије, шума и

[1283] Љ. Бобан, *Сйоразум Цвешковић-Мачек*…, 403–404; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Јуīословенски федерализам*, 509.

[1284] Уредба о проширењу прописа Уредбе о Бановини Хрватској на остале бановине; Љ. Бобан, *Сйоразум*..., 408; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Јуīословенски федерализам*…, 516.

[1285] В. Мачек је постао потпредседник, др Јосип Торбар министар за поште, телеграф и телефон, др Јурај Шутеј министар финансија, Иван Андрес, министар трговине и индустрије, др Бариша Смољан министар без портфеља и из Самосталне демократске странке, Срђан Будисављевић, министар социјалне политике и народног здравља.

рудника, грађевинарства, социјалне политике, народног здравља, физичког васпитања, правде, просвете и унутрашње управе. Законодавну власт делили су краљ и хрватски Сабор, а управну је вршио краљ преко бана кога је он именовао и разрешавао и који је одговарао њему и Сабору.[1286]

Хрвати су споразум и стварање Бановине Хрватске доживели као почетак стварања независне државе и инсистирали су на одређеном временском трајању Споразума. „Постигнуто решење сматрано је привременим[1287] и непотпуним, како у погледу компетенција хрватске јединице, тако и у питању њене територије која је, према писању *Хрватског дневника* представљала минимум на који хрватски народ има право. Исте ставове са назнаком будућих потраживања, у оба смера, садржавао је говор Влатка Мачека, одржан на седници Хрватског народног заступства 29. августа. Обраћајући се заступницима, вођа Хрвата је одређивање хрватске територије означио као прву и најважнију своју мисао. Набрајајући шта су Хрвати узели, Шид и Илок је назвао делом Славоније, додајући да то решење није коначно и да зависи од тога хоће ли у 'новопреуређеној државној заједници' Босна и Војводина бити аутономне или не."[1288] Хрвати су у вези са даљим преуређењем инсистирали на претходном спровођењу скупштинских избора.

Међу Србима је почео да се кристалише став о образовању српске јединице. На одређен начин, а аналогно стварању Бановине Хрватске отворено је српско питање. Пропаст идеје унитаризма, национално обједињавање Хрвата, негативан став према формираној Бановини Хрватској обједињавали су српско мњење. Међутим, упркос томе, као и упркос позиву Српског културног клуба: „Срби на окуп", политичко уједињење Срба није остварено.[1289] Суштински овај концепт значио је повратак на доминантну концепцију из деветнаестог века која националну државу видела као „државу основану на начелу народности", а истраживачи су је препознали као концепт патријахалне демократије која као таква „представља трајни извор

[1286] „Споразум Цветковић-Мачек", *Политика*, 27. 8. 1939; Љ. Бобан, *Споразум...*, 403–404; *Уредба о Бановини Хрватској*, 404–407; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам…*, 514–516.

[1287] У *Политици* од 30. августа 1939, Влатко Мачек говори о „недовршености Споразума и о даљем продубљивању у корист хрватске јединице".

[1288] Говор др Влатка Мачека на седници Хрватског народног заступства; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 19.

[1289] О расправама изазваним стварањем Бановине Хрватске види: Б. Петрановић, *Историја Југославије*, књ. 1, 297–309; Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1941*, 30–38; Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, 45–50; *О Српском културном клубу*: Н. Поповић, „Српски културни клуб", *Историја 20. века*, бр. 1–2, 1989, 109–140; Љ. Димић, „Српски културни клуб између културе и политике", *Књижевност*, бр. 9–10, 1993, 858–903.

конфликта међу суседним националним државама, будући да им се државне и етнографске границе не поклапају."[1290] Самокритични тонови због евентуалне обнове романтизма српске националне идеје могли су да буду оправдани уколико се она посматрала као окосница југословенског политичког пројекта. Међутим, заједништво Јужних Словена је, порукама и постулатима овог Споразума доживело свој политички фијаско. Зато је, са аспекта српских националних интереса обнова идеје о самосталној држави у територијалним оквирима који су надограђивали Краљевину Србију из 1914. године била одговоран потез очувања државног и националног јединства.

Одјек међу политичким странкама

Донетим уредбама суштински је промењено дотадашње државно уређење Краљевине Југославије и отпочео је процес даљег њеног преуређења. Државни централизам је био начет издвајањем једне територије чије су надлежности биле неупоредиво шире у односу на остале делове државе. Како је та територија издвојена делом по етничком принципу, престала је важност званичне формуле о народном јединству на којој је темељено и државно јединство. Било је очито да ће на истим основама тећи и будуће преуређење и да су унитаризам-централизам у сучељавању са идејама националних посебности и федерализма претрпели пораз под претпоставком да је државно заједништво још увек било пожељно за све. Сам Споразум изазвао је незадовољство већине Хрвата и већине Срба. Са стране Хрвата се сматрало да је добијено премало, а са стране Срба да је дато превише. Донетим решењима није била у потпуности задовољна ниједна политичка групација. Удружена опозиција није ни покушала да формулише заједнички став према документу од 26. августа и питањима проистеклим из њега. Штавише, проглашењем Споразума распао се и њен формални савез, везан за покушај споразумевања са вођством Хрватске сељачке странке о питањима државног преуређења, уз претходну демократизацију политичког живота.

Оставши без партнера из Удружене опозиције, Демократска странка, која је годинама била прва у залагању за пружање руке измирења Хрватима, постала је, заједно са Српским културним клубом, најупорнији критичар Споразума. Неколико дана после потписивања Споразума уследиле

[1290] Д. Симеуновић, *Нововековне политичке идеје у Срба*, књ. прва, Институт за политичке студије и Историјски архив Београда, Београд 2000, 479.

су критике демократа, у облику Саопштења ужег Главног одбора странке.[1291] Примедбе су се односиле на то да је хрватско питање решавано независно од државног уређења целине и да и на такав начин није у потпуности решено, те да је уређење „других крајева и усклађење свега у један јасно постављен систем, остало још отворено питање." Излаз из тог стања видели су у сазивању слободно изабраног народног представништва.[1292] Ово је било прво јавно саопштење изнето са доста тактичности и опреза, а заснивало се на критици одступања од Споразума из 1937. године. У Резолуцији, усвојеној на седници ужег Главног одбора Странке 29. августа, демократи, се углавном, умерено односе према Споразуму. Сматрају да он ни у духу ни у садржини не одговара Народном споразуму из октобра 1937. године, који је предвиђао уређење земље на бази потреба и расположења српског и хрватског народа, а не само једног – хрватског дела.

Ново саопштење Главног одбора од 16. октобра било је „оштрије у тону и конкретније у садржини." Демократе су сматрале „кобним" издвајање једног дела територије, а пре дефинисања целине. Споразум је на тај начин, по мишљењу демократа, српско питање оставио као „отворено питање", при чему је „растројавање српског терена" процес који се стимулише.[1293] Критикована је намера одређења хрватске и словеначке народне територијалности, док српски народ остаје талац једне странке – Југословенске радикалне заједнице. Осим тога демократе су одлучно реаговале и у погледу стимулисања политике Војвођанског фронта у Војводини као дестабилизујуће за српски ентитет. „У Војводини хоће да се стави у покрет Војвођански фронт, а у другим покрајинама се подгрејавају с разних страна сличне акције које иду на растројавање српског терена. Остало је као отворено питање како ће се читава преостала српска област државноправно уредити, и остало је отворено питање како ће се данас у овом прелазном времену том облашћу владати. По ономе што је досад учињено и што се чини сад, та преостала област без свог поретка државноправног, без признатог обележја националног, оставља се у експлоатацију партијском режиму Југословенске радикалне заједнице. У Хрватској и Словеначкој области владаће народ, а на

[1291] „У Резолуцији донетој 29. августа ове године, ужи Главни Одбор Демократске странке, под председништвом шефа странке Љубомира Давидовића, констатовао је да Споразум Цветковић-Мачек ни у духу ни у садржини не одговара Народном споразуму склопљеном у октобру 1937. између Сељачко-демократске коалиције у Загребу (Хрватске сељачке странке и Самосталне демократске странке) и Удружене опозиције у Београду (Демократске, Радикалне и Земљорадничке странке). Види: Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам…*; брошура *Демократи о данашњем стању у земљи*, 533–546.

[1292] *Време*, 30. август 1939.

[1293] *Време* 17. октобар 1939.

овом терену, остављеном као разграђеном владаће и даље једна партија која управо на српској страни нема припадника... Сваком разумном човеку у овој земљи морало је бити јасно, да се Југославија која је заснована као једна природна целина, и која је добила своје данашње границе с позивом на ту етничку повезаност, тај склоп и те границе може очувати само тако ако Срби, Хрвати и Словенци осете ту природну везаност као судбинску. Никада државно-правне и финансијске нагодбе не могу саме собом обезбедити здрав државни живот једне Југославије у којој националистичка настојања њених саставних јединица не би надвисила једна топлија брига за државну целину, једно убеђење да та државна целина условљава опстанак свих. То убеђење добило је 1937 г. израз у акту Народног споразума."[1294]

Политички најутицајнији и најразложнији текст критике Споразума демократа била је новембарска брошура *Демократи о данашњем стању у земљи*. Драгољуб Јовановић је за ову брошуру написао: „У овом елаборату, зрелом и државничком, осетио сам племениту инспирацију Љубе Давидовића и књижевно перо Милана Грола. Он је чинио част демократама, као Србима и политичарима."[1295]

У брошури, на почетку, је критикован политички ангажман Драгише Цветковића, а потом и територијално разграничење, а да му није претходило дефинисање државног система земље. „Од прве речи несмишљено и незграпно убачено је територијално разграничење, пре постављања општег система за државно уређење, пре једног одређења односа саставних јединица међу собом и према целини државној, пре свега онога што поставља здраву основу свему и што економским и саобраћајним разлозима доприноси стварнијим и разборитијим мерилима у самој расподели територије. Место разговором о држави почело се разговорима о срезовима."[1296]

Поступак решавања хрватског питања био је, по оцени демократа, „трговачки пазар" између две заинтересоване стране и као „пазар за готово" угрозио је интерес државне целине и свест о њеним интересима, на чему су они толико инсистирали. „Нема слободне државе која би могла да живи простом рачунском нагодбом својих саставних јединица, а поготову тешко, може бити тамо где су у питању три још сирова национализма која се лако могу занети заблудом да је свако сам себи довољан у свему, па чак и у насушном економском погледу, како се то већ почиње да показује и у нашем случају. У ери крвавих борби око животних простора, у којој се преко ноћи бришу карте земаља, једна држава мора рачунати и на тежа залагања својих

[1294] *Време* 17. октобар 1939, *Политика* и *Правда* 18. октобар 1939, *Новости* и *Обзор* 18. октобар 1939.

[1295] Д. Јовановић, *Политичке успомене*…, 244.

[1296] *Демократи о данашњем стању у земљи*, Београд 1939, 7.

грађана, но што су равномерно распоређени порески терети, нарочито када је та држава у границама какве су судбином досуђене Србима, Хрватима и Словенцима."[1297]

Демократе се нису одређеније изјаснили о припадности „нераспоређене територије", али се из духа њиховог саопштења може наслутити да би српску јединицу требало да чине сви простори ван хрватске и словеначке јединице. У вези са српском јединицом тежиште проблема било је везано за опредељење о Босни и Војводини. Милан Грол је, у вези са Босном, писао: „У Босни је српски интерес тако јасан да је могао доћи у питање само рђавом политиком из Београда и несхватањем на време опасности од непоузданог става оних који су закључивали Споразум од 26. августа, као да би у томе питању могло бити разлога за неке компромисе."[1298]

Босна и Херцеговина, Македонија и Војводина су требале да добију самоуправни статус унутар српске јединице. „Војводина је, по речима Милана Грола, за друге била питање срезова", а за Србе „питање њиховог националног бића." Поред тога, истакао је да српски народ линију Дунав–Морава–Вардар „осећа као кичму свог националног организма", а Војводину као њен „неразлучни део"[1299] Иако је Војводина, за демократе, била питање „националног бића", они нису оспоравали право на извесну самоуправност Војводине у српској јединици. То је истакао и Милан Грол на састанку демократа у Новом Саду у фебруару 1940. године. „Војводина мора остати српска већ и по природном, географском и саобраћајном континуитету и условима за привредни развој. Кад се каже да Војводина мора остати српска, не мисли се на какав искључив национализам, него само на заједничку везаност са осталим српским покрајинама. Међутим, у тој будућој српској јединици, као и други крајеви, и Војводина ће у својој самоуправној организацији сасвим логично да се саобрази сложеној структури у националном, верском и културном погледу."

У даљем свом излагању Грол је сматрао обесмишљеном идеју федералне Војводине засноване на борби против централистичког државног уређења. „Борба ранијег такозваног Војвођанског фронта била је базирана на опозицији централизму. Међутим, као што више не може бити речи о централизму у државном устројењу које данас треба да има три јединице, исто тако и у тој трећој јединици неће бити злогласног централизма. Зато не може бити разлога да се Срби у Војводини, исто као на другим гранама, не со-

---

[1297] *Исто*, 8.

[1298] *Политика*, 13. фебруар 1940.

[1299] Говор Милана Грола на комеморацији Љ. Давидовићу у Новом Саду, *Политика* и *Време*, 22. април 1940. године. Говор коментарише и *Хрватска стража* у чланку од 23. априла 1940, под насловом „Великосрпски говор Милана Грола у Новом Саду".

лидаришу и у питању општег уређења државе, и у питању Војводине као српске покрајине и по томе недељиве од осталих српских крајева... Ако је икада игде била потреба да Срби буду сложни, овде у Војводини то је данас неопходно. Обезбеђење те српске снаге данас је важније од обезбеђења мандата појединим партијама и нигде на другом месту грађани других имена и вера немају више разлога да као грађани буду солидарни са Србима, јер их у тој сутрашњој самоуправној Војводини, као и српској јединици, чека пуна грађанска равноправност."[1300]

Влатко Мачек је критиковао ово становиште сматрајући да треба дозволити становништву Војводине да се, на изборима, определи шта жели. При томе је, пре свега, говорио о несрпском становништву поспешујући на тај начин политичку напетост. „Ни обећање самоуправе Војводини унутар српске јединице није привлачно нити за бачке и барањске Хрвате, нити за војвођанске Мађаре и Нијемце. Да се мало пепела саспе у очи јавности, изабран је др Имре Варади као тобожњи представник бивше Мађарске странке за потпредсједника Бановинског одбора Југословенске радикалне заједнице... Опћенито је познато, да др Варади, који је иначе политички неактиван, данас стварно не представља мађарски елеменат из Војводине. Војвођански Мађари показују наочиту симпатију према др Имре Нађу... Он заступа тезу да Војвођани требају сами одлучити, хоће ли припадати посебној јединици или се имају прикључити другим јединицама. И др Мачек заступа мисао, да заинтересовани крајеви требају слободно одлучити какав ће бити њихов положај унутар државне заједнице."[1301]

Ставови Милана Грола су критиковани од актуелне власти као неумерене амбиције једног политичког авантуристе жељног једино власти. „Г. Грол је 20 година говорио: Само споразум са Хрватима обезбедиће земљи мир. По чему сада споразум не обезбеђује мир? По чему, када су Хрвати без опасности, да су сад Срби, ма где били у опасности? Ту лежи онај виц који треба да нам разјасни г. Грол... Ако су Хрвати и добили своју Бановину и границе које ју привремено обележавају није то дефинитивно уређење међусобних бановинских граница. О томе говориће слободно и у једном братском споразуму утврдити већина Срба, Хрвата и Словенаца па држимо да ће Хрвати и Словенци и Срби тежити, не да их будуће бановинске границе раздвоје но споје."[1302] Демократска концепција решења проблема имала је утолико

[1300] „Г. Милан Грол је на састанку са присталицама Демократске странке у Новом Саду говорио о српском карактеру Војводине", *Политика*, 13. фебруар 1940.

[1301] *Хрватски дневник*, 26. март 1940.

[1302] „Г. Грол критикује", *Нишки лист*, 17. фебруар 1940.

сличности[1303] са Споразумом Цветковић-Мачек што је прихватила федерализацију као неминовност у процесу реформисања државе, а ради њеног функционалног опстанка. Међутим, и разлике су биле очигледне. Демократе су, најпре, инсистирале на решавању питања начина постојања државе као целине, а потом на уређењу њених делова. Иако су били за федерализацију, она је била наглашено југословенских-етатистичких оквира. Уколико је постојала могућност постојања самоуправних делова унутар српске јединице, аналогно томе захтевало се и третирање одређених области у хрватској јединици. Не изјашњавајући се о коначној судбини „нераспоређених територија", они су се, суштински, приклонили тријалистичком концепту у коме је уз словеначку и хрватску требало да постоји и српска територијална јединица. У складу са тим, истицан је захтев да она буде оформљена пре „сутрашњих" избора.

Управо због најактивнијег оглашавања демократа поводом Споразума, као и због перманентног политичког анимирања јавности поводом тога, хрватска гласила су веома често оптуживала ставове Демократске странке, оптужујући је за идеју „српског хегемонизма." Тумачећи поводом његовог говора у Новом Саду ставове Демократске странке према територијалном обиму српске јединице, *Хрватска стража* је истицала да Милан Грол[1304] „настоји дати својим говорима етички смисао, етичку форму – јер је наводно српству нанесена неправда Споразумом од 26. коловоза – а, у ствари, се у његовим говорима осјећа страховит дух неправде. Како се може говорити о етичности у говору, који је одржан у срцу покрајине, а у којој се скоро 80 постотка несрпског пучанства,[1305] како је то случај у Војводини, називље

[1303] Одређена подударност политичких погледа, али и амбиција Владе да у својим редовима има и неког из Демократске странке условила је др Драгомир Ивковић, члан Извршног одбора ДС приступи Влади. Главни одбор Странке је одмах реаговао и „Зато је Извршни одбор једногласно одлучио да се г. Ивковић искључи из Демократске странке."; Главни одбор Демократске странке, Београд, 8. фебруар, 1940; АЈ, Ф. 80, фасцикла број 19.

[1304] У: *Лондонски дневник 1941–45*, М. Грол је 29. децембар 1941, а у вези са односима са ХСС-ом, између осталог, писао: „Двапут је Давидовић преполовљавао своју партију у залагању за споразум са Хрватима. Године 1932, усред диктатуре, Демократска странка изјаснила се за сложену државу и признала Хрватима право на својствени живот у заједници, право за које се Хрвати данас боје да неко оспорава са ове стране. Заложили смо се за споразум са др Мачеком, по цену тешке борбе и тешких жртава. Чак и у критици о оном Споразуму Цветковићевом, нисмо дали тежину самом чину, него духу Споразума, који из тог начина поступања води тешким последицама – разбијању солидарности, без којег нема ничег што може вредети у нагодбама између Срба и Хрвата.", 81.

[1305] Хрватска гласила била су поприлично тенденциозна када се говорило о подацима о становништву. У том контексту је и податак од 20% Срба у Војводини. Према попису становништва од 31. марта 1931. године, обављеном на основу вероисповести, у Војводини са источним Сремом је живело 1.625.382 становника. Највише је било римокатолика – 742.998

мањином, како то чини г. Грол, кад је јасно да без Хрвата уопће не могу дати Срби резона припојења тих крајева овој држави! Како се може говорити о етичности, кад се Јужна Србија с 18 посто Срба и Босна и Херцеговина с 42 посто Срба једноставно без дискусија имају припојити српској јединици?! На тај начин се не може уредити наш унутрашњи проблем. Не би ли Хрвати онда то прије могли рећи за Босну и Херцеговину, које се налазе у срцу хрватског хисторијског територија, и које коначно имају 57 постотка хрватског пучанства?! Ми се Хрвати не противимо уређењу српске јединице, али то се уређење не може постићи негирањем Хрвата и хрватских интереса те стварањем Велике Србије, како то стварно жели г. Милан Грол."[1306]

Полемишући са хрватским гласилима Милан Грол је ипак остао доследан својој идеји природно географске повезаности Војводине и Србије, без обзира на националну структуру становника Војводине. „Недељив континуитет национални, културни, географски, саобраћајни и привредни, који везује Војводину са Србијом, показује и данас да са том стварношћу треба рачунати. Кад Хрвати баце поглед на крајњи север Војводине, и онај испољени вршак код Суботице и објективно просуде о отпорним снагама које су ту потребне за одржање положаја, схватиће значај Војводине као покрајине српске, коју Срби из Србије и сви други треба да осећају као блиске везану за судбину њихову. У тих неколико срезова Срби су у мањини. Али динамизмом живота привредног и културног који ту неодољиво надире од Скопља, Ниша, Крагујевца, Београда и Новог Сада, Срби су ту својој сабраћи Буњевцима и Шокцима, звали се они тако или Хрвати, ефикаснији наслон у борби за опстанак него браћа из Загреба."[1307] Било је, истина много мање, и таквих чланака који су били благонаклони према Демократској

(45,7%), потом православних 674.560 (41,5%) при чему су у Банату и Срему натполовичну већину становништва чинили православни, а у Бачкој и Барањи римокатолици. Види: „Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године", књ. 2, Присутно становништво по вероисповести, Београд 1938. године, 46–61; М. С. Радовановић, „Становништво Дунавске бановине", *Српски књижевни гласник*, бр. 5, 1. март 1941, 384–389.

[1306] *Хрватска стража*, 15. фебруар 1940; *Хрватски дневник* у чланку „Милан Грол се измотава" од 16. фебруара 1940, између осталог, пише: „...Кроз призму српског ексклузивизма гледа он и на господарске и друге разлоге, јер иначе не би говорио о господарском динамизму, који како вели 'чак од Скопља струји до Суботице'. Он признаје да су Срби у неколико војвођанских котара у мањини па прави поредбу тих котарева са котаревима Хрватске у којој Срби имају већину... Демократска странка данас значи у Србији размјерно мало, а Милан Грол као политичар још мање."; *Хрватска стража* од 18. априла 1940. у чланку „Грол и Трифуновић и политичка питања", између осталог, пише: „...Приговори које су оба политичара упутила Влади своде се углавном укратко на један, а тај је да српски народ нема осјећаја, да су његови интереси заштићени. Питање је политичких слобода можда у Србији на првом мјесту....али за Хрвате је прво и најважније питање било око решавања хрватског питања."

[1307] *Политика*, 15. фебруар 1940.

странци, али само у контексту одређеног па макар и илузорног наговештаја да би демократе прихватиле Споразум.[1308]

Свој став у вези са Споразумом Цветковић-Мачек и Радикална странка је формирала самостално. Упоредо са тим она се трудила да реши своје унутарстраначке проблеме, настале, између осталог, многобројним деобама. У првом саопштењу који је Радикална странка издала поводом Споразума 31. августа 1939. године је стојало: „Чињеница изражена тако јасно у Споразуму да се њиме не решава дефинитивно хрватско питање наводи на уздржљивост од брзе оцене овог важног акта. У овом моменту уздржљивост налаже и очекивање начина извођења закљученог Споразума, као и озбиљност међународне ситуације."[1309]

Временом, незадовољство радикала је расло и све су се више чуле њихове критике. Тако, у говору одржаном у Новом Саду 29. октобра 1939. године, Милош Трифуновић је рекао да су радикали забринути како се Споразум остварује и да су спремни „дати самоуправе, и то широке, али онакве какве се данас дају то неће дати."[1310] Након Трифуновићевог боравка у Новом Саду дошло је до извесне консолидације страначких редова. Одржана је конференција Акционог одбора странке за Војводину на којој је присуствовало 60-так чланова. Упућено је било писмо са седнице председнику странке Аци Станојевићу да „наш покрет иде за измирењем и уједињењем свих радикала ма у којој се политичкој групи они налазили, и да је наш крајњи циљ, окупљање свих радикала у једну јаку и велику Народну радикалну странку."[1311] Радикали су демонстрирали и свој национални став према државном уређењу. Тако се Стојан Шпадијер, на Конференцији радикала у Руми 19. новембра изјаснио против издвајања Босне и Херцеговине у засебну бановину, тврдећи да „Срби никад неће то дозволити".[1312]

Званичан страначки став према државном уређењу Главни одбор је образложио у новом страначком Програму, приложеном уз пријаву за одобрење страначког рада 24. новембра 1939. године. Определили су се у складу са дотадашњим ставовима странке о „једном државном суверенитету"

[1308] Тако *Озбор* од 19. фебруара 1940, пише: „Оно на шо је Давидовић указивао, то је да наилазе времена судбоносна у којему ће се сви отворени проблеми: вањско-политички, политички, привредни и социјални, проблеми односа српско-хрватских и преуређења заједнице – сплести један с другим и поставити у исти мах и узајамним отежавањем на дневни ред... У народној владавини није Давидовић своје погледе везивао за форму и процедуру нити за технику провађања него за суштину."

[1309] *Политика*, 3. септембар 1939.

[1310] *Политика*, 30. октобра 1939.

[1311] *Време*, 5. децембар 1939.

[1312] *Политика*, 20. новембра 1939.

са формираним мањим или ширим самоуправним јединицама, у којима би народ управљао „својим локалним и покрајинским интересима:"[1313] Радикали су сматрали да ће идеја хрватске бановине, у којој живе Хрвати, ићи ка територијалним аспирацијама других делова земље. „По мишљењу Мирка Косића, изреченом месец дана касније (у марту месецу 1940) Хрвати су при склапању Споразума и у својим потоњим потраживањима „прибегли" оваковом тумачењу. Све што није Србин треба припојити Хрватима. Тај повод руководио је браћу Хрвате да траже и оно што никада није било њихово – припајање делова бивше Војводине."[1314]

Југословенска радикална заједница је политичко оживљавање Народне радикалне странке намеравала да осујети и угаси. „Сада мирно чекамо да ли ће победити патриотизам и љубав према слози радикалској која ће помоћи г. Аци Станојевићу да на заранцима свога живота види сложне радикалске прваке, или ће победити теза демократа г. Милана Грола, која се вештим интригама плете око г. Станојевића преко неких тесногрудих радикалских првака да су им сигурнији савезници Гролови пријатељи него врсни и убеђени радикали из Југословенске радикалне заједнице."[1315] Потпунију критику радикали су изнели у марту 1940. године у брошури *Како је дошло до Споразума*. Упоредили су споразуме од 8. октобра 1937. године и 26. августа 1939. године. Први Споразум је требао да омогући враћање међусобног поверења Срба и Хрвата, решавање политичког уређења државе и безболно решавање хрватског питања. Споразум Цветковић-Мачек, по њиховом тумачењу, Хрватима даје „оно што никад није било њихово", угрожава српске националне интересе, територијалним поделама и датим компетенцијама прејудицира будући Устав. „Споразум из 1937. године је садржавао нераздвојно једно од другога и повратак земљи и здрав политички живот и у исто време решавање хрватског питања, уз гаранцију српских интереса."[1316] У брошури је Драгиша Цветковић био подвргнут критици као „дарежљив преговарач" у којем је Влатко Мачек пронашао „лаког партнера у игри која се имала играти, па му није тешко било увидети ко ће игру добити, а могло се лако оценити ко ће трошак платити."[1317]

Омеђивањем националног, идеја југословенског се гасила, а подстицао се национализам код Хрвата на који српска национална идеја није могла

[1313] *Исто*, 26. новембра 1939.

[1314] *Слога*, Сента, 16. март 1939, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 337.

[1315] Свим среским и месним организацијама Југословенске радикалне заједнице; АЈ, Ф. 37, фасцикла број 12.

[1316] *Како је дошло до Споразума*?, *Гледиште Народне радикалне странке на садашњу политичку ситуацију у земљи*, Београд 1940, 6–8.

[1317] *Исто*, 13.

да остане нема. „Тај разбуктали хрватски национализам подстакао је и код Срба њихову националну тежњу, јер су ова два национализма измешана у додиру један са другим, те није могуће да један пламти, а други поред њега да мирно спава. Зато су његов пламен и његов жар пробудили из летаргичног сна, застрашеног свим оним што се догађа и српски национализам."[1318]

Гашење национализма је било могуће дефинитивним разрешењем државног уређења Уставотворне скупштине у којој би сви народи имали своје легитимне представнике. Радикали су се противили тријалистичком уређењу и, насупрот њега, преферирали су јаку Југославију. Били су убеђени да држава може бити уређена без хегемоније било ког народа. Безбедност Срба, Хрвата и Словенаца видели су само у једној снажној држави и у „режиму слободе, правде и једнакости." Присталице Радикалне странке из Војводине су на Конференцији у Новом Саду донели Резолуцију у којој су нагласили „да је Војводина, то јест Банат, Бачка и Срем, саставни део српског народног подручја." На северну покрајину такође би биле примењене „широке самоуправе", али би „вазда" остала „судбински везана за остале српске земље."

За разлику од демократа и радикала, Савез земљорадника је одобрио Споразум. Ово је учињено у истој Резолуцији у којој су шири Главни одбор, посланички кандидати и партијски прваци дали накнадни пристанак за улазак Бранка Чубриловића у Владу Цвектовић-Мачек. Прилазак Хрвата Влади примљен је „с највећим одушевљењем, јер се очекује да ће се у заједничкој сарадњи са њима моћи испунити начела земљорадничког покрета и остварити пуна демократизација за целу земљу."[1319] Страначко руководство се највећим својим делом уклопило у новоформирану владајућу структуру. Милан Гавриловић, председник Странке био је постављен на изузетно деликатно и одговорно место у то време, за првог амбасадора краљевине у СССР-у.[1320] Упркос Резолуцији, нити сви из вођства, нити све присталице Савеза земљорадника нису прихватили Споразум. Њихови ставови били су блиски ставовима Демократске странке, а и сам Бранко Чубриловић је инсистирао на одређењу српске јединице.[1321] Лево крило Савеза земљорад-

---

[1318] *Исто*, 15.

[1319] *Политика*, 4. септембар 1939.

[1320] С обзиром на сву комплексност међународне ситуације ово успостављање односа са СССР-ом био је крупан дипломатско-политички догађај, видно у штампи пропраћен. О томе пишу и *Политика*, *Време*, *Хрватски дневник*, *Јутарњи лист*, *Хрватска стража*... 25. април 1940; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 352.

[1321] У фебруару 1940. године он је на збору у Завидовићима тврдио да ће изаћи на изборе тек када буде формирана српска јединица чији ће сабор бити „у царском Душановом Скопљу". На збору одржаном у Цетињу у марту 1940, инсистирано је на формирању српске и

ника било је, према тврдњи Драгољуба Јовановића, једина политичка група на српској страни која је „искрено и одушевљено" примила Споразум. „Сви други су имали нешто да приговоре и чак су тврдили да су 'Хрвати подвалили' не само друговима из опозиције него и свима Србима."[1322] Ипак, и Драгољуб Јовановић је проценио да након потписивања Споразума српски народ није остао „равноправан и равноснажан фактор" у држави и да ту неправду треба што пре исправити. Како новоформирана Влада на томе није радила, као да је одустала од успостављања демократског поретка, озбиљног преуређења земље и решавања тешких социјално-економским проблема, и леви земљорадници су се нашли у фронту критичара режима.

Реаговања у Војводини

Активности кнеза Павла Карађорђевића и намера да се са новим председником Владе крене ка путу решавања горућих питања у земљи, међу опозиционарима у Војводини, је тумачена као прихватање опозиционе идеје о неопходности преговора и Споразума о уређењу земље. „У опозиционим круговима, пак се тумачило именовање Владе г. Цветковића као резултат настојања опозиције око остварења споразума са др Мачеком, те се у ставу очекивања коментарише развој парламентарне и политичке ситуације."[1323] С обзиром на то да је Споразум оставио отворено питање територија Војводине и њеног будућег уставног уређења, реакције су у покрајини биле бројне, а често и противуречне.[1324] Поменути ставови одређених опозиционих странака и њихових првака имали су видног утицаја и на ставове локалних вођстава у Војводини. Војвођански покрет је у ово време био без политич-

словеначке јединице са истим компетенцијама које је имала и Бановина Хрватска. При томе би српску област чиниле, осим Србије и Црне Горе, Босна и Херцеговина, Војводина, Стара Србија, Санџак и Метохија. АЈ, Ф. 38, фасцикла број 352.

[1322] Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 5, 175.

[1323] Извештај дописника Централног пресбироа од 8. фебруара 1939. године, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1324] „Споразум Цветковић-Мачек (такође у августу 1939) изазвао је у Војводини многа подозрења и негативна реаговања. У редовима присталица Војвођанског фронта узнемирење су изазвала нагађања о будућој судбини Војводине, а нарочито јавно саопштене комбинације представника ХСС о њеној могућој подели. Многе политичке групе су се оштро оградиле од концепција о прикључивању делова Војводине Бановини Хрватској, то је довело до пасивизације многих дотадашњих заговорника преуређења државе..."; види: *Војводина у Народноослободилачком рату...*, 20.

ке хомогености, а парламентарни избори су га, због његове вишестраначке физиономије, маргинализовали и значајно редуковали. У овом периоду Војвођански покрет су практично чиниле присталице Самосталне демократске странке, одређен број присталица комунистичког покрета, као и група Мађара коју је предводио Имре Нађ.

Поменули смо да је Извршни одбор Самосталне демократске странке у априлу 1939. године донео одлуку којом је подржавао концепцију Влатка Мачека у преговорима са представницима Владе. Ово је уједно значило да је Самостална демократска странка прихватила идеју федерације на основу националне припадности. На тај начин су се самосталци одрекли концепције аутономије Војводине у облику равноправне федералне јединице, а тиме и основних ставова који су формулисани у време формирања Сељачко-демократске коалиције, као и из периода доношења Пунктација. Све ово, као и опадање ауторитета странке након смрти Светозара Прибићевића[1325], довели су до подела у Странци у Војводини. Странка је намеравала да консолидује своје редове, али је политичка подела на националној основи условила њено даље распадање. „У Новом Саду су 12-ог о.м. одржали поузданичку конференцију прваци бивше Самостално-демократске партије и одлучили да приступе организовању својих присталица у северним крајевима Дунавске бановине."[1326]

На поделе је утицао и двоструко становиште Хрватске сељачке странке у вези са Војводином. Влатко Мачек, је, наиме, подржавао засебну федералну јединицу Војводину, као и Босну, али се није одрицао и њихових територијалних подела уколико дође до стварања јединица по националном принципу.[1327] Штавише, на терену је било очигледно да се организује стварање месних одбора Хрватске сељачке странке и то међу Буњевцима и Шокцима. „Прваци и вође Мачекових присталица међу буњевачко-шокачким становништвом у северним крајевима Дунавске бановине одржали су поверљив састанак у Сомбору 5-ог о.м. Иницијатори овог састанка као уопште целе

[1325] Једини у странци ко је смео да противречи Светозару Прибићевићу, када се није слагао, о писању Драгољуба Јовановића био је „хајдук и маневарски политичар" Душан Бошковић. Види: Д. Јовановић, *Људи, људи*..., 39.

[1326] Извештај дописника Централног пресбироа од 13. марта 1939, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1327] „Срби у Војводини нису били задовољни фактичким искључивањем српског народа из комплекса предложених решења хрватског питања, а присталице Војвођанског покрета биле су пред избором између алтернатива, дефинисаних на основу Мачекових гледишта: да Војводина са деловима источног Срема буде засебна јединица, или подељена између Хрватске и Србије, линијом Суботица – Илок."; види: Р. Кончар, „Споразум Цветковић-Мачек и Војводина", *Зборник Матице српске за историју*, св. 44, 48, Љ. Бобан, *Мачек и политика ХСС*…, 45.

акције Мачековаца у овим крајевима били су др Грга Вуковић, адвокат у Сомбору и др Миховил Катанец, адвокат у Суботици. На овом састанку се расправљало о организовању Мачекових присталица у северним крајевима."[1328] Страначка поларизација рефлектовала се и у Војводини, национално разграничење ерозивно је деловало и урушавало концепцију војвођанске политичке идентификације. Осим тога и националне мањине су све више падале под утицај својих матичних држава које су опет афирмисале претенциозни национализам, ароганцију и политику непослушности и притиска према актуелној власти. У таквој атмосфери, окружени ратним пожаром и атмосфером националног сврставања нестајали су обриси политичке регионалности засновани на историјском искуству. Носилац идеја које су заступале аутономију Војводине, односно идеја Војвођанског покрета, Дуда Бошковић, управо стога што је сматрао да су састанци Драгише Цветковића и Влатка Мачека били инспирисани идејом федерализације државе на платформи резолуција из 1932. године, је подржавао њихове разговоре. Тада се и изјашњавао позитивно о Влади Драгише Цветковића и њеним намерама да постигне споразум са Хрватима, очекујући да ће текст будућег споразума прецизирати и положај Војводине.[1329] У априлу 1939. године он се састао и са Влатком Мачеком, у намери да се у потпуности информише о току преговора и да сугерише и решавање положаја Војводине.[1330]

Сарадници и истомишљеници Дуде Бошковића су се такође трудили да јавности повежу решавање хрватског питања са државним одређењем Војводине. Тако је Светозар Матић у чланку „Војводина и хрватско питање", објављеном у *Дану*, поистоветио третирање ових проблема. „Одговорност која ова два уговарача на себе узимају пред свима Србима и пред свима Хрватима мора им наметнути обострану умереност, а ипак да се нађе решење које ће бити у сугласности са народним...И Војводина и све остале српске и хрватске и српско-хрватске земље, иако имају такође да кажу своју реч о уређењу наше заједничке државе, њихов став има да се прилагоди ставу који ће у томе питању заузети Србија и банска Хрватска...а највећи интерес Војводине је да се хрватско питање скине са дневног реда."[1331]

У време интензивних преговора Драгише Цветковића и Влатка Мачека, око Ускрса 1939. године, и с обзиром на међународну кризну ситуацију, предводници Војвођанског покрета су се, у својим изјавама, трудили да канали-

---

[1328] Извештај дописника Централног пресбироа од 13. марта 1939, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1329] *Дан*, 14. и 16. април 1939.

[1330] Ондашња штампа је то фрагментарно пропратила не придајући му одређени значај.

[1331] „Војводина и хрватско питање", *Дан*, 18. 2. 1939.

шу пажњу својих присталица ка најбитнијем проблему, а то је – решавање хрватског питања. Један од лидера Војвођанског покрета, Жарко Јакшић је, тих дана, дао изјаву у којој је анализирао унутрашњу политичку ситуацију и подржао намеру споразумевања.[1332] Након потписивања Споразума, Дуда Бошковић је и даље био уверен да ће Влатко Мачек пре прихватити идеју федералног статуса Војводине у оквиру целовитог уређења земље, него њене поделе. Иако је био неспоран лидер Војвођанског фронта, Дуда Бошковић је морао да се суочи са супротном струјом у Самосталној демократској странци. Размимоилажења су била везана за два питања оријентације, на федеративни статус Војводине и карактера Војвођанског покрета. Очигледна криза рефлектовала се и на оперативну политичку делатност. Она је копнила и губила свој смисао. О томе сведоче и извештаји о политичкој ситуацији у Војводини, односно у „северним крајевима Дунавске бановине" како је писао Милитар Трива. Последње и то врло узнемиравајуће по његов смисао постојања помињање Војвођанског покрета, пред почетак априлског рата 1941. године, је било у Извештају од 22. маја 1939. године. „Опозиционе групације у овим крајевима не показују никакву активност, шта више примећује се депримираност због држања др Мачека као и због подвојености и помањкања сарадње међу опозицијом."[1333] Већ тих дана, а касније све очигледније, Војводина постаје поприште рефлектовања међународне политичке ситуације, односно односа Краљевине Југославије и сила осовине. Немачка и мађарска национална мањина и њихова политичка делатност били су главни проблем државе.

Конференција Покрајинског одбора Самосталаца, одржана 30. септембра 1939. године показала је поларизацију. Са једне стране налазила се група на челу са Александром Мочом[1334] која је осудила „фронташку" оријентацију странке и на тај начин угрозила политички идентитет Странке. С друге стране, формирала се група на челу са Дудом Бошковићем која је негирала ове оптужбе, сматрајући да „фронташко" инсистирање на аутономности Војводине не представља нарушавање идентитета Самосталне демократске странке, већ истрајност на остварењу циљева донетих Сомборском и Новосадском резолуцијом. Новосадски *Дан* је својим извештајима пропратио ова догађања, указујући да је дошло до разилажења између панчевачких (око Дуде Бошковића) и новосадских (око Александра Моча) самосталаца. Панчевачки самосталци су инсистирали на промени политичког програма.

[1332] „Г. др Жарко Јакшић о нашој унутрашњој политици", *Дан*, 16. 4. 1939.

[1333] Извештај дописника Централног пресбироа од 22. маја 1939, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1334] Који је у то време био и председник Матице српске, види: Б. Шимуновић, *Матица српска*..., 57.

„...С обзиром на измењене унутрашње прилике и на образовање Хрватске бановине, у чији су састав ушли многи крајеви некадашње Војводине, да је неопходно потребна измена нашег политичког Програма, на коме је базирао свој рад у народу наш Војвођански покрет. Прилике су се измениле и ми због тога морамо утврдити нове смернице нашег Програма, што никако не треба сматрати за напуштање извесних начела, чији је циљ увек био, и остаје, национално и економско снажење наших крајева и третирање наших проблема од стране надлежних са више разумевања."[1335] Александар Моч је покушао да ублажи разлике које су постојале. Изнео је да „у редовима војвођанских самосталних демократа не постоје никакве несугласице. Истина је да су се појавила одвојена мишљења или, боље речено, различита становишта поводом извесних питања у вези са уређењем Војводине и са проблемима који су везани уз ово питање. Међутим, ове разлике нису такве природе да би се за њих могло тврдити да су несугласице."[1336]

По свему судећи, спор је привидно превазиђен усвајањем посебне Резолуције. Она је била једногласно усвојена 30. септембра 1939. године, када је био изабран нови Извршни одбор на челу са Дудом Бошковићем. Сукобе је демантовао и секретар Извршног одбора странке Александар Жижа: „До сада не постоје никаква размимоилажења у нашим редовима. То доказује и Резолуција коју смо 30. септембра једногласно прихватили, као и избор Извршног одбора странке за Војводину, који је извршен такође једногласно."[1337]

Каснија догађања су потврдила да је раскола било и да је постојала група која се залагала првенствено за страначке интересе Самосталаца, насупрот аутономистичке тенденције која је страначку одређеност подредила идеји Војвођанског фронта. На састанку Главног одбора СДС одржаном 22. октобра 1939. године, изгледа да је политичка оријентација групе око Моча добила и официјелну подршку вођства странке. Дуда Бошковић [1338] је поднео и посебан извештај о приликама у Војводини. Не располажемо подацима како је текла расправа о Војводини, али је на састанку једногласно закључено да

[1335] Мишљење једног првака СДС из Сомбора које је пренео *Дан* 11. октобра 1939.

[1336] *Дан*, 14. октобар 1939.

[1337] *Дан*, 12. октобра 1939.

[1338] *Време* од 24. октобра извештава о седници Главног одбора СДС и не помињу говор у вези са Војводином, међутим, помиње се међу присутнима и др Дуда Бошковић. На седници је усвојена оставка Адама Прибићевића, а др Срђан Будисављевић је изабран за председника. Овом приликом, о слози Срба и Хрвата, говорио је и В. Мачек: „...У слободној Хрватској која се сада формира под именом Бановина Хрватска имаде знатан број Срба. И ти Срби треба да буду увјерени, ја сам сигуран...не да су равноправни са Хрватима, него уопће да нема разлике између Срба и Хрвата". Председник др Срђан Будисављевић, председник Извршног одбора др Вељеслав Вилдер, потпредседник др Милан Костић, др Хинко Кризман, Јово Ђорковић и др Дуда Бошковић, генерални секретар Сава Н. Косановић; *Време* и *Обзор* од 24. октобра 1939.

се страначком раду у Војводини посвети нарочита пажња. Иако су закључци Главног одбора инсистирали на јасном разлучивању страначких интереса од интереса Војвођанског фронта, Бошковић их није поштовао, јер је остао доследан идеји равноправне Војводине у будућем уставном уређењу земље.[1339] Аутономија Војводине је морала, по његовом мишљењу и мишљењу његових присталица, бити „у истом опсегу као и Хрватска."[1340] Он се надао да ће се Влатко Мачек, ипак, одлучити за варијанту Војводине као самосталне јединице, а што је све мање политички активних људи у покрајини веровало. Дуда Бошковић и његове присталице[1341] били су упозорене да ће их Влатко Мачек изиграти. Тако је др Стојан Дедић, бивши председник Удружења Војвођана из Београда, писао да „хрватски партикуларизам, који је требао да буде главни савезник Војвођанства, схватио (је) Војводину као значајну монету за своје поткусуривање са београдским режимом. Док је Војвођански покрет водио аутономашку политику, издвајајући се из српске целине, дотле је његов хрватски партнер водио великохрватску политику. Према томе, идеолошка дисхармонија између те две политике је била очевидна, и могло се очекивати, да ће је носиоци Војвођанског покрета, најзад, уочити. Али то се све досад није десило. Но, осим ове идеолошке разлике, постојала је још једна крупна разлика између та два покрета: Хрватство је са политичког гледишта било несрављено јаче него новопостављено Војвођанство. Према томе, поборници Војвођанства су морали при својој калкулацији то узети у обзир, и на Загребачке пунктације нису смеле следити Војвођанске пунктације. Последице ове политичке омашке нису изостале; оне су добиле свој епилог у стварању самосталне Бановине Хрватске. А што се тиче Војводине, она, према пројекту хрватских партикулариста, треба или да се дели између српске и хрватске јединице, или да у њој доминира хрватско-католичка групација. Дакле, треба да дође све друго, само не оно што су носиоци Војвођанског покрета обећали нашој јавности."[1342]

[1339] „Дуда Бошковић је агитовао за настајање посебне војвођанске јединице. У том наступу имао је подршку хрватског покрета који је тражио претварање Баната, Бачке и Барање у засебну јединицу али, истовремено, радио на издвајању хрватских срезова и општина из њеног састава и прикључења Бановини Хрватској."; Види: Љ. Димић, *Историја српске државности*, 208.

[1340] АВ, Ф. 126, Кабинет бана, поверљив извештај о одржаним конференцијама; говор Д. Бошковића у Омољици и Глогоњу, Панчевачки срез.

[1341] „Спаса Благојевић, професор из Новог Сада је изнео да је СДС поставила захтјев, да се Војводини, као културном и хисторијском индивидуалитету, признају једнака права као и хисторијским покрајинама. Ово су године 1932. прихватили и представници других политичких странака и издали познате Војвођанске пунктације. Од тада постоји у Војводини Војвођански покрет који тражи за Нови Сад исто оно што добије Загреб, Београд и Љубљана.", „Рад СДС у Војводини", *Обзор* од 20. марта 1940.

[1342] *Дан*, 28–29. април, 1940.

Војвођанску аутономију подржавали су и Мађари окупљени око И. Нађа и А. Пумера, надајући се културној аутономији у таквој Војводини. Нађ је признао да је истицање аутономистичких захтева опасна политичка игра иза које Срби са разлогом могу препознати иредентизам. Ипак, оправдање за такву политику види у Мачековим тежњама да подели Војводину и прикључи Суботицу и околину Хрватској бановини. Због тога сматра да се истицањем аутономије Војводине најефикасније могу неутралисати такви захтеви.

Гледиште правних стручњака и Српског културног клуба

У време исцрпљујућих, дисонантних и на моменте неискрених преговора о решењу тзв. „хрватског питања" у Краљевини Југославији као намера одређеног броја угледних српских интелектуалаца, да одговори изазовима новонастале ситуације, јавља се идеја о оснивању организације која би заштитила српски идентитет и интересе. Она је основана средином јануара 1937. године под називом Српски културни клуб[1343]. Задатак Клуба, на основу Правила, био је да „ради на неговању српске културе у оквиру Југословенства, са строгим искључењем дневне и партијске политике:"[1344] Чланови Клуба припадали су најразличитијим политичким опцијама, било је ту и демократа и републиканаца, унитариста и федералиста. Једино припадници Радикалне странке нису прихватали намере ове надстраначке организације.. За председника Скупштине и Управног одбора Српског културног клуба изабран је Слободан Јовановић. Он је приликом тог избора и формулисао циљеве организације. „Српски културни клуб, по замисли својих оснивача, треба да буде место састанка и договора за све оне који се интересују питањима српске националне културе. Национална култура узета је у најширем смислу, тако да обухвата и духовну и материјалну културу. Зато се у Српском културном клубу виде удружени интелектуалци и привредници.

[1343] У децембру 1936. године одржана је припремна Оснивачка скупштина организације под именом СКК. Клуб је основало седамдесет интелектуалаца, од којих су двадесет и троје били са универзитета (углавном београдског). Петоро од њих су били и ректори универзитета у међуратном периоду – Слободан Јовановић, Павле Поповић, Владимир Ћоровић, Драгослав Јовановић и Петар Мићић. Били су ту и представници власти, истина не у рангу министра, затим утицајни банкари и индустријалци, војници, познати уметници, архитекте, инжењери, лекари и др.

[1344] Правила Српског културног клуба у: П. Симић, *Искушења српске елите*, документи о раду Српског културног клуба, Службени гласник, Издавачко предузеће „Филип Вишњић", Београд 2006, 267.

Ово је можда први пут да се чини покушај присне сарадње интелектуалаца и привредника. Оснивање Клуба потекло је од људи који се нису истицали у партијско-политичком животу. Тиме се хтело од почетка обележити да се Српски културни клуб мисли бавити питањима националне културе без икакве партијско-политичке тенденције."[1345] Апострофирање духовног и културног националног препорода кроз тзв. „просвећени патриотизам"[1346] у односу на дневнополитичку ситуацију чини се да није било уверљиво. Неколико разлога говоре у прилог томе. Најпре велики број чланова Клуба припадао је одређеним странкама и то углавном опозиционим, затим изостанак интелектуалаца присталица Радикалне странке наговештавао је, у најмању руку, критику националне политике владајуће гарнитуре која је опет претпостављала право на одговор, и на крају ту је била и амбиција Клуба да, кроз дијалог различитих мишљења која потичу од различитих страначких оријентација и идеолошких ставова, артикулише јединствени српски национални интерес. С обзиром на то да је потреба националног рада[1347] била тамо где је српство слабо, дакле на територији где је становништво мешовито, Клуб је највише пододбора основао на подручју Војводине, Босне и Херцеговине, Славоније, Барање, Срема и Македоније.

Након потписивања Споразума Цветковић-Мачек и стварања Бановине Хрватске, активности Српског културног клуба су се појачале и добиле су „искључиво политичку димензију", а као реакција на делатност представника Хрватске сељачке странке, и то, пре свега, на простору Дринске и Дунавске бановине.[1348] Први непосредни повод политичке реакције био је предлог Нацрта устава који је српским интелектуалцима упутила гру-

---

[1345] *Политика*, од 5. фебруара 1937.

[1346] „Просвећени патриотизам, за који се залагао Српски културни клуб, темељио се на идеји о духовном уједињењу, мудрости да се превазиђу уски страначки интереси, оплемени снага да се истраје у духу народних традиција и интереса."; Ђ. Вуковић, „Распеће националне елите", *Политика*, бр. 12, 2016, 56–71, 61.

[1347] Према мишљењу Слободана Јовановића, до националне демобилизације Срба после 1918. године дошло је због општег става да национална држава треба да преузме иницијативу у овој сфери друштвеног живота. Пошто се то није десило, јер држава није била српска нити је преузела послове Просвјете (Српско културно и просвјетно друштво, основано у Сарајеву 1902, примедба аутора), Матице српске и других културних друштава, требало је обновити ту делатност и присетити се искустава из XIX века. Види: Љ. Димић, *Српски културни клуб*..., 861; о Српском културном клубу види и Љ. Димић, *Историја*...., 197–206.

[1348] „Док Срби чекају, хрватски активисти раде на више страна. Њихови министри, као чланови заједничке владе, агитују по нашим областима, смењују с планом чиновништво, спремају нове позиције. Мути се по Босни, по Војводини, па и по Јужној Србији. Понегде отворено, местимице безобзирно. Док је загребачка влада увела мање-више јасан централизам за хрватско подручје, њихови одговорни чиниоци за српски део препоручују аутономије са посебним одвојеним областима.", чланак „Српска јединица", *Српски глас*, бр. 11 од 25. јануара, 1940.

па хрватских интелектуалаца. Нацрт је предвиђао федерализацију државног уређења земље по племенском принципу. Слободан Јовановић није био против племенске поделе, али је сматрао да, уколико дође до конституисања национално мешовитих јединица „за њих се не може предвидети идентично политичко уређење са политичким уређењем национално хомогених јединица."[1349] Федерализација државе, по Јовановићу, такође није била спорна, али је у потпуности зависила од политичких прилика и то је био и извор неразумевања и странпутица које су се јављале. „Федерални систем није ништа друго до један правни систем, а какве ће последице један правни систем имати у пракси, то не зависи само од њега, већ и од политичких прилика земље у којој се примењује."[1350] Једини облик прихватљиве федерализације, за Јовановића, био је егзистенција националних федералних јединица у оквиру јединствене југословенске државе. Темељ оваквог уређења државе, а имајући у виду тренутну ситуацију, био је идеалистички, јер је захтевао инструментализовање политичке и образовне климе ка југословенству и продор ових идеја у свест сваког становника државе понаособ.[1351]

Предложена опција из Загреба за пет федералних јединица, лишена било каквог идеализма, националистички претећа, а у вези са југословенством дезитегративна, била је иритирајућа и неприхватљива. По питању Војводине, Слободан Јовановић је одговорио да се она „има третирати као српска покрајина, која има делити судбину осталих српских крајева."[1352] Овакав став у вези са Војводином био је идентичан гледишту Демократске странке по питању њеног издвајања у самосталну федералну јединицу. Проблему државе и њеног дефинисања у новонасталој ситуацији, након завршетка Првог светског рата, Јовановић је посветио пажњу и у својим ранијим радовима. „Што је после Првог светског рата почело да се формира у пракси и теорији државног права, то је Јовановић сматрао толико крупним и радикалним да га је обележио као *преврат* у државном праву и као скоро потпуни *прекид* са предратном државом."[1353] Иако су ово била теоретска разматрања, ипак можемо констатовати да је Јовановић био спреман да се суочи са реалношћу државе која је формирана на овим просторима са свим њеним проблемима и недостацима. „После Првог светског рата, и у појмовима и у установама

[1349] *Политика* од 26. маја 1937.

[1350] С. Јовановић, „Уставно питање", *Српски глас*, бр. 24, од 25. априла 1940.

[1351] „У то време Слободан Јовановић је наглашавао да замишљени федерализам може да живи само под надстрешницом снажне југословенске државне идеје и уз помоћ одговарајуће политичке и васпитне климе." М. Мирковић, „С. Јовановић и југословенска национална и уставна стварност", научни скуп Слободан Јовановић, личност и дело, 255.

[1352] *Политика* од 1. јуна 1937.

[1353] Д. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, Београд 2003, 65.

државног права извршиле су се велике промене...Општи је утисак да је старо дотрајало и да се прави нешто ново."[1354] Заправо његова теоретска спремност да прихвати разграђивање традиционалног приступа појму државе, била је добра основа за прагматично расуђивање о опредељењу државног уређења Краљевине и прихватање оних идеја које су значиле разлаз са државотворном традицијом Србије, односно са централизмом. У овом контексту постављало се питање одређења према Споразуму Цветковић-Мачек и на основу тога осмишљавања и омеђења српског корпуса. „Српски културни клуб је припадао групи најжешћих критичара Споразума Цветковић-Мачек и стварања Бановине Хрватске. Под удар критика Клуба дошли су творци, одредбе, спровођење и безмало све што је било у посредној и непосредној вези са Споразумом. Тако је Владимир Ћоровић у чланку 'Питање преуређења државе' који је изашао у *Срйском гласу* и *Времену*, писао о биполарном опредељењу за државно уређење: унитаристичком и федералистичком и расветљавао је сврставање српског народа иза идеје унитаризма и хрватског иза федералистичке концепције. Он је упозоравао на суштину проблема, а то је воља да држава опстане и у вези с тим стварање атмосфере дијалога и компромиса. „Нама није толико важно правно уређење државе, колико дух који влада у њој. Јер од њега зависи све. Узалудне су све дискусије о компетенцијама и правним формулама, ако он буде рђаво настројен. Кад би федеративно уређење донело више узајамног поверења и поштовања и љубави нико сигурно не би зажалио за централизмом, нарочито не за оваквим какав је био овај досадашњи."[1355] Иако критичан и према једнима и другима, Ћоровићев позив на трезвеност приликом решавања овако комплексног проблема, остао је у оквиру апела очувања југословенске државе и потраге за међусобним поверењем које је у праскозорју светског ратног сукоба нестајало. Постигнути споразум није био стимуланс у правцу повратка међусобног поверења којем се надао Ћоровић, већ увертира коначног разилажења које је код Срба, као решење, потискивано јер није било одлучности да се призна неуспех југословенског пројекта. Потискивање је било све видљивије опредељење услед процепа између пређашњих енормних жртава поднетих за уједињење и ратне конфузије која се приближавала и која је тражила одлучну одлуку, а нудила крајњу неизвесност. Нико није био спреман да процеп превлада, а одлучност је избегавана све до тренутка када је нимало пожељно решење, било силом наметнуло.

Присталице Српског културног клуба су „Драгиши Цветковићу оспоравали легитимитет представника српске стране."[1356] За њих он није био

[1354] С. Јовановић, *Држава*, Београд 1936, VIII, 415.

[1355] *Време*, од 18. новембра 1939.

[1356] Н. Поповић, „Слободан Јовановић и Српски културни клуб", САНУ, Зборник радо-

преговарач већ онај који уступа и то у једносмерном правцу хрватске хомогенизације и државне дезинтеграције. Одређење српске јединице, за већину чланова Клуба имало је потпуни југословенски карактер и претпостављало је суживот са Хрватима као „историјску дужност". Иза овог мишљења стајао је председник Клуба „Своју националну државу Срби виде у овој заједничкој југословенској држави Срба, Хрвата и Словенаца; она је за њих историјска дужност. Ова држава позвана је да својим унутрашњим уређењем испуну двоструки задатак. Она треба с једне стране да обезбеди несметан развој српства, хрватства и словенства. Она треба с друге стране да обезбеди стварну сарадњу Срба, Хрвата и Словенаца, повезујући их у нераздељиву државну заједницу."[1357] Пројугословенски став Слободана Јовановића као и одлагање да се изјасни прецизно о територијалном обиму српске јединице наилазило је на неистомишљенике у Клубу . Међутим, Јовановић је остао доследан очувању заједничке државе која је уједно, у постојећим околностима била какав-такав заштитник националних слобода. „Осећали се Срби и Хрвати као један народ или не, њихова објективна ситуација јесте таква да једни без других не могу очувати своју националну слободу. Данашње време није повољно ни за средње, а камоли за мале државе."[1358]

Проблемом Војводине у демографском погледу, попут Николе Милутиновића, бавио се и Српски културни клуб. Јуна 1937. године, Ђоко Перин, управник Савеза српских земљорадничких задруга у Сарајеву одржао је предавање: Национализовање Војводине и јужне Србије. Предавање је имало тоналитет одсудног и преломног.[1359] Кроз читав низ унутардржавних миграционих кретања требало је преселити близу 150.000 српских породица из тзв. пасивних крајева у Војводину. Отежавајућа околност националног рада у Војводини је била идентитетска развијеност мањина. „Национални рад у Војводини је тежи, јер су мањине тамо културно и привредно напредније, национално потпуно свјесне."[1360]

ва са научног скупа Слободан Јовановић, личност и дело, Београд 1998, 298.

[1357] С. Јовановић, *Меморандум*, цитирано према: М. Константиновић, *Политика споразума*..., 614.

[1358] С. Јовановић, *Југословенска мисао у прошлости и будућности*, СКГ, н. с., књ. LIX, бр. 1, 1. јануар, 1940, 35.

[1359] „Држим да је у националном и државном интересу да се ствар покрене и да се све тешкоће савладају. Кад је наш народ могао под турском силом да иде пјешке са Таре, Пиве, Лима и околних крајева у Босанску Крајину и Лику, могао би и сада да се пресели у жељезници са свима олакшицама и помоћи. Кад се ишло гинути за ову државу, није се питало за расположење и тешкоће, већ се рат водио без сентименталности.... Сав овај напор биће од користи само тада, ако у исто доба почне покрет за прикупљање и организовање српског народа за јачу националну и државну политику у српском духу. Иницијатор овог великог покрета треба да буде овај Клуб, који је по интелектуалним и моралним квалификацијама својих чланова позван за то."; предавање Ђ. Перина, Национализовање Војводине и јужне Србије у: П. Симић, *Искушења српске елите*..., 116.

[1360] *Исто*, 116.

У Војводини је организациона мрежа Српског културног клуба била веома развијена. У многим местима на северу Бачке, у Барањи и Срему формирани су крајем 1939. и почетком 1940. године пододбори Српског културног клуба (Даљ, Вуковар, Суботица, Шид...). Најутицајнији и најактивнији пододбор био је основан у марту 1939. године у Сомбору где је 11. фебруара 1940. године одржан највећи збор пододбора из Бачке и Барање. На збору је говорио др Алекса Ивић о Војводини као српској територији. Збор је пропратио *Дан* од 14. фебруара 1940. године. У Новом Саду је пододбор основан 13. марта 1940. године. „Непосредан повод за организовање Српског културног клуба у Суботици, на пример, према речима др Драгомира Димитријевића, потпредседника Адвокатског удружења у Суботици, био је говор који је 13. новембра 1939. године одржао Јосип Вуковић-Ђидо, сенатор Хрватске сељачке странке из Суботице. Вуковић је тражио организовање и наоружавање Грађанске и Сељачке заштите у Суботици, протеривање Срба и припајање северне Бачке Хрватској бановини."[1361] За овакву поделу Војводине, са хрватске стране су истицани национални разлози. Тврдило се да на том подручју велику већину чине Буњевци и Шокци Хрвати, „односно буњевачки и шокачки Хрвати."[1362] Са српске стране се то негирало: „Буњевци су по етничком пореклу Раци (Срби)... Војводина је била од памтивека српска земља, и то ће и остати."[1363] Сматрали су да су хрватски разлози за ове територије, пре свега, економског карактера. „Хрватска бановина састоји се, готово цела, из пасивних крајева, па је за њу животно питање да добије богату Бачку и Барању, те да на ове крајеве разреже бановинске прирезе..."[1364]

Међу присталицама Самосталне демократске странке и Војвођанског покрета било је, у ово време, често, и оних који су напустили и програм странке и идеје аутономности Војводине сматрајући да је, у новонасталој ситуацији, најбитније дефинисање српске јединице.[1365] Извршни

[1361] Јосип-Ђидо Вуковић је, према наводима у *Дану*, рекао: „Ови крајеви, пошто манифестујемо своју хрватску снагу на првим изборима присајединиће се Бановини Хрватској. Да би осигурали победу, морамо одмах прећи на организовање Грађанске и Сељачке заштите, коју ћемо наоружати свим средствима."; види: *Дан* 3. јануар 1940.

[1362] *Дан*, 5. 11. 1939.

[1363] *Дан*, 30. 11. 1939.

[1364] Исто, у *Дану* од 28. и 29. априла 1940. године, пише: „Хрватски захтев за деобу Војводине заснива се, очигледно, на привредним разлозима, јер се, поред очигледне пасивности Бановине Хрватске, мора наћи неко ко би допринео знатан део за њено издржавање, ма то и не био сам Хрват. Није искључено да ће привредни разлози једног дана постати узрок озбиљнијег разматрања целог питања деобе државе и да ће довести до реалнијег решења од данашњег."

[1365] *Дан* је 19. новембра 1939. године објавио говор Паје Добановачког, поседника и великог жупана који је, на Конференцији СДС у Србобрану, између осталог, рекао: „Војводина

одбор Самосталне демократске странке се јасно одредио према Српском културном клубу – чланови самосталаца не могу истовремено бити и чланови Српског културног клуба.[1366] Упркос томе, све више је било чланова Самосталне демократске странке који су прихватили и идеје Српског културног клуба „Срби на окуп."[1367] Национално јединство било је препознато као основни предуслов био какве политичке или друштвене акције.

Из ових идеја, а и као одговор на наставак разраде предлога текста Споразума, настао је и пројекат „Српске земље" који су припремили Михаило Илић, Ђорђе Тасић и Михаило Константиновић, односно српски преговарачки експертски тим... Пројекат је предвиђао српску јединицу коју би чинило шест бановина (Врбаска, Дринска, Моравска, Зетска и Вардарска), а њено средиште је требало да буде Скопље.[1368] Образовање ове јединице, сматрали су творци овог пројекта, амортизовало би аутономистичке захтеве у њеним деловима. „Ако би се извршило образовање српске јединице стало би се на пут аутономистичким тежњама покрајина у српском делу (Македонија, Војводина, Црна Гора, Босна).[1369] Са овим пројектом, али у контексту имплементације Споразума Цветковић-Мачек и дефинисања српске јединице, био је упознат и председник Владе Драгиша Цветковић. „[…]24. петак,[1370] састанак са председником Цветковићем и Михаилом Илићем у 10.30 часова. Потреба преуређења земље у смислу српске области. Излаже план три области у оквиру једне српске. Ми смо за задржавање бановина у оквиру једне српске области. Договор са Илићем да радимо закон о српској области и закон о врховном државном уређењу".[1371]

мора да иде раме уз раме са Србијом и осталим крајевима."

[1366] „Сазнало се да су се неки чланови странке уписали у чланство Српског културног клуба. Извршни одбор, према нашим обавештењима, заузео је становиште да је чланство у овом Клубу инкомпатибилно са чланством у Самостално-демократској странци. Према мишљењу извесних чланова Одбора у конкретном случају сукобљавају се две различите идеологије и опречни политички програми и назори, те не би било логично да неко истовремено буде и члан СДС и члан Српског културног клуба. Како дознајемо, одлучено је да се позову сви чланови СДС, који су добронамерно приступили Српском културном клубу, да одмах иступе из овог Клуба, уколико желе да и даље остану чланови СДС."; *Дан* 9. април и *Време* 10. април 1940.

[1367] *Дан*, 8. април 1940.

[1368] Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам*..., 569, 570; Љ. Бобан, *Споразум*…, 412–418.

[1369] М. Константиновић, *Политика Споразума*..., 89.

[1370] Реч је о 24. новембру 1939. године.

[1371] Исто, 76.

Интензивирање, у политичком смислу, националне идентификације и територијалног разграничења на тој основи,[1372] које је са собом донео Споразум Цветковић-Мачек, условили су у мултиетничкој Војводини стварање привида стања које указује на нереалност политичких опција које препознају самосталну Војводину. Самостална демократска странка, као носилац ове приче у Војводини, преживљавала је тешке тренутке и честе поделе. „Самостални демократи су се цепали и у локалним вођствима. Спорови и сукоби највише су се, поред Новог Сада, јављали у Петрограду. Тамо су се практично оформиле две групе, од којих је свака желела да створи своју страначку организацију".[1373] Кулминација раскола условила је оставку Евгенија Јоцића, банатског првака Самосталаца који се није слагао са политичким деловањем Дуде Бошковића.[1374]

Од 1940. године став о деоби Војводине, у оваквој политичкој атмосфери, још више се радикализује и углавном га потенцира Хрватска сељачка странка. Све отворенije се истиче потреба таквог решења и тежи се да се за њега придобију припадници националних мањина, пре свега Мађари и Немци. Српски културни клуб је ове активности препознао и трудио се да их онемогући. У својим редовима окупљао је англофиле и франкофиле и у предстојећим мартовским догађајима 1941. године децидирано је био против приступања тројном пакту. Учешће Слободана Јовановића, председника Српског културног клуба, у догађајима око и након 27-мартовског пуча, иако противречно, било је крунисано његовим укључењем у политички живот земље.

[1372] Одговор из Србије на изазов територијалног разграничења био је пројекат „Српске земље". У раду на овом пројекту били су укључени многи истакнути интелектуалци, као што су професори М. Илић, М. Константиновић, Сл. Јовановић... На основу пројекта, настао је, током 1940, „Нацрт Уредбе о организацији српске земље" који је предвиђао „Српску земљу" у оквиру које се налазе Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина и Војводина – све са аутономним статусом. Српске грађанске опозиционе странке нису се противиле овом концепту, док су Хрвати реализацију овог пројекта условљавали разрешењем територијалног спора Срба и Хрвата о Босни и Херцеговини и Војводини. Напад Италије на Грчку и рат на Балкану, пресудно су утицали да то питање никада не буде разматрано у Министарском савету. Види: М. Стефановски, *Српска политичка емиграција о преуређењу Југославије 1941–43. године*, Народна књига, Београд 1988, 79.

[1373] *Дан*, 20. октобар 1939.

[1374] „На седници Извршног одбора СДС, како смо информисани, расправљен је поред осталог, и случај г. Евгенија Јоцића, адвокатског приправника из Петровграда, банатског првака СДС. Г. Јоцић је упутио 16. прошлог месеца 'Отворено писмо' председнику Самосталне демократске странке, министру социјалне политике и народног здравља г. др Срђану Будисављевићу, у коме је осудио политички рад г. Дуде Бошковића и дао истовремену оставку на чланство у покрајинском Главном одбору СДС, као и на положај председника Петровградске организације...."; *Дан*, 9. април 1940, *Време*, 10. април 1940; О томе обавештава и *Обзор* од 17. марта 1940, у чланку „Спор међу самосталцима у Војводини". „Петровград 16. ожујка . Г. Евгеније Јоцић, првак СДС, писмено је обавестио дра Будисављевића као шефа странке да не одобрава политички рад др Дуде Бошковића, првака Војвођанске фронте."

Тешкоће у спровођењу Споразума

Уставно-правна имплементација Споразума Цветковић-Мачек одвијала се кроз даље активности експертских тимова који су и припремали текст Споразума и који су, већином, постали министри у новоформираној Влади. Проблеми који су се том приликом јављали били су веома комплексни и указивали су на дубоку кризу реализације оваквог компромиса. Незадовољство је и даље било присутно, а компромис који је био постигнут био је изложен сталном испиту приликом реализације.

При имплементацији Споразума, хрватски представници су инсистирали најпре на избору за Сабор Бановине Хрватске, потом су се залагали за скупштинске изборе и на крају да се решава питање уставног уређења државе. Са друге стране, српски представници су сматрали да би овај поступак значио filius ante patrem, односно да је немогуће најпре формирати Хрватску, а потом се бавити преуређењем државе. Ово би, по њиховом мишљењу, био правни преседан који би претпоставио стварање најпре Хрватске, па тек онда разговор о Југославији, дакле дефинисање дела па тек онда целине. „Питања политичка: 1) нужно је преуредити и остале крајеве пре састанка Сабора и Скупштине. 2) Мора се бирати Скупштина пре Сабора. Разлози су очигледни...Хрвати ће бити потпуно организовани, а држава још безоблична....Ја сам за две ствари које увек понављам: 1) преуређење државе пре избора за Скупштину и Сабор; 2) избор Скупштине што пре, али пре Сабора. Аргументи: 1) Хрвати ће створити осећање да су двоје једно према другом: Хрватска и Југославија, што им конвенира за тезу дуализма. 2) Како ће радити заједничка Скупштина у стварима које су у Хрватској из аутономног делокруга? 3) Питање финансија даће места спорењима (Поређење државног буџета и онога што је уступљено Бановини Хрватској).[1375]

Основни проблем дакле био је у различитом тумачењу Споразума. Хрвати су тумачили да је њихов приоритет дефинисање сопствене националне државе и то конституисањем Сабора и осталих институција државности. Као таква, Бановина би тражила модалитет свог односа према Југославији и то у складу са политичком констелацијом у Сабору, као и са националним стратешким интересима препознатим у односу на међународну ситуацију. Претпоставка да се дефинишу међусобни односи са остатком Југославије, у оваквом тумачењу могла је да буде и прихватљива, али и сувишна.

Са друге стране у српском делу Владе овако одређени приоритети за имплементацију Споразума значили су конфедерацију државе и њено растакање. Југословенска идеја, без обзира да ли је заснована на концеп-

[1375] М. Константиновић, *Политика Споразума*..., 60, 62.

ција интегралног југословенства, или да је произилазила из споразума самосталних народа унутар ње, на тај начин доживела би пораз и постала би нејасна алтернатива у односу на примамљив национални конститутивни идентитет, који би јој претходио и био потпуно изграђен. Континуитет преговора око имплементације Споразума није прекидан до почетка рата на овим просторима и повремено је био обојен изразима оптимизма и наде у његов успех.[1376]

Ипак њега је пратила горчина и неискреност при успостављању компромиса око доношења уредби о спровођењу Споразума. Атмосфера надигравања и пажљивог, али једностраног тумачења текста Споразума, била је неизбежност при сваком састанку. Све је то указивало на недореченост, непрецизност и произвољност самог текста, али и на условно прихваћен компромис. При томе овај компромис није био мост који је приближавао ставове већ, напротив тумачен је као тренутни пораз који је дневнополитичка ситуација била наметнула. Свако одступање од њега значило је добитак за своју националну ствар. Тежња да се на Споразуму током преговора око његове имплементације нешто од компромиса закине, пре свега код Хрвата, постало је правило и остварење те тежње је дефинисано као успех. „Зове ме одмах, у току разговора, Драгиша. Узбуђен је радом Хрвата. Крњевићеве изјаве у Сарајеву и пре неки дан о спорту представљају скандал. 'Обзор' данашњи подсећа да међународна ситуација није као пре годину дана! Шта хоће они? Акција од стране адвоката Вуковића у правцу одвајања Војводине и Хрватске од Југославије. Цветковић мисли да Мачек није лојалан. Исто Шубашић. Али код њих је неред и незаконитост. Има 250.000 Сељачке заштите. Зашто ће им то, пита се и сам Бан."[1377] На руку разбуктавања атмосфере неиздржљивог и разградљивог, игром ироније, ишла је и међународна ситуација ратног пожара којим је Балкан, Грчко-италијанским ратом већ био захваћен. Велике силе, пре свих Британија и Немачка све дубље и све неодмеренije су се уплитале у унутрашње политичке и економске проблеме земље. Њихови ставови су се конкретно профилисали и постали су захтевнији у тражењу коначног сврставања Југославије у један или други савез.[1378]

[1376] „Поподне дуг разговор са Мачеком. Задовољни сви. Инцидент у Сплиту: грађани са војском викали против Италије. – Наша политика Споразума. Ја: „И тако се од празне речи братство Срба и Хрвата моћи постати стварност." Мачек: „И мораће то постати! Ствари иду брже и боље него што сам очекивао."; *Исто*, 117.

[1377] *Исто*, 175–176.

[1378] „Југославија је нама била полазна основица за нашу политику према Истоку и Југоистоку, а то је и данас...Као и до сада, нама је потребна јака Југославија, која ће с нама бити у савезу, ако желимо да позадинске комуникације на правцу ка Југоистоку буду обезбеђене." „Анализа места Југославије у немачкој политици из јула 1939. године", у: Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*..., 438–439; „Мада влада Његовог величанства често није мог-

Политичке странке мањинских народа у Војводини

Буњевачко-шокачка странка

Политички идентитет Буњеваца је стварањем југословенске државе добио снажан подстицај за убрзани развој. Учешће Буњеваца у раду Велике народне скупштине и током процеса присаједињења Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, показало је заинтересованост ове популације за политички живот земље као и за афирмацију сопствених интереса. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је понудила парламентаризам који су Буњевци прихватили и отпочели стварање сопствене Буњевачко-шокачке странке. Она је, као што смо видели прва истакла политички принцип о самосталном војвођанском идентитету у нади да он може најбоље да афирмише буњевачки идентитет.[1379] Снажним утицајем српске и хрватске политичке елите уз верску подршку католичке цркве отпочела су унутарстраначка превирања. Последица тога била је подела странке и национално сврставање уз хрватски, српски или југословенски национални корпус. Тиме је буњевачко питање постало позорница политикантског деловања и идеолошког мониторинга. Међуратни развој је био условљен како државним приступом и смисленом формом југословенске интеграционе идеологије, тако и намером националне асимилације. У овом контексту односа према буњевачком питању, уочљиви су научни приступ као и идеолошко-политички приступ. Што се тиче научног становишта, односно одређења Буњеваца кроз истраживачки приступ извора који говоре о пореклу и идентитету њиховог корпуса, у периоду о којем говоримо, свакако је значајно поменути истра-

---

ла показати разумевање према методима којим се служила југословенска влада у спровођењу те политике, и који су често претпостављали непотребну сервилност према диктаторским режимима и немарност према западним демократијама, с разлогом се претпостављало да ће искрена жеља Југославије за очувањем мира, као и уважавање британских напора у том смислу, навести југословенску владу да се дугорочно оријентише на подршку и савет владе Његовог величанства."; Ж. Аврамовски, *Британци у Краљевини…*, 651–652.

[1379] А. Хорват, *Етнички идентитет војвођанских Шокаца и Буњеваца у међуратној Југославији* (*1918–1941*), докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад 2015.

живања др Јована Ердељановића нашег чувеног етнолога, представника школе Јована Цвијића. Он их је објавио у делу *О пореклу Буњеваца*, а које је објављено од стране Српске краљевске академије у оквиру филозофских и филолошких списа, 1930. године. Дело представља једно брижљиво и систематско истраживање које обилује етнолошко-филолошким теренским подацима. Контекст његовог настанка свакако представља континуитет карактеролошког идентификационог одређења шароликог спектра етничких заједница Јужних Словена на историјски динамичном Балканском простору, а чији је зачетник Јован Цвијић, а државни форматор Владимир Дворниковић. Између осталог, у завршним закључним констатацијама о пореклу Буњеваца, Ердељановић је у свом делу написао:

„Укратко можемо рећи, да су наша истраживања о пореклу Буњеваца показала:

– да су приморско-лички и подунавски Буњевци пореклом од далматинских Буњеваца,
– да су се преци приморско-личких и подунавских Буњеваца у маси (као сразмерно велике народне групе) иселили из Далмације у времену око 1622. године,
– да су преци свих Буњеваца били највећим делом исељеници из западне Босне и западне Херцеговине и из суседних крајева средње Босне и доње Херцеговине, који су се као огранци од тамошњих родова нашег народа обе вере представљали у Далмацију почевши још од XIII века, али поглавито од времена турског освојења Далмације (1511–1533),
– да се је свака од ове три групе Буњеваца позније, од 1622. године до данас, мешала и са другим етничким елементима нашег народа и услед тога добила и доста нових особина и обичаја
– да се у свим историјским изворима и код свих писаца из прошлих векова Буњевци сматрају и називају Србима (односно именима којима се називају или означавају и православни Срби),
– да је назив Буњевци постао у Далмацији, а морао је постати у вековима између XIII и XVII. Дали су га тамошњи православни Срби својим католичким сународницима из подсмеха због неразумљивог језика на коме се код њих читају молитве и служба Божја, а њих су опет ти њихови католички сународници назвали из подсмеха 'ркаћима' због њихове грчке вере."[1380] Сам Ередељановић је прихватио тезу да су Буњевци и Шокци Срби римоктоличке вере[1381] дајући, на тај начин подршку наративу истраживања Вука Стефановића Караџића.

[1380] Ј. Ердељановић, *О пореклу Буњеваца*, Српска краљевска академија, Београд 1930, 393–394.

[1381] „Споменули смо раније да се Срби римокатоличке вере /Буњевци и Шокци/ које данас Мађари када не могу потпуно да уврсте у Мађаре називају Далматима и Илирима почињу отпуштати у Бачку већ у време турског периода."; АЈ, Ф. 80, Јован Ердељановић, Буњевци и Шокци, фасцикла број 50.

Историјски поглед на идентитет Буњеваца био је видно оптерећен сугестивним иступима и условљавао је сврставање овог становништва уз одређену политичку опцију. Тако се тридесетих година двадесетог века водио полемички препис између Душана. Поповића и Петра Пекића. Поповићево дело *О Буњевцима* штампано је у Карловцима 1930. године. Исте године, уз подршку Матице хрватске штампано је Пекићево дело *Повјесш Хрвашa у Војводини од најсшаријих времена до 1929. їодине.* Душан Поповић се није слагао са Пекићевом констатацијом да су „Буњевци и Шокци дошли из колевке хрватске државе и пошто говоре икавски, они су Хрвати и тако су се увек осећали и то до те мере „да није потребно доказивати".[1382] Он је заступао становиште југословенског порекла Буњеваца. „Нама мислимо, било би немогуће одредити, шта је специфично српско, а шта је специфично хрватско код Буњеваца требало би испитивати у којој су мери заступљена ова два елемента…Г. Пекић мисли, да су Буњевци дошли из колевке хрватске државе. Буњевци су у ствари дошли са једног подручја, које није политички припадало ни српској ни хрватској држави, бар не на неко дуже време."[1383]

Ако заправо погледамо становишта ове полемике она су одређена својим изворним центрима. Један је Матица хрватска која Буњевачку етничку заједницу препознаје у контексту националне историје хрватског народа. Другом становишту исходиште представља политика краља Александра Карађорђевића и идеја интегралног југословенства. „По нашем мишљењу они (Буњевци) су Југословени, сасвим је свеједно да ли ће се осећати ближе Хрватима или Србима, али пре свега треба да буду Југословени, политички и национални, локалним именима свакако данас нема места."[1384]

Критички став према једном и другом становишту, а који се заснива на изузетном познавању проблематике и који тешко да је могао бити инструментализован баш из разлога истраживачког сучељавања са тежином материје, имао је Васа Стајић. Он је у Летопису Матице српске објавио чланак „Мађаризација и демађаризација Буњеваца. „Резултате двогодишњих наших студија исписали смо овде у облику чланка написана поводом једне несолидно рађене књиге. Јер мислимо да г. др Душан Поповић није и доказао да књига г. Пекића 'нема готово никакве везе са науком', јер се он обазрео скоро само на хрватску тенденцију ове повијести 'побијајући је материјалом који нам пружа сама књига г. Пекића'. Због тога на пример он дозвољава да су године 1868. старешине и представници Буњеваца држали у Суботици вијеће на ком решавају о имену под којим ће иступити, док је то г. Пекић просто измислио."[1385] Полемички тонови у вези са пореклом Буњеваца и

[1382] Д. Поповић, *О Буњевцима*, Карловци 1930, 4.

[1383] *Исшо*, 8.

[1384] *Исшо*, 9.

[1385] В. Стајић, „Мађаризација и демађаризација Буњеваца", *Лешойис Машице срйске*, књ. 325, Нови Сад 1930, 208.

њиховим савременим идентитетом, а који су допирали са разине научних катедри, рефлектовали су се и у страначком, односно политичку животу југословенске краљевине. Режимске странке су имале најзначајнији утицај и биле су непосредни креатори и извршиоци државне политичке према етничким заједницама у Војводини. Водећи политички представници Мађара и Немаца били су прорежимски оријентисани и како се ситуација на међународном плану ближила ескалацији сукоба, имали су све значајнији утицај, али и арогантнији и екстремнији однос према политичком животу у Војводини.

Однос Буњеваца према режиму краља Алескандра Карађорђевића био је благонаклон и позитиван. Октроисани устав који је донет 1931. године представљао је државноправно увођење југословенске идеологије и забрану племенског национализма, или етнонационализма. Овакав поредак свеобухватне јужнословенске платформе омогућио је одређеним гласноговорницима буњевачког идентитета да у еманципованом духу пронађу место својој етничкој заједници. Тако је Алба Кунтић, у то време први секретар Буњевачке просветне матице у Суботици, у свом раду „Буњевац–Буњевцима и о Буњевцима", између осталог, подржавајући уставну концепцију, писао: „Данас када су укидањем злосретног Устава отворене широке перспективе југословенској мисли, када име југословенско улази и у прописе позитивног законодавства, нема више никаквог разлога да се ми Буњевци племенски опредељујемо. Шта више, то ни не смемо учинити у интересу наше заједничке, југословенске будућности. За нас Буњевце, као и за све разумне људе уопште, трећим октобром 1931. године скинут је са дневног реда, једном за свагда тзв. југословенски племенски проблем. Држава је добила право име и коначну форму, народ је изведен на прави пут и упућен коначном циљу. Због тога држимо за излишно и штетно расправљање и претресање питања о националном опредељењу Буњеваца. Ми смо већ Југословени[1386] и не желимо да се враћамо у прошлост."[1387]

Носиоци југословенске идејне оријентације међу Буњевцима и Шокцима, у овом периоду, били су др Мирко Ивандекић[1388] и његов брат Иван

[1386] Овде желимо да нагласимо континуитет идеје југословенског одређења Буњеваца цитатом „најборбенијег Вуњевца Југословена из 19. века" жупника Блажа Модрошића, који у чланку од 20. септембра 1872. године под називом „Шта хоће Буњевци и Шокци", између осталог пише: „Вами (Мађарима) дорасли као народ ми хоћемо обезбеђену потпуну своју народност. У свеми и по свему хоћемо у цркви, школи, сабору, судачкој соби и свим јавним пословима наш матерински југословенски језик". Цитат према: В. Стајић, *Мађаризација*...., 76.

[1387] А. М. Кунтић, *Буњевац – Буњевцима и о Буњевцима*, Глобус, Суботица, МС I 985, 1930, 33–34.

[1388] Интересантно је да др Мирко прихвата југословенску опцију Буњеваца, након активног учешћа у раду Хрватске сељачке странке. „У политичком животу се истицао као оснивач и председник некадање Буњевачко-шокачке странке; затим је био истакнути члан Хрватске сељачке странке, а 1931. године је изабран за народног посланика као кандидат Југословенске националне странке.", М. Трива, *Др Мирко Ивковић-Ивандекић*…, РОМС, М 14656.

Ивандекић.[1389] Њихов политички ангажман у корист краљеве политике условио је видно омасовљење идеје југословенске националне одређености међу најширим буњевачким и шокачким становништвом. „О великом антиревизионистичком збору сада у прошлу недељу у Суботици због краткоће времена телефонским путем нисам могао поднети извештај и о неким појединостима и опажањима. Збор је одлично успео, јер је према констатацији многих очевидаца, ово био до сада најпосећенији и најуспелији национално-манифестациони збор у Суботици. Са више страна се додуше приговарало, и то како са стране противника Владине странке тако и са стране чак и неких присталица режима, што је наводно аранжман овога збора узела у своје руке само најближа околина народног посланика г. др Мирка Ивандекића и његовога брата новога градоначелника г. Ивана Ивандекића, те због тога на збору нису видно узели учешћа све националистичке и остале организације и друштва...Исто тако се јако приметило одсуство Мађара а нарочито Јевреја, којих пак у Суботици има неколико десетина хиљада. Но и поред свега збор је несумњиво потпуно успео, а као нарочит успех се мора истаћи чињеница да је покренуто оно конзервативно, тешко покретљиво па богме до скора и сепаратизмом заражено суботичко буњевачко сељаштво, које је сада спонтано манифестовало, уз изразе љубави и оданости Краљу и Отаџбини, за државно и народно јединство, те дигло свој глас и протест против ревизионостичке агитације суседне Мађарске."[1390] Поред наведених Буњеваца, у политичком раду, као припадници владајуће Народне радикалне странке и приврженици државне политике, у овом време, истицали су се и Антун Видаковић[1391] и др Стипан Матијевић.[1392]

[1389] У биографији Триве Милитара о Ивану Ивковићу-Ивандекићу, између осталог, пише: „При ослобођењу у првим данима револуционарног превирања услед распада Аустро-Угарске монархије играо је видну улогу у редовима тамошњег српско-буњевачког одбора, који је припремио дочек ослободилачке српске војске и преузео власт од мађарске градске управе у Суботици, затим је од новембра 1918. до краја априла 1920. године био технички саветник општине града Суботице, а од марта 1933. године стоји као председник на челу Градске управе у Суботици.", М. Трива, *Иван Ивковић-Ивандекић*…, РОМС, М 14656.

[1390] Извештај дописника Централног пресбироа из Новог Сада од 11. априла 1933. године; АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1391] „Антун Видаковић... Узимао је видна учешћа у организовању многих национално-патриотских установа у Суботици; био је један од оснивача и потпредседник 'Земљодилске касине' у Суботици, затим оснивач Соколског друштва, Буњевачке просветне матице и других културних у хуманих удружења. На политичком пољу се истицао као један од првака Народне радикалне странке у Суботици, те је као представник ове странке био именован у више махова за члана Општинског одбора у Суботици, затим за обласног посланика. Приликом организовања банских већа био је именован за банског већника Дунавске бановине, а за сенатора је биран 1932. и 1935. године."; М. Трива, Биографије – *Антун Видаковић*, РОМС, М 14656.

[1392] „Др Стипан Матијевић...Истицао се на политичком пољу као присталица бивше Радикалне странке и као њезин представник је био дуго година члан градског одбора. Активно

Оданост политици краља Александра није се само огледала у подршци интегралном југословенству. Она се рефлектовала и „у прихватању државноправних идеја о унитаристичком уређењу државе". „Само велика и здрава национална држава биће у стању да пружи сва средства и све погодности потребне нашем народу за данашњу културну борбу; Буњевац је стога сретан и због тога не само да не жели сужавање државних граница, него је противан и свакој широкој аутономији појединих покрајина, која би могла да иде на уштрб спровођању јединствене националне политике, стварању јединственог духа код широких народних маса. Код преширокe аутономије појединих покрајина не може бити ни јединственог економско-политичког програма, што у сваком случају значи ограничавање могућности налажења пласмана за продукте једних покрајина на тржиштима других. Јединство просветне и економске политике мора бити сачувано по сваку цену."[1393]

Приврженост политици актуелне власти, као начин очувања буњевачког становништва, био је присутан и у временима пре диктатуре и у том контексту представља одређен континуитет. У прилог томе је и памфлет Дионисија Јосипа Шокчића *Путокази Буњевцима у Војводини* из 1925, у коме се Буњевци позивају да следе актуелну режимску политику. „Ми Буњевци требамо и дужност нам је бити уз Владу, јер само тако можемо да извојујемо себи испуњење свих жеља и захтева. Треба хтети, треба смети, па да видиш куд се лети."[1394]

И у периоду непосредно након атентата на краља Александра Карађорђевића, Буњевци доминантно подржавају политику југословенске идеологије и унитаристичко уређење. На изборима од 5. маја 1935. године, извори потврђују, њихово активно учешће у подршци листи Владе Богољуба Јевтића. „Браћо Буњевци, 5-ог маја ове године обавиће се избори народних посланика за Народну скупштину. У ту сврху већ се врше припреме, одржавају се разни договори и састанци на којима неки дошљаци, који су се удомаћили код наших буњевачких кућа, а протерани су из Загреба и Загорја, врађају наше буњевачко племе и тврде да ми нисмо Буњевци, него сами Хрвати. Све ово раде зато да би нас Буњевце придобили за њихову протувдржавну и противународну акцију...Ми Буњевци смо Југословени. Љубимо једнако браћу Србе и Хрвате, али се свога буњевачког имена неће-

---

учествује у раду многих патриотских, културних, хуманих и других друштава; био је председник Буњевачке матице у Суботици, и један од оснивача и главних сарадника Југословенско-национално просветног друштва 'Иван Антуновић' у Суботици."; М. Трива, *Биографије – Др Стипан Матијевић*, РОМС, М 14656.

[1393] А. М. Кунтић, *Буњевац – Буњевцима и о Буњевцима*, Глобус, Суботица, МС I 985, 1930, 35–36.

[1394] Д. Ј. Шокчић, *Путоказ Буњевцима у Војводини*, Суботица 1925, 16.

мо одрећи. Хоћемо као Југословени да свим својим силама подупремо Владу госп. Богољуба Јевтића који је у свој радни програм унео: очувати народно и државно јединство."[1395]

Активности првака опозиционих странака у Војводини имале су карактер интензивних контаката и са мањинама, а у намери да се и њихов положај афирмише у програмском опредељењу странака. Један од првака војвођанске политичке сцене Јоца Лалошевић водио је и разговоре са представницима Буњеваца. С обзиром на страначку конфигурацију опозиције, а која се односи и на активно учешће Самосталне демократске странке и Хрватске сељачке странке, односно Сељачко-демократске коалиције, код одређеног дела Буњеваца је постојала, у најблажу руку, опрезност у доношењу одлуке о успостављању сарадње. Концепција да Војводина буде једна од самосталних федеративних јединица у интерпретацији грађанских странака изазивала је помешано осећање условљено могућношћу кроатизације Буњеваца.

Сам текст Новосадске резолуције, осим критике централизма и залагања за успостављање парламентаризма и демократских начела, говори и о „народним мањинама": „Највиши интереси државне заједнице, а и принципи демократије, траже да права културне аутономије народних мањина буду загарантована основним државним законом."[1396]

У контексту строгог државног провизоријума на политички живот у Краљевини и неприкосновене доминације „интегралног југословенства", начелно опредељење Сомборске и Новосадске резолуције да се поштују права културне аутономије народних мањина, при чему је конкретизација тих права требала да буде део државног закона о коме се кулоарски нешто наговештавало, није била довољна покретачка иницијатива за масовнију подршку Буњеваца овим резолуцијама. Додатну скепсу оваквом становишту уливала је неразговетност и неусаглашеност самих странака актера доношења Резолуције око њеног прихватања или неприхватања.

Један од идеолога војвођанске политичке идеје, Никола Милутиновић, као што смо видели, је у ово време сагледавао Војводину у југословенском миљеу. „У нашем војвођанству треба гледати ону садржину коју оно у истини стварно представља, оно значи љубав нашу за ову груду земље, за ове

[1395] Летак, *Браћо Буњевци*, БМС, ДК I 587.

[1396] С. Марковић, *Грађанске опозиционе странке…*, 77. Сомборска резолуција која претходи Новосадској, такође садржи део који се односи на народне мањине. „Тражимо да се питање народних мањина у Војводини коначно и легислативно реши у духу и према прописима Тријанонског уговора и његових додатака, омогући јавни и правни поредак, несметано пословање, опште благостање и задовољство у покрајини у којој се један део грађанства држи под сталном сумњом, која доноси на сваком кораку разне сметње, незгоде и буди осећај несигурности. Ово је питање далекосежно и важно. Ово се мора за времена решити и мора се створити узајамно поштовање и повереље целокупног становништва у овој покрајини."

области Југославије, када је реч о Војводини, реч је о Југославији."[1397] Однос према демографској структури становништва Војводине за Милутиновића је био незаобилазни чинилац трајног друштвено-политичког одређења те области.[1398] Прокламовано начело „Војводина Војвођанима", са носећом идејом равноправне војвођанске федералне јединице, али са нејасним сагледавањем Војводине као управног проблема једне унитарне и централистички уређене државе, или у сасвим другачијем политичком контексту, нудило је идентитет политичке дезоријентисаности и несигурности неприхватљив за мањине. Оно што је чинило опозициону страначку структуру у Војводини било је расцепкано и неодређено. У држави која је забрањивала парламентаризам и демократски плурализам, страначку активност и слободу штампе, за мањине је сврставање уз опозицију био авантуристички и ризичан подухват за који је мало ко био спреман.

Са једне стране опозиционе странке са средиштем у Београду, Демократска странка Љубе Давидовића, Радикална странка Аце Станојевића и Земљорадничка странка Јована Јовановића Пижона биле су преокупиране својим страначким начелима једва и да су успевале да дођу до одређене заједничке платформе, која се опет најчешће гасила пре него што је и заживела, затим Сељачко-демократска коалиција са могућим противречностима, у оквиру националног и државног одређења, између коалиционих партнера Хрватске сељачке странке и Самосталне демократске странке[1399] и на крају, део опозиционих страначких првака из Војводине са аутохтоним резолуцијама, у својој целини деловали су несигурно и смушено, а у том свом политикантству и наметљиво.

Оно што је могло да представља програмску инспирацију за евентуални договор са Буњевцима, код српских опозиционих странака, пре свега

[1397] Н. Милутиновић, „Српска Војводина", *Глас Матице српске*, 1935.

[1398] У Српском културном клубу, Војводина је сагледавана као „национално слаб крај" и чини нам се непрецизно одмерено се констатовало стање према мањинама, између осталих и према Буњевцима и Шокцима. „За ових 18 година од ослобођења ми смо бројно напредовали, а мањине национално, културно и привредно. Стога није чудо, ако не можемо рачунати ни на какав утицај на мањине, које су културно и економски измакле испред нас. Ни са осталим мањинама као ни с Нијемцима и Мађарима, нијесмо постигли ништа. Ни наше Буњевце ни Шокце нијесмо могли придобити, већ одоше у Хрвате." Ђоко Перин, Национализација Војводине и Јужне Србије, предавање одржано у Српском културном клубу 16. јуна 1937. године, цитирано према Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини…*, 555.

[1399] „Сељачко-демократска коалиција у Хрватској не представља складну целину, већ резултат прилично несигурног партнерства између др Мачека и његових сељачких следбеника, с једне стране, и српских демократа који живе у тој покрајини, следбеника др Видлера, који ужива глас непринципијелног опортунисте, с друге стране. Штавише коалицију са др Мачеком на челу, поред две поменуте групације, номинално подржава и већина разнородних елемената, укључујући и франковце, односно сепаратисте, и бројне комунисте, који хрватски проблем желе да искористе за своје циљеве.", Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини…*, 350.

Демократске странке, јесте њихова доследност у прихватању југословенске опције, али не као концепцију наметнутог идеолошког одређења, већ као неопходне демократске државотворне идеје, која снагу свог постојања црпе из историјских околности и традиције идејних одређења појединих њених народа.. Војводина је у овом контексту била део југословенске државе и српског етничког корпуса на који се, како се време приближавало националним разграничењима, све упечатљивије указивало. Идентификовање могућег „војвођанског питања" са „хрватским питањем" у контексту државног уређења, као што смо видели, било је неприхватљиво како за владајуће тако и за српске опозиционе странке.

Хрватска сељачка странка је тактизирала у намери да оствари идеју децентрализације и федерализације државног уређења, а након увођења шестојануарске диктатуре је, у њеним редовима, био појачан отпор према заједничкој држави. Влатко Мачек, је у фебруару 1932. године, надовезујући се на Загребачке пунктације, писао Ситон Вотсону. Он је, видели смо нудио еластичне модалитете државног уређења са препознатљивим покрајинама, између осталих и Војводине. Управо флексибилан став отварао је могућност разговора и разноврсних погађања око будућег разграничења Срба и Хрвата у формираним покрајинама. Неумољивост режима, као и доминантна оријентација према националној и темељно разграниченој хрватској држави, условила је доминацију струје у Хрватској сељачкој странци која је говорила о „србијанској хегемонији" и „колективној српској одговорности." Војводина је третирана од случаја до случаја и у зависности од контекста актуелне политичке климе. Тако је Влатко Мачек у једном тренутку обећао да „Хрвати неће правити питање због Срема ако Војвођани буду пристали на федеративно уређење земље."[1400] Након тога прваци Хрватске сељачке странке, Јурај Крњевић и Аугуст Кошутић сугеришу 1934. године, Мачеку да у евентуалној аудиенцији код краља Александра од Војводине за будућу Хрватску федералну јединицу тражи троугао „Суботица–Сомбор–Бачка Паланка–Илок." Са тим у вези био је и један пројекат устава Хрватске сељачке странке који наводи срезове данашње Војводине који би постали део Хрватске краљевине.[1401]

На самом терену ово је време почетка значајнијег ангажовања присталица Хрватске сељачке странке на кроатизацији Буњеваца и Шокаца. Код Влатка Мачека постојале су, у овом тренутку, две идејне опције у погледу

[1400] М. Радојевић, „Српско-хрватски спор око Војводине 1918–1941", *Историја XX века*, бр. 14, 1996, 51.

[1401] Хрватска краљевина састојала би се од Троједне краљевине Далмације, Хрватске и Славоније, већег дела Босне и Бачке са срезовима (котарима) Дарда, Суботица, Бачка Топола, Сомбор, Апатин, Оџаци и Бачка Топола у којима живе „Буњевачко-шокачки Хрвати".

одређења Војводине, а које је и Ситон Вотсон констатовао. Прва се односи на самосталну федералну Војводину којој би се прикључио и Срем, па чак и део Славоније у намери да се успостави словенска већина и друга опција подразумевала је, федералну, етнонационалну поделу на основу које је Војводина део српског корпуса. Тада би се тражило изузимање Срема из те јединице и као и разграничење српско-хрватско. Предлози уставних концепција који су допирали из Загреба све наглашеније су апострофирали специфичност Војводине која је требала да се разреши или њеним одређењем као самосталне федералне јединице или контекстом разграничења при чему су у том концепту Буњевци и Шокци третирани као Хрвати. „Присуство Хрвата-Буњеваца и Шокаца у Бачкој, који данас несумњиво гравитирају према Хрватској, ако Војводина данас не би добила положај осталих бановина."[1402]

Износећи упоредо идеју аутономије Војводине и могућност њене поделе, вођство Хрватске сељачке странке је, већ од времена предизборне кампање за петомајске изборе 1935. године, на простору покрајине развијало широку активност, посебно међу бачко-барањским Буњевцима и Шокцима чије је хрватство доказивано и наглашавано.[1403] Ови непосредни и бескомпромисни пропагандни насртаји условили су поларизацију ове етничке заједнице. Група око сомборског адвоката др Грге Вуковића изјашњавала се за аутономију покрајине уз осигурање равноправности Срба и Хрвата и уз наглашену идеју југословенског идеолошког оквира као јединог могућег вида опстанка вишенационалне државе јужних Словена на Балкану. Присталице суботичког сенатора Јосипа Вуковића-Ђида, др Миховила Катанеца и монсињора Блашка Рајића,[1404] захтевале су да се Барања и део Бачке са

[1402] М. Радојевић, *Српско*..., 56.

[1403] „У недељу 21-ог о.м. одржан је збор присталица бивше Хрватске сељачке странке у новосадском предграђу Петроварадину, чије је становништво искључиво хрватско. Главни говорник др Секула Дрљевић је говорио толико сепаратистичко-демагошки, да су на збору падали и врло незгодни сепаратистички поклици 'хрватској слободи' и томе слично. Међу мађарском мањином узима све више маха тајна агитација са стране мачековаца. Агитација се врши усмено и то обећањем и стављањем у изглед отцепљења и додељења Војводине под Хрватску. Ова агитација потиче из Загреба преко Суботице, где је ухватила маха међу буњевачким елементом."; извештај дописника Централног пресбироа од 22. јула 1935, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1404] Милитар Трива у биографији коју је написао о Блашку Рајићу је забележио да се он повукао из политичког живота након увођења диктатуре. „При распаду Аустроугарске монархије играо је врло видну улогу у револуционарном Народном одбору у Суботици; дочекао је и поздравио у име Буњеваца ослободилачку српску војску; био је посланик и главни говорник Буњеваца на великој Народној скупштини која је 25. новембра 1918. у Новом Саду изрекла присаједињење Војводине Србији...био је један од оснивача и првака некадање Буњевачко-шокачке пучке странке у Суботици, али се 1929. сасвим повукао из политичког живота."; М. Трива, *Блашко С. Рајић*, РОМС, М 14646.

Суботицом припоје Хрватској. Само летимичан поглед на најистакнутије представнике суботичких Буњеваца привржених идеји хрватског идентитета указује на координирану повезаност клерикалне[1405] и страначке активности у покушају придобијања Буњеваца и Шокаца. Парламентарни избори 1935. године, концепција Владе Милана Стојадиновића, као и Народни споразум Удружене опозиције није успело да задовољи политичке апетите Хрватске сељачке странке. Ова странка је истицала тзв. „хрватско питање", а њега артикулише и њихово гласило *Хрватски дневник*. „Постоје двије воље, које су дошле у сукоб. Воља хрватског народа хоће да се проведе у дјело, друга то пријечи. Ето, у том је сва бит хрватског питања....У садашњој заједници народа српског, народа хрватског и народа словенског главни је предувјет, да се може ријешити хрватско питање, да се на свим странама призна да постоје разне народне индивидуалности, од којих свака има своју вољу. Ако се све ово призна, онда је већ знатно олакшан поступак у којем се имаде ријешити хрватско питање."[1406]

Опција војвођанске опозиционе страначке активности несумњиво је привукла и представнике Буњеваца и Шокаца. Најзначајнији утицај идеје „Војводина Војвођанима", међу присталицама шокачког и буњевачког становништва, постојала је у време најинтензивнијих активности Војвођанског покрета 1936. године, када се и веровало у идеју прагматичног политичког освежавања југословенске идеје, њене демократизације и парламентарне институционализације. Управо из овог времена и потиче писмо Јосипа Ђиде Вуковића упућено Дуди Бошковићу које говори о привржености овог истакнутог, али контроверзног буњевачког првака, опозиционој војвођанској политици, али и упозоравајући наговештај е утицаја активиста Хрватске сељачке странке међу овим становништвом. У писму Јосип Ђидо Вуковић, у то време „народни заступник града Суботице" негира наводну изјаву *Самоуправи* да је он за поделу Војводине. „Није истина да сам ја икоме, а најмање дописнику *Самоуправе* говорио о цепању Војводине на два дела, од којих би један припао Хрватској, а други Србији. Ја хоћу исто што и Ви. То ја на сваком мом збору наглашавам. Ја као и сви моји бирачи сматрам Вас вођом Војвођана, војвођанским војводом. Што кажете Ви – рекох – то хоћу и ја, а што је најважније хоће и осамдесет и пет од сто Војвођана."[1407] Писмо

[1405] У Суботици, у ово време, делује друштво „Суботичка матица" и излази један часопис католичке провенијенције, што само по себи заправо треба да илуструје слободу вероисповести, међутим, уколико су претензије ка утицају на друштвена кретања доминанта и смишљено диригована из одређеног центра, разлози за сумњу у стриктно опредељење ка верским питањима с правом могу бити изречени.

[1406] *Хрватски дневник*, бр. 1001, 14. фебруар 1939.

[1407] Отворено писмо г. др Дуди Бошковићу, народном посланику од Ђида Јосипа Вуковића, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 19.

је датирано на 21. април 1936. године, а у примедби стоји: „Цензура владе смирења и пуне демократије забранила је штампање овог писма у *Војвођанину*."[1408]

Смена у политичком врху Краљевине Југославије, односно долазак Владе Драгише Цветковића представљао је почетак новог курса у начину решавања тзв. „хрватског питања." Спремност на уступке прокламована је Владином декларацијом од 16. фебруара 1939. године[1409] где се каже: „ једно од главних питања је несумњиво сређивање односа у погледима који већ двадесет година постоје код браће Хрвата на основне проблеме наше државне политике."[1410]

Хрватска сељачка странка овим ставом добија значајну афирмативну подршку теоретском продубљавању саме идеје „хрватског питања", па тако све више се чују термини попут „хрватска народна индивидуалност" и „хрватска државна мисао" са неразлученим и нејасним историјским утемељењем, али са снагом одлучне демагогије.

Наредних месеци уследили су интензивни преговори који су имали вишеструких последица. Једна од њих је и интелектуална поларизација српског и хрватског националног бића, а у вези са буњевачким питањем, интензивирање пропагандне делатности према хрватском пореклу и националном идентитету Буњеваца, а све у складу са актуелним територијалним разграничењем будуће Хрватске бановине. Тако у *Дану* је објављен текст Јосипа Ђида Вуковића да је једини спас за Шокце и Буњевце да „као Хрвати, своју судбину вежу за Загреб."[1411]

Помало наивно, а суштински изиграно[1412] деловали су апели Удружене опозиције упућени Влатку Мачеку да преговори са Драгишом Цветковићем буду вођени на основу платформе Народног споразума са идејом демократизације друштва. Убрзо је дошло до отвореног разилажења око приоритета у преговорима које је заступао Влатко Мачек и који су инсистирали на

[1408] Исто.

[1409] Ова доктрина била је крај идеологије „интегралног југословенства", а сам Цветковић у вези са тим пише: „Ове одредбе владине декларације сигурно нису значиле продужење старе 6-јануарске политике и тезе о једном јединственом народу. Оне су указивале на пут ка решењу нашег унутрашњег политичког проблема, пут који је ишао ка федерацији наше државне заједнице.", Д. Цветковић, *Документи о Југославији*, св. 10, 48, цитирано према Љ. Бобан, *Влатко Мачек*...., 25.

[1410] Љ. Бобан, *Влатко Мачек* ..., 10.

[1411] *Дан*, 11. март 1939, са састанка Радног одбора Хрватске сељачке странке из целе Бачке и Барање у Сомбору.

[1412] Коментар *Хрватског дневника* на ставове Удружене опозиције био је: „Држање Удружене опозиције било је у толикој мјери индиферентно или млитаво, да је то могао свако опазити, да се она показала потпуно јединственом, али на жалост у индиферентности.", Љ. Бобан, *Влатко Мачек*..., 53.

територијалном обиму будуће Бановине Хрватске. Непосредно интересно подручје разграничења била је и Војводина. Мачек је већ приликом другог сусрета са Цветковићем од 15. априла 1939. године конкретизовао територијална питања. У вези са Војводином понудио је две опције: једна да Босна и Војводина буду засебне јединице, а друга опција „предвиђа да се границе између Хрватске и Србије вуку од Суботице равном линијом ка Илоку и Сави и Босни до испод Сарајева и одатле преко Приморске бановине до Херцег Новог."[1413] Коначно, као што смо видели, преговори су дали резултат у виду Споразума од 26. августа 1939. године. Овај тзв. Споразум Цветковић-Мачек који је диктиран и унутрашње политичком потребом редефинисања и консолидације, али и притиснут међународном ескалацијом напетости и „звецкања оружја" био је привремено решење које није задовољило ни једну страну и које је отворило Пандорину кутију територијалних аспирација на националном принципу. Заправо, како је писао Милан Грол „Овакав Споразум, сакривен од јавности, фактички је био неспоразум."[1414]

Клаузула Споразума која каже: „ Дефинитивни опсег Бановине Хрватске одредит ће се приликом преуређења државе; при томе ће се водити рачуна о економским, географским и политичким околностима", суштински је указивала половично решење и на немогућност договора око простирања хрватског и српског етникума. У оваквој атмосфери недефинисаности, страначка активност на терену имала је улогу националне интеграције са претенциозношћу супрематије. Буњевци су у вези са тим били изложени све динамичнијој кампањи која је захтевала сврставање[1415] или очигледну маргинализацију и поводљивост. Сам Споразум довео је и до поларизације у Војвођанском покрету, а то је условила политика Хрватске сељачке странке, која је све чешће заговарала деобу Војводине. То је стварало атмосферу о строго етнографском приступу у реализацији Споразума. *Хрватски дневник* је хипотетички упозоравоа да нико неће бити присиљен да улази у Хрватску, али се такође никоме не смије бранити да Босну, Бачку и Барању, где ће тамошњи народи требати питати и послушати његово мишљење о томе камо желе ићи.

После усвајања Споразума уследили су бројни политички скупови Хрвата у Војводини на којима се пропагирала и алтернатива деобе Војводине наговештена већ самим Споразумом и припајањем неких срезова Бановини Хрватској. Отворено се причало „да ће и Суботица бити припојена Банови-

---

[1413] Децидно Мачеково гледиште је, или да Војводина са остатком Срема чини посебну јединицу, или се Војводина дели између Хрватске и Србије, линијом Суботица–Илок. Р. Кончар, *Опозиционе партије*..., 324.

[1414] *Политика*, 17. јануар 1940.

[1415] *Хрватски дневник* је писао да ће „Хрватска бити онолико велика, колико је велику хоће народ.", Хрватски дневник, 24. октобар 1939.

ни Хрватској."[1416] На то је упозораво и новосадски *Дан*, наглашавајући да су у састав Бановине Хрватске већ ушла подручја у којим Срби имају већину и која су много ближа Новом Саду и Београду него Загребу.[1417] Све ово је, како указују бански извештаји изазивало „велику нервозу код оних Буњеваца који су оријентисани према Београду и желе да ови крајеви остану у заједници са њим."[1418] Дошло је до праве ескалације пропагандне делатности у којима су се отворено поларисала асимилативне идеје и странчарења. „На распламсавање пропаганде у том смислу упозорио је нешто раније и првак Југословенске радикалне заједнице из Сомбора Коста Поповић, оцењујући да одговорне личности на високим положајима обилазие ове крајеве и у својим изјавама наглашавају неопходну потребу измена административно-правног положаја северног дела Војводине, што више објављују то као већ савршен чин, па чак и покушавају да кривим представљањем исоторијског порекла наших Буњеваца унесу међу њих подвојеност и на тај начин ремете и хармонију која постоји већ вековима између Срба и Буњеваца."[1419]

Изразита офанзива Хрватске сељачке странке према Војводини попримала је иритирајуће и национално конфликтне обрисе.[1420] У хрватској штампи могли су да се прочитају „нови" демографски подаци о бројности хрватске популације у Војводини-[1421] Кулминација „пропагандног рата" догодила се у време општинских избора у Бановини Хрватској 1940. године. Довољно речит је сам текст једног предизборног прогласа: „Обраћамо се свим Сријемцима у Шиду, Илинцима и Бачинцима као Хрватима православне вере: Примјећујемо свим Хрватима православне и кат(оличке) вјере да ће само тим гласовањем доказати да су сви Сријемци за наш лијепи Загреб и Слободну Хрватску, а не за Београд.'"[1422]

Готово нестварно и илузорно деловали су поједини чланци који су се појављивали у суботичким *Буњевачким новинама*, а који су апострофирали

[1416] Види: С. Марковић, *Политички живот Буњеваца у Краљевини СХС/Југославији, 1918–1941*, Буњевачки информативни центар, Суботица 2010.

[1417] „Војводина и Споразум", *Дан*, 5. 11. 1939.

[1418] АВ, Ф. 126, Кабинет бана, 13. и 21. 11. 1939.

[1419] *Дан* 27. октобар 1939.

[1420] У марту 1940. године припреман је велики збор Хрвата Бачке и Барање, на којем је требало да говори и Ј. Крњевић, секретар ХСС. Међутим, истовремено је планирана и српска противманифестација. „Према доцнијем сведочењу М. Трифуновића српски део Владе се уплашио и позната је ствар, да је тај део дао новац и поручени засебни возови, наваљене на хиљаде карата да доведе српски свет из целе Бачке у Суботицу на тај збор Буњеваца. Посигурно би пала крв и Влада се уплаши и одрекне збор.", М. Радојевић, *Српско-хрватски*..., 66.

[1421] *Хрватски лист* пише да у Војводини живи 200.000 Хрвата, а *Сријемске новине* су тврдиле да у Срему живи 213.398 Хрвата. Наведено према: М. Радојевић, *Српско-хрватски*..., 67.

[1422] *Исто*.

јужнословенско заједништво, односно да су Буњевцима подједнако „браћа" и Срби и Хрвати и да они не треба да се стиде „свог честитог имена."[1423]

Све очигледнија ратна опасност која се приближавала границама државе, затим све неодмеренији и бруталнији насртаји водећих држава сврстаних у супротне таборе на унутрашње- политички живот у Краљевини довели су до видног охрабрења страначког деловања које има за циљ дезинтеграцију постојеће југословенске државе и формирали су плодно тло за национализам еуфоричних размера и есхатолошких амбиција.

Словачка народна странка

Проучавање политичког израза Словака Војводине у прошлости у српској историографији није било занемарено, али је и пажња била скромног карактера. Таква ситуација је била и очекивана уколико су теме истраживања биле општијег типа и тиме су условљавале ограничен обим бављења политичком историјом тзв. Долноземских Словака – углавном Словака из Војводине.[1424] Поједини истраживачи из Војводине, словачке националности били су посвећени раду о расветљавању прошлости свог народа и у овом периоду. Њихова достигнућа представљају драгоцен допринос и незаобилазну литературу за проучавања у будућности.[1425] Словачка република подстиче историографска истраживања и кроз школовање и научно напредовање својих сународника у матичној држави.[1426] Истраживања се врше и у региону.[1427]

Релативна малобројност Срба и Словака у Војводини, наводила је њи-

---

[1423] *Буњевачке новине*, 13. април 1940.

[1424] З. Јањетовић, *Деца царева, пасторчад краљева, националне мањине у Југославији 1918–1941*, Институт за новију историју Србије, Београд 2005.

[1425] J. Kmeć, *Slovačko-srpska saradnja u matičnom duhu krajem prošlog i početkom ovog veka*, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 1992; Jan Kmeć, *Vlastita logika slobode slovačke nacionalne manjine u Vojvodini. Politički položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji.* Zbornik SANU, gl. ur. Miloš Macura i Vojislav Stanovičić, Beograd 1996; *Kovačica pamatá: zborník z vedeckeho sympozia Kovačica pamat*, *Matica Slovenská*, *Slovakia*, 2007; J. Сирацки, *Велика народна скупштина и војвођански Словаци*, Зборник Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, Музеј Војводине, Институт за историју, Нови Сад 1993;

[1426] G. Gubobvá, *Slovenská menšina v kontexte poltických udalostí v Královstve SCHS 1918–1929*, докторска дисертација , Братислава 2009.

[1427] В. Дугачки, *Мањинска посла – политичко организирање чешке и словачке мањине на изборима за Уставотворну скупштину*, Загреб 2012, 389–413.

хову политичку елиту да се окрену међусобној сарадњи али и сарадњи са другим немађарским народима јер су у целини чинили готово половичан број становника. Самостално, Словаци су били свесни својих националних домета у Двојној монархији. Отуд је њихова политика била „традиционално лојална".[1428] Међусобна упућеност Срба и Словака у правцу јединственог политичког деловања интензивније је отпочела након дискриминативног Закона о народностима из 1868. године који је толерисао само одређен степен културно-просветне аутономије немађара, а захтевао националну унификацију у оквиру мађарског политичког народа. Слабости политичког живота националних заједница у Угарској биле су условљене њиховом страначком дисперзијом и ускоетничким програмом. На тај начин мађарска власт је могла да се носи са недовољно атрикулисаним критикама и са извесним успехом спроводи тиху асимилацију. Словаци су били обједињени у Словачку народну странку (чине је тзв. долњаци – равничари[1429] и хорњаци – горштаци) али је њихов јединствени политички програм био угрожен бројним струјама које су постојале унутар странке.[1430]

Велики рат, односно Први светски рат, почетком јесени 1918. године, услед изнурености и исцрпљености његових актера приводио се крају. И словачка заједница се суочила са снажним притиском манифестације родољубља и војног учешћа. У неким случајевима тумачења ратне Аустро-Угарске елите о потпуној лојалности Словака имала су своје упориште.[1431] Овакав став, није искључено, могао је да произилази и из привржености једног дела представника Словака али и Чеха идеји о модернизацији Аустро-Угарске монархије кроз стварање словенске федералне јединице, а која

[1428] Р. Голцев, *1918ī.*: *Словаки между лояльностью Габсбурīам*, *Венīерскому королевству и новой республике*, Народы Габсбурсгской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва 2012, 146.

[1429] Словаци из Војводине припадају групи „долњака".

[1430] „Ипак у 20. веку...што ће утицати на јединство Странке, која иако организационо још јединствена, Већ се, распала и делила на групе, фракције и 'крила'; на центар, те десно и лево крило, на групу конзервативаца – умерењака и политичко-националних радикала, на владиновце и клерикалце (десница) те на либерале 'хласиста' и аграрно-демократе (левица)."; А. Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Институт за историју, Филозофски факултет, Нови Сад 1979, 213.

[1431] Magyar Orszagos Leveltar, Budapest, Miniszterelnokseg K-26. 1915-XII-1034.cs.5807. alapszam. K. u. k. Armeeoberkommando an I. Tisza, 18. 10. 1915. Цитирано према: Р. Голцев, *1918ī.*: *Словаки между лояльностью Габсбурīам*, *Венīерскому королевству и новой республике*, Народы Габсбурсгской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва, 2012, 153.

се идејно испољавала и као аустрославизам.[1432] Ипак притисак симулакрума јединственог мађарског политичког народа условио је да наизлед лојалан приступ држави, пре свега, буде притворни чин.

Како је пораз Централних сила био све извеснији и на овим просторима је отпочело територијално и национално уобличавање будућих држава. У том судару тек афирмисаних националних идеја кроз нове државне пројекте са изазовима демографске структуре становништва, уколико би се чиниле грешке редукционизма Аустро-Угарске монархије постојала је могућност да искључивост буде одабран континуитет а реваншизам основна политичка тековина. [1433] Намера да се такве грешке избегну постојала је и код Словака и код Срба, штавише националистичка идеологија био је основни аргумент у образложењу неодрживости концепта нове мађарске републике. Почетком октобра 1918. стварају се народни одбори и Словака а њихова намера била је да активно учествују у стварању нове југословенске државе. Словаци су своје месне одборе формирали у контексту обнављања рада Словачке народне странке. На челу странке био је Људевит Мичатек који је и организовао изборе за народне одборе.[1434] На страначком састанку одржаном 10. новембра 1918. у Новом Саду, представници словачке заједнице су истакли своју привржености праву на самоопредељење и стварању југословенске државе као остварењу идеала словенске узајамности.[1435] У раду Велике народне скупштине, као што смо видели учествовала су и 62 представника словачке националности. Лидер Словачке народне странке Људевит Мичатек је поздравио ову одлуку.[1436] У раду Великог народног савета од педесет чланова, било је и пет Словака: др Мичатек, Зденко Крно,[1437]

[1432] В. Доубек, *Карел Крамарж и Томаш Гарриī Масарик*: *ческаја концейција развала Авсшро-Венīрии*, Народы Габсбурсгской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва, 111. Погледај у истом зборнику и М. Главачка, *Причины расшада Габсбурīской монархии*: *Взīляд из Праīи*, 101–109.

[1433] Види: I. Bibó, *The Misery of the Small States of Eastern Europe*, 1946; I. Pogány, The Crisis of Democracy in East Central Europe: The 'New Constitutionalism' in Hungary (2013) 19 *European Public Law*, Issue 2, 341–367; И. Бибо, *Беда малих исшочноевройских држава*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 1996.

[1434] G. Gubobvá, *Slovenská menšina v kontexte poltických udalostí v Královstve SCHS 1918–1929*, докторска дисертација , Братислава 2009, 39.

[1435] Записник Словачке народне странке за Бачку и Срем, 10. новембар 1918. У Новом Саду, Збирка породице Мичатек, ИАГНС, Ф. 20, инв. бр. 442.

[1436] A. Labath, *Naša politika od prevratu do dnes*, Bački Petrovac 1932, 23, 24.

[1437] Зденко Крно је био и командир страже на Петроварадинској капији која је 9. новембра 1918. дочекала са радошћу и поверењем српску војску. Ближе види и Ј. Сирацки, *Велика народна скуйшшина и војвођански Словаци*, Зборник Присаједињење Војводине Краљевини

Јанко Буљик, Јан Грањик и Само Штраке.[1438] Уважавајући чињеницу да је просветна политика била патосни елемент националне политике Словаци су, попут Срба,[1439] од самог стварања нове државе, а имајући екстремно репресивна искуства током живота у Аустро-Угарској монархији, као уосталом и сви народи који нису припадали владајућем, инсистирали на очувању својих образовних институција.[1440]

Словаци су учествовали и у избору представника за Привремено народно представништво Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, а чија је улога била да припреми изборе за Уставотворну скупштину. Неусаглашеност присутна код Срба, није мимоишла нити политичке представнике Словака. Лидерска концепт вођства Словачке народне странке утицао је и на полемике које су се у јавности рефлектовале као сукоб снажних појединаца. Председник странке др Људевит Мичатек био је близак демократским круговима и давао је подршку њиховим гледиштима у овом периоду. Његов опонент био је Игор Штефаник који је почетком 1919. године постао члан Радикалне странке и њен кандидат за Привремено народно представништво. Своју политичку позицију је и Штефаник манифестовао привржености југословенској држави. „Ми војвођански и сремски Словаци са телом и душом се придружујемо Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца којем ћемо бити верни синови."[1441] Словачка народна странка се није слагала да један од двојице припадајућих представника Словака за привремено представнштво буде Игор Штефаник уз подршку Радикалне странке а у име Словака. Странка је сматрала да је то било противно интересима словачке заједнице. „На радикално-социјалистичкој скупштини 27. фебруара биран је био, као представник Словака г. Игор Штефаник усупрот нашем протесту и он против изричне забране наше Народне Словачке странке примио је тај мандат. 28. августа 1919. Била је велика конференција наше странке у Петровцу са великим бројем делегата из свију крајева, где је г. Штефаник видећи да његов

Србији 1918, Музеј Војводине, Институт за историју, Нови Сад 1993.

[1438] „Приступа се избору Народне управе за Банат, Бачку и Барању према одлуци Народне скупштине. Једногласно се бирају ови народни повереници и заменици за одсеке: Председништво и политички послови – Народни повереник: др Јован Лалошевић, заменик: Петар Коњовић..., Записник са седнице Великог народног савета од 14. новембра 1918; АВ, Ф. 76, Велики народни савет – записници.

[1439] Види: С. Марковић, *Српски учитељ у Угарској 1778–1918*, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2016.

[1440] Shromaždenie Narodnej strany z Bačky a Sriemu. In Dolnozemsky Slovak r. 13, č. 1–2, 1. dec. 1918, s. 6–8; цитирано према G. Gubobvá, *Slovenská menšina v kontexte poltických udalostí v Královstve SCHS 1918–1929*, докторска дисертација , Братислава 2009, 41.

[1441] *Priveta Igora Štefanika*, *23. март 1919*, ИАГНС, Ф. 20, Збирка породице Мичатек, инв. бр. 461.

поступак огромном већином није одобрен, изјавио да иступа из Словачке Народне странке."[1442] Штефаник није прихватао овакве класификације и сматрао је да је странку узурпирао др Људевит Мичатек за промоцију властитих идеја и интереса своје породице.[1443] Штефаников говор у Привременом народном представништву представљао је идентичан наратив већ изречених идеја о одобравању новоформиране државе и био је видно одобрен од стране представника. „...Ми Словаци, већ по двапут искрено смо изјавили, да се ми одушевљено придружујемо и прикључујемо овој нашој држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (бурно пљескање и одобравање). Нама Словацима особито је досадио аустро-угарски јарам, који смо носили на нашим леђима по сто и сто лета. Немамо ми никакве воље да тај аустро-угарски јарам заменимо сада је ли са талијанским, је ли са румуњским (Живио одобравање и гласови: Тако је). М то тражимо, да овде на овоме југословенском земљишту сви који смо Славјани будемо уједињени. Ево, драга моја браћо, неколико десетина хиљада словачких јунака, који су на вашој страни!"[1444]

Растрзани између политичких опција Словаци су демонстрирали и амбивалентан карактер свог политичког деловања. Њихова наклоност била је предвиђена за оне моћније страначке групације које су умешније прихватале задовољења интереса Словака. Руководство странке је у намери да очува идентитет сународника преговарало са водећим странкама о евентуалној подршци. Ти преговори били су актуелни од избора до избора који опет нису мањкали у скромном парламентарном искуству Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Мотив разговора, услед темпираног предизборног периода, сводио се на изборну комбинаторику која је стратешка политичка опредељења сводила на политикантство ad hoc. На првим изборима за Уставотворну скупштину, Словачка народна странка била је део листе Демократске странке, да би на изборима од марта 1923. били на листи Стојана Протића. На изборима од 8. фебруара 1925. Словачка народна странка је била уз Радикалну странку као и на изборима 1927. [1445]

Сачувани историјски извори указују на врло отворене разговоре са не-

---

[1442] *Писмо Председништва Словачке народне странке Верификационом одбору Привременої народної представништва* од 20. октобра 1919, ИАГНС, Ф. 20, Збирка породице Мичатек, инв. бр. 458.

[1443] I. Štefanik, *Bôh na nebi a dr. Mičátek v Juhoslávií*, ИАГНС, Ф. 20, Збирка породице Мичатек, инв. бр. 467.

[1444] Говор Игора Штефаника на шестом редовном састанку Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца; *Стенографске белешке Привременої народної представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, одржан 23. марта 1919, 72–73.

[1445] A. Labath, *Naša politika od prevratu do dnes*, Bački Petrovac 1932, 99–101.

скривеним намерама. „Господин Никола Пашић председник министарства, шеф Радикалне странке у Београд. У име Словачке Народне Странке у Краљ. С.Х.С. част нам је молити порадити својим упливом, на томе, да би наша странка приликом предстојећих избора могла кооперирати са Радикалном странком, Београд 1. јануар 1923. С поштовањем Др. Л. Мичатек, председник. Јан Буљик тајник."[1446] Радикали су били спремни да изађу у сусрет одређеним захтевима и последица тога било је коалиционо савезништво. Ипак, оно није било дуготрајно а, између осталог, њега је условљавала и амбиција Радикалне странке да инкорпорира политичку представничку организацију Словака у своју страначку структуру локалног карактера. „Да се Словаци уписују у Народну Радикалну Странку као Секција Словачка, али да имају за сваку област свој Управни Одбор, који држи везе преко Акционог одбора у Војводини са Главним Одбором у Београду."[1447] Када се у компромис ишло на уштрб програма превише далеко долазило је до осипања дела руководства који нису сматрали да је то било неопходно. Тако је др Мичатек поднео оставку на место председника странке али је и даље учествовао у изборним активностима као члан Демократске странке. Његов одлазак представљао је крупан догађај у политичкој историји војвођанских Словака. Разлог се крио у томе што је Мичатеков концепт, подупрт значајним образовним појединцима, био заснован на идеји културно-просветне консолидације Словака и страначког либерализма. Странка је временом постала прилепак моћнијих грађанских странака и онемогућила је јединствен политички иступ Словака јер они који се нису слагали са понуђеним савезништвом поверавали су самоиницијативно свој глас другим програмима.

Реакција на овакву ситуацију био је конгрес Словачке народне странке одржан у Петровцу 3. априла 1927. године. На овом Конгресу није прихваћен Мичатеков концепт и делегирани чланови странке преиначили су назив странке у Словачка народна ратарска странка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Slovenská narodná roľnícka strana v kraľ. SHS) и донели нов програм. Већ је назив странке указао фокус на аграрне интересе што је и било разумљиво и с обзиром на то да су социјалну структуру Словака у Југославији доминантно чинили земљорадници. Ова усредсређеност указала је и на постојеће незадовољство спроведеном аграрном реформом чији је редукциони социјални призвук не само успорио привредни развитак већ изазвао и нове проблеме са растућом аграрном сиротињом.[1448] Чланови

[1446] Писмо Николи Пашићу, ИАГНС, Ф. 20, Збирка породице Мичатек, инв. бр. 507.

[1447] Писмо Љубе Јовановића, председника Извршног одбора Народне Радикалне Странке у Београду, Председништву Народне словачке странке од 11. децембра 1924; ИАГНС, Ф. 20, Збирка породице Мичатек, инв. бр. 512.

[1448] A. Labath, *Naša politika od prevratu do dnes*, Bački Petrovac 1932, 65.

програма странке показали су инсистирање: на праву на образовању на народном језику, на економији засновано на развоју пољопривреде, јавним радовима, примереној администрацији, одговорној кадровској политици као и о стратегији образовања на којој се нарочито инсистирало и не само тада.[1449] Нови председник станке постао је Михал Ружек из Пивница. Након увођења диктатуре и Словачка народна ратарска странка прекинула је са радом и више није обнављала своје активности све до распада земље 1941. године. У условима када је страначки рад био забрањен, Словаци, односно представници словачких културних и црквених установа окупљени око тзв. Одбора којег је предводио Јанко Буљик, су се обратили крању Александру Карађорђевићу са једним Меморандумом који представља израз њихових виталних интереса. Инсистирали су на стварима које је и странка уврстила у свој програм, а које су се односиле на право на школовање, веру, административне представнике и привредно деловање. „У нашим словачким општинама молим, да се постављају првенствено управни чиновници по реду и језику Словаци....У нашем настојању за националним опстанком сматрамо школу и просвету у опште као најважније и најјаче средство, стога молимо, да се нашим захтевима из овог одељења посвети највећа пажња... Да се словачким евангеличким црквеним општинама хонорира употреба њихових школских зграда и земље у форми закупнине..."[1450] Меморандум је истакао нескривено задовољство што су у новој административној подели државе, Словаци остали углавном на простору Дунавске бановине. „Представници словачких културних и црквених установа сакупили су се данас у Новоме Саду у циљу претресања словачких културних потреба те задовољни што је услед новога бановинског уређења свих 70.000 Словака у Краљевини Југославији припало у једну управну јединицу бановине Дунавске."[1451] Неприкосновени лидер ове народне културне политике био је др Јанко Буљик, дугогодишњи сарадник др Људевита Мичатека. Након Мичатекове смрти[1452] др Буљик је својом упорношћу, а уважавајући политичку

[1449] „Школа има у првом реду да васпитава за живот. За наш народ потребне су у првом реду добре пољопривредне и индустријске школе, али оне нека су онда узорне и добро снабдевене стручно васпитним снагама а не полуваспитним. Без стручне, напредне пољопривреде нећемо моћи напредовати, поготово кад смо агрикултурна држава."; Ј. Чајак, *Војвођани о Војводини*…, 19.

[1450] Меморандум представника словачких културних и црквених установа од 21. новембра 1929; ИАГНС, Ф. 20, Збирка породице Мичатек, инв. бр. 529.

[1451] Исто.

[1452] Некролог др Људевит Мичатек, Народ, орган војвођанске демократије, 15. јул 1928. I Chalupecký, Mičátek Ľudovít Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_M/Micatek_Ludovit_1874_1926.xml / У овој аустријској биографији је грешком написано да је Људевит умро 1926. године.

ситуацију након 6. јануара 1929. године, и у сарадњи са матичном државом која је имала изузетно добре односе са Краљевином Југославијом,[1453] радио на оснивању Матице Словачке. Њен задатак је био да препозна и даље развија права Словака у Војводини уз ослонац на традиционалне вредности, фолклор и обичаје. Матица словачка била је основана маја 1832. године. [1454]

Иако странка није обновила рад, Јанко Буљик се није одрекао свог политичког ангажмана. Јединствена режимска странка Југословенска радикално-сељачка демократија,[1455] како је притисак државних власти попуштао, добијала је све гласније критике свог рада и утицала на јединствено опозиционо окупљање. Под утиском ставова о демократизацији друштва и о уставним реформама изнетим у тексту тзв. Загребачке пунктације, а иза којих је стајала Сељако-демократска коалиција и у Војводини, најпре у Сомбору је донета резолуција са блиским ставовима који су се односили на потребу политичке препознатљивости Војводине. Присталицама ових идеја, као што смо и виделе приликом доношења Новосадске резолуције придружио се и др Буљик. Зенит политичке активности око Новосадске резолуције био је прокламовање Војвођанског покрета у оквиру којег је учествовао и Јанко Буљик и њихове активности у вези са општинским изборима у Војводини 1936. године. По његовом мишљењу, које је прихваћено као платформа,[1456] ово је била јединствена прилика да се покаже у којој мери се политичари из Војводине, без обзира на националну припадност, руководе идејом да им је до ње стало али са намером да она својим развојем обогати привредни и демократски развој друштва. Била је то и понуђена могућност да се оповргну све сумње у сепаратизам и релаксира нарасли политички антагонизам и национална анимозност.[1457] Учешће Словака у политичком животу Краље-

---

[1453] Deklarace o školských a kulturních stycích Československé republiky s Královstvim Jugoslavie – У Београду 13. листопада 1929. у Прагу 23. јануар 1930; ИАГНС, Ф. 20, Збирка породице Мичатек, инв. бр. 531.

[1454] Види: *Matica slovenská v Juhoslaviji 1932–1941*, Hlas Ľudu 31. marec 1990, Báčsky Petrovec 1990; vidi: S. Boldocký, *Ján Bulík* (*1932–1935*), *80 rokov Matice slovenskej v Juhoslávii/ Srbsku*, *Zborník prác. Gl. ur. Samuel Boldocký*, Matica slovenská v Srbsku, Báčsky Petrovec 2012.

[1455] Види: С. Марковић, *Интеграално југословенство у Војводини – одјек и страначко одређење*; Зборник радова The Sxared History – Myths and stereotypes of the Nationalism and Communism in ex Yugoslavia, Novi Sad 2008.

[1456] „Први пут од како постоји Војводина сада су се споразумели Срби, Немци, Словаци и Мађари да треба водити политику од које ће имати корист Војводина."; *Дан*, 23. и 27. јула 1935.

[1457] Између осталог, *Дан* је писао да у војвођанском крилу Удружене опозиције постоје несагласности у погледима на основне принципе уређења државе, и да једно гледиште заступају Д. Бошковић и Ј. Буљик, који траже аутономију Војводине, а друго они (Милан Матић, Александар Моч, Милан Грол, Иван Рибар и Драгољуб Јовановић) који сматрају да је такав став, „са националног становишта, штетан". *Дан*, 11. фебруар 1936.

вине Југославије 1929 –1941, постао је индивидуални чин и слободан избор, али и нереални занос поверења у могућности. Континуитет се налазио у антифашизму[1458] од којег су горњоземски Словаци међу првима страдали – убрзо је та ситуација задесила и долноземске односно Словаке у Краљевини Југославији. Корифеј њиховог националног идентитета, Јанко Буљик убијен је у нацистичком логору 1942. године.

Мађарска странка

Од самог настанка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, однос према мађарској националној заједници имао је своју специфичну димензију. С једне стране радило се о нестајању једне царевине и са њом концепције мађарског политичког народа, која је на простору некадашње јужне Угарске доживела територијалну дезинтеграцију, а са друге стране дотада политички подређени припадници других народа (пре свега Срби) постали су доминантан и конститутиван народ.

Упркос испољеним ставовима о равноправности народа на Великој народној скупштини, реалност политичког односа према мањинама уоквирена крунским централизмом и конкретно спроведеном политиком пре свега у просвети, није била задовољавајућа. Штавише представници мањина често су упозоравали на, пре свега, културно-просветно запостављање и асимилацију. „Могло се очекивати и очекивало се је на страни мањина, које не стоје у некој нарочитој опреци ни према држави, ни према Србима, већ су лојално прихватиле ново стање и показале пуну спремност за позитивну сарадњу у државном животу очекивало се, да ће мањинска наша политика у Војводини поћи путем помирљивости, путем придобијања лојалних инородних елемената за ужу активну сарадњу на сређивању војвођанских прилика у духу националне слободе, правичности и пуне грађанске равноправности...Онемогућавање националног и просветног развитка мањина неуставним подржављењем њихових конфесионалних школа, свођењем школа мањина на паралелне разреде, постављањем наставника без обзира на народну припадност и на познавање језика и културе мањине и истискивањем материнског језика из основне наставе у толикој мери, да мањинска деца једва уче поштено читати и писати на свом језику и да у вишим разре-

[1458] „Нема већег понижења за човечанство него питање, дали ауторитативни режими имају предност над демократским.”; *Војвођанин*, 18. април, 1937.

дима основне школе у опште нема више наставе на материнском језику."[1459]

Неколико година након апстиненције у политичком животу Краљевине услед наде у могући преокрет приликом имплементацији реваншистичком Тријанонског мировног уговора, Мађари из Војводине су одлучили да се укључе у страначки живот. Први корак у политичком организовању Мађара било је формирање Мађарске странке 17. септембра 1922. године у Сенти. За председника странке био је изабран Ђерђ Шанта, а значајну улогу у њеном раду добио је и великобечкеречки адвокат др Имре Варади који се од раније (у време Аустро-Угарске монархије) залагао за сарадњу међу народима подунавско балканског простора, а посебно са Србима. [1460] Формирање ове Странке указивало је на неколико ствари: најпре да је мађарска национална заједница, у одређеном свом делу, била спремна да прихвати политичку реалност и да у њој нађе своје идентификационо место. Сам по себи комплексан парламентарно-страначки живот условио је и одређена струјања у овој странци. С обзиром на то да је у овом тренутку главни идеолог политичког опредељења Мађара био др Имре Варади, доминирала је опредељеност ка сарадњи са најјачом српском странком – са радикалима. Ова сарадња је условила инкорпорирање странке у парламентарни живот земље добијањем статуса парламентарне странке, као и одговарајућег места у локалној самоуправи. Ова активност била је подстакнута намером о решавању основног статусног државног положаја Мађара. Ипак од самог настанка странке постојала је и опозициона струја, која је подржала идеју федерализације државе и у том контексту решавања мађарског питања. Билатерални односи Мађарске и Краљевине, као и стална пресија рестаурације Аустро-Угарске монархије за коју су се залагали и одређени утицајни кругови на западу (лорд Харолд Ротермир) били су изузетно постојан чинилац путоказа политичког одређења странке Мађара. Са тим у вези и односи између двеју земаља били су врло напети и на моменте заоштрени што је потенцирано и новим покушајима оправдања рестаурације мађарске државе. Тако је и Лалошевић полемисао са намерама мађарског ревизионизма. „Све ово јасно доказује да еволуција мађарске политике није водила ка федерацији, него напротив, да је постепено, доследно, корак по корак, укидан партикуларизам, те изграђиван крути централизам и стваран мађарски империјализам."[1461]

[1459] С. Крафт, *Војвођани у Војводини*…, 50–51.

[1460] А. Касаш, *Мађари у Војводини 1941–1946*, Филозофски факултет, Нови Сад 1996, 14.

[1461] Ј. Ј. Лалошевић, „Ревизионистичка предавања графа Стевана Бетлена у Енглеској", прештампано из *Летописа Матице српске*, Нови Сад, Штампарија Јовановић и Богданов, 1934, 4; критику Бетленових ставова сусрећемо и код дугогодишњег Лалошевићевог истомишљеника и суграђанина, тада већ познатог књижевника и публицисте Вељка Петровића.

Нестанак парламентаризма и увођење диктатуре унеле су промене у политичком животу земље. Страначки рад био је забрањен и као и друге странке и мађарска се нашла у тешком положају. Требало је наћи модалитет политичког опстојања. „Данас се већ са сигурношћу може тврдити да краљ Александар није позвао на консултовање ниједног лидера мањинских грађанских странака, нити је било неких озбиљнијих покушаја ових да сами издејствују пријем код краља, мада су обавештени о каквим променама се ради. Сви они су били убеђени да увођење ванпарламентарног система и укидање Видовданског устава неће значити аутоматску забрану рада политичких партија."[1462]

Мађарска странка (ЗМС – Земаљска мађарска странка) била је расформирана на подручју Војводине у другој половини јануара 1929. године. Мањинска штампа је то констатовала укратко, без икаквих коментара и у контексту забране осталих странака. Ова забрана страначког рада одговарала је и контексту међународних односа са новом мађарском Владом Иштвана Бетлена, која је и званично захтевала измену Тријанонског мировног уговора. 1928. године била је формирана и Ревизионистичка лига која имала своје секције и у Краљевини. Постоје подаци о конкретним пропагандним активностима, које су опет изазивале реакцију власти и наметале категорију нелојалних грађана. Извештаји су указивали на комплексну ситуацију и на угроженост безбедносно-политичке ситуације. Власт је ово сматрала као латентну опасност од омасовљења мађарског ревизионизма.

Потпуна контрола гласила и државна унификованост југословенске идеологије наметала се свим политичким субјектима. Сва релевантна гласила из Војводине прихватила су увођење шестојануарских мера као наду и „почетак једног новог доба" чија је намера био бољитак у будућности са наглашеном потребом децентализације државне управе.[1463] Осим тога, у вези

Петровић у тексту о Дунавској конфедерацији, где излаже познате идеје Лајоша Кошута из друге половине XIX века, узгред опомиње и на неутемељеност Бетленових мисли. „Придржавајући право да се касније осврнемо на г. Бетленово размишљање, по нашем уверењу криво размишљање...о односу према суседима и убрајању хабзбуршке владавине у мађарску лепу националну прошлост и предање, чији континуитет, вероватно, треба успоставити и наставити"; В. Петровић, „Дунавска конфедерација", чланак из 1930, В. Петровић, *Времена и догађаји...* , 371.

[1462] Ш. Месарош, *Мађари у Војводини 1929–1941*, Филозофски факултет, Институт за историју, Нови Сад 1989, 22.

[1463] „Оснивање Бановине ће бити 'почетак једног новог доба' јер са принципом модерне децентрализације наше администрације мора се постићи напредак и побољшање свих прилика и сада је на реду да се спроведе у живот, да се оствари и до изражаја дође народно и државно јединство."; Извештај Триве Милитара од 29. октобра 1929. године за бројну периодику из Војводине – *Нови Сад*, *Глас народа*, *Војводина*, *Панчевац*; АЈ, Ф. 38, ЦПБ, 7, 26.

са прокламованим југословенством, појавио се читав серијал чланака као панегирик југословенском јединству.[1464] Требало је да се, кроз контролисани медијски наступ, створи утисак доминације идеје општег југословенског заједништва и његове хармоничности, а бројна војвођанска гласила била су у потпуности одана овој идеји. Ова оданост непрестано је била проверавана и праћена и на свако евентуално одступање реаговало се бескомпромисно, енергично и ефективно.

Тако имамо пример да Главно државно тужилаштво констатује одређено комешање и критичке тонове у мађарској штампи у Војводини (Бр. К.П. 11/1931. од 19. маја 1931). Непуна два месеца након тога, 8. јуна 1931. године Тужилаштво констатује да су „мађарски недељни листови доносили приказе зборова и манифестација лојалности мађарске мањине."[1465] Истини за вољу ова лојалност није се рефлектовала кроз оданост југословенској идеологији, већ индиферентим ставом према политичким дешавањима у земљи и игнорисањем дневнополитичких активности режима.[1466] Новоформирана национална идеологија није била прихватљива националним мањинама управо из разлога јужнословенске вокације, али и традиционалног снажног националног опредељења Мађара и етнотрадиционализма Немаца у Војводини. Своје неповерење и прећутну лојалност новопрокламованој идеологији Мађари су демонстрирали активностима у вези са очувањем културно-просветних права. „Част ми је овим поднети извештај о добивеним информацијама у погледу расположења овдашњих угледнијих бивших чланова некадање Мађарске странке, а поводом манифестација лојалности мађарске мањине нашој држави. Културно-просветне концесије дате немачкој националној мањини, као и покрет суботичких мађара под вођством дра Санто Габора дали су поводе неколицини бивших првака некадање мађарске странке, да посете г. бана Дунавске бановине[1467] и да пред њим дају изјаву

[1464] Примера ради, *Банатски гласник* у броју 32, 33. и 61, објављује серијал чланака у вези са истом тематиком: „За једну нераздељиву и јединствену Југославију", „Нове снаге за Југославију", „Еволуција југословенске идеје"; *Глас народа* у бр. 24. и 27. из 1930. и бр. 15. од 14. 4. 1931, објављује следеће чланке: „Смисао југословенства", „Југословенска државна концепција", „О типу младог Југословена".

[1465] АЈ, Ф. 38, ЦПБ, 7, 26.

[1466] У извештају Пресбироу од 28. септембра 1931. из Дунавске бановине, између осталог, се констатује: Према краљевској Влади и режиму већина листова показује пријатељско и лојално држање, од листова на државном језику нарочито повољно за режим пишу: *Нови Сад*, *Југословенски нови лист*, *Глас Шумадије*, *Јединство*, *Југословенско јединство*, *Банатски гласник* и *Народни гласник*, код неколицине мањих провинцијских листова (*Југословенска стража*, *Сомбори ујшаг*, *Вршаце Гегирсботе*, *Дојчерфолсрајнд*, *Белацрквасер фолксбла*, *Клајнес вохенблат* и др. опажа се индиферентност"; АЈ, Ф. 38, ЦПБ, 7, 26.

[1467] Бан Дунавске бановине у то време био је генерал Светомир Матић (бан од 27. авгу-

лојалности мађарске националне мањине према њ.в. краљу и отаџбини, те да изразе и готовост на активну сарадњу са краљевом владом."[1468] Владајући врх државе чврсто се био определио за подршку Габору Санту, који се у минулој партијско-политичкој борби није експонирао, а уз то је био спреман да делује у складу са жељама и стремљењима тих кругова.

Актуелна Банска управа и администрација, сходно краљевим инструкцијама, трудила се да простор Војводине артикулише као политички лојално подневље новој идеологији интегралног југословенства. У вези са припремама за прве изборе и са страначким артикулисањем званичне државне политике, а у намери да се омасови њена заступљеност у народу, водећи интелектуалци краљеве политике, као што је био Федор Никић, трудили су се да приволе и Мађаре овом политичком таласу. Репутација др Федора Никића међу мађарском и немачком популацијом у то време, а пре свега међу њиховом интелигенцијом, била је контроверзна. Наиме он је био један од најутицајнијих професора који су радили на законском дефинисању образовне и културне политике Владе према мањинама. У својој аутобиографији у вези са тим Никић је, између осталог, писао: „Тако ме је министар просвете одредио за члана Комисије за израду законског предлога о основним и средњим школама. Радећи у комисијама оне су прихватиле мој текст, па су тако и у те законске предлоге унети моји текстови који су се заснивали на мојим стручним правним резултатима у проучавању мањинског школског права." У даљем тексту Никић је поменуо и званичне петиције Мађарске упућене Друштву народа 1930. године, које оптужују образовну и школску политику Југославије.[1469] И новоформирана Југословенска радикално-сељачка демократија као странка која је никла из шестојануарског југословенског опредељења, улагала је видне напоре да се сво становништво Војводине прикључи овој странци и тиме употпуни њену намеру општенародног покрета. Програмски, ова странка није нудила више од културне аутономности надзиране од стране администрације.

Ипак, суштински мађарско становништво, на основу извештаја упућених Пресбироу, више од пређутне лојалности није било спремно да покаже.

ста 1930. до 1. маја 1931).

[1468] Извештај о расположењу међу бившим члановима некадање Мађарске странке од дописника Централног пресбироа из Новог Сада, Триве Милитара од 25. априла 1931, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

[1469] „Тако се у петицији од 15. маја 1930. тврди да се учитељи бесправно отпуштају и да наш Закон о учитељским школама од 1929. стоји у супротности са духом и словом Сен-Жерменског уговора о заштити мањина. А у петицији од јуна исте године по питању мађарске средње наставе у Југославији опет тврди се, да је очајно стање мађарске средње школе и да је наш Закон о средњим школама од 1929. нанео тежак удар, јер се ово очајно стање легализује чл. 132 који не признаје мањинско право средње наставе на њиховом језику."; *Биоīрафија др Федора Никића*, РОМС, М 12447.

„На збору у Темерину је било једва око једне хиљаде учесника и њихово расположење је било више индиферентно него ли анимирано...Разлози овоме држим да су у томе, што су се бивши чланови Мађарске странке држали пасивно... Против акције др Сантоа агитују тиме, да он није успео да и мађарска мањина добије исте школске концесије као Немци."[1470] И премда су дневни листови на мађарском језику коректно писали о активностима владајуће странке „стварна им је тенденција свакако била да унесу узнемиреност у публику."[1471]

И поред значајног покушаја власти да унификује лојалност Мађара и кроз тзв. „покрет лојализма", то се није догодило. Најснажнији утицај у односима на простору Војводине представљали су билатерални односи Мађарске и Краљевине Југославије. Мађарска држава није се мирила са Тријанонским мировним одредбама и територијални ревизионизам била је најкомплекснија баријера у успостављању уравнотежених међудржавних односа. Треба констатовати да је значајан успех Владе био потврђен на скупштинским изборима 8. новембра 1931. године. Велики број изашлих бирача из мађарске националне заједнице, у владајућим круговима, третиран је као велики успех новоуспостављене политичке идеологије. Као вид награде уследили су значајни уступци у културном животу Мађара. У ово време постепено се реактивирао и рад грађанских странака, које су деловале на простору Војводине. Оне су подржавале ставове својих централа из Београда и Загреба, уз истовремени покушај дела грађанских страначких првака из Војводине да артикулишу аутохтони политички профил. Активности правака опозиционих странака у Војводини имале су карактер интензивних контаката и са мањинама, а у намери да се и њихов положај афирмише у програмском опредељењу странака. Концепција да Војводина буде једна од самосталних федеративних јединица у интерпретацији грађанских странака, заинтересовала је одређен део мађарске популације.

Сам текст „Новосадске резолуције" донете 28. децембра 1932. године осим критике централизма и залагања за успостављање парламентаризма и демократских начела, говори и о „народним мањинама". „Највиши интереси државне заједнице, а и принципи демократије, траже да права културне аутономије народних мањина буду загарантована основним државним законом."[1472] И Нацрт устава представљен на новосадској конференцији, између

[1470] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 29. 06.1931, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

[1471] Исто.

[1472] С. Марковић, *Грађанске опозиционе...*, 77. Сомборска резолуција која претходи Новосадској такође садржи део који се односи на народне мањине. „Тражимо да се питање народних мањина у Војводини коначно и легислативно реши у духу и према прописима Тријанонског уговора и његових додатака, омогући јавни и правни поредак, несметано по-

осталог, препознао је и националне мањине. Конкретно у вези са Мађарима његова концепција устава тражила је стриктно поштовање Тријанонског уговора. „За све покрајине подједнако, уставом се имају загарантовати демократска права и слободе: слобода штампе, слобода збора и договора, сталност и независност судија, општинске и окружне аутономије, једнакост грађана пред судовима и властима и легислативно решење мањинског питања у духу и према прописима Тријанонског уговора и његових додатака."[1473] У образложењу ове одреднице Лалошевић је истакао: „Кад се још тражи уставна гарантија за сва демократска грађанска права и слободе и за уставно регулисање мањинскога питања, додирнуте су све крупне и начелне тачке гледе којих треба и мора доћи до пуног споразума, ако се опозиционе групе мисле оспособити било да одмах приступе активном учешћу у државној управи, било да после избора отпочну плодоносни и државотворни рад свој."[1474] Опозициони страначки лидери, свој однос према мањинском становништву заснивали су на стриктном поштовању међународне легислативе, али на унутрашњополитичком плану њихов однос према свом становништву био је у контексту политичке борбе за демократизацију земље. Увођењем парламентарне демократије, права сваког појединца, без обзира и на националну припадност, била би уважавана и тиме би се могао остварити и реалан политички дијалог.

У контексту строгог државног провизоријума на политички живот у Краљевини и неприкосновене доминације „интегралног југословенства", начелно опредељење Сомборске и Новосадске резолуције да се поштују права културне аутономије народних мањина, при чему је конкретизација тих права требала да буде део државног закона о коме се тек нешто наговештава, није била довољна покретачка иницијатива за масовнију подршку Мађара овим резолуцијама. У време оснивања Војвођанског покрета, августа 1935. године, кроз бројне зборове, формулисана је конкретнија намера политичког укључивања и мањина у овај покрет при чему је базична идеја повезивања – видно апострофирано незадовољство, условљено економском експлоатацијом. Тако је у својим говорима Дуда Бошковић, позивао на стварање војвођанске политичке сцене. „Први пут од како постоји Војводина сада су се споразумели Срби, Немци, Словаци и Мађари да треба водити

словање, опште благостање и задовољство у покрајини у којој се један део грађанства држи под сталном сумњом, која она доноси на сваком кораку разне сметње, незгоде и буди осећај несигурности. Ово је питање далекосежно и важно. Ово се мора за времена решити и мора се створити узајамно поштовање и поверење целокупног становништва у овој покрајини.", Р. Кончар, *Опозиционе*....91.

[1473] Нацрт устава Јоце Лалошевића, РОМС, бр. 9931.

[1474] Исто.

политику од које ће имати корист Војводина. Војвођани су се досада цепали... Данас су сви Војвођани увидели да су до сада грешили и да би спасили оно што се спасти да, решили су да оснују Војвођански покрет. Војвођански сељак много је задужен, преоптерећен је великим расходима...."[1475] Оваква политика која је имала упориште у реалним економским показатељима, привукла је и одређен број Мађара окупљених око Ивана Нађа, угледног адвоката из Новог Сада. Они су се оштро политички дистанцирали од својих сународника окупљених око бивших вођа Мађарске странке Габора Санта. Последица овог међусобног дистанцирања била је појава двеју струја међу самим Мађарима. „Међу мањинским становништвом се опажа живо интересовање за развој политичких прилика...Код мађарског мањинског становништва се јављају две струје: старије генерације и вођство бивше Мађарске странке присталице су за улазак у Радикалну станку и за сарадњу са Владом, док су млађе генерације и сиромашнији слојеви уз опозицију."[1476] Интензитет ових активности имао је своју кулминацију у време општинских избора 1936. године. „Акција и агитација Удружене опозиције међу мађарским мањинским становништвом хвата све више корена, што се тумачи као последица неактивности Југословенске радикалне заједнице, којој се са стране старије генерације мађарских мањинских интелектуалаца и бивших првака некадање мађарске мањинске странке чини приговор, да се не позивају на сарадњу док удружена опозиција стално шаље у агитацију мађарске мањинске интелектуалце и агитаторе."[1477]

Режимску политичку приврженост демонстрирао је др Габор Санто и кроз значајан ангажман и активно учешће у предизборној кампањи на изборној листи Богољуба Јевтића за петомајске изборе 1935. године. Нудила су се великодушно обећања о покретању нових листова и културно-уметничких друштава. Резултат тога је била већинска подршка Мађара владиној листи. „Мањински бирачи су се потпуно определили за листу Г. Јевтића, чему је знатно допринело и писање мањинске штампе. Покушаји опозиције међу мањинским становништвом остају без успеха, иако има известан број нарочито мађарске мањинске интелигенције која агитује за Мачекову листу."[1478] Међутим, изборни показатељи указали су на све слабости које је са собом имала тврдоглава доследност идеолошкој флоскули интегралног југословенства и то када креатор те активности није био међу живима.

Новоформирана Југословенска радикална заједница и њен челни лидер Милан Стојадиновић су отпочели процес успостављања добросуседских

[1475] *Дан*, 23. и 27. 06. 1935; говор Дуде Бошковића на зборовима у Новом Бечеју и Перлезу.

[1476] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 2. 07 .1935, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

[1477] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 7. 09. 1936, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

[1478] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 22. 04.1935, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

односа са Мађарском. Уђуткана су екстремна иступања у штампи. „Стојадиновић је имао неколико сусрета са мађарским послаником Алтом и изјаснио се у прилог успостављања добрих односа. Неких симптома за промену тих односа је и било. Још и раније је прекинуто масовно протеривање из Југославије Мађара који нису регулисали своје држављанство. До јуна 1935. било је чак враћено 1.600 протераних."[1479]

Отопљавање билатералних односа у контексту успостављања пријатељских односа са Немачком и Италијом, био је пресудни аргумент за значајнију подршку мађарских политичара из Војводине новом курсу нове државне странке. Та подршка била је толико одлучна да је и свесно прелазила преко чињенице да у програмском одређењу Југословенске радикалне заједнице није било речи о националним мањинама. Поново је експонент ове сарадње са Мађарима био Габор Санто, уз прећутну сагласност са бившим лидерима Мађарске странке. Бивши чланови Мађарске странке, пре свих Имре Варади, Денеш Штрелицки и Леон Деак, су одржали у септембру 1935. године конференцију у Сенти на којој су се одредили да ће остати на програмским начелима странке, да ће сарађивати са владајућим режимом и да ће се оградити од опозиционих иницијатива, које је међу Мађарима предводио Иван Нађ. Биле су ово пресудне начелне политичке одреднице које су дефинисале даљи политички пут Мађара и њихов однос према опозицији у Војводини до априла 1941. године. Током наредних година демонстрирана је осетна попустљивост власти према мађарској заједници, а све у контексту стратешког опредељења у међународним односима Милана Стојадиновића. „У самој Војводини, недавно одобрена мађарска културна друштва (Културно друштво у Петровграду, Мађарска читаоница у Суботици) као и она која су радила без званичног одобрења основних правила, развила су веома интензиван културни живот." [1480]

Опијена успехом на изборима 1935. и 1936. Југословенска радикална заједница, у вези са мађарском заједницом готово да и није имала политичких активности. Са друге стране Војвођански покрет је интензивирао своје активности. „Од политичких групација најживљу активност развијају присталице опозиционог Војвођанског покрета и то нарочито међу мађарским мањинским становништвом. Демагогија др Дуде Бошковића, др Ивана Нађа и осталих говорника несумњиво има врло неповољан утицај по стварање општег расположења, јер се на овим опозиционим зборовима стално наглашује захтев да Војводина сама располаже својим благом и својим приходима, да не жели више да трпи да ју 'други' експлоатишу, зато тражи федерацију и томе слично."[1481]

[1479] Ш. Месарош, *Мађари у Војводини*..., 123.

[1480] *Исто*, 149.

[1481] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 6. 12. 1937, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

У 1938. години Југословенску радикалну заједницу потресају одређени унутрашњи организациони проблеми и настављена је њена политичка инертност. Опозиција у Војводини је наставила континуитет свог политичког ангажовања. „Од опозиционих група једино развија живљу активност група око др Дуде Бошковића и то највише међу мађарским мањинским становништвом, захваљујући овој амбицији и активности др Ивана Нађа који је несумњиво гоњен тежњом да игра улогу неког вође, те стога игра улогу вође мађарских-мањинских мачековаца. Већина мађарских мањинских бирача партијски није опредељена, јер мађарска мањинска земљорадничка сиротиња у души је свакако левичарски оријентисана, али из опортунистичких разлога свагда ће гласати уз Владину већину, но и поред тога посећује опозиционе зборове, што се ни у ком случају не може сматрати за успех опозиције, а најмање за резултат демагогије др Нађа, који у својим говорима стално у патетичном тону удара у мађарско-националистичке жице."[1482]

Иако, су заправо ови извештаји субјективно писани, они указују на основу проблема политичке артикулације Мађара у Војводини. Са једне стране, владајућа гарнитура политиком штапа и канапа, декларативно, а ређе у пракси, дозвољава рад неполитичких организација Мађара, а у суштини амортизује све политичке захтеве адекватном политиком у међународним односима. Са друге стране идеје опозиције из Војводине о самосталној федералној јединици су звучале изазовно, али је њихово одобравање, на известан начин значило прихватање посттријанонске реалности којом су ови крајеви постали део нове државе. У датом дневнополитичком тренутку опредељење појединца могло је бити или традиционално или актуелни, али оно је било прожето опојним сећањем националне величине у прошлости која је оптерећивала како поглед у будућност, тако и даље кораке матичне државе.

Ситуација у Европи у вези са немачким продором, условила је афирмацију идеје о покушају политичко-страначког уједињења Мађара у Војводини, а њен носилац био је Леон Деак, а временом је подржао и Иван Нађ. Минхенски споразум условио је ерупцију ревизионистичке пропаганде у Мађарској, у којој је видно учествовала и војска. У таквој ситуацији, а и у склопу предизборне кампање за децембарске скупштинске изборе 1938. године, уследио је, већ устаљено, обилазак места у Војводини, са већинским мађарским становништвом од стране делегације Југословенске радикалне заједнице на високом државном нивоу – министар Светозар Станковић, бан Дунавске бановине Светислав Рајић. То је имало одређене резултате, али у складу са новонасталом озбиљном ситуацијом у Европи, обећања су сада морала бити и реализована. „Мањинско становништво овога краја по-

[1482] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 20. 06. 1938, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

казује живље кретање, те за своје гласање за Владину листу очекује да ће се више излазити у сусрет жељама и потребама мањина. Потребно би стога било, да се по извесном плану и мерилу решавају мањинска питања и да се по сваком питању и у свакој прилици мањине јаче везују за Београд."[1483]

На основу резултата избора, иако је победила, Влада Милана Стојадиновића је замењена са новом владом на челу са Драгишом Цветковићем. Некако у то време је и у Мађарској дошло до промене владајуће гарнитуре. Председник је постао Пал Телеки, а министар иностраних послова Иштван Чаки. Разговоре о коначном решењу тзв. хрватског питања између Цветковића и Мачека пратила је са великом пажњом и мађарска мањина, али и све странке на политичкој сцени. Августа 1939. потписан је Споразум Цветковић-Мачек и тиме је држава кренула пут државноправног уређења на националној основи. Овим споразумом биле су незадовољне опозиционе странке, јер су сматрале да је овај чин представља игнорисање демократских и парламентарних начела и да је водио у распарчавање државе. Алармантна порука текста Споразума рефлектовала се и у мађарској заједници у Војводини. Мања струја са др Иваном Нађом се залагала за Споразум са Мачеком и у контексту конфронтације Срба и Хрвата тражила је максимализацију остварења својих иредентистичких циљева. Друга, бројнија струја, коју је заступао др Имре Варади, била је против остварења хрватске идеје о подели Војводине која би на тај начин условила дезинтеграцију мађарског корпуса.[1484] „Ми смо против сваке струје која жели да дели Војводину. У интересу мађарске националне мањине свакако је да боље останемо заједно, а пошто смо до сада увек имали везу са Београдом, то ћемо и од сада увек стајати на становишту – прво да останемо неподељени и друго да наша оријентација води ка Београду."[1485] Бановина Хрватска, односно Хрватска сељачка странка је имала намеру да придобије Мађаре за своју политичку комбинаторику конкретизацијом школске аутономности. Међутим, ово није имало значајнијег утицаја и било је у потпуној сенци процеса југословенско-мађарског зближавања, који је опет подстицала Немачка. У контексту ових дешавања „све је више притисака мађарске мањине да им се обезбеде потпунија и шира мањинска права. Југословенска Влада, међутим, настоји да дозираним уступцима амортизује ове притиске и створи утисак искрене спрем-

[1483] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 26. децембра 1938, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

[1484] „Мађарски мањински дневници *Найло*, *Реїели Ујшаї* и *Ај Хирек* објавили су исцрпне написе на првој страни на уводном месту, истицали значај Споразума и успех Владе Цветковић-Мачека, а *Найло* и *Ај Хирек* објавили су уз чланак и слику гг. Цветковића и Мачека."; Извештај Централном пресбироу из Новог Сада бр. 47. од 26. августа 1940, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

[1485] Р. Кончар, „Споразум Цветковић-Мачек и Војводина", *Зборник Маїице срїске за исїорију*, бр. 44/1991, 91.

ности да побољша билатералне односе."[1486] Ово одуговлачење излажења у сусрет захтевима директно се рефлектовало на одазив Мађара да се укључе у Југословенску радикалну заједницу.

Управо у ово време дошло је и до значајнијег дипломатског успеха Мађарске, када је Другом бечком арбитражом добила назад у своје државне оквире Ердељ. Било је за претпоставити да је ово био снажан сигнал охрабрења иредентистима међу Мађарима у Војводини, мада се у извештајима говорило о суздржаности. „Мађарско мањинско становништво стоји под импресијама догађаја румунско-мађарских преговора. Под утицајем мађарског радија, а тако исто и мађарске мањинске штампе, код мађарског мањинског становништва јача убеђење да ће мађарске аспирације бити остварене, но то се за сада тумачи само у односу према Румунији. По питањима потреба и жеља мађарске мањине у нашој држави, подвлачи се само захтев ради оснивања мађарских народних школа."[1487]

Успешна дипломатска реакција Владе Краљевине Југославије био је Споразум о вечном пријатељству потписан 12. децембра 1940. године између Југославије и Мађарске. „Њиме су се обе стране обавезале на добросуседство и обострано поверење као основу трајније сарадње."[1488] Овим је био отворен пута за опсежније активности Мађара и за атмосферу разумевања и толеранције.

„Мађарско мањинско становништво у овим северним крајевима не показује промене у своме општем расположењу...Мађарска мањинска културна друштва развијају врло интензивну делатност, која се углавном састоји из забавних приредаба, дилетантско-позоришних представа, јавних предавања...и сличних акција. Као специјалан успех настојања мађарских мањинских првака сенатора др Варадија, др Деака и других подвлачи се: стварање нових мађарских мањинских народних основних школа и дозвола за организовање мађарског мањинског културног савеза".[1489] Интензитет странчко-политичких активности у Војводини у ово време је потпуно опао. Пресија рата који је почео у Европи као да је изнедрила тенденцију смиривања унутрашњих политичких несугласица и утирала пут, ако не јединствености, онда бар прећутне сагласности у вези са потезима Владе – код српских политичких странака.

Почетком 1941. године, у фебруару, одобрен је статут Културне заједнице Мађара у Југославији. Након тога сва пажња била је концентрисана

[1486] А. Касаш, *Мађари у Војводини…*, 21.

[1487] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада бр. 46. од 26. августа 1940, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

[1488] А. Касаш, *Мађари у Војводини....*, 22.

[1489] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада број 76. од 10. новембра 1940, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

да се сво мађарско становништво обухвати овом заједницом.[1490] Извештаји говоре о значајним организационим културно-просветним активностима Мађара у Војводини и о ривалитету и конфронтацији која се била појавила у односу на активности Културбунда на регерманизовању помађарених елемената. „Мађарско мањинско становништво концентрисало је своју пажњу и активности на организовање мађарског мањинског културног савеза...У позадини, међутим, активности мађарског мањинског културног савеза стоји борба према акцији Културбунда на регерманизовању помађарених елемената. Културбунд у овој својој акцији примењује ново средство: тражи ликвидацију свих досадашњих самосталних немачких мањинских културних и других друштава, односно њихово потпуно претапање у организације Културбунда...Ова акција Културбунда имаће несумњиво успеха у регерманизовању, јер се баш у тим заједничким културно-просветним, хуманим, социјалним и сличним установама највише и најуспешније вршило помађаривање немачких елемената."[1491]

Април 1941. године доноси сву драматичност људског постојања. Мађарски председник Пал Телеки[1492] извршио је самоубиство, Уговор о вечном пријатељству, упадом 11. априла трупа Хортијеве Мађарске био је погажен. Војводина је прекројена.

Немачка странка

Немачка национална заједница била је релативно бројна и на простору данашње Војводине. Њихово насељавање је извршено током XVIII века као део „систематске политике Бечког двора."[1493] Они су били економски најразвијенија заједница. „Поседовали су 31,2% обрадивог земљишта и учествовали су са 46,7% у индустријској, 40% у занатској производњи и остварили 55% укупног националног дохотка. Доминирали су у млинској, цигларској и, нарочито, кудељарској индустрији у којој су држали 90% производње...

[1490] „Од прве половине фебруара јавни живот грађанског дела мађарског друштва у Југославији прошао је у интензивном формирању месних секција Заједнице. И путем штампе истицан је веома амбициозан план: до краја 1941. године учланити у Заједницу сто хиљада људи."; Ш. Месарош, *Мађари у Војводини*..., 222.

[1491] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада број 29. од 9. марта 1941, АЈ, Ф. 38, фасцикла 7.

[1492] Председник Владе Телеки, остао је у пријатном сећању наших политичара и дипломата као поборник добросуседских односа Југославије и Мађарске. „Министар Телеки: ми смо за мир. Само мир. Сувише слаби да би учествовали у рату. Веза са Италијом. Овде се не воле Немци, али смо за неутралност."; М. Константиновић, *Политика Споразума*..., 111.

[1493] М. Антоловић, *Немачка мањина у Војводини* (*1918–1941*), *друштва и политика*, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2017, 21.

Немци у Војводини припадали су великој скупини тзв. подунавских Шваба (Donauschwaben) која је бројала око два милиона људи и насељавала подручје између Дунава и трансилванских Алпа, тј. данашње Војводине, јужних делова Мађарске и румунског Баната."[1494] Током присаједињења Немци су, у политичком смислу били подељени у две струје: „умерени" које је предводио Јакоб Блајер и обједињени око Немачко-угарског народног већа (Deutsch-ungarischer Volksrat), и „радикални", на чијем се челу налазио Рудолф Бранц, који су основали Немачко народно веће за Угарску (Deutscher Volksrat für Ungarn). Ни једна од ових струја није доводила у питање територијални интегритет Угарске, али су присталице радикалне опције захтевале аутономију унутар нове мађарске државе. У вези с тим они су 31. октобра 1918. у Темишвару прогласили успостављање „Банатске републике"[1495] и изабрали Банатско народно веће. За цивилног комесара постављен је др Ото Рот док је за војног комесара именован потпуковник Алберт Барта. Мађарска влада је укинула ову Републику и инкорпорирала вође у своје чиновничке редове. Немци су покушали да, позивајући се на Вилсонове принципе о праву народа на самоопредељење израдили тзв. „Швапски манифест" у којем су инсистирали на очувању свог идентитета. Уважавајући новонасталу геополитичку реалност Немци су се „покоравали оном чија се власт јаче осећала"[1496]

За разлику од Мађара, Немци, иако релативно бројни,[1497] нису имали иредентистичких аспирација и били су релативно помирљиви са новонасталом ситуацијом. Југословенске власти, и поред прихваћеног, нису имале искрену намеру да доследно спроводе политику заштите мањина, руководећи се својим националним ставовима.[1498] Међутим, при том оне нису тежиле ни дискриминацији, посебно не Немаца. Њима је дозвољено да и пре закључења Тријанонског мира, оснују „Швапско-немачки просветни савет" (Schwäbisch-Deutshes Kulturbund) 17. маја 1920. године у Новом Саду. Званично је Културбунд представљан као неполитичка организација, која

[1494] Б. Бешлин, *Весник трагедије. Немачка штампа у Војводини* (*1933–1941*), Платонеум, Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад–Сремски Карловци, 2001, 14.

[1495] О Банатској републици види: Т. Миленковић, „Банатска република и мађарски комесаријат у Банату (31. октобар 1918. – 20. фебруар 1919)", *Зборник МС за историју*, 32, 1985, 99–141; William Marin, Kurze *Geschichte der Banater Deutschen*, 88–106.

[1496] М. Петровић, *Успомене*, прир. Б. Шимуновић-Бешлин, 242.

[1497] „Према службеним резултатима пописа становништва из 1921, у Банату, Бачкој, Барањи и Срему живело је укупно 381.343 грађана немачке националности. Њихов број у Банату износио је 126.530, у Бачкој и Барањи 190.049, а у Срему (укључујући и град Земун) 64.764. У укупној националној структури Немци су у Бачкој и Барањи били заступљени са 24,2%, Банату 22,5%, а у Срему са 15,9%."; М. Антоловић, *Немачка мањина…*, 49.

[1498] З. Јањетовић, „Питање заштите националних мањина у Краљевини СХС на Конференцији мира у Паризу 1919–1920", *Историја 20. века*, год. XVIII, број 2, 2000, 31–42.

је требала да задовољи културне потребе Немаца. Први председник био је Јозеф Менрат. Под сталним притиском државног апарата, услед неповерења у његов рад, Културбунд је забрањен 1924. године.[1499] Рад је обновио 1927. године. Под председништвом Јохана Кекса, Организација је за две године удвостручила број својих месних одбора са 29 на 64. Након истека на право оптирања за Аустрију или Мађарску, отворена је могућност да се Немци и политички организују. Агитација за стварање странке је почела је већ почетком 1922. године. Оснивачка скупштина Немачке партије (Partei der Deutschen im Königreich der Serben, Kroaten und Slovenen) је одржана 17. децембра 1922. године у Жомбољу (Јимболиа – тада још увек у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, данас у Румунији). Председник странке постао је Лудвиг Кремлинг. Његовим избором, с обзиром да је био и лидер Немачке партије у несталој монархији, намера заједнице била је очување континуитета националне идентификације. У програму Странке захтевана је културно-просветна препознатљивост Немаца у држави. Захтевано је право учешћа у власти на локалном нивоу где Немци живе. Водеће странке у Војводини, Радикална странка и Демократска странка су, упркос појави Немачке странке, покушавале да Немце придобију за своје редове и на основу те амбиције, нису били благонаклони према новоформираној конкурентској странци. Много успешнија у придобијању Немаца на своју страну била је Хрватска сељачка странка. Значајна подршку у тим активностима пружила је католичка црква.

Немачка странка је учествовала на изборима и добила је осам мандата. На челу Посланичког клуба био је Стефан Крафт – „кључна политичка личност немачке мањине не само у Војводини већ и у читавој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца."[1500] Представници Странке су приступили владајућој коалицији и залагали су се за школску аутономију, прихватајући централистичку организацију земље. На наредним изборима представници Странке су сарађивали и са Демократама и са другим представницима владајуће већине. Због својих инсистирања, нарочито на школство на матерњем језику били су на удару омладинских патриотских организација.

Увођењем шестојануарског режима, и овој странци је био забрањен рад. Режим се надао да ће „наши суграђани Немци постати Југословени."[1501] Међутим, као и друге странке, они су свој рад организовали преко културних удружења. Културбунд је обновио свој рад на основу Статута одобрен 14. априла 1931. године. Задатак Културбунда био је да „негује и оплемењује духовну, естетску, моралну и друштвену културу немачке мањине у Краље-

---

[1499] *Политика*, 25. април 1924.

[1500] М. Антоловић, *Немачка мањина…*, 62.

[1501] *Југословенски дневник*, 3. јун 1930.

вини Југославији и да подигне њено материјално благостање."[1502] Културбунд је био изузетно активан и ревносно организован. То можемо видети и из извештаја који је говорио о годишњој Скупштини ове организације крајем 1931. гогине. „У суботу 21-ог о.м. одржани су ужи састанци и конферисања појединих секција Културбунда и то савеза певачких, спортских, женских друштава, секција за лекаре, за књижице и читаонице и за академичаре, а тако и састанак бивших ученика виших народних школа. На овим састанцима расправљало се о прошлогодишњем раду и о даљем програму и задацима ових секција Културбунда...На главној Скупштини Културбунда пре прелаза на дневни ред изражена је лојалност њ.в. краљу као и поздрав краљевој влади и господину претседнику Владе, а и главни известилац је одао признање свима меродавним круговима на хонорисању лојалног држања немачке мањине; затим је поднет извештај о прошлогодишњем раду, те примљен буџет и изабрана нова управа."[1503] Снага културног и националног рада немачке заједнице почивала је на изузетно развијеној издавачкој делатности и штампи. Окосницу овог рада чинило је штампарско и издавачко акционарско друштво скраћено ДВАГ, основано 1919. године (Druckerei-und Verlags-Aktiengesellschaft). ДВАГ је 30-тих година израстао у најјачу новинско-издавачку кућу у Војводини са технички најмодернијом и најопремљенијом штампаријом. Немци су били захвални краљу Александру Карађорђевићу што је имао разумевања за њихове националне интересе. Отуд се Штефан Крафт јавно захвалио краљу Александру на доношењу мера које су побољшале општи положај немачке мањине: „Ми у њему видимо највишег чувара и браниоца правде и правице, који стоји изнад ситних страначких интереса и који се о свима нама подједнако очински стара. Ми захваљујемо у првом реду Њему што се целом нашем народу пружају бољи изгледи за васпитање нашег подмлатка на матерњем језику у основним школама. Ми видимо у Њ. В. Краљу искреног пријатеља и стуб општег мира и срдачних и културних односа и сарадње у данашњим тешким временима неопходне у духу европске солидарности, која је последњи браник наше цивилизације."[1504] Благонаклон став краља према Немцима најчешће је наилазио на забринутост код српске интелигенције услед бојазни да „њихов невиђен просперитет...није био праћен њиховом лојалношћу."[1505] Након

[1502] М. Антоловић, *Немачка мањина...*, 85.

[1503] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада број 23. новембра 1931, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1504] С. Крафт, „Краљ стуб општег мира", у: *Наш највећи краљ*, Београд 1931, 108; *Југословенски дневник*, 23. новембар 1931.

[1505] С. Станић, „Швабе у Војводини", *Летопис Матице српске*, књ. 330, св. 1–2, 1931, 128.

убиства краља Александра Карађорђевића и замирања његових политичких погледа, а упоредо са јачањем националсоцијализма у Немачкој, обнавља се неповерљивост према Немцима који своја културно-просветна права и даље успешно развијају, све више негујући и финансијску самосталност и напредак.

Овакво стање је било видно иритирајуће за власт. „Немачки мањински листови и часописи по својој техничкој опреми, финансијском стању и организацији, а исто тако и по садржајној својој страни стоје на приличном ступњу развитка. Када се ово има у виду, а с друге пак стране узме у обзир огромни материјални издаци и нерентабилност издавања листа уопште, онда има оправданог разлога претпоставци да је издржавање ових листова потпомогнуто са стране, што је тим више вероватно, јер се ови листови не могу издржавати искључиво из својих прихода. Издржавање немачких мањинских листова и часописа у знатној мери потпомажу Немачко-швапски културни савез, као и савези немачких мањинских земљорадничких и кредитних задруга, који не само да врше пропагандистичку функцију за ширење немачке мањинске штампе, него ову и материјално одржавају."[1506] Немци су овај став покушавали да амортизују својом видном подршком краљевој политици и предизборном и изборном наклоношћу странкама на власти. „Мањинско становништво се определило за листу г. Јефтића. Код припадника немачке мањине је ситуација олакшана утолико, што као кандидати иступају бивши народни посланици, уз које стоје и представници њихових културних и привредних организација."[1507]

Хитлеров продор најпре на државни врх Немачке, а потом и ка суседним државама, као и идеја ревизије Версајског мировног уговора била је брижљиво праћена од стране Немаца у Краљевини. Постепена доминација националсоцијалистичке идеологије у матичној држави, имала је своју рефлексију у Културбунду. Млади образовани Немци, све чешће постају агитатори политике „новог светског поретка". У Културбунду је дошло до размимоилажења „старих" са тзв. „обновитељима" који су били на курсу нацистичке политике, а у том маниру су и заступали своје ставове арогантно испољавајући своје претензије на састанцима Културбунда, при чему се нису устручавали и од сукоба. Нови Сад је том приликом подсећао на поприште маршева младих нациста у Немачкој. Није изостала ни пратећа иконографија са кукастим крстовима, а њена претећа порука била је више него јасна. Присталице ове струје, предвођени Јакобом Авендером су се у једном тренутку ујединиле са организацијом „Збор-а" Димитрија Љотића.

[1506] АЈ, Ф. 38, Мањинска штампа у Дунавској бановини, фасцикла број 7.

[1507] АЈ, Ф. 38, Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 11. марта 1935, фасцикла број 7.

На то је утицала испољена блискост како у идеолошким концептима тако и у финансијској подршци која је долазила изван земље.

Ово је све више постајао комплексан проблем који је држава помно пратила. Истовремено Трећи немачки рајх је почео са директном подршком својим сународницима у Краљевини. „У последње време све више се примећује одјек и утицај опште национал-социјалистичке пропаганде у целоме свету и међу становништвом у северним крајевима Дунавске бановине. Код немачког мањинског становништва ових крајева необично је порасла национална самосвест, а сем тога се води подземна и тајна агитација гесла „Свој своме", шири се антагонизам против Јевреја и јача култ хитлеризма...Последице опште хитлеровске пропаганде стално се јављају у овим крајевима и то не само у облику ноћних изгреда неодговорних елемената, него и у појачаној привредној активности немачког мањинског живља, који добивеним кредитом све више купује земљу и некретнине од нашег националног и осталог становништва, те је због тога безусловно потребна пропаганда и акција да се сузбије ово слабљење нашег живља у овим крајевима."[1508]

У владајућој структури је преовладавало мишљење да је ова акција откупа земље добро руковођена и синхронизована од стране Немачке и да је имала за циљ стварање економски јаке немачке заједнице на овим просторима, а слабљење привредног потенцијала осталог становништва. „Сасвим је извесно да су Немци у Војводини половином тридесетих година интензивно отпочели да откупљују земљу староседелачког становништва, а особито тзв. аграраца, па чак и насељеника после 1918. године, који су притиснути општим економским недаћама нудили земљу на продају."[1509] Претеће немачко економско јачање уз подршку матичне државе није посустајало ни у време образовања владе Милана Стојадиновић,[1510] а и стварања Југословенске радикалне заједнице чији је члан постао и Стефан Крафт надајући се испуњењу немачких политичких захтева.[1511] Отуд је реакција владе Милана Стојадиновића била је Уредба са законском снагом о ограничењу отуђи-

[1508] АЈ, Ф. 38, Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 12. септембра 1938, фасцикла број 7.

[1509] Н. Гаћеша, *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другог светског рата*, Матица српска, Нови Сад 2007, 23.

[1510] Види: З. Јањетовић, „О ширењу земљопоседа војвођанских Немаца између два светска рата", *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, 1993.

[1511] Немци Краљевине Југославије, под утицајем немачког посланика Фон Херена и захваљујући договору са Миланом Стојадиновићем о заступљености својих представника, на изборима 1938. године су дали подршку његовој листи. Тиме је евентуални пораз политике Милана Стојадиновића, до којег је ускоро дошло утицао на јачање неповерења Немаца према држави и није отклоњен и упркос помирљивим и суздржаним порукама кнеза Павла Карађорђевића.

вања непокретне имовине на подручју апелационих судова у Новом Саду и Загребу, донета 18. фебруара 1938. године. Ова Уредба имала је за циљ да заустави даљу куповину земље и изненадила је Немце. То је условило и значајно ангажовање Трећег рајха да се та Уредба поништи. Ток ратних дешавања и успеси Немачке у првим годинама сукоба наметнули су „извесна колебања и недоследности у раду комисија за одобрење преноса некретнина на целој војвођанској територији." Тако је у поверљивим инструкцијама Министарства правде од 23. јула 1940. године примећено да се прописи не спроводе стриктно. Стални немачки дипломатски притисак, као и развој ратних операција, условили су да 19. септембра 1940. године да Уредба буде укинута. Настављено је откупљивање земљишта до почетка Априлског рата.

У вези са друштвени организовањем, још је влада Богољуба Јевтића поводом очигледног посвећења Културбунда Хитлеровој идеологији, покушала да придобије Немце за своју политику оснивањем тзв. „младонемачког покрета" (Jungdeutsche Bewegung) чији је предводник био Николаус Хаслингер, лекар из Бечкерека. Намера овог покрета и његовог гласила *Deutsche Volkszeitung* била је уздржаност и политичка дистанца према утицајима из Немачке, као и подршка државној политици. Сам Хаслингер био је најпре члан Југословенске националне странке, а потом и Југословенске радикалне заједнице. Стојадиновићева све приснија и дубља сарадња са Немачком условила је маргинализацију Младонемачког покрета и његов нестанак. Хаслингер је посредовањем новог вође Културбудна, Сепа Јанка, био пресељен у Немачку. У вези са опозиционим политичким странкама, значајно име које се помињало и које је прихватило идеју аутономије Војводине био је Адам Шлахтер. Он је био веома активан нарочито у време општинских избора 1936. године и био је носилац изборне листе за два среза. Шлахтер је уједно био и власник и издавач листа Дојчер беобахтер. Крајем 1938. године и овај лист престаје да излази, а уједно је то и време гашења идеја Војвођанског покрета.

Идеја припадности једном народну, традиција и културни идентитет историје постао је препознатљив израз делатности Културбунда. Акције Трећег Рајха бурно су поздрављане. „Немачки мањински листови углавном глорификују канцелара Хитлера и тумаче окупацију Чешке, као резултат споразума канцелара Хитлера и чешких државника...У делатности Културбунда опажа се врло интензивна и жива активност. Самосвест је код немачког мањинског живља ових крајева необично порасла. Културбунд оснива своје организације живим темпом по Срему, Славонији, па чак и Босни. У секцијама месних организација Културбунда живо се ради на култу немачке националне историје, песме, игре и обичаја."[1512] Држава је толерисала овакве

[1512] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 16. марта 1939, АЈ, Ф. 38, фасв

активности и трудила се да не иритира својим поступцима Хитлера. У складу са тим су била и упутства Централном пресбироу у којима је писало: „1) О догађајима у Аустрији може се донашати све, што пишу немачке а и друге стране новине, уколико нема у томе увреда за Немачку и г. Хитлера, 2) Не могу се доносити сензацион. наслови и алармантни већ писање штампе треба да је одмјерено 3) Наша штампа не може доносити никаквих незгодних коментара о догађајима у Аустрији."[1513]

Ови поступци, донекле прихватљиви са становишта сопственог очувања, у тренутку када се европски поредак руши међутим, јачали су осионост и разметљивост Културбунда. У овој организацији, пред почетак Другог светског рата, коначно су превладали млади људи који су рефлектовали и победу над умереним опредељењем дотадашњих вођа. „Појачање активитета Културбунда у вези је са решењем спора и сукоба који је постојао између бившег народног посланика др Крафта и председника Културбунда Кекса, односно између присталица њихових група. Одлуком изабраног суда части повукли су се из вођства како Културбунда тако и Савеза немачких мањинских привредних задруга сви главни представници ове две завађене групе, те је сада у вођству немачких мањинских установа ушао већи број млађих немачких мањинских интелектуалаца, а међу овима се највише њих инспирисано националсоцијализмом. Предстоји, међутим, неминован сукоб због борбе о првенству између тзв. умерених и борбених. Ови последњи су врло агресивни и оптужују 'умерене' да су опортунисти, мађарони и сувише гуверментални, док умерени не крију своју бојазан да ће 'ернајери' тј. препородитељи провоцирати реакцију, а можда чак дати повода националистичким трвењима у овим крајевима."[1514] У наредном периоду Културбунд је развијао своје активности до те мере да је постао суштинска организација Немаца у Војводини под потпуном контролом матичне државе. Успеси Немачког Рајха су храбрили све острашћенији приступ Културбунда који је све успешније своја унутарорганизациона струјања каналисао у националистички консензус. „Банска управа располаже са више поверљивих извештаја о расположењима међу немачком мањинском омладином, која под утицајем национал-социјалистичке пропаганде и агитације са стране често прелази границе у манифестовању својих симпатија према Рајху."[1515] И Генералштаб војске Краљевине Југославије је помно пратио активности немачких орга-

---

цикла број 7.

[1513] *Априлски рат 1941*, зборник документа, Београд 1969, 26.

[1514] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 29. маја 1939, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

[1515] Извештај Централном пресбироу из Новог Сада од 9. 03. 1941, АЈ, Ф. 38, фасцикла број 7.

низација. Деловање немачке мањине било је врло ризично са становишта безбедности југословенске државе.[1516]

Толерисање од стране државних органа било је условљено званичном политичком тенденцијом кнеза Павла Карађорђевића која се кретала у правцу приступања Тројном пакту. Врло је вероватна повезаност активности Културбунда у подршци Рајху са потребом и унутрашње пресије да Краљевина приступи силама осовине. Она је била координисана из матичне државе преко тзв. Централе за Фолксдојчере и упркос још увек постојећем трезвеном погледу,[1517] утицала је на процес „нацификације"[1518] Немаца Краљевине Југославије. Како се ратна стварност приближавала, а Немачки империјални апетити расли, милитаризација и војно организовање Немаца у Краљевини Југославији су били све очигледније и све мање прикривене активности. О томе је имала сазнања и држава, али је њена беспомоћност учинила реакцију потпуно јаловом. У априлском рату 1941. године, ове паравојне формације су активно учествовале у слому војске Краљевине Југославије, разоружавши том приликом, по неким подацима око 90.000 војника југословенске војске.

Након југословенског слома, Банат је припао Немачком рајху, док су Немци у Бачкој и Барањи затражили за ове области посебан положај (Sonderstellung).[1519] До тога није дошло услед противљења Мађарске, али је простор Војводине претрпео геополитичко прекрајање у којем су српска национална идеја и југословенска држава биле поражене.

[1516] Д. Тешић, „Војска Краљевине Југославије и националне мањине у годинама уочи Априлског рата", *Историја 20. века*, бр. 2, 196, 79–82.

[1517] Представник овог становишта био је Адам Беренц, римокатолички жупник из Апатина који је, критиковао нацистичку идеологију као „ново паганство" Немаца опасно за мир у Европи и читавом свету. Ближе види: Б. Бешлин, „Немачка католичка штампа у Војводини и њен спор са националсоцијалистима 1935–1941. године", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 59–60, 1999, 107–123.

[1518] Политика нацификације немачке мањине била је јасно изражена током великих манифестација одржаних 28. и 29. маја у Апатину и Лазареву, у част прославе „немачког дана". На скупу у Апатину присуствовало је око 20.000 људи, на бини за говорнике била је истакнута парола „Верност, крв и тло" (Treue, Blut und Boden); М. Антоловић, *Немачка мањина у Војводини* (*1918–1941*), *друштва и политика*, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2017, 152.

[1519] Види: М. Ристовић, *Немачки Нови поредак и југоисточна Европа 1940/41–1944/45. Планови о будућности и пракса*, Београд 1991.

Румунска странка

Румуни су чинили значајан део популације у Банату и, заједно са Србима[1520] су били изложени политичкој и националистичкој претенциозности Аустро-Угарске монархије. Завршетком ратних операција, у време примирја дошло је до суочавања српског и румунског државног и националног интереса на простору Баната. Историјско право Срба на Банат уз Бачку, у то време, трудио се истраживачки утемељено да сведочи Јован Радоњић у поменутој брошури *Срби у Угарској* из 1915. Упркос томе што је Радоњић писао о „српском карактеру Баната",[1521] подела је била неминовна, али је спремност на компромис била врло упитна. Народна управа формирана на Великој народној скупштини, у чијем раду Румуни нису учествовали, предлагала је да средиште Војводине (Баната, Бачке и Барање) буде Темишвар. Град је већински насељавало становништво румунске националности, али су у околним насељима већински били и Срби. С обзиром на то да су и Румунија и Србија биле савезничке државе и да су припадале победничком табору, њихово разграничење захтевало је виши ниво толеранције и међусобног разумевања уз избегавање наметљивости. У великој мери до тога је дошло услед брака румунске принцезе Марије Хоенцолерн, ћерке румунског краља Фердинанда и престолонаследника Александра Карађорђевића. Разграничење је успешно остварено, а након тога, у Банату је остало „четрдесетак насеља у којима је живело румунско становништво."[1522] Срби су Румуне, све до средине XIX века називали Власима, „да би тек од времена Револуције 1848 – 49. почели да их називају Романима, односно – касније, Румунима, иако је појам Влах био спорадично коришћен још једно одређено време."[1523] Исте године када

[1520] О везама Срба и Румуна на овим просторима погледати и: Љ. Церовић, *Срби у Румунији: од раног средњег века до данашњег времена*, Матица српска, Нови Сад 1997; *Radovi Simpozijuma o srpsko (jugoslovensko)-rumunskim odnosima*, Libertatea, Pančevo 1971; М. Милин, *Вековима заједно: (из историје српско-румунских односа)*, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1995; М. Милин, *Срби из Румуније и румунско-југословенски односи*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2004; M. Vanku, *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Stručna knjiga, Beograd 2005.

[1521] М. Самарџић, „Нова прошлост за нове теорије. Конституисање наратива о континуитету српске прошлости Војводине 1914–1941", *Историја и интерпретација, тумачи и тумачења војвођанске прошлости*, уредник М. Самарџић, Филозофски факултет, Нови Сад 2020, 121–183, 133.

[1522] Г. Попи, „Румуни у југословенском Банату између два рата (1918–1941)", *Истраживања*, Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад 1976, 3–12; Г. Попи, „Формирање развој и деловање Румунске странке (1923–1929)", *Истраживања*, бр. 3, Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад 1974.

[1523] М. Маран, „Румуни у Банату. Особеност идентитета", *Зборник радова Етнографског*

је разграничење завршено 1923. године била је основана Румунска странка. Њена намера је била да очува национални идентитет Румуна кроз политичку коректност са владајућим странкама[1524] привржeним краљу Александру Карађорђевићу, румунском зету. Осим тога, развоју политичког одређења кроз „подстицање националног ентузијазма"[1525] доприносила су бројна културна, пре свих музичка друштва Румуна стварана у амбијенту фолклорне и етничке традиције. Атмосфери изузетне лојалности доприносили су и више него коректни и савезнички билатерални односи југословенске и румунске краљевине остварени у савезу „Мала антанта."[1526] Јачање нацизма и фашизма, постепено је реметило хармонију односа у Савезу и претило је да доведе до разилажења. Стога су ревидирани односи у Савезу у намери да се толеришу појединачне акције држава чланица.[1527] Међудржавни односи утицали су и на политичке одлуке Румунске странке. Њена подршка владајућим круговима била је условљена добрим билатералним односима суседних држава. Почетком 1938, краљ Карол II је у Румунији завео личну диктатуру. Због све напетије геополитичке ситуације у Европи, дошло је до потписивања тајног протокола о продужетку конвенције југословенско-румунског савеза склопљеног још 1921. године. Током лета 1940, Румунија је морала да се одрекне Бесарабије и северне Буковине у корист СССР-а, Трансилваније у корист Мађарске и Добруџе у корист Бугарске. Суочен са огромним незадовољством румунског народа краљ Карол II је септембра 1940. године предао владу у руке генерала Јона Антонескуа, а затим је абдицирао. Краљева диктатура је замењена војно-фашистичком диктатуром, а Антонеску је 25. новембра 1940. године потписао приступ Румуније Тројном пакту.[1528] То је био додатни притисак на доношење одлуке Краљевине Југославије о односу са Немачком.

института САНУ – Културна прожимања: *антрополошке перспективе*, Зборник 28, Београд 2013, 229–238, 230.

[1524] „Радикали са својих 108 посланика могли су да рачунају на сигурну подршку посланика Џемијета, Немачке, Српске и Румунске странке..."; Н. Поповић, „Српске парламентарне странке у Краљевини СХС 1918–1929", *Историја 20. века*, бр. 2, 84–108.

[1525] М. Маран, А. Ђурић-Миловановић, „Културна удружења Румуна у Војводини", *Етнолошко-антрополошке свеске*, 24, 13, 69–84, 75.

[1526] Види: М. Ванку, *Мала Антанта* 1920–1938, Титово Ужице 1969.

[1527] Види: D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, knj. 1, 1933–1936, Vojnoizdavački zavod: Balkanološki institut SANU: Prosveta: Rad, Beograd 1982, 219–245.

[1528] П. Вајагић, „Југословенско-румунски савез између два светска рата (Мала Антанта и Балкански савез)", Рад је у рукопису, припремљен за публиковање.

Прекрајање као епилог

Унутрашњополитичка ситуација у Краљевини Југославији, у којој није постојао основни консензус о националном одређењу и уставном уређењу земље релевантних политичких странака, одавала је слику хаотичног, несређеног, растрзаног, конфузног и рањивог међународног субјекта озбиљно урушеног постојањем сопствених дубоких и непремостивих противуречности. Почетком марта 1941, Бугарска је приступила Тројном пакту и тиме је неутралност Краљевине Југославије била доведена у критичан политички положај. Немачки рајх се граничио, преко Аустрије са Краљевином, у Мађарској и Румунији су већ били сателитски режими Сила осовина. Италија се проширила на Албанију, а неуспешан рат против Грчке који је одатле повела, уз намеру остваривања што ближе копнене подршке Афричком експедиционом корпусу, снажније је анимирао је немачку геополитичку заинтересованост за ове просторе чији централни део заузимала Краљевина Југославија. У таквој врло незавидној ситуацији, готово окружена ратоборним суседима, војнички у великој мери анахрона, Краљевина Југославија, коју је представљао кнез Павле Карађорђевић и Влада Цветковић-Мачек у настојању да очува неутралност, целовитост и избегне рат приступила је 25. марта 1941. године Тројном пакту. Овај чин, премда му није недостајало реалне политичке процене, у српском народу је дочекан као чин издаје и узмицања пред традиционалним непријатељима српског народа и његовог националног и државног интереса оствареног у југословенској монархији. Већ сутрадан, уз снажну подршку Српске православне цркве[1529] биле су организоване демонстрације које су кулминирале масовним одзивом становништва у Београду 27. марта. Ово је искористила група официра предвођена Душаном Симовићем и, уз подршку британске обавештајне службе[1530] изве-

---

[1529] *Априлски рат. Зборник докумената*, Војно-историјски институт, Београд 1987.

[1530] „За све што се збило са Краљевином Југославијом, од мартовских догађаја 1941, преко априлског рата, устанка и све до краја рата, Велика Британија носи велику одговорност.”; К. Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији* (*1941–1945*); Завод за уџбенике, Београд 2009, 2.

ли су државни удар,[1531] сменили Владу и, прогласивши краља Петра Другог пунолетним предали су му власт. Формирана је Влада у којој су учествовали представници свих водећих странака, водећих народа. Она је била „најшира коалиција у Југославији од 1918."[1532]

Без обзира на њихову намеру да убеде Хитлера да се, што се тиче Споразума, није ништа променило, фирер је донео одлуку о војном решењу. Она је добила шифровано име „Директива број 25" и надовезала се на војни план под називом „Марита" који је предвиђао напад на Грчку. Снаге су биле груписане целом дужином граница и добиле су наређење о енергичном и добро синхронизованом нападу који је требао да онемогући оснивање некаквог новог Солунског фронта или гериле. Захваљујући и обавештењима од немачке заједнице у Југославији, Вермахт је био врло добро упознат, укључујући и детаље са ратним распоредом Југословенске војске. Имајући виду и друштвену кризу коју политика, странчарење и националистичка претенциозност нису могли да обуздају, већ су доприносили њеном недогледу, Хитлер, добро упућен у прилике[1533] је с правом рачунао на сигуран успех свог подухвата. То није могла да спречи ни чињеница потписивања Пакта о пријатељству и ненападању између СССР-а и Југославије[1534] пар сати уочи почетка напада. У маниру већ демонстрираног „муњевитог рата", за почетак интервенције, психолошки је одабрана недеља и насумично и брутално бомбардовање главног града, упркос томе што је проглашен „отвореним". Уследио је координиран напад копнених моторизованих снага из више праваца према Београду, преко Војводине, потом у правцу Загреб–Сарајево и, из Бугарске у правцу Скопља у намери да пресече комуникацију са Солуном и тиме онемогући садејство непријатељских држава. Италијани су наступали из Албаније и далматинског приобаља. Док је напад још увек трајао и урушавала се заједничка држава, 10. априла 1941. проглашена је Независна Држава Хрватска, а националистичка острашћеност, упорно потискивана политичким понудама сарадње како српске грађанске опозиције, тако и власти, у међуратном периоду, претила је да обесмисли југословенску државну сарадњу народа уплетених у тај пројекат. Такав историјски утисак тешко је

[1531] „Пуч је био више спонтана емотивна реакција него припремана завера."; С. Павловић, *Србија историја иза имена*, Клио, Београд 2004, 171.

[1532] *Исто*.

[1533] Остало је забележено да је Хитлер, анализирајући борбену способност Краљевине Југославије напоменуо: „Треба рачунати са тим да ће при нападу Хрвати ступити на нашу страну."; К. Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији* (*1941–1945*); Завод за уџбенике, Београд 2009, 11.

[1534] В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије*, Народна књига, Београд, Партизанска књига, Љубљана–Београд, Победа, Подгорица 1984, 540.

могла да помути и чињеница да се Влатко Мачек, иначе актуелни члан Владе Душана Симовића, није придружио усташком покрету у изградњи државе, премда је позвао на лојалност и одлучио се на „политику чекања" која није благонаклоно прихваћена од режима новоформиране државе, али се, као и он надала коначној самосталној националној држави Хрвата коју оптерећује српски фактор. Рат је завршен 17. априла 1941. године потписивањем „Одредбе о извршењу примирја" што је у пракси представљало безусловну капитулацију Југословенске војске. Са правне тачке гледишта овај документ није био обавезујући посебно што су га потписали заробљени официр генерал Радивоје Јанковић и Александар Цинцар Марковић, а што је било једно од упоришта рада Југословенске владе у избеглиштву. Након војног слома уследило је распарчавање југословенске државе. Најпре је територија подељена у две окупационе зоне: Немачку и Италијанску, а подржано је и формирање Независне Државе Хрватске. Простор Војводине је такође прекројен. Срем је прикључен Независној Држави Хрватској, Банат је постао део територије Немачког рајха, а Бачка и Барања су прикључене Хортијевој Мађарској.[1535] Простор Војводине је враћен у неприхватљиву националну и политичку ситуацију за српски народ и зато је допринос у ратном сукобу, да би обезбедио победу, изнова морао да буде енорман.

Од присаједињења до прекрајања – закључна разматрања

Српски народ је у првој половини XX века био на путу замашнијег остварења процеса националног уједињења и државног развоја. Интереси Краљевине Србије међутим, били су велика претња империјалистичким претензијама пре свих, Аустро-Угарске монархије на Балкану. Све већа напетост у међусобним односима иницирана и аустроугарском анексијом Босне и Херцеговине 1908, потом и успесима Краљевине Србије у Балканским ратовима али и подршком Монархије преурађеном оснивању националне албанске државе довели су до кулминације неповерења и жеље за милитаристичким обрачуном, а чије је суздржавање ишчекивало погодан тренутак. Срби са простора Војводине су делили судбину сународника у Аустро-Угарској монархији и били изложени политици националистичке

[1535] Видети: Ј. Мирнић, „Денационализаторска политика мађарског окупатора у југословенским земљама 1941." *Годишњак Филозофскоī факултета у Новом Саду*, бр. 10, 1967, 143–153; Ј. Мирнић, „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи. Мађарска окупација југословенских земаља" *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 1963, бр. 35, 5–62.

асимилације, гашењем црквено-школске аутономије и одлучног идентитетског спутавања. У таквим околностима српска интелектуална елита која је мотивисала и своје политичке представнике трудила се да свој идентитет очува и развија, неговањем националних културних образаца и образовним напредовањем. Последица тога био је процес стварања нових вредности националног израза Срба које су уважавале неговање епистемологије, односно непрестаног стицања нових знања и искорака из ксенофобије саможивих заблуда у правцу космополитизма који је оплемењивао српску грађанску мисао. У том процесу, супротно увреженом о стигматизацији традиционалних поставки српског идентитета остваривао се процес пуноће прожимања постојећег са налетом модерног које је, кроз стваралачке изразе понудила нова генерација врло угледних српских интелектуалаца. Свакако да су најзначајнији међу њима били Лаза Костић, Исидора Секулић, Тихомир Остојић, Васа Стајић, Милан Кашанин, Алекса Ивић, Душан Поповић. У том смислу они су били подржаваоци, али и креативна допуна идентичног процеса националног реализма који се одвијао у Краљевини Србији, а чију окосницу су чинили интелектуалци окупљени око *Српскої књижевної гласника* и његовог уредника Јована Скерлића. Најистакнутији међу њима били су и Слободан Јовановић, Јован Цвијић, браћа Поповић и др.

Рефлексија ових идеја у политичком наративу српских странака у Војводини била је подстицајна за проналажење начина да се изрази национални интерес и очува идентитет упркос политичком притиску мађарске политичке нације и страначке манипулације приликом избора у местима где живи српски народ. Притисак режимских странака Угарске на сарадњу, принудио је српске странке: Радикалну и Либералну, да се прилагоде тиме што су улазили у савез са њима, упркос томе што оне нису имале разумевања за српски национални идентитет. Последица тога било је помало несретно, а више проблематично организован суживот са једне стране, учешћа представника српских странака у органе локалне власти која потискује национални израз са, с друге стране амбицијом да се на народним манифестацијама истиче величина српске историје са честом сценографијом херуизације. Ухваћени у овом процепу и присиљени на кохабитацију, представници српске политичке елите у Војводини су сва своја надања у национално ослобођење усмерили према Краљевини Србији при чему су бројни били спремни да се прикључе борби за национално ослобођење, мада је било и оних који су од тога одустали тражећи свој животни пут у асимилацији. Укидање српске црквено-школске аутономије 1912, без обзира на то којим циљем демократских начела био образложен, суштински је значио националну, културну и верску дискриминацију и тиме је био чин супротан од оног за који се издавао. У таквим околностима национални и државнички

успеси Краљевине Србије, код Срба у Монархији били су јединствена нада у којој је сновиђење нестајало пред реалном визијом уједињења. Сарајевски атентат је постао непосредни, дуго очекивани, могуће и логистички подржан повод да се крене у обрачун са неподобним „српским елементом". При том су на удару били и Срби, грађани Монархије, а што се врло илустративно видело из антисрпске фобије која је, наредних месец дана одјекивала насељима државе, посебно попримајући фрустрациони облик мржње код јужнословенских народа. Тиме је идеја о заједништву, до тада скромно присутна, плански демонтирана уз наду да ће словенско братоубилаштво у наступајућем рату у потпуности да је искорени.

Почетак ратних операција и увођење ратних закона у потпуности су онемогућили национални израз. И поред показане лојалности створен је утисак да су Срби нестабилни елемент којем не треба веровати. Већина политичких представника Срба као и бројни интелектуалци су били интернирани и држани под строгом контролом власти. У мешовитим срединама напетост међу становништвом је била велика и одисала је неповерењем надајући се повољним вестима са фронта. Мобилисани војници Монархије, српске националности били су изложени притиску сталног потврђивања лојалности. Мерама репресије били су подложни готово сви Срби са простора Војводине, али је најтеже било Сремцима и то након продора војске Краљевине Србије и њихове подршке. Одмазда је, према сведочењу била врло свирепа, али су касније она потискивана зарад заједништва. Услед оваквог односа стално је растао број Срба који су дезертирали из војске Монархије и одлазили у заробљеништво. Један број њих, инспирисан српском националном идејом постали су војници Српске добровољачке дивизије у Русији са надом да ће се придружити сународницима у борби за ослобођење. Непресушном надом да ће њихов неподношљив положај у Монархији бити превладан, подстицан је ратни пут Краљевине Србије. Обележен успесима, али и неуспесима који су и надилазили границе издржљивости, овај пут остао је истрајан у намери да борба за слободу нема алтернативу. Међутим, политички програм који је требао да осмисли епохално жртвовање наилазио је на бројне изазове услед упорне намере да се оствари кроз идеју југословенског заједништва. Различити приступи који су најчешће из полемике прерастали у отворено неразумевање националистичких интереса, били су највећа претња ратним циљевима Краљевине Србије. Приступ српске и хрватске политичке елите југословенској идеји био је упозоравајуће различит. Југословенство Срба, иако обележено бројним нијансама, било је јединствено у централистичкој визији заједничке државе под монархом који је чврсто контролисао стварање и развој државе у не баш наклоњеним међународним приликама. Подршку овом политичком процесу дали су

бројни српски интелектуалци тумачећи југословенску идеју као циљ српске национално-ослободилачке борбе од 1804. године. Идеје о југословенству код представника хрватске политичке елите, без обзира на то да ли су они били у саставу Југословенског одбора или су били заступници у институцијама Аустро-Угарске монархије, биле су сведене на тумачење да су оне историјски актуелно средство на путу према националној слободи и државној самосталности. Подршци хрватских интелектуалаца југословенској визији недостајала је чврстина уверења и бројност. Српски народ, политички представници и интелектуалци са простора Војводине били јединствени у подршци ратних циљева Краљевине Србије и то упркос покушају нове мађарске владе да понеке придобије за своје интересе нудећи им примамљиве положаје. Улазак војске Краљевине Србије на простор Војводине, у новембру 1918, био је праћен оснивањем народних одбора који су имали задатак да остваре национално уједињење. На Великој народној скупштини која је организована 25. новембра 1918. године, акламативно је био прихваћен предлог Јаше Томића да се Банат, Бачка и Барања присаједине Краљевини Србији, јер је она представљала најдиректније остварење тековине Српског Војводства. Идеја о уједињењу преко Националног већа Словенаца, Хрвата и Срба из Загреба није заживела, али је трансмисија њених политичких погледа о Војводини била присутна и у међуратном периоду. Органи Велике скупштине, Народни савет и Народна управа били су, почетком марта 1919. године демисионирани. За тих неколико месеци постојања Управа је одрадила бројне административне послове који су били велики допринос успешној транзицији Војводине у нову југословенску државу. Пре него што је угашена, Велика скупштина је одредила двадесет и пет представника из Војводине за Привремено народно представништво које је требало да буде институционална подршка изборима за Уставотворну скупштину као и за њено конституисање.

Избор представника је изнова показао политичко неслагање демократа и радикала, јер нису могли да се сложе око избора војвођанских представника. То је учињено тек када су демократе одлучили да одустану од учешћа у избору. Конституисање Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је био најзначајнији чин демократског формирања државе. Скупштински дом је рефлектовао напету страначку ситуацију оптерећену и дијаметрално супротним виђењем уставног уређења државе и њене административне организације. Најдубља подела била је национална и њу није могла да превазиђе ни амбиција наднационалног страначког удруживања, чему су се истински надале демократе. На простору Војводине најбоље организована и најбројнија странка били су радикали. Они су се сјединили са Народном радикалном странком из Краљевине Србије и прихватили су

програм централизма и самоуправног организовања државе. Премда је иницијатива Стојана Протића о покрајинској организацији у којој је препозната и Војводина, била изузетно добро прихваћена од једног дела војвођанских радикала, превладало је становиште централистичке владавине с обзиром на рањивост младе државе. У вези са националним питањем, радикали су били на позицији југословенске заједнице три блиска народа Срба, Хрвата и Словенаца који држе до свог идентитета.

Јаша Томић као најистакнутији представник војвођанских радикала је, након националног уједињења, све чешће критиковао политичке потезе који су ниподаштавали специфичност Војводине, јер је нису разумели. Пореска политика у којој су бројни подаци сведочили о великом оптерећењу становништва Војводине, иако је почивала на разумевању платежне неспособности разорених крајева, никада није била у потпуности прихваћена од војвођанских радикала, већ је била критикована њена осионост и малверзацијска бахатост. Друга успешна странка на простору Војводине била је Демократска странка. Иако је постојала иницијатива, ова странка у предратној Јужној Угарској никада није била конституисана и организационо разрађена. Међутим, њене присталице били су угледни српски интелектуалци попут Тихомира Остојића и Васе Стајића. Интересантна је политичка биографија Јована Јоце Лалошевића који је био њихов предратни сарадник, али се у југословенској држави приближио ставовима јединственог Српства односно радикала и био њихов најкреативнији представник у међуратној историји Војводине. Демократска странка настала је доста необично за страначку традицију ових простора. Она се формирала иницијативом представника руководстава који су се залагали за демократске принципе. Договором Самосталне демократске странке са простора некадашње Хрватске у оквиру Дунавске монархије, Демократске странке из Краљевине Србије и уз пристанак демократа из Војводине, али и других делова земље формирана је Југословенска демократска странка. Попут радикала и она је инсистирала на централистичком државном уређењу које је државу чувало од свих слабости. За разлику од радикала, демократе су у вези са националним питањем сматрали југословенско јединство као национални идентитет у којем етничка припадност становништва Србима, Хрватима и Словенцима постепено нестаје. Остварена на идеалистичком полету заједништва, странка се сусрела са озбиљним проблемима приликом територијалног организовања. Тада је до изражаја дошао недостатак подршке народа која и оснива странку својим активни учешћем, а неповерљив је према страначким државним пројектима. Унутрашње тензије у тој странци убрзо су довеле до размимоилажења које је поделило станку на два дела: самосталце које је предводио Светозар Прибићевић и демократе уз Љубу Давидовића. Убрзо

су самосталци одбацили централизам и у сарадњи са Хрватском сељачком странком Стјепана Радића, прихватили идеју федерализма као начин организовање сложене државе каква је била Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Ова подела се појавила и код демократа у Војводини. Упорнији у препознавању војвођанске посебности били су самосталци које је предводио Дуда Бошковић. Кључна питања која су доминантно заокупљала политичку пажњу представника из Војводине била су: питање аграрне реформе, добровољачко питање и њихова колонизација, однос према мањинама и пореска политика. Појављивала су се и друга као што је проблем наводњавања, одбране од поплава и подземних вода, каналске инфраструктуре али, иако изузетно важна она нису имала државну тежину. Држава је желела да испоштује испољен патриотизам бројних добровољаца али и, да том приликом реши питање слабе насељености Јужних Словена у деловима Војводине, нарочито у Банату и Бачкој. У вези с тим, организована је аграрна реформа чији је циљ био расподела земље добровољцима и беземљашима. Тај „вишак земље" стваран је од општинске земље, исушивањем пустара, али и одузимањем од крупних власника. Плашећи се утицаја Октобарске револуције и социјалних немира, владе Краљевине СХС су реформу спроводиле углавном стихијски и популистички. На тај начин су желеле да прикажу своју одговорност и изазову додатну популарност у народу. Бројни упућенији стручњаци су упозоравали на краткотрајан повољан учинак ове реформе са стратешки лошим последицама на привреду Војводине и читаве земље. Ова политичка неслагања око начина одвијања реформе довела су и до првог истицања пароле „Војводина Војвођанима" од стране Буњевачко-шокачке странке. И она се убрзо, због неслагања у вези с тим колико снажно инсистирање на томе треба да буде, као и због националног идентитета поделила у три струје. Однос према националним мањинама, Немцима и Мађарима кретао се од политичке дискредитације до амбиције њиховог укључивања у сопствене редове. Мађари и Немци су радије оснивали своје странке и уз подршку културних организација су тежили да утичу на политички живот земље. Словаци су преко своје странке, најчешће били уз владајуће странке и подржавали су југословенску државу и због добрих односа са њиховом матичном државом.

Убиство у скупштини 1928. године довело је до успостављања диктатуре краља Александра Карађорђевића. Забрањен је рад странака, што је због анархије и хаоса политичког живота, у првом тренутку оцењено као неопходан чин одбране државе. Краљ је међутим, намеравао да консолидује државу у супротном правцу од страначких очекивања. Октроисаним уставом у земљи је био укинут парламентаризам, а формирана је Југословенска народно-сељачка демократија као општедржавна и једина странка. Краљ је

намеравао да спроведе националну унификацију преко пројекта „интегралног југословенства". На простору Војводине активности у овом правцу су биле врло јасно видљиве о чему сведоче бројни скупови и страначке активности. Уложена енергија, уз помоћ државног апарат показивала је резултате. Уверен у успех сопствене визије, краљ је омогућио постепено оживљавање страначког живота. Водеће српске грађанске странке су се покренуле. У Војводини се то рефлектовало кроз Сомборску, а потом и Новосадску резолуцију, прва средином, а друга крајем 1932. године. Надовезујући се једна на другу, ове резолуције су значиле обнову страначког живота и тражиле обнову парламентаризма. Састанци на којима су донесене, представљали су хетероген страначки интерес који је утицао да текст Резолуције буде начелно опредељен упркос бројним идејама које су се јављале. Реаговања српских страначких врхова су се слагала са идејом обнове парламентаризма, али су била против наглашавања политичке самосталности Војводине. С друге стране, Влатко Мачек и прваци Хрватске сељачке странке су идеју о Војвођанској странци доживљавали као могућност да се уситни јединство српског политичког корпуса и прилика да се Буњевци и Шокци приклоне хрватском политичком корпусу. На тај начин би се идеја о Војводини свела на федерализацију српске националне идеје која би истовремено омогућила и централизацију хрватске националне идеје. Овај поглед представљао је националистичку претенциозност која је спутавала грађанску идеју, а конструкт „војвођански родољуб и српски патриота" постављала у релацију супротстављеног и неодрживог. Страначко искуство српске политичке елите у југословенској држави, посебно у време југословенског идеализма краља Александра Карађорђевића толерисало је дисперзију политичке мисли и поред уверења да је могла да наруши национално јединство. Уместо њих реаговали су интелектуалци тако да је остао забележен апел, њих приближно осамдесетак чији је углед био неупитан, а забринутост да српска национална идеја остварена кроз Српско Војводство у Дунавској монархији, са идејом о Војводини у српском националном пројекту – Југославији, буде злоупотребљена за национално слабљење. Недовољно развијено демократско друштво, неуспео покушај напуштања сигурности националне луке, подозривост и конзервативни наратив који је у идејама краља Александра једино био обазрив према монарху као институцији, утицали су да грађански карактер Сомборске и Новосадске резолуције, уколико га је због страначке привржености уопште и било, буде онемогућен или сведен на малобројну урбану подршку. Од такве подршке се није одмакло ни касније у време општинских избора 1936, када су активности Војвођанског фронта или покрета биле врло амбициозне.

Убиством краља Александра нестаје једина заштита његове визије „интегралног југословенства" и на новоорганизованим изборима дошло је до ренесансе националних интереса обликованих у политичке ставове који се, сада још неко време, само декларативно, нису одрицали југословенства. Нова политичка странка Југословенска радикална заједница Милана Стојадиновића имала је велику популарност у Војводини. Ова популарност није била поремећена ни покушајем стварања Војвођанског покрета или фронта који је, упркос одређеним симпатијама највиши политички домет имао на општинским изборима али и тада са скромним изборним резултатима. Немогућност да овај покрет прерасте у странку озбиљно је спутавала његову популарност, јер нико од учесника у Војвођанском покрету није био спреман да жртвује своју постојећу страначку припадност и дефинитивно се посвети афирмацији Покрета. Тако је овај покрет био заправо недовољно успешан политички амалгам са нејасним, често и унутар себе опречним захтевима, премда су имали упориште у озбиљним државним пропустима на простору Војводине, али на које су упозоравале и друге, како опозиционо оријентисане, тако и владајуће странке.

Подршка Југословенској радикалној заједници је била подстакнута задовољством аграрног становништва са предлогом председника Владе да њихова задужења, настала услед погубних последица велике економске кризе, буду отписана. Стојадиновић је, осим тога задао снажан ударац српским грађанским странкама тиме што је велики број њиховог кадра и присталица привукао на своју страну. То је најочигледније било са члановима Радикалне странке којој је и сам припадао. Све бољи односи које је Стојадиновић остварио са Италијом и Немачком утицали су на њихово ускраћивање подршке екстремистима из земље, а који су и извршили атентат на краља. Сви ови потези утицали су да Стојадиновић постане прилично самоуверен и непопустљив у решавању српско-хрватских односа као најсложеније питање опстанка државе. У ситуацији све очигледније геополитичке напетости и урушавања Версајског мировног поретка, Стојадиновићев заокрет према реваншистички расположеним силама био је хазардерски потез који је морао да рачуна на одговор присталица традиционалног савезништва. Осим тога, склоност према страначкој театралности и униформисаној иконографији све више су од Стојадиновића чинили политичког лидера претеће властољубивости. Ипак, његов успех је зависио од изборног рејтинга, а он је био уздрман неуспехом ратификације Конкордата са Ватиканом којег је он фаворизовао као изванредан дипломатски потез. С друге стране опозиционе странке су се, пред озбиљном претњом ујединиле, остављајући иза себе и крупније неспоразуме. Ову инерцију покушали су да подрже и страначки лидери из Војводине, али је њихов изборни неуспех говорио о великом

поверењу у Југословенску радикалну заједницу. Ипак, на државном нивоу, успех Стојадиновића против Удружене опозиције чији је носилац листе био Влатко Мачек, био је минималан упркос супротним тврдњама Милана Стојадиновића. Његов приступ решавању унутрашњополитичких противуречности је замењен доласком Драгише Цветковића и јасним сигналом кнеза намесника Павла Карађорђевића да је спреман на договор са Хрватима. Преговори Драгише Цветковића и Влатка Мачека – који је окренуо леђа коалиционим партнерима из Удружене опозиције, према сведочењу били су врло комплексни и тешко је било замислити да их воде политичари из исте државе. И простор Војводине је био разматран, а у опцији су биле и подела територије и јасно разграничење Срба и Хрвата.

Договор је постигнут у освит новог светског рата и био је резултат исфорсираног компромиса којим је мало ко био задовољан. Споразумом је било предвиђено да се на југословенској територији, административно анационално подељеној, формира национална творевина: Бановина Хрватска. Реакција Срба било је оснивање Српског културног клуба и мото: „Јако Српство у јакој Југославији". У Војводини је била све видљивија национална приврженост странака и одлучност Срба, да је неприхватљива њена подела. У сенци овог националног ринга, расла је самоувереност Немаца који су све више били под утицајем нацистичких погледа Рајха. Мађари, изузев понеких из Војвођанског покрета, су се и даље трудили да нађу заједнички језик са владајућим естаблишментом и све до уочи рата су били присталице идеје да буду мост обнављања добросуседских односа између Мађарске и Краљевине Југославије. Хортијевим савезништвом са Хитлером апетити су били окренути у смеру поништења Тријанонског мировног уговора. Неуспех са потписивањем Тројног пакта, државни удар, затим Априлски рат и слом Краљевине Југославије, довели су до поделе њене територије. Војводина је одсечена од остатка Српства, а апетити национализма других, били су задовољени.

Био је то и крај југословенске Краљевине и завршетак Монархије у српском историјском искуству. Личност која ју је обележила био је краљ Александар Карађорђевић. Његова улога у конституисању државе била је велика. Идеје и политичке визије за које се он залагао, уз одлучност очувања Монархије, биле су важан фактор приликом креирања ставова српских странака, али и страначког живота других народа југословенске државе. Подржавање или критику краљеве политике прихватили су готово сви политички актери. То је допринело поспешивању наде да је политичка воља народа видљива и да су екстремни приступи који су негирали државу били сведени на мање револуционарне групе чија ратоборност није смела да се потцењује. И на простору Војводине је уважаван ауторитет краља као

симбола државе коју су прихватили надајући се њеном развоју који се није суздржавао од намере да преиспитује и уставно уређење и перспективу националних интереса. Слом државе суочио је ове просторе са новом амбицијом обновљене националистичке претенциозности којој је српска национална идеја била препрека у остварењу мегаломанских интереса. Отуд толика жртва српског народа, још једна у кратком временском периоду, која је захтевала решење. Пораз острашћености био је српски национални циљ вишегодишње борбе у којој су и становници Војводине дали свој допринос. Временом, током борбе, идеолошка припадност је постала одлучујући избор који је определио будућност државе и контекст политичког деловања.

A visszacsatolástól az átalakításig – záró megállapítások

A szerb nép a XX század első felében a nemzeti egyesülés és az államfejlesztés folyamatának lényeges megvalósítása felé haladt. A Szerb Királyság érdekei viszont komoly fenyegetést jelentettek az imperialista pretenziókkal szemben, mindenekelőtt a balkáni Osztrák-Magyar Monarchia esetén. A kölcsönös kapcsolatokban kialakuló egyre nagyobb feszültség Bosznia és Hercegovina Osztrák-Magyar annektálását eredményezte 1908-ban, majd a Szerb Királyság sikereivel a Balkán-háború idején, és a monarchia albán nemzeti állam korai létrehozásának támogatásával a bizalmatlanság tetőfokához és a militarista leszámolás iránti vágyhoz vezetett, amely visszafogottan várt a megfelelő pillanatra. A szerbek Vajdaság területéről az Osztrák-Magyar Monarchiában honfitársaik sorsán osztozkodtak, valamint a nacionalista asszimiláció politikájával, az egyházi-iskolai autonómia beszüntetésével, és a határozott identitás korlátozással. Ilyen körülmények között a szerb intellektuális elit, amely saját politikai képviselőit is motiválta arra törekedett, hogy saját identitását megóvja és fejlessze a nemzeti kulturális minták ápolásával és az oktatás előrehaladásával. Ennek eredményeképp a Szerb nemzetazonosság kifejezése új értéket kap, amely tiszteletben tartotta az episztemiológia ápolását, ahogyan az új tudás folyamatos elsajátítását is kilépve a xenofóbia önző téveszméiből a kozmopolitizmus irányába, amely a szerb lakosság polgárok gondolkodását nemesebbé tette.

Ebben a folyamatban, ellenben a szerb identitásról felállított hagyományosan sértő megbélyegzéssel, létrejött a modern permeációja a meglévőbe, amelyet a szerb értelmiség igen befolyásos új generációja nyújtott alkotói kifejezések ré-

vén. Köztük a legfontosabb szerepet Laza Kostić, Isidora Sekulić, Tihomir Ostojić, Vasa Stajić, Milan Kašanin, Aleksa Ivić, Dušan Popović játszották. Ennek értelmében ők voltak a Szerb Királyság területén végbemenő nemzeti realizmus identikus folyamatának támogatói és egyben kreatív kiegészítői is, amelynek alappilléreit a Szerb Szépirodalmi közlöny és annak szerkesztője, Jovan Skerlić köré összegyűlt értelmiség alkotta. Köztük a legjelentősebb szerepet Slobodan Jovanović, Jovan Cvijić, a Popović fivérek és mások játszották.

Ezen ötletek tükröződése a vajdasági szerb pártok narratívájában ösztönző volt a nemzeti érdek kifejezésének módjainak megtalálása iránt, és az iránt, hogy az identitás megőrzésre kerüljön a magyar politikai nemzet politikai nyomása és a szerb lakosságot felölelő településen történő pártok manipulációja ellenére. A magyar rezsim pártok nyomása arra kényszerítette a szerb pártokat, hogy működjenek együtt: a Radikális és Liberális pártot, hogy azáltal alkalmazkodjanak, hogy szövetséget kötnek, annak ellenére, hogy nem voltak megértőek a szerb nemzeti identitás felé. Ez kissé szerencsétlen következményt vont maga után, és egyrészt még nagyobb gondot jelentett a problémásan szervezett együttélés, a szerb pártok részvétele a helyi kormány szerveiben, amely elnyomta a nemzeti önkifejezést a másrészről ambícióval, hogy a nemzeti eseményeken kifejezésre kerüljön a szerb történelem nagyszerűsége a heroizálás gyakori szcenográfiájával. Ezen résben fennakadva és együttélésre kényszerítve, a szerb politikai elit képviselői Vajdaságban az összes tudásukat a Szerb Királyság nemzeti felszabadítására irányították, amely során sokan készen álltak arra, hogy harcoljanak a nemzeti felszabadulásért, bár voltak olyanok is, akik elálltak ettől az asszimilációban keresve életútjukat. A szerb egyházi-iskolai autonómia beszüntetése 1912-ben, függetlenül attól, hogy milyen demokratikus alapelv céljával volt az magyarázva, alapvetően nemzeti, kulturális és vallási megkülönböztetést jelentett és ezzel ellentmondásos volt azzal, amelynek céljából kiadásra került. Ilyen körülmények között, a Szerb Királyság nemzeti és állami sikerei a szerbeknél a Monarchiában egyedi reményt jelentettek, amelyekben az álmodozás megszűnt az egyesítés reális jövőképe előtt. A Szarajevói merénylet egy közvetlen, régóta várt, talán logisztikai tekintetben támogatott indíték volt arra, hogy az alkalmatlan „szerb elemmel" leszámolást kezdeményezzenek. Mindeközben a szerbek, a Monarchia lakosai voltak a frontvonalon, ezt pedig igencsak szemléltethető volt az anti-szerb fóbiával, amely az elkövetkezendő egy hónapban visszhangot kapott az ország településein, különös frusztrációs gyűlölet formáját öltve a délszláv népek köreiben. Így a közösség ötlete, amely addig is szerényen volt jelen, tervszerű demonstrálásra került azon reménnyel, hogy a szlovén testvérgyilkosság a fellépő háborúban teljes mértékben felszámolásra kerüljön.

A háborús műveletek kezdete és a háborús törvények bevezetése teljes mértékben ellehetetlenítette a nemzeti kifejeződést. A lojalitás kimutatása mellett is a szerbek azt a benyomást keltették, hogy egy olyan elem, amelynek nem kell hinni.

A szerbek politikai képviselőinek nagy része, valamint számos értelmiségi internálva lettek, és a kormány szigorú ellenőrzése alatt voltak tartva. Vegyes környezetben a lakosság közötti feszültség nagy volt és bizalmatlanságot sugárzott, abban reménykedtek, hogy a frontról kedvező hírek érkeznek majd. A Monarchia mobilizált, szerb nemzetiségű katonái a lojalitás folyamatos igazolásának nyomása alatt álltak. A Vajdaság területén szinte minden szerb represszió intézkedéseknek volt kitéve, de a Szerémségi lakosoknak volt a legnehezebb, mégpedig azt követően, hogy a Szerb Királyság katonái behatoltak támogatásukra. A bosszú, a tanúskodások alapján igencsak kegyetlen volt, de később azokat elnyomták az összetartozás érdekében. Ennek a hozzáállásnak köszönhetően a Monarchia hadseregétől dezertáló és fogságba vonuló szerbek száma folyamatosan növekedett. Egyesek közülük a szerb nemzeti ötlettel megihletbe a Szerb önkéntes divízió katonáivá váltak Oroszországban annak reményében, hogy csatlakozzanak honfitársaikhoz a felszabadítás iránti harcban. A Szerb Királyság útját a háború felé azon kimeríthetetlen remény ösztönözte, hogy a Monarchiában az elviselhetetlen helyzetük áthidalásra kerül. Sikerekkel és kitartást meghaladó kudarcokkal jelölve ez a szándék kitartó maradt abban, hogy a szabadság iránti harc esetén nincs alternatíva. Ellenben, a politikai program, amelynek epochiális áldozatot kellett volna kidolgoznia, számos kihívással szembesült azon kitartó szándéka mellett, hogy a jugoszláv összetartozás ötletén keresztül valósuljon meg. A különböző megközelítések, amelyek legtöbbször az ellentmondásból nyílt félreértésekké nőtték ki magukat, a legnagyobb veszélyt jelentették a Szerb Királyság háborús céljait tekintve. A szerb és horvát politikai elit hozzáállása a jugoszláv ötlethez figyelmeztetően eltért egymástól. A szerbek jugoszlávsága, függetlenül attól, hogy számos nüanszszal volt jelölve, egyedülálló volt a közös ország centralista jövőképét tekintve, egy olyan uralkodó vezetése alatt, amely szilárdan ellenőrizte az ország létrehozását és fejlődését kedvezőtlen nemzetközi körülmények között. Számos szerb értelmiség támogatta ezt a politikai folyamatot azáltal, hogy a jugoszláv ötletet az 1804-től kezdődő szerb nemzeti felszabadítási harcok céljaként tekintették. A jugoszlávság ötlete a horvát politikai elit köreiben, függetlenül attól, hogy a Jugoszláv Bizottság tagjai, vagy az Osztrák-Magyar Monarchia intézményeiben képviselők voltak, arra voltak levezetve, hogy történelmileg aktuális eszközt jelentenek a nemzeti szabadság és az állam függetlensége útján. A horvát értelmiség jugoszláv jövőképének támogatása esetén hiányzott a hit szilárdsága és a létszám. A szerb nemzet, a politikai képviselők és az értelmiség Vajdaság területéről egyedülálló módon támogatta a Szerb Királyság háborús céljait dacolva az új magyar kormány kezdeményezésével, hogy csábító pozíciókat kínálva egyeseket saját érdekeihez megszerezzen.

A Szerb Királyság katonáinak Vajdaság területére hatolását, 1918. novemberében nemzeti bizottságok megalapítása követte, amelyek feladata az volt, hogy

nemzeti egyesülést érjenek el. Az 1918. november 25-én megszervezett Nagy Nemzetgyűlésen Jaša Tomić javaslata közfelkiáltással lett elfogadva, hogy Bánát, Bácska és Baranya összecsatolásra kerüljön a Szerb Királysággal mert ez képviselte a szerb vajdaság örökségének legközvetlenebb megvalósulását. A zágrábi Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa általi egyesítés gondolata nem lépett életbe, de azok politikai meglátásai a Vajdaságról tovább adódtak és jelen voltak a háborúközi időszakban is.

A Nagy Közgyűlés, Nemzeti tanács és a Nemzeti igazgatás szervei 1919. március elején lemondtak. Néhány hónapos fennállása során az Igazgatás számos adminisztrációs ügyletet vitt végbe, amely jelentősen hozzájárult Vajdaság sikeres átállásához az új Jugoszláv országra. Mielőtt beszüntették, a Nagy Közgyűlés huszonöt képviselőt határozott meg Vajdaságból Ideiglenes nemzeti képviselet céljából, amelynek intézményes támogatást kellett volna nyújtani az Alkotmányhozó közgyűlés választásain, és annak megalakításában is.

A képviselők megválasztása ismételten a demokraták és a radikálisok egyet nem értését mutatta, mert nem tudtak dűlőre jutni a vajdasági képviselők megválasztását illetően. Ez már csak akkor valósult meg, amikor a demokraták úgy döntöttek, hogy lemondanak a választásokon való részvételükről.

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság Alkotmányhozó Közgyűlésének megalapítása volt az állam demokratikus kialakulásának legjelentősebb cselekedete. A Képviselőház reflektálta azon feszült párthelyzetet, amely az államberendezés és az adminisztratív szervezés tekintetében teljesen ellentétes nézetekkel volt megterhelve. A legmélyebb megosztottság nemzeti volt, és azt nem tudta áthidalni a nemzetek feletti pártegyesülés ambíciója sem, amelyben legőszintébben a demokraták reménykedtek. Vajdaság területén a legjobban szervezett és legnagyobb létszámmal rendelkező párt a radikálisok voltak. Ők a Szerb Királyság Nemzeti radikális pártjával egyesültek és elfogadták a centralizmus programját és az állam önkormányzati szervezetét. Noha Stojan Protić tartományi szervezetével kapcsolatos kezdeményezését, amelyben Vajdaság felismerésre került, igencsak pozitívan fogadta a radikálisok egy része, a centralista uralom nézőpontja győzedelmeskedett, tekintettel a fiatal ország sérülékenységére. A nemzeti kérdést illetően a radikálisok a három, identitásukhoz ragaszkodó nemzet, a szerb, a horvát és a szlovén jugoszláv közösségének pozícióján voltak.

Jaša Tomić, a vajdasági radikalizmus legkimagaslóbb képviselőjeként, a nemzeti egyesülést követően, mind gyakrabban kritizálta azon politikai lépéseket, melyek érvénytelenítették Vajdaság egyediségét, olyanoknál akik azt nem értették meg. Az adópolitika, melynél számos adat bizonyította Vajdaság lakosságának magas szintű terheltségét, habár a lesújtott vidékek fizetésképtelenségének tudomásul vételén is alapult, soha nem került teljességében elfogadásra a vajdasági szélsőségesek részéről, sokkal inkább kritizálták korcsosságát és rosszindulatú

arroganciáját. A másik sikeres párt Vajdaság területén, a Demokrata párt volt. Habár létezett kezdeményezés, ez a párt a háború előtti Dél-Magyarországon soha nem alakult meg és szervezetileg soha nem került kidolgozásra. Továbbá, tagjai olyan tekintélyes szerb értelmiségiek voltak, mint Tihomir Ostojić és Vasa Stajić. Érdekes Jovan Joca Lalošević politikai önéletrajza, aki az ő háború előtti együttműködőjük volt, azonban a jugoszláv államban, az egységes szerb nemzet álláspontjaihoz közelített, illetve a szélsőségesekhez, és azok legkreatívabb képviselője volt Vajdság, a két háború közötti történetében. A Demokrata párt meglehetősen rendkívüli módon jött létre, a környezet pártjainak hagyományaihoz viszonyítva. A vezetés azon képviselőinek kezdeményezésével alakult meg, akik a demokratikus elvek mellett köteleződtek el. A Dunai monarchia Horvát Bánságának területéről származó Önálló demokrata párt, a Szerb Királyságból származó Demokrata párt megegyezésével, és a vajdasági, illetve az ország más részeiről származó demokraták hozzájárulásával, megalakult a Jugoszláv demokrata párt. A szélsőségesekhez hasonlóan, az is központosított állami berendezkedést szorgalmazott, amely az államot védte minden gyengeségtől. A szélsőségesektől eltérően, a demokraták a nemzeti kérdéssel kapcsolatban, a jugoszláv egységek úgy látták, mint nemzeti identitást, melyben a szerb, horvát és szlovén lakosok etnikai identitása fokozatosan eltűnik. Az egység idealisztikus lendületén megvalósulva, a párt komoly problémákkal találkozott a területi szerveződés során. Akkor került kifejeződésre a nép támogatásának hiánya, amely, habár pártot alakít aktív részvételével, azonban bizalmatlan a párt állami projektjeiben. A belső feszültségek abban a pártban nagyon hamar széthúzáshoz vezettek, mely a pártot két részre osztotta: Önállókra, akiket Svetozar Pribićević vezetett, és demokratákra, akiket Ljuba Davidović vezetett. Az önállók ideje korán elvetették a centralizmust, és a Stjepan Radić vezette horvát parasztpárttal együttműködve, elfogadták a federalizmus elképzelését, mint az összetett állam szerveződésének módját, mint amilyen a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság volt. Ez a felosztás megjelent Vajdaságban is a demokraták között. A vajdasági különlegességek felismerésében kitartóbbak voltak a Duda Bošković vezette önállók. A vajdasági képviselők politikai figyelőt döntően foglalkoztatók kulcskérdések a következők voltak: az agrárreform kérdése, az önkéntesek kérdése és azok betelepítése, a kisebbségek iránti viszonyok és az adópolitika. Megjelentek más kérdések is, mint az öntözés problémája, az árvíz és a talajvíz elleni védelem, a csatorna-infrastruktúra, azonban a különös jelentőség ellenére nem bírtak állami jelentőséggel.

Az állam tiszteletben kívánta tartani a számos önkéntes megnyilvánuló hazafiasságát, valamint, hogy egyben meg is oldja a délszlávok alacsony népességét Vajdaság egyes részein, különösen Bánátban és Bácskában. Ezzel kapcsolatban, megszerveződött az agrárreform, melynek célja a földterület felosztása volt az önkéntesek és a földterülettel nem rendelkezők között. Ez a „fennmaradó föld-

terület" községi földterületből jött létre, puszták kiszárítása által, illetve a nagytőkés tulajdonosoktól való eltulajdonítás útján. Az októberi forradalom hatásaitól és társadalmi elégedetlenségtől tartva, az SZHSZ Királyság kormánya a reformot főként spontán és populista módon hajtotta végre. Ily módon kívánták bemutatni felelősségvállalásukat és így kívántak további népszerűséget szerezni a nép körében. Számos beavatottabb szakértő figyelmeztetett ezen reform rövidtávú kedvező hatására, és stratégiai tekintetben rossz hatásaira Vajdaság, és az egész ország gazdaságára való tekintettel. A reform lezajlásának módja körüli, ezen politikai nézeteltérések, a „Vajdaság a Vajdaságiaknak" felkiáltás első kikiáltásáig vezettek, a Bunyevác-sokác párt által. Majd ezután az hamar három áramlatra osztódott, az inszisztálás kellő intenzitására vonatkozó nézeteltérésből eredően, valamint a nemzeti identitás miatt. A nemzeti kisebbségek, a németek és magyarok felé irányuló viszony, a politikai diszkreditálástól, a saját sorokba történő bevonásra irányuló ambíciókig terjedt. A magyarok és a németek inkább saját pártokat alakítottak, és a kulturális szervezetek támogatása mellett, igyekeztek kihatással bírni az ország politikai életére. A szlovákok, saját pártjuk által, leggyakrabban a kormányzó párt mellett álltak és támogatták a jugoszláv államot, az anyaországukkal ápolt jó viszonyok miatt is.

Az 1928-ban történt gyilkosság a Parlamentben, Aleksandar Karađorđević király diktatúrájának létrejöttéhez vezetett. Betiltották a pártok működését, ami az anarchia és a politikai élet káosza miatt, az első pillanatban az állam megvédéséhez szükséges cselekedetként került megítélésre. A királynak szándékában állt konszolidálni az államot, a pártok elvárásaival ellentétben. A fentről meghozott alkotmány által, az országban eltörlésre került a parlamentarizmus, és megalakult a Jugoszláv népi demokrácia, mint az általános állami és egyedüli párt. A királynak továbbá szándékában állt végrehajtania a nemzeti egyesülést az „integrált délszlávság" projekt útján. Vajdaság területén, az ebbe az irányba ható tevékenységek igen jól látszódtak, melyről számos összejövetel és párttevékenység tanúskodik. A befektetett energia, az államapparátus segítségével eredményeket tudott felmutatni. Saját jövőképének sikerében megbizonyosodva, a király lehetővé tette a pártok fokozatos feléledését. A vezető szerb polgári pártok elindultak. Vajdaságban ez a zombori, majd azt követően az újvidéki határozat elfogadásában tükröződik, az elsőt 1932. közepén, a másodikat pedig az év végén fogadták el. Egyik a másikhoz kapcsolódva, ezen határozatok a pártok életének megújulását jelentették, és a parlamentarizmus megújhodását kérték. A gyűlések, melyeken megszülettek, igen heterogén pártérdeket tükröztek, amely kihatással volt arra, hogy a Határozat szövege, számos felmerülő elképzeléssel ellentétesen kerüljön megfogalmazásra. A szerb politikai elit reakciói egyeztek a parlamentarizmus feltámasztásának elképzelésével, azonban ellenkeztek Vajdaság politikai önállóságának hangoztatásával. Másrészt, Vlatko Maček és a Horvát parasztpárt úttörői, a Vajdasági párt

elképzelését, a szerb politikai korpusz felaprításának lehetőségeként, és a bunyevácok és sokácok, horvát politikai korpuszhoz történő átvezetésének lehetőségeként élték meg. Ily módon, a Vajdaságra vonatkozó elképzelés, a szerb nemzeti elképzelés föderalizációjára lett volna levezetve, amely egyidejűleg lehetővé tenné a horvát nemzeti elképzelés centralizációját is. Ez a felfogás, nemzeti elbizakodottságot jelentett, mely akadályozta a polgári elképzelést, a „vajdasági hazafi és szerb patrióta" konstrukciót pedig tarthatatlan és ellenséges relációba helyezte. A jugoszláv államban a szerb politikai elit párt tapasztalata, különösen Aleksandar Karađorđević király jugoszláv idealizmusának idején, tolerálta a politikai gondolkodás diszperzióját, annak meggyőződése mellett is, hogy az ronthatja a nemzeti egységet. Helyettük, az értelmiségiek reagáltak úgy, hogy a fellebbezés feljegyezve maradt, közülük közel nyolcvan, melyek tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt, az aggodalom pedig az volt, hogy a szerb nemzeti elképzelést, amely megvalósult a Dunai monarchiában a Szerb Vajdaság útján, a szerb nemzeti projektben – Jugoszláviában elhelyezkedő Vajdaságra vonatkozó elképzeléssel, majd a nemzet elgyengítésére használják fel. A nem elegendően kifejlődött demokratikus társadalom, a nemzet kikötője biztonságának elhagyásának sikertelen próbálkozása, a gyanakvás és a konzervatív narratíva, amely Aleksandar király elképzeléseiben egyedül az uralkodó, mint intézmény felé volt óvatos, azt eredményezték, hogy a zombori és az újvidéki határozat polgári karakterét, amennyiben az a pártbéli elkötelezettség miatt egyáltalán létezett, ellehetetlenítette vagy polgári támogatását alacsony számra csökkentette. Ez a támogatás nem került elutasításra később sem, az 1936-os községi választások idején sem, amikor a Vajdasági front vagy mozgalom tevékenységei igen ambíciózusak voltak.

Aleksandar király meggyilkolásával, eltűnik az „integrális délszlávság" jövőképének egyetlen védelme is, és az újonnan megszervezett választásokon, a politikai álláspontokba megfogalmazott nemzeti érdekek reneszánszára került sor, melyek akkor még egy ideig, csak deklaratív módon, nem mondtak le a délszlávságról. Az új politikai párt, a Milan Stojadinović vezette Jugoszláv radikális közösség nagy népszerűséget élvezett Vajdaságban. Ez a népszerűség nem remegett meg a Vajdasági mozgalom vagy front létrejöttével sem, amely bizonyos szimpátiák ellenére, a legmagasabb politikai eredményt a községi választásokon érte el, ám akkor is szerény választási eredmények mellett. Ezen mozgalom, párttá fejlődésének képtelensége, komolyan akadályozta népszerűségét, mert a Vajdasági mozgalom tagjai közül senki sem állt készen arra, hogy feladja saját pártbéli hovatartozását és döntően elköteleződjön a Mozgalom érvényesülése mellett. Ily módon ez a mozgalom valójában sikertelen politikai erő volt, homályos, gyakran saját magán belül is ellentétes elvárásokkal, ugyan támogatást élveztek komoly állami mulasztások miatt Vajdaság területén, azonban azokra más, ellenzéki és kormányzó pártok is egyáltalán figyelmeztettek.

A Jugoszláv radikális közösség támogatása a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság elégedettségével volt ösztönözve a Kormányfő azon ajánlatával, hogy a nagy gazdasági krízis során létrejött veszteséges következmények során létrejött kötelezettségeik leírásra kerüljenek. Stojadinović ezen kívül erős ütést adott a szerb polgárpártoknak azzal, hogy a kádereinek és szimpatizánsaik javarészét saját oldalára állította. A legnyilvánvalóbban ez a Radikális párt tagjaival történt, amelyhez jómaga is tartozott. Stojadinović egyre jobb kapcsolatot hozott létre Olaszországgal és Németországgal, és kihatással volt azon szélsőségesek támogatásának megtagadására az országban, amelyek merényletet követtek el a király ellen. Ezen lépések kihatással voltak arra, hogy Stojadinović magabiztos és szigorú legyen a szerb-horvát kapcsolatok megoldásában, amely az ország fennmaradásának legösszetettebb kérdését jelentette. Az egyre nyilvánvalóbb geopolitikai feszültség és a Versailles-i Békerendelet összeomlása esetén, Stojadinović revansiszta erők elleni fordulása hazárdjáték volt, amely során számolnia kellett azzal, hogy erre a hagyományos szövetség támogatói válaszolni fognak. Ezen kívül, a pártbéli teatralitás és az egységes ikonográfia iránti hajlam Stojadinovićból egyre inkább hatalméhes fenyegető politikai vezetőt formált. Ennek ellenére, a sikere a választási rangsorolástól függött, őt pedig megrázta a konkordátum ratifikálásának sikertelensége Vatikánnal, amelyet ő kiváló diplomáciai lépésként favorizált. Másrészről az ellenzéki pártok a komoly fenyegetés előtt egyesültek, nagyobb egyet nem értéseket is háttérbe szorítva. A vajdasági pártvezetők szintén megpróbálták támogatni ezt az inerciát, de választási kudarcuk a Jugoszláv radikális közösség iránti nagy bizalomról szólott. Ennek ellenére, állami szinten, Stojadinović sikere az Egyesült ellenzék ellen, melynek listavezetője Vlatko Maček volt minimális volt Milan Stojadinović ellentétes állításaival ellentétben. A belpolitikai ellentmondások megoldásához való megközelítése Dragiša Cvetković érkezésével lett leváltva, ahogyan Pavle Karađorđević fejedelem-kormányzó egyértelmű jelzésével, hogy készen áll a megállapodásra a horvátokkal. A Dragiša Cvetković és Vlatko Maček közötti tárgyalások – aki hátat fordított a koalíciós partnereknek az Egyesült ellenzékből, az állítások szerint igencsak összetettek voltak és nehéz volt elképzelni, hogy azokat ugyanazon államhoz tartozó politikusok vezetik. Vajdaság területe is fontolóra került, és a területfelosztás, valamint a szerbek és horvátok pontos elhatárolása is lehetséges opció volt.

A megállapodás az újabb világháború hajnalán született meg, és kevesek elégedettségét szolgáló kényszerített kompromisszum eredménye volt. A megállapodással előrelátásra került az, hogy a jugoszláv területen, amely adminisztratív tekintetben anacionálisan került felosztásra, a következő nemzeti alkotás született: a horvát bánság. A szerbek erre úgy reagáltak, hogy megalapították a Szerb Kulturális Klubot és a következő mottót: „Erős szerbség az erős Jugoszláviában". Vajdaságban egyre inkább látható volt a pártok nemzeti elkötelezettsége és a szerbek ha-

tározottsága, hogy felosztása elfogadhatatlan. Ezen nemzeti ring árnyékában nőtt a németek önbizalma, amelyek egyre inkább a Birodalom náci nézeteinek hatása alatt voltak. A magyarok, egyeseket kivéve a Vajdasági mozgalomból, továbbra is igyekeztek közös nevezőre jutni a kormányzó intézményekkel és egészen a háborúig támogatták azon elképzelést, hogy hídként szolgáljanak a Magyarország és a Jugoszláv Királyság közötti jószomszédi kapcsolatok helyreállításában. Horthy és Hitler közötti szövetséggel az érdekek a Trianoni Békeszerződés megsemmisítésének irányába fordultak. A Hármas Szövetség aláírásának sikertelensége, a puccs, valamint az Áprilisi háború és a Jugoszláv Királyság összeomlása annak területének felosztásához vezetett. Vajdaságot leválasztották a szerbség fennmaradó részéről, így mások nacionalizmusa kielégülést mutatott.

Ez volt a Jugoszláv Királyság vége, és a Monarchia vége a szerb történelmi tapasztalatok során. Aleksandar Karađorđević király volt annak megbélyegzője. Az állam felépítésében való szerepe nagy volt. Azon ötletek és politikai jövőképek, amelyeket támogatott, a monarchia megóvása iránti elhatározása során fontos szerepet játszott a szerb pártok véleményalkotásában, és a jugoszláv állam más nemzeteinek pártéletében is. A király politikájának támogatását és kritikáját elfogadta szinten minden politikai szereplő. Ez hozzájárult azon remény ösztönzéséhez, hogy a nép politikai akarata látható, és hogy a szélsőséges hozzáállások, amelyek megtagadták az államot kisebb forradalmi csoportokra redukálódtak, amelyeknek harciassága nem volt alábecsülendő. Vajdaság területén is elismert volt a király autoritása az ország szimbólumaként, amelyet elfogadtak annak fejlődése reményében, amely nem tartózkodott az alkotmányos rend és a nemzeti érdekek perspektívájának megvizsgálásától. Az állam összeomlása ezeket a területeket a megújult nacionalista felfuvalkodottság új ambíciójával szembesítette, amely esetén a megalomán érdekek megvalósítása során a szerb nemzeti ötlet akadályt jelentett. Honnan ered ez a rendkívül nagy áldozathozatal a szerb nemzet esetén, még egy rövid időtartamon belül, mert fennállása során lévő nyugtalanság megoldást keresett. Ezen lelkesedés kudarca a szerb nemzeti cél több éves harca volt, amelyhez Vajdaság lakosai hozzájárulásukat adták. Idővel, a harc során, az ideológiai hovatartozás lett a döntő választás, amely az ország jövőjét és a politikai cselekvés kontextusát határozta meg.

Von Einverleibung bis zur Umgestaltung – abschließende Betrachtungen

Das serbische Volk war in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts auf dem Weg zu einer folgenreichen Verwirklichung des Prozesses der nationalen Vereinigung und der staatlichen Entwicklung. Die Interessen des Königreichs Serbien stellten jedoch eine große Bedrohung für die imperialistischen Prätensionen dar, vor allem für die Österreichisch-ungarische Monarchie auf dem Balkan. Die wachsenden Spannungen in den gegenseitigen Beziehungen, die durch die österreichisch-ungarische Annexion von Bosnien und Herzegowina im Jahr 1908, die Erfolge des Königreichs Serbien in den Balkankriegen, aber auch die Unterstützung der Monarchie für die vorzeitige Errichtung des albanischen Nationalstaates ausgelöst wurden, führten zu einem Höhepunkt an Misstrauen und zu einem Wunsch nach militaristischer Auseinadersetzung, wessen Zurückhaltung nur auf einen passenden Augenblick wartete. Serben aus der Vojvodina teilten das Schicksal ihrer Landsleute in der Österreichisch-ungarischen Monarchie und waren der Politik der nationalistischen Assimilation, der Beseitigung der Kirchen- und Schulautonomie und einer entschlossenen Identitätseinschränkung ausgesetzt. Unter diesen Umständen versuchte die serbische intellektuelle Elite, die auch ihre politischen Vertreter motivierte, ihre Identität zu bewahren und zu entwickeln, indem sie nationale kulturelle Muster und Bildungsfortschritte förderte. Die Folge davon war der Prozess der Schaffung neuer Werte des nationalen Ausdrucks der Serben, der die Förderung der Erkenntnistheorie respektierte, bzw. den ständigen Erwerb neuen Wissens und den Ausstieg aus der Fremdenfeindlichkeit egoistischer Wahnvorstellungen in Richtung Kosmopolitismus, der das serbische bürgerliche Denken veredelte. In diesem Prozess wurde entgegen der etablierten Stigmatisierung der traditionellen Rahmenbedingungen der serbischen Identität der Prozess der vollständigen Durchdringung des Bestehenden mit dem Ansturm der Moderne verwirklicht, der durch kreative Äußerungen einer neuen Generation sehr angesehener serbischer Intellektueller angeboten wurde. Die wichtigsten unter ihnen waren zweifellos Laza Kostić, Isidora Sekulić, Tihomir Ostojić, Vasa Stajić, Milan Kašanin, Aleksa Ivić, Dušan Popović. In diesem Sinne waren sie Verfechter, aber auch eine kreative Ergänzung des identischen Prozesses des Nationalrealismus, der im Königreich Serbien stattfand und dessen Rückgrat aus Intellektuellen bestand, die sich um den *Srpski književni glasnik* (Serbischer Literaturbote) und seinen Herausgeber Jovan Skerlić versammelt hatten. Die prominentesten unter ihnen waren Slobodan Jovanović, Jovan Cvijić, die Brüder Popović und andere.

Die Reflexion dieser Ideen in dem politischen Narrativ der serbischen Partei-

en in der Vojvodina war anregend, um Wege zu finden, nationales Interesse zum Ausdruck zu bringen und die Identität trotz des politischen Drucks der ungarischen politischen Nation und der Parteimanipulation bei Wahlen an Orten, an denen das serbische Volk lebt, zu bewahren.

Der Druck der ungarischen Regimeparteien für eine Zusammenarbeit zwang die serbischen Parteien: die Radikale und die Liberale, sich anzupassen, indem sie ein Bündnis mit ihnen eingingen, obwohl sie kein Verständnis für die serbische nationale Identität hatten. Die Folge davon war ein etwas unglückliches, jedoch vielmehr problematisch organisiertes Zusammenleben einerseits, die Teilnahme von Vertretern serbischer Parteien an lokalen Regierungsstellen, die den nationalen Ausdruck unterdrückt, andererseits das Bestreben, die Größe der serbischen Geschichte durch häufige Szenografie des Heldentums hervorzuheben. In diesem Riss gefangen und zum Zusammenleben gezwungen, richteten die Vertreter der serbischen politischen Elite in der Vojvodina alle ihre Hoffnungen auf eine nationale Befreiung auf das Königreich Serbien, und viele waren bereit, sich dem Kampf für die nationale Befreiung anzuschließen, obwohl es auch diejenigen gab, die dies aufgaben, auf der Suche nach ihrem Lebensweg in der Assimilation. Die Abschaffung der serbischen Kirchen- und Schulautonomie im Jahr 1912, ungeachtet des begründeten Ziels der demokratischen Prinzipien, war im Wesentlichen eine nationale, kulturelle und religiöse Diskriminierung und somit ein Akt, der gegenteilig von dem war, dafür sie sich ausgegeben hat. Unter diesen Umständen waren die nationalen und staatlichen Erfolge des Königreichs Serbien unter den Serben in der Monarchie die einzige Hoffnung, in der der Traum vor der wirklichen Vision der Vereinigung verschwand. Das Attentat in Sarajevo wurde ein unmittelbarer, lang erwarteter, möglicherweise logistisch unterstützter Anlaß, eine Abrechnung mit dem ungeeigneten „serbischen Element" zu beginnen. Zur gleichen Zeit wurden auch Serben, Bürger der Monarchie, angegriffen, was sehr anschaulich aus der antiserbischen Phobie hervorgeht, die im nächsten Monat in den Siedlungen des Staates nachhallte und insbesondere eine frustrierende Form des Hasses gegenüber den südslawischen Völkern annahm. So wurde die Idee der Gemeinsamkeit, die ohnehin auch bis dahin nur bescheiden präsent war, systematisch abgebaut, in der Hoffnung, dass der slawische Brudermord im kommenden Krieg sie vollständig ausrotten würde.

Der Beginn von Kriegsoperationen und die Einführung von Kriegsgesetzen verhinderten eine nationale Meinungsäußerung vollständig. Trotz der gezeigten Loyalität entstand der Eindruck, dass die Serben ein instabiles Element sind, dem man nicht trauen darf. Die meisten serbischen politischen Vertreter sowie zahlreiche Intellektuelle wurden interniert und unter strenger staatlicher Kontrolle gehalten. In den gemischten Umgebungen war die Spannung unter der Bevölkerung groß und strahlte Misstrauen aus, in der Hoffnung auf positive Nachrichten

von der Front. Die mobilisierten Soldaten der Monarchie, die serbischer Nationalität waren, waren dem Druck ständiger Loyalitätsbekundungen ausgesetzt. Fast alle Serben aus dem Gebiet der Vojvodina waren Repressionsmaßnahmen ausgesetzt, aber am schwierigsten war es für die Bevölkerung Syrmiens, und zwar nach dem Eindringen der Armee des Königreichs Serbien und ihrer Unterstützung. Nach den Zeugenaussagen war die Rache sehr grausam, aber später wurde sie um der Gemeinsamkeit willen unterdrückt. Aufgrund dieser Haltung nahm die Zahl der Serben, die aus der Armee der Monarchie desertierten und in Gefangenschaft gingen, ständig zu. Einige von ihnen wurden, inspiriert von der serbischen Nationalidee, Soldaten der Serbischen Freiwilligendivision in Russland, in der Hoffnung, sich mit ihren Landsleuten im Befreiungskampf zu vereinen. Mit der unerschöpflichen Hoffnung, dass ihre unerträgliche Stellung in der Monarchie überwunden werden würde, wurde der Kriegspfad des Königreichs Serbien ermutigt. Geprägt von Erfolgen, aber auch von Misserfolgen, die die Grenzen der Ausdauer überschritten, blieb er diesmal hartnäckig in seiner Absicht, dass der Kampf für die Freiheit keine Alternative hat. Das politische Programm, das das epochale Opfer konzipieren sollte, stieß jedoch aufgrund der beharrlichen Absicht, es durch die Idee der jugoslawischen Einheit zu verwirklichen, auf zahlreiche Herausforderungen. Die unterschiedlichen Ansätze, die meist aus der Kontroverse in ein offenes Missverständnis nationalistischer Interessen wuchsen, stellten die größte Bedrohung für die Kriegsziele des Königreichs Serbien dar. Die Herangehensweise der serbischen und kroatischen politischen Eliten an die jugoslawische Idee war warnend unterschiedlich. Der Jugoslawismus der Serben war, obwohl von zahlreichen Nuancen geprägt, einzigartig in der zentralistischen Vision eines gemeinsamen Staates unter einem Monarchen, der die Schaffung und Entwicklung des Staates unter nicht so günstigen internationalen Bedingungen fest im Griff hatte. Zahlreiche serbische Intellektuelle unterstützten diesen politischen Prozess und interpretierten die jugoslawische Idee als das Ziel des serbischen nationalen Befreiungskampfes von 1804. Die Vorstellungen des Jugoslawismus unter den Vertretern der kroatischen politischen Elite, unabhängig davon, ob sie dem Jugoslawischen Komitee angehörten oder Vertreter in den Institutionen der österreichisch-ungarischen Monarchie waren, wurden auf die Interpretation reduziert, dass sie ein historisch aktuelles Instrument auf dem Weg zu nationaler Freiheit und staatlicher Unabhängigkeit seien. Der Unterstützung kroatischer Intellektueller für die jugoslawische Vision fehlte es an Überzeugungskraft und an Zahlen. Das serbische Volk, politische Vertreter und Intellektuelle aus dem Gebiet der Vojvodina waren sich einig in der Unterstützung der Kriegsziele des Königreichs Serbien, trotz des Versuchs der neuen ungarischen Regierung, manche für ihre Interessen zu gewinnen, indem sie ihnen attraktive Positionen anbot. Der Eintritt der Armee des Königreichs Serbien in das Gebiet der Vojvodina im

November 1918 war begleitet mit der Gründung von Volksausschüsse, die die Aufgabe hatten, eine nationale Vereinigung zu erreichen. Auf der Großen Volksversammlung, die am 25. November 1918 abgehalten wurde, wurde der Vorschlag von Jaša Tomić, dem Banat, Batschka und der Baranja dem Königreich Serbien beizutreten, angenommen, da dies die direkteste Verwirklichung des serbischen Woiwodschaft war. Die Idee der Vereinigung durch den Nationalrat der Slowenen, Kroaten und Serben aus Zagreb wurde nicht verwirklicht, aber die Vermittlung ihrer politischen Ansichten über die Vojvodina war auch in der Zwischenkriegszeit präsent. Die Organe der Großen Versammlung, der Volksrat und die Volksverwaltung wurden anfangs März 1919 entlassen. Während dieser wenigen Monate ihres Bestehens führte die Verwaltung zahlreiche Verwaltungsaufgaben aus, die einen großen Beitrag zum erfolgreichen Übergang der Vojvodina in den neuen jugoslawischen Staat leisteten. Vor ihrer Löschung ernannte die Große Versammlung fünfundzwanzig Vertreter aus der Vojvodina für den provisorischen Nationalvertretungskörper, die eine institutionelle Unterstützung für die Wahlen zur Verfassunggebenden Versammlung sowie für ihre Verfassung darstellen sollte.

Die Wahl der Vertreter zeigte eine wiederholte politische Uneinigkeit zwischen den Demokraten und den Radikalen, weil sie sich nicht auf die Wahl der Vertreter der Vojvodina einigen konnten. Dies wurde erst dann vollbracht, als die Demokraten beschlossen, ihre Teilnahme an den Wahlen aufzugeben. Die Konstituierung der Verfassunggebende Versammlung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen war der wichtigste Akt der demokratischen Staatsbildung. Die Nationalversammlung spiegelte die angespannte Parteisituation wider, die durch diametral entgegengesetzte Ansichten über die Verfassungsordnung des Staates und seiner Verwaltungsorganisation belastet war. Die tiefste Spaltung war national und konnte nicht einmal durch den Ehrgeiz einer supranationalen Parteivereinigung überwunden werden, auf die die Demokraten eigentlich gehofft hatten. In der Vojvodina waren die Radikalen die am besten organisierte und zahlreichste Partei. Sie schlossen sich mit der Radikale Volkspartei des Königreichs Serbien zusammen und akzeptierten das Programm des Zentralismus und der selbstverwalteten Organisation des Staates. Obwohl die Initiative von Stojan Protić zu einer Provinzorganisation, in der die Vojvodina anerkannt wurde, von einem Teil der Radikalen der Vojvodina äußerst gut angenommen wurde, setzte sich in Anbetracht auf die der Verwundbarkeit des jungen Staates der Aspekt der zentralistischen Herrschaft durch. In Bezug auf die nationale Frage befanden sich die Radikalen in der Position der jugoslawischen Gemeinschaft von drei nahen Völkern, Serben, Kroaten und Slowenen, die an ihrer Identität festhalten.

Nach der nationalen Einigung kritisierte Jaša Tomić als prominentester Vertreter der Radikalen der Vojvodina zunehmend politische Schritte, die die Beson-

derheit der Vojvodina herabsetzten, weil sie sie nicht verstanden. Die Steuerpolitik, in der zahlreiche Daten die große Belastung der Bevölkerung der Vojvodina belegen, obwohl sie auf dem Verständnis der Insolvenz der zerstörten Gebiete beruht, wurde von den Radikalen der Vojvodina nie vollständig akzeptiert, aber ihre Selbstherrlichkeit und böswillige Zügellosigkeit wurden kritisiert. Die zweite erfolgreiche Partei in der Vojvodina war die Demokratische Partei. Obwohl es eine Initiative gab, wurde diese Partei in Südungarn vor dem Krieg nie konstituiert und organisiert. Ihre Anhänger waren jedoch prominente serbische Intellektuelle wie Tihomir Ostojić und Vasa Stajić. Interessant ist die politische Biographie von Jovan Joca Lalošević, der ihr Mitarbeiter in der Vorkriegszeit war, jedoch näherte er sich im jugoslawischen Staat den Ansichten eines vereinten Serbiens, d.h. den Radikalen und war ihr kreativster Vertreter in der Zwischenkriegsgeschichte der Vojvodina. Die Demokratische Partei entstand ziemlich ungewöhnlich im Verhältnis zur Parteitradition dieses Gebiets. Sie wurde auf Initiative von Führungsvertretern gebildet, die sich für demokratische Prinzipien einsetzten. Die jugoslawische Demokratische Partei wurde durch die Vereinbarung der Unabhängigen Demokratischen Partei aus dem Gebiet der kroatischen Banschaft der Donaumonarchie, der Demokratischen Partei aus dem Königreich Serbien und mit Zustimmung der Demokraten aus der Vojvodina und anderen Teilen des Landes gegründet. Wie die Radikalen bestand sie auf einem zentralistischen Staatssystem, das den Staat vor allen Schwächen schützte. Im Gegensatz zu den Radikalen sahen die Demokraten die jugoslawische Einheit als nationale Identität in Bezug auf die nationale Frage, in der die ethnische Zugehörigkeit der Bevölkerung von Serben, Kroaten und Slowenen allmählich verschwand. Auf der Grundlage des idealistischen Aufschwungs der Gemeinsamkeit verwirklicht, stieß die Partei während der territorialen Organisation auf ernsthafte Probleme. Zu dieser Zeit trat der Mangel an Unterstützung des Volkes in den Vordergrund, der die Partei mit ihrer aktiven Beteiligung gründete, wobei es gegenüber den staatlichen Projekten der Partei misstrauisch war. Interne Spannungen in dieser Partei führten bald zu Meinungsverschiedenheiten, die sie in zwei Teile teilten: die Unabhängigen, angeführt von Svetozar Pribićević, und die Demokraten, zusammen mit Ljubomir Davidović. Die Unabhängigen lehnten den Zentralismus bald ab und akzeptierten in Zusammenarbeit mit der kroatischen Bauernpartei von Stjepan Radić die Idee des Föderalismus, als Mittel zur Organisation eines komplexen Staates wie des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen. Diese Teilung trat auch unter den Demokraten in der Vojvodina auf. Beharrlicher im Hinblick auf die Erkennung der Besonderheit der Vojvodina waren die Unabhängigen, angeführt von Duda Bošković. Die entscheidenden Fragen, die vor allem die politische Aufmerksamkeit der Vertreter der Vojvodina beschäftigten, waren: die Frage der Agrarreform, die Frage der Freiwilligentätigkeit und ihrer Koloniali-

sierung, die Haltung gegenüber nationalen Minderheiten sowie die Steuerpolitik. Es gab auch andere, wie z. B. das Problem der Bewässerung, des Hochwasser- und Grundwasserschutzes und der Kanalinfrastruktur, aber, obwohl sie äußerst wichtig waren, hatten sie kein nationales Gewicht. Der Staat wollte den Patriotismus zahlreicher Freiwilliger respektieren, aber auch das Problem der geringen Bevölkerung der Südslawen in Teilen der Vojvodina, insbesondere im Banat und in der Batschka, lösen. In diesem Zusammenhang wurde eine Agrarreform organisiert, deren Ziel es war, Land an Freiwillige und Landlose zu verteilen. Dieser „Überschuss an Land" wurde aus dem Gemeindeland geschaffen, indem Ödland entwässert wurde, aber auch indem es großen Eigentümern weggenommen wurde. Aus Angst vor dem Einfluss der Oktoberrevolution und sozialer Unruhen, führten die Regierungen des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen die Reform hauptsächlich spontan und populistisch durch. Auf diese Weise wollten sie ihre Verantwortung zeigen und zusätzliche Popularität unter dem Volk erlangen. Zahlreiche besser informierte Experten warnten vor den kurzfristigen positiven Auswirkungen dieser Reform mit strategisch schlechten Folgen für die Wirtschaft der Vojvodina und des gesamten Landes. Diese politischen Meinungsverschiedenheiten über die Art der Reform führten dazu, dass die Partei Bunjevac-Šokac den Slogan die Vojvodina für die Vojvodiner zum ersten Mal ausrief. Und er teilte sich bald in drei Ströme auf, aufgrund von Meinungsverschiedenheiten darüber, wie stark das Beharren darauf sein sollte, sowie aufgrund der nationalen Identität. Die Haltung gegenüber nationalen Minderheiten, Deutschen und Ungarn, reichte von politischer Diskreditierung bis zur Ambition, sie in ihre eigenen Reihen aufzunehmen. Ungarn und Deutsche zogen es vor, eigene Parteien zu gründen, und versuchten mit Unterstützung kultureller Organisationen, das politische Leben des Landes zu beeinflussen. Die Slowaken standen über ihre eigene Partei normalerweise zu den Regierungsparteien und unterstützten den jugoslawischen Staat aufgrund der guten Beziehungen zu ihrem Heimatland.

Die Ermordung in der Nationalversammlung im Jahr 1928 führte zur Bewerkstelligung der Diktatur von König Aleksandar Karađorđević. Die Arbeit der Parteien wurde verboten, was aufgrund der Anarchie und des Chaos des politischen Lebens zunächst als notwendiger Akt der Verteidigung des Staates angesehen wurde. Der König beabsichtigte jedoch, den Staat in entgegengesetzter Richtung zu den Erwartungen der Partei zu konsolidieren. Die erlassene Verfassung hob den Parlamentarismus im Land auf und die „Jugoslawische Volks- und Bauerndemokratie" wurde als landesweite und einzige Partei gegründet. Der König beabsichtigte, die nationale Vereinigung durch das Projekt des „integralen Jugoslawismus" durchzuführen. In der Vojvodina waren die Aktivitäten in dieser Richtung sehr deutlich sichtbar, wie zahlreiche Versammlungen und Parteiaktivitäten belegten. Die investierte Energie zeigte mit Hilfe des Staatsapparats Ergebnisse.

Der König war vom Erfolg seiner eigenen Vision überzeugt und ermöglichte es, das Parteileben schrittweise wiederzubeleben. Führende serbische Bürgerparteien kamen in Gang. In der Vojvodina spiegelte sich dies in der Sombor- und dann in der Novi Sad-Resolution wider, die erste in der Mitte und die zweite Ende 1932. Aufeinander aufbauend, bedeuteten diese Resolutionen die Erneuerung des Parteilebens und forderten die Erneuerung des Parlamentarismus. Die Sitzungen, auf denen sie angenommen wurden, spiegelten ein eher heterogenes Parteiinteresse wider, das den Text der zu bestimmenden Entschließung trotz der zahlreichen aufkommenden Ideen im Prinzip beeinflusste. Die Reaktionen der serbischen Parteiführer stimmten mit der Idee einer Erneuerung des Parlamentarismus überein, sprachen sich jedoch gegen die Betonung der politischen Unabhängigkeit der Vojvodina aus. Auf der anderen Seite sahen Vlatko Maček und die Führer der kroatischen Bauernpartei die Idee der Vojvodina-Partei als Gelegenheit, die Einheit des serbischen politischen Korps zu zerschlagen, und als Gelegenheit für Bunjewatzen und Schokatzen, sich dem kroatischen politischen Korps anzuschließen. Auf diese Weise würde die Idee der Vojvodina auf die Föderalisierung der serbischen nationalen Idee reduziert, was gleichzeitig die Zentralisierung der kroatischen nationalen Idee ermöglichen würde. Diese Ansicht stellte eine nationalistische Anmaßung dar, die die bürgerliche Idee behinderte und das Konstrukt „Vojvodiner Vaterlandsfreund und serbischer Patriot" in ein Verhältnis von Gegenübergestelltem und Unhaltbarem stellte. Die Parteierfahrung der serbischen politischen Elite im jugoslawischen Staat, insbesondere in der Zeit des jugoslawischen Idealismus von König Aleksandar Karađorđević, tolerierte die Zerstreuung des politischen Denkens, obwohl sie glaubte, dass dies die nationale Einheit stören könnte. Stattdessen reagierten die Intellektuellen so, dass ein Appell verzeichnet blieb, von etwa achtzig Leuten, wessen Ruf unbestritten war, mit der Befürchtung, dass die serbische nationale Idee, die durch das serbische Herzogtum in der Donaumonarchie verwirklicht wurde, mit der Idee der Vojvodina im serbischen nationalen Projekt - Jugoslawien - für eine nationale Abschwächung missbraucht wird. Eine unterentwickelte demokratische Gesellschaft, ein gescheiterter Versuch, die Sicherheit des nationalen Hafens aufzugeben, ein Misstrauen und eine konservative Erzählung, die nach König Alexanders Vorstellungen nur gegenüber dem Monarchen als Institution vorsichtig waren, beeinflussten den bürgerlichen Charakter der Resolutionen von Sombor und Novi Sad, wenn es ihn überhaupt, aufgrund der Parteizugehörigkeit gegeben hat, in dem Ausmaß, dass er verhindert oder auf eine kleine städtische Unterstützung reduziert wird. Von dieser Unterstützung rückte man auch später, während der Kommunalwahlen von 1936 nicht fort, als die Aktivitäten der Vojvodina-Front oder der Bewegung sehr ehrgeizig waren.

Mit der Ermordung von König Alexander verschwand der einzige Schutz seiner Vision vom „integralen Jugoslawismus", und bei den neu organisierten

Wahlen kam es zu einer Wiedergeburt der nationalen Interessen in Form von politischen Ansichten, die zu diesem Zeitpunkt das Jugoslawien nur deklarativ nicht aufgaben. Die neue politische Partei von Milan Stojadinović, die Jugoslawische Radikale Gemeinschaft, war in der Vojvodina sehr beliebt. Diese Popularität wurde nicht durch den Versuch gestört, die Vojvodina-Bewegung oder -Front zu schaffen, die trotz gewisser Sympathien die höchste politische Reichweite bei den Kommunalwahlen hatte, aber selbst dann mit bescheidenen Wahlergebnissen. Die Unmöglichkeit, dass diese Bewegung zu einer Partei heranwächst, hat ihre Popularität ernsthaft beeinträchtigt, da keiner der Teilnehmer der Vojvodina-Bewegung bereit war, ihre bestehende Parteizugehörigkeit zu opfern und sich definitiv der Affirmation der Bewegung zu widmen. Somit war diese Bewegung in der Tat ein unzureichend erfolgreiches politisches Amalgam mit vagen, oft widersprüchlichen Forderungen, obwohl sie auf schwerwiegenden Staatsversagen in der Vojvodina beruhten, aber vor denen auch andere, sowohl oppositionelle als auch regierende Parteien warnten.

Die Unterstützung der jugoslawischen radikalen Gemeinschaft wurde durch die Zufriedenheit der Agrarbevölkerung mit dem Vorschlag des Premierministers angeregt, ihre Schulden, die durch die katastrophalen Folgen der großen Wirtschaftskrise verursacht wurden, abzuschreiben. Darüber hinaus versetzte Stojadinović den serbischen Bürgerparteien einen schweren Schlag, indem er eine große Anzahl ihrer Kader und Anhänger auf seine Seite zog. Dies war am offensichtlichsten bei den Mitgliedern der Radikalen Partei, zu der er selbst gehörte. Die besseren Beziehungen, die Stojadinović zu Italien und Deutschland pflegte, beeinflussten die Verweigerung der Unterstützung für Extremisten aus dem Land, die auch das Attentat auf den König ausführten. All diese Schritte haben Stojadinović dazu veranlasst, bei der Lösung der serbokroatischen Beziehungen als komplexestes Problem für das Überleben des Staates ziemlich selbstbewusst und kompromisslos zu werden. In einer Situation immer offensichtlicher werdender geopolitischer Spannungen und des Zusammenbruchs der Versailler Friedensordnung war Stojadinovićs Hinwendung zu revanchistischen Kräften ein riskanter Schritt, der auf die Reaktion der Anhänger des traditionellen Bündnisses zählen musste. Darüber hinaus machte die Neigung zur Parteitheatralik und zur uniformierten Ikonographie Stojadinović zunehmend zu einem politischen Führer bedrohlicher Macht. Sein Erfolg hing jedoch von den Wahlstimmen ab, und er war erschüttert darüber, dass er das Konkordat mit dem Vatikan nicht ratifiziert hatte, was er als außerordentlichen diplomatischen Schritt befürwortete. Auf der anderen Seite haben sich die Oppositionsparteien angesichts einer ernsthaften Bedrohung zusammengeschlossen und größere Missverständnisse hinterlassen. Parteiführer aus der Vojvodina versuchten ebenfalls, diese Trägheit zu unterstützen, aber ihr Wahlversagen sprach von großem Vertrauen in die jugoslawische radikale Gemeinschaft. Auf Landesebene war Stojadinovićs Erfolg gegen

die Vereinigte Opposition, angeführt von Vlatko Maček, trotz der gegenteiligen Behauptungen von Milan Stojadinović, minimal. Sein Ansatz zur Lösung interner politischer Widersprüche wurde durch die Ankunft von Dragiša Cvetković und einem klaren Signal des stellvertretenden Prinzen, Pavle Karađorđević, dass er zu einer Einigung mit den Kroaten bereit sei, ersetzt. Die Verhandlungen zwischen Dragiša Cvetković und Vlatko Maček, der den Koalitionspartnern der Vereinigten Opposition den Rücken gekehrt hatte, waren laut Aussage sehr komplex und es war schwer vorstellbar, dass sie von Politikern aus demselben Land geführt wurden. Das Gebiet der Vojvodina wurde ebenfalls in Betracht gezogen, und die Aufteilung des Territoriums und eine klare Abgrenzung von Serben und Kroaten waren ebenfalls eine Option.

Es kam zu einer Einigung, und zwar zu Beginn des neuen Weltkrieges. Das Ergebnis war ein erzwungener Kompromisses, mit dem nur wenige zufrieden waren. Das Abkommen sah die Bildung einer nationalen Schöpfung auf jugoslawischem Gebiet vor, die administrativ und national geteilt war: die Banschaft Kroatien (Banovina Hrvatska). Die Reaktion der Serben war die Gründung eines serbischen Kulturclubs und das Motto: „ein starkes Serbentum in einem starken Jugoslawien". In der Vojvodina wurden das nationale Engagement der Parteien und die Feststellung der Serben, dass ihre Teilung inakzeptabel sei, zunehmend sichtbar. Im Schatten dieses nationalen Rings wuchs das Selbstbewusstsein der Deutschen, die zunehmend von den nationalsozialistischen Ansichten des Reiches beeinflusst wurden. Die Ungarn, mit Ausnahme einiger Mitglieder der Vojvodina-Bewegung, bemühten sich weiterhin um eine gemeinsame Sprache mit dem herrschenden Establishment und unterstützten bis zu Beginn des Krieges die Idee, eine Brücke zur Wiederherstellung der gutnachbarlichen Beziehungen zwischen Ungarn und dem Königreich Jugoslawien zu sein. Mit Horthys Bündnis mit Hitler wurde der Appetit auf die Aufhebung des Friedensvertrags von Trianon gerichtet. Der Misserfolg im Hinblick auf die Unterzeichnung des Dreimächtepakts, der Putsch, der Aprilkrieg und der Zusammenbruch des Königreichs Jugoslawien, führten zu einer Teilung seines Territoriums. Die Vojvodina war vom Rest Serbiens abgeschnitten und der Appetit des Nationalismus anderer war gestillt.

Dies war auch das Ende des jugoslawischen Königreichs und das Ende der Monarchie in der serbischen geschichtlichen Erfahrung. Die Person, die sie kennzeichnete, war König Aleksandar Karađorđević. Er spielte bei der Bildung des Staates eine große Rolle. Die Ideen und politischen Visionen, die er vertrat, sowie die Entschlossenheit, die Monarchie zu bewahren, waren ein wichtiger Faktor für die Ansichten der serbischen Parteien, aber auch für das Parteileben anderer Völker des jugoslawischen Staates. Unterstützung oder Kritik an der Politik des Königs wurde von fast allen politischen Akteuren akzeptiert. Dies förderte die Hoffnung, dass der politische Wille des Volkes sichtbar wurde und dass die extremen

Ansätze, die den Staat leugneten, auf kleinere revolutionäre Gruppen reduziert wurden, deren Kampfbereitschaft nicht unterschätzt werden sollte. Im Gebiet der Vojvodina wurde die Autorität des Königs auch als Symbol des Staates respektiert, das sie in der Hoffnung auf seine Entwicklung akzeptierten, ohne von der Absicht abzusehen, sowohl die verfassungsmäßige Ordnung als auch die Perspektive der nationalen Interessen zu überdenken. Der Zusammenbruch des Staates konfrontierte diese Gebiete mit einem neuen Ehrgeiz erneuerter nationalistischer Anmaßung, für den die serbische nationale Idee ein Hindernis für die Verwirklichung größenwahnsinniger Interessen darstellte. Von daher auch solch ein großes Opfer des serbischen Volkes, ein weiteres innerhalb eines kurzen Zeitraums, weil die Beunruhigung aufgrund seiner Existenz nach einer Lösung suchte. Die Niederlage dieser Inbrunst war das serbische Nationalziel eines langjährigen Kampfes, in dem auch die Bewohner der Vojvodina ihren Beitrag leisteten. Während des Kampfes wurde im Laufe der Zeit die ideologische Zugehörigkeit zur entscheidenden Auswahl, welche die Zukunft des Staates und den Zusammenhang des politischen Handelns bestimmte.

Od pričlenenia po rozdelenie – záverečné úvahy

V prvej polovici 20. storočia srbský národ bol na ceste k rozsiahlejšej realizácii procesu národného zjednocenia, ako i rozvoja štátu. Záujmy Srbského kráľovstva však boli veľkou hrozbou imperialistickým pretenziám, predovšetkým rakúsko-uhorskej monarchie na Balkáne. Rastúce napätie vo vzájomných vzťahoch, iniciované rakúsko-uhorskou anexiou Bosny a Hercegoviny v roku 1908, potom aj úspechmi Srbského kráľovstva v Balkánskych vojnách, ale aj podporou Monarchie predčasnému založeniu albánskeho národného štátu, viedli k vyvrcholeniu nedôvery a túžby po militaristickom zúčtovaní, ktorej zdržanlivosť vyčkávala na vhodný okamih. Srbi z územia Vojvodiny zdieľali osud svojich súkmeňovcov v rakúsko-uhorskej monarchii a boli vystavení politike nacionalistickej asimilácie, zánikom cirkevno-školskej autonómie a rozhodným popieraním identity. Za týchto okolností sa srbská intelektuálna elita, ktorá tiež motivovala svojich politických predstaviteľov, pokúsila zachovať a rozvíjať svoju identitu tým, že podporovala národné kultúrne vzorce a pokrok vo vzdelávaní. Dôsledkom toho bol proces vytvárania nových hodnôt národného prejavu Srbov, ktorý rešpektoval starostlivosť o epistemológiu, respektíve neustálosť získavania nových poznatkov a výkroky z xenofóbie sebastačných klamov smerujúcich v smere kozmopolitizmu, ktorý zušľachťoval srbské občianske myslenie. V tomto procese sa, opačne od

zachodnenej stigmatizácie tradičných tvarov srbskej identity, uskutočňoval proces úplného prelínania existujúceho s náporom moderného, ktorý bol ponúkaný prostredníctvom tvorivých prejavov novej generácie veľmi významných srbských intelektuálov. Medzi najdôležitejšie z nich určite patrili: Laza Kostić, Isidora Sekulić, Tihomir Ostojić, Vasa Stajić, Milan Kašanin, Aleksa Ivić, Dušan Popović. V tomto zmysle boli podporovateľmi, ale tiež tvorivým doplnkom k rovnakému procesu národného realizmu, ktorý sa odohral v Srbskom kráľovstve a ktorého chrbticu tvorili intelektuáli, zhromažďovaní okolo Srbského literárneho hlásnika a jeho redaktora Jovana Skerlića. Najvýznamnejšími z nich boli Slobodan Jovanović, Jovan Cvijić, bratia Popovićovci a ďalší.

Odraz týchto myšlienok v politickom naratíve srbských strán vo Vojvodine bol podnetom na nájdenie spôsobov, ako vyjadriť národný záujem a zachovať identitu napriek politickému nátlaku maďarského politického národa a manipulácii s politickými stranami počas volieb v miestach, kde srbský národ žije. Nátlak politických strán uhorského režimu, na spoluprácu prinútil srbské politické strany: Radikálnu a Liberálnu, aby sa prispôsobili vstupom do aliancie s nimi, napriek tomu, že uvedené strany nemali pochopenie pre srbskú národnú identitu. Dôsledkom bolo trochu nešťastné a problematicky organizované spolunažívanie na jednej strane, účasť predstaviteľov srbských strán v orgánoch miestnej samosprávy, ktorá potláča národné vyjadrenie, na druhej strane, ambíciou, na národných podujatiach zdôrazňovať veľkosť srbskej histórie, s častou scénografiou heroizácie. Zástupcovia srbskej politickej elity vo Vojvodine, chytení v rozkroku a donútení ku kohabitácii, nasmerovali všetky svoje nádeje na národné oslobodenie smerom k Srbskému kráľovstvu, pričom početní boli pripravení pripojiť sa k boju za národné oslobodenie, aj keď boli aj takí, ktorí sa vzdali, hľadajúc svoju životnú cestu v asimilácii. Zrušenie srbskej cirkevno-školskej autonómie v roku 1912, bez ohľadu na odôvodnenosť cieľom demokratických zásad, v podstate znamenalo národnú, kultúrnu a náboženskú diskrimináciu, teda ten akt bol v rozpore s tým ako sa predstavoval verejnosti. Za týchto okolností boli národné a štátne úspechy Srbského kráľovstva, medzi Srbmi v Monarchii, jedinou nádejou, v ktorej rojčenie mizne pred reálnou víziou zjednotenia. Sarajevský atentát sa stal priamym, dlho očakávaným, možno logisticky podporovaným dôvodom na začatie zúčtovania s nevhodným „srbským prvkom". Zároveň boli napadnutí aj Srbi, občania Monarchie, čo bolo veľmi názorne vidno z anti-srbskej fóbie, ktorá sa v budúcom mesiaci odrážala v osadách štátu, najmä keď medzi juhoslovanskými národmi dostávala frustrujúcu podobu nenávisti. Tým bola, myšlienka zjednotenia, aj dovtedy bola skromne prítomná, bola systematicky demontovaná s nádejou, že slovanská bratovraženosť v budúcej vojne bude úplne vykorenená.

Začiatok vojnových operácií a zavedenie vojnových zákonov úplne zabránili národnému vyjadreniu. Napriek preukázanej lojalite vznikol dojem, že Srbi sú

nestabilným prvkom, ktorému by sa nemalo dôverovať. Väčšina srbských politických predstaviteľov a početní intelektuáli boli internovaní a udržiavaní pod prísnou kontrolou vrchností. V zmiešaných prostrediach napätie medzi obyvateľmi bolo veľké a vyvolalo nedôveru v nádeji na priaznivé správy z frontu. Mobilizovaní vojaci Monarchie, srbskej národnosti, boli vystavení tlaku neustáleho potvrdzovania lojality. Takmer všetci Srbi z územia Vojvodiny boli vystavení represívnym opatreniam, najťažšie však bolo obyvateľom Sriemu, najmä po preniknutí armády Srbského kráľovstva a ich podpory. Podľa svedectva, pomsta bola veľmi zúrivá, ale neskôr bola, kvôli zjednoteniu, potlačená. Vďaka tomuto postoju počet Srbov, ktorí dezertovali od vojska Monarchie a odišli do zajatia, neustále rástol. Určitý počet z nich, inšpirovaných srbskou národnou ideou, sa stali vojakmi Srbskej dobrovoľníckej divízie v Rusku a dúfali, že sa pripoja k svojim súmkeňovcom v boji za oslobodenie. S nevysýchajúcou nádejou na prekonanie ich neznesiteľného postavenia v Monarchii, lemovaná bola vojnová cesta Srbského kráľovstva. Ovenčení úspechmi, ale aj poznačení neúspechmi, ktoré presahovali hranice výdrže, Srbi však zostali vytrvalí vo svojom úmysle, že boj za slobodu nemá žiadnu alternatívu. Politický program však, ktorý mal legitimizovať epochálne obete, však čelil mnohým výzvam v dôsledku pretrvávajúceho úmyslu realizovať ho prostredníctvom myšlienky juhoslovanského zjednotenia. Rôzne prístupy, ktoré najčastejšie vyústili z polemík do otvoreného nepochopenia nacionalistických záujmov, boli najväčšou hrozbou pre vojnové ciele Srbského kráľovstva. Prístup srbských a chorvátskych politických elít k juhoslovanskej myšlienke bol varovne odlišný. Juhoslovanstvo Srbov, hoci poznačené mnohými odtieňmi, bolo jedinečné v centralistickej vízii spoločného štátu počas vlády monarcha, ktorý pevne kontroloval tvorbu a vývoj štátu v nepriaznivých medzinárodných podmienkach. Tento politický proces podporovalo množstvo srbských intelektuálov, ktorí interpretovali juhoslovanskú myšlienku ako cieľ srbského národno-oslobodzovacieho boja od roku 1804. Myšlienky juhoslovanstva medzi predstaviteľmi chorvátskej politickej elity, bez ohľadu na to, či boli súčasťou Juhoslovanského výboru alebo boli zástupcami v inštitúciách rakúsko-uhorskej monarchie, sa zredukovali na interpretáciu, že myšlienky juhoslovanstva boli historicky aktuálnym nástrojom na ceste k národnej slobode a štátnej nezávislosti. Podpore chorvátskych intelektuálov, pre juhoslovanskú víziu, chýbala pevnosť presvedčenia a početnosť. Srbský národ, politickí predstavitelia a intelektuáli z územia Vojvodiny, boli jednotní v podpore vojnových cieľov Srbského kráľovstva, napriek snahe novej maďarskej vlády získať podaktorých pre svoje záujmy, ponúknutím atraktívnych pozícií. Vstup vojska Srbského kráľovstva na územie Vojvodiny v novembri 1918 bol sprevádzaný zakladaním národných výborov, ktorých úlohou bolo dosiahnuť národné zjednotenie. Na Veľkom národnom zhromaždení, ktoré sa konalo 25. novembra 1918, bol prijatý návrh Jašu Tomića, aby Banát, Bačka a Baranja boli pričlenené Srbskému kráľovstvu, pretože zhromaždenie predstavovalo najpriamejšiu realizáciu dedičstva Srbského vojvod-

stva. Myšlienka zjednotenia, prostredníctvom Národnej rady Slovincov, Chorvátov a Srbov v Záhrebe sa neuskutočnila, ale v medzivojnovom období existovala aj transmísia jej politických názorov na Vojvodinu. Orgány Veľkého zhromaždenia, Národnej rady a Národnej správy boli demisionované začiatkom marca 1919. Počas tých niekoľkých mesiacov svojej existencie, Správa vykonala početné administratívne úkony, ktoré boli veľkým prínosom k úspešnej tranzície Vojvodiny do nového juhoslovanského štátu. Pred jej zrušením, vymenovalo Veľké zhromaždenie dvadsaťpäť zástupcov z Vojvodiny do Dočasného národného zhromaždenia, ktoré malo predstavovať inštitucionálnu podporu pre voľby do Ústavodarného zhromaždenia, ako aj pre jeho konštituovanie.

Voľba predstaviteľov, opäť, ukázala politickú nezhodu medzi demokratmi a radikálmi, pretože sa nemohli dohodnúť na voľbe vojvodinských predstaviteľov. Zhodli sa až vtedy, keď sa demokrati rozhodli vzdať sa účasti vo voľbách. Konštituovanie Ústavodarného zhromaždenia Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov bola najdôležitejším aktom demokratickej formácie štátu. Zhromaždenie odrážalo napätú situáciu politických strán, zaťaženú diametrálne protichodnými názormi ohľadom ústavného zriadenia štátu a jeho administratívnej organizácie. Najhlbšie rozdelenie bolo národné a nedalo sa to prekonať ani ambíciou nadnárodného združenia politických strán, v ktoré demokrati skutočne verili. Na území Vojvodiny, najorganizovanejšou a najpočetnejšou politickou stranou, boli Radikáli. Zjednotili sa s Národnou radikálnou stranou zo Srbského kráľovstva a prebrali program centralizmu a samosprávnej organizácie štátu. Hoci iniciatíva Stojana Protića, o pokrajinskej organizácii, ktorá sa vzťahovala aj na Vojvodinu, bola niektorými vojvodinskými radikálmi mimoriadne prijatá, vzhľadom na zraniteľnosť mladého štátu prevládala pozícia centralistickej vlády. Pokiaľ ide o národnú otázku, radikáli boli v postavení juhoslovanského spoločenstva troch blízkych národov, Srbov, Chorvátov a Slovincov, ktorí sa držia svojej identity.

Po národnom zjednotení Jaša Tomić, ako najvýznamnejší predstaviteľ vojvodinských radikálov, čoraz častejšie kritizoval politické kroky, ktoré pohŕdali špecifickosťou Vojvodiny, pretože jej nerozumeli. Daňovú politiku, v ktorej početné údaje svedčili o veľkom zaťažení obyvateľstva Vojvodiny, hoci bola založená na pochopení platobnej neschopnosti zdevastovaných oblastí, vojvodinskí radikáli nikdy úplne neakceptovali, ale jej arogancia a zlomyseľná arogancia bola kritizovaná. Ďalšou úspešnou politickou stranou vo Vojvodine bola Demokratická strana. Hoci existovala iniciatíva, táto strana v predvojnovom Južnom Uhorsku nebola nikdy konštituovaná a organizačne usporiadaná. Jej priaznivcami však boli prominentní srbskí intelektuáli, akými boli Tihomir Ostojić a Vasa Stajić. Zaujímavá je politická biografia Jovana Jocu Laloševića, ktorý bol ich predvojnovým spolupracovníkom, ale v juhoslovanskom štáte sa priblížil k názorom jednotného Srbstva, respektíve radikálov a bol ich najkreatívnejším predstaviteľom v me-

dzivojnovej histórii Vojvodiny. Demokratická strana, vznikla dosť neobvyklým spôsobom, pre stranícku tradíciu na tomto území. Bola založená z iniciatívy predstaviteľov vedúcich, ktorí obhajovali demokratické princípy. Juhoslovanská demokratická strana bola vytvorená dohodou Nezávislej demokratickej strany z územia Chorvátskej banoviny Dunajskej monarchie, Demokratickej strany zo Srbského kráľovstva a so súhlasom demokratov z Vojvodiny, ako i ďalších častí krajiny. Rovnako ako radikáli, aj ona trvala na centralistickom štátnom zriadení, ktoré chránil štát pred všetkými slabými stránkami. Na rozdiel od radikálov, demokrati považovali juhoslovanskú jednotu za národnú identitu vo vzťahu k národnej otázke, v ktorej etnická príslušnosť obyvateľstva Srbov, Chorvátov a Slovincov postupne mizne. Založená na idealistickom eláne jednoty strana sa, pri územnej organizácii, stretla s vážnymi problémami. Vtedy sa prejavila slabá podpora ľudu, ktorý založil stranu svojou aktívnou účasťou a zároveň nedôveruje straníckym štátnym projektom. Vnútorné napätie v tejto strane čoskoro viedlo k rotržkám, ktoré rozdelili stranu na dve časti: Nezávislých, vedených Svetozarom Pribićevićom a Demokratov, vedených Ljubom Davidovićom. Nezávislí čoskoro odmietli centralizmus a v spolupráci s Chorvátskou sedliackou stranou Stjepana Radića prijali myšlienku federalizmu ako spôsob organizácie komplexného štátu, akým bolo Kráľovstvo Srbov, Chorvátov a Slovincov. Toto rozdelenie sa objavilo aj medzi Demokratmi vo Vojvodine. Nezávislí predstavitelia Duda Boškovića boli vytrvalejší v rozpoznávaní vojvodinskej jedinečnosti. Kľúčovými otázkami, ktoré dominantne zaujímali politickú pozornosť predstaviteľov Vojvodiny, boli: otázka agrárnej reformy, otázka dobrovoľníctva a ich kolonizácia, postoj k menšinám a daňová politika. Existovali aj ďalšie otázky, akými boli problémy so zavlažovaním, ochrana pred povodňami a podzemnými vodami, infraštruktúra kanálov, ale hoci boli mimoriadne dôležité, nemali národnú váhu.

Štát chcel rešpektovať vlastenectvo početných dobrovoľníkov, ale zároveň, tou príležitosťou, vyriešiť aj otázku riedkej osídlenosti Južných Slovanov v častiach Vojvodiny, najmä v Banáte a Bačke. V súvislosti s tým bola organizovaná agrárna reforma, ktorej cieľom bolo rozdeliť pôdu dobrovoľníkom a ľuďom bez pôdy. Tento „prebytok pôdy" vznikol z okresnej pôdy, vysušením pustatín, ale tiež jej odobratím od zemepánov. Vlády Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov, ktoré sa obávali vplyvu Októbrovej revolúcie a sociálnych nepokojov, vykonali reformu väčšinou živelne a populisticky. Týmto spôsobom chceli ukázať svoju zodpovednosť a spôsobiť ďalšiu popularitu medzi ľuďmi. Mnohí informovaní odborníci varovali pred krátkodobým priaznivým účinkom tejto reformy, so strategicky nepriaznivými dôsledkami na hospodárstvo Vojvodiny a celej krajiny. Tieto politické nesváry o spôsobe vykonávania reforiem viedli k prvému vytýčeniu sloganu Vojvodina Vojvodinčanom, Bunjevsko-šokackou stranou. Aj ona sa čoskoro rozdelila na tri prúdy, kvôli nezhodám o tom, aké silné by malo byť trvanie na refor-

me, ako aj kvôli národnej identite. Postoj k národnostným menšinám, Nemcom a Maďarom, sa pohyboval od politickej diskreditácie až po ambície ich začlenenia do vlastných radov. Maďari a Nemci radšej zakladali vlastné strany a snažili sa, s podporou kultúrnych organizácií, ovplyvniť politický život krajiny. Slováci boli, prostredníctvom svojej strany, zvyčajne s vládnucimi stranami a podporovali juhoslovanský štát, aj z dôvodu dobrých vzťahov s ich domovskou krajinou.

Atentát v zhromaždení, v roku 1928, viedol k zavedeniu diktatúry kráľa Aleksandra Karađorđevića. Práca politických strán bola zakázaná, ktorá sa z dôvodu anarchie a chaosu politického života, pôvodne, hodnotila ako nevyhnutný akt obrany štátu. Kráľ však zamýšľal upevniť štát opačným smerom, ako to očakávali politické strany. Na základe oktrojovanej ústavy bol parlamentarizmus v krajine zrušený a Juhoslovanská ľudovo-sedliacka demokracia bola vytvorená ako celonárodná a jediná politická strana. Kráľ zamýšľal uskutočniť národné zjednotenie prostredníctvom projektu „integrálneho juhoslovanstva". Na území Vojvodiny boli aktivity v tomto smere zreteľne viditeľné, o čom svedčia početné zhromaždenia a stranícke sktivity. Investovaná energia, za pomoci štátneho aparátu, vykázala výsledky. Kráľ, presvedčený o úspechu svojej vlastnej vízie, umožnil postupné oživenie straníckeho života. Dali sa do pohybu popredné srbské občianske strany. Vo Vojvodine sa to odrazilo prostredníctvom Somborskej a potom i Novosadskej rezulúcie, prvá v polovici a druhá na konci roku 1932. Nadväzujúc na seba, tieto rezolúcie znamenali obnovenie straníckeho života a vyzvali na obnovenie parlamentarizmu. Stretnutia, na ktorých boli prijaté, odrážali dosť rôznorodý záujem politických strán, ktorý ovplyvnil aby text Rezolúcie bol zásadne definovaný, napriek početným myšlienkam, ktoré sa objavovali. Reakcie srbských straníckych kruhov súhlasili s myšlienkou obnovenia parlamentarizmu, boli však proti zdôrazneniu politickej nezávislosti Vojvodiny. Na druhej strane, Vlatko Maček a predáci Chorvátskej sedliackej strany, vnímali myšlienku o Vojvodinskej strane ako príležitosť na rozdrvenie jednoty srbského politického korpusu a ako príležitosť, aby sa Bunjevci a Šokci postavili na stranu chorvátskeho politického korpusu. Týmto spôsobom by sa myšlienka o Vojvodine obmedzila na federalizáciu srbskej národnej myšlienky, ktorá by zároveň umožnila aj centralizáciu chorvátskej národnej myšlienky. Tento pohľad predstavoval nacionalistickú pretencióznosť, ktorá bránila občianskej myšlienke, a konštrukciu „vojvodinaký vlastenec a srbský patriot" kládla do vzťahu odporujúceho a neudržateľného. Stranická skúsenosť srbskej politickej elity v juhoslovanskom štáte, najmä počas juhoslovanského idealizmu kráľa Aleksandra Karađorđevića, tolerovala rozptýlenie politického myslenia aj napriek presvedčeniu, že by to mohlo narušiť národnú jednotu. Namiesto nej, reagovali intelektuáli, takže zostal zaznamenaný apel, asi osemdesiat z nich, ktorých povesť bola nespochybniteľná, a obavy, že srbská národná myšlienka realizovaná prostredníctvom Srbského vojvodstva v Dunajskej monarchii, s myš-

lienkou o Vojvodine v srbskom národnom projekte – Juhoslávii, sa zneužije na národné oslabenie. Nedostatočne rozvinutá demokratická spoločnosť, neúspešný pokus opustiť bezpečnosť národného prístavu, podozrenie a konzervatívny naratív, ktorý bol v myšlienkach kráľa Alexandra jedine opatrný voči monarchovi ako inštitúcii, ovplyvnili aby občiansky charakter Somborskej a Novosadskej rezolúcie, ak vôbec nejaký, kvôli straníckej privŕženosti, existoval, bol znemožnený alebo obmedzený na malú urbánnu podporu. Od takejto podpory nebolo odstúpené ani neskôr, za čias okresných volieb v roku 1936, keď boli aktivity Vojvodinského frontu alebo hnutia veľmi ambiciózne.

Zavraždením kráľa Aleksandra zmizla jediná ochrana jeho vízie „integrálneho juhoslovanstva" a v novoorganizovaných voľbách došlo k renesancii národných záujmov formovaných do politických názorov, ktoré sa, teraz už iba po nejakú dobu, iba deklaratívne, nevzdali juhoslovanstva. Nová politická strana Milana Stojadinovića, Juhoslovanské radikálne spoločenstvo, bola vo Vojvodine veľmi populárna. Táto popularita nebola narušená ani pokusom o vytvorenie Vojvodinského hnutia alebo frontu, ktoré napriek určitým sympatiám malo najvyšší politický dosah v okresných voľbách, ale aj vtedy so skromnými volebnými výsledkami. Nemožnosť, aby sa toto hnutie rozrástlo na politickú stranu, vážne narušila jeho popularitu, pretože žiaden z účastníkov Vojvodinského hnutia nebol pripravený obetovať svoju existujúcu stranícku príslušnosť a definitívne sa zasvätiť afirmácii Hnutia. Toto hnutie teda bolo v skutočnosti nedostatočne úspešným politickým amalgámom s nejasnými, často vnútorne protirečivými požiadavkami, aj keď malo oporu vo vážnych zlyhaniach štátu vo Vojvodine, na ktoré upozorňovali aj iné, ako opozične orientované, tak aj vládnuce politické strany.

Podpora Juhoslovanskému radikálnemu spoločenstvu bola stimulovaná uspokojením agrárneho obyvateľstva s návrhom predsedu vlády, aby sa ich dlhy, spôsobené katastrofálnymi následkami veľkej hospodárskej krízy, odpísali. Stojadinović navyše srbským občianskym politickým stranám uštedril silnú ranu tým, že pritiahol veľký počet ich kádrov a prívržencov na svoju stranu. Najjavnejšie to bolo s členmi Radikálnej strany, ku ktorej i sám patril. Čoraz lepšie vzťahy, ktoré mal Stojadinović s Talianskom a Nemeckom, ovplyvnili ich odmietnutie podpory extrémistom z krajiny, ktorí aj vykonali atentát na kráľa. Všetky tieto kroky ovplyvnili Stojadinovića, aby sa stal celkom sebavedomým a neústupným pri riešení srbsko-chorvátskych vzťahov, ako najzložitejšej otázky prežitia štátu. V situácii čoraz zrejmejšieho geopolitického napätia a kolapsu Versaillského mierového systému, bol Stojadinovićov obrat k revanšisticky naladeným silám hazardérským krokom, ktorý musel počítať s reakciou stúpencov tradičného spojenectva. Okrem toho, tendencia k straníckej teatrálnosti a uniformovanej ikonografii navyše, robila zo Stojadinovića čoraz viac politického vodcu hroziacej mocichtivosti. Jeho úspech však závisel od jeho úspechu vo voľbách a ten bol otrasený neúspechom pri rati-

fikácii Konkordátu s Vatikánom, ktorý on favorizoval ako mimoriadny diplomatický krok. Na druhej strane sa opozičné politické strany, pred vážnou hrozbou, zjednotili a prekonali aj vážne nedorozumenia. Lídri strán z Vojvodiny sa tiež snažili túto zotrvačnosť podporiť, ale ich neúspech vo voľbách hovoril o veľkej dôvere v Juhoslovanské radikálne spoločenstvo. Na úrovni štátu bol však Stojadinovićov úspech proti Spojenej opozícii, ktorej nositeľ volebnej listiny bol Vlatko Maček, minimálny, napriek protichodným tvrdeniam Milana Stojadinovića. Jeho prístup k riešeniu vnútorných politických rozporov bol nahradený príchodom Dragišu Cvetkovića a jasným signálom knižeťa námestníka Pavla Karađorđevića, že je pripravený na dohodu s Chorvátmi. Rokovania medzi Dragišom Cvetkovićom a Vlatkom Mačekom – ktorí sa obrátili chrbtom ku koaličným partnerom zo Spojenej opozície – boli, podľa svedectiev, veľmi zložité a bolo ťažké si predstaviť, že ich viedli politici z tej istej krajiny. Zvažovalo sa aj územie Vojvodiny, ako i možnosť rozdelenia územia a jasné rozhraničenie Srbov a Chorvátov.

K dohode sa dospelo na úsvite novej svetovej vojny a ona bola výsledkom vyforsírovaného kompromisu, s ktorým bol len málokto spokojný. V dohode bolo stanovené aby sa na juhoslovanskom území, ktoré je administratívne a národne rozdelené, utvoril národný výtvor: Chorvátska banovina. Reakciou Srbov bolo založenie Srbského kultúrneho klubu a motto: „Silné Srbstvo v silnej Juhoslávii". Vo Vojvodine sa čoraz viac prejavovalo národné stranícke stúpenectvo a rozhodnutie Srbov, že rozdelenie Vojvodiny je neprijateľné. V tieni tohto národného ringu, vzrastalo sebavedomie Nemcov, ktorých čoraz viac ovplyvňovali nacistické názory Ríše. Maďari, s výnimkou niektorých z Vojvodinského hnutia, sa aj naďalej usilovali nájsť spoločný jazyk s vládnucim establishmentom a až do predvečer vojny podporovali myšlienku byť mostom na obnovenie dobrých susedských vzťahov medzi Maďarskom a Juhoslovanským kráľovstvom. S Horthyho spojenectvom s Hitlerom, apetíty sa obrátili smerom k anulovaniu Trianonskej mierovej zmluvy. Neúspech s podpísaním Paktu troch veľmocí, štátny prevrat, Aprílová vojna a kolaps Juhoslovanského kráľovstva viedli k rozdeleniu jej územia. Vojvodina bola odrezaná od zvyšku Srbska a boli uspokojené chute nacionalizmu ostatných.

Bol to aj koniec juhoslovanského kráľovstva a koniec monarchie v srbskej historickej skúsenosti. Osoba, ktorá ho označila, bol kráľ Aleksandar Karađorđević. Jeho úloha pri vytváraní štátu bola veľká. Myšlienky a politické vízie, ktoré on presadzoval, spolu s odhodlaním zachovať monarchiu, boli dôležitým faktorom pri vytváraní názorov srbských politických strán, ale aj straníckeho života iných národov juhoslovanského štátu. Podporu alebo kritiku kráľovskej politiky prijali takmer všetci politickí aktéri. Prispelo to k posilneniu nádeje, že politická vôľa ľudu je viditeľná a že extrémne prístupy, ktoré popierali štát, sa obmedzili na menšie revolučné skupiny, ktorých bojovnosť nemožno podceňovať. Aj na území Vojvodiny bola autorita kráľa rešpektovaná ako symbol štátu, ktorý prijali, dúfajúc

v jeho rozvoj, ktorý sa nezdržal zámeru prehodnotiť ústavné zriadenie a perspektívu národných záujmov. Kolaps štátu konfrontoval toto územie s novou ambíciou obnovenej nacionalistickej pretencióznosti, ktorej srbská národná myšlienka bola prekážkou pri realizácii megalomanských záujmov. Z toho dôvodu taká veľká obeta srbského národa, ďalšia v krátkom časovom období, pretože obava z jeho existencie hľadala riešenie. Porazenie tejto rozvášnenosti bol srbským národným cieľom mnohoročného boja, v ktorom prispeli aj obyvatelia Vojvodiny. Časom, v priebehu boja, ideologická príslušnosť sa stala rozhodujúcou voľbou, ktorá určila budúcnosť štátu a kontext politickej aktivity.

ФОТОГРАФИЈЕ И ДОКУМЕНТА

Млади Вељко Петровић

Официри српских добровољаца са енглеским официрима
на Солунском фронту

Михајло Пупин

Вудро Вилсон, председник САД (1913–1921)

Улазак српске војске у Нови Сад, 9. новембар 1918.

Јаша Томић

Др Јован Јоца Лалошевић

Блашко Стипан Рајић

БРАЋО СРБИ И БУЊЕВЦИ!

Народни збор Срба и Буњеваца у Сомбору дана 23. окт. (5. нов.) 1918. донео је једногласно ову одлуку:

Народни збор Срба и Буњеваца у Сомбору

решава, да у свему усваја Вилзоново начело о потпуном самоодређењу народа. На основу тога начела жели решити и судбину јединственог народа Срба и Буњеваца, зато организујемо

Месно Народно Веће Срба и Буњеваца у Сомбору,

бира Извршни Одбор, те га упућује да се потруди да у братском споразуму са свима меродавним чиниоцима, а у дослуху са осталим сличним нашим организацијама утире пут решењу нашег народног питања у горњем смислу.

ЖИВЕЛА НАРОДНА СВЕСТ, ЈЕДИНСТВО И СЛОГА!

Браћо! Велики су ови дани, судбоносни по цео народ. Понашајмо се, дакле, достојно и мирно према важности ових дана. Будимо присебни, мирни, трезвени, хладнокрвни. Покажимо, да смо зрели и заслужни слободе и независности.

Месно Народно Веће Срба и Буњеваца:

Др. Јоца Лалошевић, председник; **Стеван Маглић и Bošnjak Antun — Tonika** — подгарски, Стеван Бељански, Пера Бељански, Јоца Брњић, Тодор Бељански, Ђура Брановачки, Васа Викар, Јован Вујић, Стефан Вујић, др. Бранко Вујић, Панта Вукићевић, Паја Вашкалић, Младен Влајковић — Чика, Ђика Григоријевић, Светислав Гергуров, Коста Георгијевић, Весељко Градинац, Сава Градинац, Никола Дивид Коњовић, Павле Коњовић учитељ, Живојин Караклајевић, Никола Крагујевић, Милан Ковановић, Младен Лубомир Купусаревић, Душан Ковачић Лугумерски, Урош Ковачић, Пера Коњовић, Марко Крстић, Коста Мандровић, Јоца Магић, Тоша Мајић, Никола Мајојовић, др. Стева Максимовић, др. Бранко Машћеревић, Живко Мајојовић, Новак Машић, Тоша Машић, Мита Ненадов, Душан Ненадов, Никола Коњовић, Љубиша Пашић, Марко Павловић, Стеван Поповић, Милан Петровић, Сима Павков, Петар Лалошевић, Атиљ Пеја-Радојевић, Сима Радојевић ст., Јоца Радаков, Јаша Рајић, Самко Рајић, др. Радивој Симоновић, Шандор Лић, Душан Темеринац, Павле Терзин, Стоја Тошалов, Златоје Теодоровић, Паја Стојић, Пера Туцаковић, Иса Чичовачки, Лаза Чичовачки, Вена Bošnjak, Franja Bošnjak, Ivan Bošnjak, Pera Firanj, Joza Firanj, Šima Stolišić, Šandor Fi-

Бајић, Сомбор 11. 1918.

BRAĆO SRBI I BUNJEVCI!

Narodni zbor Srba i Bunjevaca u Somboru dana 5. novembra o. g. donio je jednoglasno ovu odluku:

Narodni zbor Srba i Bunjevaca u Somboru

rišava da u svemu usvaja Vilzonovo načelo o potpunom samoodredjivanju naroda. Na osnovu toga načela želi rišiti i sudbinu jedinstvenog naroda Srba i Bunjevaca, zato organizuje

Misno Narodno Viće Srba i Bunjevaca u Somboru

bira Izvršni Odbor, te ga upućuje da se potrudi da u bratskom sporazumu sa svima mirodavnim činiocima, a u dosluhu sa ostalim sličnim našim organizacijama utire put širenju našeg narodnog pitanja u gornjem smislu.

Živila narodna svist, jedinstvo i sloga!

Braćo! Veliki su ovi dani, sudbonosni po cio narod. Ponašajmo se, dakle, dostojno i mirno prema važnosti ovih dana. Budimo prisebni, mirni, trezveni i hladnokrvni. Pokažimo da smo zrili i zaslužni slobode i nezavisnosti.

Misno narodno Viće Srba i Bunjevaca.

predsednica; Milan A. Antić, Jovan A. Antić, Dim. Bokšan, Bož. Borđoški, dr. Kosta Bugarski, dr. Nenad Bu-Blagojević, Laza Bandobranski, Vasa Bikar Mladenov, Damjan Bikar, Stevan Beđan, Vlada Bukićević, Samko Sava Vujković, Urruš Vasiljev, Marko Bukadinović, Milutin Gavrilović, Vlada Grujić, Vasa Gajin, dr. mić, Dušan Daljčev, Kosta Dolić, Laza Dedić, Kosta Dedić, Sava Ilić, Ljubomir Jezdimirović, dr. Da-Ković — Ratar, Đura Ković, Svetozar Knajić, Pika Kovačić, Kosta Kovačić, Đura Kanurić, prota Kezić, Isa Lugumerski, Triva Lugumerski, Pera Lazić, Nikola Lalošević, Stevanja Lalošević, Milan Nikola Mašćerević, Nikola Mićić-Bata, Đejan Mićić, Nikola Mašćerević-Kostin, Šandor Mašćerević, Nastasić, Stevan Ovcin, Urош Ovcin, Živko Obušković, Velimir Odobašić, Toša Obušković, Kosta gić-Radanov, Nikola Nenagić-Radanov, Pera Pavkov, Pera Radišić, Milan Rajić, Mihan Radojević, Dušan Sotin, Samko Simendić, Sava Simendić, Sima Simendić, Đura Stevanćev, Koja Stratević, Mladen Sekuljeta Ninđanski, Jovan Šarčanski, Marko Šarčanski, Nikola Đurđević, Božа Janković, Dobra Čičovački, Jozić, Pera Jozić, Karlo Loogo, Ivan Lukić, Stipan Lukić, Stipan Fratrić, Jakov Strilić, Stipan Matarić, Joza ranj, Franja Dinić.

Проглас Народног већа сомборских Срба и Буњеваца
од 5. новембра 1918.

Велика народна скупштина у Новом Саду, 25. новембра 1918.

Две одлуке Велике Народне Скупштине

у Новом Саду 12. новембра 1918.

Народна Скупштина Срба, Хрвата, Буњеваца, Словака, Русина и осталих народа из Баната, Бачке и Барање донела је ове одлуке:

I. ОДЛУКА:

1. Молимо владу братске Србије, да на конгресу мира заступа наше интересе.

2. Прикључујемо се Краљевини Србији, која својим досадањим радом и развитком ујамчава слободу, равноправност, напредак у сваком правцу не само нама, него и свима словенским па и несловенским народима, који с нама заједно живе.

3. Овај наш захтев хоће да помогне уједно и тежње свију Југословена, јер је и наша искрена жеља да српска влада удружена са Народним Већем у Загребу учини све, да хоће до остварења јединствене државе, Срба, Хрвата и Словенаца под водством краља Петра и његове династије.

4. И зато, да би ова скупштина помогла са своје стране остварити јединствену државу свију Словена, Срба, Хрвата и Словенаца, бира два члана, која ће стајати на услузи српској влади: Јашу Томића (Нови Сад) и Блашка Рајића (Суботица) и бира два члана, која ће стајати на услузи Народном Већу у Загребу: др. Јована Манојловића (Суботица) и Васу Стајића (Нови Сад).

Несрпским и несловенским народима, који остају у нашим границама, обезбеђује се свако право, који желе, да као мањина очувају и развијају своје народно биће.

А тако исто захтева скупштина ова, да се оним Србима, Буњевцима и Шокцима, који и даље остају изван наших граница у другим државама, обезбеди правом заштите мањине њихов народни опстанак и развитак, као и право, да се ти Срби од нове српске државе могу слободно, културно и економски потпомагати и у том ће се строго држати начела узајамности (реципроцитета).

Ово важи нарочито за Србе у Будимској Епархији и за Буњевце и Шокце изван граница наше државе, који ће остати изван оквира српске земље, и којима се има обезбедити потребни део народно-црквеног иметка, односно прихода досадашње Карловачке Митрополије.

II. ОДЛУКА:

Банат, Бачка и Барања, у границама, које повуче антантина балканска војска, проглашује се данас 12. новембра 1918. на Народној Скупштини у Новом Саду, на основу узвишеног начела народног самоодређивања оцепљеним, како у државноправном, тако и у политичком и привредном погледу, од Угарске.

Због тога Народна Скупштина поставља Велики Народни Савет, којем је извршни орган Народна Управа.

Народни Савет чине педесет чланова, изабраних из ове Народне Скупштине.

Народни Савет доноси потребне уредбе и наредбе, поставља Народну Управу и врши надзор над њом.

Народну Управу чине ови одсеци:

1. Политички послови.	4. Просвета (школа и црква).	7. Привреда.	10. Народно здравље.
2. Унутрашњи послови.	5. Финансије.	8. Прехрана и снабдевање.	11. Народна одбрана.
3. Правосуђе.	6. Саобраћај.	9. Социјалне реформе.	

На челу сваког одсека стоји Народни Повереник са заменником и потребним особљем.

Народна Управа управљаће означеном територијом на основу начела потпуне слободе и равноправности за све народе. Сваки грађанин има неспорно право, да на свом матерњем језику општи са свима властима.

До коначног организовања нове наше државе Народна Управа управљаће, по могућности, према постојећим законима и законитим наредбама.

Седиште Великом Народном Савету и Народној Управи је Нови Сад.

Ако две стотине чланова ове Народне Скупштине, која поставља Народни Савет, ма из којег разлога, у питањима администрације, затражи поновни сазив Народне Скупштине, дужан је Народни Савет сазвати Народну Скупштину у року од 14 дана.

Председници:

Др. Бабијан Малагурски — Стеван Михалцић — Др. Игњат Павлас — Павле Татић
Др. Славко Милетић — Др. Људевит Мичатек — Божидар Поповић — Јован Хранилović

Перовође:

Др. Душан Бошковић — Мита Ђорђевић — Др. Јован Латинчић — Душан Тушановић

Натошевић Нови Сад.

Велика народна скупштина у Новом Саду, 25. новембра 1918.

НАРОДНА УПРАВА
ЗА БАНАТ, БАЧКУ И БАРАЊУ.

ЛЕГИТИМАЦИЈА.

Ова потврђује да је

Г. Др. Коста Поповић

повереник (~~заменик~~) за одсек исхрану и снабдевања Народне Управе у Новом Саду.

Председник народне управе.

Нови Сад, 10./23. децембра 1918.

Легитимација др Косте Поповића из Сомбора,
повереника Народне управе за исхрану и снабдевање

Проглашење Краљевине СХС 1. децембра 1918. у Београду

Жарко Миладиновић

Стојан Протић

Др Јоца Лалошевић у изборној кампањи
половином двадесетих година XX века

Др Богдан Гавриловић

Кућа др Јоце Лалошевића у Сомбору (почетком 20. века)

Седиште Дунавске бановине у Новом Саду

Милан Стојадиновић

Душан Дуда Бошковић

Станоје Станојевић

Никола Милутиновић

Александар Моч

Образовање Владе Цветковић-Мачек
наконг потписивања Споразума

ПРАВДА

Број 12.502 Година XXXV | Београд, недеља 27 август 1939 године, Вазнесењева 8. | ПРИМЕРАК 2 динара

ПОШТАРИНА ПЛАЋЕНА У ГОТОВУ. — МЕСЕЧНА ПРЕТПЛАТА: за нашу земљу 24 дин., за Америку, Енглеску и Аустралију 62, за друге земље 52. — РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ. Чек. рачун бр. 53220. — ТЕЛЕФОНИ: РЕДАКЦИЈА: 25552, 255 53, 25554, 25555; АДМИНИСТРАЦИЈА 25551. Адреса: Београд, поштански фах 54

Образовање владе споразума

Нова влада г. Цветковића

Г. г. Цветковић и Мачек на Бледу

С лева на десно: г. г. др. Шубашић, др. Шутеј, Цветковић, др. Мачек

С лева на десно: г. г. Мачек, Цветковић и Шутеј за време ручка

Г. Цветковић опет у разговору са новинарима на Бледу

С лева на десно: г. г. Шубашић, Мачек, Цветковић

Др Мирко Ивандекић

Др Људевит Мичатек

Др Габор Санто

Штефан Крафт

Војници окупационе војске (мађарски хонведи) на напуштеном положају југословенске војске, северно од Сомбора, април 1941.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Рукописно одељење Матице српске (РОМС):

Др Миховил Томандл, *Аутобиографија*, РОМС, И 12 739
Др Томандл Миховил, *Кратка аутобиографија* РОМС, И 12456
Др Никола Милутиновић, *Аутобиографија*, РОМС, М 18453
Милитар Трива, *Биографије*, РОМС, М 14656
Милитар Трива, *Аутобиографски листићи*, РОМС, М 12444
Федор Никић, *Биографија* РОМС, 12477
Славко Шећеров, *Аутобиографија*, М 14000
Програм Демократске странке, РОМС, М 14044
Мирко Косић, *Србин још живи и напредује*, РОМС М 7570
Ивић Алекса, *Српско-Хрватски спор*, 1937, РОМС, М 17914

Рукописна заоставштина и преписка у приватном власништву.

Историјски архив Града Новог Сада (ИАГНС):

Ф. 116, Лични фонд др Милана Матића (1896–1942), 1915–1943.
Ф. 20, Збирка породице Мичатек, 1797– .

Архив Војводине (АВ):

Ф. 125, Окружни инспекторат Дунавске бановине – Велики Бечкерек (Зрењанин) (1929–1933) 1929–1933.
Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине – Нови Сад (1929–1941), 1929–1941, подфонд Кабинет бана.
Ф. 76, Ф. 76, Народна управа за Банат, Бачку и Барању – Нови Сад (1918–1919) 1918–1919.
Ф. 78, Ф. 78, Бачко-бодрошка жупанија – Сомбор (1918–1929), 1918–1929.

Архив Југославије (АЈ):

Ф. 38, Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (1929–1941) 1903–1941.
Ф. 14, Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (1918–1941) 1915–1941.
80, Збирка Јован Јовановић-Пижон, 1870–1939.
323, Збирка Љубомир М. Давидовић, 1916–1939.
37, Збирка Милан Стојадиновић, 1914–1944.
85, Збирка Лазар Марковић, 1918–1942.

Историјски архив Сомбор (ИАС)

Ф. 56, Лични фонд мр Ђорђа Антића (1895–1991), 1791–1991.
Ф. 57, Лични фонд др Јована Лалошевића (1870–1935), 1838–1997.
Историјски архив у Панчеву
Ф. 4, Магистрат муниципалног Града Панчева, 1794–1918.

Објављена грађа

Британци о Краљевини Југославији, књ. I–II, приредио Живко Аврамовски, Загреб 1986.
Чулиновић Фердо, *Документи о Југославији*, Загреб 1968.
Петрановић Бранко, Зечевић Момчило, *Историја Југославије 1918–1988*. Збирка докумената, Нолит, Београд 1988.
Петрановић Бранко, Зечевић Момчило, *Југословенски федерализам. Идеје и стварност*, тематска збирка докумената, Просвета, Београд 1987.
Михаило Константиновић, *Политика споразума. Дневничке белешке 1939–1941*, *Лондонске белешке 1944–1945*, Агенција „Мир", Нови Сад 1998.

Штампа

Дан, Нови Сад
Застава, Нови Сад
Народ, Београд
Време, Београд
Јединство, Нови Сад
Демократија, Нови Сад
Народна слога, Панчево
Панчевац, Панчево

Војвођанин, Панчево, Нови Сад
Политика, Београд
Балкан, Београд
Глас Матице српске, Нови Сад
Летопис Матице српске, Нови Сад
Хрватска истина, Загреб
Југословенски дневник, Суботица
Народ, Београд
Невен, Нови Сад
Нова зора, Нови Сад
Банатски радикал, Вршац
Глас народа, Нови Сад
Сисачки Глас, Сисак
Јадрански дневник, Сплит
Ново доба, Сплит
Југословенска пошта, Сарајево
Народна једнота, Бачки Петровац
Браник, Нови Сад
Нови Србин, Сомбор

Монографске публикације

Аврамовски Живко, *Британци о Краљевини Југославији*, *1921–1930*, књ. 1, Архив Југославије, Глобус, Загреб 1986.
Антић Ђурица, *У канџама смрти – доживљај из године 1915–16*, Сомбор 1939.
Антоловић Михаел, *Немачка мањина у Војводини* (*1918–1941*), *друштво и политика*, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2017.
Арент Хана, *Извори тоталитаризма*, Феминистичка издавачка кућа, Београд 1999.
Babiak Jan, Rastislav Surovy, *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Juhoslávii*, Matica slovenská v Juhoslávii, Báčsky Petrovec 2002.
Barnes Harry Elmer, *The Genesisof the War*: *An introduction to the Problem of War Guilt*, Alfred Knopf, New York, London 1927.
Баста Данило, *Пет ликова Слободана Јовановића*, ЈП Службени лист СЦГ, Београд 2003.
Белић Александар, *Србија и јужнословенско питање*, Библиотека града Београда, Београд 1991.
Бибо Иштван, *Беда малих источноевропских држава*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 1996.
Bibó István, *The Misery of the Small States of Eastern Europe*, Budapest 1946.
Бјелајац Миле, *1914–2014. Зашто ревизија, старе и нове контроверзе о*

узроцима Првог светског рата, Медија центар „Одбрана", Београд 2014.
Бјелица Слободан, *Народна радикална странка у Војводини*, магистарски рад, Филозофски факултет у Новом Саду, Катедра за историју, Нови Сад 2003.
Бјелица Слободан, *Радикали у Војводини 1919–1929*, Задужбина Андрејевић, Београд 2005.
Бобан Љубо, „Загребачке пунктације", *Историја XX века*. Зборник радова IV, Београд 1962.
Бобан Љубо, *Мачек и политика ХСС 1928–1941*, I–II, Загреб 1974.
Бобан Љубо, *Светозар Прибићевић у опозицији 1928–1936. године*, Загреб 1973.
Бобан Љубо, *Споразум Цветковић-Мачек*, Београд 1965.
Бобан Љубо, *Контроверзе из повијести Југославије*, Загреб 1989.
Вајагић Предраг, *Банови Дунавске бановине*, Академска књига, Нови Сад 2016.
Вајагић Предраг, *Добровољци војске Краљевине Србије – деветорица браће Вајагић*, *Нови Сад 2018.*
Milan Vanku, *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Stručna knjiga, Beograd 2005.
Vanku Milan, *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Stručna knjiga, Beograd 2005.
Ванку Милан, *Мала Антанта* 1920–1938, Титово Ужице 1969.
Велики Рат Србије 1914–1918, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Српска књижевна задруга, Београд 1970.
Величко О. И., *Национальний вопрос в австрийской общественно-политической мысли* (*1914–1920*), Народы Габсбурсгской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва 2012.
Војвођани о Војводини, Поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења, Удружење Војвођана, Штапмарија Млада Србадија, Београд 1928.
Војвођани о Војводини, *поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења*, фототипско издање из 1928, Удружење Војвођана, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин", Зрењанин 2012.
Вркатић Лазар, *О конзервативним политичким идејама*, Mediteran publishing, USEE, Нови Сад 2009.
Гаћеша Никола, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Матица српска, Нови Сад 1968.
Гаћеша Никола, *Радови из аграрне историје и демографије*, Матица српска, Нови Сад 1995.
Гаћеша Никола, *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другог светског рата*, Матица српска, Нови Сад 2007.
Gerald H. Davis, The diplomatic relations between the United states and

Austro-Hungary 1913–1917, цитирано према Милорад Екмечић, *Стварање Југославије, 1790–1918*. књига друга, Просвета, Београд 1989.
Гелнер Ернест, *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад 1997.
Глигоријевић Бранислав, *Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС*, Београд, Београд 1970.
Глигоријевић Бранислав, *Парламент и политичке странке у Југославији* (*1919–1929*), Институт за савремену историју, Београд 1979.
Грол Милан, *Искушења демократије*, Библиотека политика и друштво, Службени гласник, Београд 2005.
Gross Mirjana, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878–1914*, Povjesno društvo Hrvatske, Štamparski zavod „Ognjen Prica", Zagreb 1968.
Група аутора, *Историја српског народа*, VI–2, *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Српска књижевна задруга, Београд 1994.
Група аутора, *Војводина у Народноослободилачком рату и Социјалистичкој револуцији 1941–1945*, Филозофски факултет – Институт за историју, Нови Сад 1984.
Група аутора, *Dr. Janko Bulík, vlastenec, demokrat a martýr*, Matica slovenská 2007.
Gubobvá Gabriela, *Slovenská menš in av kontexte poltický chudalostí v Královstve SCHS 1918–1929*, докторска дисертација , Братислава 2009.
Gumz Jonathan, „The Habsburg Empire, Serbia, and 1914: The Significance of a Sideshow", *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*, Contemporary austrian Studies | volume 23, Published in the United States by University of New Orleans Press, Published and distributed in Europe by Innsbruck University Press, Louisiana USA, 2014.
Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Стубови културе, Београд 1997.
Димић Љубодраг, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности Огранак у Новом Саду, Издавачка установа Епархије бачке Беседа, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад 2001.
Димић Љубодраг, *Срби и Југославија*, Стубови културе, Београд 1998.
Ђорђевић Милан, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Библиотека града Београда, Београд 1991.
Ђуковић Исидор, *Нађмађер аустроугарски логор за Србе*, Београд 2002.
Ђурић Милош, *Видовданска етика*, Издање српског академског друштва „Његош" у Загребу 1914.
Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
Екмечић Милорад, *Стварање Југославије*, Просвета, Београд 1989.
Живанов Сава, *Европа пред Први светски рат, корени, узроци и поводи Великог рата*, Завод за уџбенике, Београд 2014.
Записници Српског народног одбора у Великом Бечкереку 1918, приредили Зоран Вељановић, Ванда Војводић Мицова, Зрењанин–Нови Сад 2019.
Записници привремених органа власти у Новом Саду 1918–1919, Архив

Војводине, Музеј Војводине, Нови Сад 2018.
Зборник Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, Музеј Војводине, Институт за историју, Нови Сад 1993.
Искруљев Тоша, *Расиеће сриског народа у Срему 1914. и Мацари*. Нови Сад 1936.
Јаси Оскар, *Будућност Монархије. Пропаст Двојне монархије и сједињене подунавске земље*, Књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 1996.
Јаси Оскар, *Народносно питање и будућност Угарске*, Тискара Хунгарија, Суботица 1914.
Јаси Оскар, *Узроци и последице кризе у Угарској*, Штампарија Стеве Миленковића, Велика Кикинда 1912.
Jaszi Oscar, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago 1971.
Јанковић Драгослав, „О Нишкој декларацији 1914", Научни скуп у поводу 50 година распада Аустро-Угарске и стварања југословенске државе, Загреб 1969.
Јанковић Драгослав, *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Институт за савемену историју, Београд 1973.
Јанковић Драгослав, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917*, Савремена администрација, Београд 1967.
Јанковић Драгослав, Кризман Богдан, *Грађа о стварању југословенске државе*, Институт друштвених наука, Одељење за историјске науке, Београд 1964.
Јањетовић Зоран, *Деца царева, пасторчад краљева, националне мањине у Југославији 1918–1941*, Институт за новију историју Србије, Београд 2005.
Јовановић Драгољуб, *Људи, људи...*, I–II, Београд 1973, 1975.
Јовановић Драгољуб, *Слобода од страха*, Филип Вишњић, Научна књига, Београд 1991.
Јовановић Мирослав, *Језик и друштвена историја. Друштвено историјски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд 2002
Јовановић Слободан, *Из историје и књижевности*, књ. 2, Сабрана дела Слободана Јовановића, Београд 1991.
Јовановић Слободан, *Културни образац*, Стубови културе, Београд 2005.
Јовановић Слободан, *Југословенска мисао у прошлости и будућности. Из историје и књижевности I*, Сабрана дела Слободана Јовановића, Београд 1991.
Јовановић Слободан, *Уставно право*, Београд 1922.
Касаш Александар, *Мађари у Војводини 1941–1946*, Филозофски факултет, Нови Сад 1996.
Карлајл Томас, *О херојима – о культу хероја и херојском у историји*, Српска књижевна задруга, Београд 1903.
Кириловић Димитрије, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад 1935.
Kmeć Jan, *slovačko-srpska saradnja u matičnom duhu krajem prošlog i početkom*

ovog veka, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 1992.
Kmeć Jan, *Vlastita logika slobode slovačke nacionalne manjine u Vojvodini. Politicki položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji.* Zbornik SANU, gl. ur. Miloš Macura i Vojislav Stanovičić, Beograd 1996.
Кристофер Кларк, *Месечари. Како је Европа кренула у рат 1914*, Хеликс, Смедерево 2014.
Kenan, Georg F., *American Diplomacy 1900–1950*, Chicago 1951.
Ковић Милош, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, Клио, Београд 2015.
Кончар Ранко, *Опозиционе партије и аутономија Војводине*, Нови Сад 1995.
Кончар Ранко, Боаров Димитрије, *Стеван Дороњски. Одбрана аутономије Војводине*, Нови Сад 2011.
Кончар Ранко, *Избор из докумената о развитку политичке концепције аутономије Војводине и о процесу њеног конституисања у аутономну покрајину у револуционарној пракси КПЈ од 1935–1945*, Нови Сад 1974.
Кончар Ранко, *Један поглед Драгољуба Јовановића на југословенско национално питање*, Матица српска, Нови Сад 1996.
Кончар Ранко, *Идеја о аутономији Војводине и КПЈ*, Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад 1971.
Крестић Василије, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Матица српска, Нови Сад 1980.
Крестић Василије, *Историја Срба у Хрватској и Славонији* (*1848–1914*), Завод за уџбенике, Београд 2010.
Крестић Василије, Љушић Радош, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1992.
Кризман Богдан, *Кореспонденција Стјепана Радића 1885–1918*, Загреб 1972.
Кризман Богдан, *Распад Аустро-Угарске и стварање југославенске државе*, Школска књига, Загреб 1977.
Крклјуш Љубомирка, Ракић Лазар, *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад 1992.
Кршев Борис, *Финансијска политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929*, докторска дисертација, Нови Сад 2004.
Labath Andrej, *Naša politika od prevradu dodnes*, Bački Petrovac 1932.
Лебл Арпад, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Нови Сад 1979.
Лебл Арпад, *Политички лик Васе Стајића*, Прогрес, Нови Сад 1963.
Лемајић Ненад; Микавица Дејан; Васин Горан; Нинковић Ненад, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, Прометеј, РТВ, Нови Сад 2016.
Liebknecht, Karl, *Militarism*, New York 1917.
Lothrop Stoddard, *Racial Realities in Europe*, *Charles scribner's sons*, New York 1924.
Lukač Dušan, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, knj. 1, 1933–1936, Vojnoizdavački zavod: Balkanološki institut SANU: Prosveta: Rad, Beograd 1982.

Маликовић Драги; Растовић Александар; Шуваковић Урош, *Парламентарне странке у Краљевини СХС/Југославији*, књ. 1, Настанак, равој и партијски системи. Косовска Митровица–Београд 2007.
Марковић Саша, *Национално без одијума*, *поглед без претензија*, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2015.
Марковић Саша, *Национално без одијума*; *поглед без претензија*, књ. друга, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2018.
Марковић Саша, *Национално без одијума*; *поглед без претензија*, књ. трећа Педагошки факултет у Сомбору, Архив Војводине, Удружење грађана „Норма", Сомбор, Сомбор 2020.
Марковић Саша, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Педагошки факултет, Сомбор 2011.
Марковић Саша, *Политички живот Буњеваца Војводине у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941*, Буњевачки информативни центар, Суботица 2010.
Марковић Саша, *Сомбор 1918. Остварена нада и неускраћена права*, Удружење грађања „Норма", Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2018.
Марковић Саша, *Српски учитељ у Угарској 178–1918*, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2016.
Марковић Саша, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор 2011.
Марковић Саша, *Васа Стајић*, Прометеј, РТВ, Нови Сад 2016.
Медаковић Дејан, *Ефемерис*, књ. 1, Београд 1991.
Месарош Шандор, *Мађари у Војводини 1929–1941*, Институт за историју Филозофског факултета, Нови Сад 1989.
Микавица Дејан, *Михаило Полит-Десанчић*, Филозофски факултет, Нови Сад 2007.
Микавица Дејан, *Српска Војводина. Од аутономије до присаједињења 1683–1918*, Прометеј, РТВ, Нови Сад 2018.
Микавица Дејан; Васин Горан; Нинковић Ненад, *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, Прометеј, РТВ, Нови Сад 2019.
Митровић Андреј, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Нолит, Београд 1981.
Митровић Андреј, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе*, *1919–1939*, Завод за уџбенике, Београд 2012.
Мирковић Мијо, *Економска структура Југославије 1918–1941*, Загреб 1950.
Милисавац Живан, *Српско-Словачке књижевне и културне везе*, Матица српска, Нови Сад 1991.
Милин Миодраг, *Вековима заједно* (*из историје српско-румунских односа*), Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1995.
Милин Миодраг, *Срби из Румуније и румунско-југословенски односи*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2004.

Милисавац Живојин, *Матица српска 1826–1964*, Нови Сад 1965.
Милутиновић Коста, *Војводина између Београда и Загреба*, Старине, књига LIII, Загреб 1966.
Митровић Андреј, *Србија у првом светском рату*, Београд 1984.
Мицић Милан, *Незапамћена битка, српски добровољци у Русији. 1914–1918*, Банатски културни центар, Ново Милошево 2016.
Мицић Милан, *Српски добровољци из Баната, Бачке и Барање* (*1914–1918*), Бнатски културни центар, Ново Милошево, Дом културе Србобран, Србобран 2020.
Момбауер Аника, *Узроци Првог светског рата, спорења и сагласности*, Клио, Београд 2013.
Народы Габсбурсгской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва 2012.
Немет Ференц, Мицић Милан, *Банат новембра 1918. Великобечкеречки лист Торонтал – догађаји, виђења, ставови*, Банатски културни центар Ново Милошево, Градска библиотека Панчево, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца „Видовдан", Сириг 2019.
Николић Коста, *Српска књижевност и политика* (*1945–1991*), *главни токови*, Завод за уџбенике, Београд 2012.
Николић Коста, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Службени гласник, Београд 2017.
Николић Коста, *Савезници и покрети отпора у Југославији* (*1941–1945*), Завод за уџбенике, Београд 2009.
Новаковић Стојан, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1906.
Newman John Paul, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building*, *1903–1945*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.
Naumann Friedrich, *Central Europe*, Orchard House Westminster, London 1916.
Његован Драго, *Присаједињење Срема, Банатa, Бачке и Барање Србији 1918*, документи и прилози, Музеј Војводине, Нови Сад 2001.
Павловић Стеван, *Србија историја иза имена*, Клио, Београд 2004.
Пал Тибор, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903–1914* , докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад 2010.
Палавестра Предраг, *Историја модерне српске књижевности*, Београд 2013.
Pentland, Mahaffy Robert, *Francis Joseph I*, *His Life and Times*, *an Essay in Politics*, Duckworth and Co, London 1908.

Пекић Борислав, *Историјски роман и историјска реалност*, Одабрана дела Борислава Пекића, књ. 12, Београд 1984.
Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918–1978*, Нолит, Београд 1981.
Петрановић Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.
Петрановић Бранко, *Србија у другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992.
Петровић, Вељко, *Времена и догађаји*, Матица српска, Нови Сад 1954.
Петровић Илија, *Војводина Српска*, Цветник, Нови Сад 1996.
Попи Глигор, „Формирање развој и деловање Румунске странке (1923–1929)", *Истраживања*, бр. 3, Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад 1974.
Попов Чедомир, Попов Јелена, *Аутономија Војводине – српско питање*, Сремски Карловци 1993.
Поповић Дака, *Банат*, *Бачка и Барања*, Нови Сад 1935.
Поповић Душан, *О Буњевцима*, Карловци 1930.
Поповић Душан, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Нови Сад 1983.
Поповић Душан, *Историја Матице српске*, IV део 1918–1941, Матица српска, Нови Сад 2001.
Поповић Душан, *Банат*, *Бачка и Барања*, Нови Сад 1935.
Прибићевић, Светозар, *Диктатура краља Александра*, Просвета, Београд 1953.
Прпа Бранка, *Српски интелектуалци и Југославија*, *1918–1929*, Клио, Београд 2018.
Раденић, Андрија, *Борба за политичка права у Јужној Угарској*, *Историја српског народа*, књ. VI–1, Српска књижевна задруга, Београд 1994.
Радић Стјепан, *Савремена Европа или карактеристике европских држава и народа*, Матица хрватска, Загреб 1905.
Radovi Simpozijuma o srpsko (*jugoslovensko*)*-rumunskim odnosima*, Libertatea, Pančevo 1971.
Радојевић Мира, Димић Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Српска књижевна задруга, Београд 2014.
Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994.
Радојевић Мира, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара Марковића* (*1874–1946*), Филозофски факултет, Београд 2007.
Радоњић Јован, *Срби у Угарској*, Државна штампарија, Ниш 1915.
Ракић Лазар, *Јаша Томић 1856–1922*, Нови Сад 1986.
Ракић Лазар, *Радикална странка у Војводини 1902–1919*, Филозофски факултет, Институт за историју, Нови Сад 1983.
Rauchensteiner Manfried, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy*, *1914–1918*, Published with the support from the Austrian Science Fund (FWF), Böhlau, Verlag, Wien, Köln, Weimar 2014.

Ренан Ернест, *Шта је народ*?, 1883.
Рибар Иван, *Из моје политичке сурадње* (*1901–1963*), Загреб 1965.
Ристовић Милан, *Немачки Нови поредак и југоисточна Европа 1940/41–1944/45. Планови о будућности и пракса*, Београд 1991.
Seaton-Watson Robert, Dover Wilson; Alfred Zimmern, *The War and democracy*, Maccmilan and Co, London 1915.
Seaton-Watson Robert, *German*, *Slav and Magyar*, Williams and Norgate, London 1916.
Seaton-Watson Robert, *German*, *Slav*, *and Magyar*, *a Study in the Originis of the Great War*, Williams and Norgate, London 1916.
Српски конзервативци 1878–1914, приредио Бошко Мијатовић, Catena Mundi, Београд 2017.
Споменица ослобођења Војводине, Нови Сад 1929.
Споменица ослобођења Сомбора 1918–1939, Сомбор 1938.
Симић Перо, *Искушења српске елите*, документи о раду Српског културног клуба, Службени гласник, Издавачко предузеће „Филип Вишњић", Београд 2006.
Симеуновић Драган, *Нововековне политичке идеје у Срба*, књига прва, Институт за политичке студије и историјски архив Београда, Београд 2000.
Ситон-Вотсон, Х., (Hugh Seton-Watson), *Нације и државе*, Глобус, Загреб 1977.
Скерлић Јован, *Омладина и њена књижевност 1848–1871*, Српска краљевска академија, Београд 1906.
Станковић Ђорђе, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1, БИГЗ, Београд 1985.
Станковић Ђорђе, *Никола Пашић и Хрвати*, БИГЗ, Београд 1995.
Станковић Ђорђе, *Никола Пашић*, *савезници и стварање Југославије*, Зајечар 1995.
Станковић Ђорђе, *Историјски стереотипи и научно знање*, Плато, Београд 2004.
Стефановић Карацић Вук, *Историјски спис*, Просвета, Београд 1969.
Стефановски Мирјана, *Српска политичка емиграција о преуређењу Југославије 1941–1943*, Београд 1988.
Стојановић Коста, *Слом и васкрс Србије*, РТС, Београд 2012.
Стојков Тодор, *Влада Милана Стојадиновића* (*1935–1937*), Београд 1985.
Стојков Тодор, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929–1935*, Београд 1969,
Тадић Љубомир, *Наука о политици*, Рад, Београд 1988.
Тејлор Ален, *Хабзбуршка монархија*, Клио, Београд 2001.
Taylor Alen, *The Habsburg Monarchy 1809–1918*: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary, Oxford 1976.
Терзић Велимир, *Слом Краљевине Југославије*, Народна књига, Београд, Партизанска књига, Љубљана–Београд, Побједа, Подгорица 1984.

Тешић Драган, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Институт за савремену историју, Београд 1997.
Тошић Десимир, *Демократска странка 1920–1941*, Београд 2006.
Тошић Десимир, *Српски национални проблеми*, Ослобођење, Париз 1952.
Ујевић Аугустин, „Народно јединство", *Пијемонт*, 26. 2. 1912.
Фукујама Френсис, *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Романов, Подгорица, Бања Лука 2002.
Fischer Fritz, Germany's aims in the First World War, Norton Company, New York 1967.
Fischer Fritz, *From Kaiserreich to Third Reich*: *elements of continuity in German history*, *1871–1945*, Allen & Unwin, London, Boston 1986.
Fischer Fritz, *War of Illusions*, *German Policies from 1911 to 1914*, Norton Company, New York 1975.
Фишер Фриц, *Савез елита*, *о континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945*, Нолит, Београд 1985.
Hobsbawm Eric, *The Age of Empire*, *1875–1914*, Vintage books, New York 1987.
Хоптнер Јакоб, *Југославија у кризи 1934–1941*, Ријека 1972.
Хорват Александар, *Етнички идентитет војвођанских Шокаца и Буњеваца у међуратној Југославији* (*1918–1941*), докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад 2015.
Хорват Рудолф, *Хрватска на мучилишту*, Културно-хисторијско друштво „Хрватски родољуб", Загреб 1942.
Hobson , John, Atckinson, *Imperialism a study*, London 1902.
Henry, Wickham, Steed, *The Hapsburg Monarchy*, New York 1913.
Храбак Богумил, *Дезертерство*, *зелени кадар и превратна анархија у југословенским земљама 1914–1918*, Нови Сад 1990.
Campbell, R.J. 1916. The War nad the Soul. New York: Dodd, Mead and Company.
Царевић Милош, *Демократска странка и група Милана Грола*, Београд 1946.
Цвијић Јован, *О националном раду*, Београд 1907.
Цвијић Јован, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1908.
Церовић Љубивоје, *Срби у Румунији*: *од раног средњег века до данашњег времена*, Матица српска, Нови Сад 1997.
Чалић Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Клио, Београд 2013.
Чубриловић Васа, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд 1982.
Чулиновић Фердо, *Југославија између два рата*, I–II, Загреб 1961.
Чулиновић Фердо, *Развитак југословенског федерализма*, Школска књига, Загреб 1952.
Чулиновић, Фердо, *Државноправна историја јуославенских земаља XIX и XX вијека*, друга књига, *Србија – Црна Гора – Македонија*, *Југославија 1918–1945*, Школска књига, Загреб 1954.

Шаренац Данило, *Топ, војник и сећање. Први светски рат у Србији, 1914–2009*, Институт за савремену историју, Београд 2014.
Шепић Драгован, *Супило дипломат*, Загреб 1961.
Шећеров Славко, *Државне финансије за 1925–26. и Војводина*, Нови Сад 1929.
Шећеров Славко, *Проблеми аграрне реформе*, Београд 1925.
Шимуновић Биљана, *Матица српска у Краљевини Југославији*, Задужбина Андрејевић, Београд 1997.

Мемоарска дела

Грол Милан, *Лондонски дневник, 1941–45*, Филип Вишњић, Београд 1990.
Јовановић Драгољуб, *Политичке успомене*, I–IV, Култура, Београд 1997.
Прибићевић Светозар, *Дикратура краља Александра*, Београд 1952.
Стојадиновић Милан, *Један краљ, један народ, једна држава*, издање Секције за унутрашњу пропаганду ЈРЗ, Београд 1939.
Стојадиновић Милан, *Ни рат ни пакт*, Ријека 1970.

Чланци и расправе

Bergant Zvonko, „Ivan Tavčar in narodno vprašanje: od slovenstva k jugoslovanstvu", *Prispevki za novejšo zgodovino*, Inštitut za novejšo zgodovino, Številka 3, Ljubljana 2002.
Бешлин Бранко, „Немачка католичка штампа у Војводини и њен спор са националсоцијалистима 1935–1941. године", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 59–60, 1999.
Бибер Душан, „О паду Стојадиновићеве владе", *Историја XX*, VIII, 1966.
Бјелица Слободан, „Војвођански радикали и Словаци", *Зборник радова Српско-словачке везе*, Трнава, Словачка 2013.
Бјелица Слободан, „Трансформације идеје о аутономији Војводине", *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Нови Сад, бр. 137, 2011.
Бобан Љубо, „Држање србијанских опозиционих странака поводом Загребачких пунктација 1932/33. године", *Хисторијски зборник*, 1–2, 1962.
Бобан Љубо, „Загребачке пунктације", *Историја XX века*, Зборник радова IV, Београд 1962.
Boldocký, Samuel, *Ján Bulík* (*1932–1935*), *80 rokov Matice slovenskej v Juhoslávii/Srbsku*, *Zborník prác. Gl. ur. Samuel Boldocký*, Matica slovenská v Srbsku, Báčsky Petrovec 2012.
Кривокапић-Јовић Богдана, „Радикалски концепт нове југословенске државе", *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, 1–2, 2000.

Богданов Васо, „Шест деценија regierungsfähig политике. Поводом књиге Вићесла Видлер, Битка за рогове, где је извор спора српско-хрватсог? Где је решење?, Лондон 1957" *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 5, 1963.

Божић Софија, „Између Србије и Хрватске: Светозар Прибићевић у виђењима савременика", *Историја 20. века* 2/2002.

Буковала Јован, Спасић Нинослав, „Др Игњат Павлас – скрајнути присајединитељ Војводине Србији", *Култура*, бр. 159, 2018.

Вајагић Предраг, „Југословенско-румунски савез између два светска рата (Мала Антанта и Балкански савез)", Рад је у рукопису, припремљен за публиковање.

Васин Горан, Ненад Нинковић, „Јаша Томић – политика и идеологија", *Српска политичка мисао*, бр. 2, 2020.

Вемић Мирчета, „Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у Аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914–1918", *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 147, (2), 2014.

Видовић Жарко, Интервју: Логораши су последња српска национална елита, *Печат*, 15. март 2013.

Вукичевић Марко, „Патриотизам искориштен за финанцирање рата: ратни зајмови Аустро-Угарске монархије с посебним освртом на Банску Хрватску", *Часопис за сувремену повијест*, Хрватски институт за повијест, Загреб, вол. 49, бр. 3, 2017.

Вуковић Ђорђе, „Распеће националне елите", *Политеиа*, бр. 12, 2016.

Гавриловић Миленко, „О економској обнови", *Летопис Матице српске*, књ. 310, св. 2–3, 1926.

Гавриловић Миленко, „Привредни проблеми Војводине", *Летопис Матице српске*, књ. 313, св. 1–3, 1927.

Гавриловић Миленко, „Привредни проблем Војводине", *Летопис Матице српске*, књ. 313, св. 1–3, 1927.

Гаћеша Никола, „Општа обележја аграрне реформе и колонизације у Војводини између два рата", *Југословенски историјски часопис*, бр. 3–4, 1973.

Гаћеша Никола, „Привреда Војводине између два светска рата", *Зборник Матице српске за историју*, св. 22, 1980.

Гаћеша Никола, „Специфичности друштвене структуре у Војводини између два светска рата", *Зброник Матице српске за историју*, св. 17, 1978.

Глигоријевић Бранислав, „Политичка иступања и организација Словака и Чеха у Краљевини СХС", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 24, 1981.

Глигоријевић Бранислав, „Југословенство између два рата", *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–4, 1986.

Глигоријевић Бранислав, „Неки аспекти на односе између Демократске странке и Хрватске републиканске сељачке странке (1919–1925)", *Историја XX века*, број 12, 1972.

Глигоријевић Бранислав, „Разлике и додирне тачке у гледишту на национално питање између Радикалне и Демократске странке 1919–1929", *Југословенски историјски часопис*, бр. 4, 1969.

Грол Милан, „Кроз две деценије Југославије", *Летопис Матице српске*, Нови Сад 1997.

Грол Милан, *Данашњи разговори о реформама, које предлажу људи 6-ог јануара и у духу 6-ог јануара*, Крагујевац 1940.

Грол Милан, *Човек и политичар*, Споменица Љ. Давидовићу, Београд 1940.

Давидовић Љубомир, велики народни трибун и апостол демократије, Београд 1940.

Димић Љубодраг, „Интегрално југословенство и култура", *Књижевност*, 1–3, Београд 1993.

Димић Љубодраг, „Српски културни клуб између културе и политике", *Књижевост*, год. XLVIII, књ. XCIX, св. 9 и 10, Београд 1993.

Дугачки Влатка, *Мањинска посла – политичко организирање чешке и словачке мањине на изборима за Уставотворну скупштину*, Загреб, 2012.

Ђокић Дејан, „Век Југославије. Како и зашто су Срби, Хрвати и Словенци створили заједничку државу", *Трагови*: часопис за хрватске и српске теме, година 2, број 1, 2019.

Жутић Никола, „Министарски савет Краљевине Југославије", *Историја XX века*, 1, 1998.

Зборник радова, *Присаједињење Војводине Краљевини Србији*, Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад 1993.

Зборник радова, *Слободан Јовановић, личност и дело*, зборник радова са научног скупа, САНУ, Београд 1998.

Зборник округлог стола посвећеног Светиславу Тиси-Милосављевићу, Институт за историју, Бањалука 2005.

Зборник радова *Стојан Новаковић, личност и дело*, поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), САНУ, Одељење историјских наука, Београд 1995.

Стварање југословенске државе 1918. године, Зборник радова, Београд 1989.

Јан Марко, *Kovačičania Vysokoškolaci*, Kovačica 1992.

Јањетовић Зоран, „О ширењу земљопоседа војвођанских Немаца између два светска рата", *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, 1993.

Кеваго Ласло, „Статистичка испитивања друштвено-економског положаја Јужних Словена у Мађарској почетком XX века", *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 54, Нови Сад 1969.

Kovačica pamatá: *zborník z vedeckeho sympozia Kovačica pamat*, *Matica Slovenská*, *Slovakia*, Kovačica 2007.

Кончар Ранко, „Драгољуб Јовановић о Југославији и Балканској федерацији", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 51, Нови Сад 1995.

Кончар Ранко, „Новосадска резолуција из 1932. године", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 8, Нови Сад 1973.

Кончар Ранко, „Проблем Војводине у уставним расправама 1921. године", *Годишњак Филозофског факултета*, Нови Сад 1974.

Кончар Ранко, „Споразум Цветковић-Мачек и Војводина", *Зброник Матице српске за историју*, бр. 44, 1991.

Кончар Ранко, „Формирање Југословенске радикалне заједнице у Војводини," *Истраживања*, бр. 13, 1990.

Кончар Ранко, Марковић Саша, *Vojvodina between Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS*, тематски зборник радова са међународног скупа Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 2009.

Косић Мирко, „Задаци нашне националне политике", *Летопис Матице српске*, књ. 303, св. 3, 1925.

Крючков Игорь, „Сербия и Сербы Венгрии в донесениях Генерального консульства России в Будапеште в начале XX века (1901–1909 гг.)", *Токови историје*, бр. 3, 2017.

Крестић Василије, In memoriam – Др Федор Никић, *Зборник Матице српске за историју*, св. 46, 1992.

Крешић Мирела, „Хрватски војници у Првом свијетском рату: проглашење несталих умрлима", *Часопис у сувремену повијест*, Хрватски институт за повијест, Загреб, вол. 49, број 2, 2017.

Крчмар Филип, „Почетак Првог светског рата у светлу Великобечкеречке штампе", *Зборник радова*, *Архив*, *медији*, *култура у Првом светском рату*, Архив Војводине, Нови Сад 2014.

Маран Мирча, Ђурић-Миловановић Александра, „Културна удружења Румуна у Војводини", *Етнолошко-антрополошке свеске*, 24, 13, 2014.

Маран Мирча, „Румуни у Банату. Особеност идентитета", *Зборник радова Етнографског института САНУ – Културна прожимања*: *антрополошке перспективе*, Зборник 28, Београд 2013.

Matica slovenská v Juhoslaviji 1932–1941, Hlas Ľudu 31. marec 1990, Báčsky Petrovec 1990.

Марковић Саша, Вучковић Жељко, „Компрадорска искушења елите и њихов утицај на идентитет Срба у Војводини – историјски осврт", *Култура полиса*, посебно издање, 2018.

Марковић Саша, Гавриловић, Дарко, „Војвођански покрет између јединствене политичке платформе и страначких интереса", *Истраживања*,

бр. 24, 2013.

Марковић Саша, Бесермењи Снежана, „Однос Српског културног клуба према структури становништва Војводине", *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 131, 2010.

Марковић Саша, „У потрази за политичким идејама Јанка Буљика", *Зборник радова Српско-словачке везе*, Трнава, Словачка 2013.

Марковић Саша, „Политиканство или пролегомена Демократске странке код војвођанских Срба Аустро-Угарске монархије", *Истраживања*, бр. 23, 2012.

Марковић Саша, „Портрет српског војника у ратним дописима за Србе из Војводине 1912", *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, бр. 1, 2013.

Милетић Светозар, „Наше странке", *Летопис Матице српске*, књ. 302, св. 2, 1925.

Милутиновић Коста, „Јосип Смодлака и Војводина", *Зборник за историју*, бр. 2, 1970.

Милутиновић Никола, „Мемоари др Ивана Рибара", *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, год. XII, 1962.

Мирнић Јосип, „Денационализаторска политика мађарског окупатора у југословенским земљама 1941."; *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, бр. 10, Нови Сад 1967.

Мирнић Јосип, „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи. Мађарска окупација југословенских земаља"; *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 35, 1963.

Miškulin Ivica, „Svetozar Pribićević i hrvatski Srbi, Dijalog povjesničara – istoričara 8", Zagreb 2004.

Нахтигаль, Рейнгард, „Австро-Венгерская монархия во время Первой мировой войны", *Первая мировая война, версальская система и современность*, Москва 2014.

Николић Коста, „Срби и стварање Југославије", *Историја 20. века*, бр. 2, 2008.

Остојић Тихомир, „Народна мисао, идеја ослобођења и уједињења у историји и књижевности Војводине", *Летопис Матице српске*, књ. 300, за године 1914–1921, 1923.

Пашић Никола, *Слога Србо-Хрвата*, Београд 1995.

Петровић Илија, „Др Игњат Павла (1886–1942)", *Свеске за историју Новог Сада*, бр. 13, 2012.

Петровић Милан, „За национални карактер Војводине", *Летопис Матице српске*, књ. 314, св. 2, 1927.

Петровић Милан, *Успомене*, приредила Биљана Шимуновић Бешлин, Градска библиотека, Матица српска, Нови Сад 2016.

Петровић Никола, „Национални и социјални покрети и њихови узроци

у Војводини 1914–1918", *Зборник Стварање југословенске државе*, Београд 1983.

Перовић Латинка, „Млади Никола Пашић", *Развитак*, бр. 3–4, Зајечар, 1993, цитирано према: Андреј Шемјакин, „Никола Пашић: човек и политичар (поводом 75-годишњице смрти)", *Архив*, Часопис Архива Југославије, Београд, бр. 2, 2001.

Петрановић Бранко, Зечевић Момчило, *Историја Југославије 1918–1988*, збирка докумената, Нолит, Београд 1988.

Петрановић Бранко, Зечевић Момчило, *Југословенски федерализам. Идеје и стварност*, тематска збирка докумената, Просвета, Београд 1987.

Pogány István, The Crisis of Democracy in East Central Europe: The New Constitutionalism in Hungary (2013) 19 *European Public Law*, Issue 2,

Попи Глигор, „Румуни у југословенском Банату између два рата (1918–1941)", *Институт за изучавање историје Војводине*, Нови Сад 1976.

Поповић Небојша, „Српски културни клуб", *Историја 20. века*, бр. 12, 1989.

Поповић Небојша, „Српске парламентарне странке у Краљевини СХС 1918–1929", *Историја 20. века*, бр. 2, 2008.

Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire*: *A New History*, Cambridge and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2018.

Райнхард Нахтигаль, „Австро-Венгерская монархия во время Первой мировой войны", *Первая мировая война*, *Версальская система и современность*: сб. статей / отв. ред. И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина, Выпуск 2, САНКТ-ПЕТЕРБУРГ 2014.

Радојевић Мира, „Др Тодор Стојков, Влада Милана Стојадиновића", Београд 1985, *Историја XX века*, бр. 1–2, 1986.

Радојевић Мира, „Јован Цвијић и Југословенска демократска лига (1918–1919)", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 95, Нови Сад 2017.

Радојевић Мира, „Удружена опозиција и комунисти", *Историја XX века*, бр. 8, 1990.

Радојевић Мира, „Демократска странка и југословенска идеја", *Историјска XX века*, бр. 2, 1995.

Радојевић Мира, „Демократска странка о државном преуређењу Краљевине Југославије (1935–1941)", *Историја XX века*, бр. 1–2, 1991.

Радојевић Мира, „Милорад Драшковић и Милан Грол", *Југословенски историјски часопис*, бр. 1, 1997.

Радојевић Мира, „Политичка опозиција у Краљевини (СХС) Југославији", *Историја XX века*, бр. 2, 1997.

Радојевић Мира, „Српска грађанска опозиција и Срби у Хрватској", *Токови историје*, бр. 1–2, 1996.

Радојевић Мира, „Српско-хрватски спор око Војводине 1918–1941", *Историја XX века*, бр. 14, 1996.

Ракић Лазар, „О уласку Војводине у заједничку југословенску државу

1918. године", *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–4, 1989.

Ракић Лазар, „Одјек Првог балканског рата у Војводини", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 42, 1990.

Рамач Јанко, „Collection of Papers. Из историје војвођанских Русина до 1941. године (from the history of Vojvodinian Ruthenians until 1941)", *Истраживања*, Филозофски факултет, Нови Сад, бр. 1, 2016.

Самарџић Момир, „Нова прошлост за нове теорије. Конституисање наратива о континуитету српске прошлости Војводине 1914–1941", *Историја и интерпретација, тумачи и тумачења војвођанске прошлости*, уредник Момир Самарџић, Филозофски факултет, Нови Сад 2020.

Секулић Исидора, „Културни национализам", *Нови Србин*, јануар–јуни 1913,

Скерлић Јован, „Начело солидарности", *Српски књижевни гласник*, св. 8, 1904.

Sked Alan, Austria-Hungary and the First World War, Histoire@Politique. Politique, culture, société, n° 22, janvier–avril 2014 [en ligne, www.histoire-politique.fr].

Стајић Васа, „Мађаризација и препород Буњеваца", *Гласник Историског друштва*, Карловци 1935.

Стајић Васа, „Матица српска и организовање друштвеног просвећивања у Војводини, *Летопис Матице српске*, бр. 22, књ. 300, Нови Сад 1921.

Стефановић Јован, „Потреба деконцентрације и децентрализације надзора над радом самоуправних власти", *Летопис Матице српске*, књ. 304, св. 3, 1925.

Стојков Тодор, „Грађанска опозиција и скупштински избори од 8. новембра 1931", *Историја XX века*, бр. 4, 1962.

Стојков Тодор, „Интернација Светозара Прибићевића", *Историја XX века*, бр. 12, 1972.

Стојков Тодор, „Монарходиктатура и вођства грађанске опозиције КПЈ (1929–1935)", *Историјски гласник*, бр. 2, 1969.

Стојков Тодор, „О спољнополитичкој активности вођства Сељачко-демократске коалиције уочи шестојануарске диктатуре", *Историја XX века*, број 9, 1968.

Стојков Тодор, „О стварању Блока народног споразума (прилог изучавању односа између грађанских опозиционих група у Југославији 1935–1937)", *Историја XX века*, бр. 6, 1964.

Стојков Тодор, „Одјек Загребачких пунктација у грађанским опозиционим круговима Војводине", *Зборник за историју Матице српске*, св. 2, 1970.

Стојков Тодор, „Резултати парламентарних избора у Југославији (1931, 1935, 1938)" као израз политичког расположења бирачког тела, *Зборник за историју*, бр. 26, 1982.

Суботић Момчило, „Југословенство и југословенска држава: идеје и учинци једног геополитичког експеримента", *Национални интерес*, бр. 3, 2018.

Терзић Славенко, „О српском политичком и културном регионализму", *Зборник радова Српски духовни простор*; https://www.rastko.rs/istorija/sterzic_regionalizam_c.html

Тешић Драган, „Војска Краљевине Југославије и националне мањине у годинама уочи Априлског рата", *Историја 20. века*, бр. 2, 1996.

Тодић Бранислав, „Историзовање вере у Срба ради одбране црквене Аутокефалије", *Црквене студије*, бр. 16/2, 2019.

Трговчевић Љубинка, „Јован Цвијић у Првом светском рату", *Историјски часопис*, књ. XXII, 1975.

Харди Ђура, „Бачки русини и Јован Храниловић у данима присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918", *Култура*, бр. 159, 2018.

Храбак Богумил, „Аутономизам у Војводини 1918–1928. године као реакција на финансијско исцрпљивање и политичко запостављање покрајине", *Годишњак Друштва историчара Војводине*, 1984.

Hrabak Bogumil, „Borba demokrata za samosvojnost Vojvodine (1919–1928)", *Zbornik Historijski institut Slavonije i Baranje*, br. 19/I, 1982.

Hrabak Bogumil, „Vojvođanski demokrati o hrvatskom pitanju i o prilikama u Hrvatskoj 1919–1928. godine", *Zbornik Historijski institut Slavonije i Baranje*, br. 17/1, 1980.

Hrabak Bogumil, „Stanovišta bunjevačkih političara o centralizmu, autonomiji i federalizmu 1919–1928"; *Zbornik Historijski institut Slavonije i Baranje*, br. 21, 1984.

Храбак Богумил, „Демократска и самостална демократска странка у Војводини 1919–1928"; *Зборник Матице српске за историју*, бр. 36, 1986.

Христић Иван, „Дневник Ивана Човића – прилог истраживању добровољачког покрета међу Хрватима у САД у вријеме Првог свјетског рата", *Часопис за савремену повјест*, бр. 1, 2010.

Цвијић Јован, „О организацији научог рада у Војовдини", *Летопис Матице српске*, књ. 301, бр. 23, 1922.

Шимуновић Биљана, „Матица српска и Српски културни клуб", *Истраживања*, св. 14, 1991.

Штикс Игор; Ђорђевић Иван; Ђорђевић Биљана, „Зашто заједно, зашто одвојено? Епистоларна расправа о Југославији и овима послије ње", *Трагови*: часопис за хрватске и српске теме, Српско народно вијеће, Архив Срба у Хрватској, година 2, бр. 2, 2019.

Линк

http://www.rastko.org.yu/

Саша Марковић

ОД ПРИСАЈЕДИЊЕЊА ДО ПРЕКРАЈАЊА
ВОЈВОДИНА У КРАЉЕВИНИ СХС / ЈУГОСЛАВИЈИ 1918–1941.

Издавач
Архив Војводине, Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор

Превод закључка
Akademija Oxford, Јагодина

Лектор
Весна Башић

Прелом
Александар Павловић

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
300

ISBN 978-86-80017-96-9

2020.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

94(497.113 Novi Sad)"1918/1941"

МАРКОВИЋ, Саша, 1968–
Од присаједињења до прекрајања : Војводина у Краљевини СХС / Југославији 1918–1941. / Саша Марковић. - Нови Сад : Архив Војводине, 2020 (Београд : Службени гласник). - 516 стр. ; 24 cm. - (Библиотека Посебна издања / Архив Војводине)

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија. - Резиме на нем., мађ. и слов. језику.

ISBN 978-86-80017-96-9

а) Војводина – 1918–1941

COBISS.SR-ID 26053385